

MINISTERUL ÎNVĂȚĂMÎNTULUI

INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE
BIBLIOTHECA THRACOLOGICA
IV

Marian Gumă

CIVILIZAȚIA PRIMEI
EPOCI A FIERULUI
ÎN SUD-VESTUL
ROMÂNIEI

4
231.657

BIBL. CENTR. UNIV.
"M. EMINESCU" IASI

II 231657

CIVILIZAȚIA
PRIMEI EPOCI A FIERULUI
ÎN SUD-VESTUL
ROMÂNIEI

✱

DIE ZIVILISATION
DER ÄLTEREN EISENZEIT
IN SÜDWEST RUMÄNIEN

1993

ISBN 973—95349—5—3

CIVILIZATION
PRIMELE EPOCI A FIERUTII
IN SUD-VESTUL
ROMANIEI

*

DIE ZIVILISATION
DER ÄLTEREN EISENZEIT
IN SÜDWEST RUMÄNIEN

Editat de: S.C. MELIOR TRADING S.R.L.
Tipărit la: S.C. UNIVERSUL S.A. — C. 630

INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE

BIBLIOTHECA THRACOLOGICA

IV

Marian Gumă

CIVILIZAȚIA PRIMEI EPOCI A FIERULUI ÎN SUD-VESTUL ROMÂNIEI

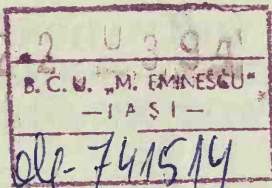

270574
B.C.U. - IASI

BUCUREȘTI

1993

Fiului meu, Răzvan-Nicolae
și tuturor
celor ce mi-au acordat încredere și sprijin

903 (48) 4638 (02 063) = 59.0

Manuserisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență
se vor trimite pe adresa:
Institutul Român de Tracologie: 70626, București 1, str. Schitu Măgureanu
nr. 1, tel. 615.39.58.

★

Manuskripte, Bücher und jedwede Wechsellage und Korrespondenz ist an
die Ansehirt:
Institutul Român de Tracologie: 70626, București 1, str. Schitu Măgureanu
nr. 1, România, tel. (04/01) 615 39 58 zu senden.

★

Realizarea grafică a volumului aparține lui Dan Frăsineanu.

Nota editorului	9
Prefață	11
Abrevieri	16
Bibliografie	21
Capitolul I. INTRODUCERE	
1. — Cadrul geografic și resursele naturale	101
2. — Probleme de terminologie. Sisteme cronologice și de periodizare ale primei epoci a fierului	110
3. — Istoricul și stadiul actual al cercetărilor asupra primei epoci a fierului în sud-vestul României	140
Capitolul II. MANIFESTĂRILE ETNO-CULTURALE ALE PRIMEI EPOCI A FIERULUI ÎN SUD-VESTUL ROMÂNIEI	
<i>Sfârșitul epocii bronzului și geneza primei epoci a fierului în sud-vestul României</i>	148
1. — Manifestările culturale din perioada târzie a epocii bronzului în sud-vestul României	150
2. — Grupele culturale ale perioadei de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului în Banat. Faza Ha. A în sud-vestul României	168
<i>Etapa timpurie a primei epoci a fierului în sud-vestul României</i>	180
1. — Prima fază a etapei timpurii din prima epocă a fierului în Banat. Complexul cultural cu ceramică neagră canelată de tip Gáva în sud-vestul României	181
2. — A doua fază a etapei timpurii din prima epocă a fierului în Banat. Grupele culturale de tip Gornea — Kalakača și Insula Banului în sud-vestul României	194
<i>Etapa mijlocie din prima epocă a fierului în sud-vestul României</i>	208
<i>Etapa târzie din prima epocă a fierului (Hallstatt târziu) în sud-vestul României</i>	235

Capitolul III. PRELUCRAREA METALELOR ÎN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI DIN SUD-VESTUL ROMÂNIEI

1. — Metalurgia aurului	243
2. — Metalurgia bronzului	248
3. — Metalurgia fierului	263

Capitolul IV. INTRODUCERE ÎN STUDIUL MANIFESTĂRILOR SPIRITUALE DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI ÎN SUD-VESTUL ROMÂNIEI

1. — Plastica și arta decorativă. Simbolistica cultică	269
2. — Rituri și ritualuri funerare.	271
3. — Practici de cult și credințe religioase.	272

CONCLUZII 274

Repertoriul localităților din Banat cu descoperiri de la sfârșitul epocii bronzului și din prima epocă a fierului.	283
---	-----

NOTE	300
----------------	-----

ZUSAMMENFASSUNG	305
---------------------------	-----

ERLÄUTERUNG DER ABBILDUNGEN	306
---------------------------------------	-----

ERLÄUTERUNG DER TAFELN	307
----------------------------------	-----

Planșe	312
------------------	-----

Vorwort des Herausgebers	9
Vorwort	11
Abkürzungen	16
Literatur	21
Kapitel I. EINLEITUNG	
1. — Naturbedingungen und — reichtümer	101
2. — Terminologische Fragenstellung. Chronologische Systeme und Einteilung der älteren Eisenzeit.	110
3. — Geschichte und Forschungsstand der älteren Eisenzeit Südwestrumäniens	140
Kapitel II. ETHNO—KULTURELLE ÄUSSERUNGEN DER ÄLTEREN EISENZEIT SÜDWESTRUMÄNIENS	
<i>Ende der Bronzezeit und Entstehung der älteren Eisenzeit Südwestrumäniens</i>	148
1. — Kulturelle Äusserungen der Spätperiode der Bronzezeit Südwestrumäniens.	150
2. — Kulturelle Gruppen der Übergangsperiode von der Bronzezeit zur älteren Eisenzeit im Banat. Ha. A-Phase Südwestrumäniens	168
<i>Frühetape der älteren Eisenzeit Südwestrumäniens.</i>	180
1. — Ältere Phase der Frühetape der älteren Eisenzeit im Banat. Kulturkomplex mit schwarzkanelierter Keramik des Gáva Typs in Südwestrumänien	181
2. — Zweite Phase der Frühetape der älteren Eisenzeit im Banat. Kulturgruppen des Gornea Kalakača und Insula Banului Typs in Südwestrumänien	194
<i>Mittlere Etappe der älteren Eisenzeit in Südwestrumänien</i>	208
<i>Endetape der älteren Eisenzeit (Späthallstatt) in Südwestrumänien.</i>	235

Kapitel III. BEARBEITUNG DER METALLE IN DER ÄLTEREN EISENZEIT IN SÜDWESTRUMÄNIEN

1. — Goldmetallurgie	243
2. — Bronzemetallurgie	248
3. — Metallurgie des Eisens	263

Kapitel IV. EINFÜHRUNG IN DAS STUDIUM DER GEISTLI- CHEN ÄUSSERUNGEN DER ÄLTEREN EISENZEIT IN SÜD-WEST RUMÄNIEN

1. — Plastik und Ornamentik. Kultische Symbolistik	269
2. — Bestattungsritus und-bräuche	271
3. — Kultus und religiöses Glauben	272

SCHLUSSFOLGERUNGEN	274
------------------------------	-----

KATALOG DER BANATISCHEN ORTSCHAFTEN MIT ENT- DECKUNGEN AUS DER SPÄTBRONZEZEIT UND ÄLTEREN EISENZEIT	283
---	-----

ANMERKUNGEN	300
-----------------------	-----

ZUSAMMENFASSUNG	305
---------------------------	-----

ERLÄUTERUNG DER ABBILDUNGEN	306
---------------------------------------	-----

ERLÄUTERUNG DER TAFELN	307
----------------------------------	-----

TAFELN	312
------------------	-----

Cu sprijinul Ministerului Învățămîntului, Institutul Român de Tracologie este pus în fericită situație de a publica încă un volum, al IV-lea, din seria Bibliotheca Thracologica.

Dacă primul volum — reprezentînd și nr. IX al anuarului „Cultură și civilizație la Dunărea de Jos” editat de Muzeul Județean Călărași — a cuprins catalogul unor importante relicve arheologice (ale culturii Noua), iar vol. III — o bibliografie (aceea a geto-dacilor), ambele așteptînd ani în șir o posibilitate de editare, vol. II ca și vol. IV al „Bibliothecii” sînt monografii dedicate unor problematici regionale (în esență tracice și traco-dacice), integrate în evoluția culturală supraregională, prin eforturile și competența a doi dintre cercetătorii de bază ai Institutului Român de Tracologie: Ioan Andrișoiu — de la filiala sudtransilvăneană și Marian Gumă — de la filiala pentru Banat.

Cele două monografii mai au un element comun: au fost întocmite ca lucrări de doctorat, însumînd efortul autorilor lor, în domeniul arheologiei, pe o perioadă de circa 2 decenii.

„Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României” a fost redactată de Marian Gumă pe baza a numeroase descoperiri făcute în Banat, pe parcursul unui secol de investigații arheologice multe dintre ele de autor.

Structurată în patru mari capitole, însoțite de un repertoriu al localităților, cu o bibliografie exhaustivă și o bogată ilustrație de cea mai bună calitate —, lucrarea d-lui Marian Gumă se înscrie printre realizările de vîrf ale Institutului Român de Tracologie. Ea va deveni cu siguranță un instrument indispensabil de lucru și un stimulator de noi și noi căutări.

dr. Petre Roman

DIRECTORUL INSTITUTULUI ROMÂN DE TRACOLOGIE

Prin poziția sa geografică, ce-i conferă rolul de adevărată placă turnantă între diversele spații europene, precum și prin importanța cu totul aparte a descoperirilor arheologice înregistrate aici până în prezent, zona de sud-vest a României (cu deosebire Banatul) prezintă un interes aparte în contextul cercetărilor dedicate primei epoci a fierului din întregul spațiu carpato-danubian, și nu numai atât dacă avem în vedere numeroasele implicații directe asupra cunoașterii acestei perioade atât în Europa centrală cât și în cea estică sau de sud-est.

Desigur, o parte din problemele ridicate de materialele atribuite acestei perioade în sud-vestul României au mai fost discutate cu diverse prilejuri în literatura de specialitate, îndeosebi în cea mai recentă, unele contribuții în acest sens datorându-se chiar autorului acestei lucrări. În cele ce urmează, toate acestea vor fi de altfel menționate în funcție de locul și importanța cuvenite fiecăreia dintre ele.

Dincolo de faptul că — în linii mari — evoluția de ansamblu a primei epoci a fierului în sud-vestul României a mai fost abordată și în cadrul unor alte sinteze de specialitate sau de mai largă accesibilitate, mai vechi sau mai recente, referitoare la istoria veche a României sau chiar a Banatului, consider că acumularea unei deosebit de bogate documentații istorico-arheologice în acest domeniu a făcut posibilă — chiar necesară — elaborarea în acest moment a unei noi sinteze de specialitate care să reflecte cât mai fidel cu putință stadiul atins de cercetarea acestei epoci în zona mai sus amintită. Acesta este, de altfel, și obiectivul esențial pe care și-l propune lucrarea de față.

Din punct de vedere temporal, aceasta se ocupă în special de intervalul de circa opt secole cuprins între sfârșitul epocii bronzului (aprox. mijl. sec. XII în d. Chr.) și începutul celei de a doua epoci a fierului (aprox. mijl. sec. IV în d. Chr.) în această regiune.

Pe plan spațial, chiar dacă — în mod inerent — sint luate în discuție și se fac adesea referiri la principalele monumente arheologice și probleme legate de subiectul abordat existente în întreaga regiune sud-vestică a României și în zonele învecinate, centrul de greutate al lucrării îl constituie totuși repertorierea, prezentarea și analiza majorității descoperirilor aparținând primei epoci a fierului înregistrate până în prezent pe teritoriul Banatului românesc, respectiv acea zonă geografică delimitată de cursul inferior al Mureșului la nord, de rama vestică a Carpaților Meridionali la est, de acei sector al Dunării repre-

zentat în principal prin Defileul Porților de Fier (cunoscut în zonă și sub denumirea locală de *Clisura Duării*) la sud, precum și de granița de stat sud-vestică a României la vest. Este adevărat că, prin aceasta, nu este acoperit întregul areal geografic al Banatului istoric, unele zone ale acestuia (Banatul sîrbesc) fiind integrate teritoriului iugoslav (mai precis Voivodinei). Și, chiar dacă descoperirile de aici sînt avute permanent în vedere și puse adesea în discuție pe parcursul lucrării, datorită dificultăților de realizare a unei documentații complete (cu deosebire asupra celor mai recente cercetări, unele dintre ele încă inedite) am preferat să nu extind repertorierea descoperirilor și asupra acestor zone, existînd riscul ca o asemenea încercare să fie deja depășită și să conducă la o imagine nesemnificativă sau la concluzii eronate asupra diverselor fenomene culturale ale epocii studiate din această regiune.

Neîndoielnic, lucrarea se vrea a fi înainte de toate o contribuție arheologică la studiul primei epoci a fierului în sud-vestul României, destinată în principal să îmbogățească documentația pusă la dispoziția tuturor celor interesați de acest subiect. Afirmatia poate fi sprijinită atît de cele peste 300 de puncte cu descoperiri atribuite acestei epoci, înregistrate în hotarul a mai mult de 175 de localități din Banatul românesc (reprezentînd descoperiri întîmplătoare, așezări, necropole, morminte izolate, complexe de cult, obiecte izolate sau depozite de bronzuri, obiecte sau tezaure de aur, piese din fier, etc.) cît și de faptul că multe dintre acestea sînt rezultatul unor cercetări încă inedite sau valorificate științific pentru prima dată, încercîndu-se a fi incluse cu această ocazie în circuitul mai larg al specialiștilor.

Dincolo de acest aspect, autorul n-a dorit ca lucrarea să se limiteze doar la simpla introducere în circuitul științific a unui număr — chiar numeros și important ca valoare — de materiale și descoperiri arheologice. Acestea sînt aici analizate, discutate și interpretate în contextul celorlalte realități etno-culturale ale epocii din întregul spațiu carpato-balcanic și din regiunile imediat învecinate. Cu acest prilej, sînt abordate probleme legate de evoluția culturală, tipurile de habitat, principalele categorii de vestigii ale culturii materiale, riturile și ritualurile funerare, cronologia descoperirilor sau legăturile cu manifestările sincrone din alte zone. Sînt, de asemenea, prezentate diversele aspecte vizînd prelucrarea metalelor pe parcursul primei epoci a fierului în sud-vestul României (în special a aurului, bronzului și fierului), după cum este acordată atenție și elementelor țînînd de complexul domeniu al spiritualității, evident în măsura în care o permit informațiile furnizate prin cercetările de teren sau conținute de materialul arheologic existent.

Dorînd, totuși, să depășim cadrul oarecum limitat al unei simple analize de material arheologic, oricît de corectă ar fi aceasta, ne-am propus în același timp să avansăm o serie de posibile interpretări istorice ale realităților arheologice, în încercarea de a stabili astfel cîteva dintre coordonatele generale ale evoluției etno-culturale și socio-economice, și de a reconstitui în linii mari modul de viață al comunităților umane din sud-vestul României pe parcursul primei epoci a fierului.

În mod firesc, lucrarea este însoțită în primul rînd de abrevieri, note și o listă bibliografică pe care o sperăm cît mai completă și pe cît posibil adusă la zi, ea vizînd toate domeniile subiectului abordat. Chiar dacă este posibil ca în aceasta din urmă să se fi strecurat și unele omisiuni, puține la număr de altfel, sperăm că ele nu vor greva asupra conținutului lucrării și nu vor fi imputate autorului, întrucît este vorba fie de lucrări deja tipărite dar la care

n-am putut avea acces prin intermediul bibliotecilor din țară, fie de lucrări aflate în curs de tipărire și în consecință — chiar dacă autorul are cunoștiință de ele — imposibil de consultat pînă în momentul la care a fost încheiată redactarea prezentei lucrări. În încercarea de a-i conferi acesteia o consistență cit mai mare, o fundamentare documentară mai amplă și o formă cit mai apropiată de cea tipărită, alături de mai multe anexe și de repertoriul complet al descoperirilor atribuite sau atribuibile primei epoci a fierului din Banat (acesta fiind completat în text și de repertorii speciale ale principalelor manifestări culturale, ale depozitelor de bronzuri sau tezaurelor de aur), am considerat necesar să însoțim textul cu o ilustrație cit mai bogată și reprezentativă pentru fiecare din aspectele discutate. Astfel, tabelelor sinoptice, planurilor, hărților și planșelor incluse în text, le-au fost adăugate la sfîrșit un număr apreciabil de planșe prezentînd „în extenso” punctele cu cele mai noi și importante descoperiri înregistrate în această regiune. Și, dacă limitele obiective impuse de necesitatea de a nu exagera în mod nefiresc dimensiunile lucrării, au făcut imposibilă ilustrarea tuturor descoperirilor existente, extrem de numeroase deja, sperăm totuși ca selecția efectuată să fie cit mai elocventă.

Sigur, lucrarea are la bază în mare măsură activitatea proprie de cercetare în teren și de documentare în diversele instituții de profil din zonă ce dețin materiale interesînd tema propusă. Aceasta cu atît mai mult cu cît autorul a beneficiat — în urma unei activități desfășurate timp de aproape 20 de ani în Banat — de un contact direct atît cu realitățile diverselor șantiere arheologice cit și cu majoritatea descoperirilor mai vechi sau mai noi aflate în colecțiile principalelor muzee bănățene (Timișoara, Reșița, Lugoj, Caransebeș, etc.) sau din zonele imediat învecinate (în special cele din Drobeta — Turnu Severin și Arad). De asemenea, el a făcut parte din colectivele de cercetare sau a coordonat nemijlocit activitatea unor importante șantiere arheologice (Moldova Veche, Gornea, Liubcova, Vărădia, Valea Timișului, Ticvaniul Mare, Vrani, ș.a.), în cadrul cărora au fost scoase la iveală numeroase și valoroase descoperiri ce au contribuit la o mai bună cunoaștere a evoluției primei epoci a fierului din această regiune.

Fără îndoială, însă, că realizarea acestei lucrări în forma în care se prezintă acum cititorului ar fi fost aproape imposibilă fără sprijinul concret, observațiile și sugestiile pe care ni le-au oferit cu o mare bunăvoință o serie întreagă de colegi, cercetători și profesori din țară, de la cei mai tineri și pînă la cei ce dețin o vastă experiență în acest domeniu.

Astfel, îndeplinim o plăcută datorie mulțumînd călduros în primul rînd acelor colegi din muzee și alte instituții de profil din țară care au lucrat sau continuă să lucreze în zonă și care ne-au facilitat activitatea de documentare, permițîndu-ne chiar în unele cazuri să folosim aici materiale inedite provenite din cercetările lor: C. Săcărin, O. Bozu, și D. Țicu (Muz. Reșița); Florin Drașoveanu și M. Mare (Muz. Banatului, Timișoara); M. Moroz (Muz. Lugoj); A. Ardeș și O. Popescu (Muz. Caransebeș); I. Dragomir (Muz. sătesc din Gornea); G. Crăciunescu, C. Stuparu și I. Stingă (Muz. Porților de Fier, Drobeta-Turnu Severin); M. Barbu (Muz. Arad); E. Iaroslavski (Muz. Transilvaniei, Cluj-Napoca); P. Rogozea (Filiala bănățeană a Institutului Român de Tracologie, Timișoara); A. S. Luca (Universitatea din Sibiu); Fl. Gogăltan (Institutul de arheologie din Cluj-Napoca); dr. I. Andrițoiu (Filiala sud-transilvăneană a Institutului Român de Tracologie, Sibiu).

De un real folos ne-au fost schimburile de opinii, observațiile și sugestiile care ne-au fost acordate de către unele personalități ale cercetării românești de specialitate: prof. univ. dr. doc. M. Petrescu-Dîmbovița și dr. A. László (Iasi), dr. Al. Vulpe (București), dr. M. Rusu și dr. V. Vasiliev (Cluj-Napoca).

Sintem, de asemenea, recunoscători dr. P. Roman (directorul Institutului Român de Tracologie, București), atît pentru condițiile favorabile create în perioada redactării acestei lucrări, cît și pentru permisiunea de a utiliza în acest cadru informații și materiale încă inedite provenind din cercetările sale efectuate în sudul Banatului.

În mod cu totul special, suntem îndatorați celor doi colegi cu o mai îndelungată experiență și activitate de cercetare arheologică în zonă, dr. Gh. Lazarovici (Filiala clujeană a Institutului Român de Tracologie) și — mai ales — Fl. Medeleț (Filiala bănățeană a Institutului Român de Tracologie). Colaborarea în cercetările din teren, schimburile neîntrerupte de informații și opinii, posibilitățile de documentare și materialele inedite pe care ni le-au oferit spre a le putea folosi cu acest prilej, ne-au fost mai mult decît utile și credem că vor fi evidente pe parcursul lucrării.

Trebuie să mărturisim, totodată, că purtăm și vom purta neîncetat în suflet — un adînc sentiment de recunoștință tuturor profesorilor de la Facultatea de istorie a Universității din București, cărora le datorăm atît de mult în formarea ca istoric și arheolog, cu deosebire prof. univ. dr. doc. D. Berciu, cel care mi-a îndrumat primii pași în cercetarea de teren și pe care l-am simțit mereu aproape de mine, cu multă răbdare, înțelegere și bunăvoință, cu observațiile, cu sugestiile valoroase și pertinente ale unui cercetător și profesor cu o îndelungată experiență.

O pioasă și mare grațitudine ne încearcă în aceste momente, gîndindu-ne la cei prea devreme plecați dintre noi și pe care nicicînd nu-i vom putea regreta îndeajuns, acei mari dascăli, savanți și mai ales oameni, care au fost Hadrian Daicoviciu și Nicolae Vlăssă. Deși n-am fost un produs al școlii de arheologie clujene, am avut deosebitul privilegiu de a mă bucura — încă de la începutul activității mele în Banat — de profesionalismul exemplar, de vasta cultură, atenția, înțelegerea și întregul sprijin al acestora. Am fi dorit mult ca măcar o parte din spiritul lor să se regăsească și în aceste pagini.

În sfîrșit, dar nici pe de parte în cele din urmă, recunoștința și mulțumi-
rile noastre cele mai sincere se adresează dr. S. Morintz, pentru întregul său sprijin, pentru observațiile și sugestiile, dar mai cu seamă pentru înțelegerea și libertatea de concepție, de opinie și exprimare, pe care a avut bunăvoința să ni le acorde — în calitatea sa de coordonator științific — la redactarea acestei lucrări.

Suntem profund îndatorați de asemenea, colegului D. Frăsineanu (Muz. Caransebeș) pentru masivul sprijin pe care ni l-a dat în realizarea părții grafice a lucrării.

Este firesc ca, în aceste condiții, lucrarea de față să reprezinte în același timp atît o operă colectivă cît și una individuală. Căci, dincolo de efortul autorului, ea este de fapt și un rezultat al numeroaselor și importantelor contribuții aduse de mulți dintre cei amintiți mai sus la cercetarea domeniului abordat.

Desigur, lucrarea nu reprezintă decît imaginea unui stadiu al cercetării. Aceasta cu atît mai mult cu cît importante descoperiri aparținînd primei epoci a

fierului din sud-vestul României continuă să rămână — în contextul lor arheologic de ansamblu — încă nepublicate. În măsura în care ele nu constituie rezultatul unor cercetări proprii ale autorului, este posibil ca aceste circumstanțe să-și fi pus amprenta și asupra siguranței cu care sint trase însăși concluziile lucrării. Avem speranța — și chiar convingerea — că, alături de publicarea acestora, cercetările viitoare vor fi în măsură să îmbogățească, să clarifice sau chiar să infirme benefic o parte a acestor concluzii.

Nu putem, însă, decît să sperăm că lucrarea de față își va fi adus, într-un fel sau altul, contribuția la o mai bună cunoaștere a primei epoci a fierului în sud-vestul României, și că va constitui un punct de reper și un imbold pentru progresul cercetărilor viitoare.

Ianuarie 1993

AA
AAA
AAC
AAH

AAntH
AAus
ABSA

ActaMN
ActaMP
Actes du VIIe CISPP

Actes du VIIIe CISPP

Actes du IIe CIT

AE
AfA
AJA

AK
Alba Regia

AnBan
ANSI
ANUBIH

AP

Archäologischer Anzeiger, Berlin.
Acta Antiqua et Archeologica, Szeged.
Acta Archaeologica Carpathica, Kraków.
Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
Acta Antiqua Hungarica, Budapest.
Archaeologia Austriaca, Wien.
The Annual of the British School of Athens, London.
Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
Acta Musei Porolissensis, Zalău.
Actes du VIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Prague 1966, (1971).
Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, I—III, Beograd, 1971—1973.
Actes du IIe Congrès international de Thracologie, Bucarest, 4—10 septembre 1976, I, 1980.
Archaeologiai Értesítő, Budapest.
Archiv für Anthropologie, Braunschweig.
American Journal of Archaeology, Cambridge Mass.
Archaeologiai Közlemények, Budapest.
Az István Király Múzeum Közleményei, Szekesfehervar (Alba Regia).
Analele Banatului, Timişoara.
Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana.
Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
Arheološki pregled. Arheološko društvo Jugoslavie, Beograd.

- Apulum. Buletinul muzeului regional (jude-
țean) Alba Iulia, Alba Iulia.
- ArchJug. Archaeologia Jugoslavica, Beograd.
- ArchKorresp. Archäologische Korrespondenzblatt.
- ArchRozhl. Archeologické Rozhledy, Praha.
- ArhMold. Arheologia Moldovei, Iași.
- ArhSbornik. Arheologicheskii Sbornik, Leningrad (Sankt
Petersburg).
- ArhSofia. Arheologija Sofia.
- ARR. Arheološki radovi i rasprave Jugoslovenske
Akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Atti del VI CISPP. Atti del VI Congresso Internazionale delle
Scienze Preistoriche e Protoistoriche, Roma,
1962.
- AV. Arheološki vestnik, Ljubljana.
- Balcanica. Godišnjak Balkanološkog insti-
tuta SANU, Beograd.
- Banatica SCGGB. Banatica. Studii și cercetări de geologie, geo-
grafie și biologie, Caiete Banatica 7 (Seri-
a științe naturale), Reșița, 1978.
- BAR. British Archaeological Reports, Oxford.
- BASPR. Bulletin, American School of Prehistoric
Research, Peabody Museum, Harvard Uni-
versity, Cambridge.
- BerRGK. Bericht der Römisch-Germanischen Kom-
mission des Deutschen archäologischen Instituts,
Frankfurt a/M — Berlin.
- Carinthia. Carinthia. Geschichtliche und volkskundliche
Beiträge zur Heimatskunde Kärntens, Kla-
genfurt.
- OBI. Centar za balkanološka ispitivanja, ANUBiH,
Sarajevo.
- CMO. Centenar muzeal orădean, Oradea.
- Dacia. Dacia. Recherches et découvertes archéolo-
giques en Roumanie, Bucarest.
- Dacia, N.S. Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire an-
cienne. Nouvelle série, Bucarest.
- Dela SAZU. Dela SAZU, Razred za zgodovinske i družben-
ne vede, Ljubljana.
- Diadora. Diadora. Glasnik Arheološkog muzeja u Zada-
ru, Zadar.
- Die Hallstattkultur. Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980,
Linz, 1981.
- DissMonSADJ. Dissertationes et Monographiae Saveza arheo-
loških društava Jugoslavije, Beograd.
- DissPann. Dissertationes Pannonicae, Budapest.
- Djerdapske sveske. Djerdapske sveske (Cahiers des Portes de
Fer), Beograd.
- EMU. Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn, Buda-
pest.

EPPY	Époque préhistorique et protohistorique en Yugoslavie — Recherches et résultats, Beo- grad, 1971.
GCEI	Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBIH, Sarajevo.
Germania	Germania. Anzeiger der Römisch-Germani- schen Kommission des Deutschen Archäolo- gischen Instituts, Frankfurt a/M — Berlin.
GIDNS	Glasnik istoriskog društva, Novi Sad.
GMDS	Glasnik Muzejskoga društva za Sloveniju, Ljubljana.
GMGB	Godišnjak Muzeja grada Beograda, Beograd.
GMKM	Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, Pristina.
Gomolava Symposium	Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas, Inter- nationales Symposium Ruma 1986, Novi Sad, 1988.
GPSKY	Gradja za proučavanje spomenika kulture Vojvodine, Novi Sad.
GSAN	Glasnik Srpske akademije nauka, Beograd.
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sara- jevo.
GZM(A), NS	Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Herce- govine, Arheologija, Nova Serija, Sarajevo.
HOME	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.
IHAD	Izdanja Hrvatskog arheoloskog društva, Zagreb.
Iliria	Iliria. Études et matériaux archéologiques, Tirana.
IMCD	In Memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj, 1974.
IPEK	Ipek, Jahrbuch für prähistorische und ethno- graphische Kunst — Annuaire d'Art préhis- torique et ethnographique, Berlin — New York.
IstRom	Istoria României (tratat), București, 1960.
Izvestija Sofia	Izvestija na Balgarski Arheologičeski Insti- tut, Sofia.
JahrbDAI	Jahrbuch des Deutschen archäologischen in- stituts, Berlin.
JahrbOAI	Jahrbuch des Österreichischen archäologis- chen Instituts, Wien.
JahrbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zen- tralmuseum, Mainz.
JAZU	Jugoslovesnka akademija znanosti i umjet- nosti, Zagreb.
JIES	Journal of Indo-European Studies, Butle, Montana, USA.

JIVUF	Jahrbuch des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a/M.
JOAIW	Jahrshefte des Österreichischen archäologischen Instituts, Wien.
JPMÉ	A János Pannonius Múzeum Evkönyveöl, Pecs.
KDGAEV	Korrespondenzblatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte.
LjetopisJAZU	Ljetopis JAZU, Zagreb.
MAGW	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Wien.
MAIUAW	Mitteilungen der Archäologischen Institutes der Wissenschaften, Budapest.
MaterialjSADJ	Materialj Saveza arheoloških društva Jugoslavije.
MCA	Materiale și cercetări, arheologice, București.
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamț.
MIA	Materialj i issledovanija po arheologhija SSR, Moskva.
MFME	A Móra Ferenc Múzeum Evkönyve, Szeged.
Omagiu CD	Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani, București, 1960.
PamArch	Pamiatky archeologické, Praha.
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropas.
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München.
PJZ	Praistorija Jugoslovenskom Zemalja.
PMN	Publicațiile Muzeului Național, București.
POSV	Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini, Beograd.
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge.
PW	Præhistorica Wien.
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin.
RevIst	Revista de istorie, București.
RevMuz	Revista Muzeelor, București.
RGF	Römisch-Germanischen Forschungen.
RVM	Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad.
SA	Sovetskaja arheologhija, Moskva.
Satu Mare StCom	Satu Mare. Studii și comunicări, Satu Mare.
SCA	Studii și comunicări de antropologie.
SCGGG	Studii și cercetări de geologie, geofizică și geografie, București.
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
SlovArh	Slovenska Arheologia, Bratislava.
SNMP	Sbornik Narodneho Muzea v Praze, Praha.
StAntArch	Studia Antiqua et Archaeologica. Corolla Memoriae Nicolae Gostar Dedicata.

StComC
StComS

I Symposium
Illyro—Thrace

Symposium Bratislava

Symposium Novi Sad

TRÉ

UICPP X Congresso

VAMZ

VHAD

VMKDS

VVM

WMBH

WPZ

ZCSACAV

ZFFL

ZNMB

ZRNM

ZRSAN

ZSNM

Studii și comunicări, Caransebeș. (Tibiscum).
Studii și comunicări. Muzeul Bruckenthal,
Sibiu.

I Symposium Illyro-Thrace. Tribus paleobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'Énéolithique jusqu'à l'époque hellénistique, (Niš — Blagoevgrad, 1989), Sarajevo — Beograd, 1991.

Symposium zu Problemen der Jüngen Hallstattzeit in Mitteleuropa, Bratislava, 1974.

Materijalj XIX. Referate des Symposiums in Novi Sad (1979). Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen Donauländischen und benachbarten Gebieten, Novi Sad, 1981.

Történeti és Régészeti Értesítő a délmagyarországi és rég. Múzeum Társulat, Temesvár. Union Internacional de Ciencias Prehistoricas y Protohistoricas, X Congresso, Mexico, 1982.

Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu.

Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb.

Vjesnik Muzejsko-konzervatorskog društva SR Srbije, Beograd.

Vjesnik Vojnog Muzeja, Beograd.

Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina, Wien.

Wiener prähistorische Zeitschrift, Wien.

Zprávy Cs. společnosti Archeologické při Čs. akademii ved.

Zbornik filozofske fakultete, Ljubljana.

Zbornik Narodnog Muzeja u Beogradu.

Zbornik radove Narodnog muzeja, Čačak.

Zbornik radova Akademije nauka, Beograd.

Zbornik Slovenskiho Národného Múzea, Bratislava.

Åberg, 1930—1935

Ajdić, 1983

Aigner Foresti, 1980

Alexander, 1965

Alexandrescu A., 1966

Alexandrescu A., 1971

Alexandrescu A., 1973

Alexandrescu A., 1978

Alexandrescu A., 1980

Alexandrescu A. — Pop, 1970

Alexandrescu P., 1974

Andrea, 1976

N. Åberg, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*, Stockholm, I (1930); II (1931); III (1932); IV (1933); V (1935).

R. Ajdić, *Najstarija prošlost Niša*, in *Istorija Niša*, I, Niš, 1983.

L. Aigner Foresti, *Beiträge zum Gräberfeld von Frög in Kärnten, in Carinthia*, I, 170, Klagenfurt, 1980, p. 7—40.

J. Alexander, *The spectacle fibulae of South Eastern Europe*, in *AJA*, 69, Cambridge Mass. 1965, p. 7—23.

A. D. Alexandrescu, *Die Bronzeschwerter aus Rumänien*, in *Dacia*, N.S., X, București, 1966, p. 117—189.

A. D. Alexandrescu, *Über drei im Karpatenbecken beheimatete Schwerttypen*, in *Actes du VIIe CISPP*, I, Prague 1966, (1971), p. 695—699.

A. D. Alexandrescu, *La nécropole du bronze récent de Zimnicea (départ. de Teleorman)*, in *Dacia*, N. S., XVII, 1973, p. 77—98.

A. D. Alexandrescu, *Sépulture du premier Âge du Fer à Zimnicea (Départ. de Teleorman)*, in *Dacia*, N.S., XXIII, 1978, p. 115—124.

A. D. Alexandrescu, *La nécropole gète de Zimnicea*, in *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 19—126.

A. D. Alexandrescu — I. Pop, *Sondajele de la Braşov-Păticele*, in *MCA*, IX, 1970, p. 161—166.

P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice. Arheologia spaţiului carpato-balcanic în veacurile VI—V î.e.n.*, in *SCIVA*, 25, 1974, 2, p. 209—216.

Zh. Andrea, *Les tumuli de Kuč i Zi*, in *Iliria*, 6, 1976, p. 165—229.

- Andrea, 1982 *Zh. Andrea, La civilisation illyrien du fer ancien en Albanie du Sud-Est et ses rapports avec les contrées voisines, in Interaction and Acculturation in the Mediterranean, II, Amsterdam, 1982, p. 75—119.*
- Andrea, 1985 *Zh. Andrea, Kultura ilire e tumave në pellgun e Korçës, Tirana, 1985.*
- Andrițoiu, 1975 *I. Andrițoiu, Mărturii ale dezvoltării societății omenești pe teritoriul Decei în vremurile străvechi, in Sargeția, XI—XII, 1974—1975, p. 393—405.*
- Andrițoiu, 1976 *I. Andrițoiu, Descoperiri arheologice pe Valea Streinului inferior, in Apulum, XIV, 1976, p. 393—415.*
- Andrițoiu, 1979 *I. Andrițoiu, Contribuții la repertoriul arheologic al județului Hunedoara, in Sargeția, XIV, 1979, p. 15—34.*
- Andrițoiu, 1983 *I. Andrițoiu, O nouă descoperire aparținând epocii bronzului la Deva, in StAntArch, 1, 1983, p. 44—51.*
- Andronikos, 1969 *M. Andronikos, Vergina, I, Athen, 1969.*
- Andronikos, 1971 *M. Andronikos, The „Dorian invasion” and the Archaeological Evidence, in Actes du VIIe CISPP, Prague, 1966, (1971).*
- Aricescu, 1965 *Aricescu, Depozitele de bronzuri din Dobrogea, in SCIV, 16, 1965, 1, p. 17—42.*
- Aslanis, 1985 *I. Aslanis, Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975—1979. Die frühbronzezeitlichen Befunde und Funde, Berlin, 1985.*
- Babović, 1986 *Lj. Babović, Zbradila — Fund, Korboro, in Djerdapske Sveske, III, Beograd, 1986, p. 116—132.*
- Bader, 1970 *T. Bader, Fibule cu scut dintr-un singur fir, in SCIV, 21, 1970, 2, p. 209—224.*
- Bader, 1972 *T. Bader, Apărătorul de braț în bazinul carpato-danubian, in Satu Mare. StCom, II, 1972, p. 91—100.*
- Bader, 1978 *T. Bader, Epoca Bronzului în nord-vestul Transilvaniei, București, 1978.*
- Bader, 1982 *T. Bader, Considerații privind apariția și dezvoltarea fibulelor în Transilvania, in Satu Mare. StCom, V—VI, 1981—1982, p. 39—44.*
- Bader, 1983a *T. Bader, Evoluția fibulelor pe teritoriul României de la sfârșitul epocii bronzului până în perioada Hallstattului târziu, in Thraco-Dacica, IV, 1983, 1—2, p. 12—22.*
- Bader, 1983b *T. Bader, Die Fibeln in Rumänien, in PBF, XIV, 6, München, 1983.*

- Balaguri, 1990 E. A. Balaguri, *Procesele culturale-istorice din zona Tisei superioare din a doua jumătate a mileniului II î.e.n. și începutul mileniului I î.e.n.*, pe baza materialelor expediției transcarpatice a Universității din Ujgorod, în *Symposia Thracologica*, 8, Satu Mare, 1990, p. 118—121.
- Barth, 1969 F. E. Barth, *Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slovenien)*, în *Antiquitatis*, III/5, Bonn, 1969.
- Basa, 1970 B. Basa, *Șantierul Simeria*, în *MCA*, IX, 1970, p. 225—232.
- Batović, 1965 Š. Batović, *Der Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen*, în *Arch Jug*, VI, 1965, p. 55 și urm.
- Batović, 1987 Š. Batović, *Liburnska grupa*, în *PJZ*, V, 1987, p. 339—390.
- Batović, 1983 Š. Batović, *Problèmes de l'âge du fer dans la région balkano-adriatique*, în *L'adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità. Atti del Congresso dell'Associazione internazionale di studi del Sud-Est europeo*, Taranto, 1983.
- Bazarciuc, 1983 V. Bazarciuc, *Oetatea geto-dacică de la Bunești, jud. Vaslui*, în *SCIVA*, 34, 1983, p. 249—273.
- Bărcăcilă, 1924 Al. Bărcăcilă, *Antiquités pré- et protohistoriques de Turnu Severin*, în *Dacia*, I, 1924.
- Becker, 1986 C. Becker, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975—1979. Die Tierknochenfunde*, Berlin, 1986.
- Beda, 1976 C. Beda, *Carul solar antic de la Bujorul, jud. Teleorman*, în *Muzeul Național*, 3, București, 1978, p. 61—72.
- Benac, 1956 A. Benac, *Prehistorijska gradina Zecovi kod Prijedora*, în *GZM(A)*, NS, XI, 1956.
- Benac, 1959 A. Benac, *Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi*, în *GZM(A)*, NS, XIV, Sarajevo, 1959, p. 13—51.
- Benac — Čović, 1956 A. Benac — B. Čović, *Glasinac I. Bronzано doba*, Sarajevo, 1956.
- Benac — Čović, 1957 A. Benac — B. Čović, *Glasinac II. Železno doba*, Sarajevo, 1957.
- Berciu, 1939 D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939.
- Berciu, 1953 D. Berciu, *Catalogul Muzeului arheologic din Turnu Severin*, în *MCA*, I, București, 1953, p. 589—691.

- Berciu, 1956 D. Berciu, *Cercetări și descoperiri arheologice în regiunea București*, în *MCA*, II, 1956, p. 491—562.
- Berciu, 1957 D. Berciu, *À propos de la genèse de la civilisation Latène chez les Gëto-Daces*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, 133—140.
- Berciu, 1958 D. Berciu, *La casque gréco-illyrien de Gosturăt (Oltenie)*, în *Dacia*, N.S., II, 1958.
- Berciu, 1959a D. Berciu, *Săpăturile de la Balta Verde (r. Vinju Mare) reg. Craiova*, în *MCA*, V, 1959, p. 529—534.
- Berciu, 1959b D. Berciu, *Săpăturile de la Verbița*, în *MCA*, V, 1959, p. 75—82.
- Berciu, 1960a D. Berciu, *Prima epocă a fierului*, în *IstRom*, I, București, 1960, p. 137—147, 149—160.
- Berciu, 1960b D. Berciu, *Sînt geții traci nord-dunăreni? Un aspect arheologic al problemei*, în *SCIV*, XI, 1960, 2, p. 261—283.
- Berciu, 1961a D. Berciu, *Die Verbicioara — Kultur. Vorbericht über eine neue, in Rumänien entdeckte bronzezeitliche Kultur*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 123—161.
- Berciu, 1961b D. Berciu, *Cîteva probleme ale culturii Verbicioara*, în *SCIV*, 12, 1961, 2, p. 227—240.
- Berciu, 1963 D. Berciu, *Este și o cale cimmericiană în difuziunea metalurgiei fierului?* în *SCIV*, 14, 1963, 2, p. 395—402.
- Berciu, 1964 D. Berciu, *Pour une voie cimmericienne de diffusion de la métallurgie du fer*, în *ArchRozhl*, 16, 1964, p. 264—279.
- Berciu, 1966 D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966.
- Berciu, 1967a D. Berciu, *Romania before Burebista*, London, 1967.
- Berciu, 1967b D. Berciu, *La izvoarele istoriei*, București, 1967.
- Berciu, 1969 D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969.
- Berciu, 1976 D. Berciu, *Date noi privind sfîrșitul culturii Verbicioara*, în *SCIVA*, 27, 1976, 2, p. 171—180.
- Berciu-Comșa, 1956 D. Berciu — E. Comșa, *Săpăturile de la Balta Verde și Gogoșu (1949 și 1950)*, în *MCA*, II, 1956, p. 251—490.
- Betzler, 1974 P. Betzler, *Die Fibeln in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz*, I, PBF, XIV, München, 1974.
- Bietti Sestieri, 1973 A. M. Bietti Sestieri, *The Metal Industry of Continental Italy between the 13th and the 11th Century B.C. and its Connections with Aegean*, în *PPS*, 30, Cambridge, 1973.

- Blăjan-Stoicovici-Georocanu, 1980 M. Blăjan — E. Stoicovici — M. Georocanu, *Contribution à la connaissance de la vie économique de la population hallstattienne de la zone de Mediaș (départ. de Sibiu, Roumanie)*, in *Actes du IIe CIT*, I, 1980, p. 203—214.
- Blinkenberg, 1926 C. Blinkenberg, *Fibules Grecques et Orientales*, 1926.
- Bichir, 1959 Gh. Bichir, *Cercetări arheologice pe grindurile din apropierea comunei Cîrna*, in *MCA*, V, 1959, p. 275—282.
- Bižić-Dreksler, 1958 R. Bižić-Dreksler, *Ostave Vršca i okoline*, in *Naučni zbornik Matice srpske*, 20, Novi Sad, 1958.
- Blegen, 1937 C. W. Blegen, *New Evidence for Dating the Settlements at Troy*, in *ABSA*, XXXVII, 1936/1937.
- Blegen, 1963 C. W. Blegen, *Troy and the Trojans*, London, 1963.
- Blegen — Boulter — Caskey — Rawson — Sperling, 1958 C. W. Blegen — C. G. Boulter — J. Caskey — M. Rawson — J. Sperling, *Troy (IV). Settlements VIIa, VIIb and VIII*, Princetown — New Jersey, 1958.
- Bogojević — Kroll, 1989 Ks. Bogojević — dr. H. Kroll, *Jednozna pšenica sa Feudvara — Jedna rana poterna pšenice karorske zajednice Caucalidon*, in *RVM* 31, 1988—1989, p. 37—44.
- Bolomey, 1976 A. Bolomey, *Inventory of the Animal Bones from an Early Iron Age Grave*, in *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 87—88.
- Bóna, 1958 I. Bóna, *Chronologie der Hortfunde von Koszider Typus*, in *AAH*, 9, 1958, p. 211—243.
- Boroffka, 1987 N. Boroffka, *Folosirea fierului în România de la începuturi pînă în secolul al VIII-lea î.e.n.*, in *Apulum*, XXIV, 1987, p. 55—77.
- Boroffka, 1991 N. Boroffka, *Die Verwendung von Eisen in Rumänien von den Anfängen bis in das 8. Jahrhundert v. Chr.*, Vortrag gehalten zu Ehren von dr. John Alexander auf dem Symposium „Europe in the 1st. Millenium B.C., New York”, 3rd — 4th April, 1986, Institute of Archaeology Oxford, Berlin, 1991.
- Boroneanț, 1984 V. Boroneanț, *Chitila — Fermă, un aspect cultural al începutului primei epoci a fierului. Date preliminare*, in *Thraco-Dacica*, V, 1984, 1—2, p. 156—166.
- Bošković, 1959 Dj. Bošković, *Quelques observations sur le char culturel de Dupljaja*, in *ArchJug*, III, Beograd, 1959.

- Bouzek, 1971 J. Bouzek, *Openwork „Bird-Cage” Bronzes*, in *The European Community in Later Prehistory. Studies in honour of C. F. C. Hawkes*, London, 1971, p. 77—104.
- Bouzek, 1974 J. Bouzek, *Macedonian Bronzes: Their Origins, Distributions and Relation to other Cultural Groups of the Early Iron Age*, in *Pam Arch*, LXV, Praha, 1974.
- Bouzek, 1983a J. Bouzek, *Caucasus and Europe and the Cimmerian problem*, in *SNMP*, A, XXXVII, 4, Praha, 1983, p. 177—232.
- Bouzek, 1983b J. Bouzek, *Der Varðar- und Morava-Bereich in seinem Verhältnis zu Griechenland zwischen 1200 und 900 v.u.z., in Griechenland, die Ägais und die Levante während der „Dark Ages” von 12. bis zum 9. Jh. v. Chr., Akt. Symp. Zwettl (NÖ), 11—14 Okt. 1980*, Wien, 1983, p. 271—284.
- Bozu, 1982 O. Bozu, *Depozitul de bronzuri de la Fizeș (judetul Caras-Severin)*, in *StComC, Etnografie-istorie*, IV, 1982, p. 137—154.
- Böhm, 1880 L. Böhm, *Alterthümer längs der Donau von Pancsova bis Orşova*, in *Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn* Wien, IV, 1880.
- Böhm, 1903 L. Böhm, *Egy kőkorszaki telep az Al-Duna, vidéken Szokolovacz község határban*, in *TRÉ*, 1903.
- Bökönyi, 1964 S. Bökönyi, *Angaben zur Kenntnis der eisenzeitlichen Pferde in Mittel- und Osteuropa*, in *AAH*, 16, 1964, p. 227—239.
- Bökönyi, 1968 S. Bökönyi, *Data on Iron Age horses of Central and Eastern Europe*, Mecklenburg Collection, Part. I, in *BASPR*, 25, Cambridge (Mass.), 1963.
- Bökönyi, 1974 S. Bökönyi, *History of domestic mammals in central and Eastern Europe*, Budapest, 1974.
- Bökönyi, 1981 S. Bökönyi, *Eisenzeitliche Tierhaltung und Jagd im jugoslawischen Donaugebiet*, in *Materijali SADJ*, XIX, 1981, Novi Sad, p. 105—120.
- Brandenstein, 1956 W. Brandenstein, *Die Göttin von Dupljaja, in Carinthia*, I/3—4. Klagenfurt, 1956.
- Brudiu, 1970 M. Brudiu, *Cercetări perieghetice în sudul Moldovei*, in *MCA*, IX, 1970, p. 511—528.
- Brudiu, 1980 M. Brudiu, *Rezultatele cercetărilor de la Vinători, jud. Galați*, in *MCA. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte*, Tulcea, 1980, p. 398—406.

- Brudiu, 1981 M. Brudiu, *Contribuții la cunoașterea genezei Hallstattului în sud-estul României*, în *SCIVA* 32, 1981, 4, p. 529—536.
- Brudiu, 1985 M. Brudiu, *Descoperiri aparținând culturii Basarabi în sud-estul Moldovei*, în *Thraco-Dacica*, VI, 1985, 1—2, p. 31—37.
- Brudiu, 1991 M. Brudiu, *Cercetări privind Hallstattul din sud-estul Moldovei*, în *SCIVA*, 42, 1991, 3—4, p. 221—239.
- Brukner, 1959 O. Brukner, *Halštatska nekropola kod Doroslovo*, în *Gradja za proučavanje spomenika kulture Vojvodine*, III, Novi Sad, 1959, p. 1—13 și urm.
- Brukner-Medović, 1966 O. Brukner — P. Medović, *Rekognosciranje ugroženih terena u Bačkoj i Banatu*, în *AP*, 8, 1966.
- Brukner — Medović, 1968 O. Brukner — P. Medović, *Kovin Grad višeslojno nalazište*, în *AP*, 10, 1968.
- Brukner — Jovanović — Tasić, 1974 O. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 1974.
- v. Brunn W. A. von Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, Berlin, 1968.
- Brunšmid, 1900 J. Brunšmid, *Prehistorijski predmeti železnoga doba iz Šarengrada u Srijemskoj županiji*, în *VHAD n.s.*, Zagreb, IV, 1899/1900, p. 59—70.
- Budja, 1983 M. Budja, *Harfaste fibule z lokom (tip Ruše) v slovenskih žarnih grobiščih*, în *AV*, 33, Ljubljana, 1982 (1983), p. 59—67.
- Bukowski, 1977 Z. Bukowski, *Zum Charakter der sog. vorskyschen Einflüsse im Gebiet der Lausitzer Kultur*, în *Festschr. z. 50-jährigen Bestehen des Vorgesch. Seminars Marburg. Marb. St. Vor- und Frühgesch.*, 1, 1977, p. 213—229.
- Burkert, 1979 W. Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, Sather Classical Lecture, 47, (1979).
- Buzdugan, 1969 C. Buzdugan, *Descoperirile arheologice de la Prăjești (jud. Bacău)*, în *Carpica*, II, 1969, p. 81—85.
- Calzavara — de Min — Tombolani, 1976 L. Calzavara — M. de Min — M. Tombolani, *Proposta per una tipologia delle fibule di Este*, (1976).
- Canner, 1983 E. Canner, *Fibeln in Anatolien, I*, în *PBF*, XIV/8, 1983.
- Carancini, 1975 G. L. Carancini, *Gli spilloni nell'Italia continentale*, în *PBF*, XIII/2, München, 1975.

- Carancini, 1984 G. L. Carancini, *Le asce nell'Italia continentale*, II, in *PBF*, IX/2, 1984.
- Cassola Guida, 1980 P. Cassola Guida, *L'area orientale della civiltà paleoveneta*, in *Este e la civiltà paleoveneta a cento anni dalle prime scoperte*, Firenze, 1980.
- Casson, 1921 S. Casson, *Excavations in Macedonia*, in *ABSA*, 24, 1919—21, p. 1—33.
- Casson, 1925 S. Casson, *Excavations in Macedonia II*, in *ABSA*, 26, 1923—25, p. 1—29.
- Casson, 1926 S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*, 1926.
- Cădariu — Petrovsky, 1975 S. Cădariu — R. Petrovsky, *Cercetări arheologice în Valea Carasovei*, in *Tibiscus*, (Ist.-Arh.), IV, Timișoara, 1975, p. 147—154.
- Černyh, 1966 E. N. Černyh, *Istoriia drevnei metalurgii vostochnoi Evropy*, Moskva, 1966.
- Chicideanu, 1980 I. Chicideanu, Recenzie la G. L. Carancini, *Die Nadeln in Italien*. Gli spilloni nell'Italia continentale, in *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 382—383.
- Chicideanu, 1983 I. Chicideanu, *Zur Typologie und Verbreitung der Schalenknäufschwerter*, in *Dacia*, N.S., XXVII, 1983, 1—2, p. 11—17.
- Chicideanu, 1984 I. Chicideanu, *Unele probleme privind sfârșitul epocii bronzului în sudul Olteniei*, in *Symposia Thracologica*, (I), Drobeta-Tr. Severin, 1984, p. 12.
- Chicideanu, 1986 I. Chicideanu, *Die Frühthrakische Kultur. Zur Bronzezeit in Südwest Rumänien*, in *Dacia*, N. S., XXX, 1986, 1—2, p. 7—47.
- Chicideanu, 1988 I. Chicideanu, *Din nou despre spadele cu mâner în formă de cupă*, in *SCIVA*, 39, 1988, 2, p. 159—168.
- Chicideanu, 1992 I. Chicideanu, *O descoperire de la începutul primei epoci a fierului la Cîrna*, in *SCIVA*, 43, 1992, 1, p. 49—54.
- Chicideanu — Gherghe, 1983 I. Chicideanu — P. Gherghe, *Săpăturile arheologice de la Călugăreni (jud. Gorj)*, in *MCA. A XV-a sesiune anuală de rapoarte* (Brașov, 1981), București, 1983, p. 103—107.
- Chidioșan, 1979 N. Chidioșan, *Raport asupra săpăturilor arheologice întreprinse în anul 1978 în satul Tășad, comuna Drăgești (judetul Bihor)*, in *MCA. A XIII-a sesiune anuală de rapoarte*, Oradea, 1979, p. 85—89.
- Chidioșan, 1983 N. Chidioșan, *Raport asupra săpăturilor arheologice întreprinse în satul Tășad, com. Drăgești (jud. Bihor)*, in *MCA. A XV-a sesiune anuală de rapoarte* (Brașov, 1981), București, 1983.

- Chidioșan — Emödi, 1981. N. Chidioșan — I. Emödi, *O descoperire de la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului în peștera Mișidului, com. Suncuius, jud. Bihor*, în *Thraco-Dacica*, II, 1981, p. 161—168.
- Chidioșan — Emödi, 1982. N. Chidioșan — I. Emödi, *Grupul cultural Igrîța de la sfârșitul epocii bronzului*, în *Crisia*, 12, 1982, p. 61—86.
- Childe, 1929. V. G. Childie, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929.
- Chochorowski, 1989. J. Chochorowski, *Zur Genese und Funktion der befestigten Siedlungen der Gâra-kultur (Ein Diskussionsbeitrag)*, în *Studia (nad Grodamu epoki i Wezesnej epoki żelaza w Europie środkowej)*, Wroclaw — Warszawa — Krakow — Gdansk, 1989, p. 85—97 (extras).
- Ciocea — Chicideanu, 1984. E. Ciocea — I. Chicideanu, *Observații asupra necropolei hallstattiene de la Stoicani*, în *SCIVA* 35, 1984, 4, p. 331—344.
- Ciugudeanu, 1976. H. Ciugudeanu, *Cultura Basarabi pe teritoriul județului Alba*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 9—22.
- Ciugudeanu, 1978. H. Ciugudeanu, *Noi descoperiri arheologice pe teritoriul județului Alba (I)*, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 39—53.
- Ciugudeanu, 1979. H. Ciugudeanu, *Noi descoperiri arheologice pe teritoriul județului Alba (II)*, în *Apulum*, XVII, 1979, p. 65—85.
- Coldstream, 1977. J. N. Coldstream, *Geometric Greece*, 1977.
- Comșa, 1991. A. Comșa *Date cu privire la structura antropologică și la unele ritualuri funerare la geto-daci (secolele VI î.e.n. — I e.n.)*, în *Thraco-Dacica*, XII, 1991, 1—2, p. 153—166.
- Condurachi, 1965. E. Condurachi, *Problema apariției ceramicii Latène în regiunea Dunării de Jos*, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 43—50.
- Conovici, 1981. N. Conovici, *Recenzie la A. I. Meliukova, Skifiia i frakijskih mir*, Moscova, 1979
- , în
- Thraco-Dacica*
- , II, 1981, p. 225—230.
- Cowen, 1966. J. D. Cowen, *The origins of the flange-hilted swords of bronze in Continental Europe*, în *PPS*, Cambridge, 32, 1966, p. 262—312.
- Cowen, 1973. J. D. Cowen, *The Flange-hilted Sword of Bronze within the Carpathian Ring*, în *Actes du VIIIe CISPP* (Beograd, 9—15 septembre 1971) III, Beograd, 1973, p. 26—28.
- Crăciunescu, 1989. G. Crăciunescu, *Așezarea din epoca bronzului de la Orevița Mare*, în *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 253—254.
- Crișan, 1969. I. H. Crișan, *Ceramica Daco-Getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969.

- Crișan, 1975 I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1975.
 Crișan, 1978 I. H. Crișan, *Die Anfänge der Latènezeit bei den Geto-Daken*, in *Dacia*, N.S., XXII, 1978, p. 143—154.
 Crișan, 1986 I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, București, 1986.
 Čičikova, 1968 M. Čičikova, *Keramika ot starata željazna epoha v. Trakia*, in *ArhSofia*, 10, 1968, 4, p. 15—27.
 Čičikova, 1971 M. Čičikova, *Sur la chronologie du Hallstatt en Thrace*, in *Studia Balcanica*, 2, 1971, p. 79—92.
 Čičikova, 1972 M. Čičikova, *Nouvelles données sur la culture Thrace de l'époque du Hallstatt en Bulgarie du sud*, in *Thracia*, I, Sofia, 1972.
 Čičikova, 1974 M. Čičikova, *Frühthrakische Siedlungen in Bulgarien*, in *Symposium Bratislava*, 1974, p. 61—84.
 Čović, 1959 B. Čović, *Glasinac 1957 : rezultati revizionog iskopavanja tumula glasičkog tipa*, in *GZM*, N.S., XIV, 1959, p. 53—85.
 Čović, 1961 B. Čović, *Donja Dolina. Nécropole de l'âge du fer*, in *Inv. arch. Jugoslavija*, fasc. 3, Y21—Y30, Bonn, 1961.
 Čović, 1965a B. Čović, *Novi nalazi sa nekropole „Gradac” u Sokoču i neka pitanja glasičanke hronologie in Članci i gradja*, VI, 1965, p. 57—82.
 Čović, 1965b B. Čović, *Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni*, in *GZM*, (A), XX, 1965, p. 27—100.
 Čović, 1971 B. Čović, *Dva specifična tipa zapadno-balkanske lučne fibule*, in *GZM*, N.S., XXVI, 1971, p. 313—331.
 Čović, 1975 B. Čović, *Pod bei Bugojno, eine befestigte Siedlung der Bronze- und Eisenzeit in Zentralbosnien*, in *Medunarodni kolokvij „Utvrdena ilirska naselja”*. Posebna izdanja ANUBIH XXIV, (6), Sarajevo, 1975.
 Čović, 1980 B. Čović, *Počeci metalurgije željaza na sjeverozapadnom Balkanu, in Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBIH*, Sarajevo, XVIII/16, 1980.
 Čović, 1983a B. Čović, *Glasinačka kultura grupa*, in *PJZ*, IV, 1983, p. 413—432.
 Čović, 1983b B. Čović, *Zaključna razmatranja (bronzanog doba)*, in *PJZ*, IV, 1983, p. 807—829.
 Čović, 1984 B. Čović, *Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini — stanje i problemi istraživanja*, in *GCBi*, XXII, 1984, 20.

- Čović, 1987a
 Čović, 1987b
 Čović, 1987c
 Čović, 1987d
 Čović — Gabrovec, 1971
 Daicoviciu, 1972
 Daicoviciu — Miloia, 1930
 Davidescu, 1981a
 Davidescu, 1981b
 Davidescu, 1984
 Déchelette, 1927
 Deger-Jalkotzy, 1983
 Dehn, 1980
 Dehn — Frey, 1962
 Demcenko — Levitzki, 1990
 Demeterová, 1986
 B. Čović, *Grupa Donja Dolina — Sanski Most* in *PJZ*, V, 1987, p. 232—286.
 B. Čović, *Srednjodalmatinska grupa*, in *PJZ*, V, 1987, p. 442—480.
 B. Čović, *Srednjobosanska grupa*, in *PJZ*, V, 1987, p. 481—528.
 B. Čović, *Glasinačka kultura*, in *PJZ*, V, 1987, p. 575—643.
 B. Čović — S. Gabrovec, *Âge du fer*, in *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie. Recherches et résultats*.
 H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972.
 C. Daicoviciu — I. Miloia, *Cercetări arheologice în Banatul de sud*, in *AnBan*, 4, III, 1930, p. 1—9.
 M. Davidescu, *Tezaurul de podoabe tracice de la Hinora, județul Mehedinți*, in *Arhivele Olteniei*, I, serie nouă, 1981, p. 41—44.
 M. Davidescu, *Un tezaur de podoabe tracice descoperit la Hinora — Mehedinți*, in *Thraco-Dacica*, II, 1981, p. 7—22.
 M. Davidescu, *Necropola tracică de la Hinora*, in *Symposia Thracologica*, (I), Drobeta-Tr. Severin, 1984, p. 11.
 J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique IV celtique et gallo-romaine*, Paris, 1927.
 S. Deger-Jalkotzy, *Das Problem der „Hand-made Burnished Ware“ von Myk. IIIC, in Griechenland, die Ägais und die Levante während der „Dark Ages“ von 12. bis 9. Jh. v. Chr.*, Akt. Symp. Zwettl (NO), 11—14 Okt. 1980, Wien, 1983, p. 161—178.
 W. Dehn, *Einige Bemerkungen zu hallstattzeitlichen Trensen Sloweniens*, in *Situla*, 20—21, 1980, p. 325—332.
 W. Dehn — O. H. Frey, *Die Absolute Chronologie der Hallstatt- und Frühlatènezeit Mitteleuropa auf Grund des Südimports*, in *Atti del VI CISPP*, Roma-Firenze, 1962.
 T. I. Demcenko — O. G. Levitzki, *K voprosu Soldaneštskikh pamjatnikov na teritorii Moldavii*, in *Arh. issl. molodih ucenih Moldavii*, Kisinev, 1990, p. 111—120.
 S. Demeterová, *Počiatky gávskej kultúry na východnom Slovensku*, in *SlovArh*, 34, 1986, p. 97—132.

Dergačev, 1975

Dergačev, 1986

Desborough, 1952

Desborough, 1964

Desborough, 1972

Desborough, 1980

Desborough — Hammond, 1962

Deshayes, 1960

Detev, 1968

Detev, 1981

Dimitrijević, 1956

Dimitrijević, 1975

Dimitrov, 1968

Dimitrov, 1971

Djuknić — Jovanović, 1965

Djuknić — Jovanović, 1966a

Djuknić — Jovanović, 1966b

V. A. Dergačev, *Bronzovie predmeti XIII—VIII vv. do n.e. iz Dnestrovsko-Prutskogo mejdurečja*, Kišinev, 1975.

V. A. Dergačev, *Moldavia i sosednie teritorii v epohu bronzi (Analiz i harakteristika kulturnih grup)*, Kišinev, 1986.

V. A. d'A Desborough, *Protogeometric Pottery*, Oxford, 1952.

V. R. d'A Desborough, *The Last Mycenaean and their Successors: an Archaeological Survey c. 1200—1000 B.C.*, Oxford, 1964.

V. R. d'A Desborough, *The Greek Dark Ages*, London, 1972.

V. R. d'A Desborough, *The Dark Age Pottery (SM — SPG II) from Settlement and Cemeteries*, in M. R. Popham u. L. H. Sackett u. P. G. Themelis, *Lefkandi I*, Oxford, 1980, p. 281—354.

V. R. d'A Desborough — N. G. L. Hammond, *The End of Mycenaean Civilisation and the Dark Age*, *The Cambridge Ancient History*, II, XXXVI, 1962.

J. Deshayes, *Les outils de bronze de l'Indus au Danube*, I—II, Paris, 1960.

P. Detev, *Traces de la civilisation de Raskopanitzu en Transylvanie*, in *Apulum*, VII/1, 1968.

P. Detev, *Le tell Razkopenica*, in *Bull. Inst. Arh. Sofia*, 35, 1981, p. 141—188.

S. Dimitrijević, *Predhistorijski nalazi za Gomolac kod Hrtkovaca*, in *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 15, Novi Sad, 1956, p. 5 i urm..

S. Dimitrijević, *Na graničama antičkog sveta*, in *Šajkaška. Istorija*, I, Novi Sad, 1975, p. 7—33.

P. D. Dimitrov, *Troja VIIb₂ i Balkanske trakijski i mizijski plemena*, in *ArhSofia*, 10, 1968, 4, p. 1—15.

P. D. Dimitrov, *Troia VIIb₂ und die thrakischen und mösischen Stämme auf dem Balkan* in *Studia Balcanica*, 2, 1971, p. 63—78.

M. Djuknić — B. Jovanović, *Illyrian princely necropolis at Atenica*, in *ArchJug*, VI, 1965, p. 1—25.

M. Djuknić — B. Jovanović, *Ilirska kneževska nekropola u Atenici*, Čačak, 1966.

M. Djuknić — B. Jovanović, *Illyrian Princely Tombs in Western Serbia*, in *Archaeology*, 19, 1966/1, p. 43—51.

- Djurić — Glisić — Todorović, 1975 N. Djurić — J. Glisić — J. Todorović, *Praistorijska Romaja*, Beograd — Prizren, 1975.
- Dobiat, 1980 K. Dobiat, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik*, Schild von Steier, Beih. 1, 1980.
- Dobiat, 1981 K. Dobiat, *Die Hallstattnekropole bei Kleinklein im Sulmtal*, in *Die Hallstattkultur*, Linz, 1981, p. 185—204.
- Dörner, 1976 E. Dörner, *Cu privire la tratii de pe teritoriul arădean la începutul Hallstattului timpuriu*, in *Ziridava*, VI, 1976, p. 41—45.
- Dragomir, 1981 I. Dragomir, *Noi descoperiri arheologice în hotarul localităților Gornea și Sichevița*, in *Banatica*, VI, Reșița, 1981, p. 463—466.
- Dragomir, 1983 I. T. Dragomir, *Mărturii hallstattiene tracogeto-dacice în regiunea de sud a Moldovei*, in *Istros*, II—III, Brăila, 1983, p. 81—114.
- Drča, 1986 Sl. Drča, *Grabovica-Selište, un site préhistorique et du Moyen-Age*, in *Djerdapske Sveske*, III, Beograd, 1986, p. 342—345.
- Drechsler-Bižić, 1983 R. Drechsler-Bižić, *Srednje bronzano doba u Lici i Bosni*, in *PJZ*, IV, 1983, p. 242—270.
- Drechsler-Bižić, 1987 R. Drechsler-Bižić, *Japodska grupa*, in *PJZ*, V, 1987, p. 391—441.
- Dular, 1978 J. Dular, *Podzemelj*, Kat. in monogr., 16, 1978.
- Dular, 1982 J. Dular, *Halštatska keramika u Sloveniji*, Dela SAZU, I/23, Iz. A, 12, 1982.
- Duhn — Messerschmidt, 1939 F. Duhn — F. Messerschmidt, *Italische Gräberkunde*, II, Heidelberg, 1939.
- Dumitrașcu, 1979 S. Dumitrașcu, *Raport asupra săpăturilor arheologice din anul 1978 de la Biharea*, in *MCA* (A XIII-a sesiune anuală de rapoarte), Oradea, 1979, p. 297—307.
- Dumitrașcu, 1980 S. Dumitrașcu, *Săpăturile arheologice de la Biharea*, in *MCA* (A XIV-a sesiune anuală de rapoarte), Tulcea, 1980, p. 137—145.
- Dumitrașcu, 1983 S. Dumitrașcu, *O nouă cultură arheologică preistorică recent descoperită și studiată: cultura Biharea (Br. CD-Ha A₁)*, in *Carpica*, XV, Bacău, 1983, p. 105—116.
- Dumitrașcu-Crișan, 1987 S. Dumitrașcu — I. H. Crișan, *Depozitul de bronzuri de la Șuncuiuș*, Oradea, 1987, Biblioteca Crisia, XIV, p. 17—118.
- Dumitrașcu — Emödi, 1981 S. Dumitrașcu — I. Emödi, *Descoperiri arheologice hallstattiene de la Biharea*, in *Ziridava*, XIII, (13), 1981, p. 75—110.

- Dremizova, 1962 C. Dremizova, *Moghilnijat nekropol pri s. Braničevo (Kolarovgradsko)*, în *Izvestija Sofia* XXV, 1962, p. 165—186.
- Dumitrescu, 1929 Vl. Dumitrescu, *L'eta del ferro nel Piceno*, București, 1929.
- Dumitrescu, 1944a Vl. Dumitrescu, *Dare de seamă asupra cercetărilor și săpăturilor din 1942*, în *Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități pe anii 1942 și 1943*, București, 1944, p. 42.
- Dumitrescu, 1944b Vl. Dumitrescu, *Dare de seamă asupra cercetărilor și săpăturilor din anul 1943*, în *Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități pe anii 1942 și 1943*, București, 1944, p. 85—86.
- Dumitrescu, 1968 Vl. Dumitrescu, *La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi (Dép. de Dolj, Oltenie)*, în *Dacia*, N. S., XII, 1968, 177—260.
- Dumitrescu, 1961 Vl. Dumitrescu, *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cîrna*, București, 1961.
- Dumitrescu, 1970 Vl. Dumitrescu, *A propos de l'origine de l'ornementation excisée de la culture hallstattienne de Basarabi (Roumanie)*, în *Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb, 1970, p. 235—240.
- Dumitrescu, 1974 Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București, 1974.
- Dumitrescu, 1975 Vl. Dumitrescu, *Recenzie la M. Garašanin, Praistorija na tlu SR Srbije, I—II*, Beograd, 1973, în *SCIVA*, 26, 1975, 2, p. 295—302.
- Dumitrescu — Vulpe, 1988 Vl. Dumitrescu — Al. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*, București, 1988.
- Dunăreanu — Vulpe, 1925 Ec. Dunăreanu-Vulpe, *L'espansione delle civiltà italiche verso l'Oriente danubiano*, în *Ephemeris Dacoromana*, III, 1925, p. 58—109.
- Dušek, 1957 M. Dušek, *Halštatská kultura chotinskej skupiny na Slovensku*, în *SlovArh*, 5, Bratislava 1957, p. 73—173.
- Dušek, 1969 M. Dušek, *Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei*, Bratislava, 1969.
- Dušek, 1976 M. Dušek, *Die Thraker im Karpatenbecken*, în *Pulpudeva*, 1 (Plovdiv, 1974), Sofia, 1976, p. 108—131.
- Dušek, 1978 M. Dušek, *Die Thraker im Karpatenbecken*, Amsterdam, 1978.
- Dušek, 1981 M. Dušek, *Zur Problematik der Sigynnen, Thraker und Skythen in Mittel- und Südost-*

- Džambazov — Katinčarov, 1974 N. Džambazov — R. Katinčarov, *Materiali i Soobštenia. Raskopki v pešterata Magura prez 1971g.*, in *Bull. Inst. Arch. Sofia*, 34, 1974, p. 107—138.
- Ebert, 1908 M. Ebert, *Der Goldfund von Dalj*, in *JOAIW*, XI, 1908, p. 259—276.
- Eibner Persy, 1980 A. Eibner Persy, *Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg)*, in *Wiss. Arb. Burgenland*, 62, 1980.
- El Susi, 1988 G. El Susi, *Considerații privind fauna din așezarea hallstattiană timpurie de la Remetea Mare — Gomila lui Pituț*, in *Thraco-Dacica*, IX, 1—2, 1988, p. 153—160.
- El Susi, 1989 G. El Susi, *Studiul materialului faunistic provenit din complexul funerar hallstattian târziu de la Vărădia — „Chilii”*, jud. Caraș Severin, in *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, op. 265—266.
- El Susi, 1990 G. El Susi, *Ofrande animale din necropola de incineratie de la Voiteg (jud. Timiș)*, in *Thraco-Dacica*, XI, 1—2, 1990, p. 249—252.
- von Eles Masi, 1986 P. von Eles Masi, *Le fibule dell'Italia settentrionale*, in *PBF*, XIV/5, München, 1986.
- Eliade, 1980 M. Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-Han* București, 1980.
- Eliade, 1981 M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol. I, București, 1981.
- Enăchiuc, 1987 V. Enăchiuc, *Depozitul (turnătorie) de bronzuri de la Dridu (jud. Ialomița)*, in *Thraco-Dacica*, VIII, 1—2, 1987, p. 72—91.
- Emödi, 1978 I. Emödi, *Noi date privind depozitul de la Cioclovina*, in *SCIVA*, 29, 1978, 4, p. 481—495.
- Emödi, 1979a I. Emödi, *O locuință de la sfârșitul epocii bronzului descoperită la Oradea*, in *Lucrări științifice (istorie)*, Oradea, 1979, p. 149—153.
- Emödi, 1979b I. Emödi, *O groapă rituală de la sfârșitul epocii bronzului descoperită la Oradea*, in *Crisia*, Oradea, 1979, p. 735—743.
- Emödi, 1980 I. Emödi, *Necropola de la sfârșitul epocii bronzului din peștera Igrîța*, in *SCIVA*, 31, 1980, 2, p. 229—274.
- Emödi, 1981 I. Emödi, *Descoperiri din prima epocă a fierului de la Oradea*, in *Crisia*, 11, 1981, p. 321—328.
- Falkenstein, 1992 F. Falkenstein, *Geländeuntersuchungen zum Ablauf der vor- und frühgeschichtlichen Be-*

- siedlung auf den Titeler Plateau im Theissmündungsgebiet, in 72 *BerRGK*, 1991 (Mainz, 1992), p. 194 și urm.
- Farkas, 1973 Gy. Farkas, *Izveštaj o ispitivanju antropološkog materiala iz grupe grobnice sa lokaliteta Gomolava*, in *RVM*, 21—22, 1972—1973, p. 125—129.
- Farkas, 1981 Gy. Farkas, *Analyse der urzeitlichen anthropologischen Materials aus Syrmien*, in *Materijali SADJ*, XIX, 1981, Novi Sad, p. 91—104.
- Fekete, 1982 M. Fekete, *Angaben zu Kontakten zwischen Italien und Transdanubien*, in *Savaria*, 16, 1982, p. 129—144.
- Fekete, 1986 M. Fekete, *Früheisenzeitliche Fibelherstellung in Transdanubien*, in *Veröffentl. Museums Ur- und Frühgesch.* Potsdam, 20, 1986, p. 249—266.
- Ferenczi, 1964 St. Ferenczi, *Contribuții la cunoașterea așezării întărite din epoca hallstattiană de la Someșul Rece*, in *ActaMN*, I, 1964, p. 67—78.
- Fiala, 1899 F. Fiala, *Griechische Bronzehelme aus Bosnien und der Hercegovina*, in *WMBH*, VI, 1899, p. 148—153.
- Filip, 1966 J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, I, 1966.
- Filip, 1969 J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, II, 1969.
- Filipov, 1976 T. Filipov, *Nekropol ot kasnata bronzova epoha pri s. Orsoja, Lomsko, Lom*, 1976.
- Filow, 1934 B. Filow, *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlj in Südbulgarien*, Sofia, 1934.
- Filow — Schkropil, 1927 B. Filow — K. Schkropil, *Die achaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida See*, Berlin-Leipzig, 1927.
- Florescu, 1964 A. C. Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, in *Arh.Mold*, 2—3, 1964, p. 143—216.
- Florescu, 1967 A. C. Florescu, *Sur les problèmes du bronze tardif carpato-danubien et Nord-Ouest pontique*, in *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 59—94.
- Florescu, 1991 A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua — Coslogeni din România. Așezări și necropole*, in *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, IX — *Bibliotheca Thracologica*, Călărași, 1991.
- Foltiny, 1941 S. Foltiny, *Das bronzezeitliche Gräberfeld in Szöreg*, in *Dolgozatok a Szegedi Tudománygyetem Régiség tudományi Intézetéből*, XVII, 1941.

- Foltiny, 1955 S. Foltiny, *Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens*, Bonn, 1955.
- Foltiny, 1962 S. Foltiny, *Zum Problem der Kulturbeziehungen zwischen den mittel- und südeuropäischen Reitervölkern und der Bedeutung Nordostitaliens am Beginn der Früheisenzeit*, in *MAG*, 92, 1962, p. 112—123.
- Foltiny, 1967 S. Foltiny, *Neue Angaben zur Kenntnis der urnenfelderzeitlichen Keramik im südlichen Teile des Karpatenbeckens*, in *Apulum*, VI, 1967, p. 49—71.
- Foltiny, 1968a S. Foltiny, *Ka poznobronzanodopskoj keramici Vojvodine*, in *RVM*, 15—17, 1966/1968, p. 5—15.
- Foltiny, 1968b S. Foltiny, *Zur Frage der mitteldonauländischen Hügelgräberkultur in Nordostjugoslawien*, in *Musaica*, 8, 1968, p. 3—21.
- Foltiny, 1968c S. Foltiny, *Zum Problem der sogenannten „Pseudo-Protovillanovakulturen“*, in *„Origini“*, 2, 1968, p. 333—356.
- Frey, 1962 O. H. Frey, *Der Beginn der Situlenkunst im Ostalpenraum*, in *Germania*, 40/1, Bonn, 1962.
- Frey, 1966 O. H. Frey, *Der Ostalpenraum und die antike Welt in der frühen Eisenzeit*, in *Germania*, 44, 1966, 1, p. 48—65.
- Frey, 1969 O. H. Frey, *Die Entstehung der Stitulen-kunst*, *Röm.-Germ. Forsch.* 31, Berlin, 1969.
- Frey, 1980 O. H. Frey, *La cronologia di Este nel quadro dei rapporti culturali con l'area hallstattiana*, in *Este e la civiltà paleoveneta a cento anni dalle prime scoperte. Atti dell'XI congresso di St. Etr. e Ital.*, Este — Padova, 1976 (1980), p. 69—84.
- Frey, 1991 O. H. Frey, *Griechische Schutz Waffen und ihre Nachahmungen im illyrischen und thrakischen Gebiet*, *Sarajevo-Beograd*, 1991, p. 199—210.
- Frey — Gabrovec, 1971 O. H. Frey — S. Gabrovec, *Zur Chronologie der Hallstattzeit im Ostalpenraum : Bologna — Este — Sv Lucija. — Dolenjska (Unterkrain) — Hallstatt*, in *Actes du VIIIe CISPP*, II, Beograd, 1971, p. 193—218.
- Furmanek, 1973 V. Furmanek, *Bronzova industrie Stredodunajské Mohylove kultury na Morave*, in *Slov Arh*, XXI/1, 1973, p. 25—145.
- Furmanek, 1977 V. Furmanek, *Pilinyer kultur*, in *SlovArh*, 25, 1977, p. 251—370.
- Furmanek, 1980 V. Furmanek, *Die Anhänger in der Slowakei*, in *PBF*, München, 1980.
- Furmanek, 1987 V. Furmanek, *Der Kyjatic-Kultur*, in *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas*, Sympo-

- Furmanek — Veliačik — Vlášdar, 1991
- Furtwängler, 1875
- Furumark, 1941
- Fol, 1991
- Gabrovec, 1965
- Gabrovec, 1966
- Gabrovec, 1970
- Gabrovec, 1973
- Gabrovec, 1974
- Gabrovec, 1976
- Gabrovec, 1981
- Gabrovec, 1983
- Gabrovec, 1987a
- Gabrovec, 1987b
- Gabrovec, 1987c
- Gabrovec, 1987d
- Gabrovec — Mihovilić, 1987
- Galović, 1960
- sium Liblice, 21—25. 10. 1985, Praha, 1987, p. 317—323.
- V. Furmanek — L. Veliačik — J. Vlášdar, *Slovensko v dobe bonzovej*, Bratislava, 1991.
- A. Furtwängler, *Olympia IV. Die Bronzen*, 1875.
- A. Furumark, *The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification*, Stockholm, 1940—1941.
- Al. Fol, *Der Stand der Forschungsarbeiten über die östliche Hälfte der Balkanhalbinsel bis zur Mitte des 1. Jahrtausends v.u.z.*, in *I Symposium Illyro-Thrace*, Sarajevo-Beograd, 1991, p. 129—152.
- S. Gabrovec, *Halštatska kultura v Sloveniji*, in *AV*, 15—16, 1964—1965, p. 21—63.
- S. Gabrovec, *Zur Hallstattzeit in Slowenien*, in *Germania*, 44, 1966, 1, p. 1—48.
- S. Gabrovec, *Drozankaste ločne fibule : doprinos k problematici začetka železne dobe na Balkanu*, in *GCBi*, VIII/6, Sarajevo, 1970.
- S. Gabrovec, *Začetna halštatskega obdobja v Sloveniji*, in *AV*, 24, 1973, p. 338—385.
- S. Gabrovec, *Die Ausgrabungen in Stična und ihre Bedeutung für die südostalpine Hallstattkultur*, in *Symposium Bratislava*, 1974, p. 163—187.
- S. Gabrovec, *Zum Beginn der Hallstattzeit in Slowenien*, in *Festschr. f. R. Pittioni*, 1976, p. 588—600.
- S. Gabrovec, *Die Verbindungen zwischen den Südostalpen und dem jugoslawischen Donaugebiet in der älteren Eisenzeit*, in *Materijali-SADJ*, XIX, 1981 (Symposium Novi Sad), p. 155—178.
- S. Gabrovec, *Jugoistočno alpska regija*, in *PJZ*, IV, 1983, p. 52—96.
- S. Gabrovec, *Dolenjska grupa*, in *PJZ*, V, 1987, p. 29—119.
- S. Gabrovec, *Svetolucijska grupa*, in *PJZ*, V, 1987, p. 120—150.
- S. Gabrovec, *Notranjska grupa*, in *PJZ*, V, 1987, p. 151—177.
- S. Gabrovec, *Ljubljanska grupa*, in *PJZ*, V, 1987, p. 178—181.
- S. Gabrovec — K. Mihovilić, *Istarska grupa*, in *PJZ*, V, 1987, p. 293—338.
- R. Galović, *Halštatski depo iz Janjeva*, in *GMK*, IV—V, 1959/1960, Pristina, p. 255—269.

- Gallus — Horváth, 1939. S. Gallus — T. Horváth, *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*, in *Diss Pann*, ser. II/9, Budapest, 1939.
- Garašanin M., 1951. M. Garašanin, *Jedna skica hronologije metalnog doba Srbije*, in *Istoriski glasnik*, Beograd, 1951, 3—4, p. 45—69.
- Garašanin, 1957. M. Garašanin, *Ilirsko-grčki šlem iz Ražane*, in *VVM*, 4, Beograd, 1957, p. 37—51.
- Garašanin M., 1960. M. Garašanin, *Contribution à la chronologie de l'âge du fer en Macedoine*, in *Ziva antika*, X, Skoplje, 1960.
- Garašanin M., 1961. M. Garašanin, *Arheološki prilozi problem Velike Egejske Seobe (Archäologische Beiträge zur Frage der ägäischen Wanderung)* in *Diadora*, 2, 1960 (1961), p. 117—134.
- Garašanin M., 1962. M. Garašanin, *Chronologische und ethnische Probleme der Eisenzeit auf dem Balkan*, in *Atti del VI CISPP*, I, Firenze, 1962, p. 179—195.
- Garašanin M., 1964. M. Garašanin, *Ka hronološkom sistemu grozdenog doba*, in *Zbornik Filozofskog fakulteta*, VIII/1, Beograd, 1964.
- Garašanin M., 1969. M. Garašanin, *Die prähistorische Siedlung Brzi Brod bei Niš und das Problem der spät-bronzezeitlichen Mediana — Gruppe*, in *Arch-Jug*, 10, 1969, p. 85—90.
- Garašanin, M., 1971. M. Garašanin, *Ka bronzanodobnim osnovama kulture grozdenog doba u Srbiji i Makedoniji*, in *Materijali SADJ*, VII, 1971, p. 85—103.
- Garašanin M., 1973. M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, II, Beograd, 1973.
- Garašanin M., 1975. M. Garašanin (sub. red.), *Praistorijska ostave u Srbiji i Vojvodini*, *Fontes archaeologiae Serbiae* I, Beograd, 1975.
- Garašanin M., 1983a. M. Garašanin, *Vatinska grupa*, in *PJZ*, IV, 1983, p. 504—519.
- Garašanin M., 1983b. M. Garašanin, *Dubovačko-Žutobrdska grupa*, in *PJZ*, IV, 1983, p. 520—535.
- Garašanin M., 1983c. M. Garašanin, *Period polja sa urnama Vojvodine*, in *PJZ*, IV, 1983, p. 668—684.
- Garašanin M., 1983d. M. Garašanin, *Ostave perioda polja sa urnama u Jugoistočnoj Panoniji i Sercvernoj Srbiji*, in *PJZ*, IV, 1983, p. 685—699.
- Garašanin M., 1983e. M. Garašanin, *Zapadnosrpska varijanta Vatinke grupe*, in *PJZ*, IV, 1983, p. 736—753.
- Garašanin M., 1983f. M. Garašanin, *Mediana Grupa*, in *PJZ*, IV, 1983, p. 761—772.
- Garašanin M., 1983g. M. Garašanin, *Period polja sa urnama u zapadnoj Srbiji*, in *PJZ*, IV, 1983, p. 779—785.

Garašanin M., 1983h

Garašanin M., 1991

Garašanin D., 1949

Garašanin D., 1951

Garašanin D., 1954

Garašanin D., 1956a

Garašanin D., 1956b

Garašanin D., 1959

Garašanin D., 1962

Garašanin D., 1967a

Garašanin D., 1967b

Garašanin D., 1970a

Garašanin D., 1970b

Garašanin D., 1971

Garašanin D., 1973a

Garašanin D., 1973b

M. Garašanin, *Razvijeno bronzano doba i prelazni period (gvozdeno doba I). Makedonije*, in *PJZ*, IV, 1983, p. 786—798.

M. Garašanin, *Problèmes de l'ethnogenèse des peuples paléobalkaniques (Regions centrales et occidentales de la Péninsule)*, in *I Symposium Illyro-Thrace*, Sarajevo-Beograd, 1991, p. 9—23.

D. Garašanin, *Jedan prilog tumačenju dupljajskih kolica*, in *GSAN*, I/1—2, Beograd, 1949.

D. Garašanin, *Prilog proučavanju dupljajskih kolica*, in *Starinar*, N.S., II, 1951.

D. Garašanin, *Katalog metala Narodnog muzeja u Beogradu*, Beograd, 1954 — (Praistorija, I).

D. Garašanin, *Studije iz metalnog doba Srbije II : takozvani trako-kimerski elementi u materijalnoj kulturi metalnog doba Srbiji*, in *Starinar*, N.S., V—VI, 1954—1955, Beograd, 1956.

D. Garašanin, *O jednom specijalnom tipu koplja ranog halštatskog perioda*, in *RVM*, 5, 1956.

D. Garašanin, *Studije iz metalnog doba Srbije IV : Ostava iz Janjeva na Kosovu*, in *Starinar*, N.S., IX—X, 1958—1959, Beograd, 1959, p. 37—42.

D. Garašanin, *La Serbie à l'époque de Hallstatt*, in *Atti del VI CISPP*, Roma, 1962, p. 120—125, TCXXX—CXXXIII.

D. Garašanin, *Miscellanea Illyrica II : Iliri u halštatu Srbije*, in *ZMMB*, V, 1967, p. 31—40.

D. Garašanin, *Miscellanea Illyrica III : Ražana, Kriva Reka i glasinčki kompleks*, in *ZNMB*, V, 1967, p. 41—50.

D. Garašanin, *Miscellanea Illyrica IV : Novi grobni nalazi iz Paraćina i početak prelaza iz bronzanog u gvozdeno doba u Pomoravlju*, in *ZNMB*, VI, 1970, p. 115—125.

D. Garašanin, *Miscellanea Illyrica V : Prilog arheološkoj dokumentaciji Egeiske seobe*, in *ZNMB*, VI, 1970, p. 129—136.

D. Garašanin, *The Illyrians and Dacians*, Beograd, 1971,

D. Garašanin, *Miscellanea Illyrica VI : Privešci u obliku ptice u trako-kimerskoj grupi u Srbiji*, in *ZNMB*, VII, 1973, p. 5—11.

D. Garašanin, *Probleme der urnenfelderzeitlichen Depotfunde in Ostjugoslawien*, in

- Garašanin D., 1983a D. Garašanin, *Transdanubijska (Južnopanonska) grupa s inkrustiranom keramikom*, in *PJZ*, IV, 1983, p. 536—540.
- Garašanin D., 1983b D. Garašanin, *Pojava kulture grobnih humki u Bačkoj*, in *PJZ*, IV, 1983, p. 541—545.
- Gavela, 1952 B. Gavela, *Keltski opidum Zidovar*, Beograd, 1952.
- Gavela, 1971 B. Gavela, *Zidovar près de Vršac — site pré-historique et protohistorique a plusieurs couches*, in *EPPY*, Beograd, 1971, p. 200.
- Gazdapusztai, 1963 Gy. Gazdapusztai, *Beziehungen zwischen den präskytischen Kulturen des Karpatenbeckens und des Nordkaukasus*, in *AAA*, 5, Szeged, 1963.
- Gazdapusztai, 1966 Gy. Gazdapusztai, *The Influence of the Northern Caucasian Early Iron Age Cultures on the so-called Thracio-Cimmerian Cultures of the Carpathian Basin*, in *Actes du VIIe CISPP*, Praga, 1966, p. 870—872.
- Gazdapusztai, 1967 Gy. Gazdapusztai, *Caucasian Relations of the Danubian Basin in the Early Iron Age*, in *AAH*, 19/3—4, Budapest, 1967, p. 307—334.
- Geiss, 1980 H. Geiss, *Gedanken zur Einführung des Eisens im östlichen Mittelmeerraum und auf dem Balkan*, in *Actes du IIe CIT*, București, 1980, p. 147—150.
- Georgieva, 1991 R. Georgieva, *Les relations culturelles dans l'interfluvie du Vardar et de la Struma au premier âge du fer*, in *I Symposium Illyro-Thrace*, Sarajevo-Beograd, 1991, p. 169—178.
- Gergova, 1977 D. Gergova, *Razvitie na fibulite v Trakija prez staroželjaznata epoha*, in *Vekove*, 1, 1977.
- Gergova-Domaradzka, 1980a D. Gergova-Domaradzka, *Some remarks on the origin and development of the double-looped fibulae in Thrace*, in *Actes du IIe CIT*, București, 1980, p. 199—202.
- Gergova, 1980b D. Gergova, *Genesis and Development of the Metal Ornaments in the Thracian Land during the Early Iron Age*, *Studia praehistorica*, 3, Sofia, 1980.
- Gergova, 1987 D. Gergova, *Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien*, in *PBF*, XIV/7, 1987.
- Gimbutas, 1959 M. Gimbutas, *The Treasure of Michalkow*, in *Archaeology*, 12/2, 1959, p. 84—87.
- Girić, 1965 M. Girić, *Istorijat dosadašnjih istraživanja na Gomolavi*, in *RVM*, 14, 1965, p. 109—111.

- Girić, 1988 M. Girić, *Geschichte der archäologischen Ausgrabungen auf Gomolava*, in *Gomolava. Symp. Ruma* 1986, Novi Sad, 1988, p. 13—18.
- Gizdova, 1974 N. Gizdova, *Galj, tatskaja keramika kreposti Cepinij*, in *Thracia*, 3, 1974, p. 115—125.
- Gočeva, 1976 Z. Gočeva, *Le culte d'Apollon en Thrace*, in *Pulpuđera*, 1, (Plovdiv, 1974), Sofia, 1976, p. 221—224.
- Gogăltan, 1989 Fl. Gogăltan, *Bronzuri izolate din Banat (Br. C — Ha C)*, in *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 271.
- Gogăltan, 1990 Fl. Gogăltan, *Două vase hallstattiene de bronz din colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara*, in *Banatica*, 10, Reșița, 1990, p. 89—94.
- Gogăltan, 1991 Fl. Gogăltan, *Unele probleme privind vasele de bronz hallstattiene din Transilvania*, in *Ephemeris Napocensis*, I, Cluj-Napoca, 1991, p. 11—20.
- Govedarica, 1978 B. Govedarica, *Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području*, in *Godišnjak Sarajeva*, 17, 1978, p. 15—35.
- Grbić, 1928 M. Grbić, *Srebrna ostava iz Čuruga na Tisi*, in *Glasnik istoriskog društva* I, Novi Sad, 1928, p. 10—22.
- Grbić, 1939 M. Grbić, *Prvo železno doba, Vojvodina I*, Novi Sad, 1939, p. 58—59.
- Gudea, 1977 N. Gudea, *Gornea. Așezări din epoca romană și romană târzie*, *Caiete Banatica*, 4, Reșița, 1977, p. 39.
- Gumă, 1977a M. Gumă, *Unele probleme și perspective ale cercetării primei epoci a fierului în județul Caraș-Severin*, in *StComC*, II, 1977, p. 251—276.
- Gumă, 1977b M. Gumă — N. Gumă, *Săpături de salvare la Valea Timișului (județul Caraș-Severin)*, in *Banatica*, IV, Reșița, 1977, p. 45—68.
- Gumă, 1979a M. Gumă, *O nouă descoperire hallstattiană timpurie la Moldova Nouă*, in *ActaMN*, XVI, Cluj-Napoca, 1979, p. 481—493.
- Gumă, 1979b M. Gumă, *Date privind descoperirile hallstattiene de la Gornea*, in *Banatica*, V, Reșița, 1979, p. 115—180.
- Gumă, 1981 M. Gumă *Cîteva observații asupra grupului Bosut*, in *SCIVA*, 32, 1981, 1, p. 43—66.
- Gumă, 1982 M. Gumă, *O nouă descoperire aparținînd culturii Basarabi în sudul Banatului*, in *StComC*, IV, 1982, p. 155—172.

- Gumă, 1983 M. Gumă, *Contribuții la cunoașterea culturii Basarabi în Banat*, în *Banatica*, VII, Reșița, 1983, p. 65—138.
- Gumă, 1984 M. Gumă, *Precizări cronologice și culturale privind grupele hallstattiene timpurii din sud-vestul României*, în *Symposia Thracologica*, I, Drobeta Tr. Severin, 1984, p. 25—26.
- Gumă, 1987 M. Gumă, *Considerații privind geneza primei epoci a fierului în sud-vestul României*, în *Symposia Thracologica*, 5, Miercurea Ciuc, 1987, p. 71—72.
- Gumă, 1990 M. Gumă, *Cîteva precizări asupra unor descoperiri aparținînd primei și celei de a doua epoci a fierului din sud-vestul României (I)*, în *Banatica*, 10, Reșița, 1990, p. 95—106.
- Gumă, 1991 M. Gumă, *Cîteva precizări asupra unor tipuri de coifuri de la sfîrșitul primei epoci a fierului și începutul celei de a doua, descoperite în sud-vestul României*, în *Thraco-Dacica*, XII/1—2, 1991, p. 85—104.
- Gumă, 1992 M. Gumă, *Prima epocă a fierului în zona de sud a Banatului*, în *Symposia Thracologica*, 9, București, 1992, p. 26—37.
- Gumă — Dragomir, 1981 M. Gumă — I. Dragomir, *Cîteva descoperiri din prima și a doua epocă a fierului în Clisura Dunării*, în, *Banatica*, VI, Reșița, 1981, p. 107—124.
- Gumă — Dragomir, 1985 M. Gumă — I. Dragomir, *Un depozit de bronzuri din prima epocă a fierului descoperit la Liborajdea (com. Sichevița, jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, VIII, 1985, p. 107—122.
- Gumă — Săcărin, 1983 M. Gumă — C. Săcărin, *Șantierul arheologic Valea Timișului-„Rovină”*, în *MCA*, A XV-a sesiune anuală de rapoarte (Brașov, 1981), București, 1983, p. 159—160.
- Gumă — Luca, 1989 M. Gumă — S. A. Luca, *Contribuții la geneza primei epoci a fierului în sud-vestul României. Necropola plană de incinerare de la Ticvaniul Mare (jud. Caraș-Severin)*, în *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 261—262.
- Gumă — Luca — Rogoza, 1990 M. Gumă — S. A. Luca — P. Rogoza, *Necropola plană de incinerare de la Ticvaniul Mare (jud. Caraș-Severin) în contextul genezei primei epoci a fierului din sud-vestul României*, în *Symposia Thracologica*, 8, Satu Mare — Carei, 1990, p. 130—133.
- Gumă-Popescu, 1992 M. Gumă — O. Popescu, *Un nou depozit de bronzuri descoperit în zona Caransebeșului*, în *Thraco-Dacica*, XIII, 1992 p. 53—58.

- Guštin, 1973 M. Guštin, *Kronologia notranjske skupine*, in *AV*, 24, 1973, p. 461—506.
- Guštin, 1974 M. Guštin, *Mahaire, Doprinosi k povezavam Picena, Slovenije in srednjega Podonavja v. 7. stol. pr.n.št.*, in *Situla*, 14—15, 1974, p. 77—94.
- Guštin, 1977 M. Guštin, *Beiträge zu den vorgeschichtlichen Verbindungen zwischen Slowenien und Basarabi*, in *Apulum*, XV, Alba Iulia, 1977, p. 155—168.
- Guštin, 1979 M. Guštin, *Notranjska*. Kat. in monogr. 17, 1979.
- Gyula N., 1891 N. Gyula, *Versecz-vidéki östelepekröl és urna-temetökröl*, in *AE*, 1891.
- Halicov, 1977 A. H. Halicov, *Volgo-Kamje v načale epohi ramnega železa VIII—VI v.v. do n.e.*, 1977.
- Hampel, 1886 J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, I, 1886.
- Hampel, 1892 J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, II, 1892.
- Hampel, 1896 J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, III, 1896.
- Harding, 1971 A. F. Harding, *The Earliest Glass in Europe*, in *ArchRozhl*, 23, 1971, p. 188—200.
- Harding, 1984 A. F. Harding, *The Mycenaeans and Europe*, 1984.
- Harmatta, 1948 J. Harmatta, *Le problème cimmérien*, in *AE*, 1946—1948, p. 79—132.
- Harmatta, 1966 J. Harmatta, *Kimmerek és Szkiták*, in *Antik Tanulmányok*, XIII, 1966, p. 107—116.
- Harmatta, 1968 J. Harmatta, *Früheisenzeitliche Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken, Oberitalien und Griechenland*, in *AAH*, XX, 1968, 1—4, p. 153—157.
- Hase, 1969 F. N. Hase, *Die Tensen der Früheisenzeit in Italien*, München, 1969.
- Hänsel, 1968 B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn-1968.
- Hänsel, 1973 B. Hänsel, *Höhlen- und Felsmalereien an der unteren Donau und ihre Bedeutung für die Hallstattkunst Mitteleuropas*, in *Actes du VIIIe CISPP* (Belgrade, 1971), III, Beograd, 1973, p. 112—119.
- Hänsel, 1974 B. Hänsel, *Die Gliederung der älteren Hallstattzeit im thrakischer Raum*, in *Thracia*, III Sofia, 1974, p. 87—94.
- Hänsel, 1976 N. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an den unteren Donau*, Bonn, 1976.

- Hänsel, 1979 B. Hänsel, *Ergebnisse der Grabungen bei Kastanas in Zentral Makedonien 1975–1978*, in *JahrbRGZM*, 26, 1979, p. 167–202 mit Nachtrag 270–271.
- Hänsel, 1981 B. Hänsel, *Lausitzer Invasion in Nordgriechenland?*, in *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte I* (Festschrift W. Coblenz), Berlin, 1981, p. 207–223.
- Hänsel, 1982 B. Hänsel, *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.*, in *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, Berlin, 1982, p. 1–38.
- Hänsel, 1992 B. Hänsel, *Die bronzezeitliche Besiedlung und ihre Funde*, Feudvar, in 72 *BerRGK*, 1991 (Mainz, 1992), p. 71–83.
- Hänsel – Roman, 1984 B. Hänsel – P. Roman, *Siedlungsfunde der bronzezeitlichen Girtla Mare-Gruppe bei Ostrovu Corbului östlich des Eisernen Tores*, in *PZ*, 59, 1984, 2, p. 188–229.
- Hänsel – Medović, 1992a B. Hänsel – P. Medović, *Die Ausgrabungen in Feudvar*, in 72 *BerRGK*, 1991, (Mainz, 1992) p. 57–60.
- Hänsel – Medović, 1992b B. Hänsel – P. Medović, *Zum Forschungsstand der Eisen und Bronzezeit an der Theissmündung*, in 72 *BerRGK*, 1991, (Mainz, 1992), p. 61–65.
- Hänsel – Medović, 1992c B. Hänsel – P. Medović, *Die Siedlungsabfolge*, in 72 *BerRGK*, 1991, (Mainz, 1992), p. 66–70.
- Hänsel – Medović s.a., 1992 B. Hänsel – P. Medović, *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990. Bronzezeit – Vor römische Eisenzeit*, in 72 *BerRGK*, 1991, (Mainz am Rhein, 1992), p. 45–204 și il..
- Hencken, 1968 H. Hencken, *Tarquinius, Villanovans and Early Etruscans*, Cambridge Mass., 1968.
- Hencken, 1971 H. Hencken, *The Earliest European Helmets : Bronze Age and Early Iron Age*, Cambridge Mass., Bulletin, 28, 1971.
- Hencken, 1978 H. Hencken, *The Iron Age cemetery of Magdalenka Gora in Slovenia*, Mecklenburg Collection, Cambridge Mass., 1978.
- Herrmann, 1985 J. Herrmann, *Volkstämme und „nordliche Seeweg“ in der älteren Eisenzeit*, in *ZfA*, 19, 1985, p. 147–153.
- Heurtley, 1925 W. A. Heurtley, *Report on an Excavation at the Tomba of Vardino, Macedonia*, in *Ann. Arch. a. Anthr. Liverpool*, 12, 1925, p. 15–36.
- Heurtley, 1939 W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge, 1939.

- Heurtley — Hutchinson, 1926 W. A. Heurtley — R. W. Hutchinson, *Report on Excavations at the Toumba and Tables of Vardaroftsa, Macedonia 1925, 1926*, in *ABSA*, 27, 1925—1926, p. 1—66.
- Heurtley — Davies, 1927 W. A. Heurtley — O. Davies, *Report on Excavations at the Toumba and Tables of Vardaroftsa, Macedonia 1925, 1926*, in *ABSA*, 28, 1926—1927, p. 195—200.
- Hildebrand, 1874 H. Hildebrand, in *Congrès Intern. d'Anthropologie et Archeologie Prehist.*, Stockholm, 1874, p. 592 și urm..
- Hochstetter, 1981 A. Hochstetter, *Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland. Ein Beitrag zur Absoluten Chronologie der späten Bronzezeit in Karpatenbecken*, in *Germania*, 59, 1981, 2, p. 239—259.
- Hochstetter, 1982 A. Hochstetter, *Spätbronzezeitliches und früh-eisenzeitliches Formengut in Makedonien und in Balkanraum, in Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, *Prähist. Arch. in Südosteuropa*, 1, 1982, p. 99—118.
- Hochstetter, 1984 A. Hochstetter, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975—1979. Die Handgemachte Keramik-Schichten 19 bis 1*, *Prähist. Arch. in Südosteuropa*, 3, Berlin, 1984.
- Hochstetter, 1987 A. Hochstetter, *Kastanas. Die Kleinfunde*, *Prähist. Arch. in Südosteuropa*, 6, Berlin, 1987.
- Hoernes, 1889 M. Hoernes, *Grabhügelfunde von Glasinac in Bosnien*, in *MAGW*, 19, 1889, p. 134—149.
- Hoernes, 1894 M. Hoernes, in *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft*, Wien, 1894, (1895), p. 95 și urm..
- Hoernes, 1895 M. Hoernes, in *Archiv für Anthropologie*, Braunschweig, 23, 1895, p. 581 și urm..
- Hoernes, 1905 M. Hoernes, *Die Hallstattperiode*, in *AfA*, N.F., 3, Wien, 1905.
- Hoernes, 1914 M. Hoernes, *Chronologie der Gräberfelder von Watsch*, in *WPZ*, I, 1914.
- Hoernes, 1924 M. Hoernes, *Das Gräberfeld von Hallstatt, seine Zusammensetzung und Entwicklung*, in *MStD*, 2—6, 1924.
- Hoernes, 1925 M. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Wien, 1925.
- Hoffiler, 1938 V. Hoffiler, *Corpus Vasorum Antiquorum: Yougoslavie*, Zagreb — Musee national, fasc. 2., Belgrade, 1938.
- Holste, 1940 F. Holste, *Zur Bedeutung und Zeitstellung der sogenannten „thraco-kimmerischen“ Pferdegeschirrbronzen*, in *WPZ*, 27, 1940, p. 7—32.

- Holste, 1951
 F. Holste, *Hortfunde Südosteuropas*, Marburg/Lahn, 1951.
- Holste, 1953
 F. Holste, *Die bronzezeitlichen Vollgriffschwerter Bayerns*, München, 1953.
- Holste, 1962
 F. Holste, *Zur Chronologie der südosteuropäischen Depotfunde der Urnenfelderzeit*, Marburg/Lahn, 1962.
- Horedt, 1963
 K. Horedt, *Hallstattische Tierfiguren aus Lechința de Mureș*, in *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 527—534.
- Horedt, 1964a
 K. Horedt, *Die Verwendung des Eisens in Rumänien bis in das 6. Jahrhundert v.u.Z.*, in *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 119—132.
- Horedt, 1964b
 K. Horedt, *Așezarea fortificată de la Șeica Mică (raionul Medias)*, in *SCIV*, XV, 1964, 2, p. 187—204.
- Horedt, 1965
 K. Horedt, *Un depozit de vase hallstattiene la Dej*, in *Probleme de muzeografie*, Cluj, 1965, p. 7—13.
- Horedt, 1966
 K. Horedt, *Așezarea fortificată din perioada târzie a bronzului de la Sighetu Marmăției*, Baia Mare, 1966.
- Horedt, 1967a
 K. Horedt, *Problemele ceramicii din perioada Bronzului evoluat în Transilvania*, in *StComS*, 13, 1967, p. 137—156.
- Horedt, 1967b
 K. Horedt, *Probleme der jungbronzezeitlichen Keramik in Transsylvanien*, in *AAC*, 9, 1967, p. 5—25.
- Horedt, 1967c
 K. Horedt, *Einflüsse der Hügelgräberkultur und der Velaticer Kultur in Siebenbürgen*, in *Germania*, 45, 1967, 1—2, p. 42—50.
- Horedt, 1974
 K. Horedt, *Befestigte Siedlungen der Spätbronze und der Hallstattzeit im Innerkarpatischen Rumänien*, in *Symposium Bratislava*, 1974, p. 205—228.
- Horedt, 1980
 K. Horedt, *Die Thraker und die Mittelmeerwelt*, in *Actes du IIe CIT*, (Bucarest, 1976), I, București, 1980, p. 113—119.
- Horedt — Berciu — Popa, 1962
 K. Horedt — I. Berciu — Al. Popa, *Săpăturile de la Teleac*, in *MCA*, VIII, 1962, p. 353—358.
- Hüttel, 1979
 H. G. Hüttel, *Bemerkungen zur Chronologie der Suciu de Sus — Kultur*, in *PZ*, 54, 1979, p. 32—46.
- Hüttel, 1981
 H. G. Hüttel, *Bronzezeitliche Trensen in Mittel- und Osteuropa*, in *PBF*, XV/2, München, 1981.
- Iaroslavschi, 1973
 E. Iaroslavschi, *Depozitul de bronzuri de la Drencova*, in *Banatica*, II, Reșița, 1973, p. 79—84.

- Iaroslavschi, 1977 E. Iaroslavschi, *Materialul arheologic de la Vărădia*, comunicare la simpozionul „In Memoriam C. Daicoviciu”, Caransebeș, 26—27 martie 1977, mss..
- Iaroslavschi — Lazarovici, 1979 E. Iaroslavschi — Gh. Lazarovici, *Vestigii arheologice în bazinul Carașului*, în *Acta MN*, XVI, 1979, p. 447—464.
- Ignat, 1978 M. Ignat, *Necropola tumulară hallstattiană de la Volovăț — Dealul Burlei*, în *Suceava*, 5, 1978, p. 107—140.
- Ignat, 1981 M. Ignat, *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului și a Hallstattului timpuriu în județul Suceava*, în *Thraco-Dacica*, II, 1981, p. 133—146.
- Ioniță, 1962 I. Ioniță, *Săpăturile de salvare de la Trifești*, în *MCA*, VIII, 1962, p. 733—739.
- Irimia, 1988 M. Irimia, *Cîteva precizări pe marginea unui articol*, în *Thraco-Dacica*, IX/1—2, 1988, p. 149—152.
- Jakobstahl, 1956 P. Jakobstahl, *Greek Pins and their Connections with Europe and Asia*, Oxford, 1956.
- James, 1957 O. E. James, *Prehistoric Religion*, London, 1957.
- Jerem, 1973 E. Jerem, *Zur Geschichte der späten Eisenzeit in Transdanubien*, în *AAH*, 25, 1973, p. 65—85.
- Jerem, 1981a E. Jerem, *Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Transdanubien*, în *Die Hallstattkultur*, Linz, 1981, p. 105—136.
- Jerem, 1981b E. Jerem, *Südliche Beziehungen einiger hallstattzeitlichen Fundtypen*, în *Materijali SADR*, XIX, 1981, Novi Sad, p. 201—221.
- Jevtić, 1981 M. Jevtić, *Praistorijsko naselje kod Boljetinaprilog poznavanju ranog grozdenog doba u Djerdapu*, în *Starinar*, N.S., XXXII, 1981, p. 19—31.
- Jevtić, 1983 M. Jevtić, *Keramika starijeg grozdenog doba na centralnobalkanskom području*, Beograd, 1983.
- Jevtić, 1984a M. Jevtić, *Usce Slatinske Reke. Fouilles de 1980 — Préhistoire*, în *Djerdapske Sveske (Cahiers des Portes de Fer)*, II, Beograd, 1984, p. 186—190.
- Jevtić, 1984b M. Jevtić, *Ruženka. Fouilles de sondage de 1980 — Préhistoire*, în *Djerdapske Sveske (Cahiers des Portes de Fer)*, II, Beograd, 1984, p. 212 și urm.
- Jevtić, 1990 M. Jevtić, *Early Iron Age in the Western Serbia and Metohia*, în *Gospodari srebra/Mas-*

- Jevtić, 1992a *ters of Silver* (The Iron Age in Serbia), Beograd, 1990, p. 109—118.
M. Jevtić, *About the Early Iron Age Pottery with the pseudo-corded ornaments*, in *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p. 127.
- Jevtić, 1992b M. Jevtić, *On tools for Ornamentation of the Pottery in the Basarabi Culture*, comunicare la Al XIV-lea Simpozion de tracologie. Relații traco-illiro-helladice (B. Herculane — Drobeta Tr. Severin, 14—19 septembrie 1992), mss..
- Jordanov, 1991 K. Jordanov, *Les Thraces dans les sources écrites ancienne*, in *I Symposium Illyro-Thrace* (Niš-Blagoevgrad, 1989), Sarajevo-Beograd, 1991, p. 199—210.
- Jovanović, 1965 B. Jovanović, *Gomolava — Opšta stratigrafia* in *RVM*, 14, Novi Sad, 1965, p. 113 și urm.
- Jovanović, 1967 B. Jovanović, *Nekropola starijeg gvozdenog doba u Hajdučkoj Vodenici*, in *Starinar*, N.S., XVIII, 1967.
- Jovanović, 1970 B. Jovanović, *Podunavska industrija bronce i ostava iz Topolnice*, in *Starinar*, N.S., XXI, Beograd, 1970, p. 1—22.
- Jovanović, 1971a B. Jovanović, *Metalno doba na Djerdapu*, in *Materijali SADJ*, VI (Bor, 1969), 1971, p. 27—32.
- Jovanović, 1971b B. Jovanović, *Praistorija gornjeg Djerdapa*, in *Starinar*, N.S., XXII, Beograd, 1971, p. 1—22.
- Jovanović, 1971c B. Jovanović, *Stratigrafia Gomolave u iskopavanjima 1967—1971*, in *RVM*, 20, Novi Sad, 1971, p. 95 și urm..
- Jubani, 1972 B. Jubani, *Aperçu de la civilisation tumulaire de l'Albanie de Nord-Est (Kukës)*, in *Studia Albanica*, 9, Tirana, 1972, p. 203—214.
- Jugănaru, 1991 G. Jugănaru, *Cîteva date despre relația Baba-dag III — Basarabi pe teritoriul Dobrogei*, in *Procese etnoculturale și etnosociale la finele mileniului I î.e.n. — prima jumătate a mileniului I e.n. în sud-vestul URSS și teritoriile limitrofe*, (Chișinău, 27 — 29 noiembrie 1991), Chișinău, 1991, p. 20—21.
- Kacsó, 1974 C. Kacsó, *Unele date cu privire la cercetările recente din necropola tumulară de la Lăpuș*, in *CMO*, Oradea, 1974, p. 185—189.
- Kacsó, 1975 C. Kacsó, *Contributions à la connaissance de la culture de Suciu cde Sus à la lumière des recherches faites à Lăpuș*, in *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 45—68.
- Kacsó, 1987 C. Kacsó, *Beiträge zur Kenntnis des Verbreitungsgebietes und der Chronologie der Suciu*

- Kacsó, 1989a
- Kacsó, 1989b
- Kacsó, 1990a
- Kacsó, 1990b
- Kacsó, 1992
- Kakucs, 1977
- Kállay Ágota, 1986
- Kalmar — Tatu, 1987
- Karmanski, 1975
- Kašuba, 1990a
- Kašuba, 1990b
- Kašuba — Golčeva, 1991
- Kaus, 1979
- de Sus-Kultur, în *Dacia*, N.S., XXXI, 1987, 1—2, p. 51—75.
- C. Kacsó, *Contribuții la problema tipologiei pumnalelor cu limbă la mîner*, în *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 244—245.
- C. Kacsó, *Pandantivele de bronz în formă de elepsidă*, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 79—89.
- C. Kacsó, *Bronzul tîrziu în nord-vestul României*, în *Symposia Thracologica*, 8, Satu Mare Carei, 1990, p. 41—49.
- C. Kacsó, *Contribuții la cunoașterea Bronzului tîrziu din nordul Transilvaniei. Cercetările de la Libotin*, în *Thraco-Dacia*, XI, 1990, 1—2, p. 79—98.
- C. Kacsó, *Descoperirile din epoca bronzului de la Felnac. Contribuții la cunoașterea culturii tumulare în Banat*, în *Symposia Thracologica*, 9, București, 1992, p. 97—98.
- L. Kakucs, *Unele informații de arhivă privind cercetările arheologice efectuate în Banat între 1872—1918*, în *Banatica*, IV, Reșița, 1977, p. 471—478.
- Sz. Kállay Ágota, *Kesöbronzkori edénydepot Battonya határában*, în *AE*, 113, 1986, 2, p. 159—165.
- Z. Kalmar — H. Tatu, *Contribuții la cunoașterea unui grup cultural din epoca bronzului Banat, răspîdit și în sud-vestul Transilvaniei, (I)*, în *Sargeia*, XX, Deva, 1986—1987, p. 35—44.
- S. Karmanski, *Bronzanodobni i Halštatski lokaliteti Jugozapadne Bačke*, Pregled materijala sa lokaliteta iz okoline Odžaka, I deo, Odžaci, 1975.
- M. T. Kašuba, *Pamjatniki tipa Saharna-Solonceni (istorigraficeskii obzor)*, în *Arheologija, etnografija i iskusstvočedenie Moldavi: itoghi i perspektivi* (materijali respublikanskoj konferencij, 8—9 avgusta 1989), Chișinev, 1990, p. 53—66.
- M. T. Kašuba, *Pogrebnie kulturnoj grupp Saharna-Solonceni u s. Poiana*, în *Arh. issl. molodih ucenih Moldavii*, Kishinev, 1990, p. 107—111.
- M. T. Kašuba — I. V. Golčeva, *Saharnjanski mogilnik I (Ciglen)*, în *SA*, 1, Moskva, 1991, p. 197—209.
- K. Kaus, *Zur hallstattzeitlichen Kultur des Sulmtales*, în *Schild von Steier*, 15—16, 1978—1979, p. 49—55.

- Kaus, 1981 K. Kaus, *Herrschaftsbereiche der Kalenderbergkultur*, in *Die Hallstattkultur. Symposium Steyer 1980*, Linz, 1981, p. 79–92.
- Kaus, 1984 K. Kaus, *Das Gräberfeld der jüngeren Urnenfelderzeit von Stillsfried an der March*, in *Forsch. in Stillsfried*, 6, 1984.
- Kăncev, 1974 M. Kăncev, *Matériaux du site préhistorique de l'Âge du Bronze et du Hallstatt ancien près de Asenovec, départ. de Sliven*, in *Thracia*, III, Sofia, 1974, p. 65–76.
- Katičić, 1991 R. Katičić, *Die Quellensagen zur Paläoethnologie des zentralen Balkanraumes*, in *I Symposium Illyro-Thrace*, Sarajevo-Beograd, 1991 p. 91–100.
- Kemenczei, 1964 T. Kemenczei, *A pilinyi kultúra bárcai csoportja*, in *HOMÉ*, 4, Miskolc, 1964, p. 9–36.
- Kemenczei, 1965a T. Kemenczei, *A pilinyi kultúra tagolása*, in *AE*, 92, Budapest, 1965, 1, p. 3–26.
- Kemenczei, 1965b T. Kemenczei, *Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat*, in *HOMÉ*, 5, Miskolc, 1965, p. 105–175.
- Kemenczei, 1965c T. Kemenczei, *Die Beziehungen zwischen Nordungarn und dem Alföld in der Spätbronzezeit*, in *AAH*, VIII, Szeged, 1965.
- Kemenczei, 1966 T. Kemenczei, *A Jászberény-Cserőhalmi későbronzkori temető*, in *AE*, 93, 1966, 1, p. 65–97.
- Kemenczei, 1967 T. Kemenczei, *Die Zagycapálfalva-Gruppe der Pilinyer-Kultur*, in *AAH*, 19, 1967, p. 229–305.
- Kemenczei, 1970 T. Kemenczei, *A Kyatice kultúra Észak-Magyarországon*, in *HOMÉ*, 9, Miskolc, 1970, p. 17–78.
- Kemenczei, 1971 T. Kemenczei, *A Gava kultúra leletei a miskolci múzeumban*, in *HOMÉ*, 10, Miskolc, 1971, p. 31–86.
- Kemenczei, 1974 T. Kemenczei, *Ujabb leletek a Nagyberky-szalacska koravaskori*, in *AE*, 101, 1974, p. 3–16.
- Kemenczei, 1975a T. Kemenczei, *Zur Verbreitung der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur östlich der Donau*, in *Folia Archaeologica*, 26, Budapest, 1975, p. 45–70.
- Kemenczei, 1975b T. Kemenczei, *Geschichte Nordungarns im 13.–9. Jahrhundert v.u.Z.*, in *AAH*, 27, Budapest, 1975, p. 331–336.
- Kemenczei, 1976 T. Kemenczei, *Früheisenzeitliche Keramikfunde von Nagyberki*, in *Folia Archaeologica*, XXVII, 1976, p. 203–208.

- Kemenczei, 1977 T. Kemenczei, *Hallstattzeitliche Funde aus der Donaukniegegend*, in *Folia Archaeologica* XXVIII, 1977, p. 67—90.
- Kemenczei, 1981a T. Kemenczei, *Ostungarn in der Frühhalstattkultur*, in *Die Hallstattkultur*, Linz, 1981, p. 79—92.
- Kemenczei, 1981b T. Kemenczei, *A prügyi koravaskori kincslelet*, in *CommArchHung*, 1981, p. 29—41.
- Kemenczei, 1982a T. Kemenczei, *Die Gáva Kultur*, in *Południowa strefa kultury luzyckiej i powarazania tej kultury z południem*, Krakow-Pršemysl, 1982, p. 275—284.
- Kemenczei, 1982b T. Kemenczei, *Die Siedlungsfunde der Gáva-kultur aus Nagykallo*, in *Folia Archaeologica*, XXXIII, 1982, p. 73—96.
- Kemenczei, 1982c T. Kemenczei, *Nordostungarn in der Spätbronzezeit*, in *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.*, Berlin, 1982, p. 305—320.
- Kemenczei, 1984 T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest, 1984.
- Kilian, 1971 K. Kilian, *Bemerkungen zur Chronologie der frühen Eisenzeit und zum Beginn der Hallstattzeit in Italien und N.W. — Jugoslawien*, in *Actes du VIIIe CISPP*, II, Beograd, 1971, p. 219—229.
- Kilian, 1972a K. Kilian, *Zum Beginn der Hallstattzeit in Italien und in Ostalpenraum*, in *JahrbRGZ*, 17/1970, Mainz, 1972.
- Kilian, 1972b K. Kilian, *Zur mattbemalten Keramik der ausgehenden Bronzezeit und der Früheisenzeit in Albanien*, in *ArchKorresp*, 2, 1972, p. 115—123.
- Kilian, 1973a K. Kilian, *Zum Eisenzeitliche Transhumanz in Nordgriechenland*, in *ArchKorresp*, 3, 1973, p. 431—435.
- Kilian, 1973b K. Kilian, *Zum italischen und griechischen Fibelhandwerk des 8. und 7. Jahrhunderts*, in *Hamb. Beitr. Arch.*, III/1, 1973, p. 1—39.
- Kilian, 1973c K. Kilian, *Beziehungen zwischen Unteritalien und der westlichen Balkanhalbinsel während der frühen Eisenzeit*, in *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXVIII, Split, 1966, (1973).
- Kilian, 1975a K. Kilian, *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Agäis und Adria*, in *PZ*, 50, 1975, p. 9—140.
- Kilian, 1975b K. Kilian, *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, in *PBF*, XIV, 2, München, 1975.

- Kilian, 1976 K. Kilian, *Bosnisch-Herzegowinische Bronzen der Eisenzeit II aus Griechenland*, in *Godišnjak Sarajeva*, XIII, 1976, 11, p. 163—172.
- Kilian, 1985 K. Kilian, *Violinbogelfibeln und Blattbügelfibeln des griechischen Festlandes aus mykenischer Zeit*, in *PZ*, 60, 1985, p. 145—204.
- Kilian — Dirlmeier, 1979 I. Kilian — Dirlmeier, *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit*, in *PBF*, XI, 2, München, 1979.
- Kilian-Dirlmeier, 1984a I. Kilian-Dirlmeier, *Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Pelopones*, in *PBF*, XIII, 8, München, 1984.
- Kilian-Dirlmeier, 1984b I. Kilian-Dirlmeier, *Die Nadeln der Eisenzeit in Albanien*, in *Iliria*, 1, Tirana, 1984.
- Kimmig, 1965 W. Kimmig, *Seevölkerbewegung und Urnenfelderkultur. Ein archäologisch-historischer Versuch*, in *Studien aus Alteuropa*, Teil I: Kurt Tackenberg gewidmet. Beiheft der Bonner Jahrbücher, 10, 1, (Köln-Graz, 1964), Köln, 1965, p. 220—283 și Taf. 13—21.
- Knez, 1971 T. Knez, *Prazgodovina Novega Mesta*, Ausstellungs-Katalog, Novo Mesto, 1971.
- Knez, 1986 T. Knez, *Novo Mesto I : halštatski grobovi*, in *Carniola Archeologica* 1, Novo Mesto, 1986.
- Korkuti, 1969 M. Korkuti, *Qeramika e pikturnar e kohës së vonë të bronzit dhe e kohës së hershme të hekurit dhe karakteri iliri bartësve të saj*, in *Studime Historike*, 23, 1969, 3, Tirana, p. 159—171.
- Korkuti, 1971a M. Korkuti, *Vendbanimi prehistorik i Trenit*, in *Iliria*, I, 1971.
- Korkuti, 1971b M. Korkuti, *Shqiperia Arkeologjike*, Tirana, 1971.
- Kosorić — Todorović, 1963 M. Kosorić — J. Todorović, *Grad-naselje žuto-brške kulture grupe*, in *Starinar*, N.S., XIII—XIV, 1962—1963, p. 267—273.
- Kossack, 1954a G. Kossack, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder und Hallstattzeit Mitteleuropas*, in *RGF*, 20, 1954.
- Kossack, 1954b G. Kossack, *Pferdeggeschirr aus Gräbern der älteren Hallstattzeit Bayerns*, in *JahrbRGZ*, 1, 1954, p. 1—178.
- Kossack, 1959 G. Kossack, *Südbayern während der Hallstattzeit*, I—II, in *RGF*, 24, 1959.
- Kossack, 1969 G. Kossack, *Einführung in Werk und Methode G. v. Merharts, in Gero von Merhart, Hallstatt und Italien. Gesammelte Aufsätze zur Frühen Eisenzeit in Italien und Mitteleuropa*, Mainz, 1969, p. 11 și urm.
- Kossack, 1980 G. Kossack, „Kimmerische“ Bronzen. Bemerkungen zur Zeitstellung in Ost- und Mitteleuro-

- Kossack, 1981
G. Kossack, *Gedanken zur Periodisierung der Hallstattkultur*, in *Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980*, Linz, 1981, p. 35—46.
- Kovács, 1966
T. Kovács, *A Halomsiros kultura leletei az Észak-Alföldön*, in *AE*, 93, 1966, 2, p. 159—202.
- Kovács, 1967
T. Kovács, *Eastern connections of North-Eastern Hungary in the Late Bronze Age*, in *Folia Archaeologica*, XVIII, Budapest, 1966/1967, p. 27—58.
- Kovács, 1972
T. Kovács, *Askoi, Bird-Shaped Vessels, Bird-Shaped Rattles in Bronze Age Hungary*, in *Folia Archaeologica*, XXIII, Budapest, 1972, p. 7—28.
- Kozenkova, 1975
V. I. Kozenkova, *Svjazi Severnogo Kavkaza s Karpato-dunajskim mirom*, in *Skifski mir*, 1975, p. 52—73.
- Köszegi, 1960
F. Köszegi, *Beiträge zur Geschichte der ungarischen Urnenfelderzeit (Ha A—B)*, in *AAH*, 12, Budapest, 1960, p. 137—186.
- Köszegi, 1964
F. Köszegi, *A halomsiros kultúra néhány magyarországi letelelő*, in *AE*, 91, Budapest, 1964, p. 3—15.
- Krämer, 1985
W. Krämer, *Die Volgriffschwerter in Österreich und der Schweiz*, in *PBF*, IV/10, München, 1985.
- Kroll, 1983
H. Kroll, *Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975—1979. Die Pflanzenfunde*, Berlin, 1983.
- Kromer, 1959a
K. Kromer, *Brežje*, *Arheološki katalogi Slovenije*, II, Ljubljana, 1959.
- Kromer, 1959b
K. Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt*, Firenze, 1959.
- Krstić, 1962
D. Krstić, *Trois nécropoles préhistoriques à Orešac près Vršac*, in *Recueil des travaux*, Musée National, 3, Beograd, 1962.
- Krstić, 1984
D. Krstić, *Obala — Korbovo. Fouilles de sondage de 1980*, in *Djerdapske Sveske*, II, Beograd, 1984, p. 104—107.
- Krstić, 1986
D. Krstić, *Vajuga — Korbovo*, in *Djerdapske Sveske*, III, Beograd, 1986, p. 148—167.
- Kukahn, 1936
E. Kukahn, *Die Griechische Helm*, Marburg/Lahn, 1936.
- Kunze, 1967
E. Kunze, *Der sogennante illyrische Helm*, in *VIII Olympia Bericht*, 1967.
- Lakó, 1983
É. Lakó, *Repertoriul topografic al epocii bronzului și Hallstattului timpuriu în județul*

- Lang, 1980 A. Lang, *Zur Chronologie frühskytischer Funde in Karpatenbecken und an der unteren Donau*, in *Actes du IIe CIT* (Bucarest, 1976), I, București, 1980, p. 229—233.
- László, 1969 A. László, *Cu privire la tehnica de ornamentare a ceramicii hallstattiene de tip Babadag*, in *MemAntiq*, I, Piatra Neamț, 1969, p. 319—325.
- László, 1970 A. László, *Un instrument de lut ars pentru ornamentarea ceramicii hallstattiene*, in *Aluta*, I, 1970, Sf. Gheorghe, p. 99—102.
- László, 1972a A. László, *Cu privire la legăturile culturii Gâra cu culturile contemporane din bazinul Dunării de mijloc*, in *CMO*, Oradea, 1972, p. 173—224.
- László, 1972b A. László, *O așezare hallstattiană la Cozia (jud. Iași)* in *ArkMold*, VII, 1972 p. 207—224.
- László, 1973 A. László, *Considerații asupra ceramicii de tip Gâra din Hallstattul timpuriu*, in *SCIV*, 4, 1973, p. 575—609.
- László, 1975 A. László, *Începuturile metalurgiei fierului pe teritoriul României*, in *SCIVA*, 26, 1975, p. 17—39.
- László, 1976a A. László, *Über den Ursprung und die Entwicklung der frühhallstattzeitlichen Kulturen in der Moldau*, in *Thraco-Dacica*, I, București, 1976, p. 89—98.
- László, 1976b A. László, *Începuturile primei vîrste a fierului pe teritoriul Moldovei. Unele rezultate și probleme*, in *Cercetări istorice (serie nouă)*, VII, Iași, 1976, p. 57—75.
- László, 1976c A. László, *Recenzie la A. Mozsolics, Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfund-horizonte von Forró und Ópályi*, Budapest, 1973, in *SCIVA*, 27, 1976, 1, p. 121—123.
- László, 1977a A. László, *Anfänge der Benutzung und der Bearbeitung des Eisens auf dem Gebiete Rumäniens*, in *AAH*, 29, 1977, p. 53—75.
- László, 1977b A. László, *Poziția cronologică a culturii Gâra*, in *Aluta*, VIII—IX, Sf. Gheorghe, 1976—1977, p. 25—51.
- László, 1979 A. László, *Date privind sfîrșitul Hallstattului timpuriu în Transilvania*, in *SCIVA*, 30, 1979, 4, p. 537—546.
- László, 1980, A. László, *La region extracarpatique orientale à la fin du IIe millenaire et dans la première moitié du I^e millenaire avant notre ère*,

- László, 1984a în *Actes du IIe OIT*, I, Bucureşti, 1980, p. 181—187.
- László, 1984b A. László, *Zu den Beziehungen zwischen der oberen Theissgegend und den nord-östlichen ausserkarpatischen Raum in der Alteren Hallstattzeit. Eine neue Gruppe der Gáva-Holihradý Kultur in der Suceava-Hochebene*, in *Hallstatt Kolloquium Veszprem 1984*, Budapest, 1986, p. 149—163.
- László, 1986a A. László, *Contribuţii la cunoaşterea culturii Gáva-Holihradý*, in *Symposia Thracologica*, (I), Drobeta Tr. Severin, 1984, p. 13.
- László, 1986b A. László, *Hallstattul timpuriu şi mijlociu pe teritoriul Moldovei*, (Rezumatul tezei de doctorat), (1985), Iaşi, 1986.
- László, 1986c A. László, *Asupra legăturilor dintre spaţiul estcarpatic şi zonele de stepă şi silvostepă nord-vest pontice la începutul epocii fierului (secolele XII—VII î.e.n.)*, in *Analele şt. ale Univ. Al. I. Cuza din Iaşi*, S.N., T. XXXII, s. III, A. Istorie, Iaşi, 1986, p. 1—12.
- László, 1986c A. László, *Grupul Tămăoani. Asupra „orizontului” hallstattian timpuriu cu ceramică incizată din sudul Moldovei*, in *MemAntiq*, XII—XIV, 1980—1982, Piatra Neamţ, 1986, p. 65—91.
- László, 1987a A. László, *Grupele culturale hallsttiene timpurii cu ceramică canelată de pe teritoriul Moldovei. Legăturile lor cu spaţiul intracarpatic*, in *Symposia Thracologica*, 5, Miercurea Ciuc, 1987, p. 83.
- László, 1987b A. László, *Cimmerienii în opera lui Vasile Pârcan*, in *ArhMold*, XI, Iaşi, 1987, p. 41—50.
- László, 1987c A. László, *Recenzie la T. Bader, Die Fibeln in Rumänien*, in *PBF*, XIV/6, München, 1983, in *ArhMold*, XI, Iaşi, 1987, p. 273—274.
- László, 1987d A. László, *Recenzie la T. Kemenczei, Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest, 1984, in *ArhMold*, XI, Iaşi, 1987, p. 274—275.
- László, 1989a A. László, *Asupra sfârşitului epocii bronzului şi începutul epocii fierului în estul României*, in *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 266—267.
- László, 1989b A. László, *Les groupes régionaux anciens du Hallstatt à l'est des Carpathes. La Moldavie aux XIIe—VIIe siècles av.n.e.. La civilisation de Hallstatt, bilan d'une recontre (Liège, 1987)*, in *Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège*, 36, Liège, 1989, p. 111—129.

László, 1992a

László, 1992b

Laurenzi, 1960

Lazarovici, 1977

Lazarovici — Săcărin, 1979

Lazarovici — Sfetcu, 1990

Lăpușnian, 1972

Lăpușnian, 1979

Lăpușnian — Niculiță —
Romanovskaia, 1974

Leahu, 1965

Leahu, 1973

Leskov, 1967

Leskov, 1981

Letica, 1974

Letica, 1981

A. László, *Interférences ethno-culturelles dans les régions est-carpatiques à la fin du IIe millénaire et au commencement du Ier millénaire av. Chr.*, in *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p. 122.

A. László, *Cercetarea începuturilor epocii fierului din spațiul est-carpatic*, in *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p. 208—224.

L. Laurenzi, *La civiltà villanoviana e la civiltà del ferro dell'Italia settentrionale e dell'Europa centrale*, in *Civiltà del Ferro*, Bologna, 1960 (extras).

Gh. Lazarovici, *Gornea. Preistorie*, Caiete Banatica 5, seria arheologie, Reșița, 1977.

Gh. Lazarovici — C. Săcărin, *Epoca bronzului în Clisura Dunării*, in *Banatica*, V, Reșița, p. 71—106.

Gh. Lazarovici — O. Sfetcu, *Descoperirile arheologice de la Silagiu-Buziaș*, in *Banatica*, 10, Reșița, 1990, p. 45—57.

V. L. Lăpușnian, *Raskopki pamjatnikov kul'tury frakijskogo gal'stata v Moldavij*, in *Arh-Issl Mold v 1968—1969 g.*, Kishinev, 1972, p. 88—104.

V. L. Lăpușnian, *Rannje frakijtzy X — načala IV v. do n.e. v lesostepnoj Moldavij*, Kishinev, 1979, 140 p.

V. L. Lăpușnian — I. T. Niculiță — M. A. Romanovskaia, *Pamjatniki rannego jeleznoogo veka*, in *Arheologhiceskaia karta Moldavskoj SSR*, 4, Kishinev, 1974, p. 7—32.

V. Leahu, *Mormint hallstattian descoperit la Brebu*, in *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 159—162.

V. Leahu, *Cu privire la conceptul „perioada de trecere la epoca fierului” pe teritoriul României*, in *SCIV*, 24, 1973, 3, p. 477—484.

A. M. Leskov, *O severopricernomorskomo očaghi metaloobrabotki v epoku pozdnei bronzi*, in *Pamjatniki epoku bronzi juga evropskoj časti SSSR*, Kiev, 1967, p. 143—178.

A. M. Leskov, *Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzwmeergebiet I*, in *PBF*, XX, 5, München, 1981.

Z. Letica, *Praistorijska nekropola „Pesak” kod Korbova*, in *Starinar*, XXIV—XXV, Beograd, 1973—1974, p. 163—174.

Z. Letica, *Peșter un bronzano i grozdno doba*, in *Starinar*, N.S., XXXII, p. 9—17.

- Levičchi, 1985 O. G. Levičchi, *Pogrebenje rannego železnogog čeka u s. Gansk*, in *ArhIsslMold v 1981 g.*, Kishinev, 1985, p. 125—128.
- Levičchi, 1990 O. G. Levičchi, *Kuljtura dnestrovsko-siretskogo meždurečija na rubeže II—I disjačeletij do n.e.* (pamjatniki kannelirovannogo galjstata tipa Chišiner-Korleteni), Autoreferat dissertacij na sviskanje učenoj stepeni kandidata istoričeskikh nauk, Leningrad, 1990.
- Levičchi, 1991 O. G. Levičchi, *Kultura dnestrosko-siretskogo meždurečija na rubeže II—I tisjačeletij do n.e.*, Dissertačija na sojskanje ucenoi stepeni kandidata istoriceskikh nauk, Leningrad, 1991, mss.
- Levičchi, 1992 O. G. Levičchi, *La situation culturelle et historique dans l'espace carpato-dnistrien a l'epoque du Hallstatt*, in *Symposia Thracologica* 9, 1992, p. 118—119.
- Levičchi — Sava, 1991 O. G. Levičchi — E. N. Sava, *Nekotorje aspekti razvitja hoziaistvennih sistem epohu srednej i pozdnej bronzi v Moldove*, in *Hoziaistvennje kompleksi drevnih obcest v Moldavi*, Kishinev, 1991, p. 46—60.
- Levinschi — Borziak, 1990 A. N. Levinschi — J. A. Borziak, *Necropola plană de tip Saharna-Solonceni de la Climăuții de Jos*, in *Buletinul Acad. de științe a RSS Moldova*, 3, (95), 1990, Chișinău, p. 50—54.
- Liuba — Iana, 1895 S. Liuba — A. Iana, *Topografia satului și hotarului Maidan*, Caransebeș, 1895.
- Lo Schiavo, 1973 F. Lo Schiavo, *Contributi per una cronologia della necropoli di Santa Lucia presso Tolmino*, in *Ates du VIIIe CISPP* (Beograd, 1971), Beograd, 1973, p. 86—95.
- Lotreanu, 1935 I. Lotreanu, *Monografia Banatului*, I, Timișoara, 1935.
- Lucentini, 1982 LN. Lucentini, *Sulla cronologia delle necropoli di Glasinac nell'eta del ferro*, in *Studi di protostoria Adriatica*, 1, Quaderni di cultura materiale 2, 1982, p. 67—171.
- Lunz, 1974 R. Lunz, *Studien zur End-Bronzezeit und älteren Eisenzeit im Südalpenraum*, Firenze, 1974.
- Lupu, 1970 N. Lupu, *Santierul arheologic Tilișca*, in *MCA*, IX, 1970, p. 233—244.
- Lupu, 1989 N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cătănaș*, București, 1989.
- Majnarić-Pandzić, 1970 N. Majnarić-Pandzić, *Keltsko-latenska kultura u Slaroniji i Srijemu*, Vinkovci, 1970.
- Majnarić-Pandzić, 1971 N. Majnarić-Pandzić, „Tračko-kimerijska” ostara iz Iloka, in *RVM*, 15—17, 1967—1968, Novi Sad, 1971, p. 31—40.

- Mano Zisi, 1973
Dj. Mano Zisi, *Die autochtone Bevölkerung West- und Zentralbalkans und des südlichen Mitteldonaubgebietes und ihre kulturellen Beziehungen zur griechischen Zivilisation*, in *Actes du VIIIe CISPP* (Beograd, 1971), Beograd, 1973, p. 163—174.
- Maraz, 1978
B. Maraz, *Zur Frühhallstattzeit in Süd-Pannonien*, in *JPME*, 23, 1978, p. 145—164.
- Marchesetti, 1886
C. Marchesetti, *La necropoli di S. Lucia*, in *Bol. soc. adr.*, 1886, p. 94 și urm.
- Marchesetti, 1903,
C. Marchesetti, *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*, 1903, (Trieste).
- Marchesetti, 1981
C. Marchesetti, *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*, 1981, (ed. a 2-a).
- Marić, 1964
Z. Marić, *Donja Dolina i problem etničke pripadnosti predrimskog stanovništva sjeverne Bosne*, in *GZM*, 19, Sarajevo, 1964, p. 5—128.
- Marijanski, 1957
M. Marijanski, *Groblje urni kod Ilandže*, in *RFM*, 6, Novi Sad, 1957, p. 5—26.
- Marinescu, 1984
G. Marinescu, *Die jüngere Hallstattzeit in Nordostsiebenbürgen*, in *Dacia*, N.S., 28, 1984, 1—2, p. 47—84.
- Marinescu-Bilcu, 1981
S. Marinescu-Bilcu, *Cîteva elemente de cultură Nouă și hallstattiene descoperite în Moldova centrală*, in *Thraco-Dacica*, II, 1981, p. 23—36.
- de Marinis — Guštin, 1975
R. de Marinis — M. Guštin, *Qualche considerazione sulla cronologia e deffusione delle fibule semilunate*, in *Preistoria Alpina*, 11, 1975, p. 1—17.
- Mariș, 1989
T. Mariș, *Interferențe culturale în sud-vestul Transilvaniei la sfîrșitul epocii bronzului, în lumina unor recente descoperiri arheologice din jud. Hunedoara*, in *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 257.
- Marović, 1976
I. Marović, *L'elmo greco-illirico, în Jadranska obala u protohistoriji*, 1976, p. 287—300.
- Mayer, 1977
E. F. Mayer, *Die Äxte und Beile in Österreich*, in *PBF*, IX/9, 1977.
- Mărghitan, 1979
L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, I, Timișoara, 1979.
- Medeșet, 1971
F. Medeșet, *Considerații privind regimul hidrologic și geografia preistorică a Banatului*, Referat pentru teza de doctorat, 1971, Cluj-Napoca, mss..
- Medeșet, 1974
F. Medeșet, *Die Bronzesitula von Remetea Mare* (Kr. Timiș), in *Dacia*, N.S., XVIII, 1974, p. 95—102.

- Medelete, 1975a F. Medelete, *Situla de la Remetea Mare (jud. Timiș)*, in *Banatica*, III, Reșița, 1975, p. 49—60.
- Medelete, 1975b F. Medelete, *Descoperirile celtice de la Remetea Mare, județul Timiș*, comunicare la simpozionul „In Memoriam C. Daicoviciu”, Caransebeș, 1975 (12—13 aprilie), mss..
- Medelete, 1977a F. Medelete, *Cercetări arheologice recente la Remetea Mare (jud. Timiș)*, comunicare la simpozionul „In Memoriam C. Daicoviciu”, Caransebeș, 1977 (26—27 martie), mss..
- Medelete, 1977b F. Medelete, *În legătură cu necropola de incinerare de la Timișoara-Fratelia, jud. Timiș*, comunicare la a XI-a sesiune anuală de rapoarte, București, 22—23 aprilie 1977, mss..
- Medelete, 1987 F. Medelete, *Depozitul-atelier de unelte din bronz descoperit la Timișoara (cartierul Fratelia)*, in *Studii de istorie a Banatului*, XIII, Timișoara, 1987, p. 1—20 (extras).
- Medelete, 1989 F. Medelete, *În legătură cu fortificația de pământ de la Cornești*, 1989, mss..
- Medelete, 1991 F. Medelete, *O locuință hallstattiană de la Remetea Mare — „Gomila lui Gabor” (jud. Timiș)*, in *Thracico-Dacica*, XII, 1991, 1—2, p. 63—84.
- Medelete — Bugilan, 1974 F. Medelete — I. Bugilan, *Cîteva puncte arheologice în județul Timiș*, in *Tibiscus. Istorie arheologie*, III, Timișoara, 1974, p. 81—92.
- Medelete — Kakucs, 1978 F. Medelete — L. Kakucs, *În legătură cu unele vechi descoperiri arheologice inedite din zona Sînnicolaul Mare, aflate în fosta colecție Kuhn*, comunicare la sesiunea „In Memoriam C. Daicoviciu”, Caransebeș (26—27 martie) 1978, mss..
- Medelete — Bugilan, 1987 F. Medelete — I. Bugilan, *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*, in *Banatica*, IX, Reșița, 1987, p. 87—198.
- Medović, 1978 P. Medović, *Naselja starijeg grozdenog doba u jugoslovenskom Podunarlju*, Beograd, 1978.
- Medović, 1981a P. Medović, *Die Geschichte der Forschungstätigkeit und die relativ-chronologische Lage der alteisenzeitlichen Siedlungen in der Wojwodina*, in *MaterijaliSADJ*, XIX, 1981, Novi Sad, p. 13—42.
- Medović, 1981b P. Medović, *Die alteisenzeitliche Siedlung Kalakača bei Beska*, in *MaterijaliSADJ*, XIX, 1981, Novi Sad, p. 63—80.

- Medović, 1984a P. Medović, *Keramika Gáva grupe u Vojvodini*, in *Internacionalni simpozium u Svetožarevo*, 1984.
- Medović, 1984b P. Medović, *Starije grozdено doba*, in *Praistorijske kulture na tlu Vojvodine*, Novi Sad, 1984.
- Medović, 1985 P. Medović, *Skeletni grob starijeg grozdenog doba sa lokaliteta Pécine u Vrdniku*, in *RVM*, 29, 1984—1985, Novi Sad, 1985.
- Medović, 1987 P. Medović, *Nalaz grozdene krstaske sekireu naselju „Grádina na Bosutu” i početak upotrebe grozba na prostoru Bosutske grupe*, in *RVM*, 30, 1987, p. 93—96 si fig. 1.
- Medović, 1988 P. Medović, *Kalakača. Naselje ranog grozdenog doba u Vojvodini*, Vojvodjanski muzej, Novi Sad, 1988.
- Medović, 1989 P. Medović, *Kanelovana keramika prelaznog perioda u Vojvodini*, in *RVM*, 31, 1988—1989, Novi Sad, p. 45—58.
- Medović, 1990 P. Medović, *Early Iron Age in the Serbian Danube Valley*, in *Gospodari srebra (Masters of Silver)*, Beograd, 1990, p. 75—84.
- Medović, 1992 P. Medović, *Die eisenzeitliche Besiedlung und ihre Funde*, in 72, *BerRGK*, 1991, (Mainz, 1992), p. 144—151.
- Medović — Hänsel, 1989 P. Medović — B. Hänsel, *Feudvar kod Mošorina — naselje grozdenog i bronzanog doba*, in *RVM*, 31, 1988—1989, Novi Sad, 1989, p. 21—36.
- Megaw, 1970 J. V. S. Megaw, *Art of the European Iron Age*, Bath, 1970.
- Meljukova, 1958 A. I. Meljukova, *Pamjatniki skifskogo vremena lesostepnogosrednego Podnestrovja*, in *MIA*, 64, Moskva-Leningrad, 1958, p. 5—102.
- Meljukova, 1961 A. I. Meljukova, *Pamjatniki epoki bronz i rannege železa v severnom Pricernomorje*, in *MIA*, 96, Moskva—Leningrad, 1961, p. 5—52.
- Meljukova, 1972 A. I. Meljukova, *O datirovke i sootnošenii pamjatnikov načala železnog reka v lesostepnoi Moldarii*, in *SA*, 1972/1, p. 57—72.
- Meljukova, 1979 A. I. Meljukova, *Skifija i frakijiskij mir*, Moskva, 1979.
- Meljukova, 1982 A. I. Meljukova, *Novie dannie o keramike tipa Saharna-Solonceni v Moldarii*, in *Kratkie soobščenia*, 170, Moskva, 1982 (železnii vek), p. 3—12.
- Meljukova, 1989 A. I. Meljukova, *Kimmerijci, skifi i iz sosedi v stepi i lesostepi Vostočnoj Evrope*, in *Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vreme*

- Menghin, 1927
 Merhart, 1942
 Merhart, 1952
 Merhart, 1969a
 Merhart, 1969b
 Mihai, 1983
 Mikić, 1987
 Mikov, 1958
 Mikov — Džambazov, 1960
 Milčev, 1955
 Milea, 1968
 Milleker, 1883
 Milleker, 1897
 Milleker, 1898
 Milleker, 1899
 Milleker, 1904
 Milleker, 1906
 Milleker, 1908
 mja, Arheologja SSSR, Moskva, 1989, p. 10
 si urm.
 O. Menghin, *Ka preistoriji vrsacke oblasti*, in *Starinar* (treća serija), IV, Beograd, 1926/1927, p. 15—29.
 G. von Merhart, *Donauländische Beziehungen der frühheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens*, in *Bonner Jahrbücher*, 147, Darmstadt, 1942, p. 1—90.
 G. von Merhart, *Studien über einige Gattungen von Bronzegefässen*, in *Festschr. RGZ*, II, Mainz, 1952, p. 1—71.
 G. von Merhart, *Donauländische Beziehungen der frühheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens²*, in *Hallstatt und Italien*, p. 16—110.
 G. von Merhart, *Studien über einige Gattungen von Bronzegefässen²*, in *Hallstatt und Italien*, p. 280—379.
 V. Mihai, *Cercetările arheologice de la Dridu — „La Metereze”* (jud. Ialomița), in *MCA. A XI-a sesiune anuală de rapoarte* (Brașov, 1981), București, 1983, p. 439—445.
 Z. Mikić, *Prilog antropologiji grozdenog doba na tlu Jugoslavije*, in *Godišnjak Sarajero*, XXV/23, 1987.
 V. Mikov, *Zlatnoto sakroviste ot Vălcitrăn*, Sofia, 1958.
 V. Mikov — N. Džambazov, *Deretaskata peštera*, Sofia, 1960.
 Ath. Milčev, *Trakokimerijski nahodki v Bălgarskite zemi*, in *Izvestija Sofia*, XIX, 1955, p. 359—373.
 Z. Milea, *Podoabe de bronz hallstattiene de la Bădeni*, in *SCIV*, 19, 1968, 3, p. 513—516.
 B. Milleker, *Ujabb délmagyarországi őstelepek. I Versécz „nagyretyi” leletek. II A Váradiai őstelep. III őstelep Podporanyou*, in *TRÉ*, 1883.
 B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, I, Temesvar, 1897.
 B. Milleker, *A Versécz Múzeum régiségeiről*, in *AE*, XVIII, Budapest, 1899.
 B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei*, II, Temesvar, 1898.
 B. Milleker, *A tolvadiai és dubováci urnate-mető*, in *TRÉ*, 1904.
 B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei*, III, Temesvar, 1906.
 B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei*, III—1, Temesvar, 1908.

- Milleker, 1930 F. Milleker, *Praistorijska kolica iz Dupljaje*, in *Starinar*, V, 1928—1930.
- Milleker, 1937 F. Milleker, *Vorgeschichte des Banats*, I, in *Starinar*, III, C, XII, Beograd, 1937.
- Milojčić, 1950 V. Milojčić, *Die dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde*, in *AA*, 63—64, 1948—1949; Berlin, 1950, p. 12—35.
- Milosevic, 1964 P. Milosevic, *Gradina, Vasice-Batrocci, višeslojno praistorijsko naselje*, in *AP*, 6, 1964, p. 18—19.
- Miroššayová, 1982 E. Miroššayová, *Besiedlung der Südostslowakei in der älteren Eisenzeit*, in *Thraco-Dacica*, III, 1982, p. 25—30.
- Mitrevschi, 1987 D. Mitrevschi, *Bow Fibulae from Iron Age Sites in the Vardar Valley*, in *ArchJug*, 24, 1987, p. 29—42.
- Mitrofan, 1967 I. Mitrofan, *Așezarea hallstattiană de la Teleac*, in *Acta MN*, IV, Cluj-Napoca, 1967, p. 431—438.
- Modrijan, 1957 W. Modrijan, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Frög, Kärnten*, in *Carinthia*, I, 147, 1957, p. 3—42.
- Modrijan, 1977 W. Modrijan, *Der Kultwagen von Strettweg*, in *IPEK*, 24, 1974—1977, p. 91—97.
- Moga, 1964 M. Moga, in *RevMuz*, I, 1964, p. 296.
- Moga, 1965 M. Moga, in *Atti del VI CISPP*, II, 1965, 450.
- Moga — Gudea, 1975 M. Moga — N. Gudea, *Contribuții la repertoriul arheologic al Banatului*, in *Tibiscus. Istorie-Arheologie*, IV, Timișoara, 1975, p. 129—146.
- Montelius, 1885 O. Montelius, *Om tidsbestämning inom bronsåldern med särskildt afseende på Skandinavien*, Stockholm, 1885.
- Montelius, 1895 O. Montelius, *La civilisation primitive en Italie*, Stockholm, 1895.
- Montelius, 1904 O. Montelius, *La civilisation primitive en Italie*, Stockholm, 1904.
- Montelius, 1910 O. Montelius, *La civilisation primitive en Italie*, Stockholm, 1910.
- Montelius, 1912 O. Montelius, *Die Vorklassische Chronologie Italiens*, 1912.
- Montelius, 1917 O. Montelius, *Minnen från vår forntid*, Stockholm, 1917.
- Morintz, 1957a S. Morintz, *Săpăturile de la Bîrsești. Raport preliminar*, in *MCA*, III, 1957, p. 219—226.
- Morintz, 1957b S. Morintz, *Novaia Galštatskaia grupa v Moldove*, in *Dacia, N.S.*, I, 1957, p. 117—131.
- Morintz, 1959 S. Morintz, *Săpăturile de la Bîrsești-Vrancea*, in *MCA*, V, 1959, p. 355—362.

Morintz, 1964

S. Morintz, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag*, in *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 101—118.

Morintz, 1970

S. Morintz, *Autour de l'origine et de l'évolution du Hallstatt ancien en Roumanie*, in *Actes du VIIe CISPP*, Prague, 1970, p. 729—732.

Morintz, 1971

S. Morintz, *Probleme ale Hallstattului timpuriu din zona istro-pontică în lumina cercetărilor de la Babadag*, in *Peuce*, 2, 1971, p. 19—25.

Morintz, 1974

S. Morintz, *Sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului în spațiul carpato-balcanic*, in *RevIst*, 27, 1974, 6, p. 897—906.

Morintz, 1977

S. Morintz, *Probleme privind originea tracilor în lumina cercetărilor arheologice*, in *RevIst*, 30, 1977, 8, p. 1465—1488.

Morintz, 1978

S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, București, 1978.

Morintz, 1982

S. Morintz, *Începuturile istoriei geto-dacilor în opera lui V. Pârvan (de la indoeuropeni la geto-dacii din a doua epocă a fierului)*, in *SCIVA*, 33, 1982, 3.

Morintz, 1986

S. Morintz, *Săpăturile de la Babadag, 1973—1974, 1977—1981*, in *MCA. A XVI-a sesiune anuală de rapoarte (Vaslui, 1982)*, București, 1986, p. 58—64.

Morintz, 1987a

S. Morintz, *Noi date și probleme privind perioadele hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag)*, in *Thraco-Dacia*, VIII, 1987, 1—2, p. 39—72.

Morintz, 1987b

S. Morintz, *Complexul Hallstattian timpuriu cu ceramică imprimată*, in *Symposia Thracologica*, 5, Miercurea Ciuc, 1987, p. 106—107.

Morintz, 1989

S. Morintz, *Aspecte și probleme noi referitoare la cultura Babadag*, in *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 262—264.

Morintz, 1990a

S. Morintz, *Probleme privind perioada hallstattiană timpurie în centrul Cîmpiei Române*, in *Symposia Thracologica*, 8, Satu Mare-Carei, 1990, p. 134—135.

Morintz, 1990b

S. Morintz, *Din nou despre Hallstattul din sud-estul României*, in *Thraco-Dacia*, XI, XI, 1—2, 1990, p. 90—116.

Morintz — Roman, 1969

S. Morintz — P. Roman, *Un nou grup hallstattian timpuriu în sud-vestul României—Insula Banului*, in *SCIV*, 20, 1969, 3, p. 393—423.

Morintz — Șerbănescu, 1974

S. Morintz — D. Șerbănescu, *Cercetări arheologice la Hirșova și împrejurimi*, in *SCIVA*, 25, 1974, 1, p. 47—69.

- Morintz — Ionescu, 1968
- Moroz — Pop, 1983
- Moscalu, 1976
- Moscalu, 1981a
- Moscalu, 1981b
- Moscalu, 1983a
- Moscalu, 1986
- Moscalu, 1990
- Moscalu — Beda, 1988
- Miu — Botezatu — Antoniu, 1989
- Mozsolics, 1943
- Mozsolics, 1952
- Mozsolics, 1955
- Mozsolics, 1957
- Mozsolics, 1963
- S. Morintz — B. Ionescu, *Cercetări arheologice în împrejurimile oraşului Olteniţa (1958—1967)*, în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 95—128.
- M. Moroz — M. Pop, *Contribuţii la repertoriul arheologic al localităţilor din judeţul Timiş din paleolitic şi pînă în Evul Mediu*, în *Banatica*, VII, Reşiţa, 1983, p. 469—490.
- E. Moscalu, *Die frühhallstattzeitlichen Gräber von Meri (Gem. Vedeia, Kr. Teleorman)*, în *Thraco-Dacica*, I, Bucureşti, 1976, p. 77—86.
- E. Moscalu, *Quelques aspects du „probleme scythé” dans l’aire thrace septentrionale*, în *Thraco-Dacica*, II, 1981, p. 23—36.
- E. Moscalu, *Recenzie la V. Vasiliev, Sciîi agatîrşi pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, în *Thraco-Dacica*, II, 1981, p. 231—232.
- E. Moscalu, *Ceramica Thraco-Dacică*, Bucureşti, 1983.
- E. Moscalu, *Recenzie la G. Tončeva, Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie de nord-est*, Sofia, *Studia Thracica* 5, 1980, în *Hierasus*, VI, Botoşani, 1986, p. 293—301.
- E. Moscalu, *Noi materiale aparţinînd culturii tracice Basarabi de la Ostrovul Corbului (jud. Mehedinţi)*, în *Thraco-Dacica*, XI/1—2, 1990, p. 117—124.
- E. Moscalu — C. Beda, *Bujoru. Un tumul cu car — cazan votiv aparţinînd culturii Basarabi*, în *Thraco-Dacica*, IX/1—2, 1988, p. 23—48.
- G. Miu — D. Botezatu — S. Antoniu, *Caracteristicile antropologice ale unor populaţii care au trăit pe teritoriul dobrogean în prima perioadă a epocii fierului (Hallstatt)*, în *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 260.
- A. Mozsolics, *A magyarországi bronzkor kronológiájáról*, E. T. Füzetek, 169 sz., Kolozsvár, 1943.
- A. Mozsolics, *Die Ausgrabungen in Tószeg in Jahre 1948*, în *AAH*, 2, 1952.
- A. Mozsolics, *Neuere hallstattzeitliche Helmfunde aus Ungarns*, în *AAH*, 5, 1955, p. 35—54.
- A. Mozsolics, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung*, în *AAH*, 8, Budapest, 1957, p. 119—156.
- A. Mozsolics, *Der Bronzefund von Opályi*, în *AAH*, 15, Budapest, 1963, p. 65—84.

- Mozsolics, 1967a) A. Mozsolics, *Spätbronzezeitliche Depotfunde aus Ungarn*, in *InvArch*, Ungarn, 2, 1967.
- Mozsolics, 1967b) A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Koszider-padlás*, Budapest, 1967.
- Mozsolics, 1971) A. Mozsolics, *Some remarks on „Peschiera” bronzes in Hungary*, in *The European Community in Later Prehistory. Studies in honour of C. F. C. Hawkes*, London, 1971, p. 59—73.
- Mozsolics, 1972) A. Mozsolics, *Beziehungen zwischen Italien und Ungarn während „Bronzo recente” und „Bronzo finale”*, in *RSP*, 27, 1972, p. 373—401.
- Mozsolics, 1973a) A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Opályi*, Budapest, 1973.
- Mozsolics, 1973b) A. Mozsolics, *Beiträge zur Geschichte und Chronologie der ungarischen Bronzezeit*, in *Acta Antiqua*, Budapest, 21, 1973, p. 3—20.
- Mozsolics, 1973c) A. Mozsolics, *Zur Datierung der spätbronzezeitlichen Depothorizonte des Karpatenbeckens*, in *Actes du VIIIe CISPP* (Belgrade, 1971), Beograd, 1973, p. 12—17.
- Mozsolics, 1985) A. Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn — Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*, Budapest, 1985.
- Muscă, 1980) T. I. Muscă, *Interpretări arheologice*, in *Apulum*, XVIII, 1980, p. 67—80.
- Muscă, 1982) T. I. Muscă, *Date noi privind metalurgia fierului în sud-estul Transilvaniei*, in *Apulum*, XX, 1982, p. 53—58.
- Müller-Karpe, 1955a) H. Müller-Karpe, *Das Schwertgrab von Klein-Klein*, in *Schild von Steier*, 5, 1955, p. 25—29.
- Müller-Karpe, 1955b) H. Müller-Karpe, *Zur Typologie und Verbreitung urnenfelderzeitlicher Kreutzattaschenkes-sel*, in *ArchGeogr.*, 2, 1952/1955, p. 49—50.
- Müller-Karpe, 1959) H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Berlin, 1959.
- Müller-Karpe, 1961) H. Müller-Karpe, *Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern*, München, 1961.
- Müller-Karpe, 1975) H. Müller-Karpe, *Neuere Forschungen zur Geschichte des 13. und 12. Jhr. in Zentral-europas*, in *JIVUF*, 1975, p. 7—23.
- Müller-Karpe, 1980) H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, Bd. IV, Bronzezeit, München, 1980.
- Müllner, 1875) A. Müllner, *Der Urnenfeld bei Maria Rast in Steiermark*, in *MZK*, N.F., 1, 1875, p. 59—69.
- Neagu — Nanu Basarab, 1986) M. Neagu — D. Nanu Basarab, *Considerații preliminare asupra așezării eponime de la Grădiștea Coslogeni*, in *Cultură și civilizație*

- la Dunărea de Jos, II, Călărași, 1986, p. 99—128.
- Neagu — Nanu Basarab, 1990 M. Neagu — D. Nanu Basarab, *Probleme ale tracilor timpurii la Dunărea de Jos*, în *Symposia Thracologica*, 8, Satu Mare-Carei, 1990, p. 124—125.
- Necrasov — Cantemir, 1983 O. Necrasov — P. Cantemir, *Studiul antropologic al scheletului hallstattian descoperit la Căzănești, jud. Vâlcea*, în *Thraco-Dacica*, IV, 1983, 1—2, p. 96—99.
- Németi, 1972 I. Németi, *Necropola hallstattiană de la Sanislău*, în *Satu Mare StCom*, II, 1972, p. 121—149.
- Németi, 1982a I. Németi, *Descoperiri de la începutul Hallstattului în zona Carei*, în *Satu Mare. StCom*, 1981—1982, p. 45—58 și fig. 11—20.
- Németi, 1982b I. Németi, *Das späthallstattzeitliche Gräberfeld*, în *Dacia, N.S.*, XXVI, 1982, p. 115—143.
- Németi, 1984 I. Németi, *Contribuții la istoricul Hallstattului târziu din nord-vestul României în lumina noilor descoperiri arheologice*, în *Acta MP*, VIII, Zalău, 1984, p. 129—146.
- Nestor, 1933 I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *22 BerRGK*, 1932, (1933), p. 11—181.
- Nestor, 1935 I. Nestor, *Ein Bronze-Depot aus Moigrad (Rumänien)*, în *PZ*, 26, 1935, p. 24—57.
- Nestor, 1938 I. Nestor, *Die Verzierten Streitäxte mit Nachenscheibe aus Westrumänien*, în *Marburger Studien*, 1938, p. 182—192.
- Nestor, 1960 I. Nestor, *Epoca bronzului*, în *IstRom*, București, 1960, p. 90—136.
- Neustupny, 1976 E. Neustupny, *Absolute Chronology of the Bronze Age in Central Europe*, în *Istraživanja*, 5, Novi Sad, 1976.
- Nica, 1974 M. Nica, *Complexul de tumuli hallstattieni de la Ieșelnița*, în *Historica*, III, Craiova, 1974, p. 7—42.
- Nica, 1987 M. Nica, *Locuințe de tip Gîrla Mare și hallstattian descoperite în așezarea de la Ghidici (jud. Dolj)*, în *Thraco-Dacica*, VII, 1—2, 1987 p. 16—38.
- Nica, 1989 M. Nica, *Noi descoperiri ale epocii bronzului în Oltenia*, în *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 252—253.
- Nica, 1990a M. Nica, *Noi date stratigrafice și cronologice în așezările de tip Gîrla Mare și hallstattian de la Ghidici (jud. Dolj)*, în *Symposia Thracologica*, 8, Satu Mare—Carei, 1990, p. 127—128.
- Nica, 1990b M. Nica, *Cîteva date despre cetatea hallstattiană de la Valea Rea (com. Brădești, jud.*

- Nicolaescu Plopșor — Wolski, 1971 D. Nicolaescu Plopșor — W. Wolski, *Considerații geomorfologice și hidrografice privind evoluția chorologică a fortificațiilor naturale întărite din Cîmpia Română în Hallstatt și La Tène*, în *SCA*, 8, 1971, 1, p. 3—12.
- Nicolaescu Plopșor — Wolski, 1972 D. Nicolaescu Plopșor — W. Wolski, *An anthropological study of the tumular incineration necropolis at Ticcenî*, în *ARA*, 9, 1972, București, p. 27—44.
- Nicolaescu Plopșor — Wolski, 1975 D. Nicolaescu Plopșor — W. Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile rechi din România*, București, 1975.
- Nikolov, 1965 B. Nikolov, *Trakijski pametniki v Vračansko*, în *Izvestija Sofia*, XXVIII, 1965, p. 163—202.
- Nikolov, 1967 B. Nikolov, *Grobница III ot Moghilanskata moghila v Vraca*, în *ArhSofia*, IX, 1, 1967, p. 11—18.
- Nikolov, 1970 B. Nikolov, *Kolektivna nahodka ot željezni predmeti ot halštatska epoha do gr. Krivodol, Vračanski okrug*, în *ArhSofia*, XII, 1, 1970, p. 51—57.
- Nikolov, 1973 B. Nikolov, *Trakijski grobni nahodki ot Vračansko*, în *ArhSofia*, XIV, 3, 1973, p. 53—68.
- Nikolov, 1981 B. Nikolov, *Trakijski pogrebna pri s. Sofronievo, Vračanski okrug*, în *ArhSofia*, (XIII) 3, 1981.
- Novotná, 1970a M. Novotná, *Die Bronzhortfunde in der Slowakei. Spätbronzezeit*, Bratislava, 1970.
- Novotná, 1970b M. Novotná, *Die Äxte und Beile in der Slowakei*, în *PBF*, IX, 3, München, 1970.
- Novotná, 1973 M. Novotná, *Die Bronzenadeln in der Slowakei*, în *Actes du VIIIe CISPP* (Belgrade, 1971), Beograd, 1973, p. 29—38.
- Novotná, 1980 M. Novotná, *Die Nadeln in der Slowakei*, în *PBF*, XIII/6, München, 1980.
- Novotná, 1988 M. Novotná, *Zu einigen Bronzen der Bosut-Kultur aus dem Kollektivgrab II in Gomolava*, în *Gomolava Symposium*, Novi Sad, 1988.
- Nowák, 1975 P. Nowák, *Die Schwerter in der Tschechoslowakei*, I, München, 1975.
- Oancea, 1972 A. Oancea, *Depozitul de bronzuri de la Ghidici*, în *SCIV*, 23, 1972, 4, p. 537—552.
- Oancea — Tătulea, 1974 A. Oancea — C. M. Tătulea, *Depozitul de bronzuri de la Ghidici — addenda*, în *SCIV*, 25, 1974, 2, p. 255—263.

- Ognenova-Marinova, 1980 L. Ognenova-Marinova, *La religion et l'art en Thrace d'après les données archéologiques du Ier millénaire avant notre ère*, in *Actes du IIe CIT*, (Bucarest, 1976), I, București, 1980, p. 413—421.
- Olteanu, 1971 Ș. Olteanu, *Cele mai vechi mărturii arheologice privind extracția și reducerea minereului de fier pe teritoriul Dobrogei*, in *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 295—299.
- Olteanu, 1979 S. Olteanu, *Cu privire la începuturile valorificării minereului de fier pe teritoriul României în lumina cercetărilor recente*, in *SCIVA*, 30, 1979, 1, p. 137—144.
- Oprinescu, 1987 A. Oprinescu, *Mormântul unui luptător get de la Cuptoare — „Sfocea” (com. Cornea, jud. Caraș-Severin)*, in *Thraco-Dacia*, VIII, 1—2, 1987, p. 127—129.
- Oprinescu, 1990 A. Oprinescu, *Depozitul de bronzuri de la Pojejena (jud. Caraș-Severin)*, in *Banatica*, 10, Reșița, 1990, p. 81—87.
- Oppermann, 1988 M. Oppermann, *Tracii între arcul carpatic și Marea Egee*, București, 1988.
- Ordentlich, 1970 I. Ordentlich, *Die chronologische Gliederung der Otomani-Kultur auf dem rumänischen Gebiet und ihre wichtigsten Merkmale*, in *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 83—87.
- Ordentlich — Kácsó, 1969 I. Ordentlich — C. Kácsó, *Contribuții la cunoașterea ritului de înmormântare practicat în necropola tumulară de la Lăpuș (judetul Maramureș)*, in *Marmăția*, 1, 1969, p. 11—15.
- Palavesta, 1984 A. Palavesta, *Kneževski grobovi starijeg grozdenog doba na Centralnom Balkanu*, Beograd, 1984.
- Panajotov, 1980a I. Panajotov, *Problems of Metallurgy of the Late Bronze Age in the Bulgarian Lands*, in *Actes du IIe CIT* (Bucarest, 1976), I, București, 1980, p. 105—112.
- Panajotov, 1980b I. Panajotov, *Bronze Rapiers, Swords and Double Axes from Bulgaria*, in *Thracia*, V, Sofia, 1980, p. 173—198.
- Páprenica, 1986 J. Páprenica, *Gabrovica-Brzi Prun, gisement préhistorique, antique et medieval*, in *Djerdapske sveske*, III, Beograd, 1986, p. 362—368.
- Párducz, 1952 M. Párducz, *Le cimetiére hallstattien de Szentes Vekerzug I*, in *AAH*, II, 1952.
- Párducz, 1954 M. Párducz, *Le cimetiére hallstattien de Szentes Vekerzug II*, in *AAH*, IV, 1954.
- Párducz, 1973 M. Párducz, *Probleme der Skythenzeit in Karpatenbecken*, in *AAH*, 25, 1973, 1—2, p. 27—63.

- Pare, 1987 Chr. Pare, *Der Zeremonialwagen der Hallstattzeit: Untersuchungen zu Konstruktion, Typologie und Kulturbeziehungen*, in *Vierrädrige Wagen der Hallstattzeit. Untersuchungen zu Geschichte und Technik*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien 12, Mainz, 1987, p. 189–248.
- Pástor, 1958 J. Pástor, *Sídliskový výskum na Somotorsky hore r. 1955*, in *SlovArh*, VI, 1958, 2, p. 314–346.
- Parzinger, 1992 H. Parzinger, *Archäologisches zur Frage der Illyrier*, in 72 *BerRGK*, 1991, (Mainz, 1992), p. 206–261.
- Patay, 1968a P. Patay, *Utöbronzkori bronzedényekről (On the bronze vessels of the Urnfield Age)*, in *AE*, 95, 1968, p. 66–81.
- Patay, 1968b P. Patay, *Urnenfelderzeitliche Bronzeschilde im Karpatenbecken*, in *Germania*, 46, 1968, p. 241–248.
- Patay, 1969a P. Patay, *Der Bronzefund von Mezökövesd*, in *AAH*, 21, 1969, p. 167–216.
- Patay, 1969b P. Patay, *Bronz situla a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében*, in *Folia Archaeologica*, 20, 1969, p. 11–24.
- Patay, 1976 P. Patay, *Vorbericht über die Ausgrabungen zu Poroszló-Aponhát*, in *Folia Archaeologica*, XXVII, 1976, p. 193–202.
- Paték, 1967 E. Paték, *Präskytische Gräber in Ostungarn*, in *MFME*, 1966–1967, Szeged, 1967, p. 101–107.
- Paték, 1968 E. Paték, *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*, Budapest, 1968.
- Paték, 1972 E. Paték, *Eldőzetes jelentés az 1971-ben Sopron-Burgstallon végzett ásatásról*, in *AE*, 99, 1972, p. 206–213.
- Paték, 1974 E. Paték, *Präskythisches Gräberfeld in Ostungarn*, in *Symposium Bratislava*, 1974, p. 337–362.
- Paték, 1976 E. Paték, *Sopron, Várhely, Burgstall (Komitat Győr-Sopron, Kreis Sopron)*, in *MAIUAW* 5, 1974–1975, Budapest, 1976, p. 204–205 Taf. 62–64.
- Paték, 1980 E. Paték, *Einige Daten zu den Anfängen der Früheisenzeit in Ungarn*, in *Situla*, 20/21, Ljubljana, 1980, p. 153–163.
- Paték, 1981 E. Paték, *Die Beziehungen zwischen Transdanubien und dem jugoslawischen Donaugebiet in der Früheisenzeit*, in *Materijali SADR*, XIX, Novi Sad, 1981, p. 189–200.

- Paték, 1982a A. Paték, *Neue Untersuchungen auf dem Burgstall bei Sopron*, in 63 *BerRGK*, 1982, p. 105—177.
- Paték, 1982b E. Paték, *Recent excavations at the Hallstatt and La Tène hill-forts of Sopron-Varhely (Burgstall) and the predecessors of Hallstatt culture in Hungary*, in *BAR, Int. Ser.*, 144, 1982, p. 1—56.
- Paték, 1982c E. Paték, *Die hallstattzeitlichen Glasperlen Transdanubien*, in *Savaria*, 16, 1982, p. 161—180.
- Paték, 1984 E. Paték, *Die nordosttransdanubische Hallstattgruppe: Ein Überblick*, in *MAIUAW*, 12—13, 1982—1983, Budapest, 1984, p. 59—84.
- Pauli, 1971 L. Pauli, *Studien zur Golasecca Kultur*, in *Mitt. DAI Rom.*, Abt. Ergh., 19, 1971.
- Paulik, 1959 J. Paulik, *Ružicave spony do Slovenska (Posamantieriefibeln in der Slowakei)*, in *SlovArh*, 7, 1959, p. 328—362.
- Paulik, 1962 J. Paulik, *Das Velatice-Baierdorfer Hügelgrab in Očkov*, in *SlovArh*, 10, 1962, p. 5—96.
- Paulik, 1963 J. Paulik, *K problematike čakanskej kultúry v Karpatskej kotline (Zur Problematik der Čaka-Kultur im Karpatenbecken)*, in *SlovArh*, 11, 1963, 2, p. 269—388.
- Paulik, 1968 J. Paulik, *Zur Problematik der Ostslowakei in der jüngeren Bronzezeit*, in *ZSNM*, 8, Bratislava, 1968, p. 3—43.
- Paulik, 1971 J. Paulik, *Čakanska kultúra na Slovensku*, in *ZČSĽAV*, 13, 1971, c. 5, p. 79—90.
- Paulik, 1972 J. Paulik, *Velaticka kultúra na Slovensku*, in *ZČSĽAV*, 14, 1972, 1—2, p. 1—28.
- Payne, 1940 H. Payne, *Perachora. The Sanctuary of Hera Akraia and Limenia*, I, Oxford, 1940.
- Pădureanu, 1985 E. Pădureanu, *Contribuții la repertoriul arheologic de pe Valea Mureșului inferior și a Crișului Alb*, in *Crisia*, XV, Oradea, 1985, p. 27—44.
- Pădureanu, 1987 E. Pădureanu, *Noi fortificații pe teritoriul județului Arad, în Ziridava*, XV—XVI, Arad, 1987, p. 29—36.
- Pădureanu, 1989 E. Pădureanu, *Cu privire la fortificația hallstattiană de la Lipova*, in *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 268.
- Pădureanu, 1990a E. Pădureanu, *Noi descoperiri hallstattiene pe teritoriul județului Arad*, in *Symposia Thracologica*, 8, Satu Mare—Carei, 1990, p. 141.

- Pădureanu, 1990b E. Pădureanu, *Noi descoperiri arheologice în așezarea fortificată de la Păuliș — Dealul Bătrîn, jud. Arad* în *Thraco-Dacica*, XI, 1990, p. 157—192.
- Pârvan, 1924 V. Pârvan, *Considerations sur les sépultures celtiques de Gruia*, în *Dacia*, I, 1924, p. 35—50.
- Pârvan, 1926 V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926.
- Pârvan, 1972 V. Pârvan, *Dacia. Civilizații antice din țările carpatodanubiene*⁵, București, 1972.
- Perianu, 1987 M. Perianu, *Studiul antropologic al resturilor cinerare din mormântul getic (sec. V î.e.n.) de la Cuptoare (Sfoge)*, com. Cornea, jud. Caraș-Severin, în *Thraco-Dacica*, VIII, 1987, 1—2, p. 130—132.
- Perianu, 1992 M. Perianu, *Aspects anthropologiques au nord du Danube et en Dobrogea à l'époque du bronze et la première période de l'époque du fer*, în *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p. 128—130.
- Peroni, 1970a R. Peroni, *Zur Chronologie der Bronzezeit auf dem Italienischen Festland*, în *Actes du VIIe CISPP*, I, Prague, 1970, p. 597—599.
- Peroni, 1970b V. B. Peroni, *Die Schwerter in Italien*, în *PBF*, în IV/1, München, 1970.
- Peroni — Carancini — Coretti Irdi — Pouzi Bononi — Rallo — Saronio Masolo — Serra Ridgeway, 1975 R. Peroni — G. L. Carancini — P. Coretti Irdi — L. Pouzi Bononi — A. Rallo — P. Saronio Masolo — F. R. Serra Ridgeway, *Studi sulla cronologia delle civiltà di Este e Gola-secca, in Origines*, Firenze, 1975.
- Pescheck, 1972 Ch. Pescheck, *Ein reicher Grabfund mit Kesselwagen aus Unterfranken*, în *Germania*, 50, 1972, p. 29—56.
- Pescheck, 1973 Ch. Pescheck, *Urnenfelderzeitliches Brandgrab mit Kesselwagen und Sonnenscheiben aus Nordbayerns*, în *Actes du VIIIe CISPP*, (Belgrade 1971), Beograd, 1973, p. 61—66.
- Pescheck, 1976² Ch. Pescheck, *Das Kultwagen von Acholshausen, Wegweiser. z. vor u. frühgesch. Stätten Mainfrankens 3*, 1976².
- Petre-Govora, 1970 Gh. I. Petre-Govora, *Descoperiri arheologice din epoca fierului în județul Vâlcea*, în *MCA*, IX, 1970, p. 467—489.
- Petre-Govora, 1971 Gh. I. Petre-Govora, *Necropola și așezarea din epoca fierului de la Gătejești*, în *SCIV*, 22, 1971, 4, p. 557—565.
- Petre-Govora, 1980 Gh. I. Petre-Govora, *Contribution à l'étude de fin du Bronze et commencement du Hallstatt*

- dans le nord-est de l'Oltenie, în *Actes du IIe CIT*, București, 1980, p. 137—142.
- Petre-Govora, 1983 Gh. I. Petre-Govora, *Un orizont Hallstattian timpuriu în nord-estul Olteniei*, în *Thracodacica*, IV, 1983, 1—2, p. 89—95.
- Petre-Govora, 1989 Gh. I. Petre-Govora, *Evoluția culturii Verbi-cioara (fazele III + IV + V)*, în *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 254—256.
- Petre-Govora — Vulpe, 1983 Gh. I. Petre-Govora — Al. Vulpe, *Der hallstättzeitliche Depotfund von Bistrița, jud. Vâlcea, Rumänien*, în *PZ*, 58, 1, 1983.
- Petres, 1960 É. Petres, *Früheisenzeitliches Gräberfeld in Vâl, in Alba Regia*, I, 1960, p. 17—42.
- Petrescu, 1986 M. S. Petrescu, *Descoperirile din epoca bronzului de la Ictar Budinț (com. Topolovățu Mare jud. Timiș)*, în *Tibiscum* (Studii și comunicări de etnografie-istorie), VI, Caransebeș, 1986, p. 211—218.
- Petrescu-Dîmbovița și colab., 1953a M. Petrescu-Dîmbovița, *Săpăturile șantierului Trușești, 1952*, în *SCIV*, IV, 1953, 1—2, p. 29—37.
- Petrescu-Dîmbovița, 1953b M. Petrescu-Dîmbovița, *Sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului în Moldova*, în *SCIV*, IV, 1953, 3—4, p. 470—471.
- Petrescu-Dîmbovița, 1953c M. Petrescu-Dîmbovița, *Cercetări arheologice în așezarea din prima epocă a fierului de la Tămăoani (raionul Galați)*, în *SCIV*, IV, 1953, 3—4, p. 765—778.
- Petrescu-Dîmbovița, 1953d M. Petrescu-Dîmbovița, *Cimitirul hallstattian de la Stoicani*, în *MCA*, I, 1953, p. 157—212.
- Petrescu-Dîmbovița, 1953e M. Petrescu-Dîmbovița, *Cetățuia de la Stoicani*, în *MCA*, I, 1953, p. 13—155.
- Petrescu-Dîmbovița și colab., 1954 M. Petrescu-Dîmbovița, *Santierul arheologic Trușești*, în *SCIV*, V, 1954, 1—2, p. 7—33.
- Petrescu-Dîmbovița, 1955 M. Petrescu-Dîmbovița, *șantierul arheologic Trușești*, în *SCIV*, VI, 1955, 1—2, p. 165—194.
- Petrescu-Dîmbovița, 1958 M. Petrescu-Dîmbovița, *Objets hallstattiens trouvée à Bîrlad*, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 59—67.
- Petrescu-Dîmbovița, 1960a M. Petrescu-Dîmbovița, *Fibulele de tip „passementerie” pe teritoriul RPR*, în *Omagiu CD*, 1960, p. 431—442.
- Petrescu-Dîmbovița, 1960b M. Petrescu-Dîmbovița, *Konetz bronzovogo i načalo rannejeleznoogo veka v svete poslednik archeologicesnik raskopok*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 139—159.
- Petrescu-Dîmbovița, 1961 M. Petrescu-Dîmbovița, *Date noi cu privire la depozitul de bronzuri de la Tăuteu*, în *Arh-Mold*, I, 1961, p. 81—114.

- Petrescu-Dîmbovița, 1964 M. Petrescu-Dîmbovița, *Date noi relativ la descoperirile de obiecte de bronz de la sfîrșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului din Moldova*, în *ArchMold*, II—III, 1964, p. 251—272.
- Petrescu-Dîmbovița, 1971a M. Petrescu-Dîmbovița, *Les dépôts tardifs de bronzes sur le territoire de la Roumanie*, în *Actes du VIIIe CISPP*, I, Beograd, 1971, p. 175—192.
- Petrescu-Dîmbovița, 1971b M. Petrescu-Dîmbovița, *Quelques considerations concernant la fin de l'Âge du bronze et la debut du Hallstatt dans l'espace carpatho-balcanique*, în *Studia Balcanica*, 5, Sofia, 1971, p. 107—117.
- Petrescu-Dîmbovița, 1973 M. Petrescu-Dîmbovița, *Elemente de caracter iliric în mediul tracic din estul României*, în *MemAntiq*, IV—V, 1972—1973, p. 83—92.
- Petrescu-Dîmbovița, 1977 M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
- Petrescu-Dîmbovița, 1978a M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sieheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*, în *PBF*, XVIII/1, München, 1978.
- Petrescu-Dîmbovița, 1978b M. Petrescu-Dîmbovița, *Scurtă istorie a Daciei preromane*, Iași, 1978.
- Petrescu-Dîmbovița, 1980 M. Petrescu-Dîmbovița, *La contribution des recherches archéologiques à l'histoire des Thraces nord-danubiens (Âge du bronze et debut de l'âge du fer)*, în *Actes du IIe CIT* (Bucarest, 1976), București, 1980, p. 165—180.
- Petrescu-Dîmbovița, 1981 M. Petrescu-Dîmbovița, *Unele considerații privitoare la funcția secerilor de bronz la tracii din spațiul carpato-ponto-dunărean*, în *Thraco-Dacica*, II, 1981, p. 125—132.
- Petrescu-Dîmbovița, 1982a M. Petrescu-Dîmbovița, *Peuples et civilisations dans l'espace carpatho-ponto-danubien à l'âge des métaux*, în *Actes du IIIe Symposium international de Thracologie* (Palma de Mallorca, 1981), Roma 1982, p. 197—221.
- Petrescu-Dîmbovița, 1982b M. Petrescu-Dîmbovița, *Nouvelles données sur le premier âge du fer dans l'espace carpatho-ponto-danubien*, în *UICPP X Congresso*, Mexico, 1982, p. 316—332.
- Petrescu-Dîmbovița, 1986a M. Petrescu-Dîmbovița, *Les principaux problèmes concernant les dépôts de bronze chez les Thraces de l'espace carpatho-danubien-pontique des XVIe—XIe siècle av.n.e.*, în *Pulpudeva*, 5, Sofia, 1986.
- Petrescu-Dîmbovița, 1986b M. Petrescu-Dîmbovița, *Problems of the Bronze Metallurgy concerning the Thracians of the*

- Carpato-Danubian-Pontic Area, in 4th International Thracian Conference, (Boston, 1984), Milano, 1986, p. 59—78.
- Petrescu-Dîmbovița, 1987 M. Petrescu-Dîmbovița, *Metlurgia bronzului la tracii din spațiul carpato-dunăreano-pontic în opera lui Vasile Pârcan*, în *ArkMold*, XI, 1987, p. 11 și urm.
- Petrescu-Dîmbovița, 1988 M. Petrescu-Dîmbovița, *Certaines considérations sur quelques problèmes du Hallstatt de l'espace carpato-danubien pontique d'après les données des recherches récentes*, în *SlovArh*, XXXVI—1, 1988, p. 175—188.
- Petrescu-Dîmbovița, 1990a M. Petrescu-Dîmbovița, *Unele considerații cu privire la brățările și verigile de picior de bronz din Dobrogea*, în *Thraco-Dacica*, XI, 1990, 1—2, p. 59—68.
- Petrescu-Dîmbovița, 1990b M. Petrescu-Dîmbovița, *Problema raporturilor tracilor din spațiul carpato-dunăreano-pontic cu nordul Italiei la sfârșitul epocii bronzului și în Hallstattul timpuriu*, în *Symposia Thracologica*, 8, Satu Mare-Carei, 1990, p. 141.
- Petrescu-Dîmbovița, 1991 M. Petrescu-Dîmbovița, *Quelques considérations concernant les rapports des thraces de l'espace carpatho-danubien-pontique avec le nord de l'Italie à la fin de l'Âge du bronze et au début du Hallstatt*, în *Noi Tracii*, XX, 1991, 205, p. 1—15.
- Petrescu-Dîmbovița, 1992 M. Petrescu-Dîmbovița, *La signification des certains anneaux de pieds en bronze hallstattiens des aires des civilisations thrace et illyre*, în *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p. 118—119.
- Petrescu-Dîmbovița — Dinu, 1974 M. Petrescu-Dîmbovița — M. Dinu, *Noi cercetări arheologice la Stoicani* [(jud. Galați), în *SCIVA*, 25, 1974, 1, p. 71—97.
- Petrović, 1930 J. Petrovic, *Votirna kolica iz Dupljaje*, în *Starinar*, V, 1928—1930.
- Petrovsky, 1973 R. Petrovsky, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin, din paleolitic până în secolul al V-lea î.e.n. (I)*, în *Banatica*, II, Reșița, 1973, p. 385—394.
- Petrovsky, 1975 R. Petrovsky, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin, din paleolitic până în secolul al V-lea î.e.n. (II)*, în *Banatica*, III, Reșița, 1975, p. 365—378.
- Petrovsky, 1977 R. Petrovsky, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin, din paleolitic până în secolul al V-lea î.e.n.*

- Petrovsky, 1978
 Petrovsky, 1979
 Petrovsky — Gumă, 1979
 Petrovsky — Munteanu ș.a., 1979
 Petrovsky — Popescu — Rogoza, 1981
 Petrovsky — Rogoza — Popescu — Munteanu, 1982
 Pigott, 1966
 Pincelli — Morigi Govi, 1975
 Pittioni, 1954
 Pittioni, 1980
 Pivovarová, 1965
 Pleiner, 1980
 Pleiner, 1981
 Pleiner, 1982
 Pleiner, 1986
- (III), in *Banatica*, IV, Reșița, 1977, p. 437—461.
 R. Petrovsky, *Sondajul arheologic de la Iaz (comuna Obreja, județul Caraș-Severin)*, in *Tibiscus — Istorie*, V, Timișoara, 1978, p. 77—96.
 R. Petrovsky, *Peșteri din județul Caraș-Severin — cercetări arheologice (I)*, in *StComC*, III, 1979, p. 229—258.
 R. Petrovsky — M. Gumă, *Un nou grup cultural al epocii bronzului în sud-vestul României — descoperirile de tip Balta Sărată*, in *StComC*, (istorie), Caransebeș, 1979, p. 71—110.
 R. Petrovsky — I. Munteanu ș.a., *Noi descoperiri arheologice în județul Caraș-Severin (I)*, in *StComC*, III, Caransebeș, 1979.
 R. Petrovsky — O. Popescu — P. Rogoza, *Peșteri din județul Caraș-Severin, cercetări arheologice (II)*, in *Banatica*, VI, Reșița, 1981, p. 429—462.
 R. Petrovsky — P. Rogoza — O. Popescu — I. Munteanu, *Noi descoperiri arheologice în județul Caraș-Severin*, in *StComC*, IV, Caransebeș, 1982, p. 323—329.
 S. Pigott, *Mycenae and Barbarian Europe: an outline survey*, in *SMMP*, 20, Praha, 1966, p. 117—125.
 R. Pincelli — C. Morigi Govi, *La necropoli villanoviana di San Vitale*, Bologna, 1975.
 R. Pittioni, *Urgeschichte des österreichischen Raumes*, Wien, 1954.
 R. Pittioni, *Urzeit. Geschichte Österreichs*, I/1—2 Wien, 1980.
 Z. Pivovarová, *K problematice mohýl v Lužičky kulture na Slovensku* (Zur Problematik der Hügelgräber der Lausitzer Kultur in der Slowakei), in *SlovArh*, 13, 1965, p. 107—162.
 R. Pleiner, *Early Iron metallurgy in Europe*, in *The Coming of the Age of Iron*, New Haven — London, 1980, p. 375—415.
 R. Pleiner, *Die Wege des Eisens nach Europa*, in *FEE*, Schaffhausen, 1981, p. 115—128.
 R. Pleiner, *Les débuts du fer en Europe*, in *Dialogues d'histoire ancienne*, 8, Paris, 1982, p. 167—192.
 R. Pleiner, *Über das Eisen der Bronzezeit*, in *Veröff. d. Mus. f. Ur- und Frühgesch.*, Potsdam, 20, Berlin, 1986, p. 237—240.

- Pleinerová — Olmerová, 1958 I. Pleinerová — H. Olmerová, *Halstatské nálezy ze Somotorské hory* (Hallstattfunde von der Somotorska hora), in *SlovArh*, 6, 1958, p. 109—119.
- Podborsky, 1970 V. Podborsky, *Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit*, Brno, 1970.
- Podzuweit, 1979 Ch. Podzuweit, *Spätmykenische Keramik von Kastanas*, in *Jahrb. RGKM*, 26, 1979.
- Podzuweit, 1982 Ch. Podzuweit, *Die mykenische Welt und Troja, in Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, PAS, 1, 1982, p. 65—88.
- Popa — Berciu, 1964 A. Popa — I. Berciu, *Contribution à l'étude des dépôts d'objets hallstattiens*, in *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 87—100.
- Popa — Berciu, 1965 A. Popa — I. Berciu, *Un depozit de obiecte hallstattiene de la Vințul de Jos*, in *Apulum*, V, 1965, p. 51—70.
- Popescu, D., 1925 D. Popescu, *Fouilles de Lechința de Mureș*, in *Dacia*, 1925, II, p. 304—444.
- Popescu, D., 1956 D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania (IV). Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană*, in *MCA*, II, București, 1956, p. 196—250.
- Popescu, D., 1972 D. Popescu, *Onoară carte despre epoca bronzului din România*, in *SCIV*, 23, 1972, 4, p. 619—632.
- Popescu, D., 1975 D. Popescu, *Tezaurile de aur de la Sacoșu Mare și Căuaș*, in *Tibiscus. Ist.-Arh.*, IV, 1975, p. 41—74.
- Popescu, D. — Popescu, V., 1955 D. Popescu — V. Popescu, *Asupra tezaurului de aur de la Ostrovul Mare*, in *SCIV*, VI, 1955, 3—4, p. 865—881.
- Popescu, E. — Vulpe, 1980 E. Popescu — A. Vulpe, *Sur la cultures des Gêto-Daces de la zone sous-carpatique*, in *Actes du IIe CIT* (Bucarest, 1976), I, București, 1980, p. 259—266.
- Popescu, E. — Vulpe, 1982 E. Popescu — A. Vulpe, *Nouvelles découvertes du type Ferigile*, in *Dacia*, N.S., XXVI, 1982, 1—2, p. 77—114.
- Popescu, O., 1988 O. Popescu, *Piese de bronz dintr-un tumul din zona Iaz-Dîmb, județul Caraș-Severin*, in *Tibiscum* (Studii și comunicări de etnologie-istorie), VII, Caransebeș, 1988, p. 275—276.
- Popilian — Nica — Tătulea, 1980 G. Popilian — M. Nica — C. M. Tătulea, *Raport asupra cercetărilor arheologice de la Locusteni, jud. Dolj*, in *MCA. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte*, Tulcea, 1980, p. 254—260.

- Popov, 1924 R. Popov, *Predistoričeski izsledovanja v Vratčanskoto pole*, in *Izvestija Sofia*, II, 1923—1924, p. 99—129.
- Popov, 1980 Vl. Popov, *Les Thraces en Asie Mineure*, in *Actes du IIe CIT* (Bucarest, 1976), I, Bucaresti, 1980, p. 121—126.
- Popović, 1975 Lj. Popović, *Archaic Greek culture in the middle Balkans*, Narodni Muzej Beograd, 1975.
- Popović, 1981a D. Popović, *Keramika starijeg grozdenog doba u Sremu*, in *ArchJug*, IV, Beograd, 1981.
- Popović, 1981b D. Popović, *Über die Ergebnisse der Untersuchungen auf der Siedlung Gradina am Bosut*, in *Materijali SADJ*, XIX, 1981, Novi Sad, p. 57—62.
- Popović — Mano Zisi — Veličković — Jeličić, 1969 Lj. B. Popović — Dj. Mano Zisi — M. Veličković — B. Jeličić, *Antička bronza u Jugoslaviji*, Narodni Muzej Beograd (1844—1969), Beograd, 1969.
- Popović — Vukmanović — Radojčić, 1986 P. Popović — M. Vukmanović — N. Radojčić, *Fouilles de sondage sur la localité Vajuga-Pesak*, in *Djerdapske Sveske*, III, Beograd, 1986, p. 168—183.
- Popușoi, 1969 E. Popușoi, *Un mormint hallstattian decoperit la Trestiana — Bîrlad*, in *Carpica*, 2, 1969, p. 87—92.
- Preda, 1959 C. Preda, *New aspect of early Latène epoch in Dacia discovered at Alexandria*, in *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 179—194.
- Preda, 1960 C. Preda, *Un nou aspect al începuturilor epocii Latène în Dacia. (descoperirea de la Alexandria)*, in *SCIV*, XI, 1960, 1, p. 25—36.
- Preda, 1970 C. Preda, *Din nou despre cultura Alexandria*, in *SCIV*, XXI, 1970, 4, p. 571—578.
- Premk — Popović — Bjelajac, 1984 A. Premk — P. Popović — Lj. Bjelajac, *Vajuga-Pesak. Fouilles de sondage de 1980*, in *Djerdapske Sveske*, II, Beograd, 1984, p. 118—124.
- Prendi, 1966 F. Prendi, *La civilisation préhistorique de Maliq*, in *Studia Albanica*, 3, 1, 1966, p. 255—280.
- Prendi, 1974 F. Prendi, *Veshtrim nubi kulturen e periudhes se pare te epokes shekurit ne Shqiperi*, in *Iliria*, III, Tirane, 1974.
- Prendi, 1975 F. Prendi, *Un aperçu sur la civilisation de la première période du fer en Albanie*, in *Iliria*, IV, 1975.

- Prendi, 1982 F. Prendi, *Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanien*, in *Südosteuropa Zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, PAS 1, Berlin, 1982, p. 203—233.
- Prendi, 1985 F. Prendi, *Unitet dhe vecori ne kulturen Ilire te epokes shekurit ne territoriu e Shqiperise*, in *Iliria*, XV/1, Tirane, 1985.
- Puš, 1971 I. Puš, *Žarnogrobiščna nekropola na dvoriscu SAZU v Ljubljani*, *Rasprave SAZU*, I/7—1, 1971.
- Puš, 1982 I. Puš, *Prazgodovinsko žarno v grobišče Ljubljani*, *Rasprave SAZU*, I/13—2, 1982.
- Radimsky — Szombathy, 1885 W. Radimsky — J. Szombathy, *Urgeschichtliche Forschungen in der Urnengegend von Wies in Mittelsteiermark*, in *MAGW*, XV, 1885, p. 117 și urm.
- Radojčić, 1986 N. Radojčić, *Les fouilles du site „Pesak” a Korbovo en 1981*, in *Djerdapske Sveske (Cahiers des Portes de Fer)*, III, 1986, Beograd, p. 133—142.
- Radt, 1974 W. Radt, *Die früheisenzeitliche Hügelnekropole bei Vergina in Makedonien. Beiträge zu italischen und griechischen Bronzefunden*, in *PBF*, XX/1, München, 1974, p. 98—147.
- Radu, 1970 O. Radu, *Asupra unui mormânt de incinerare de la Cruceni*, in *Tibiscus*, I, Timișoara, 1970, p. 19—23.
- Radu, 1973 O. Radu, *Cu privire la necropola de la Cruceni (jud. Timiș)*, in *SCIV*, 24, 1973, 3, p. 503—520.
- Rafalović — Lăpușnean, 1974 I. A. Rafalović — V. L. Lăpușnean, *Moghilniki i ranneslavianskoe gorodište u.s. Selište*, in *Arh. Issl. Moldavii* (1973 g), Kishinev, 1974, p. 104—139.
- Rašajski, 1954 R. Rašajski, *Gomolava kod Hrtkovaca*, in *RVM*, 3, Novi Sad, 1954.
- Rašajski, 1962 R. Rašajski, *Obrovac, Margita — nekropola ravnih polja sa urnama*, in *AP*, 4, 1962.
- Rašajski, 1973 R. Rašajski, *Ostare Vršačkog Gorja II (4 ostava iz Vršca-Kozluk)*, in *RVM*, 21—22, Novi Sad, 1972—1973, p. 19—28.
- Rašajski — Šulman, 1953 R. Rašajski — M. Šulman, *Preistoriska gradina Feudvar kod Mošorina*, in *RVM*, 2, 1953, p. 117—141.
- Răileanu — Gog, 1983 C. Răileanu — O. Gog, *Contribuții la problema continuității în vestul Banatului. Studiu preliminar topoarheologic și numismatic la Teremia Mare*, in *Banatica*, VII, 1983, p. 491—508.
- Răuț — Ioniță, 1976 O. Răuț — V. Ioniță, *Studii și cercetări de istorie și toponimie*, in *Caiete Banatica* 3, Reșița, 1976.

- Reinecke, 1899 P. Reinecke, *Tanulmányok a magyarországi bronzkor chronologiajrol*, in *AE*, 19, Budapest, 1899, p. 225—251; 316—340.
- Reinecke, 1900 P. Reinecke, *Brandgräber vom Beginn der Hallstattzeit aus den östlicher Alpenländern und die Chronologie des Grabfeldes von Hallstatt*, in *MAGW*, XXX, Wien, p. 44 și urm..
- Reinecke, 1901 P. Reinecke, *Studien über die Chronologie der Bronzezeit in Ungarn*, in *EMU*, 6, Budapest, 1901, p. 1—15.
- Reinecke, 1924 P. Reinecke, *Zum chronologischen Gliederung der süddeutschen Bronzezeit*, in *Germania*, 8, 1924, p. 43—44.
- Reinecke, 1903 P. Reinecke, *Zum Chronologie der 2 Hälfte des Bronzealters in Süd- und Nord-Deutschland*, in *KDGAEV*, Jg. 33, 1902—1903.
- Řihovszky, 1979 J. Řihovszky, *Die Nadeln in Mähren und im Ostalpengebiet*, in *PBF*, XIII/5, 1979.
- Řihovszky, 1983 J. Řihovszky, *Die Nadeln in Westungarn I*, in *PBF* XIII/10,
- Roeder, 1992 M. Roeder, *Der Übergang von Bronzezeit zu frühen Eisenzeit*, in *72 BerRGK*, 1991, (Mainz, 1992), p. 119—136.
- Rogozea, 1983 P. Rogozea, *Cîteva descoperiri hallstattiene recente din Banat*, in *Banatica*, VII, Reșița, 1983, p. 139—150.
- Rogozea, 1986 P. Rogozea, *Peșteri din județul Caraș-Severin. Cercetări arheologice (III)*, in *Tibiscum* (Studii și comunicări. Etnografie-Istorie), VI, Caransebeș, 1986, p. 173—198.
- Rogozea, 1987 P. Rogozea, *Cercetări arheologice în endocarsul din sud-vestul României*, in *Banatica*, IX, Reșița, 1987, p. 347—362.
- Rogozea, 1992a P. Rogozea, *Grupul cultural Balta Sărată în contextul epocii bronzului din județul Caraș-Severin*, in *Symposia Thracologica*, 9, București, 1992, p. 23—25.
- Rogozea, 1992b P. Rogozea, *New Archaeological Finds in the Cave from Românești, Timiș county*, in *Symposia Thracologica*, in 9, București, 1992, p. 98—100.
- Rosetti, 1935 D. V. Rosetti, *Tombes du premier âge du fer trouves a Ciurelu*, in *PMM*, 2, București, 1935, p. 53—57.
- Robinson, 1941 D. M. Robinson, *Excavations at Olynthos X* 1941.
- Roska, 1942 M. Roska, *Erdély Régészeti Repertoriuma, I. Őzkor, Thesaurus Antiquitatum Transsilvanicarum I*, Praehistorica, Kolosvar, 1942.

- Rusu, 1960 M. Rusu, „Dokimerskie” detalji konskoj sbrni iz Transilvanij, in *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. p. 161—180.
- Rusu, 1963 M. Rusu, *Die Verbreitung der Brönzhortfunde in Transsilvanien von Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit*, in *Dacia*, N.S., 1963, p. 177—210.
- Rusu, 1967 M. Rusu, *Depozitul de coliere de la Coldău*, in *Apulum*, VI, 1967, p. 85—100.
- Rusu, 1972a M. Rusu, *Considerații asupra metalurgiei aurului din Transilvania în Bronz D și Hallstatt A*, in *Acta MN*, IX, 1972, p. 29—57.
- Rusu, 1972b M. Rusu, *Metalurgia bronzului din Transilvania la începutul Hallstattului*, Rezumatul tezei de doctorat, Iași, 1972.
- Rusu, 1973 M. Rusu, *Considérations sur quelques problèmes de l'époque hallstattienne de Transylvanie*, in *Actes du VIIIe CISPP*, III, Beograd, (1971), 1973, p. 105—112.
- Rusu, 1974 M. Rusu, *Începuturile metalurgiei fierului în Transilvania*, in *IMCD*, Cluj, 1974, p. 349—360.
- Rusu, 1990 M. Rusu, *Coifuri de bronz transilvănene din Hallstatt A—B*, in *Thraco-Dacia*, XI, 1990, 1—2, p. 69—78.
- Rusu — Chițu, 1982 M. Rusu — L. Chițu, *Depozitul de la Aiud și problema marilor ateliere de prelucrarea bronzului din Transilvania*, in *Apulum*, XX, 1982, p. 33—52.
- Rutter, 1975 J. B. Rutter, *Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late Helladic IIIC Period*, in *AJA*, 79, 1975, p. 17—32.
- Sacken, 1868 E. von Sacken, *Das Grabfeld von Hallstatt in Oberösterreich und dessen Alterthümer*, Wien, 1868.
- Sandars, 1963 N. K. Sandars, *Later Aegean Bronze Swords*, in *AJA*, 67, 1963, p. 117—153.
- Sandars, 1968 N. K. Sandars, *Prehistoric Art in Europe*, Harmondsworth, 1968.
- Sandars, 1971 N. K. Sandars, *From Bronze Age to Iron Age : a sequel to a sequel*, in *The European Community in Later prehistory. Studies in honour of C.F.C. Hawkes*, London, 1971, p. 3—29.
- Sandars, 1974 N. K. Sandars, *Thracians, Phrygians and Iron*, in *Thracia*, III, Sofia, 1974, p. 195—202.
- Sapouna Sakellarakis, 1978 E. Sapouna Sakellarakis, *Die Fibeln der griechischen Inseln*, in *PBF*, XIV/4, München, 1978.
- Sarafutdinova, 1968 I. N. Sarafutdinova, *K voprosu o sabalinovskoi kulture*, in *SA*, 3, 1968, p. 16—34.

- Săcărin, 1977 C. Săcărin, *Trei celturi de la Pescări* (județul Caraș-Severin), în *Banatica*, IV, Reșița, 1977, p. 111—115.
- Săcărin, 1979a C. Săcărin, *Depozitul de bronzuri de la Cozla* (județul Caraș-Severin), în *Banatica*, V, Reșița, 1979, p. 107—114.
- Săcărin, 1979b C. Săcărin, *Bronzuri descoperite pe teritoriul județului Caraș-Severin*, în *StComC*, 1979, p. 111—120.
- Săcărin, 1981 C. Săcărin, *Depozitul de bronzuri de la Tievaniul Mare*, (județul Caraș-Severin), în *Banatica*, VI, Reșița, 1981, p. 97—106.
- Săcărin, 1985 C. Săcărin, *Depozitul de bronzuri de la Liubcovă — „Tiglarie”*, în *Banatica*, VIII, Reșița, 1985, p. 91—106.
- Săcărin, 1983 C. Săcărin, *O nouă descoperire din epoca bronzului în Clisura Dunării*, în *Banatica*, VII, 1983, p. 59—64.
- Schauer, 1971 P. Schauer, *Die Schwerter in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz I*, în *PBF*, IV/2, München, 1971.
- Schmid, 1910 W. Schmid, *Ein Waffendepotfund aus der Tržišce bei Zirknik* în *Jahrbuch für Altertums-kunde*, 4, 1910.
- Schmid, 1934 W. Schmid, *Der Kultwagen von Strettweg*, în *Führer zur Urgeschichte*, 12, Leipzig, 1934.
- Schmid, 1939 W. Schmid, *Vace — prazgodovinska naselbina*, în *GMDS*, 20, Ljubljana, 1939.
- Schumacher, 1967 F. Schumacher, *Die Protovillanova Fundgruppe*, Bonn, 1967.
- Seewald, 1939 O. Seewald, *Der Vogelwagen von Glasinac*, în *PW*, 4, 1939, Leipzig, p. 1—15.
- Severeanu, 1937 S. Severanu, *The gold treasure of the „Ostrovul Mare”*, în *București. Revista muzeului și pinacotecii municipiului București*, 1—2, 1937, p. 5—19.
- Shramko, 1981 B. Shramko, *Die ältesten Eisenfunde in Osteuropa*, în *FEE*, Schaffhausen, 1981, p. 109—114.
- Sievers, 1982 S. Sievers, *Die mitteleuropäischen Hallstatt-dolche*, în *PBF*, VI/6, 1982.
- Simu, 1943 Tr. Simu, *Indivcatorul obiectelor mai importante păstrate în Muzeul județului Severin*, 1943, Lugoj.
- Sirbu, 1985 V. Sirbu, *Probleme de arheologie și istorie ale Cîmpiei Române privity în contextul estului României (sec. VI—IV î.e.n.)*, în *Istros*, IV, Brăila, 1985, p. 13—24.

Sirbu — Damian —
Safta, 1992

Sladić, 1986

Smirnova, 1965a

Smirnova, 1965b

Smirnova, 1966

Smirnova, 1969

Smirnova, 1971

Smirnova, 1974

Smirnova, 1976

Smirnova, 1980a

Smirnova, 1980b

Smirnova, 1983

Smirnova, 1990

V. Sirbu — P. Damian — E. Safta, *Deux tombes d'inhumation du premier âge du fer (culture Basarabi?) découvertes à Căscioarele, dépt. de Călărași*, in *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, 10, 1992, 207—214.

M. Sladić, *Kula près Mihajlovac. Un site pré-historique*, in *Djerdapske Sveske* (Cahiers des Portes Fer), III, Beograd, 1986, p. 432—442.

G. I. Smirnova, *Zur Frage der Thrakischen Scheibengedrehten Keramik im mittleren Dnestergebiet*, in *ArchRozhl*, XVII, 1965, p. 76—91.

G. I. Smirnova, *Rannegoligradskii kompleks Magali. Drevnosti Severo-Zapadnogo Pricernomorja*, M., in *Kratkie soobščeniia o dokladah i polevii issledovaniiakh instituta arheologii Akademii nauk SSSR*, Moskva, 105, 1965.

G. I. Smirnova, *Galštatskoe gorodište v Zakarpattie*, in *SA*, 14, 1966, p. 397—409.

G. I. Smirnova, *Poselenie Magala — pamjatnik drevnefrakijskoj kulturi v Prikarpatie (storica polovina XIII seredina VII do n.e.)*. *Drevnie frakijtzi v Severnom Pricernomorie*, in *MIA*, 150, 1969, p. 7—34.

G. I. Smirnova, *Über die Entstehung der Denkmäler der Holihrady-Gruppe im Vorkarpatengebiet*, in *Actes du VIIIe CISPP*, Belgrade—Moskau, 1971.

G. I. Smirnova, *Complexele de tip Gáva-Holih-rady, o comunitate cultural istorică*, in *SCIV*, 25, 1974, 3, p. 259—380.

G. I. Smirnova, *Gavsko-goligradskii krug pamiatnikov rostočno-karpatskogo basseina*, in *Arh-Sbornik*, 17, 1976, p. 1—34.

G. I. Smirnova, *Srednee Podnestrovie i Nijnee Podunavie v predskifskoe vremia (Kontakti i hronologičeskie sootnoščeniia)* in *Thracia*, V, Sofia, 1980, p. 121—144.

G. I. Smirnova, *Nyaselenje Srednego Podnestrovija v VI—V vv. do n.e. i ego zapadnie sosedi*. *Actes du IIe CIT* (Bucarest, 1976), I, București, 1980, p. 235—252.

G. I. Smirnova, *Materialnaia kultura Grigorovskogo goroditza (K voprosu formirovanja Černolessko-Jabotinskih pamjatnikov)*, in *Arh-Sbornik*, 23, 1983, p. 60—72.

G. I. Smirnova, *Pamjatniki tipa Kišinev-Corlăteni v dnestro-siretskom mejdurečje i gruppa Belegiš II v Jugoslavskom podunavje*, in *ArhSbornik*, 30, 1990, p. 20—33.

- Smirnova, 1992 G. I. Smirnova, *Componentele tracă și iliră în cultura hallstattiană timpurie în ținuturile pericarpătice*, in *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p. 246—247.
- Snodgrass, 1962 A. M. Snodgrass, *Iron Age Greece and Central Europe*, in *AJA*, Cambridge Mass., 62, 1962, p. 408—410.
- Snodgrass, 1964 A. M. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons*, Edinburgh, 1964.
- Snodgrass, 1965 A. M. Snodgrass, *Barbarian Europe and Early Iron Age Greece*, in *PPS*, 31, Cambridge 1965, p. 229—240.
- Snodgrass, 1971 A. M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece*, Edinburgh, 1971.
- Soroceanu, 1973 T. Soroceanu, *Descoperirile din epoca bronzului de la Obreja (jud. Alba)*, in *ActaMN*, X, 1973, p. 493—515.
- Soroceanu, 1977a T. Soroceanu, *Însemnătatea stratigrafiei de la Pecica pentru epoca bronzului carpato-danubian*, in *StComC*, II, 1977, p. 241—250.
- Soroceanu, 1977b T. Soroceanu, *Beiträge zur Bronzezeit am Unterlauf des Mureș*, in *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 55—79.
- Soroceanu, 1978 T. Soroceanu, *Cultura Mureș (rezumatul tezei de doctorat)*, Cluj-Napoca, 1978.
- Soroceanu, 1980 T. Soroceanu, *Recenzie la J. Todorović, Praistorijska Karaburma II — nekropola bronzanog doba*, in *ActaMN*, XVII, 1980, p. 866—867.
- Soroceanu, 1981 T. Soroceanu, *Materialen zur Bronze- und Hallstattzeit Siebenbürgens (I)*, in *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 357—366.
- Soroceanu, 1982 T. Soroceanu, *Hortfunde und befestigte Anlagen in Transsilvanien*, in *BBBM*, 1982, Dresden, (Berlin, Nitra, 1982), p. 363—376.
- Soroceanu-Istrate, 1975 T. Soroceanu—M. Istrate, *Faza finală a culturii Wietenberg*, in *StComS*, 19, 1975, p. 21—27.
- Soroceanu — Buda, 1978 T. Soroceanu—V. Buda, *Der Bronzegefäßhort von Buza (Kr. Cluj)*, in *Dacia*, N.S., XXIII, 1978, p. 99—106.
- Soroceanu — Lakó, 1981 T. Soroceanu — E. Lakó, *Depozitul de bronzuri de la Síg (jud. Sălaj)*, in *ActaMP*, V, 1981, p. 146—168.
- Solle, 1963 M. Solle, *Der Bronzefund von Opályi*, in *AAAH*, 15, 1963, p. 65—83.
- Srejskić, 1960 D. Srejskić, *Tri praistorijske ostave iz istočne Srbije*, in *Starinar*, N.S., XI, 1960, p. 47—64.
- Srejskić, 1973 D. Srejskić, *Karagac and the problem of the ethnogenesis of the Dardanians*, in *Balkanica*, IV, 1973, p. 39—82.

- Srejšović, 1975 D. Srejšović, *Ostava iz Aluna*, in POSV, I, Beograd, 1975.
- Srejšović, 1981 D. Sejšović, *Kulture grozdenog doba*, in *Istorija srpskog naroda*, I, Beograd, 1981.
- Starè, 1954 F. Starè, *Prazgodovinske Vače*, Ljubljana, 1954.
- Starè, 1955 F. Starè, *Vače*. Arheološki katalogi Slovenje, Ljubljana, 1955.
- Starè, 1960 S. Starè, *Grob 108 iz Dobove*, in *Šitula*, 1, 1960, p. 81—110, Ljubljana.
- Starè, 1975 F. Starè, *Dobova*. Posavski muzej Brežice, 2, 1975.
- Stefanovich, 1973 M. Stefanovich, *Some Balkan Elements in the Aegean Migrations*, in *Actes du VIIIe CISPP*, (Belgrade, 1971), III, Beograd, 1973, p. 148—159.
- Stefanovich, 1974 M. Stefanovich, *The possible Origins of the Knobbed ware in Troy VIIb2*, in *Thracia*, III, Sofia, 1974, p. 101—106.
- Stoica — Cioană, 1975 O. Stoica — V. Cioană, *Un depozit de bronzuri descoperit la Maglavit*, in *SCIVA*, 26, 1975, 4, p. 561—565.
- Stoia, 1980 A. Stoia, *Despre problema cimeriană în spațiul carpato-dunărean în lumina ultimelor cercetări*, in *SCIVA*, 31, 1980, 1, p. 77—90.
- Stoia, 1986 A. Stoia, *Metalurgia fierului în Hallstatt pe teritoriul României*, Rezumatul tezei de doctorat, Iași, 1986.
- Stoia, 1987 A. Stoia, *Metalurgia fierului la traci în opera lui Vasile Părean*, in *ArchMold*, XI, Iași, 1987, p. 27—32.
- Stoia, 1989 A. Stoia, *The beginning of Iron Technology in Romania*, in *The Bronze Age — Iron Age Transition in Europe. Aspects of continuity and change in European societies c. 1200 to 500 B.C.*, in *BAR*, International series 483, (1), Oxford, 1989, p. 43—67.
- Stoicovici, 1965 E. Stoicovici, *Contribuții la cunoașterea structurii și a compoziției bronzurilor hallstatiene din România în SCIV*, 16, 1965, 3, p. 463—480.
- Stojić, 1979 M. Stojić, *Nalazišta Basarabi kulture u okolini Svelozareva*, in *Starinar*, N.S., 30, 1979, p. 97—107.
- Stojić, 1981a M. Stojić, *Praistorijski lokalitet Sarina Medja u Svelozarevu*, in *Starinar*, N.S., 32, 1981, p. 33—39.
- Stojić, 1981b M. Stojić, *Forschungen der älteren Eisenzeit im mittleren Moravagebiet*, in *Materijali SADI*, XIX, Novi Sad, 1981, p. 141—154.

- Stojić, 1986a M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd-Svetozarevo, 1986.
- Stojić, 1986b M. Stojić, *Gradine u basenu Velike Morave*, in *Materijali SADJ*, XXII, Novi Sad, 1986, p. 74—79.
- Stojić, 1990 M. Stojić, *Early Iron Age in the Morava Valley*, in *Gospodari srebra* (Masters of silver), Beograd, 1990, p. 89—100.
- Stojić, 1992 M. Stojić, *Les régions du bassin de la Morava, du basin Danubien Moyen et de l'Oltenie à l'âge de fer ancien*, in *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p. 126—127.
- Stingă, 1986 I. Stingă, *Repertoriul arheologic al zonei hidrocentralei Porțile de Fier II, jud. Mehedinți*, in *MCA. A XVI-a sesiune anuală de rapoarte* (Vaslui, 1982), București, 1986, p. 143—148.
- Stratan, 1961 I. Stratan, *Cercetări și săpături arheologice executate de Muzeul raional Lugoj în 1956 și 1958*, in *MCA*, VII, 1961, p. 163—170.
- Stratan, 1964 I. Stratan, *O nouă descoperire hallstattiană din Banat*, in *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 523—528.
- Stratan — Vulpe, 1977 I. Stratan — A. Vulpe, *Der Hügel von Susani*, in *PZ*, 52, 1977, 1, p. 28—60.
- Strohschneider, 1976 M. Strohschneider, *Das späturnenfelderzeitliche Gräberfeld von Stillfried*, 2, 1976, p. 31—69.
- Strohschneider, 1980 M. Strohschneider, *Das Hallstatt B-zeitliche Gräberfeld von Stillfried an der March*, NO. *Ergebnisse der Grabungen 1975—1977*, Diss. Wien, 1980.
- Sulimirski, 1959 T. Sulimirski, *The Cimmerian Problem*, in *BIA*, 2, London, 1959.
- Szabó, 1988 G. Szabó, *Kora vaskori bekarkolt, bepeczételt díszítésű kerámia leletek Hodmezővásárhely Győrse—Cukormajor lelőhelyen*, in *AE*, 114, —115, 1987—1988, Budapest, 1988, p. 86—99.
- Székely, 1966a Z. Székely, *Așezări din prima vîrstă a fierului în sud-estul Transilvaniei*, Sf. Gheorghe — Brașov, 1966.
- Székely, 1966b Z. Székely, *Beiträge zur Kenntnis der Frühhallstattzeit und zum Gebrauch des Eisens in Rumänien*, in *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 209—219.
- Székely, 1970 Z. Székely, *Nouvelles données sur la chronologie de l'Âge du fer (époque du Hallstatt) en Transylvanie (R.S. de Roumanie)*, in *Actes du VIIe CISPP*, Prague, 1970, p. 735—738.
- Székely, 1976 Z. Székely, *Un vas de bronz găsit în județul Covasna*, in *SCIVA*, 27, 1976, 2, p. 267—268.

- Székely, 1977 Z. Székely, *Cultura mormintelor tumulare în sud-estul Transilvaniei*, în SCIVA, 28, 1977, 1, p. 125—127.
- Székely, 1963 Z. Székely, *Sondajele executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe*, în MCA, VIII, 1963, p. 325—340.
- Székely, 1983 K. Zs. Székely, *Rezultatul ultimelor cercetări din județul Covasna, în așezări din epoca bronzului și prima vîrstă a fierului*, în MCA. A XV-a sesiune anuală de rapoarte (Brașov, 1981), București, 1983, p. 143—148.
- Szentkláray, 1900 J. Szentkláray, *Krassó-vármegye története*, Timișoara, 1900.
- Szombathy, 1887 J. Szombathy, *Die Nekropole von S. Lucia im Küstenlande*, în MAGW, 1887, p. 26 și urm..
- Szombathy, 1903 J. Szombathy, *Die Tumuli von Gemeinlebarn*, în Mitt. Prähist. Komm., 1, 1903, p. 49—77.
- Szombathy, 1929 J. Szombathy, *Prähistorische Flachgräber bei Gemeinlebarn in Niederösterreich*, în Röm. Germ. Forsch., 3, 1929.
- Șovana — Moscalu, 1990 O. L. Șovana — E. Moscalu, *Noi materiale aparținînd Hallstattului tracic timpuriu de tip Corlăteni-Chișinău*, în Symposia Thracologica, 8, Satu Mare — Carei, 1990, p. 139—140.
- Tasić, 1962a N. Tasić, *Belegiš, Stara Pazova — praistorijsko naselje i nekropola*, în AP, 4, 1962.
- Tasić, 1962b N. Tasić, *Naselje kulture polja sa urnama u istočnom delu Srema*, în RVM, 11, Novi Sad, 1962, p. 133 și urm..
- Tasić, 1963 N. Tasić, *Stojica Gumno, Belegiš, Stara Pazova — nekropola ravnih polja sa urnama*, în AP, 5, 1963.
- Tasić, 1964 N. Tasić, *Gradac, Stojica Gumno Belegiš, Stara Pazova-kompleks praistorijskih nekropola i naselja*, în AP, 6, 1964.
- Tasić, 1965a N. Tasić, *Problem kulture ravnih polja sa urnama u Vojvodini*, în RVM, 14, 1965, p. 49—64.
- Tasić, 1965b N. Tasić, *Pozneonoelitski, bronzanodobni i sloj starijeg grozdenog doba na Gomolavi*, în RVM, 1965, p. 177 și urm..
- Tasić, 1965c N. Tasić, *Gradina na Bosutu, Vašice, Šid, višeslojno praistorijsko naselje*, în AP, 7, 1965, p. 47—50.
- Tasić, 1967 N. Tasić, *Problem kulture ravnih polja sa urnami u Vojvodini*, în Starinar, XVII, 1966, Beograd, 1967.
- Tasić, 1968 T. Tasić, *Zlotska pecina*, Narodni Muzej Bor, 1968.

- Tasić, 1969 N. Tasić, *Osnovni rezultati istraživanja u Zlatskoj pecini i nalazišta na Djerdapu*, in *Materijali SADJ*, VI, Bor, 1969, p. 71—80.
- Tasić, 1971a N. Tasić, *Belegiš, Sančine, Gradac, Stojica Gumno — sites préhistoriques*, in *EPPY*, Beograd, 1971, p. 164—166.
- Tasić, 1971b N. Tasić, *Bosutka grupa, nova kultura starijeg grozdenog doba na području Vojvodine i severne Srbije*, in *Materijali SADJ*, VII, (Slavonski Brod, 1970), Beograd, 1971, p. 61—83.
- Tasić, 1971c N. Tasić, *The Bosut Group of the Basarabi Complex and the „Thraco-Cimmerian” finds in Yugoslav regions along the Danube and in the central Balkans*, in *Balkanica*, II, 1971, p. 26—67.
- Tasić, 1971d N. Tasić, *Zlatska pecina, site préhistorique à plusieurs couches*, in *EPPY*, Beograd, 1971.
- Tasić, 1972 N. Tasić, *An Early Iron Age Collective Tomb at Gomolava*, in *ArchJug*, XIII, Beograd, 1972, p. 27—37.
- Tasić, 1973 N. Tasić, *Nalazi grozdenog doba na Gomolavi (Istraživanja 1969—1971)*, in *RVM*, 21—22, Novi Sad, 1972—1973, p. 99—123.
- Tasić, 1975 N. Tasić, *Relativno hronološki odnosi Južnopanonskog i Slovenačkog halštata*, in *AV*, XXIV, 1973, Ljubljana, 1975, p. 611—620.
- Tasić, 1976 N. Tasić, *Stratigrafska zapažanja na Gomolavi i problem periodizacije grozdenog doba u Sreću i Slavoniji*, in *Godišnjak*, Sarajevo, XIII, 1976, p. 153—ši urm.
- Tasić, 1981a N. Tasić, *Das Problem der ethnischen Einordnung der Basarabi-Stils*, in *Symposium Novi Sad*, 1981, *Materijali SADJ*, XIX, 1981, Novi Sad, p. 235—244.
- Tasić, 1981b N. Tasić, *Die Bosut-Kultur auf dem Fundort Gomolava*, *Symposium Novi Sad 1981*, in *Materijali, SADJ*, XIX, 1981, Novi Sad, p. 43—56.
- Tasić, 1983 N. Tasić, *Jugoslovensko Podunavje od indoevropske seobe do prodora Skita*, *Balkan. Inst. SANU. Poseb. izd.*, 17, 1983, Beograd.
- Tasić, 1987 N. Tasić, *Stratigrafski i relativnohronološki odnosi Gomolave kod Hrtkovca i Gradine na Bosutu*, in *RVM*, 30, 1986—1987, Novi Sad, 1987.
- Tasić, 1988a N. Tasić, *Bronze- und ältere Eisenzeit auf Gomolava*, in *Gomolava Symposium*, p. 47—58, 1988.

Tasić, 1988b

Taylor, 1989

Tătulea, 1982

Téglás, 1897

Teodor, 1975

Terenožkin, 1961

Terenožkin, 1965

Terenožkin, 1975

Terenožkin, 1976

Teržan, 1976

Teržan, 1987

Teržan, 1990

Teržan — Trampuž

Thomas, 1965

Tocik, 1964

Todorova, 1972

N. Tasić, *Einige Probleme der ethnischen Zugehörigkeit der Kulturen der älteren Eisenzeit im Gebiet Serbiens*, in *Godisnjak Sarajeva*, XXVI/24, 1988, p. 69—79.

T. Taylor, *Iron and Iron Age in the Carpatho-Balkan region : Aspects of social and technological change 1700—400 B.C.*, in *The Bronze Age — Iron Age Transition in Europe. Aspects of continuity and change in European societies, c. 1200 to 500 B.C.*, BAR, Int. series, 483, (1), Oxford, 1989, p. 69—82.

C. M. Tătulea, *Cercetări în așezarea hallstatiană timpurie de la Portărești (jud. Dolj)*, in *MCA. A XV-a sesiune anuală de rapoarte* (Brașov, 1981), București, 1983, p. 149—154.

G. Téglás, in *AE*, 1897, p. 28—31.

S. Teodor, *Săpăturile de la Cucorani (jud. Botoșani)*, in *Arh. Mold.*, VIII, 1975, p. 122—124.

A. I. Terenožkin, *Predskifskih Period na Dneprovskom Pravolerezje*, 1961.

A. I. Terenožkin, *Osnovi hronologhii predskifskogo perioda*, in *SA*, 1, 1965, p. 84 (tabelul cronologic).

A. I. Terenožkin, *Kimmerijskie meči i kizali*, in *Skifski mir*, 1975, p. 3—34.

A. I. Terenožkin, *Kimmerijtzi*, Kiev, 1976.

B. Teržan, *Certoška fibula*, in *AV*, 27, 1976, p. 317—336.

B. Teržan, *The Early Iron Age Chronology of the Central Balkans : a Review from the Viewpoint of the Southeastern Alpine Hallstatt*, in *Arch. Jug.*, 24, Ljubljana, 1987, p. 7—27.

B. Teržan, *Starejša železna doba na Slovenskem Stajerskem* (The Early Iron Age in Slovenian Styria), Ljubljana, 1990.

B. Teržan — N. Trampuž, *Prispevek k kronologiji sretolucijske skupine*, in *AV*, 24, 1973, p. 416—460.

L. H. Thomas, *The Turban Bowl of the Late Bronze Age*, in *Atti del VI CISP, II*, Firenze, 1965.

A. Tocik, *Die Gräberfelder der Karpatenländischen Hügelgräberkultur*, Praga, 1964.

H. Todorova, *Über einige Probleme der südost-europäischen Früheisenzeit*, in *Thracia*, 1, Sofia, 1972, p. 67—100.

- Todorović, 1956 J. Todorović, *La necropole préhistorique de Rospi Čuprija près Belgrade*, in *Godišnjak Beograd*, 3, 1956, p. 27—59.
- Todorović, 1966 J. Todorović, *Praistorijske nekropole u Ritopeku*, in *Starinar*, N.S., XVII, 1966, p. 153—161.
- Todorović, 1968 J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Beograd, 1968.
- Todorović, 1970 J. Todorović, *Periodizacija predkeltskog latena u jugoslovenskom Podunavlju*, in *Materijali SADJ*, VIII, 1970, p. 133—142.
- Todorović, 1971 J. Todorović, *Katalog praistorijskih metalnih predmeta*, Muzej grada Beograda, Beograd, 1971.
- Todorović, 1972 J. Todorović, *Praistorijska Karaburma I. Nekropola mlađeg grozdenog doba*, Beograd, 1972.
- Todorović, 1974 J. Todorović, *Skordisci*, Beograd, 1974.
- Todorović, 1977 J. Todorović, *Praistorijska Karaburma II. Nekropola bronzanog doba*, Beograd, 1977.
- Todorović, 1981 J. Todorović, *Steppenstämme der Mitteldonaugebiets in protohistorischer Zeit*, in *Materijali SADJ*, XIX, 1981, Novi Sad, p. 245—251.
- Tompa, 1935 F. von Tompa, *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 1912—1936*, in 24—25 *BerRGK*, 1934—1935, p. 27—127.
- Tončeva, 1973 G. Tončeva, *Sur l'origine des Thraces (à la lumière des nouvelles recherches archéologiques)*, in *Actes du VIIIe CISPP* (Belgrade, 1971), Beograd, 1973, p. 95—105.
- Tončeva, 1974 G. Tončeva, *Sur l'origine des thraces (à la lumière des nouvelles recherches archéologiques)*, in *Thracia*, III, Sofia, 1974, p. 77—85.
- Tončeva, 1975 G. Tončeva, *O frakijah ninešnej Ukraini, Moldoci, Dobrudži i Severovostočnoj Bolgarii v XI—VI vv. do n.e.*, in *Studia Thracica*, 1, Sofia, 1975, p. 28—53.
- Tončeva, 1977 G. Tončeva, *La culture et l'art des thraces de VIIe—VIe s. av.n.e.*, in *Symp Warszawa*, 1977.
- Tončeva, 1980a G. Tončeva, *Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie du nord-est*, in *Studia Thracica*, 5, Sofia, 1980.
- Tončeva, 1980b G. Tončeva, *Unité ethno-culturelle entre les tribus thraces de la région du Bas-Danube aux XIe—Xe s. av.n.e. (à la lumière des matériaux archéologiques)* in *Actes du IIe CIT* (Bucarest, 1971), I, București, 1980, p. 189—194.
- Trajković, 1977 C. Trajković, *The Hallstatt Cemetery near Doroslovo*, in *ArchJug*, 18, 1977, p. 29—36.

- Trajković, 1981
Č. Trajković, Der Fundort Djepfeld bei Doroslovo — ein hallstattzeitliches Gräberfeld, in Materijali SADJ, XIX, 1981, Novi Sad, p. 81—90.
- Trajković, 1990
Č. Trajković, Early Iron Age in the Western Bačka, in Gospodari srebra (Masters of silver), Beograd, 1990, p. 85—88.
- Trbuhović, 1955
V. Trbuhović, Praistorijska nekropola u Belegišu, in VMKDB, 15, Beograd, 1955.
- Trbuhović, 1956a
V. Trbuhović, Praistorijska nekropola u Belegišu i neki problemi Urnenfelderkulture u Podunavlju, in GSAN, VII, Beograd, 1956.
- Trbuhović, 1956b
V. Trbuhović, „Gradac” u Belegišu, in RVM, 5, 1956.
- Trbuhović, 1959
V. Trbuhović, Prilog proučavanju halštatske kulture u srednjem Podunavlju, in Starinar, N.S., IX—X, 1958—1959, Beograd, 1959.
- Trbuhović, 1960
V. Trbuhović, Eine urgeschichtliche Nekropole in Belegiš und einige Probleme der Urnenfelderkultur in Donauraum, in Starinar, N.S., XI, 1960, p. 163—180.
- Trbuhović, 1961
V. Trbuhović, Praistorijska nekropola u Belegišu, in Starinar, N.S., XII, 1961, p. 163—180.
- Trbuhović, 1965
V. Trbuhović, Ekspanzija ili infiltracija hizičke kulture u oblasti severne Jugoslavije, in Starinar, N.S., XIII—XIV, 1962—1963, Beograd, 1965.
- Trogmayer, 1975
O. Trogmayer, Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tapé, Budapest, 1975.
- Truhelka, 1889
C. Truhelka, Die Nekropolen von Glasinac in Bosnien, in MAGW, XIX, 1889, p. 24—25.
- Truhelka, 1893
C. Truhelka, Hügelgräber und Ringwälle auf der Hochebene Glasinac, in WMBH, I, Wien, 1893, p. 61—112.
- Tudor ș.a., 1965
D. Tudor și colab., Cercetări arheologice în zona viitorului lac de acumulare al hidrocentralei „Porțile de Fier”, in SCIV, 16, 1965, 2, p. 395—406.
- Tureu, 1979
M. Tureu, Geto-dacii din Cîmpia Munteniei, București, 1979.
- Țeicu, 1987
D. Țeicu, Cercetări arheologice în depresiunea Oravița, in Banatica, IX, Reșița, 1987, p. 317—346.
- Țăranu, 1975
D. Țăranu, Morminte de incinerare din epoca bronzului (Bechet, jud. Dolj), in SCIVA, 26, 1975, 4, p. 567—569.
- Uzum — Lazarovici — Dragomir, 1973
I. Uzum — Gh. Lazarovici — I. Dragomir, Descoperiri arheologice în hotarul satelor Gor-

- nea și Sichevița, în *Banatica*, II, Reșița, 1973, 403—416.
- Urleb, 1974 M. Urleb, *Križna gora pri Ložu Halštatska nekropola*, Kat. in monogr. 11, 1974.
- Vanciugov, 1990 V. P. Vanciugov, *Belozerskie pamjatniki v Severo-Zapadnom Pričernomorije*, Kiev, 1990.
- Vasić, 1907 M. Vasić, *Žuto Brdo. Prilozi za poznavanje grozdenog doba u dunavskoj dolini*, in *Starinar*, II/I, Beograd, 1907.
- Vasić, 1910a M. Vasić, *Žuto Brdo. Prilozi za poznavanje grozdenog doba u dunavskoj dolini*, in *Starinar*, V/I—II, 1910, p. 1—207.
- Vasić, 1910b M. Vasić, *Nova nalazista žutobrdsog tipa u Srbiji*, in *Starinar*, novi red. V, 1910, p. 1—16.
- Vasić, 1911 M. Vasić, *Žuto Brdo. Prilozi za proučavanje grozdenog doba u dunavskoj dolini*, in *Starinar*, VI/I—II, 1911, p. 1—93.
- Vasić, 1938 M. Vasić, *Dunavska dolina i Italija u grozdenog doba*, in *Starinar*, XIII, 1938.
- Vasić, 1971 R. Vasić, *The Openwork belts and the Early Iron Age Chronology in the northern Balkans*, in *ArchJug*, XII, 1971, p. 1—13.
- Vasić, 1972 R. Vasić, *Notes on the Auraiatae and Triballi*, in *Balkanica*, III, 1972, p. 117—133.
- Vasić, 1973a R. Vasić, *Kulturne grupe starijeg grozdenog doba u Jugoslaviji*, Beograd, 1973.
- Vasić, 1973b R. Vasić, *The Decorative Style of the Sixth Century B.C. in the North Balkans*, in *Actes du VIIIe CISPP* (Belgrade, 1971), Beograd, 1973, p. 174—179.
- Vasić, 1974 R. Vasić, *Neka pitanja hronologije starijeg grozdenog doba Severnog Balkana* (Some questions on the Early Iron Age chronology in the Northern Balkans), in *Starinar*, N.S., XXII Beograd, 1974, p. 35—51.
- Vasić, 1975 R. Vasić, *Donja Dolina i Makedonija*, in *Godišnjak Sarajeva*, XIV, 1975, p. 81—94.
- Vasić, 1977a R. Vasić, *Novi elementi za proučavanje grozdenog doba Vardarske doline*, in *Starinar*, N.S., XXVII, Beograd, 1977, p. 1—17.
- Vasić, 1977b R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia*, BAR Suppl. series 31, Oxford, 1977.
- Vasić, 1979 R. Vasić, *O hronologiji starijeg grozdenog doba u Srbiji*, in *Starinar*, N.S., XXVIII—XXIX, 1977—1978, Beograd, 1979, p. 255—265.
- Vasić, 1981a R. Vasić, *Alteisenzeitliche Fundstätten entlang der jugoslawischen Seite der Donau beim Eisernen Tor*, in *Materijali SADJ*, XIX, Novi Sad,

- 1981 (Symposium Novi Sad, 1981), p. 12 — 140.
- Vasić, 1981b R. Vasić, *Beleške o starijem grozdenom dobu u Srbiji*, in *Starinar*, N.S., XXXI, 1980, Beograd, 1981, p. 163—169.
- Vasić, 1982a R. Vasić, *O početku grozdenog doba u Srbiji*, in *Starinar*, N.S., XXXII, 1981, Beograd, 1982, p. 1—7.
- Vasić, 1982b R. Vasić, *Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji*, in *Godišnjak Sarajevo*, 18, 1982, p. 5—24.
- Vasić, 1982c R. Vasić, *Spätbronzezeitliche und alterhallstattzeitliche Hortfunde im ostlichen Jugoslawien in Südoesteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, PAS 1, Berlin, 1982, p. 267—285.
- Vasić, 1982d R. Vasić, *Ein Beitrag zu den Doppelnadeln im Balkanraum*, in *PZ*, 57, 1982, p. 220—257.
- Vasić, 1983 R. Vasić, *A Contribution to the Study of „Illyrian” Helmets in North Yugoslavia*, in *Arch-Jug*, XXII—XXIII, 1982—1983, Beograd, 1983.
- Vasić, 1984a R. Vasić, *Hajdučka Vodenica : praistorijsko nalazište*, in *Starinar*, XXXIII—XXXIV, 1982—1983, Beograd, 1984.
- Vasić, 1984b R. Vasić, *Rapporti tra il mondo greco e regioni balcaniche alla luce dei ritrovamenti metallici*, in *Il crinale d'Europa*, Roma, 1984.
- Vasić, 1985 R. Vasić, *Prilog proučavanju šarniskih fibula u Jugoslaviji*, in *Godišnjak Sarajevo*, XXIII/21 Sarajevo, 1985.
- Vasić, 1986a R. Vasić, *Prilozi proučavanju Ateniće*, in *ZRNM*, XVI, Cacak, 1986.
- Vasić, 1986b R. Vasić, *Umetničke teznje na tlu Jugoslavije u grozdeno doba*, in *Starinar*, N.S., XXXVII, Beograd, 1986 (Les tendances artistiques à l'Âge du Fer en Yougoslavie).
- Vasić, 1987a R. Vasić, *Daljska grupa*, in *PJZ*, V, Sarajevo, 1987, p. 533—535.
- Vasić, 1987b R. Vasić, *Bosutka grupa*, in *PJZ*, V, Sarajevo, 1987, p. 536—554.
- Vasić, 1987c R. Vasić, *Sremska grupa zapadnobalkanskog kompleksa*, in *PJZ*, V, Sarajevo, 1987, p. 555—558.
- Vasić, 1987d R. Vasić, *Trakokimerski, skitski i trako-getski uticiji u Jugoslovenskom Podunavlju*, in *PJZ*, V, Sarajevo, 1987, p. 559—567.
- Vasić, 1987e R. Vasić, *Kneževski grobovi iz Novog Pazara i Ateniće*, in *PJZ*, V, Sarajevo, 1987, p. 644—650.

- Vasić, 1987f R. Vasić, *Moravsko-Timočka oblast*, in *PJZ*, V, Sarajevo, 1987, p. 651—672.
- Vasić, 1987g R. Vasić, *Oblast istočnog Kosova, Južne Srbije i Severne Makedonije*, in *PJZ*, V, Sarajevo, 1987, p. 673—689.
- Vasić, 1987h R. Vasić, *Srednja i istočna Makedonija*, in *PJZ*, V, Sarajevo, 1987, p. 690—700.
- Vasić, 1987i R. Vasić, *Djerdjeliska grupa*, in *PJZ*, V, Sarajevo, 1987, p. 701—711.
- Vasić, 1987j R. Vasić, *Pelagonija*, in *PJZ*, V, Sarajevo, 1987, p. 712—723.
- Vasić, 1987k R. Vasić, *Ohridska oblast*, in *PJZ*, V, Sarajevo, 1987, p. 724—733.
- Vasić, 1988 R. Vasić, *Ein Beitrag zur Chronologie der Späthallstattzeit im Sremgebiet*, in *Gomolava Symposium*, Novi Sad, 1988.
- Vasić, 1989 R. Vasić, *Nove beleške o starijem grozdenom dobu u Srbiju*, in *Starinar*, N.S., XXXIX, 1988, Beograd, 1989, p. 1—13.
- Vasić, 1990a R. Vasić, *Iron Age in Serbia — Chronological, geographical and cultural interpretation*, in *Gospodari srebra* (Masters of Silver), Beograd, 1990, p. 119—124.
- Vasić, 1990b R. Vasić, *Early Iron Age in the southern Serbia and Kosovo*, in *Gospodari srebra* (Masters of Silver), Beograd, 1990, p. 119—124.
- Vasić, 1991a R. Vasić, *Neka zapažanja o bronzanim srpovima u Jugozapadnoj Jugoslaviji*, in *Posebna Izdanja*, XCV, Odjeljenje društvenih nauka, 27, Sarajevo, 1991, p. 247—254.
- Vasić, 1991b R. Vasić, *Cultural groups of the Early Iron Age in the West and Central Balkans and the possibilities of their ethnical identification*, in *I Symposium Illyro-Thrace*, Sarajevo-Beograd, 1991, p. 73—82.
- Vasić, 1992 R. Vasić, *Chorological, chorological and ethnical questions of the Iron Age in the Central Balkan Area*, in *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p. 127.
- Vasić — Janković, 1971 R. Vasić — Dj. Janković, *Rekognosciranje desne obale Dunava od Kladova, do Prahova*, in *AP*, 13, 1971, p. 107—113.
- Vasilescu, 1980 M. Vasilescu, *Les Thraces dans les épopées homérique*, in *Actes du IIe CIT* (Bucarest, 1976), I, București, 1980, p. 151—164.
- Vasiliev, 1978 V. Vasiliev, *Recenzie la A. I. Terenožkin, Kimerijcy*, in *Dacia*, N.S., XXII, 1978, p. 372—373.
- Vasiliev, 1980a V. Vasiliev, *Scitii agatirși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980.

- Vasiliev, 1980b V. Vasiliev, *La thracisation du groupe scytho-iranien de Transylvanie*, în *Actes du IIe CIT* (Bucarest; 1976), I, Bucureşti, 1980, p. 253—258.
- Vasiliev, 1982 V. Vasiliev, *În legătură cu unele opinii referitoare la Hallstattul D în Transilvania*, în *ActaMN*, IX, 1982, p. 261—269.
- Vasiliev, 1983 V. Vasiliev, *Probleme ale cronologiei Hallstattului în Transilvania*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 33—57.
- Vasiliev, 1986 V. Vasiliev, *Descoperiri arheologice cu semnificaţie cultică în aşezarea din prima epocă a fierului de la Teleac (jud. Alba)*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, Cluj-Napoca, 1986.
- Vasiliev, 1987 V. Vasiliev, *Probleme ale cronologiei Hallstattului pe teritoriul României (II)*, în *Sargeția*, XX, Deva, 1986—1987, p. 64—80.
- Vasiliev, 1989 V. Vasiliev, *Considerații asupra aşezărilor fortificate hallstattiene din aria intracarpatică a României în Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 55—61.
- Vasiliev, 1991 V. Vasiliev *Über die befestigten Hallstattzeitlichen Siedlungen aus dem innerkarpatischen Gebiet Rumäniens*, în *Ephemeris Napocensis*, I, Cluj-Napoca, 1991, p. 3—10.
- Vasiliev — Gaiu, 1980 V. Vasiliev — C. Gaiu, *Aşezarea fortificată din prima vîrstă a fierului de la Ciceu-Corabia, jud. Bistrița-Năsăud*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 31—63.
- Vasiliev — Zrinyi, 1983 V. Vasiliev — A. Zrinyi, *Raport asupra cercetărilor de la Chendu, com. Bălăușeni (jud. Mureș)*, în *MCA. A XV-a sesiune anuală de rapoarte* (Brașov, 1981), București, 1983, p. 172—173.
- Vasiliev — Aldea, 1984 V. Vasiliev — I. Al. Aldea, *Note despre aşezarea fortificată din prima epocă a fierului de la Teleac (jud. Alba)*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 49—62.
- Vasiliev — Aldea — Ciugudean, 1983 V. Vasiliev — I. Al. Aldea — H. Ciugudean, *Cercetări în aşezarea fortificată din prima vîrstă a fierului de la Teleac (jud. Alba)*, în *MCA. A XV-a sesiune anuală de rapoarte* (Brașov, 1981), București, 1983, p. 155—158.
- Vasiliev — Aldea — Ciugudean, 1991 V. Vasiliev — I. Al. Aldea — H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice :*

- Veliacik, 1983. *așezarea fortificată de la Teleac, Cluj-Napoca, 1991.*
L. Veliacik, *Die Lausitzer Kultur in der Slowakei*, Nitra, 1983.
- Vinski, 1955a. Z. Vinski, „Tračko-kimerijski” nalaz Adaševci u Srijemu, in *RVM*, 4, 1955, p. 27—42.
- Vinski, 1955b. Z. Vinski, *Prethodni izveštaj o iskopavanju nekropole na Lijevjoj bari u Vukovaru 1951, 1952 i 1953 godine*, in *Ijetopis JAZU*, 60, 1955, p. 231—255.
- Vinski, 1958. K. Viski, *Brončanodobne ostave Lovas i Vukovar*, in *VAMZ*, 1958.
- Vinski Gasparini, 1973. K. Vinski Gasparini, *Kultura polja sa žarama u severnoj Hrvatskoj*, Zadar, 1973.
- Vinski Gasparini, 1983. K. Vinski Gasparini, *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama*, in *PJZ*, IV, Sarajevo, 1983, p. 547—646.
- Vinski Gasparini, 1987. K. Vinski Gasparini, *Grupa Martijanec-Kapitol*, in *PJZ*, V, Sarajevo, 1987, p. 182—186.
- Vinski Gasparini—Vinski, 1983. K. Vinski Gasparini—Z. Vinski, *Ostave s područja kulture polja sa žarama*, in *PJZ*, IV, 1983, p. 647—667.
- Vládar, 1974. J. Vlárar, *Die Dolche in der Slowakei*, in *PBF*, VI/3, München, 1974.
- Vlassa, 1970. N. Vlassa, *Săpăturile de salvare de la Iernut (jud. Mureș)*, in *MCA*, IX, 1970, p. 167—176.
- Vlassa, 1972. N. Vlassa, in *Iliri și Daci*, Catalogul expoziției, Cluj—București, 1972, p. 110, nr. I. 35, pl. 19.
- Vlassa, 1982. N. Vlassa, *O rectificare necesară. Despre poziția cronologică a două piese de fier de la Coldău*, in *Apulum*, 20, 1982, p. 65—73.
- Vukmanović, 1983. M. Vukmanović, *Novi nalazi fibule tipa „Peschiera” na Djerdapu*, in *ZNMB*, XI, 1983, p. 43—47.
- Vukmanović, 1990. M. Vukmanović, *Early Iron Age in the eastern Serbia and Metohija*, in *Gospodari srebra (Masters of Silver)*, Beograd, 1990, p. 101—108.
- Vukmanović — Popović, 1984. M. Vukmanović — P. Popović, *Livade, Mala Vrbica*, in *Djerdapske Sveske (Cahiers des Portes de Fer)*, II, Beograd, 1984, p. 88—91.
- Vukmanović — Popović, 1986. M. Vukmanović — P. Popović, *Recherches archéologiques sur la localité „Livade” près de Mala Vrbica*, in *Djerdapske Sveske (Cahiers des Portes de Fer)*, III, Beograd, 1986, p. 7—26.
- Vulpe, 1929. R. Vulpe, *L'âge du fer dans les régions thraces de la péninsule Balcanique*, Paris, 1929.

- Vulpe, 1957
 Vulpe, 1959a
 Vulpe, 1959b
 Vulpe, 1960
 Vulpe, 1962a
 Vulpe, 1962b
 Vulpe, 1965
 Vulpe, 1966
 Vulpe, 1967
 Vulpe, 1970a
 Vulpe, 1970b
 Vulpe, 1970c
 Vulpe, 1971
 Vulpe, 1973
 Vulpe, 1974a
 Vulpe, 1974b
 Vulpe, 1975
 Vulpe, 1977
 Vulpe, 1979
- R. Vulpe, *Şantierul arheologic Popeşti*, în *MCA*, III, 1957, p. 227—246.
 R. Vulpe, *Şantierul arheologic Popeşti*, în *MCA*, V, 1959, p. 337—350.
 Al. Vulpe, *Cimitir din prima epocă a fierului la Ferigile*, în *MCA*, V, 1959, p. 363—372.
 R. Vulpe, în *IstRom*, I, Bucureşti, 1960, p. 309.
 Al. Vulpe, *Sălaşul hallstattian de la Noraci*, în *MCA*, VIII, 1962, p. 359—367.
 Al. Vulpe, *Traci şi iliri la sfîrşitul primei epoci a fierului în Oltenia*, în *SCIV*, 13, 1962, 2, p. 307—324.
 Al. Vulpe, *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabi Kullur)*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 105—132.
 R. Vulpe, *Aşezări getice din Muntenia*, Bucureşti, 1966.
 Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, Bucureşti, 1967.
 Al. Vulpe, *Die Aste und Beile in Rumänien*, I, în *PBF*, IX/2, München, 1970.
 R. Vulpe, *Un secol de cercetări despre epoca fierului în România*, în *Historica*, I, 1970, p. 9—30.
 Al. Vulpe, *Archäologische Forschung und Historische Betrachtungen über das 7. bis 5. Jh. im Donau-Karpatenraum (Cercetări arheologice şi interpretări istorice privind sec. VII—V î.e.n. în spaţiul carpato-dunărean)*, în *Mem-Antiq*, II, 1970, p. 115—214.
 Al. Vulpe, *Cu privire la sistemul cronologic al lui B. Hänsel pentru epoca mijlocie a bronzului*, în *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 301—312.
 Al. Vulpe, *Recenzie la M. Novotna, Die Aste und Beile in der Slowakei*, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 441—444.
 Al. Vulpe, *The cultural unity of the North-Thracian Tribes in the Balkano-Carpathian Hallstatt*, în *JIES*, 2, 1974, 1.
 Al. Vulpe, *Puncte de vedere cu privire la unele descoperiri din Hallstattul mijlociu de la Dunărea sîrbească, în Oltenia*, 1974, p. 25—28.
 Al. Vulpe, *Die Aste und Beile in Rumänien II*, în *PBF*, IX/5, München, 1975.
 Al. Vulpe, *Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe*, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 81—111.
 Al. Vulpe, *Cu privire la cronologia grupului cultural Ferigile*, în *Danubius*, VIII—IX, Galaţi, 1978, p. 93—122.

- Vulpe, 1978 Al. Vulpe, *Puncte de vedere privind istoria Daciei preromane*, în *RevIst*, 32, 1978, 12, p. 2261—2284.
- Vulpe, 1980 Al. Vulpe *Problèmes actuels de la protohistoire thrace*, în *Actes du IIe CIT* (Bucarest, 1976), I, București, 1980, p. 215—222.
- Vulpe, 1981a 1. Vulpe, *Zur Definition und Verbreitung der Basarabi-Kultur*, în *Materijali SADJ*, IX, 1981, (Symposium Novi Sad), p. 179—188.
- Vulpe, 1981b Al. Vulpe, Recenzie la M. Dušek, *Die Thraker im Karpatenbecken*, Amsterdam, 1978, în *Dacia*, N.S., XXV, 1981, p. 396—404.
- Vulpe, 1981c Al. Vulpe, Recenzie la A. I. Meliukova, *Skifija i frakijskij mir*, Moskva, 1979, în *Dacia*, N.S., XXV, 1981, p. 404—406.
- Vulpe, 1981d Al. Vulpe, Recenzie la V. Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, în *Dacia*, N.S., XXV, 1981.
- Vulpe, 1983 Al. Vulpe, *Pe marginea a trei cărți noi despre traci și sciți*, în *Istros*, II—III, Brăila, 1983, p. 115—144.
- Vulpe, 1984 Al. Vulpe, *Descoperiri funerare hallstattiene din zona Aiudului*, în *Thraco-Dacia*, V, 1984, 1—2, p. 36—63.
- Vulpe, 1986 Al. Vulpe, *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation. Die Basarabi-Kultur. I.*, în *Dacia*, N. S., XXX, 1986, p. 49—90.
- Vulpe, 1987a Al. Vulpe, *Varia archaeologica* (I), în *Thraco-Dacia*, VIII, 1987, 1—2, p. 171—176.
- Vulpe, 1987b Al. Vulpe, *Arta aurului la tracii nordici în concepția lui Vasile Pârcan*, în *ArkMold*, XI, Iași, 1987, p. 21—26.
- Vulpe, 1990 Al. Vulpe, *Die Kurzschwerte, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, în *PBF* VI/9, München, 1990.
- Vulpe — Mihăilescu Birliba, 1986 Al. Vulpe — V. Mihăilescu Birliba *Tezaurul de la Rădeni-Neamț*, în *MemAntiq*, XII—XIV, Piatra Neamț, 1986, p. 41—64.
- Vulpe — Mihăilescu Birliba, 1985 Al. Vulpe — V. Mihăilescu Birliba, *Der Goldschatz von Rădeni, jud. Neamț, in der Westmoldau, Rumänien*, în *PZ*, 60, 1985, 1, p. 47—69.
- Vulpe — Popescu, 1972 Al. Vulpe — E. Popescu, *Contribution à la connaissance des débuts de la culture géto-dacique dans la zone subcarpathique Vâlcea-Argeș (La necropole tumulaire de Ticerani)*, în *Dacia*, N.S., XVI, 1972, p. 75—112.

- Vulpe — Veselovschi Bușilă, 1967
- Al Vulpe — V. Veselovschi Bușilă, *Date noi privind periodizarea culturii Tei și cunoașterea culturii Basarabi (Săpăturile de la Noraci, 1961)*, în *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 83—112.
- Walberg, 1976
- G. Walberg, *Northern Intruders in Myc. IIIc?*, în *AJA*, 80, 1976, p. 186—187.
- Wanzek, 1989a
- B. Wanzek, *Celturile hallstattiene din fier și antecedentele lor în civilizația „cîmpurilor de urne”*, în *Apulum*, XXV, 1989, p. 103—120.
- Wanzek, 1989b
- B. Wanzek, *Die Gussmodel für Tüllenbeile im südöstlichen Europa*, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 2, Bonn, 1989.
- Wardle, 1977
- K. A. Wardle, *Cultural Groups of the Late Bronze and Early Iron Age in North-Western Greece*, în *Godišnjak Sarajero*, 15, 1977, p. 153—199.
- Waterbolk, 1988
- H. T. Waterbolk, *C₁₁ — Datierungen von Gomolava*, în *Gomolava Symposium*, Novi Sad, 1988, p. 117—122.
- Wells, 1981
- P. S. Wells, *The Emergence of an Iron Age Economy. The Mecklenburg grave-groups from Hallstatt and Stična*, în *BASPR*, 33, 1981.
- Wesse, 1990
- A. Wesse, *Die Ärmchenbeile der Alten Well. Ein Beitrag zum Beginn der Eisenzeit im östlichen Mitteleuropa*, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 3, Bonn, 1990.
- Wosinsky, 1904
- M. Wosinsky, *Az öskor meszbetetes disztésü agyagművesege*, Budapest, 1904.
- Woytowitsch, 1977
- E. Woytowitsch, *Die Wagen der Bronze- und frühen Eisenzeit in Italien*, în *PBF*, XVII/1, 1977.
- Wurmbrand, 1879
- G. von Wurmbrand, *Das Urnfeld von Maria-Rast*, în *AfA*, 11, 1879, p. 1—92.
- Zaharia, 1965
- E. Zaharia, *Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et trouvailles de Mediaș, 1958*, în *Dacia*, N.S., 1965, p. 83—104.
- Zaharia — Morintz, 1965
- E. Zaharia — S. Morintz, *Cercetarea Hallstattului timpuriu în România*, în *SCIV*, 16, 1965, 3, p. 451—462.
- Zaharia — Petrescu Dimbovița, 1970
- N. Zaharia, M. Petrescu Dimbovița, *Așezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, București, 1970.

Zivanović — Burleigh, 1989

S. Zivanović — R. Burleigh, *Radiocarbonsko datiranje ljudskog skeleta iz urne grozdenog doba sa lokaliteta Djeppfeld Doroslovo pored Sombora* (A Note on Radiocarbon Dating of Human Skeletal Remains from the Iron Age Urnfield of Djeppfeld Doroslovo near Sombor, Northern Yugoslavia), in *RVM*, 31, 1988—1989, Novi Sad, 1989, p. 169—170.

Zirra, 1971

VI. Zirra, *Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien*, in *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 171—238.

INTRODUCERE

1. CADRUL GEOGRAFIC ȘI RESURSELE NATURALE

După cum am arătat mai înainte, dacă această lucrare ia în discuție întreaga zonă de sud-vest a României, făcând referiri de ansamblu și asupra regiunilor învecinate, centrul său de greutate se axează pe teritoriul Banatului.

Constituind, încă din cele mai vechi timpuri, un mediu favorabil de locuire și activitate pentru diversele comunități umane, Banatul corespunde — ca entitate geografică și istorică în același timp — spațiului delimitat de Mureș, Tisa, Dunăre și extremitatea vestică a Carpaților Meridionali.

În cele ce urmează, ne vom ocupa însă cu deosebire de acele zone ale sale aflate pe teritoriul României, respectiv arealul delimitat de Mureș, rama vestică a Carpaților Meridionali, Dunăre și granița sud-vestică a României¹. Din punct de vedere administrativ, acesta acoperă în întregime județele Timiș și Caraș-Severin, și numai parțial județele Arad și Mehedinți.

Spațiul în cauză reprezintă o unitate destul de neomogenă sub aspect geomorfologic și, mai ales, geografic. El se caracterizează printr-o diversitate evidentă a reliefului, care — dispus zonal și în trepte — are aspectul unui amfiteatru ce coboară de la est către vest (fig. 1). În cadrul său se pot distinge cu ușurință trei zone mari, respectiv zona montană, zona piemontană și zona de câmpie, structurate la rîndul lor pe mai multe trepte și subzone avînd caractere specifice. Distincția existentă între acestea este însă destul de mult atenuată de o accentuată fărîmîtare sub raport tectonico-eroziv, fapt de natură să ușureze — inclusiv în epoca de care ne ocupăm aici — legăturile dintre diversele sale zone, subzone sau trepte.

Zona montană ocupă în special părțile central-estice, sudice și estice ale acestei regiuni, fiind structurată pe două trepte principale de altitudine.

Treapta cea mai înaltă, cu altitudini maxime de peste 2 000 m, este constituită de rama vestică a Carpaților Meridionali, delimitată destul de clar prin valea (sau culoarul) Bistrei la nord, așa numitul „culoar Timiș-Cerna” la vest și valea Cernei la sud. Alcătuită din extremitatea vestică a M-ților Godeanu, din M-ții Țarcu (inclusiv Muntele Mic) și M-ții Cernei, această ramă constituie de fapt limita estică a Banatului. Masivele muntoase care o formează au în componență cu deosebire formațiuni cristaline și eruptive (acestea alcătuiind de altfel baza structurii geologice a tuturor unităților fizico-geografice ale Banatului). Doar în M-ții Cernei, prezența rocilor calcareoase a determinat crearea

* Fig. 1 — Planșă atașată la volum.

unui relief specific și au permis realizarea unor fenomene carstice interesante pentru tematica acestei lucrări, respectiv a numeroase peșteri (dintre care multe cu urme de locuire sau activitate umană aparținând diverselor epoci istorice, inclusiv din cea de care ne ocupăm aici). Departate de a constitui un caz singular, Peștera Hoților de la Băile Herculane constituie deja unul dintre cele mai cunoscute exemple în acest sens.

În ciuda faptului că, datorită altitudinilor ridicate, această treaptă din zona montană a Banatului a fost mai puțin favorabilă existenței unor așezări stabile (inclusiv în prima epocă a fierului), considerăm că ea nu poate fi total lipsită de interes din perspectiva subiectului abordat în prezenta lucrare. Dimpotrivă, alături de peșterile cu urme de locuire din M-ții Cernei, vecinătatea sa cu acele zone de intensă locuire și chiar de circulație care sînt reprezentate de Culoarul Timiș-Cerna și de Valea Bistrei, precum și posibilitățile — chiar ipotetice — de exploatare a unor resurse minerale (cu deosebire a aurului aluvionar, în special pe cursul rîurilor ce coboară din M-ții Tarcu) sînt tot atitea motive pentru ca această treaptă de relief să nu scape atenției noastre.

Cea de a doua treaptă a zonei montane din Banat, cu altitudini maxime ce nu depășesc 1500 m și care este integrată grupeii Carpaților Occidentali, o constituie Munții (sau „munceii”) Banatului (Masivul Poiana Ruscă, M-ții Semenicolui, Dognecei, Aninei, Almăjului și Locvei). Acestora li se pot adăuga — pe aceeași treaptă de altitudine — și M-ții Mehedinți, aflați la limita sud-estică a Banatului și integrați Carpaților Meridionali. De fapt, cu excepția Masivului Poiana Ruscă (ce aparține practic Munților Apuseni), acești munți (sau „munceii”) corespund sectorului nord-dunărean al Carpaților Porților de Fier, dintre Valea Timocului (în nord-estul Serbiei) și valea Timișului bănățean.

Din punct de vedere geologic, majoritatea acestor forme de relief sînt constituite din șisturi cristaline cu intruziuni granitice și depozite de calcare sau alte sedimente cretacice (gresii, marne, conglomerate, etc.), acestea din urmă dînd naștere adeseori la matori de eroziune și diverse fenomene carstice. Remarcăm aici îndeosebi peșterile, multe dintre acestea cu urme de locuire ce datează și din prima epocă a fierului.

În același timp, se cuvine să remarcăm tot aici că — excepție făcînd unele vîrfuri ce depășesc 1.000 m — altitudinea absolută a munceilor Banatului este modestă, pe cea mai mare întindere a lor ea nedepășind 700—800 m. Căderea în trepte mari (tectonice și de eroziune) de la est spre vest este una din trăsăturile lor specifice. Toate acestea au făcut și fac ca — dincolo de a oferi chiar și posibilitatea implantării unor așezări stabile — pătrunderea dinspre Cîmpia Tisei înspre interiorul spațiului muntos să fie oarecum mai ușoară decît din celelalte părți, deși nici în acest caz atît de facilă pe cît ar fi fost de așteptat.

De asemenea, nu putem să nu subliniem și faptul că datorită mișcărilor tectonice din terțiar și din prima parte a cuaternarului — blocul cristalin al acestui sistem muntos a fost puternic fracturat. Drept urmare, în lungul acestor fracturi, au apărut numeroase intruziuni și extruziuni banatitice sau serii metalifere ce puteau fi exploatate cu relativă ușurință încă din vechime, ele constituind — fără îndoială — un punct major de atracție și pentru comunitățile umane ale primei epoci a fierului.

În afara unităților fizico-geografice enumerate mai înainte, în componența zonei montane a reliefului bănățean se fac remarcate și acele depresiuni în formă de coridoare sau golfuri, dispuse pieziș sau intercalate între blocurile

muntoase. Ele ocupă un loc important în morfologia acestei regiuni și, alături de terasele situate în văile râurilor care o străbat, au constituit zone propice unor așezări umane în decursul tuturor perioadelor istorice. Avându-și originea în aceleași mișcări tectonice care au fragmentat teritoriul Banatului în regiuni mai mult sau mai puțin izolate, începând încă din secundar (dar care continuă și astăzi sub forma unor mișcări neotectonice lente), aceste depresiuni și coridoare de scufundare au fost umplute pe parcursul diverselor cicluri de eroziune cu materiale provenite din masa munților învecinați, ceea ce a fost de natură să atenueze diferențele existente și să înlesnească legătura între diversele zone ale acestui spațiu.

Cea mai importantă zonă depresionară din Banat este axată pe așa numitul culoar Cerna-Timiș, reprezentând ultimul mare golf prin care apele Lacului Pannonic ar fi pătruns adinc în edificiul carpatic. În acest culoar, care desparte rama vestică a Carpaților Meridionali de Munții Banatului, Timișul și-a săpat o vale adincă în care deschiderile mai largi (bazinete de eroziune) alternează cu porțiuni strimte, tăiate în roci mai dure.

La extremitatea sudică se află plasat culoarul văii Cernei, care desparte Munții Mehedinți de Munții Almăjului.

Spre nord, culoarul tectonic modelat de râurile Cerna și Belareca se continuă prin depresiunile Mehadica și Caransebeș, bine delimitate de aria muntoasă din jur și despărțite prin pasul Domașnea (sau Poarta Orientală). Zona acestora reprezintă un graben intramontan care se prelungește pînă în Cîmpia de vest a Banatului.

Depresiunea Mehadica prezintă un relief colinar fragmentat de riul cu același nume și de afluenții acestuia, cu văi largi și favorabile așezărilor umane.

Din dreptul acesteia, o ramificație a culoarului Cerna-Timiș se îndreaptă spre sud-vest, despărțind Munții Almăjului de Munții Semenici și constituind Depresiunea Almăjului (care mai este cunoscută și sub denumirea de Țara Almăjului sau Depresiunea Bozovici), drenată de apele riului Nera. Ea este modelată în depozite sedimentare miocene și prezintă altitudini de 400—500 m în est și 300—350 m la vest, în cadrul său putînd fi delimitate șapte nivele de terasă (mai dezvoltate în stînga Nerei).

Depresiunea Caransebeș are, de asemenea, un relief colinar creat de Timiș și afluenții acestuia. Din regiunea cumpenei de ape dintre Timiș și Cerna (Poarta Orientală — 540 m altitudine), nivelul ei coboară sub 400 m înspre zona Caransebeșului, fiind acoperită de agestre care au alcătuit cîmpii piemontane. Terassele sale se dezvoltă cu deosebire pe partea dreaptă a riului Timiș, lărgindu-se mult înspre Caransebeș.

În zona acestui oraș, culoarul Cerna-Timiș se întilnește spre est cu coridorul văii Bistrei, care constituie începutul principalei căi de legătură a Banatului cu Țara Hațegului și desparte masivul Poiana-Ruscă de sistemul muntos Țarcu-Muntele Mic-Godeanu. Relieful său colinar — pe care se mai păstrează depozite neogene — nu trece de 600 m, terasele Bistrei avînd o dezvoltare mai largă cu deosebire pe partea stîngă a riului.

Lărgindu-se tot mai mult spre nord, culoarul Cerna-Timiș se termină — prin intermediul golfului sau cîmpiei înalte a Lugojului — într-o deschidere comună cu golful Văii Begăi (Begheiului), reprezentat în principal prin Cîmpia înaltă a Făgetului.

Tot în zona muntoasă a Banatului pot fi amintite încă două depresiuni mai mici, respectiv Depresiunea Ezeriș și Depresiunea Lupacului. Prima dintre

acestea, instalată pe un fost braț al Mării Pannonice, reprezintă o zonă de lărgire a văilor Pogănișului și Bîrzavei, de-a lungul lor formîndu-se bazinele de la Brebu, Ezeriș și Cilnic. Cea de a doua se află situată în lungul văii Lupacului, între Munții Dognecei și Munții Aninei.

Alături de aceste depresiuni, culoare sau coridoare interne, un loc deosebit îl ocupă văile — transversale munților — aparținînd celor două mari cursuri de apă care înconjoară Banatul atît la nord cît și în sud, respectiv Mureșul și Dunărea. Ele au constituit în decursul timpului nu numai importante căi de acces spre și dinspre interiorul acestei regiuni, ci și zone de intensă locuire umană.

Desigur, pe primul loc în ordinea importanței se situează — de departe — acel sector din Valea Dunării care mărginește sudul Banatului pe o distanță de 136 km (de la intrarea în țară și pînă la Gura Văii), despărțind ramura sudică a Munților Banatului (respectiv, cei ai Almăjului și Loevei) de Carpații Transdanubieni, printr-un defileu care se adîncește în general cu cca 300—400 m în masivul muntos. Localizat într-o zonă cu o constituție petrografică complexă, caracterizată de alternanța structurilor cristaline și calcaroase, mai rezistente la eroziune, cu cele mai friabile și ușor erodabile constituite din depozite detritice miocene, acest sector dunărean din sudul Banatului — cunoscut de localnici și sub denumirea generică de *Clisura Dunării* — prezintă o succesiune de bazine (cum ar fi micile depresiuni colinare din zonele Moldova Veche, Liubcova, Svinița, Dubova, Orșova) și așa — numitele „clisuri”, respectiv porțiuni de vale strîmtă (dintre care pot fi amintite cele de la Pescari-Alibeg, Berzasca-Greben, Cazanele Mari și Cazanele Mici). Cu un microclimat specific (grefat pe un fond temperat continental-moderat), cu o faună și o floră foarte bogate, acest sector al Văii Dunării reprezintă o individualitate pregnantă, constituind o lume aparte nu numai pentru Banat ci și pentru întregul bazin dunărean. Ea s-a dovedit a fi fost extrem de dinamică din clipa în care a devenit accesibilă omului, cercetările arheologice efectuate aici în ultimii ani scoțînd la iveală un impresionant număr de așezări și descoperiri datînd din prima epocă a fierului.

La nord, Banatul este mărginit de bazinul inferior al văii Mureșului, al cărui culoar desparte net Masivul Poiana-Ruscă și Dealurile Lipovei, la sud, de Munții Zărandului, la nord. Conturîndu-se pe aprox. 70 km, în sectorul cuprins între Deva și Lipova, acest culoar (care mai este cunoscut și sub denumirea de Defileul Mureșului) prezintă alternări de bazine și porțiuni de vale îngustă, ceea ce denotă o morfologie extrem de complexă a structurilor geologice pe care le penetrează. La vest de acest culoar, Mureșul pătrunde limitat spre Cimpia Tisei printr-un curs foarte meandrat. Cele șase terase ale sale sînt repartizate neuniform, extinderea cea mai mare revenînd terasei a treia (cca 50 m). În aceste condiții, sectorul nord-bănățean al văii Mureșului a fost destul de accesibil stabilirii de așezări umane și comunicațiilor dintre Cimpia Tisei și inima Transilvaniei.

A doua zonă de bază a reliefului din Banat este cea piemontană, care marchează limita apuseană a munților bănățeni. Ea se întinde spre vest pînă la un aliniament aproximativ ce trece prin dreptul localităților Pîncota, Vinga, Lugoj, Gătaia, Jamul Mare și Vrșac. Reprezentînd un fel de prispă colinară, constituită din îngemănarea conurilor de dejecție depuse la malul înalt al fostului lac Pannonic, această zonă înglobează mai multe subunități cu o înălțime ce variază între 200—400 m și care coboară, în pantă lină, dinspre est către cimpia din

vestul Banatului. Caracterizate prin pante domoale și prelungi, cu văi adânci sau largi însoțite de terase și care se termină uneori în lunci joase, piemonturile bănățene au oferit în decursul timpului condiții deosebit de propice locuirii și diverselor activități umane, fapt evidențiat și de numărul extrem de mare de descoperiri aparținând primei epoci a fierului pe care cercetările arheologice le-au înregistrat aici.

De la nord spre sud, în cadrul acestei zone pot fi remarcate mai multe subunități importante. În ordinea menționată, ele sînt constituite din *Dealurile* sau *Podișul Lipovei* (situat în interfluviul dintre riurile Mureș la nord, Bega la sud și Beregsău la vest cu prelungirea lor estică constituită din Dealurile Frăgului), *Dealurile Surducului* (care flanchează Masivul Poiana Ruscă la nord-vest, fiind compartimentate — de la vest spre est — în Dealurile Lugoșului, Dealurile Bucovățului și Dealurile Lăpușului), *Dealurile Pogănișului* (plasate între valea Timișului și cea a Pogănișului), *Dealurile Sacoș-Zăgușeni* (cuprinse între Depresiunea Caransebeșului, Munții Semenice, Depresiunea Ezeriș și Munții Dognecei), *Dealurile Doclinului* (aflate între Cîmpia Moraviței, Cîmpia Carașului și Munții Dognecei), *Dealurile Oraviței* (care se desfășoară în vestul Munților Aninei și nordul Munților Loevei) și *Dealurile Bozoviciului* (între Munții Aninei și Munții Semenice). În general, toate aceste dealuri sînt formate din depozite piemontane (argile, marne, nisipuri și pietrișuri) care sînt așezate pe un fundament cristalin și sedimentar (compus din șisturi, gresii sau calcare), străpuns arareori de bănitite.

Cea de a treia mare zonă fizico-geografică a Banatului o constituie cîmpia, situată în vestul acestei regiuni și care prezintă aceeași înclinare de la est spre vest. În cuprinsul său se pot distinge două subzone principale, respectiv *cîmpia înaltă subcolinară* și *cîmpia joasă*.

Prima dintre acestea apare ca o treaptă intermediară între rama dealurilor piemontane și cîmpia joasă din extremitatea vestică a Banatului, fiind întreruptă de șirurile joase ale văilor ce pătrund adînc în zona deluroasă. În componență sa intră *Cîmpia Vîngăi* (cuprinsă între Mureș, Bega, Dealurile Lipovei și Cîmpia Torontalului), *Golful* sau *Cîmpia Făgetului* (care se desfășoară pe stînga riului Bega, fiind situată între Cîmpia Lugoșului, Dealurile Lipovei, Dealurile Frăgului și Dealurile Surducului), *Golful* sau *Cîmpia Lugoșului* (ce apare ca o treaptă formată de terasele inferioare de pe partea stîngă a Timișului și este delimitată prin Dealurile Lipovei la nord, Cîmpia Timișului la vest, Cîmpia Gătaiei în sud-vest, Dealurile Pogănișului în sud, Masivul Poiana Ruscă în est, Dealurile Surducului și Cîmpia Făgetului în nord-est), *Cîmpia Gătaiei* (care flanchează înspre vest Dealurile Pogănișului, Doclinului și Munciei Arinișului), *Cîmpia Șipotului* (situată între riurile Pogăniș și Bîrzava), *Cîmpia Carașului* (care ocupă spațiul de pe stînga riului Caraș și coboară în trepte de sub Dealurile Oraviței spre lunca inundabilă a acestuia) și partea subcolinară a *Cîmpiei Moraviței* (cea aflată în județul Caraș-Severin).

În sfîrșit, cîmpia din extremitatea vestică a Banatului reprezintă cea mai coborîtă treaptă de relief a acestei regiuni, fiind încadrată de frontierele de stat cu Iugoslavia și Ungaria, respectiv de limitele apusene ale zonei de cîmpie subcolinară (care urmează aproximativ o linie ce ar uni localitățile Gaiu Mic, Denta, Deta, Voiteg, Liebling, Buziaș, Topolovățul Mare, Dumbrăvița, Becicherecul Mic, Biled și merge, prin Variaș, pînă la Mureș). Ea poate fi compartimentată în cîteva unități relativ distincte, respectiv *Cîmpia Torontalului* (care

ocupă colțul extrem nord-vestic al Banatului, la nord de linia Jimbolia-Cărpiniș, și face parte din Cîmpia Mureșului, fiind divizată în trei sectoare prin vechile cursuri de apă — Aranca și Galația — ale fostei delte pleistocene a râului Mureș), *Cîmpia Timișului* (ce se întinde în zonele de divagare dintre cursurile inferioare ale râurilor Bega, Timiș și Bîrzava) și *Cîmpia Moraviței* (zona joasă din județul Timiș).

În general, din punct de vedere geologic, la baza tuturor cîmpiilor bănățene stă același fundament carpatic cristalin specific întregii zone de sud-vest a României, acoperit cu sedimente de grosime variabilă. Sub raport morfogenetic, această acoperitură sedimentară se datorește unor procese ample și ritmice, de eroziune și acumulare, exercitate de rețeaua hidrografică în condiții climatice variate.

Se poate observa, de asemenea, că suprafața cîmpiei joase din vestul Banatului poartă urmele a numeroase cursuri de văi puțin adâncite, care au constituit — înaintea lucrărilor de ameliorări hidrografice mai recente — o întreagă rețea de debușeu pentru cursurile inferioare ale unor râuri mai mari din această regiune, cu deosebire în perioadele de intensificare a precipitațiilor și de creștere a nivelului apelor. Se cuvine, însă, a fi remarcate aici și faptul că — între aceste cursuri de debușeu se înalță frecvent diverse terase, grinduri și platforme neinundabile (unele de mari dimensiuni), care au constituit zone locuibile încă din vechime², această realitate putînd fi întărită și prin descoperirile aparținînd primei epoci a fierului ce au fost consemnate aici.

Dincolo de diferențierile atît de pregnante ale reliefului său, rețeaua hidrografică a Banatului este cea care reușește totuși să asigure un caracter relativ unitar acestei regiuni din sud-vestul României. Datorită coridoarelor și văilor pe care le-a creat prin cele mai diverse forme de relief, aceasta a fost în măsură să atenueze diferențele zonale de altitudine, să ofere numeroase căi de comunicație în interiorul acestui spațiu și să creeze — grație teraselor și luncilor adiacente — condiții extrem de favorabile locuirii și activităților umane. Ea asigură totodată, prin traseele realizate, căi de penetrație dinspre acele importante artere europene care sînt Dunărea și Tisa înspre zona montană.

În afara sectoarelor aferente din văile Dunării și Mureșului, la care ne-am referit mai înainte, această densă și echilibrată rețea de ape curgătoare existentă pe teritoriul bănățean — centrată pe nodul orohidrografic al Munților Banatului — cuprinde cea mai mare parte din bazinele râurilor *Cerna* (cu principalul său afluent, *Belareca*), *Nera* (care-și primește în depresiunea *Almăjului* principalii săi afluenți: *Minișul*, *Lăpușnicul*, *Mocerișul*, *Prigorul*, *Rudăria*, *Bănia* și *Sopotul*), *Caraș*, *Moravița*, *Bîrzava* (de fapt un afluent al *Timișului*, cu care se unește pe teritoriul *Voivodinei*), *Timiș* (cea mai lungă și importantă arteră hidrografică din interiorul Banatului, avînd — în afara *Bîrzavei* — ca afluenți principali *Hidegul*, *Bistra* și *Pogănișul*) și *Bega* (avînd ca afluent mai important *Beregsăul*).

Pe lîngă acestea, mai pot fi menționați aici și afluenții pe care *Dunărea* îi primește — cu excepția *Cernei* — în zona defileului său sud-bănățean (*Radimna*, *Boșneag*, *Liborajdea*, *Sichevița*, *Oravița*, *Berzasca*, *Sirinia*, *Tisovița*, *Mraconia* și *Ieșelnița*), precum și vechile brațe ale *Mureșului* din *Cîmpia Torontalului* (cele mai importante fiind *Aranca* și *Galația*).

Ca urmare a situației sale în partea de sud-vest a României, nu departe de *Marea Adriatică* și la adăpostul Munților *Carpați*, teritoriul Banatului se întregărează climatului temperat-continental moderat, subtipurile bănățean, cu nuanțe

mediteraneene, caracterizat prin circulația maselor de aer atlantic și invazia maselor de aer mediteraneeen, ceea ce determină un aspect moderat al regimului termic, cu frecvente perioade de încălzire în timpul iernii, primăverii timpurii și cantități medii multianuale de precipitații relativ ridicate.

Caracterul continental moderat al climei din Banat a oferit — la rindul său — condiții de viață favorabile pentru popularea și dezvoltarea de activități economice înfloritoare.

Importantă în acest sens este și distribuția diferitelor tipuri de soluri în cadrul arealului bănățean, condițiile pedogenetice specifice din această parte a țării conducând la formarea unor soluri variate a căror succesiune zonală se suprapune etajării morfologice. Printre acestea se remarcă cernoziomurile (semicarbonatice, levigate sau sărăturate, ocupând suprafețe întinse în Cimpia Banatului și arii restrinse în valea Dunării sud-bănățene), solurile argiloiluviale brune și podzolice (întilnite în depresiunea Almăjului și în zona piemonturilor vestice), solurile brune și brun-acide (răspindite în Masivul Poiana Ruscă, în zonele mai înalte ale piemonturilor vestice, ale depresiunilor Almăjului, Caransebeșului și Ezerișului, pe dealurile Sacoș-Zăguzeni și în munceii Loevei, Aninei, Dognecei sau Arenișului), solurile brune podzolice și podzolurile (localizate în special pe treptele de relief mai înalte, cum ar fi Masivul Poiana Ruscă și munții Almăjului, Semenici, Țarcu-Godeanu sau Cernei), solurile litomorfe (redzine negre, brune sau roșii, formate pe un substrat calcaros în condiții de umiditate și prezență a învelișului forestier, ocupând masiv toată zona calcaroasă Reșița-Moldova Nouă și apărând doar izolat în Munții Aninei sau Loevei), solurile negre și brune compact-argiloase, așa — numitele „smolnițe” (cu deosebire în Cimpia Gătaiei și Depresiunea Oraviței), solurile hidromorfe pseudogleice (suprafețele drenate dintre canalul Beba Veche și Timiș, Cimpia Gătaiei, terasele Timișului între Buchin și Sacu și terasele Bistrei în aval de Oțelu Roșu), solurile aluviale și de luncă (în special pe anumite sectoare din luncile râurilor Aranca, Bega, Timiș, Bîrzava și Pogăniș) etc.

Din perspectiva temei abordate în această lucrare, trebuie să mai precizăm aici și faptul că solurile brune și — mai ales — brune acide, deși au păstrat polenul, au distrus masiv (de multe ori chiar în totalitate) oasele existente în depunerile arheologice, care au reprezentat îndeosebi vestigii ale faunei preistorice.

Pe lângă alte numeroase, bogate și variate resurse naturale ce au permis desfășurarea unor intense și diverse activități economice, teritoriul Banatului a conținut și conține — în subsolul său — multe substanțe minerale utile, integrate în componența diferitelor sale formațiuni geologice.

Dintre acestea, se detașează — prin prisma de interes a lucrării de față — o serie de zăcăminte conținând anumite categorii de minereuri și mineralizații feroase sau neferoase, ce au oferit încă din vechime posibilitatea exploatării lor cu relativă ușurință și au stat la baza intensei activități metalurgice consemnată în această zonă pe parcursul primei epoci a fierului.

Această activitate este ilustrată, de altfel, prin numeroasele obiecte de metal prezente în descoperirile arheologice efectuate aici (cu deosebire cele din aur, bronz și fier).

Zăcămintele metalifere au, în general, o strinsă legătură cu rocile eruptive. În zona de sud-vest a României, cele mai importante resurse minerale metalifere utile se găsesc cu deosebire în nucleul cristalin al Masivului Poiana Ruscă și în Munții Banatului. Dacă în Masivul Poiana Ruscă, zăcămintele metalifere

asociate (în special cele de fier și mangan) sînt de origine sedimentară, metamorfică, apărînd mai ales sub formă de strate, lentile și cuiburi neregulate, în Munții Banatului acestea sînt reprezentate îndeosebi prin banatite și mineralizații asociate (în special fier, cupru, plumb, zinc, molibden, wolfram, aur, argint, etc.). Constituind produsele unui magmatism calco-alkalin rezultat în cadrul unui proces de subducție, intruziunile banatitice sînt însoțite de aureole de contact termic și metasomatic de dimensiuni variabile. În Munții Banatului, structurile petrogenetice banatitice capătă și o deosebită semnificație metalogenetică, ele fiind dispuse pe trei aliniamente principale direcționate nord-sud. Dintre acestea, cel mai important este aliniamentul vestic situat pe direcția Bocșa — Moldova Nouă (care se continuă atît spre nord, în Poiana Ruscă, cît și spre sud în Serbia, în lungul liniei Ridan — Krepoljin), acestuia adăugîndu-i-se spre est încă două aliniamente paralele de importanță secundară (dispuse pe direcția Poiana Ruscă — Văliug — Liubcova — M. Timok, în nord-estul Serbiei, respectiv, Teregova — Lăpușnicel — probabil valea Mraconia, cu probabilitatea extinderii lui spre sud). În cadrul lor apar cu precădere mineralizațiile asociate sau așa-numitul „porphyry copper”.

În funcție de importanța mai mică sau mai mare deținută de unul sau altul dintre elementele metalifere cele mai importante, utilizate și pe parcursul epocii de care ne ocupăm aici, se detașează următoarele zone sau localități.

Cele mai importante *zăcămintele de fier* din Banat se găsesc în Masivul Poiana Ruscă, în zona Ocna de Fier-Dognecea, la Topleț și Ezeriș.

În Masivul Poiana Ruscă, ele ocupă o zonă compactă între Mureș, Finiș și Strei, din cuprinsul căreia menționăm următoarele localități sau puncte: Ruschița, Băuțar, Ascuțita, Glăvan-Alun, Tincova, Stirminosu, Valea Fierului, Dealu Bou, Dîmbul Pascului, Tomești, Ghelari, Vadu Dobrii, Iazurile, Pîriu cu Raci, Teliuc și Arănieș. Acestea apar aici îndeosebi sub forma unor lentile de siderite situate în roci dolomitice sau în șisturi cloritoase.

La Ocna de Fier, *zăcămintul* este de origine metasomatică și a luat naștere prin metamorfozarea rocilor sedimentare de către banatitele de vîrstă cretacică. Calcarul a fost transformat în skarne în care se găsesc minereuri de fier, sulfuri polimetalice și aur. Aceste mineralizări sînt distribuite diferit în *zăcămint* și, ca urmare, la Ocna de Fier sînt minereuri de fier (mai cu seamă magnetit și hematit) iar la Dognecea sulfuri polimetalice. În această zonă, minereul este autofondant și *zăcămintele* au fost în mare parte epuizate pînă în prezent.

La Topleț, pe valea Iardașița, *zăcămintul* este alcătuit din magnetită și cuarț prins între granite și cuarțite.

Mai pot fi amintite aici și *zăcămintele* de mai mică importanță semnalate de la Globurău, Armeniș sau Caransebeș.

În strînsă legătură cu *zăcămintele* de fier se află și *minereurile de mangan*, acesta din urmă utilizîndu-se mai ales în metalurgia fierului pentru desulfurare și dezoxidare sau producerea unor aliaje. La Pietroasa (în nordul masivului Poiana Ruscă) minereurile de mangan apar sub forma unor intercalații masive de silicați și carbonați de mangan și fier, în timp ce la Delinești (la nord de masivul Semenice) ele se găsesc sub formă de strate lenticulare intercalate în gnaise.

Minereuri de molibden — alcătuiind cîteva mici filoane localizate în grandoirite și șisturi cristaline metamorfozate — există în zona Oravița, cîteva iviri de mai mică importanță semnalîndu-se la Ciclova și Sasca Montană.

Zăcămintele de cupru au constituit dintotdeauna una din principalele bogății ale subsolului din Munții Banatului. Încă din secolul al XVIII-lea minele de cupru de la Ocna de Fier și Dognecea erau vestite în toată Europa, metalul produs în părțile cărășene ajungând pînă la mari distanțe. Legate de erupțiile de banatite produse pe linia de falie din vestul județului Caraș-Severin, care au metamorfozat rocile din jur și au dus la localizarea concentrațiilor de cupru, minereurile de acest gen se întîlnesc în aureola de contact a banatitelor din zona Ocna de Fier-Dognecea, Oravița, Ciclova, Sasca Montană și Moldova Nouă.

Principalele zăcămintele conținînd *minereuri de plumb și zinc* cunoscute în Banat sînt cele localizate în zona Ruschița (unde minereurile au o geneză hidrotermală, conținutul lor fiind bogat în plumb și zinc lipsit de impurități), la Bulza (unde apar filoane de sulfură de zinc-blendă) și la Dognecea (în skarnele produse de banatite).

Minereuri de titan și bismut au fost semnalate la Tirnova, Dognecea, și la Ciclova, unde apar și piritele cuprifere.

În sfîrșit, în domeniul exploatării metalelor prețioase se fac remarcate *minereurile de aur și argint* existente pe teritoriul Banatului. Mineralizații de argint se întîlnesc la Bulza și Românești, în nord-estul acestei regiuni. Aurul și argintul au fost exploatare, de asemenea, prin galerii — încă din vechime — în zona Bocșa — Dognecea — Oravița (Brădișorul de Jos). S-a practicat totodată, destul de intens cîndva, extragerea aurului aluvionar pe cursul unor riuri din Banat, cu deosebire în zona dealurilor Frăgului-Bulza (la Groși, de exemplu), în partea din dreapta văii Timișului (mai ales în zona Bolvașniței), în zona Bistra-Măru și pe valea Nerei. Iviri de mineralizații aurifere sînt cunoscute și la Slatina Timiș, Văliug, Sasca Montană, Ciclova, Cărbunari, Jitin și în mai multe localități din Depresiunea Almăjului.

Chiar dacă argumentele concrete în acest sens sînt încă greu de surprins pe plan arheologic, ni se pare evident că — măcar în parte — aceste resurse au stat la baza intensei activități de prelucrare a metalelor constatate în zonele bănățene pe parcursul primei epoci a fierului, fapt evidențiat de altfel prin numeroasele și importante descoperiri de piese izolate, depozite sau tezaure din fier, bronz și aur efectuate pînă în prezent aici.

Nu putem încheia acest subcapitol al lucrării fără a sublinia și faptul că Banatul s-a aflat și se află în centrul a patru axe majore de circulație europeană. Una dintre ele urmează de-a lungul riului Sava, limita dintre depresiunea Pannonică și Peninsula Balcanică, ajungînd — peste Alpii Iulieni pînă în nordul Peninsulei Italice. Cea de a doua axă importantă o constituie culoarul Morava-Vardar, care penetrează întreaga Peninsula Balcanică pe o direcție aproximativ NV—SE, legînd spațiul carpato-danubian de nordul Mării Egee. Din acest culoar pornește o altă cale secundară, pe valea Nișavei, spre sud-est și aproape paralelă cu Dunărea, care trece peste munți spre Sofia coborînd pe valea Mariței pînă la Adrianopol și apoi — prin Cîmpia Traciei — spre Bosfor. Cea de a treia axă face legătura — prin intermediul Clisurii dunărene — între bazinul pannonic (respectiv, prin acesta, cu Europa centrală) și Cîmpia Dunării de Jos. Din cea de a patra axă, care leagă — prin intermediul Tisei — Carpații nord-vestici de Dunăre, se desprind mai multe căi secundare de legătură cu Transilvania, una dintre cele mai importante dintre acestea (atît pentru legăturile cu Europa centrală, cît și cu cea de sud-est) fiind cea de pe Valea Mureșului sau de pe Bega.

Avînd în vedere toate cele de mai sus, este cît se poate de evident că întreaga zonă de sud-vest a României, Banatul în special, a constituit — atît prin caracteristicile sale fizico-geografice, cît și prin varietatea resurselor sale naturale — un cadru deosebit de propice locuirii și desfășurării diverselor activități umane, fapt evidențiat și prin evoluția înfloritoare a principalelor manifestări etno-culturale specifice primei epoci a fierului în această zonă.

2. PROBLEME DE TERMINOLOGIE. SISTEME CRONOLOGICE ȘI DE PERIODIZARE ALE PRIMEI EPOCI A FIERULUI

În cele ce urmează, vom face o serie de precizări destinate să permită atît o mai bună înțelegere cît și o mai ușoară urmărire a problematicii discutate în această lucrare.

Pentru început ne vom opri la cîteva aspecte legate de terminologia generală a epocii și la accepțiunea în care autorul utilizează anumite noțiuni referitoare la diversele entități și fenomene culturale ale primei epoci a fierului în sud-vestul României.

După cum este îndeobște cunoscut, pe baza importantelor descoperiri efectuate în necropola de la Hallstatt din Austria superioară (*von Sacken*, 1868), H. Hildebrand a fost cel care a utilizat pentru prima oară denumirea acestei stațiuni în sens cultural, împărțind epoca fierului în Hallstatt și Latène (*Hildebrand*, 1874, 592). Dacă inițial aceste diviziuni existente în cadrul epocii fierului au fost considerate doar ca două manifestări culturale sincrone evoluînd pe spații geografice diferite, ulterior conceptele de Hallstatt (sau epocă hallstattiană) și de cultură hallstattiană au cunoscut o extensie deosebită, diverși cercetători și autori folosind acești termeni în accepțiuni dintre cele mai diferite.

Desigur, bazîndu-se pe durata și aria de răspîndire a principalelor elemente de inventar constatate în cadrul necropolei eponime, termenii de Hallstatt și cultură hallstattiană au continuat să fie utilizați — în sensul strict al cuvîntului — pentru a desemna atît perioada de timp caracteristică evoluției acestei necropole (fazele Reinecke Ha C—D, respectiv sec. VIII—V î. d. Chr.) cît și ansamblul manifestărilor culturale înrudite cu aceasta, respectiv acel areal al Europei centrale cuprinzînd Austria, Germania de sud, estul Franței, Valea Rinului, Boemia, Slovenia și vestul Ungariei (*Berciu*, 1967, 246—248; *Reitinger*, 1981, 7—34; *Kossack*, 1981, 35—46; *Spindler*, 1981, 47—65).

Pe de altă parte însă, atît înainte cît și după elaborarea principalelor sisteme de cronologie central-europeană (*Reinecke*, 1924; *Müller-Karpe*, 1959), o serie întreagă de cercetători și autori ai unor lucrări de specialitate (inclusiv din România) au generalizat termenii de Hallstatt (sau epocă hallstattiană) și cultură (sau civilizație) hallstattiană, desemnînd prin intermediul acestora — într-o accepțiune deosebit de largă — întreaga durată de evoluție și ansamblul manifestărilor etno-culturale ale primei epoci a fierului din diversele regiuni ale Europei.

Așa cum a fost deja specificat și de alți autori înaintea noastră (prea numeroși pentru a-i cita aici), utilizarea nediferențiată — uneori din simplă comoditate de exprimare — a acestei terminologii pentru diversele spații europene este — în condițiile persistenței unor diverse sisteme de cronologie și periodizare, precum și a constatării unei evoluții diferențiate din punct de vedere etno-cultural — destul de riscantă, ea putînd genera adeseori confuzii regretabile.

În cazul spațiului carpato-dunărean (inclusiv zona de sud-vest a României) folosirea acesteia este — și după părerea noastră — total contraindicată, cu atât mai mult cu cât aici s-a putut constata (pe baza unei documentații arheologice concrete și substanțiale) o evoluție diferită față de cea a Europei centrale, atât în ceea ce privește vechimea utilizării fierului (respectiv, o apariție mai timpurie a primelor obiecte confecționate din acest metal comparativ cu zona central-europeană), în domeniul principalelor manifestări culturale (cu particularități și o evoluție distincte față de cea a culturii Hallstattiene propriuzise) cât și în privința limitelor cronologice în general acceptate pentru prima epocă a fierului (diferite, în cazul spațiului carpato-dunărean, față de cele ale stațiunii de la Hallstatt sau de cele ale culturii hallstattiene central-europene).

În aceste condiții, cu extrem de rare excepții — generate fie de imposibilitatea evitării unor capcane lingvistice, de referiri la opiniile altor specialiști sau de acordarea unor accepțiuni diferite acestor termeni față de sensul lor inițial (fapt ce va fi evidențiat însă prin încadrarea lor între ghilimele) — vom încerca să evităm în mod constant pe parcursul acestei lucrări utilizarea termenilor de Hallstatt, epocă hallstattiană sau cultură hallstattiană atunci când ne vom referi la realitățile istorico-arheologice ale primei epoci a fierului din sud-vestul României sau din întregul spațiu carpato-dunărean (inclusiv din unele zone învecinate). Bineînțeles, însă, că acești termeni vor fi folosiți — în sens propriu — atunci când vom face referiri directe la stațiunea de la Hallstatt, la perioada sa de evoluție precum și la diversele aspecte ale culturii Hallstattiene propriu-zise din spațiul central-european.

Drept urmare, pentru zonele carpato-dunărene vom utiliza permanent în cadrul lucrării termenii de primă epocă a fierului (și, implicit, a doua epocă a fierului), respectiv — în domeniul periodizării — perioada timpurie, perioada mijlocie și perioada târzie a primei epoci a fierului.

Pe parcursul acestei lucrări, în structurarea, analiza și interpretarea descoperirilor aparținând primei epoci a fierului din sud-vestul României și din zonele învecinate, vom opera și cu o serie de termeni sau noțiuni ce vizează diferitele entități istorico-arheologice ale acestei perioade, respectiv civilizație-cultură (cultură arheologică), cultură materială, cultură spirituală, grup cultural, grupă culturală (sau facies cultural) și complex cultural.

Desigur, cel puțin o parte din aceste noțiuni se referă la categorii istorice, filosofice și lingvistice deosebit de largi, cărora li s-a acordat — și continuă, de altfel, să li se acorde — accepțiuni și semnificații dintre cele mai diverse.

Dincolo de existența a numeroase definiții ale acestora, în special ale noțiunilor de civilizație și cultură, aspect pe care nu avem nici pretenția și nici posibilitatea de a-l clarifica acum și aici, trebuie să menționăm că termenii de mai sus vor fi utilizați în primul rînd în accepțiunea și semnificația lor istorico-arheologică mai limitată, specifică pentru perioadele mai vechi ale istoriei umane.

Pentru că, nici în acest caz, nu dorim sau nu putem să dăm sentințe general valabile și acceptate de toți specialiștii, vom preciza în continuare sensul concret pe care-l acordăm — în accepțiunea noastră — acestor termeni și noțiuni pe parcursul lucrării de față.

În afara unor accepțiuni și semnificații mult mai largi și generale, prin termenul de *civilizație* vom desemna — ținînd cont de specificul lucrării — în primul rînd ansamblul acelor manifestări etno-culturale caracterizate printr-un anumit nivel de tehnologie și spiritualitate, privite în evoluție istorică pe un

spațiu temporal și un areal geografic determinat, corespunzând — în general — granițelor unei epoci istorice.

Prin termenul de *cultură* (*cultură arheologică*) este desemnată acea entitate istorico-arheologică, relativ omogenă din punct de vedere etnic și creatoare a unui ansamblu comun de bunuri materiale, credințe religioase și reprezentări spirituale, constatate pe un areal geografic mai mult sau mai puțin bine delimitat față de celelalte unități de același gen. În mod aproape obligatoriu, cultura arheologică se definește printr-o serie de elemente și trăsături esențiale, unitare sau foarte apropiate, existente pe un anumit spațiu geografic, cum ar fi: tipul de habitat, cultura materială, ritul și ritualul funerar, cultura spirituală și structurile socio-economice specifice.

Este necesar să amintim aici că, uneori, termenii de civilizație și cultură sint folosiți în mod nediferențiat în literatura de specialitate (inclusiv în cea românească), adesea o cultură arheologică fiind desemnată și prin termenul de civilizație. După părerea noastră, însă, cultura arheologică trebuie subsumată noțiunii de civilizație.

În strinsă legătură cu noțiunea de cultură (în sens arheologic) se află și termenii de cultură materială și cultură spirituală.

În concordanță cu accepțiunea dominantă printre specialiști, prin *cultură materială* vom înțelege ansamblul de bunuri materiale și tehnologii caracteristice unei anumite culturi arheologice sau epoci istorice, iar prin *cultură spirituală* totalitatea manifestărilor de natură religioasă sau general ideatică specifice unei culturi sau epoci istorice.

Circumscrise sau incluse noțiunii de cultură (*cultură arheologică*) sint și noțiunile de grup cultural, grupă culturală (*facies cultural*) și complex cultural.

Astfel, prin *grup cultural*, noțiune pe care o considerăm sinonimă — într-o oarecare măsură — culturii arheologice, vom desemna acea entitate etno-arheologică, prezentind anumite trăsături comune pe planul culturii materiale și spirituale, care — din cauza unui stadiu incipient de cercetare — nu întrunește încă toate elementele constitutive și definitorii ale unei culturi. În funcție de progresul cercetărilor, materialele și descoperirile integrate inițial unui grup cultural pot constitui ulterior fie baza definirii unei culturi arheologice fie să rămână doar o simplă grupă culturală cu anumite trăsături distincte în cadrul unei anumite culturi arheologice.

Deoarece, în aparență — cel puțin sub aspect lingvistic — diferența dintre termenii de grup (respectiv grupuri) și grupă culturală (respectiv grupe) poate părea destul de labilă, dorim să specificăm că termenul de *grupă culturală* (considerată ca o componentă a unei culturi arheologice) va fi folosit aici doar vis-à-vis de acel ansamblu restrins de manifestări istorico-arheologice care se individualizează numai prin câteva elemente particulare de cultură materială sau spirituală, existente la un moment dat pe un spațiu limitat din cadrul unei anumite culturi arheologice. În acest sens, el poate fi considerat — într-o oarecare măsură — sinonim termenului de *facies cultural*.

În același context, vom desemna sub termenul de *complex cultural* acel conglomerat de culturi, grupuri sau grupe etno-culturale înrudite, caracterizat printr-o serie de trăsături comune în planul culturii materiale sau spirituale, difuzate pe spații mai largi decît cel aparținînd unei singure culturi arheologice.

De asemenea, trebuie să menționăm aici că — pentru a desemna cele două mari ere istorice — vom folosi constant pe parcursul lucrării următoarele abrevieri : *în.d.Chr.* = înainte de Christos, respectiv, *d.Chr.* = după Christos.

★

Considerăm, totodată, deosebit de util și chiar necesar să dedicăm rindurile care urmează prezentării și încercării de racordare a diverselor sisteme cronologice și de periodizare utilizate până în prezent în discuțiile și lucrările referitoare la cercetarea primei epoci a fierului, atât pentru spațiul carpato-dunărean cât și pe plan general european.

Credem că necesitatea includerii aici a discuției legate de aceste probleme va fi cu atât mai evidentă pentru toți cei interesați să parcurgă întreaga dezvoltare a lucrării cu cât în literatura de specialitate au fost sau continuă să fie folosite o multitudine de sisteme cronologice și de periodizare mai mult sau mai puțin diferite, nu numai pe plan european ci și regional (*fig. 2*). În acest sens, credem că demersul nostru va facilita — alături de o parcurgere mai ușoară a lucrării — o înțelegere mai rapidă și corectă a problematicii abordate în cadrul acesteia, cu deosebire a aceleia referitoare la relațiile dintre diversele spații culturale pe fiecare palier cronologic al acestei epoci.

După ce, la sfârșitul secolului trecut, suedezul O. Montelius a realizat prima periodizare mai amplă a preistoriei europene, divizând în șase mari etape (I—VI) spațiul temporal corespunzător epocii bronzului și primei epoci a fierului din aceste zone (*Montelius*, 1885 ; 1917), majoritatea sistemelor cronologice și de periodizare ulterioare, ce au fost dedicate evoluției acestor epoci în Europa (inclusiv cele referitoare la spațiul carpato-danubian), unele dintre ele utilizate și în prezent, au avut la bază în special sistemul cronologic central-european al lui P. Reinecke (completat și detaliat ulterior de către H. Müller-Karpe), precum și cronologiile spațiului egeano-troian (îndeosebi cronologia miceniană a lui A. Furumark și cea troiană a lui C. W. Blegen), revizuite mai recent de N. K. Sandars.

Elaborat inițial pe baza studiului depozitelor și, în general, a obiectelor de metal din Germania de sud (*Reinecke*, 1900), sistemul cronologic central-european al lui P. Reinecke a fost îmbunătățit ulterior de însăși autorul său, prin unificarea cronologiei „bronzului româno-ungar” (*Reinecke*, 1899) cu cea a „bronzului central-european” (*Reinecke*, 1901 ; 1902 ; 1924). Conform acestui sistem, perioada cuprinsă între sfârșitul epocii bronzului și cea a primei epoci a fierului este divizată în mai multe faze, respectiv Bz. D (1300—1200 *în.d.Chr.*), Ha A (1200—1000 *în.d.Chr.*), Ha B (1000—750 *în.d.Chr.*), Ha C (750—600 *în.d.Chr.*) și Ha D (600—500 *în.d.Chr.*).

Principalele îmbunătățiri, corecturi și precizări aduse acestui sistem se datorează lui H. Müller-Karpe, în special pentru începutul și mijlocul primei epoci a fierului (*Müller-Karpe*, 1959). Deși a pornit în principal de la analiza „cîmpurilor de urne” din zona alpină — operînd îndeosebi cu criterii tipologico-comparative și bazîndu-se pe sincronizarea diverselor tipuri de unelte și arme din Germania de sud, Austria și nordul Sloveniei cu cele din Italia peninsulară și Sicilia, pe care le-a raportat la cronologia Micenianului tîrziu și la cea egipteană — cercetătorul german a realizat o schemă evolutivă aplicabilă pentru întreaga Europă centrală, împărțind perioada menționată în etape de cîte o sută de ani, respectiv fazele Ha A₁ (sec. XII *în.d.Chr.*), Ha A₂ (sec. XI *în.*

Fig. 2 Pianșa atașată la volum

d.Chr.), Ha B₁ (sec. X în.d.Chr.), Ha B₂ (sec. IX în.d.Chr.), Ha B₃ (sec. VIII în.d.Chr.) și Ha C (sec. VII în.d.Chr.).

Unul dintre principalele avantaje ale acestui sistem, motiv pentru care a fost și continuă să fie încă frecvent utilizat ca bază de referință în literatura de specialitate (în ciuda consecințelor generate prin revizuirea parțială a cronologiei egeeano-troiene), constă în faptul că el a asigurat posibilitatea unei mai precise sincronizări a diverselor etape și faze din evoluția culturală a Europei centrale și central-estice cu seriile de depozite de bronzuri stabilite pentru aceste zone, îndeosebi pentru intervalul cuprins între sfârșitul epocii bronzului (Bz. D) și mijlocul primei epoci a fierului (Ha C). De altfel, W.A.v. Brunn a studiat ulterior în detaliu descoperirile atribuite acestei perioade din Germania mijlocie și din „bazinul carpatic”, realizând o ordonare cronologică mai precisă a materialelor, stațiunilor și seriilor de bronzuri din aceste zone în conformitate cu sistemul lui Müller-Karpe (*con Brunn*, 1968).

De o mare importanță pentru studiul primei epoci a fierului în zonele carpato-balcanice (în cazul României, cu deosebire pentru cele extracarpătice) și, în general, cele sud-est europene, sînt raportările la cronologiile spațiului egeeano-troian.

Vechea cronologie egeeană avea la bază analiza efectuată de A. Furumark asupra ceramicii miceniene (*Furumark*, 1941), în relație cu care și pragul dintre fazele Bz. D și Ha A₁ ale cronologiei central-europene a fost plasat, în cronologie absolută, pe la 1200 în.d.Chr..

Pentru evoluția primei epoci a fierului în Grecia continentală A. M. Snodgrass a propus următoarea succesiune cronologică (*Snodgrass*, 1962, 232, 488): Submicenian (1125—1050/1040 în.d.Chr.), Protogeometric (1050/1040—900 în.d.Chr.), Geometric timpuriu (900—850 în.d.Chr.), Geometric mijlociu (850—760 în.d.Chr.) și Geometric tîziu (760—700 în.d.Chr.).

Un rol major în stabilirea succesiunii stratigrafice și cronologice de la Troia l-au avut rezultatele cercetărilor sistematice întreprinse pe colina de la Hissarlik de misiunea americană condusă de C. W. Blegen. Dintre cele nouă etape mari în care a fost împărțită evoluția acestei stațiuni (Troia I—IX), îndeosebi descoperirile aparținînd fazei Troia VII (cu subdiviziunile VIIa, VIIb₁ și VII b₂) au fost utilizate adeseori ca repere de bază în încercările de precizare a sfîrșitului epocii bronzului și începutului primei epoci a fierului în Europa de sud-est și, parțial, centrală. Într-una dintre primele sale lucrări despre Troia (*Blegen*, 1937, 11), cercetătorul american a propus pentru așezările Troia VII și Troia VIII următoarea schemă cronologică: Troia VIIa (1300—1200 în.d.Chr.), Troia VIIb₁ (1200—1100 în.d.Chr.), Troia VIIb₂ (1100—1000 în.d.Chr.) și Troia VIIHa (1000—550 în.d.Chr.). Ulterior, folosind ca reper în special ceramica miceniană tîrzie „importată” de stil Granary, acesta a modificat datarea așezărilor Troia VIIa și Troia VIIb (*Blegen, Boulter, Caskey, Rawson, Sperling*, 1958, 218, 289) astfel: Troia VIIa (1300—1260 în.d.Chr.), Troia VIIb₁ (1260—1190 în.d.Chr.) și Troia VIIb₂ (1190—1100 în.d.Chr.).

Bazîndu-se pe rezultatele cercetărilor din Levant, care au evidențiat necesitatea coborîrii cronologiei lui Furumark, cercetătoarea americană N. K. Sandars a propus, însă, revizuirea parțială a cronologiei egeene și troiene, cu implicații și asupra celei central-europene (*Sandars*, 1971). Pornind în analiza sa încă de la faza Troia VI și considerînd că Troia VIIb₁ poate fi datată în intervalul cuprins între începutul și cea de-a doua jumătate a sec. XII în.d.Chr. iar Troia VIIb₂ între sfîrșitul sec. XII—sec. XI în.d.Chr., ea se pronunța tot-

odată pentru datarea Bronzului D central-european în sec. XII (în loc de sec. XIII în.d.Chr.) și a fazei Ha A în sec. XI sau, cel mult, începînd cu sfîrșitul sec. XII în.d.Chr.. Așa cum s-a menționat deja și în literatura românească de specialitate (László, 1985, 20; Petrescu-Dîmbovița, 1988, 176), implicațiile acestor modificări ale cronologiei egeeano-troiene — confirmate și de cercetările de la Kastanas, în Macedonia (Hänsel, 1979; Hochstetter, 1984, 1987) — pot fi destul de importante și pentru datarea sfîrșitului epocii bronzului și începutului primei epoci a fierului din anumite zone ale spațiului carpato-dunărean. Asupra lor vom reveni, însă, la momentul potrivit pe parcursul acestei lucrări.

În afara celor enumerate mai sus, în acest cadru se mai fac adesea referiri și la o serie de alte sisteme cronologice și de periodizare, elaborate pentru zone mai restrînse ale Europei, respectiv Bavaria, Austria, Italia nordică, zonele sud-est alpine și nord-vest balcanice (Slovenia, Croația, Bosnia), Macedonia, zonele est-alpine și din bazinul Dunării de mijloc (Slovacia, Ungaria), Serbia și Voivodina, Bulgaria și România, cu unele trimiteri la regiunea pruto-nistreană sau la zonele de stepă nord-pontice.

Pentru Germania, alături de sistemele lui P. Reinecke și H. Müller-Karpe, se detașează cel elaborat de G. Kossack. Analizînd descoperirile hallstattiene din Bavaria de sud (Kossack, 1959), încadrabile în intervalul cuprins între sfîrșitul fazei Ha B (mijlocul sau a doua jumătate a sec. VIII în.d.Chr.) și sfîrșitul fazei Ha D, uneori chiar Lt A (sec. V în.d.Chr.), acesta împarte faza Ha C în subfazele Ha C₁ (aprox. 720—650 în.d.Chr.) și Ha C₂ (aprox. 650—600 în.d.Chr.), iar faza Ha D în Ha D₁ (aprox. 600—520 în.d.Chr.), Ha D₂ (aprox. 520—480 în.d.Chr.) și Ha D₃/Lt A (aprox. 480—450 în.d.Chr.).

În afara cronologiilor mai vechi ale stațiunii de la Hallstatt (Reinecke, 1900; Hoernes, 1905, 1924; Kromer, 1959), pentru descoperirile și stațiunile hallstattiene de pe teritoriul Austriei se remarcă îndeosebi cea realizată de R. Pittioni. Acesta a divizat (Pittioni, 1954) în trei faze succesive (I—III) evoluția Hallstattului din aceste zone (respectiv intervalul cuprins între 850/750—400 în.d.Chr.).

Pentru cîmpurile de urne din Tirolul de nord, periodizarea realizată de H. Müller-Karpe rămîne ca unul dintre reperele de bază (Müller-Karpe, 1959), respectiv: faza I (Bz. D = sec. XIII în.d.Chr.), faza II (Ha A₁ = sec. XII în.d.Chr.), faza III cu subfazele IIIa (Ha A₂ = sec. XI în.d.Chr.) și IIIb (Ha B₁ = sec. X în.d.Chr.), urmată de faza IV (Ha B₂—B₃ = sec. IX—VIII în.d.Chr.).

Tot aici, se cuvine a fi remarcată și mai recenta împărțire în trei faze evolutive (Dobiat, 1980, 1981) a importantei necropole din Sulmtal, lângă Kleinklein (la vest de Leibnitz, în Steiermark); faza I (Ha B₃ = sec. VIII în.d.Chr.), faza II (aprox. Ha C = sec. VII în.d.Chr.) și faza III (Ha D₁ = sfîrșitul sec. VII — prima jumătate a sec. VI în.d.Chr.).

Importante, mai ales prin prisma legăturilor și paralelismelor ce pot fi stabilite cu unele manifestări ale primei epoci a fierului din zonele dunărene, sînt și diversele scheme de cronologie și periodizare a descoperirilor din prima epocă a fierului circumscrie cercului cultural sud-alpin din Italia nordică.

După ce O. Montelius a realizat cea dintîi schiță de ansamblu referitoare la epoca metalelor în Italia (Montelius, 1895; 1904; 1910), N. Åberg a fost acela care — printr-o succesiune de lucrări publicate între 1930 și 1935 — a pus bazele primei cronologii mai ample a epocii bronzului și primei epoci a fierului din această regiune (Åberg, 1930; 1931; 1932; 1933; 1934; 1935), după care

Bronzul final — sec. XI în.d.Chr. (precedat de „orizontul Peschiera” — sec. XII în.d.Chr.) — era urmat succesiv de fazele Benacci I (sec. X — prima jumătate a sec. IX în.d.Chr.), Benacci II (a doua jumătate a sec. IX — sec. VIII în.d.Chr.), Benacci III (sec. VII în.d.Chr.), Arnoaldi (afirșitul sec. VII — sec. VI în.d.Chr.) și Certosa (sec. V — începutul sec. IV în.d.Chr.).

În monumentală sa lucrare dedicată cronologiei „cîmpurilor de urne” nord și sud-alpine, H. Müller-Karpe va aduce ulterior precizări importante în acest sens (Müller-Karpe, 1959). Dacă pentru regiunea Emilia acesta considera că după orizontul Terramare (sec. XIV—XII în.d.Chr.) urmează acela de tip Bismantova-Monte Primo-Poggio Berni (sec. XI—X în.d.Chr.), continuat prin fazele Bologna I (sec. IX în.d.Chr.), Bologna II (sec. VIII în.d.Chr.) și Bologna III (sec. VII în.d.Chr.), în cazul zonei venete (Este) el propunea succesiunea : orizontul Peschiera (aprox. sec. XIV/XIII—XII în.d.Chr.), Fontanella (sec. XI—X în.d.Chr.), urmate de fazele Este I (sec. IX în.d.Chr.), Este II (sec. VIII în.d.Chr.) și Este III (sec. VII în.d.Chr.).

O serie de nuanțări și chiar modificări au fost realizate mai apoi în special asupra cronologiei unor faze din cadrul necropolelor de la Bologna și Este.

Astfel, pentru seria descoperirilor înregistrate în stațiunea de la Bologna a, O. H. Frey și S. Gabrovec au propus următoarea succesiune cronologică (Frey, 1969; Frey-Gabrovec, 1971) : Villanovian I (corespunzînd aprox. fazei Bologna I la Müller-Karpe; sec. IX în.d.Chr.), Villanovian II (aprox. prima jumătate a fazei Bologna II la Müller-Karpe; sec. VIII în.d.Chr.), Villanovian III (a doua jumătate a fazei Bologna II și începutul fazei Bologna III la Müller-Karpe; a doua jumătate a sec. VIII — începutul sec. VII în.d.Chr.), Villanovian IV A—C (paralelizat parțial cu faza Bologna III la Müller-Karpe, dar avînd o evoluție mai lungă decît aceasta : prima jumătate a sec. VII — a doua jumătate a sec. VI în.d.Chr.) și faza Certosa (sfirșitul sec. VI — sec. V în.d.Chr.). Concomitent, menționînd — în mare — periodizarea și încadrarea cronologică a celor trei mari faze stabilite de H. Müller-Karpe pentru această stațiune, K. Kilian împărțea faza Bologna II (Ha B₃ = sec. VIII în.d.Chr.) în subfazele II A—C, eventual și II D, iar faza Bologna III (Ha C = sec. VII în.d.Chr.) în subfazele III A—B (Kilian, 1971).

În cazul stațiunii de la Este, opiniile exprimate (Dehn-Frey, 1962; Frey, 1969; Frey-Gabrovec, 1971) au condus spre divizarea celei de a doua faze a acesteia în : Este II timpuriu (incluzînd aici întreaga fază Este II și începutul fazei Este III la Müller-Karpe; sec. VIII — începutul sec. VII în.d.Chr.), Este II mijlociu, Este II tîrziu și Este II/III (corespunzînd — în mare — fazei Este III la Müller-Karpe; cea mai mare parte a sec. VII în.d.Chr.), urmate de faza Este III cu subfazele timpurie, mijlocie și tîrzie (datată încă mai tîrziu decît faza Este III la Müller-Karpe, respectiv începutul sec. VI — începutul sec. IV în.d.Chr.).

Alte precizări asupra periodizării și cronologiei descoperirilor din nordul Italiei (culturile Golasecca și Este) au fost făcute ulterior de o serie de cercetători italieni (Peroni—Carancini—Coretti — Irđi—Pouzo Bononi—Rallo—Saronio Masolo-Serra Ridgeway, 1975) și, mai recent, de O. H. Frey (Frey, 1980).

Deosebit de frecvente în cuprinsul acestei lucrări sînt, de asemenea, raportările la mai multe descoperiri și stațiuni aparținînd cercului sud-est alpin sau arealului nord-vest balcanic, cuprinzînd cîteva regiuni mai mari integrate pînă nu demult în teritoriul fostei Iugoslavii (în special Slovenia, Croația și

Bosnia). Ele sînt reprezentate mai mult de necropole și într-o măsură mai mică de așezări cu stratigrafie cit de cit reprezentativă.

Pentru Slovenia se cuvin a fi amintite aici în primul rînd opiniile exprimate în legătură cu periodizarea și cronologia descoperirilor mai vechi efectuate în stațiunile de la Santa Lucia (Sv. Lucija) și Vače (Watsche).

Prima dintre ele (*Marchesetti*, 1886; 1903; 1981²; *Szombathy*, 1887; *Duhn—Messerschmidt*, 1939, cu. bibl.), situată în vestul Sloveniei aproape de granița cu Italia, prezintă strînse legături în cerul cultural sud-alpin din zona nord-italică (Este-Bologna). Inițial, evoluția sa a fost împărțită de M. Hoernes în două mari faze (*Hoernes*, 1894; 1895): faza veche (700—550 în.d.Chr.) și faza tîrzie (550—400 în.d.Chr.). Ulterior, O. H. Frey și S. Gabrovec au adus îmbunătățiri acestei periodizări (*Frey—Gabrovec*, 1971), structurînd evoluția necropolei de aici astfel: faza I, cu subfazele Ia (sec. VIII — începutul sec. VII în.d.Chr.), Ib (prima jumătate a sec. VII în.d.Chr.) și Ic (mijlocul și a doua jumătate a sec. VII în.d.Chr.), urmată de faza II, cu subfazele IIa (sec. VI în.d.Chr.), IIb (aprox. prima jumătate și mijlocul sec. V în.d.Chr.) și IIc (a doua jumătate a sec. V — prima jumătate a sec. IV în.d.Chr.). Reluînd în discuție grupa de descoperiri din zona Sv. Lucija — Most na Soci, B. Teržan, N. Trampuž și S. Gabrovec au făcut noi precizări referitoare la conținutul și datarea acestor faze (*Teržan—Trampuž*, 1973; *Gabrovec*, 1987b).

În cazul descoperirilor de la Vače, divizate inițial de M. Hoernes în două mari perioade (*Hoernes*, 1914, 39 și urm.): Vače I (800—600 în.d.Chr.) și Vače II (600—400 în.d.Chr.), F. Stare a propus ulterior (*Stare*, 1954) următoarea schemă cronologică: Vače I (sec. VIII—VII în.d.Chr.), Vače II cu subfazele IIa (sec. VI—prima jumătate a sec. V în.d.Chr.) și IIb (a doua jumătate a sec. V — sec. IV în.d.Chr.), respectiv Vače III (sec. III — I în.d.Chr.). G. Kossack a adus mai apoi (*Kossack*, 1959) unele precizări și modificări în succesiunea etapelor hallstattiene din evoluția acestei stațiuni, astfel: Vače Ia (a doua jumătate a sec. VIII în.d.Chr.), Vače Ib (prima jumătate a sec. VII în.d.Chr.), Vače IIa (a doua jumătate a sec. VII — începutul sec. VI în.d.Chr.) și Vače IIb (mijlocul și a doua jumătate a sec. VI în.d.Chr.).

S. Gabrovec este acela căruia i se datorează primul studiu de sinteză asupra Hallstattului din Slovenia (*Gabrovec*, 1965; 1966). Pornind de la acesta, O. H. Frey și S. Gabrovec realizează următoarea schemă evolutivă pentru zona centrală a Sloveniei — *Dolenjska* (*Frey*, 1969; *Gabrovec*, 1970; *Frey—Gabrovec*, 1971): orizontul Podzemelj, cu subfazele I și II (Ha B₃/C₁; sfîrșitul sec. VIII — începutul sec. VII în.d.Chr.), orizontul Stična 1 — Novo Mesto (sec. VII în.d.Chr.), orizontul Stična 1 (începutul sec. VI în.d.Chr.), orizontul coifurilor cu creastă dublă — *Doppelkamhelme* (mijlocul și a doua jumătate a sec. VI în.d.Chr., cu unele prelungiri pînă în sec. V în.d.Chr.), orizontul fibulelor de tip Certosa (prima jumătate și mijlocul sec. V în.d.Chr.) și orizontul coifurilor de tip Neggau (sfîrșitul sec. V — sec. IV în.d.Chr.). După alte cîteva intervenții asupra acestui subiect (*Gabrovec*, 1973; 1974; 1976), cercetătorul sloven a propus mai recent (*Gabrovec*, 1987a, 36), pentru aceeași zonă, succesiunea: Podzemelj (cu etapele 1 și 2) — Stična (cu fazele 1 — 2) — orizontul fibulelor cu areul șerpuit (*Schlangenfibel mit Kopfscheibe*) — orizontul fibulelor de tip Certosa (cu etapele timpurie și tîrzie) — orizontul de tip Neggau (timpuriu și tîrziu).

Pentru cronologia „cîmpurilor de urne” dintre Sava și Drava, integrate mai nou așa-numitului „grup Dobova-Ruše”, sînt de menționat în primul rînd contribuțiile lui H. Müller-Karpe și F. Stare.

Cercetătorul german a periodizat (Müller-Karpe, 1959, 115—133) evoluția necropolei de la Ruše (Maria Rast), lângă Maribor, în trei etape: orizontul I (Ha B₁; sec. X în.d.Chr.), orizontul II (Ha B₂ = sec. IX în.d.Chr.) și orizontul III (Ha B₃; sec. VIII în.d.Chr.). Editarea postumă (Stare, 1975) a cercetărilor efectuate de F. Stare, între 1952—1961, în necropola de la Dobova (pe valea Savei) a permis divizarea acesteia în trei grupe de descoperiri, plasate cronologic între 1100—800 în.d.Chr.. Mai nou, luind în discuție problematica „cîmpurilor de urne” din zona sud-est alpină, S. Gabrovec a datat începutul grupei de tip Dobova-Ruše încă din Ha A₁, considerînd că evoluția descoperirilor și stațiunilor atribuite acestuia s-ar fi petrecut în intervalul Ha A₁—B₂, respectiv între sec. XII — sfîrșitul sec. IX în.d.Chr. (Gabrovec, 1983, 54—63).

Evoluția ulterioară a primei epoci a fierului în nordul Sloveniei (ca și în unele zone din sudul Austriei și nordul Croației) este reprezentată printr-o serie de descoperiri desemnate în literatură sub denumirile de grupă Martijanec—Kleinklein, Martijanec—Wies sau Martijanec—Kaptol (Gabrovec, 1965; 1966; 1973; Vasić, 1973a, 38—43, 126; Vinski-Gasparini, 1987). Acestea au fost împărțite în trei orizonturi cronologice: orizontul 1 (Ha B₃—C₁; sec. VIII — începutul sec. VII în.d.Chr.), orizontul 2 (a doua jumătate a sec. VII în.d.Chr.) și orizontul 3 (sec. VI în.d.Chr., cu deosebire prima jumătate a acestuia).

Într-o recentă monografie (Teržan, 1990), dedicată primei epoci a fierului în Styria slovenă, B. Teržan s-a pronunțat în favoarea următoarei periodizări a acestei epoci în zona nord-slovenă, ridicînd — în general cu 50 de ani — datarea unor orizonturi de descoperiri față de anumite faze ale cronologiei central-europene a lui Müller-Karpe: faza I (sec. X — prima jumătate a sec. IX în.d.Chr.), faza II (a doua jumătate a sec. IX — prima jumătate a sec. VIII în.d.Chr.), faza III, cu subfazele IIIa (a doua jumătate a sec. VIII — prima jumătate a sec. VII în.d.Chr.) și IIIb (a doua jumătate a sec. VII în.d.Chr.), urmate de fazele IV—V (sec. VI — începutul sec. IV în.d.Chr.).

Pentru grupa de descoperiri din zona Ljubljanei a fost, de asemenea, avansată (Puš, 1971; 1982; Gabrovec, 1973; 1976; 1983, 63—70; 1987 d) o schemă evolutivă divizată în șase faze mari: Ljubljana I (sec. XIII—IX în.d.Chr.), Ljubljana II, cu subfazele IIa (prima jumătate a sec. VIII în.d.Chr.) și IIb (a doua jumătate a sec. VIII în.d.Chr.), Ljubljana III, cu subfazele IIIa (prima jumătate a sec. VII în.d.Chr.) și IIIb (a doua jumătate a sec. VII în.d.Chr.), Ljubljana IV (sec. VI în.d.Chr.) și Ljubljana V—VI (sec. V — începutul sec. IV în.d.Chr.).

Analiza materialelor descoperite într-o serie de stațiuni (Šmihel, Škocjan, Tržišče, Križna gora, etc.) situate în zona de sud-vest a Sloveniei (Notranjska) a permis și aici realizarea unei imagini de ansamblu privitoare la evoluția primei epoci a fierului (Marchesetti, 1903; 1981²; Gabrovec, 1965; 1966; 1987c; Guštin, 1973; 1979; Vasić, 1973a, 44—49, 126—127; Urleb, 1974). Dacă M. Guštin a periodizat (Guštin, 1973; 1979) evoluția întregii epoci a fierului din această zonă în opt mari perioade (I = sec. X—VIII în.d.Chr.; II = sfîrșitul sec. VIII — prima jumătate a sec. VII în.d.Chr.; III = mijlocul și a doua jumătate a sec. VII — începutul sec. VI în.d.Chr.; IV = prima jumătate și mijlocul sec. VI în.d.Chr.; V = sfîrșitul sec. VI — mijlocul sec. V în.d.Chr.; VI = sfîrșitul sec. V — sec. IV în.d.Chr.; VII—VIII = a doua epocă a fierului, sec. III—I în.d.Chr.), S. Gabrovec a propus mai recent (Gabrovec, 1987c) următoarea succesiune de orizonturi în dezvoltarea primei epoci a fierului din această zonă: Notranjska 1 (sec. X—IX în.d.Chr.), Notranjska 2, cu subfazele

2a și 2b (sec. VIII — începutul sec. VII în. d. Chr.), Notranjska 3, cu subfazele 3a și 3b (sec. VII — începutul sec. VI în. d. Chr.), Notranjska 4 (sec. VI în. d. Chr.), Notranjska 5 (sec. V în. d. Chr.) și Notranjska 6 (sfârșitul sec. V — prima jumătate a sec. IV în. d. Chr.).

Într-o cunoscută monografie (*Vinski-Gasparini*, 1973), referitoare la „cultura cimpurilor de urne” din Croația de nord, Ks. Vinski—Gasparini consideră că evoluția diverselor grupe ale acesteia, precum și a orizonturilor de depozite de bronzuri atribuite acestora, în zona cuprinsă între Sava, Drava și Dunăre (respectiv estul Sloveniei, nord-estul Croației, nordul Bosniei, Slavonia și Srem), s-a desfășurat pe parcursul a cinci faze cuprinse între sfârșitul fazei Bz. C și începutul fazei Ha C a cronologiei central europene: faza I (sfârșitul sec. XIV — sec. XIII în. d. Chr.), faza II (sfârșitul sec. XIII — sec. XII în. d. Chr.), faza III (sec. XI în. d. Chr.), faza IV (sec. X — prima jumătate a sec. IX în. d. Chr.) și faza V (a doua jumătate a sec. IX — sec. VIII în. d. Chr.). Reluând discuția asupra acestui subiect (*Vinski-Gasparini*, 1983a; 1983b), cercetătoarea croată a precizat existența următoarelor orizonturi de depozite de bronzuri în zona menționată: orizontul I — *Peklenica* (Bz. D; sec. XIII în. d. Chr.), orizontul II — *Veliko Nabrdje* (Ha A₁; sec. XII în. d. Chr.), orizontul III — *Kloštar Ivanić* (Ha A₂; sec. XI în. d. Chr.), orizontul IV — *Miljana* (Ha B₁; sec. X în. d. Chr.) și orizontul V (Ha B₂—Ha B₃/C₁; sec. IX—VIII în. d. Chr.).

Diverse sisteme cronologice și de periodizare au fost realizate și în legătură cu evoluția unor grupe de descoperiri atribuite primei epoci a fierului din anumite regiuni de pe litoralul croat al Mării Adriatice, cum ar fi: grupa istriiană, din zona peninsulei Istria (*Vasić*, 1973a, 50—53, 127—128; *Gabrovec—Miho-vilić*, 1987; cu bibl.), grupa liburnică, în zona dintre riurile Zrnanja și Krka (*Vasić*, 1973a, 56—61, 128—129; *Batorić*, 1987; cu bibl.), grupa iapodică, din zona Lika (*Vasić*, 1973a, 62—70, 129—131; *Drechsler—Bižić*, 1987; cu bibl.) și grupa central-dalmatină (*Vasić*, 1973a, 71—76, 131; *Čović*, 1987b; cu bibl.). Întrucât aceste zone nu vom mai insista aici asupra lor.

Pentru zona de nord a Bosniei, deosebit de importante sînt descoperirile efectuate la Donja Dolina și în împrejurimile acesteia. Pe baza acestora, Z. Marić a periodizat inițial (*Marić*, 1964) evoluția întregii epoci a fierului în zonă pe parcursul a trei etape mari, respectiv perioada I (1200—700 în. d. Chr.), perioada II (700—360 în. d. Chr.) și perioada III (360 — începutul sec. I d. Chr.). Acestea au fost subdivizate, la rîndul lor, în mai multe faze. Astfel, perioada I cuprindea fazele: Ia (1200—1000 în. d. Chr.), Ib (1000—800 în. d. Chr.) și Ic (800—700 în. d. Chr.). Perioada II era împărțită în fazele IIa (700—600 în. d. Chr.), IIb (600—500 în. d. Chr.) și IIc (500—360 în. d. Chr.). Perioada III, corespunzînd celei de-a doua epoci a fierului, includea fazele IIIa (360—250 în. d. Chr.), IIIb (250-aprox. 150 în. d. Chr.) și IIIc (aprox. 150 — începutul sec. I d. Chr.).

Precizări asupra conținutului și datării fazelor Donja Dolina Ia-c au fost făcute ulterior de către Ks. Vinski—Gasparini (*Vinski—Gasparini*, 1983a, 626—630).

Relativ recent, B. Čović a propus o periodizare mai nuanțată a descoperirilor aparținînd primei epoci a fierului din nordul Bosniei, incluse în „grupa de tip Donja Dolina — Sanski Most” (*Čović*, 1987a, 234—266). Conform acesteia, faza Donja Dolina — Sanski Most 1 (aprox. 800—650 în. d. Chr.) este urmată de faza Donja Dolina—Sanski Most 2, cu subfazele 2a (650—575 în.

d. Chr.), 2b (575—525 în. d. Chr.) și 2c (525—500 în. d. Chr.), ultima fiind faza Donja Dolina — Sanski Most 3, cu subfazele 3a1 (500—450 în. d. Chr.), 3a2 (450—350 în. d. Chr.) și 3b (350—300/275 în. d. Chr.).

Un alt grup de descoperiri, atribuite perioadei de care ne ocupăm în această lucrare, sînt acelea circumscrise zonei central-bosniace (Benac, 1956; 1959; Čović, 1956b; 1983c; Vasić, 1973a, 71—72, 131; Drechsler—Bižić, 1983). Reprezentative în acest context sînt îndeosebi etapele finale ale așezărilor de la Zecovi, lingă Prijedor (straturile III—I, după Benac), Varvára (faza C, cu subfazele C₁₋₃) și Pod, lingă Bugojno (fazele B, C și D). Discutînd mai recent (Čović, 1987c) cronologia și periodizarea acestor descoperiri, B. Čović a divizat în 6 etape evoluția primei epoci a fierului în centrul Bosniei: faza 1 (1000—725 în. d. Chr.), faza 2 (725—625/600 în. d. Chr.), faza 3 (625/600—550 în. d. Chr.), faza 4 (550—450 în. d. Chr.), faza 5 (450—350 în. d. Chr.) și faza 6 (350—300 în. d. Chr.).

Într-un areal destul de vast, incluzînd zonele central-estice și sudice ale Bosniei, sud-vestul Serbiei și jumătatea de nord a Albaniei, se detașează un bogat și omogen grup de descoperiri și stațiuni (mai ales necropole) aparținînd atît epocii bronzului cît și primei epoci a fierului, atribuit îndeobște autariaților iliri. În general, acestea sînt desemnate în literatură de specialitate fie sub titlatura de *grup sau grupă Glasinac* (Vasić, 1973a, 77—85, 132—134; Čović, 1983b), fie sub aceea de *cultură Glasinac* (Čović, 1987d) sau cultură de tip *Glasinac-Mati* (Prendi, 1975, 128; 1985, 88—90; Kilian, 1975a; 1976b).

A. Benac și B. Čović sînt cei cărora li se datorează prima periodizare mai amplă a descoperirilor de la Glasinac (Benac—Čović, 1956; 1957). Ei au împărțit evoluția acestora în cinci faze mari (I—V), cu mai multe subfaze. Dintre ele, în acest context ne interesează mai ales următoarele: Glasinac IIIb (sec. XII—XI în. d. Chr.), Glasinac IIIc (sec. X—IX în. d. Chr.), Glasinac IVa (sfîrșitul sec. IX—sec. VIII în. d. Chr.), Glasinac IVb (sfîrșitul sec. VIII—sec. VII în. d. Chr.), Glasinac IVc (sfîrșitul sec. VII—sec. VI în. d. Chr.), Glasinac Va (sfîrșitul sec. VI—prima jumătate a sec. IV în. d. Chr.) și Glasinac Vb (a doua jumătate a sec. IV—prima jumătate a sec. III în. d. Chr.).

Ulterior, această schemă evolutivă a descoperirilor efectuate pe platoul de la Glasinac a suferit mai multe corecturi și modificări.

Astfel, considerînd că nu existau suficiente argumente pentru separarea subfazelor IVa și IVb, respectiv IVc și Va, M. Garašanin plasa începutul fazei Glasinac IV la sfîrșitul sec. VIII în. d. Chr. (Garašanin M., 1962, 182—185).

Declarîndu-se de acord cu această datare pentru începutul fazei Glasinac IV, dar considerînd în același timp necesară introducerea unei subfaze (IIIId) care să corespundă Ha B₃ central-european, R. Vasić aprecia totuși că opinia lui M. Garašanin în legătură cu imposibilitatea efectuării unei distincții între subfazele Glasinac IVc și Va este puțin acceptabilă (Vasić, 1973a, 83, 133). Ca atare, el propunea următoarea succesiune: Glasinac IIIId (corespunzînd parțial subfazei Benac—Čović IVa; sec. VIII în. d. Chr.), Glasinac IVa (respectiv IV b la Benac—Čović; sfîrșitul sec. VIII—sec. VII în. d. Chr.), Glasinac IVb (sfîrșitul sec. VII—sec. VI în. d. Chr.), Glasinac Va (sec. V—prima jumătate a sec. IV în. d. Chr.) și Glasinac Vb (post mijlocul sec. IV în. d. Chr.; per. elenistică).

Precizări asupra conținutului și datării diverselor faze de la Glasinac au mai fost făcute de M. Garašanin (1973, 479—480), K. Kilian (1975a, 59) și R. Vasić (1977b, 20—26; 1979, 259—261).

Relativ recent, B. Čović a realizat o nouă periodizare a descoperirilor aparținând „grupului” sau „culturii Glasinac”. Pentru primele trei etape (Glasinac I—III), atribuite epocii bronzului, acesta a propus (Čović, 1983b; 1983c) succesiunea de orizonturi : Glasinac I (Bz. A₁—A₂; sec. XVIII — prima jumătate a sec. XVI în. d. Chr.), Glasinac IIa-b (Bz. B₁—C₂; a doua jumătate a sec. XVI — sec. XIV în. d. Chr.), Glasinac IIIa (Bz. D; sec. XIII în. d. Chr.), Glasinac IIIb, cu subfazele IIIb1 (Ha A₁; sec. XII în. d. Chr.) și IIIb2 (Ha A₂; sec. XI în. d. Chr.), respectiv Glasinac IIIc (Ha B₁—B₂; sec. X—IX în. d. Chr.). În cazul descoperirilor atribuite primei epoci a fierului, același autor (Čović, 1987d) s-a pronunțat în favoarea următoarei periodizări : Glasinac IVa (800—725 în. d. Chr.), Glasinac IVb (725—625 în. d. Chr.), Glasinac IVc1 (625—550 în. d. Chr.), Glasinac IVc2 (550—500/475 în. d. Chr.), Glasinac Va (500/475—350 în. d. Chr.) și Glasinac Vb (post 350, per. elenistică).

În cele ce urmează, vom face câteva referiri și la unele periodizări sau cronologii avansate în legătură cu evoluția primei epoci a fierului din Albania, zonele sudice ale Iugoslaviei și nordul Greciei.

Pentru bronzul târziu și începutul epocii fierului în Albania, F. Prendi și M. Korkuti (Prendi, 1966; 1974; 1975; Korkuti, 1969; 1971a; 1971b; Kilian, 1972b) au propus inițial succesiunea următoarelor orizonturi, prin raportare la cronologia egeeană : Maliq IIId — Tren IIb — Vajze și Mati timpurii (paralelizat cu Helladicul târziu II—III și Protogeometric), urmat de orizontul Tren III — Vajze și Mati târzii (Geometric).

Bogatul material aparținând primei epoci a fierului din Albania de nord-est (zona Kukes), provenind în special din necropolele de la Krume, Ćinamak sau Kenete și aflat în strinsă legătură cu descoperirile de tip Glasinac, a fost împărțit de B. Jubani în două faze (Jubani, 1972), respectiv : faza I (sec. VIII—VII în. d. Chr.) și faza II (sec. VI—IV în. d. Chr.).

Într-un studiu dedicat accesoriilor vestimentare și de harnașament din epoca fierului în spațiul dintre Egeea și Adriatică, K. Kilian a schițat și o nouă periodizare a acestei epoci în Albania (Kilian, 1975a, 38—56). Conform acesteia, Bronzul târziu de aici era urmat de fazele : Fier IA (corespunzând aprox. fazelor Ha A—B₁ în cronologia central-europeană; sfârșitul sec. XII — sec. X în. d. Chr.), Fier IB (aprox. Ha B₂—B₃; sec. IX—VIII în. d. Chr.), Fier IC₁ (aprox. Ha C₁; sfârșitul sec. VIII — prima jumătate a sec. VII în. d. Chr.), Fier IC₂ (aprox. Ha C₂; a doua jumătate a sec. VII în. d. Chr.), Fier IC₃ (aprox. Ha D₁; prima jumătate a sec. VI în. d. Chr.) și Fier II (aprox. Ha D₂—D₃; a doua jumătate a sec. V în. d. Chr.).

Paralel., F. Prendi a structurat în trei faze mari evoluția epocii fierului din Albania, respectiv perioada cuprinsă între sfârșitul sec. XII — sec. V în. d. Chr. (Prendi, 1975, 113; Andrea, 1982) : I (sfârșitul sec. XII — prima jumătate a sec. VIII în. d. Chr.), II (a doua jumătate a sec. VIII — începutul sec. VI în. d. Chr.) și III (sec. VI—V în. d. Chr.). El a făcut ulterior și alte precizări în acest domeniu (Prendi, 1982; 1985).

Într-o lucrare mai recentă (Andrea, 1985), referitoare la necropolele tumulare din sud-estul Albaniei (bazinul Korga), Zh. Andrea a împărțit evoluția acestora în cinci faze : Barç I (Bronz timpuriu), Barç II (Bronz târziu; sfârșitul sec. XIII — sfârșitul sec. XII în. d. Chr.), Barç III (sfârșitul sec. XII — prima jumătate a sec. VIII în. d. Chr.), Barç IV (a doua jumătate a sec. VIII — începutul sec. VI în. d. Chr.) și Barç V (sec. VI—V în. d. Chr.). Concomitent, cercetătoarea albaneză accepta aici — după Bronzul târziu — o perioadă de tran-

ziție de la epoca bronzului la cea a fierului (corespunzând fazei Barç III, respectiv sfîrșitul sec. XII — prima jumătate a sec. VIII în. d. Chr.), urmată de perioada Fierului dezvoltat (ilustrată în special prin fazele Barç IV—V și prin tumulii de la Kuçi i Zi, respectiv a doua jumătate a sec. VIII — sec. V în. d. Chr.).

Dintre cele mai importante stațiuni atribuite primei epoci a fierului în sudul Serbiei și în Kosovo se detașează necropolele plane de incineratie de la Donja Brnjica, Gornja Stražava, Donja Toponica și Karagač, așezările de la Belačevac și Hisar, precum și necropolele tumulare de incineratie de la Široko, Dibičak și Romaja. La stabilirea periodizării și cronologiei acestora se detașează contribuțiile lui D. Srežović, M. Garašanin, K. Kilian și R. Vasić (*Garašanin, M.*, 1960; 1973, 481—485; *Srežović*, 1973; *Kilian*, 1975a, 57—62; *Vasić*, 1977 b, 11—12, 25—26; 1987g, 673—680; 1990 b).

Pentru zona Macedoniei (incluzind aici atît regiuni din sudul Iugoslaviei cît și din nordul Greciei), alături de periodizările mai vechi ale lui W. A. Heurtley (1925; 1939; *Hochstetter*, 1984, 277 și urm.) și de cea în patru mari faze elaborată de M. Garašanin pentru Serbia și Macedonia (*Garašanin M.*, 1960; 1962; 1964; 1973; *Vasić*, 1973a, 106—111), asupra căruia vom reveni în cele ce urmează, trebuie amintită aici și aceea avansată de K. Kilian. El a propus (*Kilian*, 1975b, 63 și urm., Taf. 101—102) pentru evoluția epocii fierului în Macedonia următoarea succesiune de orizonturi: IA (Submicenian; aprox. Ha A în cronologia central-europeană; sfîrșitul sec. XII — sec. XI în. d. Chr.), IB1 (Protogeometric; aprox. Ha B₁; sfîrșitul sec. XI — sec. X în. d. Chr.), IB2 (Geometric timpuriu și mijlociu; aprox. Ha B₂; sec. IX — începutul sec. VIII în. d. Chr.), IB3 (Geometric tîrziu; aprox. Ha B₃; sec. VIII în. d. Chr.), IIA (Attic timpuriu; aprox. Ha C₁; sfîrșitul sec. VIII — prima jumătate a sec. VII în. d. Chr.), IIB (aprox. Ha C₂—D₁; a doua jumătate a sec. VII — prima jumătate a sec. VI în. d. Chr.), IIC (aprox. Ha D₂—D₃; a doua jumătate a sec. VI — sec. V în. d. Chr.) și III (post 400 în. d. Chr.).

Alături de acestea, mai pot fi amintite aici și cronologiile elaborate în legătură cu descoperirile efectuate în cîteva stațiuni importante din această zonă, cele mai cunoscute dintre ele fiind necropolele de la Vergina și Chauchitsa sau așezările-tell („*toumba*”) de la Axiochorion (Vardaroftsa), Limnotopos (Vardino) și Kastanas, toate în nordul Greciei.

Pentru necropola de la Vergina, M. Andronikos a avansat inițial o periodizare în șase faze, considerînd că evoluția acestora s-ar fi petrecut între sfîrșitul sec. XI — sec. VIII în. d. Chr. (*Andronikos*, 1969). Ulterior, K. Kilian a propus (*Kilian*, 1975a, 65—74) divizarea acesteia în opt faze, cuprinse între sec. XII — sfîrșitul sec. VIII în. d. Chr., după cum urmează: Vergina I (Helladic tîrziu III B/C; aprox. sfîrșitul sec. XIII — sec. XII în. d. Chr.), Vergina II (Submicenian și începutul Protogeometricului; aprox. sec. XI — începutul sec. X în. d. Chr.), Vergina IIIA (Protogeometric — „Subprotogeometric”; aprox. sec. X în. d. Chr.), Vergina IIIB și IIIC (Geometric timpuriu și mijlociu; aprox. sec. IX în. d. Chr.), Vergina IIIC final (Geometric tîrziu; aprox. sec. VIII în. d. Chr.) și Vergina IV (sfîrșitul sec. VIII, eventual începutul sec. VII în. d. Chr.), cu subfazele IVA și — eventual — IVB.

În cazul necropolei de la Chauchitsa (*Casson*, 1921; 1925), același K. Kilian a optat pentru existența a trei faze (*Kilian*, 1975a, 74—78), respectiv: Chauchitsa IA (a doua jumătate a sec. IX în. d. Chr.), Chauchitsa IB (sec. VIII

în. d. Chr.) și Chauchitsa II, eventual IIA și IIB (sfârșitul sec. VIII — sec. VII în. d. Chr.).

Cronologiile stabilite de K. Kilian pentru cele două necropole de mai sus au fost însă contestate mai recent de A. Hochstetter, pe baza paralelismelor stabilite cu ceramica lucrată cu mina din așezarea de la Kastanas (Hochstetter, 1984, 302—309).

Cele 22 de nivele stabilite de W. A. Heurtley în cazul așezării de la Axiochorion (Vardaroftsa) au fost grupate de acesta în cinci orizonturi culturale, notate A—E (Heurtley—Hutchinson, 1926; Heurtley—Davies, 1927; Heurtley, 1939, 36—39). Datarea lor a fost precizată de A. Hochstetter, prin comparație cu nivelele stabilite la Kastanas (Hochstetter, 1984, 278—283).

Pentru așezarea de la Limnotopos (Vardino), W. A. Heurtley a stabilit inițial fazele I, IIA-b și III (Heurtley, 1925). Poziția lor cronologică a fost, de asemenea, corectată de A. Hochstetter prin raportare la cercetările de la Kastanas (Hochstetter, 1984, 284—286).

Un loc deosebit de important în acest context îl ocupă, fără îndoială, și cercetările realizate între 1975—1979 în așezarea de la Kastanas (Hänsel, 1979; Kroll, 1983; Hochstetter, 1984; 1987; Aslanis, 1985; Becker, 1986). Pentru subiectul lucrării de față, valoarea descoperirilor de aici este cu atât mai mare cu cât ele au permis — datorită unei stratigrafii mai fine — să se stabilească relații mai precise cu anumite faze ale unor stațiuni din zona sud-est europeană (inclusiv din regiunea carpato-dunăreană) și — prin aceasta — să se creeze o imagine mai exactă privind îndeosebi evoluția Bronzului târziu și a primei epoci a fierului din acest spațiu. Ca urmare a cercetărilor amintite, pentru Bronzul târziu și epoca fierului, la Kastanas au putut fi stabilite un număr de 19 nivele succesive (nivelul 14 avînd la rîndul său două subnivele, respectiv 14a și 14b), grupate în șapte orizonturi cronologice și culturale notate III—IX (Hänsel, 1979; Hochstetter, 1984, 15 și urm., 277; 1987, 11), după cum urmează: Kastanas III, respectiv nivelele 19—18 („Bronz târziu vechi”; cca. 1600—1400 în. d. Chr.); Kastanas IV, respectiv nivelele 17—14a („Bronz târziu recent”; cca. 1400—1190 în. d. Chr.); Kastanas V, respectiv nivelele 13—11 („Tranziție la epoca fierului”; cca. 1190—1000 în. d. Chr.); Kastanas VI, respectiv nivelele 10—9 („Fier timpuriu vechi”; cca. 1000—900 în. d. Chr.); Kastanas VII, respectiv nivelele 8—5 („Fier timpuriu recent”; cca. 900—700 în. d. Chr.); Kastanas VIII, respectiv nivelele 4—2 („Fier dezvoltat”; cca. 700—400 în. d. Chr.) și Kastanas IX, respectiv nivelul 1 („Fier recent”; cca. 400—150 în. d. Chr.).

Revenind la zone mai apropiate de aceea discutată în prezenta lucrare, este foarte util să ne referim aici în primul rînd la sistemele cronologice și de periodizare elaborate pentru Serbia și Voivodina.

Principalele contribuții la periodizarea și cronologia descoperirilor din prima epocă a fierului de pe teritoriul Serbiei se datorează lui M. și D. Garașanin, lui R. Vasić precum și lui M. Jevtić.

Primii (Garașanin M., 1960; 1962; 1964; 1973, 404—406; Garașanin D., 1962; 1967a) au împărțit evoluția epocii fierului din Serbia și Macedonia în patru perioade mari: I (sec. XIII—IX în. d. Chr.), II (sec. VIII—VI în. d. Chr.), III (sfârșitul sec. VI — sec. IV în. d. Chr.) și IV (sec. III — sfârșitul sec. I în. d. Chr.). În același timp, R. Vasić a divizat perioada I în fazele Ia (sec. XIII—IX în. d. Chr.) și Ib (sfârșitul sec. IX — sec. VIII în. d. Chr.) iar perioada II în IIA (sfârșitul sec. VIII — sec. VII în. d. Chr.) și IIB (sfârșitul sec. VII — sec.

VI în. d. Chr.), datînd perioada III în sec. V—VI în. d. Chr. (Vasić, 1973a, 100—111, 137—140).

În lucrarea sa, referitoare la cronologia primei epoci a fierului din Serbia, R. Vasić a elaborat apoi o nouă periodizare a acestei epoci în patru orizonturi cronologice (Vasić, 1977b), respectiv : orizontul 1 (800/750—650 în. d. Chr.), orizontul 2 (650—550 în. d. Chr.), orizontul 3 (550—425 în. d. Chr.) și orizontul 4 (425—300 în. d. Chr.). Recent, același autor a mai făcut și alte precizări în legătură cu acest subiect (Vasić, 1987e-g; 1990 a).

Într-o monografie (Jertić, 1983) dedicată ceramicii din prima epocă a fierului în zonele central-balcanice, M. Jevtić împarte evoluția primei epoci a fierului din Serbia în trei perioade mari : perioada de tranziție la prima epocă a fierului cca. 1200-1000 în. d. Chr.), perioada timpurie a primei epoci a fierului (cca. 1000—750 în. d. Chr.) și perioada dezvoltată a primei epoci a fierului (cca. 750—350 în. d. Chr.). Practic, după perioada de tranziție (considerată a fi caracterizată prin puternice influențe din partea culturilor nordice ale „cîmpurilor de urne”, de tip Beierdorf—Velatice și Gáva), el acceptă existența a patru orizonturi culturale succesive în cadrul primei epoci a fierului din Serbia, respectiv : orizontul I (corespunzînd perioadei timpurii a primei epoci a fierului ; cca. 1000—750 în. d. Chr.) și orizonturile II—IV (aparținînd perioadei dezvoltate a primei epoci a fierului ; intervalul 750—350 în. d. Chr.).

Foarte recent (Jertić, 1990), același cercetător a propus următoarea periodizare în legătură cu descoperirile aparținînd primei epoci a fierului din Serbia vestică și Metohia : perioada timpurie a primei epoci a fierului (1000/900—750/725 în. d. Chr.), perioada mijlocie a primei epoci a fierului (750/725—550/525 în. d. Chr.) și perioada tîrzie a primei epoci a fierului (550/525—300 în. d. Chr.).

Tot aici trebuie amintite și o serie de cronologii avansate pentru o serie de stațiuni mai importante sau pentru anumite regiuni mai restrînse de pe văile Moravei, Nișavei și Timokului.

Dintre acestea, trebuie să menționăm aici în primul rînd pe cele referitoare la descoperirile efectuate în așezarea de la Mediana, lîngă Niš (Garašanin M., 1969, 85 și urm. ; 1973, 401 și urm. ; 1983f ; Stefanovich, 1973 ; Ajdić, 1983).

M. Garašanin a considerat că evoluția „grupei Mediana” sau „Mediana-Niš” s-a petrecut pe parcursul a trei faze : Mediana I (Fier I-a ; Bz. D, eventual și Bz. C), Mediana II (Fier IIb ; Ha A₁, eventual și Bz. D) și Mediana III (Fier IIc ; Ha A₂, eventual și Ha A₁).

Referitor la opinia lui M. Garašanin despre cronologia acestor faze s-au ridicat însă cîteva obiecții. Astfel, G. Tončeva (1980a, 19) a propus datarea fazei Mediana II în sec. XI în. d. Chr. (în loc de sec. XII în. d. Chr., așa cum o plasează M. Garašanin), apreciînd că aceasta este contemporană cu cea mai veche fază de la Pšeničevo (I). De asemenea, pe baza paralelismelor stabilite cu descoperirile de la Kastanas, A. Hochstetter a sincronizat așezarea de la Mediana cu orizonturile Kastanas VI—VII, ceea ce ar presupune o datare a acesteia în intervalul 1000—700 în. d. Chr. ! (Hochstetter, 1984, 352, Abb. 56).

Observații mai recente asupra celorlalte etape din evoluția primei epoci a fierului în această regiune a făcut R. Vasić (1987f).

Pentru cronologia descoperirilor din prima epocă a fierului în bazinul Moravei Mari, se detașează îndeosebi contribuțiile lui M. Stojić. Pornind de la schema lui Garašanin, acesta a apreciat inițial (Stojić, 1981b, 147) că în zona menționată — după o perioadă de tranziție (corespunzătoare perioadei I la Garašanin ; aprox. 1250—800/750 în. d. Chr.) — a urmat prima epocă a fieru-

lui, divizată în trei faze : I și II (corespunzând, în mare, perioadei II la Garașanin ; aprox. 800/750—600 în. d. Chr.), respectiv III, cu un orizont timpuriu și unul târziu (paralelă cu perioada III la Garașanin ; aprox. 600/550—400/350 în. d. Chr.), faza IV aparținând celei de a doua epoci a fierului („Fier recent” ; aprox. 400/350—sfârșitul sec. I în. d. Chr.). Mai recent (Stojić, 1986a, 95—96 ; 1990), același cercetător a elaborat o nouă periodizare a primei epoci a fierului din această zonă. Considerând că descoperirile atribuite acestei perioade în bazinul Moravei Mari aparțin triballilor, el le-a divizat în trei faze mari cu mai multe subfaze, respectiv : faza I/Proto—Triballi (sec. XIII—IX în. d. Chr.), faza II/Triballi timpurii (sec. VIII—VII în. d. Chr.) și faza III/Triballi (sec. VI — începutul sec. III în. d. Chr.). Faza I (cca. 1300—800 în. d. Chr.), considerată fază de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului, includea următoarele subfaze : Ia (Bz. D—Ha A₁ ; sec. XIII—XII în. d. Chr.), Ib (Ha A₂ ; sec. XI în. d. Chr.) ; Ic (Ha B₁ ; sec. X în. d. Chr.) și Id (Ha B₂ ; sec. IX în. d. Chr.). Faza II conținea două subfaze, IIa (cca. 800—720 în. d. Chr.) și IIb (cca. 720—600 în. d. Chr.), în timp ce faza III era structurată pe subfazele IIIa (cca. 600—525 în. d. Chr.), IIIb (cca. 525—400 în. d. Chr.) și IIIc (cca. 400—279 în. d. Chr.).

În afara celor mai sus amintite, pentru regiunile de nord ale Serbiei (Srem/Syrmium, zonele limitrofe Dunării) și Voivodina, au mai fost elaborate — pe baza stratigrafiei verticale și orizontale constatate în unele stațiuni mai importante — și alte cronologii sau periodizări ale primei epoci a fierului. Datorită multiplelor legături directe sau chiar a existenței de manifestări comune cu zona ce constituie subiectul acestei lucrări, trimiterile la acestea vor fi deosebit de frecvente în paginile ce urmează.

Dintre stațiunile ale căror descoperiri au stat la baza realizării acestor scheme evolutive se detașează în primul rând necropola și așezările de la Belegiš, în special Stojića Gunno și Gradač (Trbuković, 1955 ; 1956a ; 1956b ; 1959 ; 1961 ; Tasić, 1962a ; 1963 ; 1964 ; 1965a ; 1967 ; 1971a), necropola de la Beograd — „Karaburma” (Todorović, 1977), precum și așezările de la Gomolava, lângă Hrtkovci (Rašajski, 1954 ; Dimitrijević, 1956 ; Jovanović, 1965 ; 1971c ; Girić, 1965 ; 1988 ; Tasić, 1965b ; 1972b ; 1973 ; 1976 ; 1981b ; 1987 ; 1988b), „Gradina na Bosut” lângă Vašice (Milošević, 1964 ; Tasić, 1965c ; Medović, 1978 ; 1981a ; Popović, 1981b) și Feudvar, lângă Mošorin (Rašajski—Šulman, 1953 ; Medović, 1978 ; 1986 ; 1992 ; Medović—Hänsel, 1989 ; Hänsel—Medović, ș.a., 1992).

Pe baza descoperirilor de la Belegiš, precum și a altora similare (Surčin, Orešac, Ilandža, Beograd — „Karaburma”, Rospi Čuprija, Jakovo — „Ekonomija Sava”), N. Tasić a definit conceptul de grupă sau cultură de tip Belegiš (Brukner—Jovanović—Tasić, 1974, 240 și urm. ; Todorović, 1977, 149 și urm.), a cărei evoluție a împărțit-o în două faze : Belegiš I (Reinecke Bz. C—D ; aprox. sec. XIV—XIII în. d. Chr.) și Belegiš II (Ha A—B₁ ; aprox. sec. XII—X în. d. Chr.).

Ulterior, publicând necropola plană de incinerare de la Beograd — „Karaburma”, J. Todorović a divizat evoluția acesteia în patru faze mari (Todorović, 1977, 143—158) : faza I (Bronz mijlociu ; Reinecke Bz. B₁—B₂), faza II (Bronz târziu ; Reinecke Bz. C—D), faza III (Ha A₁—B₂ ; aprox. sec. XII—IX în. d. Chr.) și faza IV Ha B₃—D ; aprox. sec. VIII—IV în. d. Chr.).

Conform stratigrafiei verticale stabilite în cursul săpăturilor, s-a constatat că evoluția așezării de la Gomolava a avut loc pe parcursul a opt etape mari (I—VIII), cu mai multe subfaze (Jovanović, 1965 ; Tasić, 1965b ; 1973 ; 1976 ;

1987; 1988, 10; 1988a). Mai importante pentru contextul lucrării noastre sînt fazele IV și V, care au fost subdivizate astfel: Gomolava IVa (Reinecke Bz. A₁—A₂), Gomolava IVb (Reinecke Bz. B₁/C₂—D), Gomolava IVc (Ha A, eventual și Ha B₁; aprox. sec. XII — începutul sec. X în. d. Chr.), Gomolava Va (Ha B; aprox. a doua jumătate a sec. X — prima jumătate a sec. VIII în. d. Chr.), Gomolava Vb (Reinecke Ha C; aprox. a doua jumătate a sec. VIII — începutul sec. VI în. d. Chr.) și Gomolava Vc (Ha D — Lt. A—B; aprox. sec. VI—IV în. d. Chr.). Este de menționat aici că așezarea de la Gomolava dispune și de o serie de date radiocarbon (C₁₄), ca urmare a unor analize efectuate în laboratorul de la Gröningen (Tasić, 1973; 1988a; 55—57; Waterbolk, 1988).

De asemenea, trebuie să subliniem faptul că — încă din 1971 — N. Tasić a introdus în literatura de specialitate noțiunea de „grup Bosut” (Tasić, 1971 b-c). Considerat a fi principala manifestare din prima epocă a fierului în nordul Serbiei și Voivodina, evoluția acestui grup a fost paralelizată inițial cu cea a culturii Basarabi din România (aprox. mijlocul sec. VIII — sec. VII în. d. Chr.), menționîndu-se și posibilitatea unei existențe mai îndelungate a grupului Bosut comparativ cu aceea a descoperirilor de tip Basarabi din România.

Pe aceste baze, N. Tasić a elaborat de altfel și prima schemă mai completă de periodizare a Bronzului tîrziu și primei epoci a fierului din nordul Serbiei și Voivodina (Brukner—Jovanović—Tasić, 1974, 246—276, 375—376; Tasić, 1976). Conform acesteia, după fazele Belegiš I și II ce au fost atribuite Bronzului tîrziu (Bz. D—HaB₁; aprox. sec. XII—X, eventual și începutul sec. IX în. d. Chr.), urmează „grupul Bosut” (considerat ca o manifestare independentă în cadrul complexului de tip Basarabi) cu trei faze cronologice: faza I (cca. 850/800—650 în. d. Chr.), faza II (cca. 650—500 în. d. Chr.) și faza III (cca. 500—300 în. d. Chr.).

Analizînd situația așezărilor din prima epocă a fierului în zonele dunărene ale Iugoslaviei și bazîndu-se îndeosebi pe stratigrafia constatată la „Grădina na Bosutu” (lingă Vasiće), P. Medović a adus ulterior completări și precizări importante în această problemă (Medović, 1978, 40 și urm.; 1981a). Cu această ocazie, el a împărțit în patru perioade mari evoluția primei epoci a fierului din zonele menționate: perioada I = tranziție spre prima epocă a fierului (Bz. D și Ha A—B₁; sec. XIII—X în. d. Chr.), perioada II = orizont Bosut IIIa (Ha B₂—B₃; 900—750 în. d. Chr.), perioada III orizont Bosut IIIb (Ha C; 750—550 în. d. Chr.) și perioada IV = orizont Bosut IIIc (Ha D — Lt. A—B; 550—300 în. d. Chr.).

Alte precizări în această direcție au mai fost făcute, relativ recent, de către M. Garašanin (1983b-c) și R. Vasić (1987a-d; 1987f). De asemenea, depozitele de bronzuri înregistrate în zonă au fost ordonate de M. Garašanin pe mai multe orizonturi tipologico-cronologice (Garašanin, 1983d), respectiv: orizontul I/tip Topolnica (Bz. D), orizontul Ia/tip Hetin-Gaj (Bz. D/Ha A₁), orizontul II/tip Brestovik—Vinča (Ha A₁), orizontul III/tip Rudnik—Sećanj—Futog (Ha A₂), și orizontul IV/tip Aluna (Ha B₁). La acestea se mai adaugă încă două orizonturi: cel traco-cimmerian/tip Adaševci—Novi Banovci—Sinošević (Ha B₃—C₁) și cel de tip Rudovci—Budišić—Janjevo (Ha C₁).

Odată cu publicarea cercetărilor efectuate în așezarea de la Kalakača, lingă Beška (Medović, 1988), ținînd cont — pe lingă elementele de datare oferite de acestea — și de relațiile ce au putut fi stabilite cu descoperirile de la Kastanas (Hochstetter, 1982, 112; 1984, 354—355; Medović, 1988, 421—422), P. Medović a plasat începutul fazei IIIa încă din sec. X în. d. Chr. (Medović,

1988, 419 și urm. sl. 324), propunind mai apoi (*Medović*, 1990) următoarea periodizare și cronologie : Fier I = Bosut IIIa (950—750 în. d. Chr.), Fier II = Bosut IIb (750—550 în. d. Chr.) și Fier III = Bosut IIIc (550—300 în. d. Chr.).

Foarte recent, publicarea parțială a cercetărilor efectuate de un colectiv germano-iugoslav la Feudvar, lângă Mošorin (*Medović—Hänsel*, 1989 ; *Hänsel—Medović*, s. a., 1992) a constituit prilejul elaborării unei noi scheme cronologice și de periodizare a epocii bronzului și primei epoci a fierului în Voivodina (*Hänsel—Medović*, 1992b, Abb. 4). În conformitate cu aceasta, și urmînd succesiunea stratigrafică surprinsă la Feudvar, după Bronzul tîrziu = orizont Belegiš II/Gáva (Reinecke Bz. C₂ — Ha A ; cea. 1300—1000 în. d. Chr.), urmează perioada timpurie a primei epoci a fierului = orizont Bosut IIIa (Ha B ; cea. 1000—800 în. d. Chr.), perioada mijlocie a primei epoci a fierului = orizont Bosut IIb (aprox. Reinecke Ha C ; cea. 800—600 în. d. Chr.) și perioada tîrzie a primei epoci a fierului = orizont canelat tîrziu de tip Bosut IIIc (Ha D — Lt. timpuriu ; cea. 600—300 în. d. Chr.), după care urmează a doua epocă a fierului (post 300 în. d. Chr.).

Este necesar, de asemenea, să facem în acest context și cîteva referiri la periodizarea și cronologia descoperirilor aparținînd primei epoci a fierului pe teritoriul Ungariei. Deoarece, în general, sistemele utilizate pînă în prezent în această zonă se raportează aproape exclusiv la etapele cronologice ale Hallstattului central-european, prelungind evoluția epocii bronzului pînă în sec. IX în. d. Chr., vom aminti cu acest prilej doar cîteva dintre cele mai recente și complete.

Desigur, nu putem trece la prezentarea acestora fără a menționa totuși aici și importanțele cronologii stabilite de W. A. v. Brunn, A. Mozsolics și M. Novotná pentru depozitele de bronzuri înregistrate în „Bazinul carpatic” (*„Karpatenbeckens*, incluzînd regiuni din Ungaria, România, Slovacia și Ucraina transcarpatică).

Astfel, cercetătorul german (*v. Brunn*, 1968, 28—59) a structurat depozitele atribuite Bronzului tîrziu din acest areal în patru orizonturi, respectiv : orizontul 1 = *Uriul—Domănești* (Bz. D), orizontul 2 = *Kisapáti — Lengyel-tóti* (Ha A₁), orizontul 3 = *Jászkarajenő—Uzsavölgy* (Ha A₂) și orizontul 4 = *Rohod-Szentes* (Ha B₁).

Cea mai amplă periodizare a epocii bronzului și începutului primei epoci a fierului, bazată pe succesiunea orizonturilor tipologico-cronologice a depozitelor de bronzuri descoperite în acest spațiu, a fost realizată însă de A. Mozsolics. Ca urmare a unei întregi serii de contribuții în acest domeniu (*Mozsolics*, 1943 ; 1963 ; 1967a-b ; 1971 ; 1973a-c ; 1985), cercetătoarea maghiară a stabilit în cele din urmă etapele : B. I (pre-Reinecke), B. II = orizont *Kömböd—Eresi* (Reinecke Bz. A₁), B. IIIa = orizont *Hajdúsámson* (Reinecke Bz. A₂), B. IIIb = orizont *Koszider* (Reinecke Bz. B₁), B. IVa = orizont *Forró* (Reinecke Bz. B — C), B. IVb = orizont *Ópályi* (Reinecke Bz. D), B. Va = orizont *Aranyos* (aprox. Bz. D/Ha A₁), B. Vb = orizont *Kurd* (Ha A₁), B. Vc = orizont *Gyermely* (Ha A₂), B. VIa = orizont *Hajdúböszörmény* (Ha B₁), B. VIb = orizont *Romand* (Ha B₂) și B. VIc = orizont *Bukkszentlászló* (Ha B₃).

M. Novotná a grupat depozitele de bronzuri din Slovacia (*Novotná*, 1970a, 1973 ; 1980) pe următoarele orizonturi cronologice : *Koszider* (Reinecke Bz. B₁), *Drevenik I* (Reinecke Bz. B₂), *Drevenik II* (Reinecke Bz. C₁), *Ožďany* (Reinecke Bz. C₂), *Malá Vieska* (Reinecke Bz. D), *Buzica* (Bz. D/Ha A₁), *Mar-*

tinček—Bodrog (Ha A₁), *Trenčianske Bohuslavice* (Ha A₂), *Somotor—Lúčky* (Ha B₁) și *Sitnov* (Ha B₂—B₃).

Dintre sistemele cronologice și de periodizare care au în vedere și evoluția culturală din acest spațiu, se detașează cele elaborate mai recent pentru Ungaria de către T. Kemenczei și B. Teržan, acesta din urmă cu deosebire pentru zonele sud-pannonice (Transdanubia) și est-alpine (Burgenland).

Raportînd etapele sistemului de periodizare central-european la noua cronologie egeeană propusă de N. K. Sandars, cercetătorul maghiar (*Kemenczei*, 1984, 87—96) a împărțit evoluția Bronzului tîrziu din Ungaria în: faza 1 (Reinecke Bz. B₂—C; sec. XIII în. d. Chr.), faza 2a (Reinecke Bz. D; sec. XII în. d. Chr.), faza 2b (Ha A₁; sec. XI în. d. Chr.) și faza 3 (Ha A₂—B₁; sec. X—IX în. d. Chr.). De asemenea, în evoluția primei epoci a fierului, el a deosebit: faza 1 (Ha B₂—C₁; sec. VIII—VII în. d. Chr.), faza 2 (Ha C₂—D₁; sec. VII—VI în. d. Chr.) și faza 3 (Ha D₂—D₃; sec. VI—V în. d. Chr.). Este ușor de observat că, prin aceasta, T. Kemenczei coboară — în general cu o sută de ani — cronologia absolută a unor faze ale sistemului de periodizare central-european, față de cea propusă inițial de P. Reinecke și H. Müller—Karpe.

O tendință oarecum contrară se constată în cazul schemei de periodizare avansată recent de B. Teržan pentru descoperirile atribuite primei epoci a fierului din regiunile panonice (*Teržan*, 1990, 204 și urm.). Cercetătorul sloven consideră că evoluția acestora s-a petrecut în următoarele etape: faza I, considerată și ca „etapă de tranziție” în aceste zone (a doua jumătate a sec. IX—prima jumătate a sec. VIII în. d. Chr.), faza II (a doua jumătate a sec. VIII — prima jumătate a sec. VII în. d. Chr.), faza III (a doua jumătate a sec. VII — prima jumătate a sec. VI în. d. Chr.) și fazele IV—V, mai slab reprezentate prin descoperiri semnificative (post mijlocul sec. VI în. d. Chr.).

În ciuda distanței relativ mari față de arealul geografic discutat în această lucrare, situația descoperirilor atribuite primei epoci a fierului în regiunile aflate la est de teritoriul României, respectiv cele din zonele stepei și silvostepei nord-pontice (Ucraina) și, mai ales, cele din zona pruto-nistreană (Basarabia), nu este de loc lipsită de interes în contextul discuției noastre, avînd în vedere legăturile existente între acestea și cele din spațiul carpato-dunărean (inclusiv din sud-vestul României și zonele imediat învecinate), evidente măcar pentru anumite etape ale acestei perioade.

De regulă, cercetătorii ucrainieni și ruși (*Terenožkin*, 1961; 1965; 1976; *Meljukova*, 1958; 1961; 1972; 1979; 1989) au împărțit evoluția primei epoci a fierului din aceste zone în două etape mari, respectiv *perioada prescitică* (aprox. sec. XIII/XII — sec. VII în. d. Chr.) și *perioada scitică* (aprox. sec. VII—III în. d. Chr.).

Succesiunea și încadrarea cronologică a diverselor orizonturi culturale incluse în aceste etape, cu deosebire a aceloră din perioada prescitică, au fost discutate și modificate de mai multe ori în literatura de specialitate.

Astfel, A. I. Terenožkin a propus inițial o cronologie mai joasă pentru diversele orizonturi culturale (Sabatinovka, Belozerka, Černogorovsk = cimrieri timpurii și Novočerkassk = cimrieri tîrzi) aparținînd perioadei prescitice din stepa nord-pontică (*Terenožkin*, 1961, 196). Revenînd ulterior asupra acestei probleme (*Terenožkin*, 1965, 84; 1976), cercetătorul ucrainean a ridicat în mod substanțial (uneori chiar cu două-trei secole) cronologia perioadei prescitice în spațiul nord-pontic și pruto-nistrean. Ca atare, în accepțiunea sa, după faza finală a complexului Sabatinovka (inclusiv Noua), în regiunile stepei nord-

-pontice urmează etapele Belozerka (sec. XII/XI—X în. d. Chr.), Černogorovsk (sec. IX—prima jumătate a sec. VIII în. d. Chr.) și Novočerkassk (a doua jumătate a sec. VIII — prima jumătate a sec. VII în. d. Chr.) în timp ce pentru zonele de silvestepă din dreapta Niprului mijlociu se succed culturile Belogradovka (a doua jumătate a sec. XII — prima jumătate a sec. X în. d. Chr.), Černoles (a doua jumătate a sec. X — sec. IX în. d. Chr.) și Žabotin (sec. VIII — prima jumătate a sec. VII în. d. Chr.). Paralel, evoluția primei epoci a fierului din spațiul pruto-nistrean a fost împărțită în *prima fază a Hallstattului tracic* (descoperirile de tip Chișinău-Lukașevka, mai nou Chișinău—Corlăteni, precedate de etapa de tranziție Holercani; sec. XII/XI—IX în. d. Chr.) și *a doua fază a Hallstattului tracic* (descoperirile de tip Șoldănești și Saharna—Solonceni, ultimele fiind atribuite unei „perioade de tranziție” spre epoca scitică; sec. VIII—VII în. d. Chr.).

Și A. I. Meljukova a avansat mai întâi o cronologie extrem de joasă pentru regiunea pruto-nistreană (Meljukova, 1958, 52—76; 1961, 35—52), ea mai apoi să adopte o datare ceva mai ridicată (Meljukova, 1972), plasând descoperirile de tip Chișinău-Lukașevka în sec. X—IX în. d. Chr., cele de tip Saharna—Solonceni în sec. VIII — prima jumătate a sec. VII în. d. Chr., iar grupul Șoldănești în sec. VII—VI în. d. Chr.). În monografia pe care a dedicat-o relațiilor traco-scitice în zonele est-europene (Meljukova, 1979), cercetătoarea moscovită a corectat din nou cronologia orizonturilor prescitice din spațiul pruto-nistrean și nord-pontic, cu toate că aceasta a continuat să rămână — în unele cazuri — ușor coborâtă față de cea acceptată de alți cercetători (Conovici, 1981; Vulpe, 1983, 136—142). Mai recent, ea a făcut noi precizări în acest domeniu (Meljukova, 1982; 1989).

Cercetările efectuate de G. I. Smirnova în așezarea de la Mahala/Magala (lingă Cernăuți) au oferit, de asemenea, importante repere pentru stabilirea succesiunii și cronologiei orizonturilor culturale aparținând Bronzului târziu și începutului primei epoci a fierului din Ucraina transcarpatică, nordul Moldovei și Basarabiei (Smirnova, 1965b; 1966; 1969; 1971; 1974; 1976). Ele au permis să se constate existența a patru etape mari (Mahala I—IV) în evoluția acestei așezări: Mahala I = cultura Komarovo, Mahala II (cu subfazele IIa și IIb) = cultura Noua, respectiv Mahala III și IV (atribuite complexului de tip Gáva — Holihrad/Goligrad). Cercetătoarei din Sankt Petersburg (Lenin-grad) i se datorează, de altfel, și alte contribuții valoroase la conținutul, periodizarea și cronologia diverselor manifestări etno-culturale din zonele nord-pontice și, mai ales, din spațiul pruto-nistrean (Smirnova, 1980a; 1983; 1990; 1992).

Tot aici trebuie amintită și opinia exprimată de A. László în lucrarea sa de doctorat referitoare la Hallstattul timpuriu și mijlociu din Moldova (László, 1986a). Cu acest prilej, cercetătorul român plasa descoperirile de tip Chișinău—Lukașevka (Chișinău—Corlăteni) din regiunea pruto-nistreană cu deosebire între cea de a doua jumătate a sec. XII și sfârșitul sec. IX în. d. Chr., neexcludând posibilitatea ca acest grup să evolueze — în anumite zone — chiar până la mijlocul sec. VII în. d. Chr. În zona dintre Răut și Nistru, evoluția acestuia este întreruptă de apariția grupelor de tip Saharna—Solonceni (datată în sec. X—IX în. d. Chr.) și Șoldănești (sec. VIII — prima jumătate a sec. VII în. d. Chr.).

Cele mai recente contribuții în acest domeniu au fost aduse de către V. P. Vanciugov și O. G. Levițchi, schemele cronologice propuse de ei pentru evoluția

manifestărilor etno-culturale din această perioadă în spațiul nord-pontic și pruto-nistrean dispunând și de avantajul racordării la cronologiile central-europene și egeeano-troiene.

În monografia pe care a elaborat-o asupra culturii Belozërka (Vanciugov, 1990), cercetătorul din Odessa încadrează descoperirile de acest gen după sfârșitul culturii Sabatinovka (plasat în sec. XIII în. d. Chr. și paralelizat cu faza Reinecke Bz. D, cu Helladicul târziu IIIB și cu prima parte a fazei Troia VIIa). Perioada de evoluție a culturii Belozërka este situată astfel între sec. XII—X în. d. Chr., ea fiind sincronizată cu fazele Ha A₁—B₁ ale cronologiei central-europene, cu Helladicul târziu IIIC, Submicenian și Protogeometric, respectiv cu sfârșitul fazei Troia VIIa și cu subfazele Troia VIIb₁—b₂. Sfârșitul acestei culturi este marcat de debutul etapei Černogorovsk (sec. IX în. d. Chr.). Pentru regiunea pruto-nistreană, el a propus succesiunea etapelor: Noua (sec. XIII—XII în. d. Chr.; corespunzând fazelor Bz. D—Ha A Helladic târziu IIIB—C și Troia VIIa), Holercani (prima jumătate a sec. XI în. d. Chr.; începutul fazei Ha A₂, respectiv Submicenian și Troia VIIb₁), Chișinău/Chișinău—Corlăteni (a doua jumătate a sec. XI — sfârșitul sec. X în. d. Chr.; a doua parte a fazei Ha A₂—Ha B₁, Protogeometric și Troia VIIb₂), urmate de orizontul descoperirilor de tip Saharna—Solonceni (post sfârșitul sec. X în. d. Chr.).

Analizând evoluția culturală de la sfârșitul mileniului II și începutul mileniului I în. d. Chr. în spațiul est-carpatic și pruto-nistrean, cu deosebire cea a descoperirilor de tip Chișinău—Corlăteni, O. Levițchi s-a pronunțat și asupra succesiunii cronologice a diverselor orizonturi aparținând acestei perioade în zonele menționate, prin raportare la cele stabilite pentru spațiul carpato-dunărean și la fazele sistemului de periodizare central-european elaborat de H. Müller-Karpe (Levițchi, 1990c; 1991). În conformitate cu această schemă evolutivă, în regiunea cuprinsă între Siret și Nistru — după sfârșitul culturii Noua (plasat la mijlocul fazei Ha A₁, respectiv al sec. XII în. d. Chr.) — urmează orizontul descoperirilor de tip Chișinău—Corlăteni, avînd o existență oarecum paralelă cu cele de tip Tămăoani și Holercani—Hansk (sfârșitul fazei Ha A₁ — mijlocul sau sfârșitul fazei Ha B₁, respectiv mijlocul sec. XII — mijlocul sau sfârșitul sec. X în. d. Chr.), după care se succed complexul de tip Saharna—Solonceni—Cozia (mijlocul sau sfârșitul fazei Ha B₁ — începutul sau mijlocul fazei Ha B₃, respectiv mijlocul sau sfârșitul sec. X — începutul sau mijlocul sec. VIII în. d. Chr.) și grupa de tip Soldănești—Basarabi (începutul sau mijlocul fazei Ha B₃ — Ha C, respectiv începutul sau mijlocul sec. VIII — sec. VII în. d. Chr.). Pentru zona de stepă nord-pontică, după sfârșitul culturii Sabatinovka (mijlocul sec. XII în. d. Chr.), este plasată cultura Belozërka (mijlocul sec. XII — sfârșitul sec. X în. d. Chr.) și etapele Černogorovsk (sec. IX — prima jumătate a sec. VIII în. d. Chr.), respectiv Novočerkassk (mijlocul sec. VIII — mijlocul sec. VII în. d. Chr.), după care urmează perioada scitică (post mijlocul sec. VII în. d. Chr.). De asemenea, în cazul regiunilor din silvostepa nord-pontică, cercetătorul din Chișinău acceptă următoarea succesiune: cultura Belogrudovka (sec. XIII—XI în. d. Chr.), orizontul Černoles timpuriu (sec. X în. d. Chr.), orizontul Černoles târziu (sec. IX — prima jumătate a sec. VIII în. d. Chr.) și etapa Žabotin (a doua jumătate a sec. VIII — prima jumătate a sec. VII în. d. Chr.), urmate de perioada scitică.

Foarte recent, același autor a structurat evoluția primei epoci a fierului din spațiul carpato-nistrean (Levițchi, 1992) în *Hallstatt timpuriu* (mijlocul sau a doua jumătate a sec. XII — sfârșitul sec. IX/începutul sec. VIII în. d. Chr.),

Hallstatt mijlociu (sec. VIII—VII în. d. Chr.) și *Hallstatt târziu* (a doua jumătate a sec. VII — sec. V în. d. Chr.).

În același context trebuie menționate și contribuțiile aduse de A. M. Leskov și V. A. Dergačev la studierea și ordonarea cronologică a depozitelor de bronzuri din acest spațiu (*Leskov*, 1967 ; 1981 ; *Dergačev*, 1975).

Alături de periodizările mai vechi (*Mikov*, 1958, 55 ; *Mikov—Džambazov*, 1960 : *Dimitrov*, 1968, 12 ; *Todorova*, 1972, 75—76), pentru descoperirile atribuite Bronzului târziu și primei epoci a fierului în zonele din sudul Dunării de Jos aflate pe teritoriul Bulgariei, se detașează în special schemele evolutive și precizările cronologice realizate de M. Čičikova, D. Gergova—Domaradzka, G. Tončeva și B. Hänsel.

Conform periodizării avansate de M. Čičikova (1968 ; 1971 ; 1972), evoluția primei epoci a fierului din Bulgaria era structurată pe trei perioade mari : *Hallstatt timpuriu* (sec. XII—IX în. d. Chr.), *Hallstatt mijlociu* (sec. VIII—VII în. d. Chr.) și *Hallstatt târziu* (sec. VI în. d. Chr.).

Bazindu-se îndeosebi pe studiul fibulelor, D. Gergova (*Gergova—Domaradzka*) a împărțit prima epocă a fierului din Bulgaria în două etape principale (*Gergova*, 1977, 49), respectiv faza I (sec. XI—IX în. d. Chr.) și faza II (sec. VIII—V în. d. Chr.). La rîndul ei, cea de a doua fază a fost divizată în mai multe subfaze, după cum urmează : subfaza 2a, pentru regiunile nord-estice și sudice ale Bulgariei (prima jumătate a sec. VIII — mijlocul sec. VII în. d. Chr.), subfaza 2b, pentru regiunile sudice și nord-vestice ale Bulgariei (mijlocul sec. VII — mijlocul sec. VI în. d. Chr.). Recent, aceeași cercetătoare a făcut și alte precizări în legătură cu această problemă (*Gergova*, 1987).

G. Tončeva este autoarea mai multor scheme de periodizare a acestei perioade în Bulgaria. Mai întîi (*Tončeva*, 1975, 1977), ea a optat pentru împărțirea primei epoci a fierului în două perioade mari, fiecare dintre acestea conținînd cîte două faze, respectiv : faza IA (sec. XI—IX în. d. Chr.), faza IB (sec. IX — mijlocul sec. VIII în. d. Chr.), faza IIA (mijlocul sec. VIII — mijlocul sec. VII în. d. Chr.) și faza IIB (mijlocul sec. VII — mijlocul sec. VI în. d. Chr.). De asemenea, prin raportare la monumentele arheologice ale „Hallstattului tracic” din Ucraina și Moldova (Basarabia), pentru nord-estul Bulgariei erau propuse următoarele etape : perioada I = *Hallstatt tracic timpuriu* (sec. XI—IX în. d. Chr.), perioada II = *Hallstatt tracic mijlociu* (sec. IX—VIII în. d. Chr.) și perioada III = *Hallstatt tracic târziu* (sec. VIII — mijlocul sec. VII în. d. Chr.). Într-o lucrare mai recentă (*Tončeva*, 1980a), ce abordează cronologia descoperirilor din prima epocă a fierului în Bulgaria de nord-est, cercetătoarea bulgară s-a pronunțat în favoarea succesiunii : perioada I, cu fazele IA (1050—900 în. d. Chr.) și IB (900—800 în. d. Chr.), respectiv perioada II, cu fazele IIA (800—650 în. d. Chr.), IIB₁ (650—600 în. d. Chr.) și IIB₂ (600—550 în. d. Chr.).

Analizînd principalele grupe culturale atribuite Bronzului târziu (sec. XIII—XII în. d. Chr.), *Hallstattului timpuriu* (sec. XI—IX în. d. Chr.) și, parțial, *Hallstattului mijlociu* (sec. VIII—VII în. d. Chr.) din spațiul Dunării de Jos, B. Hänsel a avansat — îndeosebi pe baza tipologiei și stilului ceramicii — o schemă evolutiv-cronologică a acestora și pentru diversele regiuni ale Bulgariei (*Hänsel*, 1974 : 1976). Conform acesteia, după orizontul de tip Čerkovna sau Zimnicea—Čerkovna—Plovdiv, care încheie epoca bronzului (sec. XIII—XII în. d. Chr.), în nordul Bulgariei urmează orizontul ceramicii incizate (datat mai ales în sec. XI, dar cu unele începuturi mai timpurii încă din sec. XIII—XII

în. d. Chr.), orizontul ceramicii imprimate de tip Rabiša (sec. X—IX în. d. Chr.), grupul Tlaține (sfârșitul sec. IX—începutul sec. VIII în. d. Chr.) și cultura Basarabi (sec. VIII—VII în. d. Chr.). Pentru regiunea Tundža—Marita, etapa timpurie a primei epoci a fierului este reprezentată prin descoperirile de tip Catalka (sec. XI în. d. Chr.) și Pšeničevo (sec. X—VIII în. d. Chr.), în timp ce pentru zona Rodopilor sînt considerate ca specifice îndeosebi cele de tip Cepina (sec. XI, eventual chiar sfârșitul sec. XII—sec. VIII în. d. Chr.). În ambele zone, evoluția culturală din etapa mijlocie a primei epoci a fierului este mai puțin clară.

Se detașează, de asemenea, contribuțiile aduse de I. Panajotov și B. Hănsel la ordonarea tipologică și cronologică a seriilor de depozite de bronzuri din Bulgaria (*Panajotov*, 1980a; *Hänsel*, 1976, 25—47).

În fine, periodizarea și cronologia descoperirilor din Bronzul târziu și din prima epocă a fierului efectuate pe teritoriul României, au fost — la rîndul lor — abordate de mai multe ori în literatura de specialitate.

Dacă, între cele două războaie mondiale, V. Pârvan, I. Nestor și D. Berciu au adus cele dintîi contribuții în acest domeniu (*Pârvan*, 1926, 289 și urm.; 1972⁵, 29 și urm.; *Nestor*, 1933, 104 și urm.; *Berciu*, 1939, 140 și urm.), principalele scheme evolutive referitoare la perioada în discuție au fost elaborate după cel de-al doilea război mondial. Ele s-au bazat, într-o mare măsură, și pe publicarea unor importante stațiuni cercetate în diverse zone ale României, cum ar fi acelea de la Stoicani (*Petrescu—Dîmbovița*, 1953d—e), Balta Verde și Gogoșu (*Berciu—Comșa*, 1956; *Berciu*, 1959a), *Bîrsești* (*Morintz*, 1957a—b; 1959), Babadag (*Morintz*, 1964), Mediaș (*Zaharia*, 1965), Reci și Cernatu (*Székely*, 1966a—b) Ferigile (*Vulpe*, 1967), Basarabi (*Dîmitrescu*, 1968), Insula Banului (*Morintz—Roman*, 1969) etc.

Încă din 1960, odată cu publicarea celui dintîi volum din tratatul de istoria României, D. Berciu a divizat evoluția primei epoci a fierului din spațiul carpato-dunărean în trei perioade de bază (*Berciu*, 1960). În accepțiunea sa, „perioada timpurie a Hallstattului” (aprox. Ha A—B; cca. 1150—800 în. d. Chr.), considerată de fapt o etapă de tranziție, era urmată de „perioada mijlocie a Hallstattului” (aprox. Ha C; cca. 800—550 în. d. Chr.) și de „perioada târzie a Hallstattului” (aprox. Ha D/Lt. A—B; cca. 550—300 în. d. Chr.). Ulterior, sprijinindu-se pe cercetările efectuate între 1962—1963 în așezarea eponimă, S. Morintz a realizat o periodizare în trei faze a culturii Babadag (*Morintz*, 1964), evoluția acesteia acoperind cea mai mare parte a primei epoci a fierului din Dobrogea, respectiv: Babadag I (sec. XI în. d. Chr.), Babadag II (sec. X—IX în. d. Chr.) și Babadag III (sec. VIII—VII în. d. Chr.). Același autor a făcut, mai recent, și alte precizări asupra componenței și îndeosebi a cronologiei acestei culturi (*Morintz*, 1987a; 1989; 1990a).

În 1965, Al. Vulpe a elaborat cel dintîi studiu de sinteză asupra culturii Basarabi, împărțind evoluția acesteia în două etape (*Vulpe*, 1965). Concomitent, E. Zaharia publica descoperirile atribuite celor trei nivele succesive de locuire (I—III) surprinse în așezarea de la Mediaș (*Zaharia*, 1965) și, împreună cu S. Morintz, încerca o ordonare cronologică a principalelor stațiuni atribuite etapei timpurii a primei epoci a fierului (*Zaharia—Morintz*, 1965).

O schemă cronologică și de periodizare mai amplă asupra primei epoci a fierului din România a fost avansată de către D. Berciu în cunoscuta sa sinteză dedicată culturilor preistorice din spațiul carpato-dunărean (*Berciu*, 1966, 220). Aceasta era divizată în trei etape mari, respectiv: *Hallstatt timpuriu*

(cca. 1200—800 în. d. Chr.), *Hallstatt mijlociu* (cca. 800—600 în. d. Chr.), *Hallstatt târziu și final* (cca. 600—300 în. d. Chr.), fiecare dintre ele avînd mai multe subdiviziuni. Astfel, Hallstattul timpuriu includea perioadele I și II, cu fazele Ia (Ha A₁; sec. XII în. d. Chr.), Ib (Ha A₂; sec. XI în. d. Chr.), IIa (Ha B₁; sec. X în. d. Chr.) și IIb (Ha B₂; sec. IX în. d. Chr.); Hallstattul mijlociu îi corespundea perioada III, cu fazele IIIa (Ha B₃; sec. VIII în. d. Chr.) și IIIb (Ha C; sec. VII în. d. Chr.) iar Hallstattul târziu și final perioada IV cu fazele IVa (Ha D₁; sec. VI în. d. Chr.), IVb (Ha D₂; sec. V în. d. Chr.) și IVc (Ha D₃; sec. IV în. d. Chr.).

Publicînd descoperirile efectuate în necropola de la Ferigile, ce au constituit și continuă să rămînă unul dintre reperele importante în studiul perioadei tîrzii a primei epoci a fierului din România, Al. Vulpe le-a încadrat inițial între 550—400 în. d. Chr. (*Vulpe, 1967*), periodizînd dezvoltarea acestui cimitir în subfazele: IA (550 — sfîrșitul sec. VI în. d. Chr.), IB (în jur de 500 în. d. Chr.), IIA (primă jumătate a sec. V în. d. Chr.), IIB (în jur de 450 în. d. Chr.), IIC (necropola plană, a doua jumătate a sec. V în. d. Chr.), IIIA (sfîrșitul sec. V în. d. Chr.) și IIIB (în jur de 400 în. d. Chr.). Cu acest prilej, el a avansat și o primă încercare de periodizare și cronologie mai amplă pentru etapa tîrzie a primei epoci a fierului în sud-estul Europei (*Vulpe, 1967, 99*). Ulterior, același cercetător a revenit asupra acestui subiect, modificînd atît stratigrafia orizontală cît și cronologia necropolei menționate, cu implicațiile de rigoare asupra sincronismelor dintre grupul Ferigile și celelalte grupuri din perioada tîrzie a primei epoci a fierului în zonele învecinate (*Vulpe, 1977; 1979*). Utilizarea cimitirului era plasată, de această dată, între cca. 650—450 în. d. Chr. Dintre cele cinci variante combinatorii ale pieselor de inventar funerar, tipurile 1 și 2 sînt considerate acum a reprezenta faza timpurie (*Ferigile—Sud* sau *Ferigile I*) care a fost încadrată cu precădere în a doua jumătate a sec. VII în. d. Chr., tipurile 3 și 4 (aparținînd fazei *Ferigile—Nord* sau *Ferigile II*) fiind date în cursul sec. VI în. d. Chr., în timp ce tipul combinatoriu 5 (faza *Ferigile III*) era plasat în prima jumătate a sec. V în. d. Chr. E. Popescu și Al. Vulpe au făcut mai recent, și alte precizări asupra grupului cultural de tip *Ferigile* sau a altor descoperiri de la sfîrșitul primei epoci a fierului în spațiul extra și intra-carpatic (*Popescu—Vulpe, 1982; Vulpe, 1984; 1987a*).

Un moment important în cercetarea sfîrșitului epocii bronzului și începutului primei epoci a fierului din România l-a constituit apariția studiului lui K. Horedt asupra ceramicii din „Bronzul evoluat” în Transilvania (*Horedt, 1967a—b*), prilej cu care a fost propusă și o schiemă cronologică a acestei etape în Banat, bazată în special pe succesiunea orizonturilor de tip *Cruceni I* (aprox. Bz. B₂/C), *Cruceni II* — *Bobda I* (aprox. Bz. D) și *Bobda II* (Ha A).

În cîteva studii elaborate în anii '70, prin intermediul cărora sînt analizate problemele legate de sfîrșitul epocii bronzului și începutul primei epoci a fierului din spațiul carpato-dunărean, S. Morintz a structurat evoluția „complexului cultural cu ceramică canelată” pe trei faze, respectiv: *Gáva* — *Lăpuș II*, *Gáva* — *Reci* și *Gáva* — *Mediaș* (*Morintz, 1974; 1977*).

Concomitent, discutînd principalele monumente arheologice atribuite complexului cultural cu ceramică canelată de tip *Gáva* — *Holihady*, G. I. Smirnova deosebea în evoluția acestuia două orizonturi cronologice principale, respectiv orizontul *Mahala III* — *Somotor I* — *Reci I* și orizontul *Mahala IV* — *Somotor II* — *Mediaș* (*Smirnova, 1974*).

Analizînd grupele culturale de la sfîrşitul epocii bronzului şi din perioada timpurie a primei epoci a fierului în spaţiul Dunării de Jos, B. Hănsel a încercat — la rîndul său — o ordonare cronologică a principalelor manifestări de acest gen şi în unele regiuni ale României (respectiv Moldova, Dobrogea, Muntenia, Oltenia şi zona Porţilor de Fier) plasînd *Hallstattul timpuriu* de aici între 1100—800 în. d. Chr. iar *Hallstattul mijlociu* în sec. VIII—VII în. d. Chr. (Hănsel, 1976).

Într-o sinteză asupra Daciei preromane, M. Petrescu—Dîmboviţa diviza prima epocă a fierului de pe teritoriul României în: a) *perioada timpurie a Hallstattului* sau *perioada de tranziţie de la Bronz la Hallstatt*, pe care o plasa în intervalul dintre sec. XII — mijlocul sec. VIII în. d. Chr.; b) *perioada mijlocie a Hallstattului*, între mijlocul sec. VIII — sec. VI în. d. Chr. şi c) *perioada tîrzie a Hallstattului*, datată în intervalul sec. VI — mijlocul sec. V în d. Chr. (Petrescu—Dîmboviţa, 1978b, 99—115).

Evoluţia, periodizarea şi cronologia celor mai importante descoperiri din perioada timpurie şi mijlocie a primei epoci a fierului pe teritoriul Moldovei au fost completate şi precizate mai apoi de către A. László, atît în lucrarea sa de doctorat (László, 1986a) cît şi într-o serie întregă de alte studii (László, 1972b; 1973a; 1976a—b; 1980; 1984a; 1986c; 1987a; 1989a—b; 1992). El plasa *Hallstattul timpuriu* între 1150—800 în. d. Chr. (Ha A—B₂), *Hallstattul mijlociu* între 800—650 în. d. Chr. (Ha B₃/C) iar *Hallstattul tîrziu* post 650 în. d. Chr., Acelaşi cercetător a analizat, în alte lucrări, şi cronologia unor materiale aparţinînd perioadei timpurii a primei epoci a fierului din spaţiul intracarpatic, în special cele de tip Gáva sau Gáva — Holihradý (László, 1972a; 1973a; 1977b; 1979; 1984b).

Cronologia primei epoci a fierului în Transilvania a fost discutată mai nou îndeosebi de către V. Vasiliev, atît în cîteva studii cît şi într-o serie de lucrări monografice (Vasiliev, 1980a; 1982; 1983; 1987).

Într-o altă încercare de sinteză istorico-arheologică (Dumitrescu—Vulpe, 1988, 81—113) asupra epocilor străvechi din spaţiul carpato-dunărean, Vl. Dumitrescu şi Al. Vulpe au împărţit — de asemenea — prima epocă a fierului pe teritoriul României în trei etape: *perioada Hallstattului timpuriu* (cca. 1150—850 în. d. Chr.), menţionînd posibilitatea interpretării acesteia şi ca *fază de tranziţie*, urmată de *perioada Hallstattului mijlociu* (cca. 850—650 în. d. Chr.) şi *perioada Hallstattului tîrziu* (cca. 650—450/400 în. d. Chr.).

Cele mai recente opinii exprimate pînă acum în literatura de specialitate asupra acestei probleme aparţin lui Al. Vulpe, respectiv lui V. Vasiliev, I. Al. Aldea şi H. Ciugudean.

În cadrul unei lucrări dedicate săbiilor scurte, pumnalelor şi cuţitelor de luptă din prima epocă a fierului descoperite pe teritoriul României (Vulpe, 1990), primul dintre aceştia face şi o succintă trecere în revistă a principalelor orizonturi cronologice şi culturale ale epocii menţionate (*Ibidem*, 102—130, Taf. 62) periodizînd evoluţia acesteia în Hallstatt timpuriu (a doua jumătate a sec. XII — sfîrşitul sec. IX în. d. Chr.), *Hallstatt mijlociu* (sfîrşitul sec. IX — mijlocul sec. VII în. d. Chr.) şi *Hallstatt tîrziu* (mijlocul sec. VII — sfîrşitul sec. V în. d. Chr.).

Publicînd rezultatele cercetărilor efectuate între 1978—1987 în aşezarea fortificată de la Teleac (Vasiliev—Aldea — Ciugudean, 1991), în cadrul căreia au fost constatate trei etape succesive de locuire (I—III) date în intervalul Ha B₁—Ha C (sec. X—VII în. d. Chr.), ceilalţi trei cercetători au avansat — la

rîndul lor — o schemă cronologică și de periodizare proprie a celor mai importante situri și manifestări culturale atribuite primei epoci a fierului în aria intra-carpatică a României (*Ibidem*, 128). Conform acesteia, ultima fază a epocii bronzului (Bz. D = 1300—1150 în. d. Chr.) era urmată de o fază de tranziție la epoca fierului (Ha A₁—A₂; 1150—1000 în. d. Chr.), respectiv de faza timpurie (Ha B₁—B₃; 1000—700 în. d. Chr.), faza mijlocie (Ha C; 700—600 în. d. Chr.) și faza târzie (Ha D; 600—450/400 în. d. Chr.) a primei epoci a fierului.

În sfîrșit, se cuvine să menționăm aici și cele mai importante contribuții la ordonarea tipologico-cronologică a principalelor serii de depozite de bronzuri aparținînd acestei perioade pe teritoriul României.

Astfel, dintre specialiștii români, I. Nestor este cel cărui i se datorează primele încercări de clasificare a acestei categorii de descoperiri. După ce, prin raportare la sistemul cronologic mai vechi al lui P. Reinecke, el a stabilit inițial două grupe de depozite caracteristice spațiului „ungaro-român” (*Nestor*, 1935), respectiv cele de tip *Moigrad* — *Hajdúböszörmény* (Reinecke IV₁₋₂); 1100—900 în. d. Chr.) și *Fizeșu Gherlii* — *Sf. Gheorghe* — *Pădureni/Sîngeorgiu de Pădure* (Reinecke IV₃; 900—800 în. d. Chr.), ulterior același autor le-a completat cu seria de tip *Uriu* — *Domănești*, aparținînd Bronzului tîrziu (*Nestor*, 1938, 192).

După alte cîteva contribuții în acest domeniu, M. Petrescu—Dîmbovița va adăuga apoi acestei scheme noi serii de depozite (*Cincu* — *Suseni* = Ha A₁, sec. XII în. d. Chr.; *Șomartin* — *Ugra* = Ha B₃, sec. VIII în. d. Chr.), la încadrarea lor cronologică avîndu-se în vedere de astă dată sistemul central-european elaborat de H. Müller—Karpe. De asemenea, el a modificat și denumirea seriei plasate în Ha B₁ (sec. X în. d. Chr.) din *Moigrad* — *Hajdúböszörmény* în *Moigrad* — *Tăuteu* (Petrescu—Dîmbovița, 1961, 107).

Pe această bază, M. Rusu a realizat prima schemă completă a orizonturilor succesive de depozite aparținînd Bronzului tîrziu și primei epoci a fierului în Transilvania (*Rusu*, 1963, 179 și urm.; 1972b, 57 și urm.), cuprinzînd seriile: *Uriu* — *Domănești* (Bz. D = sec. XIII în. d. Chr.), *Cincu* — *Suseni* (Ha A₁ = sec. XII în. d. Chr.), *Turia* — *Jupalnic* (Ha A₂ = sec. XI în. d. Chr.), *Moigrad* — *Tăuteu* (Ha B₁ = sec. X în. d. Chr.), *Fizeșu Gherlii* — *Sîngeorgiu de Pădure* (Ha B₂ = sec. IX în. d. Chr.), *Șomartin* — *Vetiș* (Ha B₃ = sec. VIII în. d. Chr.) și *Bîlvănești* — *Vint* (Ha C = sec. VII în. d. Chr.).

În situația în care pentru celelalte zone ale României, respectiv Moldova (cu seriile *Rîsești* — *Băleni* = *Uriu* — *Domănești*, *Rafaila* = Ha B₁ și *Bîrlad* = Ha B₂), Muntenia (cu seria *Drajna* — *Oinae* = *Uriu* — *Domănești*) și Dobrogea (cu seriile *Nicolae Bălcescu* — *Gura Dobrogei* = *Uriu* — *Domănești*, *Techirghiol* = *Cincu*—*Suseni* și *Sîmbăta Nouă I* = *Moigrad*—*Tăuteu*), evoluția seriilor de depozite de bronzuri continuă să rămînă încă incompletă (Petrescu—Dîmbovița, 1960 b, 157 și urm.; 1964, 265 și urm.; 1971 a, 184; 1971 b, 109 și urm.; 1977; 1978 a; 1986 b), succesiunea stabilită pentru Transilvania a constituit în ultimii treizeci de ani — prin raportare la sistemul lui Müller—Karpe și prin sincronizarea orizonturilor de depozite cu diversele așezări și necropole ale acestei perioade — reperul cronologic de bază al întregii perioade cuprinse între Bronzul tîrziu și perioada mijlocie a primei epoci a fierului din spațiul carpato-dunărean.

Repertoriul depozitelor de bronzuri atribuite acestor serii tipologico-cronologice a fost substanțial completat ulterior de către M. P. Dîmbovița în ampla monografie pe care a elaborat-o asupra acestei categorii de descoperiri

pe teritoriul României (*Petrescu—Dîmbovița*, 1977), prilej cu care acesta a propus înlocuirea seriei de tip Bîlvănești — Vinț din Ha C cu alte două serii sincrone diferențiate regional (respectiv, *Vințu — Vaidei* pentru Transilvania și *Bîlvănești—Ghidici* pentru Oltenia) completîndu-se totodată succesiunea evolutivă a acestora printr-un orizont atribuit fazei Ha D, reprezentat deocamdată numai prin depozitul de la Drencova (în sudul Banatului).

★

Din cele prezentate mai înainte reiese clar că au existat — și continuă încă să persiste — diverse opinii în legătură cu periodizarea și cronologia primei epoci a fierului în Europa, nu numai la nivel zonal dar și general. Observația este valabilă atît pentru fixarea mai precisă în timp a limitelor sale externe, cît și în privința împărțirii ei în diverse etape evolutive sau a încadrării lor cronologice.

Dincolo de faptul că, într-o măsură apreciabilă, această situație constituie expresia firească a unor stadii diferite înregistrate de cercetarea istorico-arheologică, menținerea pînă în prezent a unor poziții divergente în acest domeniu se datorează în primul rînd coexistenței unor concepții deosebite cu privire la elementele considerate a fi fost definitorii pentru începutul și întreaga perioadă a epocii discutate. Dintre acestea se detașează — pe de o parte — schimbările radicale în evoluția manifestărilor etno-culturale (evidențiate mai pregnant în aspectul ceramicii) și — pe de altă parte — cele înregistrate în domeniul tehnologiei metalurgice (respectiv apariția și generalizarea obiectelor din fier). Într-o oarecare măsură, însă, ele sînt și rezultatele unor circumstanțe obiective, respectiv al unei evoluții culturale diferențiate zonal.

Referitor la momentul de început al primei epoci a fierului, opiniile exprimate în literatura de specialitate pot fi grupate în cîteva categorii mai importante.

Într-o primă categorie pot fi integrate acelea care, apreciînd că despre un început propriu-zis al acestei epoci nu se poate vorbi decît odată cu generalizarea pe spații mai largi a obiectelor de fier, consideră că acest moment nu poate fi plasat mai devreme de pragul dintre fazele Ha B și Ha C ale cronologiei central-europene (cca. 750 în. d. Chr.) sau de începutul așa-numitului „orizont de tip traco-cimmerian” (cca. 850/800 în. d. Chr.), prelungind — în consecință — evoluția epocii bronzului pînă la acest palier cronologic. Această opinie este aproape unanim acceptată în arheologia central-europeană, în special de către specialiștii germani și austriei (*Kossack*, 1980; 1981; *Dobiát*, 1981), dar și de cei din Slovenia (*Gabrovec*, 1965; 1966; 1976; 1987a-c; *Frey — Gabrovec*, 1971), Ungaria (*Mozsolics*, 1967a; 1973a-c; 1985; *Kemenczei*, 1982c; 1984; *Patek*, 1980; 1981; 1984), Slovacia (*Furmánek — Veliačik — Vladár*, 1991) sau Serbia (*Vasić*, 1973a; 1974; 1977b; 1979; 1990a-b; 1991b; 1992). Printre cercetătorii din România care au exprimat o poziție similară sau apropiată poate fi amintit în primul rînd K. Horedt (1967, a-b).

Luînd în considerare cu prioritate schimbările petrecute în aspectul culturii materiale și pornind, în special, de la generalizarea pe spații mai largi a ceramicii negre, lustruite, decorate exclusiv prin canelare, de „aspect hallstattian”, o serie întreagă de alți specialiști din Europa central-estică, estică și de sud-est, au plasat — sau continuă să plaseze — începutul primei epoci a fierului la pragul dintre sec. XIII/XII, pe parcursul sec. XII sau chiar la începutul sec. XI în. d. Chr., în sprijinul acestei opinii a fost menționată adeseori și data-

rea timpurie (încă din sec. XII în. d. Chr.) a celor mai vechi obiecte din fier descoperite în spațiul carpato-dunărean, cu deosebire în Transilvania și Banat (Rusu, 1974; Kacsó, 1975, 67; László, 1975; 1976a; Stoia, 1986; 1987; 1989; Boroffka, 1987; 1991).

Plecînd de la cronologia central-europeană elaborată de P. Reinecke și, mai ales, de H. Müller—Karpe debutul primei epoci a fierului a fost datat inițial la începutul sec. XII în. d. Chr. (Garașanin, 1962; 1973; Berciu, 1966, 200; Morintz, 1977; 1980).

Ulterior, tot mai mulți cercetători au început să considere însă că sfîrșitul epocii bronzului trebuie plasat la mijlocul sau în a doua jumătate a sec. XII în. d. Chr., ținînd cont în acest sens și de implicațiile noii cronologii egeene (Sandars, 1971) asupra spațiului carpato-balcanic (Petrescu—Dîmbovița, 1978b, 98; 1988, 176; 1991, 2—3; Dumitrescu—Vulpe, 1988, 86; Levițchi, 1990c; 1991; 1992; Vulpe, 1990, 104; Vasiliev—Aldea—Ciugudean, 1991, 128). Referitor la acest ultim aspect, în literatura de specialitate a fost remarcată — și subliniată în mod deosebit — prezența, în nivelul 13b al așezării de la Kastanas a unui ac de os cu cap trompetiform și patru protuberanțe pe gît, tip de obiect frecvent întîlnit în mediul culturii Noua, aparținînd Bronzului tîrziu din ținuturile est-carpătice și sud-estul Transilvaniei. Prin asocierea acestui gen de ac, la Kastanas, cu ceramică specifică Helladicului tîrziu III C₁ (nivelul 13), el a fost plasat — pe baza noii cronologii — în prima jumătate a sec. XII în. d. Chr. (Hochstetter, 1981, 252; László, 1985, 20—21; Petrescu—Dîmbovița, 1988, 176), fapt ce ar implica și prelungirea existenței fazei finale (II) a culturii Noua în cursul aceluiași secol. Așa cum s-a remarcat deja (László, 1985, 21), din această corelație ar rezulta — pe lîngă constatarea că complexe de „tip Bronz D” ale spațiului carpato-danubian au durat pînă în sec. XII în. d. Chr. — și faptul că acelea aparținînd fazei Ha A din aceeași regiune (îndeosebi cele post — Nouă din Podișul Transilvaniei și Moldova) nu ar fi putut să apară înainte de mijlocul sau a doua jumătate a aceluiași secol. Ca atare, A. László aprecia că ar urma să se verifice în ce măsură împărțirea în două etape a fazei Ha A este justificată, cel puțin pentru regiunile carpato-dunărene.

De altfel, în funcție de noua cronologie a fazei Troia VIIb, B. Hänsel a plasat începutul primei epoci a fierului în zonele limitrofe Dunării de Jos pe la 1100 în. d. Chr. (Hänsel, 1976, 237—251). El a menținut, totuși, — pe de o parte — încadrarea în sec. XIII, respectiv XII în. d. Chr., a seriilor de depozite de tip Uriu — Domănești și Cîneu — Suseni (atribuite de specialiștii români fazelor Bz. D și Ha A₁ ale cronologiei central-europene), în timp ce — pe de altă parte — data manifestările culturale cu ceramică canelată din Transilvania și Moldova încă de la începutul sec. XII în. d. Chr. Este necesar să menționăm însă aici că, mai nou, M. Petrescu—Dîmbovița a apreciat că — după toate probabilitățile — va fi necesar ca depozitele din seria Cîneu — Suseni, implicit și etapa căreia acestea îi aparțin (Ha A₁), să fie datate din a doua jumătate a sec. XII pînă la un anumit moment din sec. XI în. d. Chr., după care ar urma etapa Ha A₂, cu seria de tip Tîria—Jupalnic (plasată astfel cu precădere în a doua jumătate a sec. XI în. d. Chr.), ce asigură tranziția către etapa Ha B₁ (sec. X în. d. Chr.), căreia îi corespund depozitele seriei de tip Moigrad — Tăuteu (Petrescu—Dîmbovița, 1987, 17; 1991, 2).

De asemenea, dacă pentru momentul de început al primei epoci a fierului în Bulgaria, G. Tončeva opta în favoarea datei de 1050 în. d. Chr. (Tončeva, 1980a), pentru zona Tisei inferioare din Voivodina acesta a fost recent plasat

de către B. Hänsel și P. Medović în jurul anului 1000 în. d. Chr. (*Hänsel—Medović*, 1992b, 62).

În sfârșit, o altă categorie de opinii sînt favorabile acceptării unei perioade de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului, cu deosebire pentru spațiul carpato-dunărean dar și pentru alte regiuni din sud-estul Europei.

Încercînd să depășească relativa contradicție generată de coexistența în acest spațiu a unor manifestări culturale cu „ceramică hallstattiană” și a unei intense metalurgii a bronzului, cu deosebire pentru fazele Ha A—B, încă din anii '60 o serie de specialiști români au introdus — în accepțiuni oarecum diferite — această noțiune în literatura arheologică.

Astfel, în 1960, D. Berciu considera că manifestările culturale din spațiul carpato-dunărean, corespunzătoare fazelor Ha A—B ale cronologiei central-europene (aprox. a doua jumătate a sec. XII — sec. IX în. d. Chr.) pot fi atribuite unei etape de tranziție, aceasta fiind integrată totuși perioadei timpurii a Hallstattului (*Berciu*, 1960, 147). În 1966, același autor (*Berciu*, 1966, 150) aprecia însă că această etapă — relativ scurtă — ar trebui plasată la sfîrșitul epocii bronzului, ca o etapă „finală și de tranziție”, datînd-o în sec. XIII în. d. Chr.

O opinie oarecum diferită a fost exprimată, în 1961, de către Vl. Dumitrescu. Considerînd, la rîndul său, că fazele Ha A—B reprezintă o perioadă de tranziției de la epoca bronzului la epoca fierului, acesta integra etapa menționată epocii bronzului (*Dumitrescu*, 1961, 292).

Reluînd ulterior în discuție acest concept, V. Leahu se declara în favoarea interpretării acestei etape (corespunzătoare fazelor Ha A—B și caracterizată prin coexistența unor fenomene și elemente specifice ambelor epoci) ca pe o perioadă distinctă, atît de epoca bronzului cît și de prima epocă a fierului (*Leahu*, 1973).

În ultima perioadă, ideea existenței unei perioade de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului este acceptată și utilizată de tot mai mulți cercetători, îndeosebi în schemele evolutive elaborate pentru spațiul carpato-dunărean, zonele dunărene din Serbia și Voivodina sau anumite regiuni din Albania și Grecia, durata acesteia fiind adesea diferită de la un autor la altul.

Asimilată perioadei timpurii din prima epocă a fierului, ea a fost plasată de către M. Petrescu—Dîmbovița între 1150—750 în. d. Chr. (*Petrescu—Dîmbovița*, 1978b, 99 și urm.) iar de către Vl. Dumitrescu și Al. Vulpe între 1150—850 în. d. Chr. (*Dumitrescu—Vulpe*, 1988, 81—86). Ca o etapă distinctă între cele două epoci ea a fost încadrată de către V. Vasiliev într-un interval de timp corespunzător cu aproximație fazei Ha A, respectiv a doua jumătate a sec. XII — sec. XI în. d. Chr. (*Vasiliev*, 1983, 53, n. 109; 1987, 65; *Vasiliev—Aldea—Ciugudean*, 1991, 128).

Pentru zonele dunărene ale Iugoslaviei, în favoarea existenței unei perioade de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului s-au pronunțat îndeosebi P. Medović, M. Stojić și M. Jevtić. Primul a plasat inițial această etapă în intervalul sec. XIII—X în. d. Chr. (*Medović*, 1978, 40, 102; 1981a, 24), pentru ca mai apoi să o dateze aproximativ între 1200—1050/950 în. d. Chr. (*Medović*, 1988, 426). În același timp, M. Stojić a încadrat această perioadă între sfîrșitul sec. XIII — 800/750 în. d. Chr. (*Stojić*, 1981a—b; 1986a, 117; 1990, 90), iar M. Jevtić între 1200—1000 în. d. Chr. (*Jevtić*, 1983, 53). Ultimul dintre autorii menționați aici opta pentru existența unei perioade de tranziție

similare și în cazul zonei de vest a Serbiei (inclusiv Metohia), plasînd-o în intervalul 1000/900—750/725 în. d. Chr. (*Jevtić*, 1990, 110).

De asemenea, pentru zona de sud-est a Albaniei (Korça), Zh. Andrea atribuia — la rîndul său — descoperirile aparținînd fazei Barç III tot unei etape de tranziție de la epoca bronzului la cea a fierului (*Andrea*, 1985, 230).

În fine, și pentru Grecia de nord a fost acceptată mai recent o astfel de etapă, aici fiind încadrată perioada Kastanas V (respectiv nivelele 13—11) aparținînd unui orizont ce a fost datat între 1190—1000 în. d. Chr. (*Hochstetter*, 1984, 277).

Opinii deosebite au fost exprimate în literatura de specialitate și referitor la sfîrșitul primei epoci a fierului, respectiv la momentul din care se poate vorbi de începutul celei de a doua epoci a fierului (Latène) în spațiul carpato-dunărean. În acest sens, pozițiile cercetătorilor români se grupează în trei categorii mai importante.

În prima dintre acestea se încadrează cei care — admițînd un ritm diferențiat de evoluție între diversele zone ale spațiului carpato-dunărean — consideră că, datorită unor puternice influențe receptate dinspre lumea elenistică și sud-tracică, spațiul istro-pontic (și, în general, aria sud-carpatică) a trecut mai rapid la cea de a doua epocă a fierului (respectiv în cursul sec. V în. d. Chr.), în timp ce pentru zonele intracarpatiche acest proces ar fi avut loc ceva mai tîrziu, în jur de 300 în. d. Chr.), sub influență celtică (*Berciu*, 1957, 137—140; 1966, 267—279, 287—302; 1969, 10—13; *Preda*, 1959, 179—194; 1960, 25—36; 1970, 571—578; *Vulpe*, 1960, 223; 1966, 17; *Dumitrescu—Vulpe*, 1988, 101 și urm.).

Cea de a doua categorie de opinii, fără a nega total existența unui anumit decalaj între diversele zone ale spațiului carpato-dunărean, se declară totuși în favoarea unei treceri mai mult sau mai puțin concomitente de la prima la cea de a doua epocă a fierului pe cea mai mare parte a acestui areal, la un moment ce ar putea fi plasat către sfîrșitul sec. IV în. d. Chr. sau chiar la pragul dintre sec. IV și III în. d. Chr. (*Condurachi*, 1965, 48; *Crișan*, 1969, 223; 1975, 23—27; 1978. *Daicoviciu*, 1972, 8—20).

Unei a treia categorii îi aparține opinia exprimată de M. Turcu, care a propus o perioadă de tranziție între prima și cea de a doua epocă a fierului pe teritoriul României, etapă pe care o datează între 450—300 în. d. Chr. (*Turcu*, 1979, 39).

Importante pentru subiectul lucrării de față sînt și pozițiile exprimate referitor la acest aspect de către cercetătorii iugoslavi, în special pentru nordul Serbiei și Voivodina. Prelungind evoluția etapei finale din prima epocă a fierului pe aproape întreg parcursul sec. IV în. d. Chr. (*Vasić*, 1977 b, 35—36; 1988), aceștia consideră — în general — că începutul celei de a doua epoci a fierului în zonele menționate a avut loc fie la sfîrșitul sec. IV în. d. Chr. (*Todorović*, 1968, 117; *Majnarić—Pandžić*, 1970, 75), fie în cursul sec. III în. d. Chr., acest moment fiind legat în special de stabilirea scordiscilor în Srem, dar și în alte zone din nordul Serbiei, după înfrîngerea suferită de celti la Delphi în 279 în. d. Chr. (*Brukner—Jovanović—Tasić*, 1974, 277—316, 466—467; *Vasić*, 1990a, 71; *Medović*, 1990, 82—83; *Stojić*, 1990, 99—100).

Între aceste limite destul de controversate, diverșii specialiști au optat — așa cum se poate observa din cele discutate mai înainte, precum și din schema anexată — pentru o periodizare bi — sau tripartită a primei epoci a fierului, în limite cronologice mai mult sau mai puțin diferite de la un autor la altul.

În ceea ce ne privește, acceptînd existența unei perioade de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului, am optat pentru o schemă tripartită (perioada timpurie, mijlocie și, respectiv, tîrzie) a primei epoci a fierului, pe care vom încerca să o ilustrăm și să o argumentăm în prezenta lucrare, cu deosebire prin analiza principalelor vestigii arheologice ce-i pot fi atribuite pe teritoriul Banatului sau, în general, a celor din întreaga zonă de sud-vest a României.

3. ISTORICUL ȘI STADIUL ACTUAL AL CERCETĂRILOR ASUPRA PRIMEI EPOCI A FIERULUI ÎN SUD-VESTUL ROMÂNIEI.

Cele dintîi descoperiri și semnalări de materiale arheologice sau stațiuni aparținînd perioadei de sfîrșit a epocii bronzului și primei epoci a fierului au fost realizate în această zonă, cu deosebire în Banat, încă de la sfîrșitul sec. XIX și începutul sec. XX. Printre cei care au contribuit la efectuarea și introducerea acestora în circuitul științific pot fi menționați aici îndeosebi G. Hála-vacs, L. Böhm, I. Beikeszi, E. Orosz, L. Dömötör, Z. Ormós, I. Szentkláray, J. Hampel și, mai ales, B. Milleker. Datorită lor, încă din acest moment, pe teritoriul Banatului au fost înregistrate o serie întreagă de descoperiri constînd din obiecte sau depozite de bronzuri (Berzasca, Bocșa — „*Coltan*”, Bocșa Română, Brădișorul de Jos, Büchin, Caransebeș, Drencova, Gad, Tablanița, Jamul Mare, Jupalnic, Lătuiaș, Ocna de Fier, Simpetru German, Tievaniul Mare, Timișoara, Tirol, Unip, etc.), piese sau tezaure din aur (Birchiș, Dalci, Friteaz, Jadani, Slatina Timiș), așezări, fortificații de pămînt sau necropole (Checea, Chișoda Nouă, Livezile/Tolvădia, Deta, Jimbolia, Mînar, Nerău, Sag, Vărădia — „*Chilii*”), cea mai mare parte a acestora datînd din etapa finală a epocii bronzului și din perioada de tranziție spre prima epocă a fierului (Hampel, 1892, 48, 62 70—74, 102, 169; 1896, 102, pl. CLXIV; Szentkláray, 1900, 1—2, 195 nr. 7, 196 nr. 8; Milleker, 1883, 12; 1897, 21—29, 32, 36—37, 45, 48, 52—59, 69—70, 74, 76—77, 90—100, 103, 111—113, 119—122, 196; 1904, 14—38; 1906, 59, 87—88, 91—92, 134—147, 153—154, 197—199; 1908, 151—152), la care se adaugă și coiful de tip greco-ilir descoperit la Berzovia/Jidovin, ce aparține perioadei finale din prima epocă a fierului (Téglás, 1897, 28—31; Milleker, 1899, 92).

O contribuție importantă la impulsionarea activității în acest domeniu a avut-o și înființarea, în 1872, a Societății de istorie și arheologie din Timișoara, prin intermediul căreia personalități marcante ale vieții publice și științifice din Banat au participat la depistarea vestigiilor arheologice și au întreprins chiar o serie de săpături în zonă (Kákucs, 1977); prin aceasta punîndu-se practic bazele viitorului Muzeu al Banatului.

Tot acum au început să se constituie și unele colecții particulare importante, multe dintre ele intrînd în cele din urmă în patrimoniul muzeelor bănățene. Un exemplu în acest sens îl constituie colecția Pongracz. Realizată, pînă în anul 1906 (după care a ajuns în colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara), de către șeful vămii din Orșova, ea a cuprins în special materiale arheologice provenind din zona Porților de Fier și, mai ales, din regiunea imediat învecinată de la sudul Dunării. Din păcate, numai la un număr foarte mic de piese este indicat locul exact al descoperirii.³

Printre realizările acestei perioade se numără și publicarea monografiei satului Maidan (actualmente Brădișorul de Jos, oraș Oravița, jud. Caraș-Seve-

rin), un model de tratare pentru acea perioadă, aici fiind amintite și o serie de descoperiri ce interesează tema lucrării de față (*Liuba—Iana*, 1895).

În general, datorită faptului că majoritatea descoperirilor efectuate în această zonă de sud-vest a României pînă la primul război mondial (și chiar după acest moment) au fost efectuate accidental sau provin din săpături nesistematice, fiind astfel lipsite de un context arheologic clar, ele au mai mult un caracter informativ, prezentînd o valoare mai redusă pentru reconstituirea evoluției cultural-istorice a perioadei de care ne ocupăm aici.

Pentru intervalul cuprins între cele două războaie mondiale, pe teritoriul Banatului putem consemna în primul rînd continuarea activității de acumulare a unor informații referitoare la descoperirile accidentale, efectuarea unor cercetări de suprafață și mai puțin a unor săpături sistematice de oarecare amploare care să vizeze stațiuni și obiective reprezentative pentru prima epocă a fierului în această zonă. Pot fi amintite, în acest sens, eforturile depuse de către primul director al Muzeului Banatului din Timișoara, I. Miloia, pentru efectuarea de cercetări în teren și a unor sondaje arheologice de mică amploare, precum și elaborarea de către acesta a unui chestionar istoric distribuit în diversele localități bănățene. Din nefericire, activitatea sa în această direcție a fost marcată de lipsa de specializare în domeniul investigației arheologice sistematice, fapt pentru care a fost nevoit să apeleze la colaborarea unor cercetători avizați (*Dai-coricu—Miloia*, 1930). În aceste circumstanțe, către sfîrșitul perioadei în discuție, sarcina realizării unor cercetări arheologice sistematice va fi preluată de către M. Moga, cel care — devenind ulterior și director al muzeului din Timișoara — va reuși să realizeze primele săpături bazate pe o metodologie modernă a unor stațiuni de la sfîrșitul epocii bronzului și începutul primei epoci a fierului din Banat (*Medeț*, 1989).

În același timp, pot fi amintite aici informațiile cuprinse în cîteva lucrări apărute în această perioadă, avînd un caracter monografic (*Lotreanu*, 1935) sau prezentînd selectiv anumite colecții muzeale, cum ar fi cea a muzeului din Lugoj (*Simu*, 1943) sau a celui din Turnu Severin (*Bărcăcilă*, 1924).

Tot acum, o serie de probleme legate de descoperirile aparținînd acestei perioade în Banat au fost atinse, cel puțin tangențial, în mai multe lucrări de sinteză referitoare la preistoria spațiului carpato-dunărean (*Childe*, 1929; *Nestor*, 1933; *Berciu*, 1939). În același context se face remarcată și concepția „italicizantă” susținută de către V. Părvan în legătură cu geneza primei epoci a fierului din această regiune, Banatul fiind considerat ca o verigă de importanță majoră în vehicularea produselor și influențelor de origine nord-italică (villanoviană) spre interiorul arcului carpatic și în zona Dunării de Jos (*Părvan*, 1926, 302 și urm.; 1937; 1972, 31—54).

De asemenea, trebuie să menționăm și faptul că majoritatea informațiilor referitoare la descoperirile din Bronzul tîrziu și prima epocă a fierului, înregistrate în Banat pînă la începutul celui e al doilea război mondial, au fost incluse de M. Roska în cunoscutul și importantul său repertoriu preistoric al Transilvaniei (*Roska*, 1942).

Primele cercetări arheologice de mai mare amploare și, drept consecință, cele mai importante cîștiguri științifice în problematica epocii de care ne ocupăm aici au fost realizate îndeosebi după ultima conflagrație mondială și, mai ales, în ultimele decenii.

În primii ani ai acestei perioade, alături de apariția lucrării lui F. Holste care prezintă și o serie de depozite de bronzuri bănățene (*Holste*, 1951), precum

și de intrarea în patrimoniul muzeului din Timișoara a unor colecții particulare (colecțiile Naghy⁴ și Kuhn⁵), trebuie să remarcăm în special cercetările efectuate de către M. Moga în necropolele plane de incinerare de la Cruceni și Bobda. În 1958, acesta a dezvelit la Cruceni un număr de 79 morminte, rămase din nefericire — ca și rezultatele săpăturilor întreprinse la Bobda în 1959 și 1960 sau a descoperirilor de la Timișoara — „*Pădurea Verde*” (1956) — încă inedite, cu excepția a două scurte semnalări (Moga, 1964; 1965⁶).

Problemele legate de aceste descoperiri vor fi discutate ulterior, fără ilustrație însă, de către K. Horedt într-un binecunoscut studiu referitor la Bronzul târziu din Transilvania și Banat (Horedt, 1967a—b). Paralel, St. Foltyni va analiza, într-o serie de articole, orizontul timpuriu cu ceramică canelată, avînd ca tip director urna de tip „pseudo-protovillanova”, inclusiv pe baza unor descoperiri din Banat (Foltyni, 1955; 1967; 1968c).

Tot inedite au rămas pînă în prezent și săpăturile efectuate în 1962 la Bocșa Română — „*Dealul Mare*” (jud. Caraș-Severin), unde au fost cercetate mai multe morminte aparținînd unei necropole plane de incinerare în urne, aflată în zona unei fortificații de pămînt⁷.

Importante pentru Banat, în general pentru întreaga zonă de sud-vest a României, sînt și unele contribuții aduse în această perioadă de către D. Berciu. După ce a publicat catalogul arheologic al muzeului din Turnu Severin (Berciu, 1953) și — împreună cu E. Comșa — descoperirile de la Balta Verde și Gogoșu (Berciu — Comșa, 1956; 1959a), acesta a analizat — odată cu publicarea exemplarului de la Gostavăț — și problemele de ordin tipologico-cronologic ale coifului de tip greco-ilir de la Jidovin/Berzovia (Berciu, 1958). În două lucrări de sinteză (Berciu, 1960; 1966), același autor a făcut mai multe referiri la unele descoperiri și la evoluția de ansamblu a primei epoci a fierului din sud-vestul României.

Obiectele și tezaurele de aur transilvănene de la sfîrșitul epocii bronzului și din perioada de tranziție, inclusiv cele din sud-vestul României, au fost discutate inițial de către D. Popescu într-un studiu mai amplu (Popescu, 1956) și cîteva articole (Popescu D. — Popescu V., 1955; Popescu D., 1975), problemele legate de acest gen de descoperiri fiind reluate ulterior de M. Rusu și A. Mozsolics (Rusu, 1972a—b; Mozsolics, 1973a).

La începutul anilor '60, cîteva descoperiri întîmplătoare vin să adauge noi elemente la documentația arheologică a acestei epoci, respectiv depozitul de bronzuri de la Cornuțel (Stratan, 1963) și mormîntul de la Brebu (Leahu, 1965). Tot acum, I. Stratan va publica rezultatele cercetărilor pe care le-a efectuat (împreună cu Vl. Dumitrescu) în 1956 și 1958 la Visag și în așezarea fortificată de la Remetea Pogănici (Stratan, 1961).

De asemenea, piesele izolate și depozitele de bronzuri înregistrate pînă în acel moment în sud-vestul României au fost prezentate și analizate din punct de vedere tipologico-cronologic de către M. Rusu, într-un cunoscut studiu dedicat acestui gen de descoperiri în Transilvania (Rusu, 1963) și în teza sa de doctorat referitoare la metalurgia bronzului din această zonă (Rusu, 1972b). Totodată, în studiul pe care l-a dedicat săbiilor de bronz de pe teritoriul României, A. D. Alexandrescu a făcut referiri și la unele exemplare de acest gen descoperite în Banat (Alexandrescu A., 1966).

Un moment deosebit de important l-a constituit și publicarea, în 1973, a grupului de 26 morminte pe care O. Radu le-a mai cercetat la Cruceni în anul 1968 (Radu, 1970; 1973).

În același timp, trebuie să menționăm că — începînd mai ales din această perioadă — cercetările asupra Bronzului tîrziu și primei epoci a fierului în sudul Banatului au fost impulsuate în mod deosebit prin crearea muzeului din Reșița (în 1959), transformat mai apoi (1968) în Muzeu de istorie al județului Caraș-Severin, precum și datorită activității desfășurate în cadrul grupului de cercetări complexe Porțile de Fier I. Începute încă din perioada imediat următoare anului 1956, cercetările desfășurate pe linia Dunării de către specialiștii din cadrul acestui colectiv s-au intensificat mai ales după 1963 (*Tudor, ș.a., 1965*). Din păcate, multe dintre acestea au rămas, cu puține dar notabile excepții, încă nepublicate.

În acest context, remarcăm cu titlu special îndeosebi săpăturile efectuate, între 1967—1968, în necropola tumulară aparținînd culturii Basarabi, situată în punctul „*Grobliä*” de pe insula (Ostrov; Insula Decebal) aflată lângă localitatea Moldova Veche. Aici au fost cercetați un număr de șase tumuli (doi de către M. Florescu în 1967 și patru de către P. Roman în 1968), conținînd mai multe morminte, majoritatea de înhumăție și unul de incinerație. Ele au rămas încă inedite pînă în acest moment⁸.

Pe baza materialelor scoase la iveală în urma săpăturilor de salvare întreprinse în 1966—1967 pe Insula Banului (Ostrovul Golu), precum și a altor descoperiri similare din zona Porților de Fier, din estul Serbiei (zona Nișava-Timok) și vestul Bulgariei, S. Morintz și P. Roman vor defini — în 1969 — un nou grup cultural specific perioadei timpurii a primei epoci a fierului în aceste zone, pe care l-au denumit *grup de tip Insula Banului*, datîndu-l în Ha A—B și legîndu-l genetic de cultura Gîrla Mare (*Morintz — Roman, 1969*).

De asemenea, între 1967—1969, au fost efectuate cercetări sistematice și în necropola tumulară de la Ieșelnița (jud. Mehedinți). Ele au fost parțial publicate de către M. Nica în anul 1974. Este vorba de rezultatele săpăturilor întreprinse de acesta în anul 1967, respectiv inventarul Tum. 1—4, ce conțineau (cu o singură excepție) morminte de incinerație din perioada tîrzie a primei epoci a fierului, avînd caracteristici asemănătoare celor constatate în necropolele grupului cultural de tip Ferigile (*Nica, 1974*).

Tot aici poate fi amintită și publicarea — de către E. Iaroslavschi — a celui mai tîrziu depozit de bronzuri înregistrat deocamdată pe teritoriul României, respectiv cel descoperit la Drencova și datat în Ha D (*Iaroslavschi, 1973*).

Cele mai importante contribuții la studiul perioadei de care ne ocupăm aici au fost înregistrate însă pe parcursul ultimelor două decenii, atît pe planul cercetărilor sistematice în teren cît și în domeniul analizei și interpretării rezultatelor obținute în urma acestora.

În perioada anilor '70, după ce A. László a abordat unele probleme legate de cultura Gáva, făcînd apel și la o serie de descoperiri din nordul Banatului (*László, 1972a; 1973*), S. Morintz a analizat în cîteva lucrări de sinteză și evoluția culturală de la sfîrșitul epocii bronzului și începutul primei epoci a fierului în sud-vestul României (*Morintz, 1974; 1978*). În același timp, grupele culturale aparținînd acestei perioade în zona Porților de Fier, îndeosebi grupul de tip Insula Banului (*Ostrov Gruppe*), au fost rediscutate de către B. Hänsel în sinteza pe care a elaborat-o asupra „Hallstattului timpuriu” la Dunărea de Jos (*Hänsel, 1976*).

O trecere în revistă a celor mai importante fortificații de pămînt edificate și utilizate cu probabilitate în această perioadă pe teritoriul Banatului a fost realizată de K. Horedt, într-un studiu referitor la monumentele de acest gen

databile la sfârșitul epocii bronzului și începutul primei epoci a fierului în spațiul intracarpatic (Horedt, 1974).

Depozitele și anumite categorii de obiecte din bronz aparținând acestei perioade, descoperite în sud-vestul României până la mijlocul acestui deceniu, au fost prezentate și analizate mai pe larg de către M. Petrescu-Dîmbovița în două corpus-uri ample referitoare la descoperirile de acest gen din România (Petrescu-Dîmbovița, 1977; 1978a). Tot acum, într-o sinteză istorică asupra Daciei pre-romane, același autor va discuta și anumite probleme legate de evoluția culturală a primei epoci a fierului în sud-vestul României (Petrescu-Dîmbovița, 1978b).

Același deceniu va consemna și apariția primului repertoriu arheologic dedicat obiectivelor preistorice de pe raza județului Caraș-Severin (Petrovsky, 1973; 1975; 1977). Acestuia i se vor adăuga ulterior o serie întreagă de alte repertorii realizate pe arii geografice mai restrinse din întreaga zonă bănățeană, cum ar fi cele referitoare la bazinul Carașului și depresiunea Oravița (Iaroslavski — Lazarovici, 1979; Teicu, 1987), la zona Caransebeșului (Petrovsky — Munteanu ș.a., 1979; Petrovsky-Popescu-Rogozeu, 1981; Petrovsky-Rogozeu-Popescu-Munteanu, 1982) sau la unele localități din județul Timiș (Medeleț-Bugilan, 1971; Moroz-Pop, 1983) și la zona văii Mureșului (Pădureanu, 1985; 1987; 1989; 1990a-b). Cu aceste prilejuri au fost semnalate noi puncte cu descoperiri ce interesează tema acestei lucrări.

Numeroase referiri la materiale aparținând acestei perioade în sud-vestul României au fost făcute și de către Vl. Dumitrescu, într-o sinteză dedicată artei preistorice din România (Dumitrescu, 1974). Evoluția primei epoci a fierului în Banat va fi discutată — în linii mari — și de L. Mărghită, în cadrul unei lucrări destinate publicului mai larg și care abordează problemele istoriei vechi a Banatului în special pe baza documentelor arheologice (Mărghită, 1979).

O atenție specială a fost acordată începutului metalurgiei fierului și celor mai vechi obiecte realizate din acest metal în zona discutată, Banatul fiind considerat una dintre ariile primare de apariție a noii tehnologii metalurgice (Rusu, 1974; László, 1975; 1977a; Stoia, 1980; 1986; 1989; Boroffka, 1987; 1991).

Tot acum, pe teritoriul Banatului au fost cercetate sistematic — și parțial valorificate din punct de vedere științific — mai multe stațiuni arheologice datînd de la sfârșitul epocii bronzului și din prima epocă a fierului, descoperirile efectuate în cadrul acestora contribuind cu noi elemente de substanță la mai buna cunoaștere a acestei perioade.

Astfel, pentru zona vestică și nord-vestică a acestei regiuni s-au făcut remarcate în primul rînd rezultatele obținute în urma săpăturilor realizate de I. Stratan și Al. Vulpe în tumulul de la Susani (Stratan-Vulpe, 1977).

Foarte importante sînt, de asemenea, și cercetările întreprinse de Fl. Medeleț în cîteva necropole și așezări din această zonă. Dintre acestea, pot fi amintite aici mai ales așezările de la Remetea Mare, necropola și așezarea de la Timișoara — „*Fratelia*”, precum și necropolele de la Voiteni și Peciu Nou. La Remetea Mare, în punctul „*Gomila lui Pituț*”, au fost puse în evidență vestigiile unei așezări cu ceramică decorată exclusiv prin cancelare, de tip Gáva (Medeleț, 1977a), în perimetrul căreia a fost descoperită și o situlă din bronz de tip Hajdúböszörmény (Medeleț, 1974; 1975a)². În hotarul aceleiași localități (punctul „*Gomila lui Gabor*”), a fost investigată, de asemenea, o altă așezare datînd din faza mijlocie și începutul fazei tîrzii a primei epoci a fierului, din

care au fost publicate pînă acum doar două locuințe (*Gumă*, 1983, 70—71, pl. II—VI; *Medeleț*, 1991)¹⁰. Cu ocazia săpăturilor de salvare efectuate la Timișoara — „*Fratelia*” între 1976—1978, au fost dezvelite sau secționare un număr de cca. 22 locuințe, fiind scoase la iveală totodată aproape 300 morminte plane de incinerare în urne (*Medeleț*, 1977b)¹¹. Aproximativ din aceeași perioadă datează și necropolele plane de incinerare cercetate la Voiteni¹² și Peciu Nou¹³, ultima dintre ele aflată încă în curs de cercetare.

Aceluiași cercetător i se mai datorează publicarea unui depozit — „atelier” alcătuit din unelte de bronz, descoperit la Timișoara (*Medeleț*, 1987) precum și un studiu — semnat împreună cu I. Bugilan — asupra movilelor de pămînt din Banat, printre acestea numărîndu-se și cele datînd din prima epocă a fierului (*Medeleț — Buligan*, 1987).

Nu este deloc lipsit de interes pentru tema acestei lucrări să amintim în același timp aici și o serie de contribuții referitoare la sfîrșitul epocii bronzului și începutul primei epoci a fierului în spațiul de la nord de Mureș, care au permis conturarea în această zonă (cu implicații și pentru nordul Banatului) a unui nou grup cultural, respectiv grupul de tip Igrîța (*Emödi*, 1980; *Chidioșan — Emödi*, 1981; 1982).

Pentru zona de est, nord-est, a Banatului s-a făcut remarcată în primul rînd apariția unor stațiuni și descoperiri aparținînd grupului cultural de tip Balta Sărată, a cărui evoluție se desfășoară pînă către sfîrșitul epocii bronzului (*Petrovsky — Gumă*, 1979), fazei tîrzii a acestuia fiindu-i atribuite — alături de alte puncte — în special așezările de la Valea Timișului și Sacu (*Rogozea*, 1992a). Printre descoperirile din prima epocă a fierului înregistrate mai recent în zonă pot fi amintite cele de la Iaz și Balta Sărată (*Petrovsky*, 1978; *Popescu O.*, 1988; *Rogozea*, 1983).

O mare importanță pentru cunoașterea acestei epoci o dețin însă cercetările efectuate, începînd din 1976, în așezarea de tip Basarabi de la Valea Timișului — „*Rovină*” (*Gumă*, 1977a—b; 1983).

În zona Depresiunii Oravița și a Cîmpiei Carașului, din sud-vestul Banatului, se detașează mai ales cercetările efectuate în ultimii ani la Ticvaniul Mare și Vrani. La Ticvaniul Mare (punctul „*Ferma nr. 2*”) au fost scoase la iveală, în mai multe campanii de săpături, desfășurate între 1987—1990, un număr de 41 morminte plane de incinerare aparținînd unei necropole ce datează din faza de tranziție spre prima epocă a fierului (*Gumă — Luca — Rogozea*, 1990)¹⁴, în timp ce la Vrani au fost puse în evidență — alături de o necropolă de tip Cruceni—Belegiș — urmele unei așezări din prima epocă a fierului, cu mai multe nivele succesive de locuire¹⁵).

În curs de desfășurare se află și săpăturile arheologice sistematice avînd ca obiectiv o așezare din prima epocă a fierului situată pe dealul „*Chilii*” din imediata apropiere a localității Vărădia (*Iaroslavski*, 1977)¹⁶.

Cercetări și descoperiri extrem de importante au fost efectuate în această perioadă mai recentă și în zona de sud a Banatului cu deosebire pe linia Dunării.

Aici, pentru perioada tîrzie a epocii bronzului, alături de publicarea parțială a unor descoperiri de tip Gîrla Mare efectuate în necropola de la Liubcova — „*Țiglarie*”, în județul Caraș—Severin (*Săcărin*, 1985), poate fi amintit și studiul semnat de Gh. Lazarovici și C. Săcărin referitor la evoluția epocii bronzului în „*Clisura*” Dunării (*Lazarovici — Săcărin*, 1979).

Fără îndoială, însă, cele mai importante realizări în domeniul cercetării primei epoci a fierului din sudul Banatului au fost înregistrate în urma cercetă-

rilor desfășurate pe șantierul arheologic de la Gornea (*Lazarovici*, 1977, 95 și urm.), unde a putut fi surprinsă o succesiune destul de clară de locuri aparținând acestei perioade (*Gumă*, 1979b). Alături de alte descoperiri din Banat, cele efectuate la Gornea în punctele „*Căunița de sus*” și în nivelul inferior (I) de la „*Tărmuri*” au documentat prezența și în aceste zone a orizontului pre-Basarabi cu ceramică incizată de tip Bosut IIIa, pentru care autorul acestor rânduri a propus denumirea de grup Gornea—Kalakača (*Gumă*, 1981).

Alte descoperiri semnificative pentru cunoașterea primei epoci a fierului în Clisura Dunării au fost efectuate la Moldova Veche — „*Cariera de banatite*” (*Gumă*, 1979a), Berzasca (*Gumă — Dragomir*, 1981) sau Svinița — „*Piatra Elișovei*” (*Gumă*, 1982).

Unele referiri la problematica ridicată de materialele aparținând Bronzului târziu și perioadei de tranziție spre prima epocă a fierului în aceste zone au mai fost făcute și de către I. Chicideanu, cu ocazia publicării descoperirilor din necropola de la Bistreț, în sudul Olteniei (*Chicideanu*, 1986).

În 1983, materialele aparținând culturii Basarabi pe teritoriul Banatului au fost prezentate și analizate într-un context mai larg (*Gumă*, 1983), același autor prezentind ulterior, în mod succint, și alte aspecte legate de evoluția primei epoci a fierului în județul Caraș—Severin sau în Banat (*Gumă*, 1984; 1987; 1992).

Referiri la descoperirile de tip Basarabi din Banat au mai fost făcute și de Al. Vulpe, în câteva studii de sinteză dedicate acestei culturi (*Vulpe*, 1981a; 1986).

De asemenea, pe teritoriul Banatului a mai fost consemnată în ultimii ani și apariția unor noi obiecte sau depozite de bronzuri. Dintre acestea, pot fi amintite aici depozitele de la Pescari (*Săcărin*, 1977), Cozla (*Săcărin*, 1979a), Ticvaniul Mare (*Săcărin*, 1981), Liubcova — „*Tiglarie*” (*Săcărin*, 1985), Fizeș (*Bozu*, 1982), Liborajdea (*Gumă — Dragomir*, 1985), Pojejena (*Oprinescu*, 1990), Zăgujeni (*Gumă — Popescu*, 1992), precum și sabia de la Comloșul Mic (*Rogozea*, 1983, 139—140, pl. Ic, VII). În același timp, C. Săcărin a făcut o trecere în revistă a descoperirilor de acest gen din județul Caraș—Severin (*Săcărin*, 1979b) iar F. Gogăltan a publicat câteva piese din bronz descoperite în Banat și provenind din colecțiile mai vechi aflate la Muzeul Banatului (*Gogăltan*, 1989; 1990). Totodată, fibulele aparținând acestei perioade din Banat au fost prezentate și discutate de către T. Bader în lucrarea sa de sinteză asupra acestui gen de obiecte din România (*Bader*, 1983b).

Anumite probleme de ordin tipologic și cronologic, legate de prezența în sud-vestul României a unor tipuri de coifuri din bronz datind din prima epocă a fierului, au fost discutate mai recent în literatura de specialitate (*Rusu*, 1990; *Gumă*, 1991).

Numeroase urme de locuire din prima epocă a fierului au fost depistate într-o serie de peșteri, datorită unei activități consecvente de investigare a acestor obiective desfășurată în special de către St. Cădariu, R. Petrovsky și P. Rogozea (*Cădariu — Petrovsky*, 1975; *Petrovsky*, 1979; *Petrovsky — Popescu — Rogozea*, 1981; *Rogozea*, 1986; 1987; 1992b).

Cu titlu special, trebuie menționate aici și contribuțiile aduse de către G. El Susi la studiul materialului faunistic provenit din câteva stațiuni aparținând acestei perioade în Banat (*El Susi*, 1988; 1989; 1990).

Deși aparțin — ca loc de descoperire — unei alte zone geografice, tezaurul de aur și celelalte materiale descoperite în necropola de la Hinova (jud. Mehe-

dinți) au implicații directe asupra problematicii abordate în lucrarea noastră (Davidescu, 1981a—b; 1984).

În sfârșit, putem sublinia și faptul că unele aspecte privind cronologia unor descoperiri și evoluția de ansamblu a primei epoci a fierului din sud-vestul României au fost trecute în revistă mai recent de către Al. Vulpe în cadrul unor lucrări de sinteză cu problematică mai vastă (Dumitrăscu—Vulpe, 1988; Vulpe, 1990).

Toate aceste contribuții, la care se mai adaugă și altele ce vor fi menționate în cele ce urmează, au constituit baza documentară primară a prezentei lucrări. Aceștia li s-au mai adăugat, însă, multe observații personale și informații referitoare la cercetări încă inedite, aparținând atât autorului acestor rânduri cât și altor colegi. Sintem convinși că publicarea acestora din urmă, prin valoarea și bogăția de informații pe care le conțin, va fi în măsură să contribuie cu noi elemente de substanță la mai buna cunoaștere a primei epoci a fierului în zona de sud-vest a României, depășind inerent nivelul concluziilor formulate în această lucrare.

MANIFESTĂRILE ETNO-CULTURALE ALE PRIMEI EPOCI A FIERULUI ÎN SUD-VESTUL ROMÂNIEI

Pornind, în mod firesc, de la imaginea oferită de stadiul actual al cercetărilor asupra perioadei tirzii a epocii bronzului, în cele ce urmează vom încerca să prezentăm și să analizăm principalele manifestări etno-culturale caracteristice perioadei de tranziție și primei epoci a fierului din sud-vestul României, cu un accent special pe cele specifice Banatului, încercând totodată ca — pe această bază — să stabilim etapele și sensurile evolutive majore ale acestei perioade istorice în regiunea menționată.

SFÎRȘITUL EPOCII BRONZULUI ȘI GENEZA PRIMEI EPOCI A FIERULUI ÎN SUD-VESTUL ROMÂNIEI

Prin complexitatea fenomenelor etno-culturale și a proceselor istorice pe care le presupune, studierea și definirea cât mai precisă și corectă a momentelor sau perioadelor de trecere de la o epocă istorică la alta comportă — în general — dificultăți deosebite, indiferent de spațiul temporal sau geografic în care acestea s-au desfășurat. Ele țin, pe de o parte, de stadiul documentației concrete puse la dispoziție de cercetarea istorico-arheologică primară, iar pe de altă parte de criteriile și modalitățile diferite de interpretare a datelor existente, în contextul unei derulări mai dinamice a evenimentelor și proceselor istorice. Mai mult, în cazul majorității epocilor „preistorice”, rezolvarea multor probleme legate de aceste aspecte este îngreunată și de limitarea aproape exclusivă a documentației la informația arheologică, prin însăși natura sa documentul arheologic oferind posibilități oarecum limitate — și, uneori, chiar relative — eforturilor de interpretare ale cercetătorului, oricât de avizat în domeniu ar fi acesta.

Constatarea se aplică și subiectului care ne interesează în contextul de față, respectiv trecerea de la epoca bronzului la prima epocă a fierului. După cum s-a putut constata încă din paginile anterioare, în legătură cu această problemă s-au emis și se mai mențin încă destule opinii divergente, nu numai pentru spațiul carpato-dunărean dar și pentru regiunile învecinate cu acesta, ele fiind circumscrise unui număr de două aspecte majore. Acestea se leagă, pe de o parte, de condițiile în care s-a petrecut trecerea de la epoca bron-

zului la prima epocă a fierului, iar pe de altă parte de momentul istoric în care a avut loc aceasta.

Referitor la primul aspect, trebuie să subliniem faptul că progresele notabile înregistrate de cercetarea arheologică, cu deosebire în ultimii douăzeci de ani, au permis majorității specialiștilor să accepte o participare importantă din partea elementelor etno-culturale locale ale Bronzului târziu la geneza primelor manifestări de tip „hallstattian”. într-un areal ce cuprinde în special, alături de sud-vestul României, Voivodina, nord-estul Serbiei și nord-vestul Bulgariei (Berciu, 1966, 226 și urm.; Rusu, 1963, 184—189; Horedt, 1967a, 137—156; Foltiny, 1967, 49—71; 1968c, 333—356; László, 1973, 595 și urm.; Hänsel, 1976, I, 5 și urm.; Morintz, 1977, 1471—1472; 1978, 15 și urm.; Petrescu — Dimbovița, 1978b, 100—101; Dumitrescu — Vulpe, 1988, 81 și urm.; Vasić, 1990a, 68—69, etc.). Începuturile acestui proces relativ îndelungat au fost marcate de preliminariile continentale ale acelei vaste mișcări etno-culturale cunoscute indeobște sub denumirea de „marea migrație egeeană” care, pornind dinspre Europa nordică și centrală, a traversat continentul pe direcția sud-est în decursul mileniului II î. d. Chr. și — provocând, printre altele, migrația doriană dinspre nordul spre sudul Greciei, distrugerii în cetățile miceniene sau la Troia și căderea imperiului hittit — a ajuns pînă în Egipt (Garašanin, 1961; Desborough — Hammond, 1962; Desborough, 1964; 1972; Kimmig, 1965; Snodgrass, 1965; 1971; Andronikos, 1971; Stefanovich, 1973; Rutter, 1975; Walberg, 1976; Horedt, 1980; Hänsel, 1981; Deger — Jalkotzy, 1983). A. Mozsolics puneă, de altfel, pe seama aceluiași mișcări sfîrșitul „Bronzului autohton” de la Dunărea mijlocie, legînd — în mod justificat — încetarea locuirii în așezările de tip Füzesabony — Otomani din Cîmpia Tisei de penetrația în aceste zone a purtătorilor culturii mormintelor tumulare (*Hügelgräberkultur*), eveniment apreciat a se fi petrecut undeva către sfîrșitul perioadei mijlocii a epocii bronzului, respectiv Reinecke Bz. B₂/C (Mozsolics, 1957). Oricum, aceste evenimente și-au pus o puternică amprentă asupra manifestărilor etno-culturale din perioada tîrzie a epocii bronzului în vestul României, nord-estul Iugoslaviei și nord-vestul Bulgariei, acceleirînd transformările care au condus în cele din urmă la apariția elementelor caracteristice primei epoci a fierului în aceste zone.

În legătură cu stabilirea cît mai exactă a momentului istoric din care se poate vorbi de începutul acestei epoci, așa cum am arătat deja, divergențele continuă să persiste în literatura de specialitate, ele datorîndu-se mai ales criteriilor deosebite utilizate în definirea acestuia (transformări majore de ordin etno-cultural, social-economic sau spiritual, modificări importante în tehnologia și tipologia artefactelor de bază sau în tipul de habitat, plasarea cronologică a celor mai timpurii dovezi arheologice referitoare la metalurgia fierului).

În acest sens, trebuie să subliniem faptul că — datorită rezultatelor obținute în urmă cercetărilor arheologice efectuate în ultimii ani — studierea raporturilor existente între cele mai tîrzii manifestări ale epocii bronzului și cele mai vechi elemente de tip „hallstattian” în sud-vestul României dispune de o bază documentară din ce în ce mai solidă, în măsură să contribuie la rezolvarea multora dintre semnele de întrebare ce persistă încă în legătură cu procesul de tranziție dintre aceste epoci, plasînd zona în cauză printre ariile primare de geneză a primei epoci a fierului din întregul bazin carpato-dunărean.

1. MANIFESTĂRILE CULTURALE DIN PERIOADA TÎRZIE A EPOCII BRONZULUI ÎN SUD-VESTUL ROMÂNIEI

Conform datelor rezultate din cercetările arheologice efectuate pînă în prezent, perioada tîrzie a epocii bronzului este ilustrată pe teritoriul Banatului printr-o serie de manifestări culturale distincte (fig. 3), a căror evoluție pînă în pragul primei epoci a fierului poate fi deja demonstrată sau măcar presupusă. Cele mai importante dintre acestea sînt *cultura Cruceni — Belegiș* (pentru zonele de cîmpie din Banatul de vest), *cultura Žuto Brdo — Gîrla Mare* (în sud, pe o fișie relativ îngustă de-a lungul Dunării) și *grupul cultural de tip Balta Sărată* (pentru zonele piemontane din estul acestei regiuni). Mai puțin clară rămîne deocamdată situația din zona de nord a Banatului, în apropierea Văii Mureșului, cu toate că și aici încep să apară unele indicii privitoare la prezența, într-o primă etapă, a purtătorilor culturii mormintelor tumulare (*Hügelgräberkultur*), iar mai apoi a unor elemente aparținînd grupului cultural de tip Igrița.

Cultura Cruceni — Belegiș reprezintă actualmente una dintre manifestările cele mai ilustrative și bine reprezentate prin descoperiri din perioada tîrzie a epocii bronzului în Banat, în ciuda faptului că multe dintre acestea (în special cele provenind din Banatul românesc) continuă să rămînă încă inedite.

Deși materiale caracteristice pentru această cultură au fost descoperite încă de la sfîrșitul secolului trecut (cu deosebire în zona localităților Vatină și Vrșac din Banatul sîrbesc sau la Checea, Livezile/Tolvădia, Șag, Șemlacul Mare, Timișoara—„Parcul Central”, etc., în vestul Banatului românesc), delimitarea și definirea ca atare a acestei culturi este de dată relativ recentă, iugoslavul N. Tasić fiind cel dintîi care a desemnat aceste descoperiri prin noțiunea de „*Grup Belegiș* (*Brukner — Jovanović, — Tasić, 1974, 240 și urm.*). Și, dacă în literatura de specialitate iugoslavă descoperirile de acest tip continuă să fie desemnate sub această titulatură, sau sub aceea de *cultură Belegiș* (*Todorović, 1977, 145 și urm.*), în cercetarea arheologică românească ele sînt cunoscute mai ales sub denumirea de *cultură Cruceni — Belegiș*, S. Morintz fiind primul care a definit mai complet această manifestare culturală în România (*Morintz, 1978, 40—45, 187*). Anterior, materialele de acest gen fuseseră fie atribuite unei faze tîrzii a culturii Vatină (*Horedt, 1967a, 147 și urm.; Garasanin, 1973, 463*) sau desemnate chiar prin termenul de *cultură Vatină* (*Hänsel, 1968, I, 134 și urm.*), fie integrate „grupei Pecica — Vatină tîrzie” (*Foltiny, 1967; 1968c, 348—353*), în timp ce O. Radu considera că „aspectul cultural de la Cruceni pare a fi rezultatul unei îndelungi conviețuiri și întrepătrunderi culturale Periam, Pecica, Otomani, Gîrla Mare, pe un fond Vatină” (*Radu, 1973, 507*).

Conform documentației actuale, aria de răspîndire a acestei culturi acoperă o parte din Voivodina (în special Banatul sîrbesc) cu prelungiri pînă în zona de la confluența Savei și Dravei cu Dunărea (Srem), precum și zonele de cîmpie din vestul Banatului românesc. Principalele monumente arheologice care-i sînt atribuite, cercetate sau numai semnalate pînă în prezent în spațiul menționat, sînt reprezentate mai ales de necropole plane de incinerare („cîmpuri de urne”) și mai puțin de așezări. Printre descoperirile mai cunoscute din Iugoslavia, amintim aici în special necropolele de la Belegiș — „*Stojica Gumno*”, Beograd — „*Karaburma*” și „*Rospi Čuprija*”, Ilandža, Surčin și Orešac sau așezările de la Belegiș — „*Gradac*”, Jakovo — „*Ekonomija Sava*” și Gomolava

— „Hrtkovei”, orizonturile IV b—c (Trbuhovič, 1955; 1956a—b; 1961; Marijanski, 1957; Krstić, 1962; Tasić, 1963, 1964; 1971a; 1987: 1988a, 51—53; Brukner — Jovanović — Tasić, 1974, 240 și urm.; Garašanin M., 1983 a, c). În vestul Banatului românesc putem enumera, de asemenea, mormintele izolate sau necropolele de la Checea (Milleker, 1897, 58)¹⁷, Cherestur (Medeleț — Kakucs, 1978)¹⁸, Jimbolia (Milleker, 1897, 196; Medeleț — Bugilan, 1987, 143), Cruceni (Moga, 1964; 1965; Radu, 1971; 1973; Horedt, 1967a; Vulpe, 1970a, pl. 22/321, 23/330, 56/321a; Morintz, 1978, 41 și urm.), Banloc¹⁹, Munar (Milleker, 1906, 97—100), Livezile = Tolvădia (Milleker, 1904, 14—38; Morintz, 1978, 41), Stamora Moravița (Milleker, 1897, 105), Șag (Milleker, 1897, 98—99), Parța²⁰, Peciu Nou²¹, Rudna (Medeleț — Bugilan, 1987, 160), Voiteni²², Timișoara, în punctele „Parcul central”²³ și „Pădurea Verde” (Horedt, 1967a, 148), Vrani²⁴, la care se adaugă necropola și așezarea de la Timișoara — „Fratelia” (Medeleț, 1977b; Mărghitan, 1979, 117).

Conform părerii aproape unanime a cercetătorilor, această cultură se naște pe un fond preponderent de tip Vatina, la care se adaugă elemente ale ceramicii incrustate transdanubiene, precum și influențe din partea culturii mormintelor tumulare, cu care este parțial contemporană (Horedt, 1967a, 147—148; Radu, 1973, 506—507; Brukner — Jovanović — Tasić, 1974, 462; Todorović, 1977, 155; Morintz, 1978, 45).

Perioada sa de existență acoperă în special intervalul fazelor Reinecke Bz. C—D, deși se pare că cele mai timpurii manifestări s-ar putea data încă din faza Reinecke Bz. B (mai curînd B₂). În general, se acceptă o periodizare a acestei culturi în două mari faze de dezvoltare (I—II), documentația arheologică existentă sprijinind în mod convingător prelungirea evoluției sale și la începutul fazei Ha A (Hänsel, 1968, I, 136 și urm.; Brukner — Jovanović — Tasić, 1974, 240 și urm., 462—464, T. XXVI; Todorović, 1977, 153—158; Morintz, 1978, 40 și urm.).

Distincția făcută între cele două faze se bazează, alături de câteva observații de stratigrafie verticală efectuate în unele așezări, mai ales pe diferențierile ce au fost stabilite în ornamentația diverselor tipuri de vase caracteristice (urne mari cu corp bombat și gît înalt, aproape drept, străchini tronconice adînci cu buza lobată, căni și cești cu una sau două toarte, etc.). Astfel, dacă în prima fază decorul este reprezentat aproape în exclusivitate din motive geometrico-spiralice realizate prin tehnica imprimeurilor „șnurate” și, mai rar, a inciziilor incrustate cu alb, în faza a doua încep să predomine canelurile, în ciuda faptului că — în destule cazuri — se mai menține încă tehnica impresiunilor „șnurate” (pl. VIII—IX).

Trebuie să arătăm, însă, că în literatura de specialitate există unele divergențe referitoare atît la momentul de început al evoluției sale, cît și la modalitățile de interpretare ale celor două faze din dezvoltarea acesteia, unii cercetători înțelegînd în mod diferit mai ales conținutul și durata celei de a doua faze a culturii Cruceni — Belegiš.

Pe baza analizei tipologice a materialului descoperit în necropola de la Cruceni, K. Horedt a opinat că cele mai vechi morminte de aici pot fi plasate la granița dintre fazele Reinecke Bz. B și C, evoluția necropolei încheindu-se în cursul fazei Reinecke Bz. D. Referindu-se la ansamblul descoperirilor de la Cruceni și Bobda, el deosebea mai multe etape în evoluția acestora, respectiv Cruceni I, Cruceni II — Bobda I și Bobda II. În legătură cu relația Cruceni II — Bobda I el sublinia însă, alături de unele deosebiri de ordin cultural, și

faptul că faza Bobda I poate fi considerată sincronă mai ales cu sfârșitul fazei Cruceni II, ea depășind oarecum din punct de vedere cronologic acest moment. Atribuind faza Cruceni I culturii Vatina, autorul citat o încadra cronologic în intervalul cuprins între sfârșitul fazei Reinecke Bz. B și faza Reinecke Bz. C, în timp ce etapa Cruceni II — Bobda I (considerată caracteristică unui orizont mai târziu, aparținând deja „Bronzului evoluat”, în care se resimt puternice influențe ale culturii mormintelor tumulare) era plasată în intervalul Reinecke Bz. C—D. În acest fel, granița dintre fazele Cruceni I și II era situată undeva în cuprinsul fazei Reinecke Bz. C, etapa Bobda II fiind datată în plină fază Ha A (Horedt, 1967a, 147—149).

Publicind cele 26 de morminte pe care le-a dezvelit la Cruceni în anul 1968, O. Radu constata — la rîndul ei — existența a două faze în evoluția acestei necropole. Dacă primei faze îi erau atribuite mormintele cu ceramică decorată exclusiv prin imprimeuri „șnurate” și incizii, considerată a prezenta încă puternice elemente de tip Vatina, în cea de a doua erau integrate acelea conținând ceramică de culoare cenușie închisă și neagră, ornamentată mai ales prin canelare. Deși aprecia că această a doua fază a necropolei de la Cruceni „se situează în orizontul canelat ce caracterizează în general începutul Hallstattului timpuriu în vestul României”, O. Radu constata totuși că toate obiectele de bronz descoperite în ansamblul acestei necropole se plasează cronologic la sfârșitul perioadei mijlocii și în perioada tîrzie a epocii Bronzului (Radu, 1973, 506—507).

Această schemă tipologică-cronologică a fost confirmată, în mare, și de analiza efectuată de B. Hänsel. Într-o sinteză dedicată cronologiei Bronzului mijlociu din „bazinul carpatic”, cercetătorul german considera că evoluția necropolelor ce pot fi atribuite acestei culturi se plasează, în conformitate cu sistemul său cronologic între etapele MDII (Danubian mijlociu II), corespunzînd oarecum fazei Reinecke Bz. B₁ și SDI (Danubian tîrziu I), respectiv fazele Reinecke Bz. C₂—D (Hänsel, 1968, I, 136 și urm., Abb. 2; Vulpe, 1971, 309—310).

O poziție oarecum asemănătoare a fost exprimată și de J. Todorović. Publicind rezultatele cercetărilor pe care le-a efectuat în necropola plană de incineratie de la Beograd — „Karaburma”, el aprecia — pe baza analizei tipologice a inventarului său funerar — că evoluția acesteia poate fi structurată în patru faze (I—IV). Prima dintre ele, caracterizată printr-o ceramică cu ornamente incizate sau în relief, conținînd multe elemente de tip Vatina și Dubovac, a fost încadrată cronologic în intervalul Reinecke Bz. B₁—B₂. Cea de a doua, căreia îi este specifică o ceramică ornamentată atît cu impresiuni „șnurate” cît și prin canelare, a fost plasată în intervalul Reinecke Bz. C—D. Cea de a treia fază, căreia i-au fost atribuite acele morminte conținînd tipuri de vase decorate exclusiv prin canelare și avînd ca element director urna bitronconică de tip „villanovian” sau „pseudoprotovillanovian”, a fost datată în intervalul Ha A₁—B₂. Ultima fază (IV), mai slab reprezentată, era ilustrată prin tipuri de vase considerate caracteristice etapei mijlocii și tîrzii a primei epoci a fierului din zonă, de cele mai multe ori lipsite de ornamente sau prezentînd tot un decor canelat, fiind încadrată în Ha B₃—D (Todorović, 1977)²⁵. Din cele enumerate mai sus reiese clar că faza Karaburma II (așa cum o delimitează J. Todorović) include de fapt ambele faze ale necropolei de la Cruceni ilustrate prin materialul publicat de O. Radu, reprezentînd astfel aproape întreaga perioadă de existență a culturii Gruceni — Belegiș, în limitele în care o definește S. Morintz.

O opinie oarecum diferită a fost exprimată, în 1974, de către N. Tasić. Definind cu acest prilej „grupul Belegiș” și bazându-se atît pe succesiunea stratigrafică a nivelelor IVb și IVc din așezarea de la Gomolava, cît și pe împărțirea în două faze a majorității necropolelor de acest tip cunoscute pînă acum pe teritoriul Voivodinei, cercetătorul iugoslav a deosebit două etape mari în evoluția acestui grup, respectiv Belegiș I și II. El considera că prima etapă (Belegiș I), căreia îi sînt atribuite tipurile ceramice decorate exclusiv cu impresiuni „șnurate” și incizii, asociate cu piese de metal specifice Bronzului mijlociu și târziu, trebuie plasată în intervalul Reinecke Bz. C₁ final — Reinecke Bz. D și paralelizată în cea mai mare parte cu orizontul „culturii mormintelor tumulare” din Ungaria și nordul Voivodinei ca urmînd în zona de sud a Voivodinei după cultura Dubovac. În același timp, faza a doua (Belegiș II), căreia îi sînt atribuite numai tipuri ceramice decorate exclusiv prin canelare și bronzuri specifice atît pentru sfîrșitul fazei Reinecke Bz. D cît și unor orizonturi ulterioare (cu deosebire din Ha A), este încadrată cronologic în intervalul Ha A—B₁) (*Brukner — Jovanović — Tasić*, 1974, 240—249, 462—464, T. XXIV—XXVI; 1988a, 47 și urm.).

Fără a face nici un fel de considerații în legătură cu cronologia absolută a acestor descoperiri, S. Morintz s-a situat (în ultima sa sinteză asupra culturilor Bronzului tracice din spațiul carpato-dunărean) pe o poziție diferită de aceea a lui N. Tasić. Considerînd descoperirile de tip Dubovac ca făcînd parte din aspectul vestic (Dubovac — Žuto Brdo) al culturii de tip Žuto Brdo — Grla Mare, cercetătorul român a apreciat că „analiza atentă a structurii culturilor Cruceni — Belegiș și Dubovac — Žuto Brdo — Grla Mare, aria lor de răspîndire și relațiile lor cu culturile învecinate arată că cele două culturi sînt în cea mai mare parte contemporane”, ambele dezvoltîndu-se pe un fond Vatina și făcînd parte din marele complex cultural al cîmpurilor de urme cu ceramică încrustată de la Dunărea mijlocie (*Morintz*, 1978, 41—45).

În sfîrșit, luînd în discuție mai recent și descoperirile de tip Cruceni — Belegiș din sudul Voivodinei și din vestul Banatului românesc, M. Garašanin le integra într-o fază tîrzie a culturii Vatina, pe care a denumit-o fază Belegiș-Ilandža (cu subfazele I și II), considerînd-o a fi precedată în evoluția culturii Vatina din Voivodina și Srem de fazele Pančevo — Omoljica și, respectiv, Vatina — Vršac. Cu această ocazie, el considera că subfaza Belegiș — Ilandža II poate fi încadrată cu precădere în Bz. D — Ha A₁ (*Garašanin*, 1983a; 1983c, 668 și urm.).

Este evident, deci, că cele mai contrastante poziții în legătură cu periodizarea și cronologia culturii Cruceni — Belegiș au fost exprimate de N. Tasić și, respectiv, S. Morintz, primul înțelegînd prin etapa Belegiș I ceea ce al doilea consideră că reprezintă practic întreaga evoluție a acesteia (respectiv ambele faze ale cîmîtirului de la Cruceni) și integrînd fără diferențieri în etapa Belegiș II sau „Belegiș II — Gáva” materiale aparținînd unor orizonturi cronologice diferite din intervalul Ha A—B₁.

În această privință trebuie să menționăm că, alături de mai demult cercetatele necropole de la Cruceni și Bobda, o serie de descoperiri mai noi din Banat sînt în măsură, totuși, să adauge cîteva elemente interesante în acest domeniu. Desigur, ele nu pot fi încă în măsură să clarifice definitiv problema în cauză, atîta timp cît multe dintre acestea continuă să rămînă încă inedite în ansamblul lor (Cruceni, Bobda, Pecin Nou, Voiteni, Timișoara — „Fratelia”, etc.).

Referitor la situația de la Cruceni, în condițiile în care lotul de 79 de morminte scoase la iveală de M. Moga nu a fost încă publicat, singurele complexe cu care se poate opera rămân deocamdată cele 26 morminte publicate de O. Radu. Ca urmare, este totuși posibil ca acestea din urmă să nu ilustreze în mod elocvent întreaga durată a necropolei, cu atât mai mult cu cât situația constată la Timișoara — „*Fratelia*” și chiar la Voiteni este ușor diferită (îndeosebi pentru etapa finală).

Judecând după materialul care ne stă la dispoziție în literatură, cele mai importante puncte de sprijin în datarea primei faze de la Cruceni (pl. VIII), rămân cele trei topoare cu disc aparținând tipului Nestor B₁ (*Vulpe*, 1970a, pl. 22/321, 23/330, 56/321a; *Morintz*, 1978, 44—45, fig. 25), strachina de tip Zuto Brdo — Gîrla Mare din M. 96 (*Radu*, 1973, 515, pl. 6/1a—b) și pumnalul de bronz din M. 92 (*Radu*, 1973, 512, pl. 4/6; *Morintz*, 1978, 42, fig. 21/6), ultima piesă fiind ilustrată și în prezenta lucrare (pl. VIII/3). Deși atât topoarele cu disc cât și pumnalul aparțin unor tipuri pe care B. Hänsel (1968, I, 162; II, Beilage 1—3) le consideră caracteristice — în zona Dunării mijlocii și în „bazinul carpatic” — cu deosebire etapelor sale MDI și MDII (respectiv fazele Reinecke B₁—B₂/C₁), ținînd cont de observațiile legate de cronologia ușor ridicată a cercetătorului german (*Vulpe*, 1971), precum și de faptul că strachina Zuto Brdo — Gîrla Mare din M. 96 aparține unui tip ce poate fi plasat în general între sfîrșitul fazei Reinecke Bz. B₂ și faza Reinecke Bz. C, credem că pentru datarea celei dintîi faze a cimitirului de la Cruceni și, implicit, a primei etape din evoluția culturii Cruceni — Belegiș trebuie avut în vedere mai curînd intervalul Reinecke Bz. B₂—C.

În ceea ce privește cea de a doua fază a acestui cimitir (pl. IX), în care — alături de vase care păstrează încă ornamentarea prin impresiuni „șnurate” — încep să apară și tipuri decorate exclusiv cu ajutorul canelurilor (în general orizontale pe gît și verticale, mai rar oblice, pe pîntec), cele mai importante elemente de datare ne sînt oferite de combinația din M. 84 (pl. IX/1—2; *Radu*, 1973, 509, pl. 3/5—6) și de brățara de bronz cu capete spiralate din M. 103, urna acestuia din urmă fiind din nefericire distrusă (pl. IX/8; *Radu*, 1973, 519, pl. 9/8) ²⁶.

În primul caz, urna canelată conținea — pe lângă oasele calcinate — și un ac fragmentar din bronz cu capătul îngroșat (probabil biconic) și corpul parțial torsadat. La Karaburma, o piesă analoagă a fost descoperită în M. 220, de asemenea în asociere cu ceramică ornamentată exclusiv prin canelare (respectiv o ceașcă cu toartă ușor suprainălțată și o urnă asemănătoare celei de la Cruceni). Mormîntul în cauză a fost atribuit de J. Todorović celei de a doua etape a acestui cimitir, etapă plasată în intervalul Reinecke Bz. C—D (*Todorović*, 1977, 62—63, 70, 144—146, 155—158).

Cea de a doua piesă, respectiv brățara cu capete spiralate, are — după toate indiciile existente — o perioadă de utilizare mai îndelungată. Două exemplare similare fac parte din inventarul M. 134 de la Karaburma, asociate cu o urnă puternic distrusă, foarte probabil, canelată. Mormîntul aparține celei de a doua faze stabilite de J. Todorović pentru evoluția acestei necropole (*Todorović*, 1977, 30—31, 35). Fragmente aparținînd probabil aceluiași tip de podoabe s-au mai descoperit și în M. 116, M. 265, M. 266, M. 270 și M. 284, incluse de cercetătorul iugoslav atît în prima, cît și în cea de a doua fază a aceleiași necropole (*Todorović*, 1977, 23—24, 28, 81—85, 88—90, 101, 143 și urm.). Piese de acest gen sînt încadrate de B. Hänsel în etapele MDI—III, respectiv în intervalul

Reinecke Bz. B₁ — B₂/C₁ (*Hänsel*, 1968, I, 21, Abb. 2; II, Beil. 4). Așa cum s-a menționat însă și cu alt prilej (*Vulpe*, 1971, 310), pentru piesa de la Cruceni poate fi avută în vedere o încadrare cu precădere în faza Reinecke Bz. D (eventual sfârșit de Reinecke Bz. C), dacă ținem cont și de legăturile ce pot fi făcute între aceasta și cele trei exemplare similare aparținând depozitului de la Cornuțel într-o asociere de obiecte din bronz atribuite orizontului de tip Uriu—Domănești cu o urnă bitronconică decorată exclusiv prin caneluri și proeminente (pl. XIII; *Rusu*, 1963, 205, nr. 17; *Stratan*, 1964; *Petrescu—Dîmbovița*, 1977, 55, 187, pl. 35). Trebuie să arătăm însă că, pe de o parte, exemplarele de la Cornuțel par să aparțină unei variante ușor mai târzii, cu secțiunea bazei rectangulară (spre deosebire de exemplarul de la Cruceni și celelalte provenind din necropola de la Karaburma, unde secțiunea brățării este plată sau rotundă). Pe de altă parte, vasul depozitului de la Cornuțel (negru-lustruit la exterior și roșu în interior) ilustrează — fără îndoială — o etapă mai avansată, imediat următoare celor mai târzii urne canelate din faza a doua a cimitirului de la Cruceni, putînd fi datat deja la orizontul fazei Ha A₁. În acest sens pledează și relația ce poate fi stabilită cu una dintre urnele descoperite la Moldova Nouă — „*Cariera de banatite*”, în asociere cu alte tipuri de vase și un cuțit din bronz cu limbă la miner (pl. XVII/1; *Gumă*, 1979a), ultimul aparținînd unui tip ce apare și în unele morminte din necropola de la Tievaniul Mare (pl. XVII), la un orizont cronologic ce nu poate fi mai timpuriu de faza Ha A₁. Urne similare apar și în faza finală a necropolei de la Timișoara — „*Fratelia*”, așa cum este cazul în M. 31 (pl. XVI/3).

Ținînd cont de toate cele enumerate mai înainte, considerăm că pentru faza a doua a cimitirului de la Cruceni — așa cum este ea ilustrată prin lotul de morminte publicat de O. Radu — trebuie să avem în vedere o datare cu precădere în faza Reinecke Bz. D, începutul ei putînd fi plasat încă de la sfîrșitul fazei Reinecke Bz. C, iar sfîrșitul — eventual — la începutul fazei Ha A₁.

Avînd în vedere, însă, că etapa finală a cimitirelor de la Timișoara — „*Fratelia*” și, eventual, Voiteni ilustrează cu claritate și existența unui orizont imediat ulterior acestei faze, ce aparține deja etapei Ha A (A₁), considerăm că trebuie avută în vedere o prelungire corespunzătoare și pentru faza târzie a culturii de tip Cruceni—Beleghiș.

Referitor la relația cronologică și culturală existentă între necropolele de la Cruceni și Bobda, foarte apropiate din punct de vedere geografic, apreciem că opiniile exprimate de K. Horedt încă din 1967 rămîn în mare măsură valabile și astăzi (*Horedt*, 1967a, 148). În primul rînd, pot fi constatate o serie de diferențe între inventarele specifice celor două necropole (la Bobda predominînd — alături de apariția unor tipuri deosebite — ceramica de culoare roșie sau brun-cărămizie, spre deosebire de vasele canelate, negre-cenușii și lustruite, ale fazei Cruceni II), fapt în măsură să creeze unele dificultăți atribuirii lor aceleiași manifestări culturale. Ele se datorează, pe de o parte, prezenței într-o etapă mai timpurie a cimitirului de la Bobda (faza Bobda I) a unor componente de tip „tumular” târziu (pl. X/2), provenind cu probabilitate din zona Dunării mijlocii sau chiar din nord-vestul Banatului, și — pe de altă parte — unei evoluții mai târzii a cimitirului de la Bobda (îndeosebi în cazul fazei Bobda II) comparativ cu faza mai nouă de la Cruceni.

În principiu, ținînd cont de inventarul unor morminte din faza Bobda I, cum ar fi urna din M1, cu git cilindric înalt și buza răsrîntă la exterior, avînd pe pîntec un decor realizat din perechi de mici proeminente conice și

caneluri late, verticale (pl. X/5), precum și un alt vas, cu gît înalt și buza dreaptă, decorat cu caneluri verticale pe pîntec și avînd două toarte pe umăr, ce manifestă puternice tradiții sau influențe tumulare (pl. X/2) apreciem că se poate accepta un oarecare paralelism cronologic între începutul necropolei de la Bobda (faza Bobda I) și sfîrșitul etapei tîrzii a necropolei de la Cruceni. Și după părerea noastră, însă, eventuala evoluție paralelă a celor două necropole n-a fost decît de scurtă durată (momentul putînd fi plasat către a doua jumătate a fazei Reinecke Bz, D sau la granița dintre aceasta și etapa Ha A), utilizarea cimitirului de la Bobda avînd loc cu deosebire în Ha A (faza Bobda II), așa cum o indică urna bitronconică din M. 3, decorată cu proeminente conice și caneluri oblice pe pîntec (pl. X/4) sau ceașca cu toartă suprainălțată (pl. X/3) avînd bune analogii tipologice în tumulul de la Susani (pl. XXI), cu toate că numai aceste două exemple nu sînt evident în măsură să illustreze întregul repertoriu tipologic specific fazei Bobda II.

Prin urmare, considerăm că documentația arheologică de care dispunem în acest moment ne permite să apreciem că existența celei de a doua faze a culturii de tip Cruceni—Belegiș s-a derulat între sfîrșitul fazei Reinecke Bz. C și începutul etapei Ha A₁, ea putînd fi paralelizată — în mare — cu orizontul depozitelor de tip Uriu—Dumănești. Momentul final al acesteia este marcat în Banat de palierul cronologic corespunzător „depozitului” de la Cornuțel (ce constituie, după părerea noastră, mai degrabă un inventar de mormînt), mormîntului 32 de la Timișoara — „*Fratelia*” și descoperirii de la Moldova Nouă — „*Cariera de banatite*” (ce trebuie să fi avut inițial tot un caracter funerar), toate aceste descoperiri putînd fi plasate — după toate indiciile — în prima jumătate sau la mijlocul fazei Ha A₁.

Desigur, aceasta nu trebuie să însemne că aici se încheie și evoluția culturii de tip Cruceni—Belegiș, cu atît mai mult cu cît o serie de stațiuni din aria acesteia evoluează și pe parcursul unui orizont cronologic mai tîrziu din etapa Ha A.

Totuși, dacă din punct de vedere cultural, descoperirile ce pot fi integrate acestui din urmă orizont (printre care menționăm îndeosebi pe cele atribuite de J. Todorović etapei Karaburma III sau pe cele aparținînd nivelului IVC al așezării de la Gomolava, în Iugoslavia, precum și pe acelea efectuate în necropola de la Ticvaniul Mare sau — eventual — complexe finale din așezarea și necropola de la Timișoara — „*Fratelia*”, în vestul Banatului românesc) se leagă în mod firesc de manifestările de tip Cruceni—Belegiș, putînd fi interpretate — la rigoare — drept o fază finală a acestei culturi, din punct de vedere al evoluției istorice și al transformărilor constatate în ansamblul elementelor de cultură materială ele aparțin unei alte etape, respectiv perioadei de tranziție de la epocă bronzului la prima epocă a fierului, etapă ce poate fi paralelizată — în general — cu orizontul depozitelor de tip Cincu—Suseni și datată (conform celor menționate mai înainte) după mijlocul sec. XII î.d. Chr..

Chiar dacă granița cronologică dintre sfîrșitul celei de a doua faze a culturii Cruceni—Belegiș și începutul perioadei de tranziție poate comporta ușoare diferențe de la o zonă sau stațiune la alta, considerăm că există deja suficiente argumente pentru a plasa acest moment aproximativ în jurul datei de 1150 î.d. Chr..

Fără îndoială, această constatare nu poate rămîne fără urmări pe planul cronologiei diverselor orizonturi de depozite de bronzuri corespunzătoare acestor etape. În acest sens, trebuie remarcat faptul că datarea complexelor tîrzii

aparținând celei de a doua etape a culturii de tip Cruceni—Belegiș (implicit a Bronzului târziu din vestul Banatului) și la începutul fazei Ha A, precum și relația care a putut fi stabilită — prin intermediul depozitului de la Cornuțel — între acestea și bronzurile de tip Uriu—Domănești, vine să confirme prelungirea perioadei de existență a acestei serii de depozite până în prima jumătate a sec. XII î.d.Chr., respectiv a fazei Ha A₁ din sistemul cronologic central-european.

Drept consecință, așa cum altminteri s-a propus deja (*Petrescu—Dîmbovița*, 1987, 17; 1991, 2) și cum vom vedea mai departe, va trebui modificată și încadrarea cronologică a depozitelor din seria Cincu—Suseni, respectiv în a doua jumătate a fazei Ha A₁ și începutul fazei Ha A₂ (adică între mijlocul sec. XII — începutul sec. XI; cca. 1150—1050 î.d.Chr.), în conformitate și cu spațiul temporal în care pot fi plasate descoperirile aparținând perioadei de tranziție în sud-vestul României, ce conțin și tipuri de obiecte din bronz caracteristice pentru această serie de depozite.

Dincolo de aceste consecințe asupra cronologiei bronzurilor, ceea ce apare ca deosebit de important în contextul discuției de mai sus și considerăm că reiese clar din analiza documentației arheologice de care dispunem în acest moment pentru zona vestică a Banatului, este procesul organic de evoluție „în sens hallstattian” evidențiat de ansamblul manifestărilor din etapa târzie a culturii de tip Cruceni—Belegiș.

Cultura de tip *Žuto Brdo* — *Girła Mare*, așa cum a fost ea definită de către S. Morintz (1978, 18—40), face parte din marele complex al „cîmpurilor de urne” de la Dunărea mijlocie, avînd — în mare măsură — o evoluție paralelă și fiind strîns înrudită cu cultura de tip Cruceni—Belegiș.

Cunoscută succesiv mai ales sub denumirile de cultură „*Girła Mare*” (*Berciu—Comșa*, 1956, 265—319; 467—474; *Nestor*, 1960, 108—110; *Berciu*, 1966, 179—182, etc.), „*Bjelo Brdo — Girła Mare*” (*Nestor*, 1960, 109), „*Bjelo Brdo — Vatină — Vîrșet — Cîrna*” (*Dumitrescu*, 1961, 301—302), „*Girła Mare — Cîrna*” (*Dumitrescu*, 1974, 317 și urm.), „*Dubovac — Žuto Brdo*” (*Brukner — Jovanović — Tasić*, 1974, 464—465; *Garašanin M.*, 1973; 1983b), „*Žuto Brdo — Girła Mare*” sau „*Žuto Brdo — Girła Mare — Cîrna*” (*Morintz*, 1978, 28—31), aceasta este răspîndită pe o fișie relativ îngustă de-a lungul Dunării, în zona de sud-vest a României (sudul Banatului și Olteniei); în nord-estul Serbiei și nord-vestul Bulgariei (*Morintz*, 1978, 28 și urm., fig. 11; *Garašanin M.*, 1973, 336 și urm.; 1983a, 507, K. 14; 1983b).

Pentru zona de sud a Banatului, putem enumera în prezent următoarele puncte în care au fost scoase la iveală materiale tipice pentru această cultură: Divici — „*Ribiș*”²⁷, Moldova Veche — „*Ostrov*” (*Milleker*, 1906, 94—95), pe teritoriul satului Moldova Veche (*Lazarovici — Săcărin*, 1979, 81), Liubcova — „*Tiglarie*” (*Săcărin*, 1985, 91), într-un punct încă neidentificat dintre Liubcova și Berzasca (*Petrovsky*, 1977, 440, XXXVIII/4), Svinița — „*Piatra Elișovei*” (*Săcărin*, 1983) și Orșova (*Morintz*, 1978, 30—31).

Perioada sa de existență se plasează îndeosebi în etapa târzie a epocii bronzului (respectiv fazele Reinecke Bz. C—D), deși este posibil ca începuturile evoluției sale să dateze încă din faza Reinecke Bz. B. Formele specifice acestei culturi s-au născut îndeosebi pe baza ceramicii transdanubiene și sud-pannonice înecrustate (grupul Szeremle), cu însemnate participări din partea culturilor Vatină și Verbicioara. În general, se poate considera că apariția sa ca entitate etno-culturală distinctă în zonele menționate se datorează penetrației comunită-

ților cu ceramica încrustată dinspre zonele sud-pannonice, de-a lungul Dunării, spre regiunile limitrofe acestui fluviu din sud-vestul României, nord-estul Serbiei și nord-vestul Bulgariei, în medii ocupate anterior de culturile Vatina și Verbicioara. Acest moment, care a marcat și încetarea locuirii în așezările Vatina din sudul Banatului, a fost plasat undeva către a doua jumătate a etapei Verbicioara III, cu probabilitate în decursul fazei Reinecke Bz. B₂ sau B₂/C₁ (Morintz, 1987, 37; Lăzarovici—Săcărin, 1979, 81—82; Hänsel—Roman, 1984, 197 și urm.; Dumitrescu—Vulpe, 1988, 69).

În ciuda faptului că materiale ce pot fi atribuite acestei culturi au fost descoperite și chiar publicate, încă de la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX (Milleker, 1897, 125, pl. II/2, 165, pl. II/6a—b, 167, pl. III/2, 171, pl. V/1—3, 173, pl. VI/8, 175, pl. VII/1—2; 1906, 45 și urm., fig. 2—13, 70, pl. III/14, IV/16—19, V/20, 22—23; Wosinsky, 1904, pl. LXXXIII—LXXXV, XC—CVII; Vasić, 1907; 1910a; 1910b; 1911), precum și a înmulțirii considerabile până în prezent a numărului de puncte cu descoperiri de acest tip, continuă totuși să mai persiste opinii divergente asupra cronologiei și — mai ales — a periodizării sale. Până nu demult, această situație s-a datorat atât faptului că multe dintre materialele utilizate în studiul acestei culturi au fost scoase la iveală accidental sau proveneau din săpături mai vechi, nesistematice, cât și aceluia că majoritatea stațiunilor cercetate sistematic erau reprezentate îndeosebi de necropole și mai puțin de așezări care să ofere o stratigrafie verticală relevantă. În ultima vreme însă, pe lângă descoperirile similare din nord-estul Serbiei, cercetările efectuate într-o serie de așezări din sud-vestul României, cum ar fi acelea de la Ostrovul Mare — „Km. 865”²⁸, Orevița Mare (Crăciunescu, 1989), Ostrovul Corbului (Hänsel—Roman, 1984)²⁹ și Ghidici (Nica, 1987; 1990a), au reușit să aducă elemente noi și importante pentru o mai corectă abordare a acestor probleme, în ciuda faptului că multe din observațiile și materialele rezultate nu au fost publicate încă.

Cele mai importante opinii în legătură cu periodizarea internă și — implicit — cronologia generală a culturii de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare au fost exprimate în literatura de specialitate de către D. Berciu și E. Comșa, Vl. Dumitrescu, B. Hänsel, R. Hachmann, Al. Vulpe, S. Morintz, M. Garașanin, P. Roman și I. Chicideanu.

După ce M. Garașanin a introdus în literatură termenul de cultură de tip Dubovac — Žuto Brdo (Garașanin M., 1951), prima încercare de periodizare a unor descoperiri atribuite culturii Gîrla Mare în România datează încă din 1956, odată cu publicarea necropolei de la Balta Verde de către D. Berciu și E. Comșa. Cu acest prilej, bazîndu-se în special pe analiza tipologică a formelor și decorului urnelor descoperite aici, autorii menționați împărțeau evoluția acestui cimitir în două faze, presupunînd și existența unei eventuale etape intermediare între acestea (Berciu—Comșa, 1956).

Publicînd monografia importantei necropole de la Cîrna, Vl. Dumitrescu aprecia că existența acesteia poate fi plasată aprox. între 1500—1200 î.n.d.Chr. (Dumitrescu, 1961).

Introducerea în literatură a descoperirilor efectuate aici a permis, aproape concomitent, cercetătorilor germani B. Hänsel și R. Hachmann să încerce o primă împărțire pe faze a acestui cimitir.

Nedispunînd, la Cîrna, de obiecte de bronz tipice pe care să se sprijine în această încercare, Hänsel încearcă să dateze tipurile de vase ce fac parte din inventarul acestei necropole prin analogie cu alte descoperiri similare, asociate

însă cu bronzuri. Pe această bază, el deosebește trei faze în evoluția necropolei de la Cîrna (*Altäre, Jüngere și End Phase*), fiecareia fiindu-i caracteristice anumite forme ceramice (*Hänsel*, 1968, I, 139; II, Beil. 12). După cercetătorul german, utilizarea acesteia s-ar fi situat (conform sistemului său cronologic) între etapele MDI (aprox. Reinecke Bz. B₁) și SDI (aprox. Reinecke Bz. C—D). Primele două faze stabilite de B. Hänsel cuprindeau de fapt majoritatea mormintelor de la Cîrna, etapei finale fiindu-i atribuite doar câteva (respectiv M. 70, 75, 109 și 116). Trebuie să menționăm totuși că, raportată în planul de situație al necropolei, această schemă de periodizare nu corespunde unei stratigrafii orizontale prea clare, mormintele plasându-se fără nici o ordine cronologică în spațiul cimitirului.

Un alt punct de vedere a fost adoptat însă de R. Hachmann, în recenzie pe care a făcut-o (în 1968) monografiei lui Vl. Dumitreacu³⁰. Spre deosebire de B. Hänsel, el se bazează — în analiza evoluției interne a necropolei de la Cîrna — pe combinațiile diverselor motive ornamentale ale ceramicii descoperite aici, ceea ce îl conduce la concluzia existenței a doua faze în cadrul acesteia. Aplicată în planul de situație, acestea au avantajul de a conferi cimitirului o stratigrafie orizontală mai clară, ce se dezvoltă destul de regulat de la nord-est spre sud. Din punct de vedere tipologic, prima sa fază ar fi caracterizată îndeosebi prin folosirea ornamentelor în zig-zag, în timp ce a doua ar fi ilustrată de utilizarea motivelor ornamentale în ghirlandă și, mai rar, a aceloră cu meandre. De subliniat faptul că toate figurinele „*en cloche*” descoperite aici sînt atribuite celei de a doua faze. Pe de altă parte, s-a remarcat totuși și faptul că cele două faze stabilite de Hachmann nu se acoperă decît parțial cu acelea presupuse de B. Hänsel (*Vulpe*, 1971, 310).

Tot pentru existența a două faze în cadrul acestui cimitir s-a pronunțat mai recent și Vl. Dumitrescu, considerînd că evoluția de ansamblu a culturii Gîrla Mare — Cîrna cuprinde două etape, primei aparținîndu-i necropola de la Balta Verde și cea mai veche fază a necropolei de la Cîrna, iar celei de a doua, ultima fază a acesteia din urmă (*Dumitrescu—Vulpe*, 1988, 69).

Pornind de la schema bipartită de evoluție a necropolei de la Cîrna și bazîndu-se pe unele importuri reciproce constatate între cultura Gîrla Mare și alte culturi contemporane acesteia din imediata sa vecinătate estică, A. D. Alexandrescu a propus existența unui sincronism Cîrna II — Zimnicea—Plovdiv — Tei IV (*Alexandrescu*, 1973, 81).

Mai recent, I. Chicideanu s-a pronunțat pentru existența unei singure faze în cadrul cimitirului de la Cîrna (*Chicideanu*, 1986, 29).

În afara faptului că a propus o dată mai timpurie pentru sfîrșitul culturii de tip „Dubovac—Žuto Brdo”, N. Tasić s-a declarat în favoarea unei periodizări tripartite a acesteia. El a inclus în prima fază acele descoperiri care prezintă cele mai multe elemente ale ceramicii transdanubiene incrustate, în cea de a doua pe cele caracterizate printr-o ceramică cu „ornamente baroce” și numeroși idoli „*en cloche*”, iar în cea de a treia (pe care o considera încă insuficient diferențiată”) acelea care arată o degenerare a stilului specific, ilustrate prin unele materiale de la Kličevac și Žuto Brdo (*Brukner—Jovanović—Tasić*, 1974, 460).

Una dintre cele mai complexe periodizări ale culturii de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare a fost efectuată de S. Morintz. Considerînd că evoluția sa de ansamblu se plasează între sfîrșitul culturii Vatină (respectiv a unui anume moment din faza Verbicioara III) și începutul culturilor „hallstattiene” care apar ulte-

rior în același areal, cercetătorul menționat s-a pronunțat pentru existența unui număr de patru faze în evoluția acestei culturi (Morintz, 1978, 28 și urm.). El includea în prima fază descoperirile cele mai apropiate cronologic de sfârșitul culturii Vatina și în care se mențin cele mai multe forme și ornamente specifice ceramicii incrustate transdanubiene. Pentru cea de a doua fază, care reprezintă cultura Žuto Brdo — Gîrla Mare pe deplin formată, era considerat specific „orizontul Balta Verde — Cirna I”. Începînd cu faza a treia, S. Morintz consideră că în aria culturii Žuto Brdo — Gîrla Mare pot fi diferențiate două aspecte zonale, respectiv cel estic din aval de Porțile de Fier (cărui îi sînt atribuite faza a II-a a necropolei de la Cirna, precum și alte materiale de la Korbovo, Ostrovul Corbului, Ostrovul Mare, Novo Selo și Orsoja) și cel vestic, din amonte (cărui îi corespund descoperirile integrate de N. Tasić în a sa fază III „insuficient diferențiată”). Pentru faza a patra erau considerate caracteristice în special anumite descoperiri de la Grad (pe malul sîrbesc al Dunării) precum și un orizont cărui îi sînt specifice tipuri de vase cu formă aproape pătrată, din aval de Porțile de Fier (cum ar fi cele descoperite la Korbovo, Ostrovul Corbului, Bechet și Orlea).

În favoarea unei periodizări în două faze a „culturii Gîrla Mare — Cirna” s-a pronunțat mai recent I. Chicideanu, atribuind primei etape o serie de descoperiri mai timpurii de la Ostrovul Corbului, în timp ce pentru a doua etapă sînt considerate tipice stațiunile de la Balta Verde, Cirna, Grad, Korbovo, Novo Selo. În concepția sa, evoluția culturală din Bronzul tîrziu și pînă în pragul fazei Ha A în sudul Olteniei și zona Porților de Fier a fost continuată de un grup cultural pe care l-a definit sub titulatura de „grupă Bistreț — Ișalnița” (Chicideanu, 1986, 40 și urm.).

Contribuții importante la clarificarea fazelor timpurii și, respectiv, tîrzii a culturii de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare au fost aduse de B. Hänsel și P. Roman (Hänsel—Roman, 1984; Hänsel, 1976, I, 62—63, 105, 240).

De asemenea, trebuie remarcat și faptul că — într-o analiză mai recentă a descoperirilor de tip „Dubovac—Žuto Brdo” — M. Garašanin s-a pronunțat în favoarea unei evoluții neîntrerupte a acestei culturi pînă la începutul etapei Ha A (Garašanin M., 1983b).

Fără a intenționa să intrăm aici într-o analiză de detaliu asupra acestor scheme diverse de periodizare, ne vom mulțumi să observăm că — dincolo de cîteva excepții — majoritatea cercetătorilor acceptă prelungirea duratei de existență a culturii Žuto Brdo — Gîrla Mare pînă la sfîrșitul epocii bronzului, recunoscînd — cel puțin în unele cazuri — contactele dintre faza sa finală și primele manifestări „de tip hallstattian” ce vor apare ulterior în aria de răsîndire a acesteia.

Din acest punct de vedere, care ne interesează evident cu deosebire în contextul tematic al acestei lucrări, foarte importante sînt în primul rînd acele descoperiri integrate de către S. Morintz în faza a IV-a a culturii Žuto Brdo — Gîrla Mare, de către B. Hänsel în a sa „grupă Ișalnița” și de către I. Chicideanu în „grupă Bistreț — Ișalnița”.

Cu privire la acest aspect, remarcăm că — încă din 1976 — B. Hänsel a desemnat sub titulatura de „grupă Ișalnița” anumite descoperiri aparținînd orizontului final din dezvoltarea culturii de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare, efectuate cu deosebire în aval de zona Porților de Fier. Cercetătorul german aprecia deja în acel moment că această grupă prezintă caractere tranzitorii între orizontul „clasic” al descoperirilor de tip Gîrla Mare — Cirna și cel „hallstattian

timpuriu" din Oltenia, ilustrat prin descoperirile cu ceramică canelată ale grupului Virtop (*Hänsel*, 1976, I, 62—63, 105, 240; II, Taf. 18/1—2,4; 40), pe care l-a precedat în mod nemijlocit.

La rindul său, S. Morintz atribuia aceluiași orizont târziu al culturii de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare (faza a IV-a) o serie de materiale descoperite la Korbovo, Bechet și Orlea, reprezentate prin forme ceramice care — privite de sus — au o formă aproximativ pătrată. În opinia sa, „derivarea acestor forme din cultura Gîrla Mare ca și apartenența orizontului respectiv la aceeași cultură sînt în afară de orice îndoială”, cu atît mai mult cu cît el aprecia că tendința spre forma pătrată a unor tipuri de vase se poate observa încă din faza a III-a, originea mai îndepărtată a acestui fenomen găsindu-se încă de la vasele cu proeminente pe corp ale fazei a II-a (*Morintz*, 1978, 40). Deși era definit în acel moment doar pe criterii exclusiv tipologice, se aprecia că încadrarea cronologică a acestui ultim orizont al culturii Žuto Brdo — Gîrla Mare nu prezenta dificultăți deosebite, el fiind considerat imediat ulterior orizontului Gîrla Mare III (Cîrna II) — Verbicioara IV — Zimnicea—Plovdiv, bine sincronizat pe baza unor importuri reciproce. Se considera astfel că, alături de „aspectul mixt Verbicioara V — Gîrla Mare din restul Olteniei”, descoperirile incluse de S. Morintz în faza a IV-a a culturii Žuto Brdo — Gîrla Mare ilustrează ultimul orizont al epocii bronzului în sud-vestul Olteniei, constatîndu-se și faptul că deja „unele complexe ale acestui orizont trădează primele influențe de aspect hallstattian timpuriu”.

La o concluzie asemănătoare a ajuns mai recent și I. Chicideanu. Bazîndu-se pe inventarul unor morminte plane de incineratie pe care le-a cercetat la Bistret (sudul Olteniei), ca și pe alte materiale din Oltenia și zona Porților de Fier, el a definit pentru acest areal „grupa Bistret—Îsalnița”, considerată a fi fost principala manifestare culturală care încheie aici evoluția epocii bronzului. Apreciînd că aceasta ar fi luat naștere prin grefarea unor influențe vestice (de tip Cruceni—Beleghiș II) pe fondul Gîrla Mare, autorul menționat o plasa cronologic între descoperirile de la Balta Verde, Cîrna, Grad, Korbovo sau Novo Selo (aparținînd celei de a doua faze a culturii Žuto Brdo—Gîrla Mare) și cele din „orizontul hallstattian timpuriu” de la Balta Verde sau Virtop, sincronizîndu-o cu fazele Karaburma II—Cruceni II—Bodba I (*Chicideanu*, 1986, 40—47).

Dincolo de problemele legate de periodizarea și de cronologia diverselor faze ale culturii de tip Žuto Brdo—Gîrla Mare, important este faptul că majoritatea autorilor citați mai sus au semnalat — în cadrul etapei târzii a acestei culturi — apariția unor forme ceramice decorate prin canelare, care anunță deja primele manifestări „de tip hallstattian” în sudul Banatului și al Olteniei. Acest proces s-a desfășurat, și aici, într-un mod similar celui surprins în faza a doua a culturii de tip Cruceni—Beleghiș, confirmînd în mod îndubitabil o anumă participare a culturii Žuto Brdo—Gîrla Mare la geneza primei epoci a fierului în zona de sud-vest a României.

Cîteva cercetări și descoperiri mai noi, efectuate atît în zona Porților de Fier, pe ambele maluri ale Dunării, cît și în sudul Olteniei, au reușit să contribuie și cu alte elemente de substanță la mai buna clarificare a periodizării și cronologiei acestei culturi. Printre acestea, pot fi amintite cele de la Svinița și Liubcova — „*Țiglarie*” (în sudul Banatului), Ostrovul Corbului și Ghidici (în sudul Olteniei) sau Korbovo—Pesak și Vajuga—Korbovo (pe malul iugoslav al Dunării, în zona Porților de Fier).

Astfel, cercetările efectuate în așezarea de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare de la Ostrovul Corbului au pus în evidență o stratigrafie mai complexă cu cel puțin trei nivele de locuire ³¹, cel mai vechi dintre ele („proto — Gîrla Mare”) situîndu-se la un orizont cronologic anterior necropolei de la Cîrna, foarte probabil undeva către sfîrșitul fazei Verbicioara III, în cadrul său putîndu-se observa importante contribuții primite din partea grupelor transdanubiene și sud-pannonice cu ceramică incrustată, alături de elemente de tip Verbicioara III și chiar de tip Vatina (Hänsel — Roman, 1984).

O situație aproape identică a putut fi constatată și în cadrul necropolei de la Liubcova — „Tiglărie”, unde au fost dezvelite pînă acum peste 60 de morminte plane de incinerare aparținînd culturii de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare ³². După părerea noastră, ele ilustrează existența a cel puțin trei faze succesive în evoluția acestei necropole. Cea mai veche dintre ele este reprezentată de o serie de morminte, în al căror inventar pot fi evidențiate încă multe elemente provenind din aria ceramicii incrustate sud-pannonice, precum și cele de tip Vatina (pl. XI/1). Din punct de vedere cronologic, ele ar putea fi plasate cu deosebire în a doua parte a fazei Reinecke Bz. B (B₂) sau la granița dintre aceasta și faza Reinecke Bz. C. În cea de a doua etapă a cimitirului pot fi incluse acele morminte ce conțin forme ceramice și ornamente specifice fazei „clasice” a acestei culturi (orizontul Balta Verde — Cîrna), asociate — în unele cazuri — cu figurine „en cloche” precum și cu numeroase obiecte de podoabă din bronz (în special ace) caracteristice pentru faza Reinecke Bz. C₁ și începutul fazei Reinecke Bz. D. Aceleași etape îi aparțin, de altfel, și cele mai multe din materialele descoperite la Svinița — „Piatra Elișovei” (pl. XI/2—10). În sfîrșit, cea de a treia fază din cadrul acestei necropole este caracterizată printr-o utilizare mai rară a decorului specific și înmulțirea vaselor cu aspect oarecum pătrat, frecvente în celelalte descoperiri ale etapei tîrzii din evoluția culturii Žuto Brdo — Gîrla Mare, respectiv ale grupului Bistreț — Ișalnița. Deosebit de importantă în contextul discuției noastre este, de asemenea, apariția în cadrul acestei necropole a unei urne fragmentare conținînd un mare număr de piese din bronz (pl. XII). Publicat sub titulatura de „depozit” (Săcărin, 1985), acest complex funerar reprezintă de fapt mormîntul unui meșter specializat în prelucrarea obiectelor de acest gen. Majoritatea pieselor de bronz aflate în urnă (alături de oase incinerate), aparțin unor tipuri databile în fazele Bz. D — Ha A₁. Plasarea acestui mormînt în cursul fazei Ha A₁ este demonstrată — printre altele — și de prezența în inventarul său a unei fibule de tip Gemeinlebarn, care apare și în alte descoperiri din vestul României în combinații cu obiecte specifice acestei etape (Băder, 1982; 1983a; 1983b; 32 și urm.). În acest sens, apreciem că mormîntul în discuție nu poate fi datat mai devreme de prima jumătate sau chiar mijlocul fazei Ha A₁ (respectiv a sec. XII î.n.d.Chr.), el marcînd practic sfîrșitul ultimei faze din existența necropolei de la Liubcova — „Tiglărie”. O datare oarecum similară (sfîrșitul fazei Bz. D — prima jumătate a fazei Ha A₁) putem presupune și pentru o urnă decorată cu perechi de proeminente conice și caneluri pe gît și pîntec (pl. XI/11) descoperită la Sivinița — „Piatra Elișovei”.

Ilustrative pentru etapa tîrzie a culturii de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare sînt și o serie de morminte scoase la iveală în cîteva necropole de pe malul sîrbesc al Dunării din zona Porților de Fier, respectiv M. 3 de la Korbovo — Pesak (Radojčić, 1986, 134, 141, fig. 6/2) sau M. 2, 7, 11 de la Vajuga — Korbovo (Krstić, 1986, 150—151, 159, fig. 8, 160, fig. 9/1—3).

Foarte interesantă, din același punct de vedere, este și situația constatată în așezarea de la Ghidici (jud. Dolj). În urma cercetărilor efectuate aici, peste un strat de cultură cu trei nivele succesive de locuire corespunzând celor trei faze ale culturii de tip Žuto Brdo—Girila Mare, a fost surprins un nivel cu ceramică exclusiv canelată (Nica, 1987; 1990a). De altfel, în materialul ceramic aparținând unor locuințe din cel de-al treilea nivel (specifice fazei târzii a culturii de tip Žuto Brdo—Girila Mare) cercetate aici, se poate observa în mod clar un proces evolutiv spre orizontul canelat care a urmat acestei culturi în sudul Olteniei, așa cum este — spre exemplu — cazul locuințelor 2 și 3 (Nica, 1987, 28/fig. 11, 31/fig. 12, 33/fig. 14). Pentru datarea în Bz. D—Ha A₁ a acestei etape târzii din cadrul culturii Žuto Brdo — Girila Mare pledează și pandantivul semilunar din bronz (lunulă) descoperit în L. 3, tip de obiect frecvent întâlnit atât în depozitele de tip Uriu—Domănești cât și în cele de tip Cincu—Suseni din jumătatea vestică a României (Petrescu—Dîmbovița, 1977, 198, pl. 55/5, 228, pl. 116/10—11, 272, pl. 210/28). Un exemplar similar (pl. XIV/2) a apărut și în cadrul unui depozit de bronzuri recent descoperit la Zăguzeni, în nord-estul Banatului, care poate fi plasat de asemenea în Bz. D/Ha A₁ (Gumă—Popescu, 1992).

Ca atare, considerăm că toate acestea demonstrează, pe de o parte, datarea fazei târzii a culturii de tip Žuto Brdo—Girila Mare (respectiv a grupului Bistreț — Ișalnița) în intervalul Bz. D — prima jumătate a fazei Ha A₁ și, pe de altă parte, participarea acestei culturi — prin asociere cu alte elemente culturale (cum ar fi cele de tip Cruceni—Beleghiș II târzii) — la apariția primelor manifestări cu ceramică exclusiv canelată din sud-vestul României.

Grupul cultural de tip Balta Sărată. Pentru zona piemontană din nord-estul și, probabil, chiar centrul Banatului, integrată inițial de unii specialiști în arealul de răspindire al culturii Verbicioara pentru etapa mijlocie și târzie a epocii bronzului (Berciu, 1966, 176 și urm., fig. 18), cercetări mai recente au reușit să evidențieze existența unui grup cultural nou definit și desemnat sub titulatura de grup cultural de tip Balta Sărată (Petrovsky—Gumă, 1979; Rogoza, 1992a).

În stadiul actual al cercetărilor, prezența acestui grup este documentată sigur doar pentru zona de nord-est a Banatului, printr-o serie de stațiuni situate îndeosebi pe cursul Timișului și al afluenților săi, respectiv Ilova — „Șesul cu spini” (com. Slatina Timiș, jud. Caraș-Severin)³³, Valea Timișului — „Rovină” (Gumă, 1977b, 252 și urm.; Petrovsky—Gumă, 1979, 59—61, pl. VII—XVII), Buchin (Petrovsky—Rogoza—Popescu—Munteanu, 1982, 323), Caransebeș — „Balta Sărată” (Petrovsky—Gumă, 1979, 56—59, pl. I—VI), Păltiniș (Rogoza, 1992a, 23), Iaz — „Dîmb” (Petrovsky—Gumă, 1979, 61—67, pl. XVIII—XXXV; Petrovsky, 1978, 77 și urm.), Ciuta, Var și Sacu (Rogoza, 1992a, 23, cu bibl.), toate în județul Caraș-Severin, sau Ietar—Budint, com. Topolovățu Mare (Petrescu, 1986) și Susani (Stratan—Vulpe, 1977, 30—31, Taf. 27/4—26, 28/1—17), în județul Timiș. O serie de materiale caracteristice pentru această cultură au mai apărut însă și în „Peștera cu apă” de la Românești, în asociere cu elemente tumulare târzii și — mai ales — de tip Igrîța (pl. V—VII; Rogoza, 1992b) sau în estul Țării Hațegului, la Peșteana, Gîntaga și Subcetate (Kalmar—Tatu, 1987³⁴). În ambele cazuri, este greu de precizat dacă se poate vorbi de importuri sau influențe culturale în medii de tip Igrîța și, respectiv, Wietenberg II—III, sau de o prezență efectivă în aceste zone a unor comunități aparținând grupului Balta Sărată. Nu este deloc exclus, însă, că

viitoare cercetări să extindă aria de răspândire a manifestărilor culturale de acest tip și în alte zone piemontane din centrul Banatului românesc, pentru care lipsește încă descoperiri concludente referitoare la aspectul manifestărilor culturale din Bronzul târziu.

În altă ordine de idei, trebuie să recunoaștem că atât prima sa încadrare cronologică generală (intervalul Reinecke Bz. B—C), cât și periodizarea inițială a evoluției sale în trei faze succesive de dezvoltare, sint încă destul de labile și perfectibile, rămânând în sarcina cercetărilor viitoare să aducă elemente de substanță în acest sens³⁵.

La momentul definirii sale (anul 1979), cele mai târzii descoperiri atribuite acestui grup cultural fuseseră considerate în special cele din nivelul II al așezării de la Valea Timișului — „*Rovină*” (în care se înregistrase și prezența unui import de tip Gîrla Mare). Caracterizate — alături de alte elemente — mai ales printr-o ceramică de culoare brun-neagră sau neagră, decorată cu motive ornamentale realizate din grupe de incizii sau caneluri înguste ori late, dispuse vertical, oblice sau în arcade pe gitul și corpul vaselor, proeminente conice și împunsături mici, rotunde (pl. I—IV), aceste descoperiri fuseseră integrate fazei a III-a din evoluția respectivului grup cultural și încadrate în acel moment în etapele Reinecke Bz. B₂—C, alături de mai multe fragmente ceramice angrenate în mantaua tumulului de la Susani — „*Grămurada (Grămadura) lui Ticu*”, provenite — se pare — din așezarea de la Susani — „*Deluș*” (Petrovsky—Gumă, 1979).

Reanalizînd descoperirile aparținînd acestui grup cultural prin prisma unor cercetări pe care le-a efectuat mai recent (îndeosebi la Sacu și Românești — „*Peștera cu apă*”), P. Rogozea a propus împărțirea în patru faze a evoluției sale, pe care o plasa în general între „faza mijlocie a bronzului MDIII (Br. B₂—C₁) pînă în bronzul târziu și final SDI (Br. D)”. Totodată, el încadra materialele de acest tip descoperite la Românești în cea de a IV-a fază a grupului de tip Balta Sărată, datîndu-se în Reinecke Bz. D (Rogozea, 1992a; 1992b).

În ceea ce ne privește, considerăm la rîndul nostru că ideea prelungirii perioadei de existență a grupului de tip Balta Sărată pînă la acest palier cronologic are șanse destul de mari de a fi conformă cu realitatea istorică.

Pentru această pledează în primul rînd faptul că, atât în nivelul al II-lea al așezării de la Valea Timișului (pl. I—IV), cât și în cadrul materialului descoperit în mantaua tumulului de la Susani, alături de alte motive ornamentale realizate prin grupe de incizii sau caneluri înguste, începe să apară decorul compus din caneluri late, dispuse vertical pe corpul vaselor (cu deosebire în cazul ceramicii de culoare neagră sau brun-neagră). Aceste elemente decorative, asemănătoare celor întîlnite în faza tîrzie a culturii de tip Cruceni—Belegiș (II), apar și mai pregnant în cadrul materialului ceramic descoperit în peștera de la Românești (pl. V—VII). Alături de unele forme și ornamente similare celor din nivelul II al așezării de la Valea Timișului, la Românești apar o serie de elemente frecvent întîlnite atât în manifestările tumulare tîrzii cât și în cele aparținînd grupului cultural de tip Igrița. Datarea în faza Bz. D (dacă nu și la începutul fazei Ha A) a acestuia din urmă este asigurată de combinația formelor ceramice tipice cu obiecte de bronz ce pot fi încadrate la orizontul depozitelor de tip Uriu—Domănești (Emödi, 1980; Chidioșan—Emödi, 1982). O datare oarecum similară o presupune și pumnalul de bronz cu limbă la mîner din așezarea de la Susani — „*Deluș*”, (Hänsel, 1968, II, Beil. 1—2; Stratan—

Vulpe, 1977, 56, Taf. 26B/2), ce poate fi atribuit — cu o oarecare doză de probabilitate — fazei târzii a grupului de tip Balta Sărată.

Pe de altă parte, privite în ansamblu, materialele descoperite la Românești și chiar cele de la Susani indică și unele diferențe comparativ cu acelea din nivelul superior al așezării de la Valea Timișului — „*Rovină*”. Ele s-ar putea datora atât faptului că cele dintâi pot fi considerate ușor mai târzii decât cele de la Valea Timișului, cât și prezenței la Românești sau Susani a unor elemente venite din afara ariei Balta Sărată, respectiv din medii tumulare târzii și — mai ales — din aria grupului Igrîța. Evident că, în stadiul actual al cercetărilor, este greu de spus dacă aceasta înseamnă pătrunderea efectivă a unor comunități de tip Igrîța în nord-estul Banatului, care ar fi pus capăt evoluției grupului de tip Balta Sărată undeva în a doua jumătate a fazei Reinecke Bz. D, sau este vorba numai de influențe culturale primite în etapă mai târzie a grupului Balta Sărată din partea grupului Igrîța, destul de puternic însă pentru a da un nou aspect fazei finale a grupului de tip Balta Sărată.

În ceea ce ne privește considerăm, deocamdată, mai plauzibilă a doua ipoteză, cu atât mai mult cu cât se pot stabili o serie de legături tipologice destul de clare (forme de vase și ornamente) între manifestările ceramice aparținând etapei mai târzii a grupului Balta Sărată (respectiv orizontul Valea Timișului II — Susani — „*Deluț*” — Românești) și descoperirile „hallstattiene” ce au făcut parte din inventarul tumulului de la Susani — „*Grămurada (Grămadura) lui Ticu*” (pl. XVIII/2; XX/1,3 etc.). Aceasta indică — după părerea noastră — o anumită participare a grupului Balta Sărată la geneza manifestărilor aparținând „grupei Susani” din perioada de tranziție spre prima epocă a fierului și — implicit — prelungirea evoluției grupului de tip Balta Sărată (în forme ușor modificate de influențele tumulare târzii și de tip Igrîța) până în prima jumătate sau la mijlocul fazei Ha A₁ (respectiv a sec. XII î.n.d.Chr.), când se poate aprecia că este de plasat începutul „grupei Susani”.

De altfel, pătrunderea unor puternice influențe sau chiar elemente de tip Igrîța în zona nord-estică a Banatului, spre sfârșitul fazei Bz. D și începutul fazei Ha A₁, este ilustrată atât prin recent descoperitul depozit de bronzuri de la Zăgujeni cât și prin cel scos la iveală mai demult la Cornuțel, localități situate în apropierea Caransebeșului.

În ambele cazuri (pl. XIII—XIV) este vorba de asocieri de obiecte (mărgea de sticlă albastră, falere și pandantive semilunare/lunule din bronz la Zăgujeni sau tutuli, ac cu cap troneonic incizat, falere și brățări de bronz la Cornuțel) întâlnite frecvent mai ales în aria grupului Igrîța (*Emödi*, 1980; *Chidioșan* — *Emödi*, 1982, 79 și urm., fig. 7—8; *Dumitrașcu* — *Crișan*, 1987). Pe de altă parte, însă, prin diferența coloristică între negrul lustruit de la exterior și roșul-cărămiziu din interior, la care putem adăuga și ornamentarea prin caneluri înguste, dispuse în ghirlandă și orizontal pe gît, vasul „depozitului” de la Cornuțel prezintă, de asemenea, unele similitudini cu manifestările ceramice aparținând unei faze mai târzii a grupului Igrîța, insuficient diferențiată încă până în prezent și care ar putea fi datată cu precădere la începutul etapei Ha A.

În acest sens, descoperirea de la Cornuțel — situată chiar în epicentrul ariei de răspîndire a grupului de tip Balta Sărată — poate fi considerată ca o verigă de legătură între orizontul Valea Timișului II — Susani — „*Deluț*” — Românești (unde nu este încă întâlnită diferența coloristică între exteriorul negru lustruit și interiorul roșu-cărămiziu al vaselor) și „grupa Susani” din perioada de tranziție spre prima epocă a fierului. Putînd fi plasată (atît prin

aspectul vasului cit și prin apartenența pieselor de bronz la sfârșitul orizontului de depozite de tip Uriu—Domănești) în prima jumătate sau la mijlocul fazei Ha A₁, aceasta marchează practic granița dintre cele două manifestări culturale mai sus amintite, asigurând în același timp legătura dintre ele.

Tot aici trebuie să menționăm, deocamdată numai cu titlu informativ, și apariția a două morminte de incinerare în urnă la periferia așezării de epocă bronzului de la Valea Timișului — „Rovină”, ambele conținând urne de formă aproximativ bitronconică, decorate cu grupe de proeminente conice. Prin aspectul lor, acestea fac trecerea către formele similare ale fazei Ha A din Banat.

Bronzul târziu în nordul Banatului. Pentru zona limitrofă văii Mureșului din nordul Banatului nu dispunem deocamdată de suficiente elemente capabile să ilustreze mai clar evoluția culturală de la sfârșitul epocii bronzului, cu atât mai mult cu cât încercarea lui T. Soroceanu de a prelungi existența culturii Mureș (Periam — Pecica) pînă în pragul fazei Ha A (Soroceanu, 1977a—b; 1978) este dificil să mai poată fi susținută în stadiul actual de cercetare. Chiar și în cazul în care așezarea de la Pecica — „Șantul Mare” (situată la nord de Mureș) ar putea fi atribuită unor etape evolute ale acestei culturi, nu credem că existența sa ar fi depășit finalul fazei Reinecke Bz. C sau începutul fazei Bz. D.

Există, totuși, câteva date și informații mai noi care ne permit să apreciem — cu o oarecare doză de probabilitate însă — că perioada de sfârșit a epocii bronzului în zonele nord-bănățene din sudul Mureșului a fost ilustrată, pe de o parte, de anumite manifestări tirzii ale „culturii mormintelor tumulare” și, pe de altă parte, de o eventuală extindere pînă aici a manifestărilor specifice grupului Igrîța.

În prima categorie pot fi integrate descoperirile efectuate accidental în hotarul localității Felnac, punctul „La vii” (jud. Arad). Făcînd parte, foarte probabil, din inventarul unor morminte de incinerare distruse, sînt menționate în literatură (Kacsó, 1992) mai multe piese de bronz (patru ace cu capul în formă de pecete, un ac cu capul dublu conic și unul cu capul sferic turtit, opt brățări, un pandantiv cordiform, un pumnal cu limbă la minier) precum și câteva vase (două căni, una dintre ele ornamentată cu caneluri și proeminente înscrise într-o canelură circulară, un vas-amforă decorat cu proeminente, o strachină și un fragment de oală). Conform opiniei exprimate de C. Kacsó, majoritatea obiectelor de bronz menționate pot fi datate în intervalul Reinecke Bz. B₂—C, cu excepția pumnalului și — eventual — a unuia din ace, care pot fi încadrate în faza Bz. D. Ca și ceramica, aceste tipuri de piese de metal sînt considerate a fi răspîndite îndeosebi în necropolele aparținînd populației „tumulare”. Eventuale paralele în cultura de tip Cruceni — Belegiš sînt menționate pentru cana ornamentată, același cercetător apreciînd însă că, în ansamblu, materialele descoperite la Felnac documentează „prezența efectivă a culturii tumulare în Banatul românesc” (Kacsó, 1992, 98).

După cum am mai amintit și mai înainte, descoperirile recent efectuate în peștera de la Românești au pus în evidență în acest punct, alături de elemente de tip Balta Sărată și „tumulare” tirzii, și existența unor materiale ce-și pot găsi analogii în manifestările ceramice ale grupului Igrîța.

Reprezentat îndeosebi printr-o serie de complexe cultice sau funerare și mai puțin de așezări, acest grup cultural a fost definit relativ recent (1980) în vestul României, cu toate că unele descoperiri ce i-au fost atribuite sînt cunoscute mai demult în aceste zone. Din punct de vedere cronologic, grupul

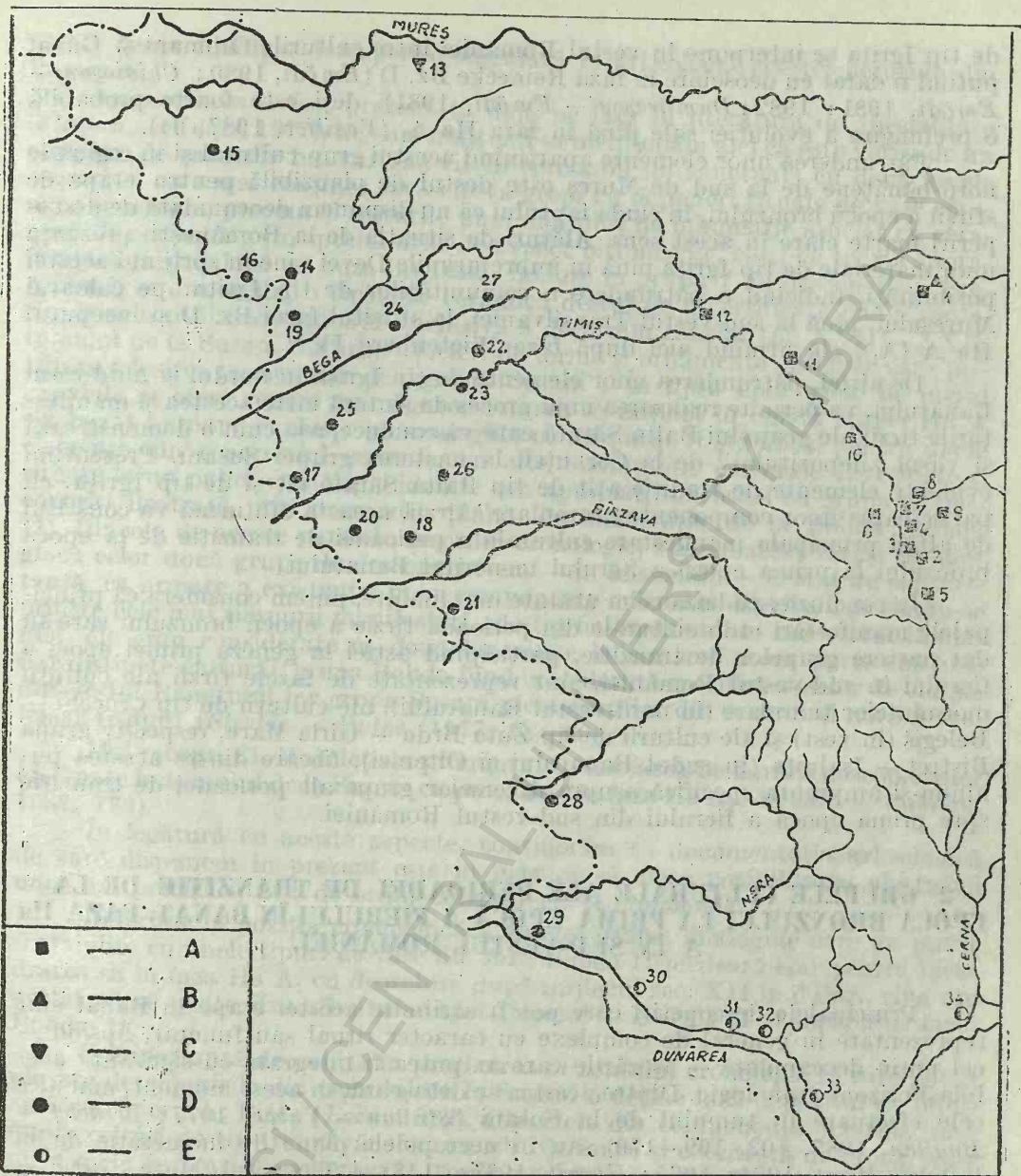

Fig. 3 — Localizarea principalelor descoperiri și manifestări culturale din perioada tîrzie a epocii bronzului în Banat: A. — faza tîrzie a grupului cultural de tip Balta Sărată; B. — descoperiri de tip Igrîța; C. — faza tîrzie a culturii mormintelor tumulare (Hügelgräberkultur); D. — cultura de tip Cruceni—Belegiș; E. — cultura de tip Zuto Brdo—Girfa Mare. Localități: 1. — Românești; 2. — Valea Timișului; 3. — Buchin; 4. — Caransebeș „Balta Sărată”; 5. — Ilova; 6. — Păltiniș; 7. — Iaz „Dîmb”; 8. — Ciuta; 9. — Var; 10. — Sacu; 11. — Susani — „Deluș”; 12. — Ictar-Budinț; 13. — Felnac; 14. — Checea; 15. — Chereștur; 16. — Jimbolia; 17. — Cruceni; 18. — Banloc; 19. — Munar; 20. — Livezile/Tolvadia; 21. — Stămora Moravița; 22. — Șag; 23. — Parța; 24. — Peciu Nou; 25. — Rudna; 26. — Voiteni; 27. — Timișoara; 28. — Vrani; 29. — Divici; 30. — Moldova Veche; 31. — Liubcova; 32. — Berzasca; 33. — Svinița; 34. — Orșova.

de tip Igrîța se interpune în vestul României între culturile Otomani și Gáva, putînd fi datat cu deosebire în faza Reinecke Bz. D (*Emödi*, 1980; *Chidioșan — Emödi*, 1981; 1982; *Dumitrașcu — Emödi*, 1981), deși este foarte probabilă o prelungire a evoluției sale pînă în faza Ha A₁ (*Vasiliev*, 1987, 64).

Pătrunderea unor elemente aparținînd acestui grup cultural și în regiunile nord-bănățene de la sud de Mureș este destul de plauzibilă pentru etapa de sfîrșit a epocii bronzului, în ciuda faptului că nu dispunem deocamdată de descoperiri foarte clare în acest sens. Alături de situația de la Românești, prezența unor materiale de tip Igrîța pînă în împrejurimile Devei vine în sprijinul acestei posibilități, indicînd o pătrundere a comunităților de tip Igrîța, pe culoarul Mureșului, pînă la sud-vestul Transilvaniei, la sfîrșitul fazei Bz. D și începutul Ha A (A₁), ele urmînd aici după faza Wietenberg IV ³⁶.

De altfel, pătrunderea unor elemente de tip Igrîța în nordul și nord-estul Banatului, va permite realizarea unui proces de sinteză între acestea și manifestările tîrzii ale grupului Balta Sărată care va conduce, așa cum o demonstrează și vasul „depozitului” de la Cornuțel, la nașterea grupei Susani. Prezentînd evidente elemente de tradiție atît de tip Balta Sărată cît și de tip Igrîța, cu participarea unor componente „tumulare” tîrzii, aceasta din urmă va constitui de altfel principala manifestare culturală a perioadei de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului în nordul Banatului.

În concluzie, pe baza celor arătate mai înainte, putem considera că principalele manifestări etno-culturale din perioada tîrzie a epocii bronzului care au dat naștere grupelor de tranziție, participînd astfel la geneza primei epoci a fierului în sud-vestul României, sînt reprezentate de fazele tîrzii ale culturii mormintelor tumulare (în nord-vestul Banatului), ale culturii de tip Cruceni — Belegiș (în vest) și ale culturii de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare, respectiv grupa Bistreț — Ișalnița (în sudul Banatului și Olteniei), fiecare dintre acestea punîndu-și amprenta specifică asupra diverselor grupe ale perioadei de tranziție spre prima epocă a fierului din sud-vestul României.

2. GRUPELE CULTURALE ALE PERIOADEI DE TRANZIȚIE DE LA EPOCA BRONZULUI LA PRIMA EPOCĂ A FIERULUI ÎN BANAT. FAZA Ha A ÎN SUD-VESTUL ROMÂNIEI.

Principalele descoperiri care pot fi atribuite acestei etape în Banat sînt reprezentate în general de complexe cu caracter ritual sau funerar, lipsind — cel puțin deocamdată — așezările care ar putea fi integrate cu siguranță aceluiași orizont cronologic. Dintre acestea se detașează, în acest moment, mai ales cele efectuate în tumulul de la Susani (*Stratan — Vulpe*, 1977; *Medeleț — Bugilan*, 1987, 102, 169—170) sau în necropolele plane de incineratie de la Bobda (*Moga*, 1964; 1965; *Horedt*, 1967a, 148) și Tievaniul Mare (*Gumă — Luca*, 1989; *Gumă — Luca — Rogozea*, 1990; *Gumă*, 1992, 28—29). Pentru valoarea lor în precizarea poziției culturale și cronologice a acestui orizont, mai pot fi adăugate aici mormintul plan de incineratie în urnă descoperit la Caransebeș — „Balta Sărată” (*Petrovsky*, 1975, 366; *Mărghitani*, 1979, 196) ³⁷, depozitul de bronzuri de la Fizeș (*Bozu*, 1982) și materialele descoperite la Moldova Nouă — „Cariera de banatite” (*Gumă*, 1979a).

Tumulul cercetat de către I. Stratăni și Al. Vulpe în punctul „Grămurada lui Ticu” ³⁸ din hotarul localității Susani (com. Traian Vuia, jud. Timiș) cons-

tituie, deocamdată, o descoperire singulară în arheologia acestei perioade din România.

Deoarece ea a fost prezentată deja pe larg în literatura de specialitate (*Stratan — Vulpe, 1977*), ne vom mulțumi să menționăm aici că este vorba de un complex de caracter funerar sau ritual (probabil un sanctuar) cu două nivele succesive, care mai conținea încă câteva gropi cu depuneri rituale de vase ceramice și cereale, precum și resturile unui mormint de înumație asociat cu ceramică de același tip (în special urne de aspect bitronconic, cești cu toartă supraînălțată și străchini cu buza invazată, incluse în grupa 7 de descoperiri). Prezentând, în ansamblu, o tipologie ceramică destul de diversificată dar caracterizată prin utilizarea aproape exclusivă a decorului canelat (pl. XVIII—XXI), tumulul de la Susani conținea asocieri de forme și ornamente specifice care justificau folosirea termenului de „grupă Susani”. În lipsa unor piese de metal capabile să ofere repere mai sigure, datarea sa inițială în cursul etapei Ha A s-a bazat aproape exclusiv pe analogiile ce au putut fi stabilite, pentru unele elemente din repertoriul ceramic, cu alte manifestări culturale învecinate și situate la un palier cronologic identic sau apropiat, îndeosebi cu grupa de descoperiri ilustrată prin necropola plană de incinerare de la Bobda (Bobda II). Dincolo de aceste paralele de ordin cronologic, s-a remarcat totuși că imaginea celor două grupe de descoperiri era — în ansamblu — destul de contrastantă, ca urmare a existenței unor componente culturale diferite. Înscrind-se printre cele mai timpurii manifestări „de tip hallstattian” în sud-vestul României, ele erau considerate ca două fenomene în cea mai mare parte sincrone dar distincte cultural; grupa Bobda fiind considerată specifică zonelor de cîmpie din vestul Banatului iar grupă Susani piemonturilor din centrul și nordul aceleiași regiuni (*Stratan — Vulpe, 1977, 53—60*).

Mai recent, Fl. Medeț s-a pronunțat în favoarea încadrării descoperirilor efectuate în tumulul de la Susani cu precădere în faza Ha A₂ (*Medeț — Bugilan, 1987, 169*).

În legătură cu aceste aspecte, considerăm că documentația arheologică de care dispunem în prezent este în măsură să ofere posibilitatea efectuării unor noi precizări, atât de ordin cultural cît și cronologic.

Referitor la poziția cronologică a acestei grupe, analogiile care au putut fi stabilite cu unele tipuri de vase din faza Bobda II pledează clar pentru încadrarea sa în faza Ha A, cu deosebire după mijlocul sec. XII î.n.d.Chr., cînd am arătat că se poate fixa sfîrșitul etapei Cruceni — Belegiș II și începutul fazei Bobda II.

O importanță deosebită în precizarea orizontului cronologic la care pot fi plasate descoperirile din tumulul de la Susani o deține însă depozitul de bronzuri descoperit la Fizeș (*Bozu, 1982*). Obiectele din componența acestuia (mai multe culturi de tip transilvănean, un vîrf de lance și o centură de bronz, ultimele două în stare fragmentară), tipice pentru orizontul depozitelor din seria Cincu—Suseni, erau asociate cu un vas bitronconic, mai mult lat decît înalt, decorat cu caneluri înguste dispuse orizontal și în ghirlandă pe gît, fațete oblice și proeminente conice pe pîntece (pl. XXII). Această asociere, precum și analogiile care pot fi stabilite între vasul depozitului de la Fizeș și exemplare similare de la Susani (pl. XVIII/11—12, 15, 20; *Stratan — Vulpe, 1977, Taf. 6/94, 16/133 = 148, 17/138—141, 18/146*), asigură practic sincronizarea grupei de tip Susani cu orizontul depozitelor din seria Cincu — Suseni (vezi și *Vulpe, 1990, 105, n. 20*). O relație identică o presupune de altfel și legătura ce se poate face

între unele tipuri ceramice de la Susani (pl. XVIII/15; *Stratan — Vulpe*, 1977, Taf. 6/94) și vasul depozitului de bronzuri de tip Cincu—Suseni cunoscut în literatură sub denumirea de Pecica II (*Petrescu—Dîmbovița*, 1977, 101—102, 256—260, pl. 169/8, cu bibl.), atribuit fie „grupei Pecica — Vatina tirzie” (*Foltiny*, 1968c, 350, fig. 4/8), fie unei forme hibride între vasele de tip Vatina tirzie și unele de tip Gáva (*László*, 1972a, 180, fig. 3/4).

Avînd în vedere că — așa cum am arătat mai înainte — se impune să acceptăm prelungirea datării depozitelor de tip Uriu—Domănești pînă spre mijlocul fazei Ha A₁, rezultă că seria Cincu—Suseni trebuie plasată cu deosebire în a doua jumătate a fazei Ha A₁ și prima jumătate a fazei Ha A₂ (respectiv între mijlocul sec. XII și mijlocul sec. XI în.d.Chr.), ceea ce reprezintă și intervalul de timp cel mai sigur în care pot fi încadrate descoperirile de tip Susani.

Această datare este confirmată, de altfel, și de plasarea la mijlocul etapei Ha A (noi credem că mai curînd în a doua jumătate a acesteia) a unui depozit de vase descoperit lângă Battonya (comitatul Békés, Ungaria), care conținea — pe lângă alte tipuri — mai multe cești identice sau foarte apropiate ca formă și ornamentare de acelea atît de bine reprezentate în tumulul de la Susani (*Kállay Ágota*, 1986).

Ideea unei eventuale prelungiri a evoluției acestei grupe pînă în a doua jumătate sau către sfîrșitul fazei Ha A₂ (respectiv a sec. XI în.d.Chr.) nu poate fi — totuși — total exclusă, dacă avem în vedere și faptul că ea precede nemijlocit în jumătatea nordică a Banatului orizontul așezării de tip Gáva — Mediaș de la Remetea Mare — „*Gomila lui Pituț*”, a cărei datare în faza Ha B₁ (dacă nu și sfîrșit de Ha A₂) este asigurată — printre altele — și de o situlă din bronz de tip Hajdúböszörmény găsită în perimetrul așezării (*Medeleț*, 1974; 1975a).

Din punct de vedere cultural, trebuie să remarcăm în primul rînd că printr-o serie de elemente de tradiție Balta Sărată (pl. XVIII/2; XX/1,3), precum și prin legătura care se poate face nu numai prin intermediul vasului de la Cornuțel cu materialele de tip Igrîța, se poate considera în stadiul actual de cercetare că la baza apariției grupei de tip Susani a stat în special sinteza realizată în nordul și nord-estul Banatului între manifestările tirzii ale grupului Balta Sărată (orizontul Valea Timișului II — Susani — „*Deluț*” — Românești) și a elementelor de tip Igrîța care pătrund în aceste zone, alături de unele participări de tip „tumular” tirziu venite dinspre nord-vestul Banatului și sudul Cîmpiei Pannonică. De altfel, participarea grupului Igrîța la geneza descoperirilor de tip Susani este dovedită și de tehnologia comună de realizare a unor tipuri de vase (cu deosebire urnele), avînd exteriorul negru lustruit și interiorul roșu-cărămiziu, tehnologie care va fi continuată de altfel și în manifestările de tip Gáva de la sfîrșitul etapei Ha A și începutul fazei Ha B din Banat (Remetea Mare — „*Gomila lui Pituț*” și Vărădia — „*Chilii*”). Adăugînd la această constatare și faptul că anumite forme de vase și motive ornamentale tipice grupeii Susani, ca și tehnologia respectivă, se vor menține pînă la orizontul menționat mai sus, fiind preluate de comunitățile de tip Gáva — Mediaș din Banat, putem aprecia că — dincolo de faptul că ele atestă o succesiune cronologică nemijlocită între cele două orizonturi — se poate accepta și o anumită participare genetică a grupeii Susani la nașterea manifestărilor locale aparținînd vastului și uniformului complex cu ceramică neagră canelată (de tip Gáva — Holihrad — Mediaș), caracteristic și zonelor bănățene în cea mai timpurie fază din prima epocă a fierului.

Pentru zonele din vestul (nord-vestul) Banatului, singura stațiune care se poate aprecia deocamdată, cu o oarecare siguranță, că aparține exclusiv etapei Ha A și implicit perioadei de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului rămâne necropola de la Bobda (Moga, 1964; 1965; Horedt, 1976a, 148).

Din păcate, caracterul încă inedit al cercetărilor efectuate aici nu ne va permite să facem decât unele observații generale (și conținând probabil o oarecare doză de relativitate) în legătură cu particularitățile de ordin cultural și cronologia acestor descoperiri.

Așa cum s-a mai arătat de altfel și cu alt prilej (Horedt, 1976a, 148), cele aprox. 20 de morminte cercetate de M. Moga la Bobda conțineau drept inventar ceramic o serie de forme de vase (în special urne de aspect bitronconic prevăzute pe corp cu grupe de câte două proeminente opuse, conice și lățite, sau cu corp globular și gît cilindric înalt, străchini tronconice cu buza răsfrîntă la exterior sau ușor îndoită spre interior, cești și cănițe cu toarte supraînălțate), decorate exclusiv prin canelare (pl. X/2—5). După cum preciza și K. Horedt, și spre deosebire de situația constatată la Susani sau chiar în finalul fazei Cruceni II, ceramica descoperită la Bobda era, aproape în totalitate, de culoare roșie, fiind „lipsită de suprafața lucioasă neagră, caracteristică speciei de tip Gáva” (*Ibidem*).

Demnă de remarcat este și descoperirea în cadrul acestei necropole a unui obiect de podoabă din fier (brățară?, pandantiv?, ac?), menționat adesea în literatura de specialitate (Rusu, 1974, 351; László, 1975, 20, nr. 5; 1977a, 54, nr. 5; Boroffka, 1987, 62, nr. 4; 1991, 7, nr. 4; Stoia, 1989, 47; Taylor, 1989, 69—70, 77, abb. 8/7) și provenind se pare din M. 10³⁹, aceasta fiind deocamdată cea mai timpurie piesă de fier din Banat cu un context arheologic asigurat.

După cum am avut ocazia să arătăm și mai înainte, dacă unele tipuri ceramice (pl. X/5) aparținînd unor morminte din faza mai timpurie a acestei necropole Bobda I presupun un scurt paralelism sau doar un contact cronologic direct cu sfîrșitul fazei Cruceni II, majoritatea mormintelor de la Bobda pot fi considerate ulterioare acestui moment, putînd fi datate *grosso modo* în etapa Ha A.

Avînd în vedere analogiile ce se pot stabili, îndeosebi pentru ceștile cu toartă supraînălțată, străchinile ornamentate cu caneluri în formă de stea pe interior și cele bitronconice cu buza ușor evazată (pl. X/3; XVIII/17; XIX/14; XXI etc.), în cadrul manifestărilor ceramice de la Susani, putem aprecia că și necropola de la Bobda poate fi plasată cu deosebire la același orizont cronologic ca și tumulul de la Susani, adică în a doua jumătate a fazei Ha A₁ și prima jumătate a fazei Ha A₂ (respectiv între mijlocul sec. XII și mijlocul sec. XI în.d.Chr.). Este totuși posibil ca, pe de o parte, începutul necropolei de la Bobda (faza Bobda I) să fie ușor mai timpuriu (respectiv prima jumătate a fazei Ha A₁) și, pe de altă parte, sfîrșitul grupei Susani să fie mai tîrziu decît cel al necropolei de la Bobda.

În mare, însă, cele două grupe de descoperiri pot fi considerate ca fiind contemporane.

Dincolo de acest paralelism cronologic și de unele analogii ce pot fi stabilite între manifestările ceramice ale celor două grupe, trebuie să remarcăm totuși că aspectul de ansamblu al acestora este diferit, atît din punctul de vedere al tipologiei generale a ceramicii și al modului de tratare al pereților vaselor

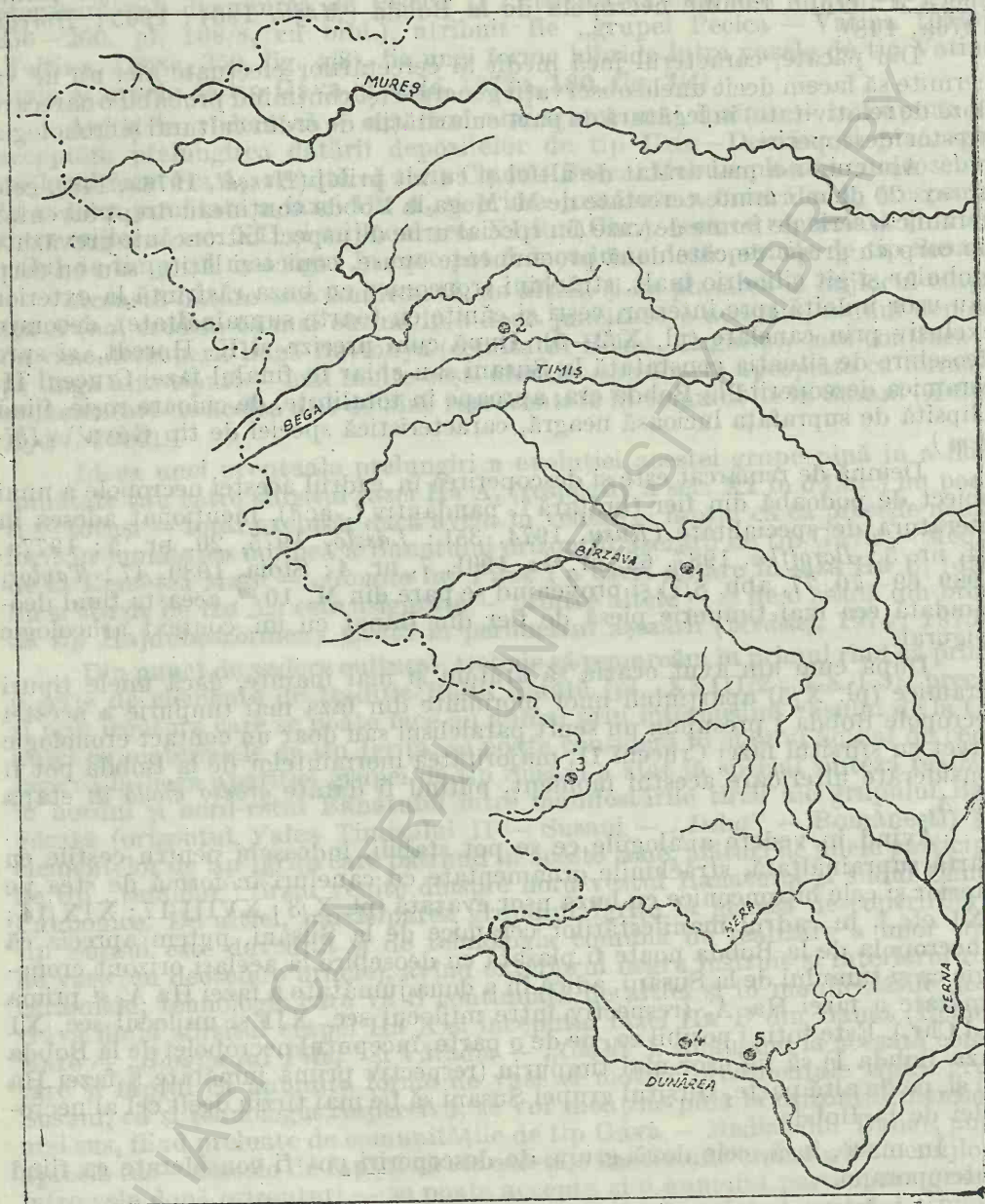

Fig. 4 — Principalele descoperiri din perioadele de tranziție spre prima epocă a fierului în Banat:
 1. — Susani; 2. — Caransebeș; 3. — Fizeș; 4. — Bobda; 5. — Ticvaniu Mare; 6. — Moldova Nouă

(roșu la Bobda și predominant brun sau negru lustruit la Susani) cit și în domeniul practicilor rituale. Acestea se datorează, după părerea noastră, unor componente culturale diferite care au generat aceste manifestări, în cazul cimitirului de la Bobda tradițiile de tip „tumular” tîrziu fiind mai puternice (pl. X/2).

În acest context se poate considera că grupa Bobda (ilustrată sigur în acest moment doar prin descoperirile din cimitirul eponim) este rezultatul unui proces de sinteză între manifestările „tumulare” (Hügelgräberkultur) tîrzii și cele de tip Cruceni — Belegis II tîrziu, ea fiind reprezentativă pentru perioada de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului în vestul (nord-vestul) Banatului, și — probabil — nord-vestul Voivodinei, fiind urmată nemijlocit aici de manifestări aparținînd complexului cultural cu ceramică neagră, canelată, de tip Gáva.

O mare importanță pentru studiul acestei perioade de tranziție în sud-vestul Banatului o prezintă necropola plană de incinerare recent cercetată la Ticvaniul Mare — punctul „*Ferma nr. 2*” (jud. Caraș-Severin), aflată în apropierea riului Caraș, la contactul dintre limita vestică a piemontului bănățean și zona mai joasă din sud-vestul acestei regiuni (Depresiunea Oraviței și Cimpia Carașului), zonă în care au fost semnalate mai recent și descoperiri funerare de tip Cruceni — Belegiș cum ar fi cele de la Vrani — „*Dealul Morîșchii*”⁴⁰.

În cursul campaniilor succesive de săpături efectuate între 1987—1990 au fost dezvelite aici un număr total de 41 morminte de incinerare în urne (*Gumă — Luca*, 1989 ; *Gumă — Luca — Rogozea*, 1990 : *Gumă*, 1992, 28—29)⁴¹.

Inventarul acestora a fost deosebit de unitar (pl. XXIV—XXV), necropola fiind folosită probabil o perioadă mai scurtă de timp, cu atît mai mult cu cît analiza combinatorie a inventarului conțînut de mormintele dezvelite pînă acum nu permite diferențierea mai multor etape de evoluție în cadrul său.

Marea majoritate a urnelor sînt bitronconice, de culoare brună, brun-neagră sau neagră, adeseori cu pereții lustruiți la exterior. Ele au fost decorate exclusiv cu ajutorul canelurilor și fațetelor (de regulă, dispuse orizontal și — mai rar — sub formă de ghirlandă pe git și oblice pe zona mediană), prezentînd în cele mai multe cazuri și cite patru grupe de proeminențe conice, dublate de proeminențe lățite, în zona diametrului maxim.

Drept capace au fost utilizate, de regulă, străchini cu buza invazată, decorate prin caneluri sau fațete pe umăr.

În afara oaselor incinerate, urnele mai conțineau — în cele mai multe cazuri — unul sau două vase de ofrandă întregibile (de obicei străchini tronconice sau cești cu o toartă puternic supraînălțată și, uneori, torsadată), obiecte de podoabă din bronz și os, precum și fragmente ceramice neîntregibile, puternic arse secundar, culese de pe rug.

Dintre obiectele de bronz și os care au făcut parte din inventarul funerar se remarcă acele cu cap biconic (pl. XXIV/37) sau cele în formă de măciucă, cu capul tronconic decorat prin incizii fine, oblice, dispuse în registre (pl. XXIV/4d, 57), cuțitașele cu limbă la mîner și lama ușor curbă (pl. XXV/4c, 5e), brățările (pl. XXIV/6d), verigile (pl. XXIV/6e) și tutulii (pl. XXV/1c) din bronz, precum și acul de os din M. 6 (pl. XXIV/5d). Poate fi subliniată, de asemenea, asocierea cuțit — ac tronconic de bronz, care se repetă în inventarul M. 10 și M. 13 (pl. XXV/4—5).

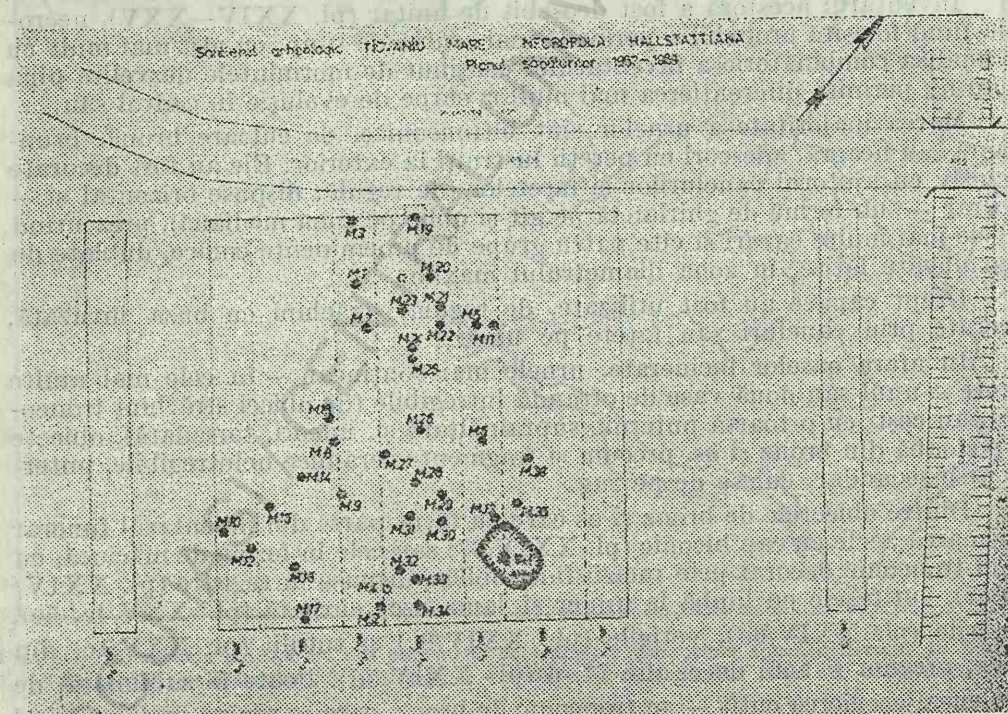
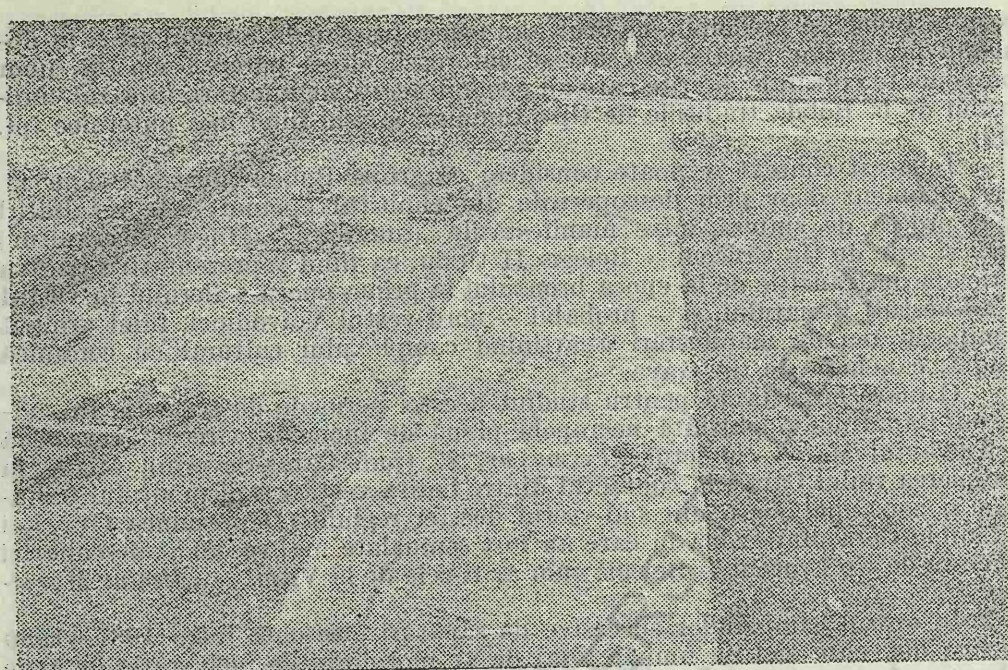

Fig. 5 — Aspect de săpătură și planul necropolei plane de incinerare de la Ticvaniu Mare.

La câteva dintre mormintele cercetate până în prezent (de exemplu, M. 3, M. 7, M. 8, M. 11) în urne s-au mai găsit și fragmente de oase animale provenind de la ofranda de carne⁴².

Pentru nici unul dintre morminte nu s-a putut delimita cu claritate conturul gropii în care a fost depusă urna funerară, situație curioasă ce a fost constatată de altfel în toate „cîmpurile de urne” din Banat și zonele învecinate. Se cuvine a fi menționată și observația că majoritatea urnelor au fost perforate intenționat în zona fundului.

De asemenea, nu considerăm lipsit de importanță să subliniem și existența unor morminte care se detașează oarecum în contextul practicilor generale, de ritual funerar descrise mai sus. Astfel, într-un singur caz (M. 2) peste oasele umane incinerate din urnă au fost presărați masiv bulgărași de ocră roșu. Tot un caz singular îl constituie și depunerea unei cești de ofrandă în exteriorul urnei, imediat sub buză, în zona gîtului (M. 23). În alte două cazuri, însă, resturile incinerate ale defuncțiilor, fără nici un inventar funerar, nu au fost depuse în urne ci direct pe solul din fundul gropilor, al căror contur s-a putut distinge cit de cit clar doar la acest nivel (M. 25 — 26). O situație aparte o constituie și urna M. 6 (aparținînd probabil unui copil); care a fost așezată în groapă culcată.

Pentru poziția cronologică a necropolei de la Tievaniul Mare, importante sînt în primul rînd analogiile care pot fi stabilite cu manifestările ceramice similare aparținînd fazei a III-a a necropolei de la Karaburma (*Todorović*, 1977, 9/M. 2, 10/M. 3, 12/M. 49, 26/M. 108, 28/M. 115, 33/M. 131, 37/M. 142, 49/M. 176, 50/M. 177/2, 53/M. 185, 71/M. 226, 146—148). Faza a III-a a necropolei de la Karaburma a fost datată inițial de J. Todorović în intervalul Ha A₁ — B₂ (*Todorović*, 1977, 156—158. Analogii pot fi stabilite și cu nivelul IVc al așezării de la Gomolava (*Tasić*, 1988a, 51—53, Abb. 3), pentru care s-a propus o încadrare în cursul etapei Ha A (*Tasić*, 1988a, 52—53). De altfel, o probă C₁₄ prelevată din acest nivel al așezării de la Gomolava (atribuit etapei Belegiš II) și analizată în laboratorul de la Gröningen a fost datată 3090 ± 55, adică pe la 1115 ± 55 î.n.d.Chr. (*Tasić*, 1988a, 55—57; *Waterbolk*, 1988, 121). Analogii apropiate pentru inventarul ceramic și chiar metalic al mormintelor de la Tievaniul Mare pot fi stabilite și cu descoperirile efectuate în necropola I de la Pančevo — „*Rafinerija nafte*”, care a fost încadrată (inclusiv pe baza a numeroase piese de metal) tot în etapa Ha A, dar post 1150 î.n.d.Chr.⁴³.

În același context, trebuie să remarcăm că majoritatea pieselor de metal descoperite în necropola de la Tievaniul Mare se regăsesc frecvent în depozitele seriei Cincu—Suseni (Ha A₁ — A₂). O legătură mai apropiată cu depozitele de acest tip se poate face și prin apropierea tipologice între urna M. 5 de la Tievaniul Mare (pl. XXIV/4a) și vasul depozitului de bronzuri de la Fizeș (pl. XXII/1), iar — prin acesta din urmă — cu anumite manifestări ceramice ale grupei Susani (pl. XVIII/11—12; 15, 20). De asemenea, în Banat, tipul de cuțite din bronz aflate în M. 10 și M. 13 de la Tievaniul Mare se regăsește în descoperirile de la Moldova Nouă — „*Cariera de banatite*” (pl. XVIII/1), după cum acele în formă de măciucă cu capăt troneconic decorat prin registre de incizii fine, oblice, aparțin unui tip care se întîlnește și în „depozitul” de la Cornuțel (pl. XIII/3), unde mai apar și tutuli de genul celor întîlniți în M. 8 de la Tievaniul Mare (pl. XXV/1c, XIII/10—11).

Deși inițial am limitat încadrarea necropolei de la Tievaniul Mare doar la nivelul fazei Ha A₁ (*Gumă — Luca*, 1989, 262; *Gumă — Luca — Rogoza*,

1990, 131; *Gumă*, 1992, 29), în temeiul celor arătate mai sus se poate considera actualmente că utilizarea acestora trebuie plasată la un orizont cronologic sincron aceluia reprezentat prin descoperirile din tumulul de la Susani, din faza Bobda II și prin depozitele de tip Cincu—Suseni, adică în a doua jumătate a fazei Ha A₁ și în faza Ha A₂ (respectiv între mijlocul sec. XII și un anumit moment de la mijlocul sau a doua jumătate a sec. XI în.d.Chr.).

Se cuvine să menționăm aici și faptul că necropola de la Tievaniul Mare, alături de un întreg orizont de descoperiri integrate de cercetătorii sîrbi în „faza Belegiš II tîrzie” (Karaburma III, Gomolava IVc, necropola I de la Pančevo — „*Rafinerija nafte*”, Surčin, Rospi Čuprija, Orešac, Ilandža, Jakovo — „*Ekonomija „Sava*”, Idjoš, Kovačica, Opovo — Belibreg etc.), se încadrează într-o grupă unitară aparținînd perioadei de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului în sud-vestul Banatului și sudul Voivodinei, pe care am denumit-o grupă de tip Tievaniul Mare — Karaburma III (*Gumă*, 1992, 29).

Ea se naște în aria și cu participări etno-culturale predominante de tip Cruceni — Belegiš, la care se adaugă unele elemente preluate din manifestările tîrzii ale culturii mormintelor tumulare (Hügelgräberkultur). Constatarea este valabilă și pentru descoperirile efectuate în necropola de la Tievaniul Mare, în zona căreia orizontul de tip Cruceni — Belegiš din Bronzul tîrziu este reprezentat prin cîteva morminte de incinerare în urne cu imprimeuri „șnurate”, descoperite accidental la Vrani. Totodată, unele tradiții „tumulare” sînt evidente în aspectul general al urnei din M. 1 (XXIV/1).

Elemente aparținînd acestei grupe de tranziție vor fi fost acelea care ajung, probabil pe linia Dunării, pînă în zonele est-carpătice, în aria manifestărilor de tip Chișinău — Corlăteni, așa cum a fost sesizat deja în literatura de specialitate (*László*, 1986a, 10) *Smirnova*, 1990; 1992, 247; *Levičchi*, 1991; 1992, 119—120). Ele sprijină datarea grupului de tip Chișinău — Corlăteni, sau cel puțin a etapei sale timpurii, cu deosebire în faza Ha A₂ (sec. XI în.d.Chr.).

În acest sens, poate fi subliniată aici valoarea deosebită ca reper cronologic pe care o deține deja necropola de la Tievaniul Mare, în ciuda numărului relativ restrîns de morminte cercetate pînă în prezent. De asemenea, cercetările efectuate în această necropolă vin să aducă un plus destul de substanțial de informație, de precizie și noi unghiuri de abordare a procesului de trecere de la epoca bronzului la prima epocă a fierului în sud-vestul României, contribuind — în același timp — la o mai bună cunoaștere a practicilor funerare utilizate în această perioadă.

Pentru zona dunăreană din sudul Banatului, cele mai ilustrative descoperiri care pot fi atribuite acestei perioade de tranziție sînt acelea efectuate la Moldova Nouă — „*Cariera de banatite*” (pl. XVII; *Gumă*, 1979a), la același orizont cronologic situîndu-se necropola plană de incinerare de la Hinova, în sud-vestul Olteniei (*Davidescu*, 1981a; 1981b; 1984)⁴⁴ sau cele de la Mala Vrbica — „*Livade*” și Vajuga — „*Seliște*”, în Djerdap, respectiv sectorul iugoslav al Porților de Fier (*Vukmanović*, 1983). Toate acestea se află situate într-o zonă ocupată anterior de cultura Žuto Brdo — Gîrla Mare, inclusiv în fazele sale tîrzii (respectiv orizontul sau grupa de tip Bistreț — Ișalnița).

După părerea noastră, s-ar putea ca materialele descoperite accidental la Moldova Nouă — „*Cariera de banatite*” să reprezinte inventarul unuia sau chiar a două morminte de incinerare distruse de lucrările efectuate în cadrul obiectivului industrial situat în această zonă (pl. XVII). Din lotul de obiecte ce

au putut fi recuperate în acest punct de detașează în primul rînd un cuțitaș (brici) cu lama ușor curbă (pl. XVII/1) și virful fragmentar al unei alte piese de bronz (săgeată ?, sulită ? ; pl. XVII/2). Acestea au fost asociate cu mai multe tipuri de vase întregi sau întregibile (două urne, mai multe cești dintre care una cu toartă suprainălțată și torsadată, străchini și castroane tronconice sau cu buza curbă spre interior), de culoare brun-neagră sau neagră lustruită, decorate — cu unele excepții — exclusiv prin caneluri și fațete, proeminente conice sau creste reliefate pe buză. Descoperirea a fost încadrată inițial la granița dintre epoca bronzului și prima epocă a fierului, cu deosebire în faza Ha A₁ (Gumă, 1979a ; 1992, 27).

În stadiul actual de cunoaștere, se poate aprecia că orizontul cronologic la care se situează aceste materiale trebuie să fie — măcar parțial — contemporan cu acela al grupelor Susani, Bobda (II) și Ticvani — Karaburma III.

Pentru aceasta pledează analogiile ce se pot face cu cuțitașele din M. 10 și M. 13 de la Ticvaniul Mare, necropolă în care se regăseseră și forme sau ornamente similare cu cele ale urnelor și ceștilor de la Moldova Nouă — „*Cariera de banatite*”.

Pe de altă parte, însă, în cadrul materialului de la Moldova Nouă (cu deosebire în aspectul general al urnelor și ceștilor) se simte, alături de elemente provenind dintr-un mediu Cruceni — Belegiș târziu, și menținerea unor tradiții de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare târzii. În același timp, în modul de realizare al unor străchini și castroane de aici, prezentînd proeminente și creste pe buză (pl. XVIII/9—12), se fac simțite și unele influențe de tip „tumular” târziu.

Ca atare, considerăm că manifestările ilustrate prin descoperirea de la Moldova Nouă — „*Cariera de banatite*” au apărut pe fondul unei sinteze realizate între elemente de tip Cruceni — Belegiș II târziu și Žuto Brdo — Gîrla Mare târzii, în condițiile unor influențe provenind din medii „tumulare” târzii.

Sub raport cronologic, aceste materiale aparțin perioadei de tranziție la prima epocă a fierului, ele putînd fi plasate însă spre începutul acestei etape, adică în a doua jumătate a fazei Ha A₁ (respectiv a sec. XII î.d.Chr.). Ele urmează nemijlocit în sudul Banatului după faza târzie a culturii de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare.

Deosebit de importante pentru ilustrarea aceleiași perioade de tranziție în sud-vestul României și nord-vestul Serbiei sînt și descoperirile efectuate în necropolele plane de incinerare de la Hinova (jud. Mehedinți), Mală Vrbica — „*Livade*” și Vajuga — „*Seliște*”.

Deși inventarul celor 45 de morminte dezvelite pînă în prezent la Hinova este încă inedit, cu excepția unei sumare prezentări generale (Davidescu, 1984) și a binecunoscutului deja „tezaur” de aur (Davidescu, 1981a—b) descoperit în perimetrul acestei necropole, considerăm că ea reprezintă una dintre cele mai ilustrative descoperiri pentru perioada de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului în zona dunăreană din sud-vestul României.

Conform celor publicate și a observațiilor pe care le-am putut face personal, urnele funerare sînt aproape exclusiv de formă bitronconică (aparținînd așa numitului tip „pseudoprotovillanova”), cu pereții lustruți de culoare brun-neagră sau neagră și decorate cu ornamente canelate sau fațete. În majoritatea cazurilor, alături de urne se aflau mai multe vase de ofrandă (străchini, castroane, căni, cești, etc.). Din inventarul mormintelor cercetate au făcut parte și o serie de obiecte de podoba din bronz (în special cuțitașe sau brice, ace și

tutuli), care ne oferă și indicații ceva mai precise referitoare la orizontul cronologic în care poate fi plasată această necropolă.

Astfel, pe baza analogiilor care pot fi stabilite între cele două cuțitașe sau brice de bronz cu lama ușor curbata din M. 4 și M. 25 de la Hinova și exemplarele asemănătoare de la Moldova Nouă — „*Cariera de banatite*” sau din M. 10 și 13 de la Tievaniul Mare, precum și a tutulului din M. 8 de la Hinova, care este identic cu exemplarele similare descoperite în „depozitul” de la Cornuțel și în M. 8 de la Tievaniul Mare, se poate susține sincronizarea necropolei de la Hinova cu orizontul Susani — Bobda II — Tievaniul Mare — Moldova Nouă — „*Cariera de banatite*” și datarea acestuia cu precădere în a doua jumătate a fazei Ha A₁ și în Ha A₂. O încadrare similară o propune și analogia ce poate fi făcută între un ac cu cap globular ornamentat cu incizii fine descoperit în M. 45 de la Hinova și un exemplar de același tip aparținând nivelului „hallstattian timpuriu” cu ceramică canelată care suprapune la Ghidici un nivel Gîrla Mare tirziu, respectiv de tip Bistreț — Ișalnița (Nica, 1987, 35, fig. 16/6). Un contact direct între începutul necropolei de la Hinova și faza tirzie a culturii de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare este marcat de inventarul M. 1 și 7. În primul caz, urna „de aspect hallstattian” a fost acoperită cu un mare castron lobat de culoare brun-neagră purtînd un ornament meandric de tip Gîrla Mare tirzie, iar în cel de-al doilea a fost descoperită jumătatea superioară a unui idol „en cloche” de mari dimensiuni, tipic pentru aceeași cultură.

În acest sens, nu este de loc exclus ca evoluția acestei necropole să presupună două etape. Prima dintre ele ar fi aceea în care se manifestă încă destul de puternic tradițiile Žuto Brdo — Gîrla Mare, căreia îi pot fi atribuite deocamdată cu oarecare siguranță măcar M. 1 și M. 7, databile astfel la mijlocul sau a doua jumătate a fazei Ha A₁. Cea de a doua, în care pot fi încadrate probabil majoritatea mormintelor de la Hinova și căreia îi aparține — prin caracteristicile urnei în care a fost găsit — și „tezaurul” de aur, poate fi datată astfel cel puțin în prima jumătate, dacă nu chiar pînă la mijlocul fazei Ha A₂. Posibilitatea utilizării necropolei de la Hinova pînă la sfîrșitul etapei Ha A sau pînă la granița dintre fazele Ha A₂ și Ha B₁ nu este deloc exclusă, dacă avem în vedere prezența în M. 25 a unui ac de bronz cu capătul răsucit în formă de S (*Hirtenstabnadel*), cu analogii mergînd pînă la orizontul etapei Bologna I (Müller—Karpe, 1959, II, Taf. 58/A—1, E—2, F—1, etc.).

Adăugînd aici și faptul că unele obiecte din „tezaurul” de aur de la Hinova își găsesc analogii cu deosebire în exemplare similare din bronz aparținînd seriei de depozite de tip Cincu—Suseni, trebuie să remarcăm că atribuirea acestuia sau a întregii necropole fie grupului sau culturii de tip Ostrovul Banului (Insula Banului) fie unei grupe eterogene de tip „Balta Verde — Ostrovul Banului” (Davidescu, 1981a, 44; 1981b, 20; 1984, 11) ni se pare total contraindicată (vezi și Chicideanu, 1992, 52, nota 14).

Necropola de la Hinova poate fi plasată astfel la un orizont cronologic ce este — în mare — sincron cu o parte din descoperirile aparținînd „cîmpului de urne” de la Balta Verde (Berciu, 1939, 152—153; Berciu — Comșa, 1956, 307—318), cu cele aparținînd grupei Vîrtop din zona colinară a Olteniei (Berciu, 1939, 158; 1966, 232, pl. XVII; Hänsel, 1976, I, 101 și urm.; II, Taf. 37—39) sau cu complexul „hallstattian timpuriu” descoperit recent lîngă Cîrna (Chicideanu, 1992). Ea aparține unei grupe de descoperiri ce poate fi atribuită perioadei de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului în sudul Banatului și al Olteniei, care poate fi desemnată sub denumirea de grupă Moldova Nouă

pentru sudul Banatului și aceea de grupă Hinova — Balta Verde sau Hinova — Mala Vrbica pentru sudul Olteniei și nord-estul Serbiei, născându-se în special pe baza manifestărilor tirzii ale culturii de tip Zuto Brdo — Grla Mare (respectiv ale grupei Bistreț — Ișalnița), la care se adaugă o puternică componentă de tip Cruceni — Belegiș II tirzie.

După cum am mai precizat, descoperiri absolut identice cu acelea de la Hinova au fost efectuate și pe malul iugoslav al Porților de Fier (Djerdap), în necropolele plane de incinerare în urne de la Mala Vrbica și Vajuga, acestea din urmă fiind datate — inclusiv pe baza unor fibule de tip Peschiera ce au făcut parte din inventarul funerar — cu deosebire în sec. XI în.d.Chr., „nu mai devreme de faza Ha A₁ ... și nu mai târziu de pragul dintre mileniul II și I în.d.Chr.” (Vukmanović, 1983).

★

Se constată, deci, că — în ciuda celui element comun pe care-l constituie ceramica lustruită și canelată — imaginea manifestărilor culturale aparținând etapei Ha A în sud-vestul României apare încă destul de diversificată, prin unele particularități zonale generate de tradițiile culturale diferite ale Bronzului târziu care au stat la baza acestora.

Deși în literatura de specialitate ansamblul descoperirilor atribuite acestei etape din Banat, și din sud-vestul României în general, a fost desemnat în mod nediferențiat și succesiv prin termenii de cultură sau grup „de tip Susani”, „Susani — Bobda” sau chiar „Susani — Hinova — Virtop” (Morintz, 1977, 1484; Stratan — Vulpe, 1977, 60; Vulpe, 1990, 104), constatăm că analiza materialelor și observațiilor de care dispunem în acest moment ne permite să delimităm în acest spațiu existența unor grupe culturale încă distinse la nivelul acestei etape.

Dintre acestea se detașează *grupa Susani* (în nordul Banatului), *grupa Bobda* (în zonele din vest, nord-vestul aceleiași regiuni), *grupa Ticvaniul Mare — Karaburma III* (pentru sud-vestul Banatului românesc și sudul Voivodinei), *grupa Moldova Nouă* (în sudul Banatului) și *grupa de tip Hinova — Balta Verde* sau *Hinova — Mala Vrbica* (pentru sudul Olteniei, nord-estul Serbiei și — probabil — nord-vestul Bulgariei).

Integrarea acestora, precum și a ansamblului realităților istorico-arheologice din etapa Ha A (mai precis din a doua jumătate a fazei Ha A₁ și din faza Ha A₂, respectiv din intervalul cuprins între mijlocul sec. XII și sfârșitul sec. XI în.d.Chr.) existente în sud-vestul României, într-o necesară perioadă de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului, este — după părerea noastră — perfect justificată, cu atât mai mult cu cât manifestările amintite și analizate aici nu fac altceva decât să reprezinte evoluția „în sens hallstattian” a diverselor culturi sau grupe culturale caracteristice pentru etapa tirzie a epocii bronzului din această regiune.

Un argument în acest sens îl constituie și faptul că, excepție făcând piesa de la Bobda și — eventual — fragmentele de zgură din tumulul de la Susani, celelalte trei obiecte de fier descoperite în această regiune (respectiv pumnalul de bronz cu peduncul și miez din fier de la Tirol, acul de bronz cu cap discoidal și miez de fier precum și sabia din fier cu limbă la mîner, provenind din localități necunoscute de pe teritoriul Banatului), datate inițial în faza Ha A pe criterii exclusiv tipologice și considerate printre cele mai timpurii descoperiri de acest gen din întregul spațiu carpato-dunrean (Rusu, 1974,

351—354, fig. 1/2—4), pot să aparțină — în lipsa unor contexte arheologice clare — și unei perioade post Ha A (*Vlassa*, 1972, 110; *László*, 1975, 23; *Vasiliev — Aldea — Ciugudean*, 1991, 126).

În acest context, apare evident că de un început propriu-zis al primei epoci a fierului în zonele sud-vestice ale României, inclusiv în Banat, nu putem vorbi cu certitudine înainte de debutul fazei Ha B₁ sau — cel mai devreme — a unui anumit moment din a doua jumătate ori sfârșitul fazei Ha A₂, corespunzător cu sfârșitul sec. XI î.d.Chr., începînd de la care complexul „hallstattian” timpuriu cu ceramică canelată se omogenizează tot mai pregnant, printr-o nouă sinteză pe spații foarte largi, cunoscută în literatură îndeosebi sub denumirea de cultură de tip Gáva sau complex cultural de tip Gáva — Holihradý.

Așa cum vom vedea în cele ce urmează, el este prezent și în sud-vestul României, fiind ilustrat în Banat printr-un orizont de descoperiri ce poate fi plasat cu precădere la începutul etapei Ha B, ele putînd fi considerate drept cele mai timpurii manifestări etno-culturale ale primei epoci a fierului în aceste zone.

ETAPA TIMPURIE A PRIMEI EPOCI A FIERULUI ÎN SUD-VESTUL ROMÂNIEI

Așa cum am arătat mai înainte, în funcție de cronologia grupelor culturale ale perioadei de tranziție, se poate aprecia că începutul primei epoci a fierului în sud-vestul României s-ar situa — conform documentației arheologice de care dispunem în prezent — undeva pe la 1050/1000 î.d.Chr..

Acest moment consemnează și pentru Banat modificări importante de ordin etno-cultural, schimbarea tipului de habitat și părăsirea vechilor situri din Bronzul tîrziu și perioada de tranziție, transformări importante pe planul mentalităților și al practicilor rituale, în structurile socio-economice, în tipologia și tehnologia principalelor categorii de artefacte, inclusiv posibilitatea plasării începînd cu acest palier cronologic a începuturilor metalurgiei fierului.

Pe plan arheologic, aceste realități se manifestă — într-o primă fază — prin generalizarea pe un spațiu foarte larg, inclusiv în Banat, a complexului cultural cu ceramică neagră canelată, de tip Gáva, reprezentat în sud-vestul României mai ales prin descoperirile efectuate în așezările de la Remetea Mare — „*Gomila lui Pituț*” (jud. Timiș) și Vărădia — „*Chilii*” (jud. Caraș-Severin), printr-un anume nivel al așezării de la Berzasca — „*Stația de pompare I.F.E.T.*”, prin depozitul de bronzuri de la Liborajdea (com. Sichevița, jud. Caraș-Severin), precum și prin complexele caracterizate exclusiv prin ceramică de acest tip cercetate în așezarea de pe Insula Banului (jud. Mehedinți). În același context, pot fi menționate — cu titlu special, însă — și descoperirile efectuate într-o necropolă de incinerare parțial cercetată la Boeșa Română — „*Dealul Mare*” (jud. Caraș-Severin).

Într-o a doua fază a etapei timpurii din prima epocă a fierului, ce poate fi situată aproximativ la nivelul fazelor Ha B₂ — B₃ ale cronologiei central-europene, pe teritoriul sud-vestic al României își fac apartința două grupuri culturale noi, de caracter probabil intrusiv, respectiv grupul de tip Gornea — Kalakača sau Bosut IIIa (care se circumscrie unui cerc etno-cultural mai larg cu ceramică incizată din zonele nord-vest balcanice și sud-est alpine) și grupul

tip Insula Banului (aparținând complexului cultural tracic cu ceramică imprimată de tip Pșeničevo — Babadag II). Prin grefarea acestora pe fondul complexului cultural cu ceramică neagră canelată, se vor naște apoi manifestările atât de caracteristice ale culturii de tip Basarabi, care acoperă întreaga etapă mijlocie din prima epocă a fierului în sud-vestul României.

1. PRIMA FAZĂ A ETAPEI TIMPURIÎ DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI ÎN BANAT. COMPLEXUL CULTURAL CU CERAMICĂ NEAGRĂ CANELATĂ, DE TIP GÁVA ÎN SUD-VESTUL ROMÂNIEI.

Începutul primei epoci a fierului în regiunile sud-vestice ale României este marcat de un orizont de descoperiri destul de unitare caracterizat prin folosirea aproape exclusivă a ceramicii negre, lustruite, ornamentată prin canelare și fațetare, care se încadrează într-un amplu complex cultural răspândit în Slovacia răsăriteană, Ungaria de est, Ucraina transcarpatică, nordul Moldovei și Basarabiei, Transilvania, Banat, sud-vestul Olteniei și nordul Serbiei, desemnat în literatură mai ales sub termenii de cultură de tip Gáva sau complex cultural de tip Gáva — Holihradý.

Cercetătoarea maghiară A. Mozsolics a fost cea care a introdus pentru prima oară în literatura de specialitate termenul de cultură Gáva (*Mozsolics*, 1957, 121), care a fost preluat mai apoi de mulți cercetători, fiind utilizat și în prezent pentru desemnarea descoperirilor aparținând acestui vast complex cultural (*Horedt*, 1967a, 150 și urm.; *László*, 1972a; *Kacsó*, 1975; *Kemenczei*, 1971; 1984; *Vasiliev*, 1987, 65; *Furmánek — Veliačik — Vladár*, 1991, 149 și urm., 362, etc.). Pentru aceleași realități, G. I. Smirnova a propus denumirea de complex de tip Gáva — Holihradý (*Smirnova*, 1974), iar — mai recent — A. László pe aceea de „cultură Gáva — Holihradý” (*László*, 1984b).

Pentru zone mai restrânse din aria sa de răspândire s-au folosit și alți termeni. Astfel, descoperirile de acest tip înregistrate în aria intracarpatică a României au fost desemnate succesiv sub denumirea de orizont sau „cultură Sintana — Pecică — Lăpuș” (*Rusu*, 1963). Pentru diversele sale faze, ilustrate prin descoperiri din Transilvania, S. Morintz a utilizat termenii de „Gáva — Lăpuș II”, „Gáva — Reci” și, respectiv, „Gáva — Mediaș” (*Morintz*, 1977, 1481). Materialele de acest tip din nordul Moldovei au fost desemnate prin termenul de „grupul Grănicești” (*László*, 1986a, 7—9)⁴⁵, iar acelea din Slovacia răsăriteană și Ucraina transcarpatică au mai fost cunoscute și sub denumirile de „grup de tip Somotor” sau „grup de tip Holihradý” (*Paulik*, 1968; *Smirnova*, 1971).

În conformitate cu documentația existentă, cele mai timpurii manifestări ale sale, dateate în etapa Ha A, se grupează în nord-estul Ungariei, nord-vestul României și Ucraina transcarpatică, ele putând fi desemnate — după părerea noastră — prin termenul de cultură Gáva. De aici, în etapele mai târzii, printr-un fenomen de expansiune sau aculturație spre Slovacia răsăriteană, Transilvania, Banat, sudul Ungariei și Voivodina ea va determina realizarea unei noi sinteze culturale ilustrată prin generalizarea ceramicii canelate, negre — lustruite, de tip Gáva, fenomen ce poate fi desemnat prin termenul de complex cultural Gáva — Holihradý sau Gáva — Mediaș.

În favoarea acceptării unei date ceva mai târzii pentru începutul culturii Gáva s-a pronunțat mai recent V. Vasiliev, care apreciază că primele manifes-

tări de acest tip în spațiul intracarpatic nu pot fi plasate mai devreme de pragul dintre fazele Ha A₂ și Ha B₁ (aproximativ în jurul anului 1000 în.d.Chr.), considerînd în același timp că cele mai timpurii descoperiri ale culturii Gáva din zona Tisei superioare nu pot fi mai vechi de faza Ha A₂, adică sec. XI în.d.Chr. (Vasiliev, 1981, 75; Vasiliev — Aldea — Ciugudean, 1991, 128).

Pentru geneza acestei culturi în aria sa primară se poate lua în considerare o sinteză între elemente de tip Egyek, Piliny tirzii și cele aparținînd grupelor Lăpuș și Berkesz — Demeczer, eventual și a grupului de tip Igrîța (sau a etapei tirzii din așa-numita „cultură Hajdúbágos — Otomani IV”), cu participarea unor elemente de origine sudică de tip „Pecica — Belegiš (Dubovac tirzii)” din Voivodina și Banat, respectiv a etapei tirzii din evoluția culturii de tip Cruceni — Belegiš (Horedt, 1967a, 151; Smirnova, 1974, 370; Kacsó, 1975; Morintz, 1977, 1480; Kemenczei, 1984, 58—86; Balaguri, 1990, 122).

În general, evoluția acestei culturi a fost periodizată în două sau chiar trei faze, existînd însă unele diferențe de păreri atît în legătură cu poziția lor cronologică cît și asupra conținutului acestora.

Bazîndu-se pe diferențierea a două nivele în cadrul așezării de la Somotor, I. Paulik a atribuit etapa timpurie (Somotor I) a acesteia culturii Gáva iar pe cea de a doua (Somotor II) așa-numitului „orizont Somotor” al aceleiași culturi, născut — după părerea sa — sub o puternică influență a cercului cultural podolic (Paulik, 1968, 21—38).

Pe de altă parte, S. Morintz deosebește trei etape în evoluția complexului cultural cu ceramică canelată de tip „hallstattian timpuriu” din Transilvania, pe care le-a denumit „Gáva — Lăpuș II”, „Gáva — Reci” și respectiv, „Gáva — Medias”, încadrîndu-le pe ansamblu în intervalul cuprins între sec. XII—VIII în.d.Chr. (Morintz, 1977, 1481).

Ținînd cont de rezultatele cercetărilor pe care le-a efectuat în așezarea de la Mahala, lângă Cernăuți, în Bucovina de nord, pe care le-a pus în legătură cu celelalte descoperiri atribuite complexului de tip Gáva — Holihady în Slovacia răsăriteană, Ungaria de nord-est, Transilvania și Ucraina transcarpatică, G. I. Smirnova deosebește — la rîndul ei — două etape mari în evoluția acestuia, prima dintre ele fiind reprezentată prin orizontul descoperirilor de tip Mahala III — Somotor I — Reci I, iar cea de a doua prin acela de tip Mahala IV — Somotor II — Medias. Deși nu face referiri asupra poziției cronologice a acestor etape, se poate aprecia totuși că ea plasează prima etapă cu deosebire către mijlocul și a doua jumătate a fazei Ha A (respectiv sec. XI în.d.Chr.) iar pe cea de a doua în special pe parcursul etape Ha B (respectiv intervalul sec. X — VIII în.d.Chr.), neexcluzînd posibilitatea ca evoluția acestui complex cultural să se fi prelungit și în cursul sec. VII în.d.Chr., pînă la momentul celor mai timpurii penetrații scitice în arealul său (Smirnova, 1974).

Pentru o împărțire în două etape mari a complexului cultural cu ceramică canelată de tip Gáva s-a pronunțat și T. Kemenczei, în monografia pe care a dedicat-o evoluției culturale din „Bronzul tirziu” în nord-estul Ungariei (Kemenczei, 1984, 58—86). Cu acest prilej, cercetătorul maghiar încadra prima etapă a culturii Gáva în perioada „Bronz tirziu 2b”, pe care o paraleliza cu faza Ha A₁ și o data în sec. XI în.d.Chr.. În același timp, etapa a doua era paralelizată cu perioada „Bronz tirziu 3” și încadrată în intervalul fazelor Ha A₂ — B₁, respectiv în sec. X — IX în.d.Chr. El sincroniza astfel etapa timpurie cu orizontul depozitelor de bronzuri de tip Cincu-Suseni (M. Rusu), Kisapáti-Lengyeltóti (W. A. v. Brunn), respectiv Kurd (la A. Mozsolics),

iar etapa tirzie cu orizonturile de depozite de tip Jupalnic-Turia și Moigrad-Tăuteu (la M. Rusu), Jászkarajenő-Uzsavöly și Rohod-Szentes (la W. A. v. Brunn), respectiv Gyermely și Hajdúböszörmény (la A. Mozsolics). El considera, totodată, că sfârșitul culturii Gáva a fost marcat de pătrunderea grupului „prescitic” de tip Mezöcsat în Ungaria (a cărei evoluție ar fi paralelă cu intervalul fazelor Ha B₂ — C₁, respectiv sec. VIII—VII în.d.Chr.), eveniment care ar fi provocat și „ascunderea” depozitelor de tip Hajdúböszörmény.

O serie de precizări legate de problematica acestui complex cultural au mai fost făcute și de către A. László, care s-a pronunțat practic (chiar dacă nu în mod explicit) pentru existența a nu mai puțin de patru faze în evoluția sa de ansamblu. Analizând descoperirile de acest tip înregistrate în nordul Moldovei comparativ cu cele două faze ale așezării de la Mahala stabilite de G. I. Smirnova (Mahala III și IV), el aprecia că în așezarea de la Grănicești apar și materiale mai timpurii decât acelea aparținând orizontului Mahala III (datind astfel începuturile grupei Grănicești „în prima jumătate sau, cel târziu, către mijlocul perioadei Ha A”) și, pe de altă parte, considera posibilă existența unei etape intermediare între orizonturile de tip Mahala III și IV, în care integra materiale descoperite în așezarea de la Botoșana (László, 1986a, 8—9).

Mai recent, luînd din nou în discuție problematica complexului cultural cu ceramică canelată de tip Gáva din spațiul intracarpatic, în contextul descoperirilor efectuate în așezarea fortificată de la Teleac, precum și a altora similare din Podișul Transilvaniei, V. Vasiliev aprecia că începutul culturii Gáva în această zonă nu poate fi plasat mai devreme de sfârșitul fazei Ha A₁ și începutul fazei Ha A₂, împărțind evoluția ulterioară a complexului cultural cu ceramică canelată de aici în trei etape succesive, corespunzătoare nivelelor constatate la Teleac. Astfel, faza Teleac I era paralelizată cu orizontul descoperirilor de tip Mediaș I și parțial cu cele de la Reci (Reci I), fiind plasată în fazele Ha B₁ — B₂, respectiv în a doua jumătate a sec. X și în sec. IX în.d.Chr.. În același timp, faza Teleac II (paralelizată în special cu descoperirile de tip Mediaș III, parțial cu cele de la Reci și cu începutul așezărilor de la Ciceu — Corabia, Cernatu și Șeica Mică) era plasată în fazele Ha B₂ — B₃, respectiv la sfârșitul sec. IX și în sec. VIII în.d.Chr.. Prin faza Teleac III (considerată parțial contemporană cu descoperirile de tip Mediaș III și cu etapele mai târzii ale așezărilor de la Ciceu — Corabia, Cernatu și Șeica Mică), plasată cu deosebire în cursul sec. VII, poate chiar pînă la începutul sec. VI în.d.Chr., evoluția complexului cultural cu ceramică canelată era continuată — cel puțin pentru jumătatea nordică a Transilvaniei — pînă la apariția în zonă a primelor elemente scitice. Dezvoltarea acestei ultime etape ar fi avut loc astfel în paralel cu manifestările aparținând culturii Basarabi din celelalte zone ale spațiului carpato-dunărean (Vasiliev — Aldea — Ciugudean, 1991, 105—129). După cum se poate ușor observa, cronologia adoptată de către V. Vasiliev pentru diversele etape ale complexului cultural cu ceramică canelată din spațiul intracarpatic este, în general, mai coborîită (cu aproape 100 de ani în unele cazuri) comparativ cu aceea general acceptată pentru ansamblul descoperirilor de tip Gáva — Holibrady.

În ceea ce privește situația din sud-vestul României, așa cum se va vedea și din analiza unor descoperiri înregistrate mai ales în Banat, evoluția complexului cultural cu ceramică neagră canelată a fost mai scurtă, ea plasindu-se

între sfîrşitul grupelor din perioada de tranziţie şi apariţia în zonă a grupurilor culturale de tip Gornea — Kalakača (Bosut IIIa), respectiv cele de tip Insula Banului.

Principalele caracteristici ale descoperirilor cu ceramică canelată de tip Gáva în sud-vestul României.

Diferenţierea unui orizont disctinet de descoperiri aparţinînd complexului cultural cu ceramică neagră canelată de tip Gáva nu s-a putut face decît foarte recent în zona de sud-vest a României, pînă nu demult — aşa cum am mai menţionat şi înainte — manifestările culturale cu ceramică decorată prin canelare de tip „hallstattian timpuriu” fiind atribuite unui orizont relativ omogen. În aceste condiţii, problematica generală legată de prezenţa acestui gen de descoperiri în sud-vestul României nu poate fi nici pe departe lămurită pe deplin pînă în acest moment, cu atît mai mult cu cît cercetările efectuate în cele mai reprezentative staţiuni pentru acest orizont din Banat (îndeosebi Remetea Mare şi Vărădia) sînt încă inedite sau se află în curs de desfăşurare.

Chiar dacă unele indicii referitoare la posibilitatea delimitării unui orizont cu ceramică exclusiv canelată, imediat anterior, şi chiar parţial contemporan, manifestărilor cu ceramică imprimată, au fost oferite de cele două complexe ce conţineau numai ceramică neagră canelată dezvelite în sectorul B al aşezării „hallstattiene” de pe Insula Banului (*Morints—Roman*, 1969, 416), ilustrarea mai sigură şi concludentă a existenţei sale şi în Banat nu a fost posibilă decît prin cercetările efectuate, începînd din 1972, în aşezarea de la Remetea Mare — „*Gomila lui Pituţ*”⁴⁶, precum şi cele aflate în curs de desfăşurare în perimetrul aşezării de la Vărădia — „*Chilii*”⁴⁷.

În cele ce urmează, vom încerca să discutăm principalele elemente caracteristice pentru acest orizont de descoperiri din sud-vestul României, chiar în limitele restrînse ale puţinelor date publicate sau a informaţiilor la care autorul acestor rînduri a avut acces personal prin amabilitatea colegilor care au participat la cercetarea obiectivelor arheologice mai sus amintite.

Tipurile de habitat ; aşezări, locuinţe şi alte amenajări edilitare. Majoritatea staţiunilor de acest tip, cunoscute pînă în prezent în sud-vestul României, sînt reprezentate îndeosebi de aşezări. Acestea se află situate mai ales pe unele ridicături naturale de teren care domină zonele înconjurătoare (Remetea Mare, Vărădia), dar şi pe terasele mai joase ale unor cursuri mai mari de apă, cum ar fi Dunărea (Berzasca — „*Staţia de pompare I.F.E.T.*”) sau pe ostroavele dunărene (Insula Banului).

Cercetările efectuate în aşezarea de la Remetea Mare — „*Gomila lui Pituţ*”, situată pe o movilă naturală, au pus în evidenţă, existenţa unor locuinţe de suprafaţă de mari dimensiuni (unele măsurînd chiar 16 × 10 m), alături de care au mai fost descoperite numeroase gropi de provizii şi gropi sau puţuri rituale (*Medeleţ*, 1977a; *Mărghitan*, 1979, 116—117). Existenţa unor adevărate „cîmpuri” de gropi rituale, grupate probabil în anumite zone sacre, este de altfel o caracteristică aproape generală a aşezărilor de acest tip din vestul României şi din aria intracarpatică, cum este cazul celei de la Tăşad, în Crişana (*Chidioşan*, 1979) sau a aceleia de la Teleac (*Vasiliev*, 1936; *Vasiliev—Aldea—Ciugudean*, 1991, 41—43). O situaţie similară s-a putut constata şi în cazul aşezării de la Vărădia — „*Chilii*” (*Iaroslavski*, 1977).

Analizele efectuate asupra unor loturi de oase animale provenind din complexe de locuire ca şi din gropile rituale cercetate în cadrul aşezării de

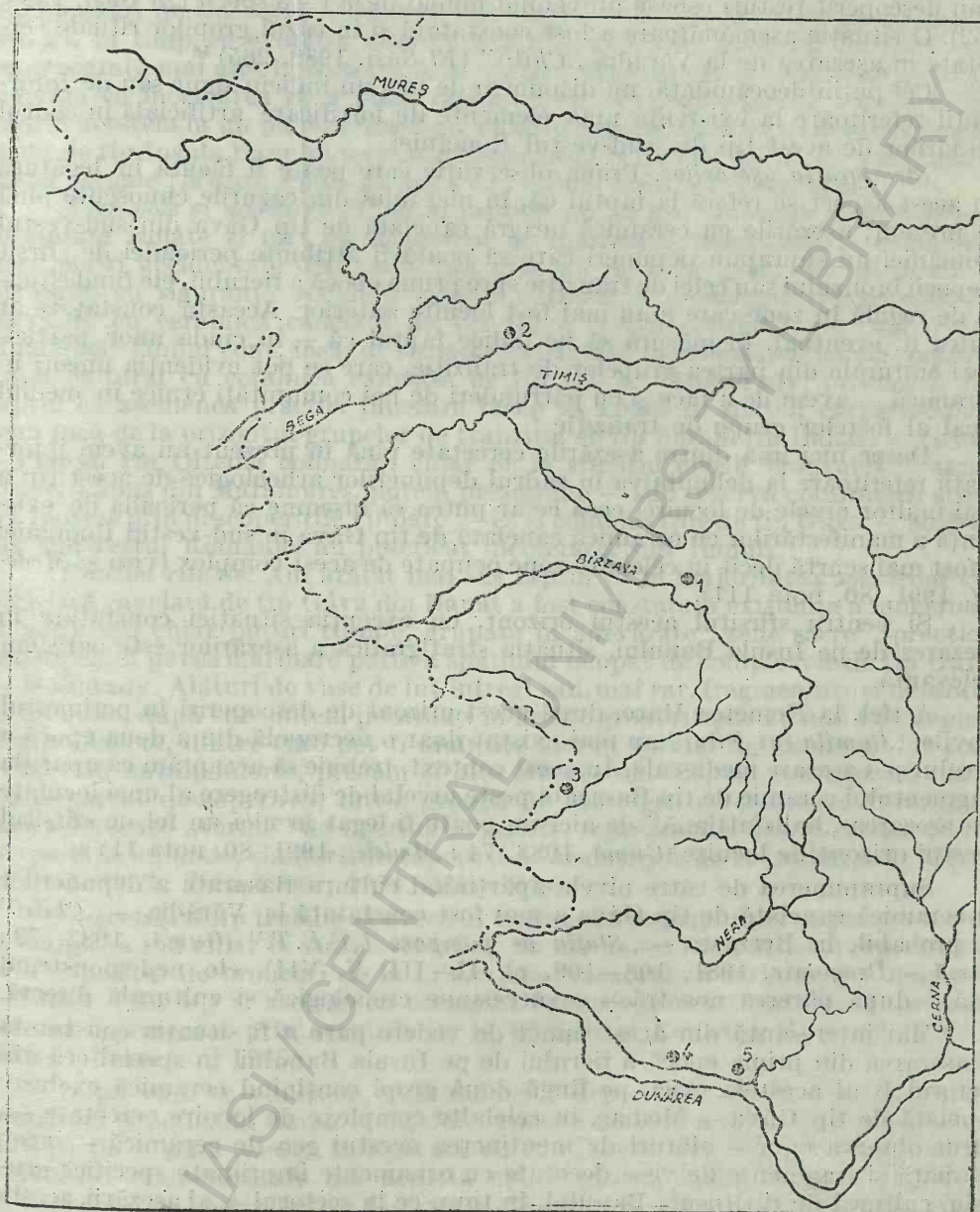

Fig. 6. — Descoperiri aparținând complexului cultural cu ceramică cancelată de tip Gáva-Mediaș în Banat : 1. — Boșea Română — „Dealul Mare” ; 2. — Remetea Mare — „Gomila lui Pilul” ; 3. — Vărădia — „Chilii” ; 4. — Liborajdea ; 5. — Berzasca — „Stația de pompare IFET”.

la Remetea Mare, au evidențiat faptul că — spre deosebire de cele menajere care conțineau o mare cantitate de oase și o diversitate de specii în măsură să illustreze aproape întreaga faună a acesteia — în gropile de caracter ritual s-au descoperit resturi osoase provenind numai de la 1—3 specii (*El Susi*, 1988, 152). O situație asemănătoare a fost constatată și în cazul gropilor rituale cercetate în așezarea de la Vărădia „Chilii” (*El Susi*, 1989, 265)⁴⁸.

Cel puțin deocamdată, nu dispunem de nici un indiciu sigur sau de informații referitoare la existența unor elemente de fortificare artificială în cadrul așezărilor de acest tip din sud-vestul României.

Stratigrafia așezărilor. Prima observație care poate fi făcută în legătură cu acest aspect se referă la faptul că, în nici unul din cazurile cunoscute până în prezent, așezările cu ceramică neagră canelată de tip Gáva din sud-vestul României nu suprapun depuneri care să poată fi atribuite perioadei de sfârșit a epocii bronzului sau celei de tranziție spre prima epocă a fierului, ele fiind situate de regulă în zone care n-au mai fost locuite anterior. Această constatare ar putea fi, eventual, în măsură să ne indice faptul că — în ciuda unor participări culturale din partea grupelor de tranziție, care se pot evidenția uneori în ceramică — avem de a face și cu pătrunderi de noi comunități etnice în mediul local al fostelor grupe de tranziție.

Despe nici una dintre așezările cercetate până în prezent nu avem informații referitoare la delimitarea în cadrul depunerilor arheologice de acest tip a mai multor nivele de locuire, ceea ce ar putea să însemne că perioada de existență a manifestărilor cu ceramică canelată de tip Gáva în sud-vestul României a fost mai scurtă decît în celelalte zone ocupate de acest complex (vezi și *Medeleț*, 1991, 80, nota 111).

Și pentru sfîrșitul acestui orizont, cu excepția situației constatate în așezarea de pe Insula Banului, situația stratigrafică a așezărilor este oarecum irelevantă.

Astfel, la Remetea Mare, după acest orizont de descoperiri în perimetrul movilei „*Gomila lui Pituț*” au mai existat doar o necropolă din a doua epocă a fierului și o așezare medievală. În acest context, trebuie să acceptăm că apariția fragmentului ceramic de tip Basarabi peste nivelul de distrugere al unei locuințe din așezarea „hallstattiană” de aici nu poate fi legat în nici un fel de sfîrșitul acestui orizont de locuire (*Gumă*, 1983, 74; *Medeleț*, 1991, 80, nota 111).

Suprapunerea de către nivele aparținînd culturii Basarabi a depunerilor cu ceramică canelată de tip Gáva a mai fost constatată la Vărădia — „*Chilii*” și, probabil, la Berzasca — „*Stația de pompare I.F.E.T.*” (*Gumă*, 1983, 72; *Gumă — Dragomir*, 1981, 108—109, pl. II—III, V, VII), ele nedemonstrînd însă — după părerea noastră — o succesiune cronologică și culturală directă.

Mai interesantă din acest punct de vedere pare a fi situația constatată în așezarea din prima epocă a fierului de pe Insula Banului, în special cea din sectorul B al acesteia. Aici, pe lângă două gropi conținînd ceramică exclusiv canelată de tip Gáva — Mediaș, în celelalte complexe de locuire cercetate s-a putut observa cum — alături de menținerea acestui gen de ceramică — încep să apară și fragmente de vase decorate cu ornamente imprimate specifice grupului cultural de tip Insula Banului, în timp ce în sectorul A al așezării, aceste din urmă elemente sînt predominante (*Morintz — Roman*, 1969). Ținînd cont de faptul că analogiile dintre ceramica exclusiv canelată de la Insula Banului și cele de tip Gáva — Mediaș din aria intracarpatică sînt mai mult decît evidente (a se compara *Morintz — Roman*, 1969, pl. 19—20 cu *Zaharia*, 1965,

fig. 9—10), sîntem de părere că situația din sectorul B al așezării de pe Însula Banului este în măsură să illustreze momentul inițial al pătrunderii elementelor aparținînd grupului cu ceramică imprimată de tip Însula Banului în mediul unei așezări de tip Gáva — Mediaș și o parțială conviețuire între aceste manifestări, în timp ce evoluția ulterioară a grupului de tip Însula Banului este reprezentată mai ales în sectorul A al așezării eponime. În același context, considerăm că încercarea de a plasa orizontul cu ceramică exclusiv canelată din cadrul acesteia la un palier cronologic ulterior manifestărilor cu ceramică imprimată de tip Însula Banului nu poate fi susținută în nici un fel pe baza documentației actuale (*Muscă*, 1980, 73, nota 42; *Gumă*, 1983, 89, nota 120).

Necropole și morminte. Pînă în prezent nu au fost cercetate necropole sau morminte izolate și nici nu dispunem de informații referitoare la eventuale descoperiri accidentale mai vechi sau mai noi de acest gen, care să poată fi atribuite cu siguranță aceluiași orizont cultural și cronologic reprezentat de așezările cu ceramică canelată de tip Gáva (Gáva—Mediaș) din sud-vestul României. Ținînd cont, însă, de situația constatată în celelalte zone ale complexului cultural cu ceramică canelată de tip Gáva — Holihrad, precum și de faptul că asemenea practici funerare încep să apară în spațiul carpato-dunărean încă de la orizontul grupelor de tranziție de tip Susani (în Banat) și Virtop — Ploșor (în Oltenia colinară), chiar de la sfîrșitul epocii bronzului în cazul grupei Lăpuș din Maramureș, putem presupune — sub rezerva confirmării acestei ipoteze prin descoperirile viitoare — că și comunitățile de tip Gáva — Mediaș din sud-vestul României au practicat incinerarea sub tumuli.

Practici rituale. Am arătat mai sus faptul că în majoritatea așezărilor cu ceramică canelată de tip Gáva din Banat a fost constatată existența a numeroase gropi sau chiar puturi rituale, grupate în adevărate „zone sacre”, practică generalizată pe cea mai mare parte a spațiului ocupat de complexele de tip Gáva — Holihrad. Alături de vase de lut întregi sau, mai rar, fragmentare și deofrande animale, după cite sîntem informați în aceste gropi rituale au mai fost depuse și alte obiecte, dintre care pot fi amintite aici în special figurinele de lut zoomorfe sau antropomorfe, precum și alte obiecte din lut, os, corn, piatră, etc.. De remarcat descoperirea, într-o groapă de acest gen cercetată la Vărădia, a unei adevărate „turme” de figurine zoomorfe, reprezentînd foarte realist diverse specii de animale, similară descoperirii de același gen de la Lechința de Mureș (*Horedt*, 1963; *Dumitrescu*, 1974, 361—362).

În același timp trebuie să avem în vedere și existența unor depuneri votive la marginea sau chiar în afara așezărilor, un asemenea caz putînd fi reprezentat prin depozitul de bronzuri de la Liborajdea, încadrat în seria de tip Moigrad—Tăuteu (Ha B₁) și asociat cu ceramică exclusiv canelată atribuită aceluiași orizont reprezentat prin așezările de la Vărădia și Remetea Mare (pl. XXX; *Gumă—Dragomir*, 1985).

După cum se cunoaște, „ascunderea” depozitelor de la sfîrșitul epocii bronzului și perioada timpurie a primei epoci a fierului a fost—și mai continuă încă să fie — pusă adesea în legătură cu conflictele intertribale sau cu marile bulversări etno-culturale din această epocă (*Rusu*, 1963). Mai recent, însă, în literatura de specialitate a fost avînsată ideea că mare parte a acestor depozite de bronzuri ar reprezenta de fapt depuneri votive (*Vulpe*, 1971, 305; *Sorocanu-Lakó*, 1981, 155; *Gumă—Dragomir*, 1985, 121, nota 77).

Principalele categorii de vestigii ale culturii materiale. Vestigiile arheologice descoperite în stațiunile cu ceramică canelată de tip Gáva din sud-vestul Româ-

niei, precum și celelalte obiecte izolate de contextul arheologic dar care pot fi atribuite aceluiași orizont cultural și cronologic, sînt reprezentate mai ales prin ceramică și obiecte de metal (cu deosebire cele din bronz) dar și prin obiecte de uz casnic din lut, os, corn sau piatră, la care se adaugă îndeosebi plastică zoomorfă sau, mai rar, cea antropomorfă.

Ceramica descoperită aparține, în limitele observațiilor personale și a informațiilor de care dispunem, atît categoriei uzuale grosiere cît și celei semifine sau fine (cu utilitate diversă, inclusiv în practicile rituale și, eventual, funereare).

Din categoria ceramicii uzuale, realizată dintr-o pastă mai grosieră în amestec cu nisip și pietricele mărunte și avînd — în general — o culoare brun-gălbui, brună sau chiar brun-neagră (pl. XXXI/4, 14; XXXIII/4; XXXIV/4; XXXV/2, 8, 9) se detașează în special vasele în formă de sac sau vasele-borean cu buza ușor profilată sau dreaptă, decorate exclusiv cu alveole sau briuri în relief alveolate pe corp, creștături și proeminențe conice sau lățite pe buză și gît, fiind prevăzute uneori cu toarte și avînd chiar — în unele cazuri — buza vălurită.

Vasele din categoria semifină și fină prezintă o diversitate mai mare de forme și ornamente, predominînd totuși decorul canelat (pl. XXX/6-12; XXXI/1-13, 15; XXXII; XXXIII/1-3, 5-6, 8-10; XXXIV/1-2, 5, 6-7, 9-11, 13; XXXV/1, 4-7; XXXVI). Dintre formele de bază se remarcă strachinile și castroanele cu buza ușor curbată spre interior și avînd adesea un ornament torsadat pe buză („turban-bowls”), strachinile și ceștile tronconice, ceștile și cănițele cu toartă suprainălțată, strachinile bitronconice cu buza mai mult sau mai puțin evazată, bolurile, vasele pîntecoase de mari dimensiuni cu gîtul cilindric și buza răsfrîntă, cele de tipul urnelor bitronconice etc.. O apariție mai aparte, frecvent întîlnită însă în așezările de tip Gáva — Mediaș din spațiul carpato-dunărean, o constituie așa-numitele „cești sau căni în formă de rinichi” (pl. XXXVI/11). Ele au, aproape în totalitate, pereții exteriori de culoare neagră, intens lustruiți, prezentînd adeseori un contrast accentuat între interiorul roșu-cărămiziu sau brun-roșcat și exteriorul negru-lustruit. Decorul acestei categorii ceramice este realizat aproape exclusiv din registre de caneluri sau fațete, mai înguste sau mai late, dispuse orizontal, oblic, vertical, în ghirlandă sau „în stea”, atît la exteriorul cît și în interiorul vaselor. Mai rar se întîlnesc șiruri de alveole imprimate în pereții exteriori ai vaselor, crește relie-fate vertical sau oblic și grupe de proeminențe conice sau lățite, asociate sau nu cu ornamente canelate.

Ca și în cazul observațiilor stratigrafice, prezența aceluiași tipuri de forme și motive ornamentale atît în așezările de la Vărădia și Remetea Mare cît și în cazul celor două gropi cu ceramică canelată din sectorul B al așezării de pe Insula Banului sau a ceramicii asociate depozitului de bronzuri de la Liborajdea, demonstrează — alături de faptul că nu se pot face diferențieri tipologice majore în repertoriul formelor și ornamentelor ceramice — că evoluția orizontului cu ceramică canelată de tip Gáva în sud-vestul României nu a fost de lungă durată, descoperirile amintite fiind „grosso modo” contemporane.

Obiectele de metal care au fost descoperite în perimetrul stațiunilor de acest tip sau care pot fi atribuite aceluiași orizont cultural și cronologic din sud-vestul României sînt realizate aproape exclusiv din bronz. Deși relativ puține la număr, ele au o valoare documentară și cronologică deosebită.

Printre acestea se remarcă în primul rând situla de bronz de tip Hajdúböszörmény descoperită în perimetrul aşezării de la Remetea Mare — „Gomila lui Pitul”, realizată din trei bucăţi de foaie din bronz şi decorată cu motive solare şi protome ornitomorfe (pl. XXXVII/B; *Medeleţ*, 1974; 1975a). Integrate aşă-numitului cerc al „heraldicii ornitomorfe nord-est ungare” de simbolistică solară (*Kossack*, 1954a), acest gen de obiecte din bronz au fost considerate produse ale unui centru situat în zona Tisei superioare (unde se grupează şi cel mai mare număr de descoperiri într-un spaţiu ce corespunde cu aproximaţie ariei primare a culturii Gáva) de unde s-ar fi răspândit, prin comerţ sau chiar prin intermediul unor meşteri ambulanţi, pe un spaţiu mai larg al Europei centrale, de la Marea Baltică şi pînă în Italia de nord (*Merhart*, 1952; *Patay*, 1969a—b; *Medeleţ*, 1975a, 53 şi urm.). Ele sînt răspândite şi în jumătatea vestică a României, în afara exemplarului de la Remetea Mare mai fiind cunoscute aici şi descoperirile de la Sig (*Soroceanu — Lakó*, 1981, 145—146, 149—150, fig. 2—3), Buza (*Soroceanu — Buda*, 1978, 99 şi urm.) şi Oradea (*Merhart*, 1952, pl. 20/4; *Rusu*, 1963, 190—192, fig. 4; *Patay*, 1969a, 3—4, pl. 48/2; *Medeleţ*, 1975a, 52, nr. 14), ele fiind datate în geneal la orizontul fazei Ha B₁ şi paralelizate cu orizontul depozitelor de tip Moigrad—Tăuteu (*Medeleţ*, 1975a, 58—59; *Soroceanu — Lakó*, 1981, 154 şi urm.).

Este foarte probabil ca exemplarul de la Remetea Mare — „Gomila lui Pitul” să reprezinte o depunere votivă (*Medeleţ*, 1975a, 58).

Prin asocierea cu ceramica neagră, canelată, de tip Gáva, ca şi prin analogiile stabilite la nivelul depozitelor din seria de tip Moigrad—Tăuteu, pot fi atribuite aceluiaşi orizont cronologic şi cultural un fragment dintr-o lamă de sabie decorată cu două registre de incizii fine longitudinale (pl. XXX/2), şi mai multe celturi, dintre care trei mai mari, decorate cu nervuri în relief (pl. XXX/3—5) şi unul mai mic cu tăişul lăţit (pl. XXX/1), făcînd parte din depozitul de la Liborajdea (*Gumă — Dragomir*, 1985).

Un alt celt din bronz de dimensiuni relativ mici şi tăiş lăţit, decorat cu nervuri în relief, a fost descoperit şi în cadrul aşezării de la Vărădia⁴⁹, el găsindu-şi analogii foarte apropiate tot la orizontul depozitelor de tip Moigrad—Tăuteu.

De asemenea, tot aici mai poate fi amintită şi o ceaşcă de bronz provenind dintr-o localitate necunoscută din nord-vestul Banatului (*Gogăltan*, 1990, 89—91, fig. 1). Aparţinînd tipului Fuchsstadt, aceasta poate fi datată tot în Ha B₁ şi integrată orizontului cu ceramica neagră, canelată, de tip Gáva, nefiînd exclus ca şi ea să provină dintr-o depunere votivă sau dintr-un depozit de bronzuri împrăştiat. Nu este exclus, totodată, ca măcar o parte din obiectele de bronz şi chiar de fier descoperite în sectorul B al aşezării de pe Insula Banului (*Morintz — Roman*, 1969, 416, fig. 7/1—9, 12) să aparţină acestui orizont cronologic. Demnă de remarcat este apariţia în acest sector al aşezării a unui topor plat de fier cu aripioare (*Ärmchenbeil*), descoperit într-una din gropile cu ceramică exclusiv canelată (*Morintz — Roman*, 1969, fig. 7/12). Aceasta ar face plauzibilă şi plasarea în acelaşi context cultural şi cronologic a pumnalului cu peduncul, din bronz şi fier, de la Tirol sau a acului cu cap discoidal, realizat tot din bronz şi fier, sau a sabiei de fier descoperită în Banat, ale căror caracteristici tipologice nu permit totuşi o datare mai tîrzie de începutul etapei Ha B. Asupra acestei probleme vom mai avea, însă, ocazia să revenim pe parcursul acestei lucrări.

Plastica mărunţă este reprezentată, aşă cum am mai arătat, în special prin figurinele zoomorfe (pl. XXXV/3), dar şi prin cîteva figurine antropomorfe

extrem de stilizate, descoperite atît în gropile rituale sau în complexele de locuire, cît și în stratul de cultură al așezărilor de la Vărădia și Remetea Mare. Ca și în cazul „turinei” de la Lechința de Mureș (Horedt, 1963, 529/Abb. 2) sau a descoperirilor similare din așezarea de la Teleac (Vasiliev — Aldea — Ciugudean, 1991, 223/fig. 27, 224/fig. 28), cele scoase la iveală în Banat (cu deosebire la Vărădia) reprezintă într-un mod foarte realist bovine, ovicaprine, porci mistreți, cai, etc.,

În afara categoriilor de materiale prezentate succint mai înainte, din inventarul arheologic al stațiunilor aparținînd acestui orizont au mai făcut parte și alte obiecte mărunte din lut ars (fusaiole, roțițe de car, etc.), os, corn sau piatră.

Cronologia, evoluția internă și legăturile culturale caracteristice descoperirilor cu ceramica canelată de tip Gáva în sud-vestul României pot fi stabilite cu oarecare precizie, în ciuda documentației limitate de care dispunem în acest moment. Indicii în acest sens ne sînt oferite atît de relațiile ce pot fi stabilite pentru manifestările ceramice consemnate în cadrul acestora cu altele similare din zonele învecinate, cît și de asocierea lor cu obiecte de metal avînd o poziție cronologică cit de cit asigurată.

Astfel, trebuie să remarcăm în primul rînd că trăsăturile de ansamblu ale ceramicii descoperite la Remetea Mare și Vărădia se regăsesc îndeosebi în primele două faze ale așezării de la Mediaș (Zaharia, 1965) și în așezarea Tășad (Chidișan, 1983, fig. 1,5—6). Un reper destul de important în acest sens îl constituie și ceașca în formă de „rinichi” prezentă cel puțin în așezarea de la Remetea Mare (pl. XXXVI/11), element caracteristic orizontului Mahala IV — Somotor II — Mediaș din evoluția complexului cultural de tip Gáva — Holihradý (Smirnova, 1974, 367, fig. 3) și care este întîlnit îndeosebi în nivelul al doilea al așezării fortificate de la Teleac (Vasiliev — Aldea — Ciugudean, 1991, 88—89, 242/fig. 46).

Ținînd cont de faptul că orizontul de tip Mahala III — Somotor I — Reci I ar corespunde aprox. fazei Ha A₂ (sec. XI în. d. Chr.), cel de tip Mahala IV — Somotor II — Mediaș nu poate fi plasat mai devreme de sfîrșitul fazei Ha A₂ sau începutul fazei Ha B₁ (respectiv în jurul anului 1000 în. d. Chr.), el evoluînd probabil în cursul sec X—IX în. d. Chr. Aceasta ar însemna că nici pentru descoperirile cu ceramică de tip Gáva — Mediaș din Banat nu se poate susține o datare mai timpurie de sfîrșitul sec. XI în. d. Chr., constatare ce poate fi întărită de faptul că — așa cum am văzut — sfîrșitul grupei Susani nu s-a putut petrece mai devreme de mijlocul sau chiar a doua jumătate a fazei Ha A₂ (respectiv a sec. XI în. d. Chr.), precum și de absența din stațiunile bănățene de tip Gáva — Mediaș a unor forme timpurii specifice ariei primare de apariție a culturii Gáva din zona Tisei superioare, cum ar fi — de exemplu — tipul de „urnă” piriformă cu git înalt cilindric și proeminente hipertrofiate goale în interior, acoperit de caneluri pe cea mai mare parte a pereților exteriori (Kemenczei, 1984, Taf. CXXIX/1, CXXX/1—3, etc.; Furmánek—Veliáček—Vladár, 1991, 151, pl. 21/10). În acest context, considerăm că este greu, dacă nu chiar imposibil, de susținut datarea inițială a așezării de la Tășad în Ha A (Chidișan, 1979, 89; 1983, 142). Mai mult, trebuie să menționăm aici și faptul că cel de-al doilea nivel de la Teleac a fost plasat recent în Ha B₂—B₃, considerîndu-se că începutul său nu poate fi mai timpuriu de a doua jumătate sau chiar sfîrșitul sec. IX în. d. Chr. (Vasiliev—Aldea—Ciugudean, 1991, 120, 128).

Pe de altă parte, în ciuda unor obiecții recente (Vasiliev—Aldea—Ciugudean, 1991, 119), considerăm că relația dintre situla de tip Hajdúböszörmény descoperită la Remetea Mare — „Gomila lui Pituș” și așezarea „hallstattiană” din acest punct nu poate fi pusă la îndoială, cu atât mai mult cu cât pe acest mamelon natural nu există și alte depuneri din această epocă, așezarea avînd un singur nivel de locuire (Medeleț, 1991, 80, nota 111). Datarea situlei — și, implicit, a așezării — cu deosebire la orizontul fazei Ha B₁ (respectiv sec. X în. d. Chr.) este susținută și de situația constatată în cadrul depozitului de bronzuri de la Sîg, care conținea piese specifice orizontului de tip Moigrad—Tăuteu (Ha B₁) și în care o situlă de același tip era asociată — printre altele — cu mai multe cești de tip Kirkendrup și Fuchsstadt și un coif în formă de clopot cu buton aplatizat (Soroceanu—Lakó, 1981).

Tot o piesă specifică depozitelor de bronzuri de tip Moigrad—Tăuteu este și celul descoperit în așezarea de la Vărădia, el susținînd plasarea acestei așezări cu deosebire la același nivel al fazei Ha B₁ (sec. X în. d. Chr.), întărind astfel analogiile ce pot fi făcute între materialul ceramic al acesteia și cel de la Remetea Mare.

La aceeași concluzie duce și asocierea ceramicii canelate de tip Gáva cu depozitul de bronzuri de tip Moigrad—Tăuteu descoperit la Liborajdea.

Ca atare, considerăm că există destule argumente care pledează pentru încadrarea descoperirilor cu ceramică canelată de tip Gáva din sud-vestul României îndeosebi în Ha B₁ (sec. X în. d. Chr.), ele neputînd fi — eventual — mai timpurii de sfîrșitul fazei Ha A₂ și nici mai tîrzii de începutul sau prima jumătate a fazei Ha B₂.

În acest sens, avînd în vedere faptul că analogiile stabilite între descoperirile de la Remetea Mare și Vărădia, respectiv cele din nivelul II al așezării de la Teleac, sînt incontestabile, considerăm că ar trebui avută în vedere o dată mai timpurie pentru începutul fazei Teleac II (unde va în prima jumătate sau cel mai tîrziu la mijlocul fazei Ha B₁, respectiv a sec. X în. d. Chr.) și coborîrea implicită a datării fazei Teleac I la sfîrșitul fazei Ha A₂/începutul fazei Ha B₁. Avînd în vedere, însă, faptul că în cadrul fazei Teleac II au mai fost constatate și importuri de tip Gornea—Kalakača (Bosut IIIa), acest grup cultural fiind situat în Banat la un palier cronologic ulterior așezărilor cu ceramică canelată de tip Gáva — Mediaș de la Remetea Mare și Vărădia, respectiv în Ha B₂—B₃, considerăm că se poate avea în vedere o evoluție mai îndelungată pentru nivelul II al așezării fortificate de la Teleac, comparativ cu acela al așezărilor corespunzătoare din Banat.

Un loc aparte în cadrul descoperirilor cu ceramică canelată de la începutul primei epoci a fierului în Banat este ocupat de materialul scos la iveală în necropola de la Bocșa Română — „Dealul Mare” (pl. XXXIX), a cărui atribuire culturală și încadrare cronologică rămîne încă dificilă. El provine din inventarul unor morminte de incinerare cercetate în 1962, în zona unei fortificații de pămînt cu val casetat situată în acest punct, aflat la granița dintre zona piemontană și cîmpia de vest a Banatului⁵⁰. Inventarul mormintelor nemaiputînd fi delimitat, vom încerca o prezentare de ansamblu a materialului arheologic existent, constînd exclusiv din ceramică.

Drept une au fost folosite atît vase uzuale din pastă mai grosieră, în formă de sac, avînd o culoare brună și fiind decorate cu proeminente lățite sau briu alveolar (pl. XXXIX/6, 10), cît și vasul etajat, de culoare neagră-cenușie, ușor lustruit la exterior, decorat cu un briu fațetat oblic și patru proeminente

lățite cu virful îndreptat în jos (pl. XXXIX/11). Strachina și castronul decorate cu fațete oblice pe umăr, proeminente conice cu virful în jos și, respectiv, o toartă, de culoare brună cu pereții ușor lustruiți (pl. XXXIX/8—9) au putut fi utilizate — eventual — ca și capace, în timp ce restul formelor, aparținând categoriei fine și semifine, în general de mai mici dimensiuni și cu pereții de culoare brun-neagră sau neagră-cenușie ușor lustruiți, respectiv cănița cu o toartă și caneluri înguste orizontale (pl. XXXIX/7), strachina mică cu buza ușor curbată spre interior, prevăzută cu proeminente conice perforate pe corp și proeminente alveolate pe buză (pl. XXXIX/4), vâsciorul bitronconic cu gîtul arcuit (pl. XXXIX/5), cel tronconic prevăzut cu tortițe (pl. XXXIX/1) sau cel cu gîtul mai înalt, ușor arcuit, și proeminente cu virful în sus pe corpul scund (pl. XXXIX/3), precum și vasul cu două torti pe gîtul arcuit (pl. XXXIX/2), au constituit probabil recipiente de ofrandă.

Din informațiile pe care le deținem, este vorba în acest caz de morminte plane de incinerare în urne, acoperite în unele cazuri de mici aglomerări de pietre, fără manta tumulară⁵¹. Nu cunoaștem și alte precizări în legătură cu ritualul funerar practicat în această necropolă, ce poate fi considerată — prin elementele specificate — ca o formă intermediară între „cîmpurile de urne” plane și mormintele tumulare de incinerare.

Deși, în funcție de caracteristicile sale esențiale, materialul arheologic descoperit în necropola de la Bocșa Română — „Dealul Mare” se integrează în seria manifestărilor cu ceramică canelată dintre sfîrșitul epocii bronzului și începutul primei epoci a fierului sau din etapa timpurie a primei epoci a fierului, considerăm că imaginea sa de ansamblu nu permite atribuirea descoperirilor din acest punct complexului cu ceramică neagră canelată de tip Gáva—Medias, așa cum este el ilustrat în Banat prin așezările de la Remetea Mare și Vărădia, deși apreciem că poziția lor cronologică nu poate fi cu mult diferită.

Pentru aceasta pledează în primul rînd inexistența la Bocșa Română a diferențierii coloristice nete roșu — negru între pereții interiori și exteriori ai vaselor, atît de caracteristice manifestărilor de tip Gáva — Medias, în necropola de pe „Dealul Mare” pereții exteriori ai vaselor nefiind atît de intens lustruiți. De asemenea, cu unele excepții, formele de vase din această necropolă nu își găsesc analogii perfecte în tipologia ceramică a așezărilor de tip Gáva—Medias de la Remetea Mare și Vărădia.

Pe de altă parte însă, atît prin aspectul general al urnei etajate (pl. XXXIX/11), cit și prin alte tipuri de vase (pl. XXXIX/2—4), ceramica descoperită la Bocșa Română — „Dealul Mare” își găsește cele mai bune analogii în repertoriul vaselor descoperite la Reci (*Székelty*, 1966a, 10—16, 47/pl. II, 49/pl. III, 51/pl. IV, 1—3, 8—10), implicit în orizontul de tip Mahala III — Somotor I — Reci I (*Smirnova*, 1974, 363, fig. 2, 369, fig. 4/8, 13). Unele apropieri pot fi făcute și cu forme cunoscute în repertoriul manifestărilor timpurii ale culturii Gáva din zona Tisei superioare (*Kemeneczi*, 1984, Taf. CXXIX/2; CXXX/22; MLIX/13). Aceasta ar însemna că ele pot fi plasate anterior orizontului de tip Cahala IV — Somotor II — Medias, implicit și înaintea aceluia reprezentat de manifestările de tip Gáva — Medias în Banat (Vărădia, Remetea Mare), ceea ce ar implica datarea necropolei de la Bocșa Română — „Dealul Mare” încă în a doua jumătate a fazei Ha A₂ (eventual începutul fazei Ha B₁).

O problemă deosebit de spinoasă o presupune însă prezența acestui gen de ceramică, în special a urnelor etajate de tip Reci — Bocșa Română în nivelul II (și chiar III !) al așezării fortificate de la Teleac, nivele datate în Ha B₂—B₃,

respectiv Ha C, adică începînd cel mai devreme cu mijlocul sau a doua jumătate a sec. IX în. d. Chr. (Vasiliev—Aldea—Ciugudean, 1991, fig. 31/13; 41/5,7; 46/2). Pe această bază, și ținînd cont de încadrarea în Ha B₁—B₂ a unor culturi de bronz descoperite în perimetrul așezării de la Reci (Székely, 1966, 12—15, 59, pl. VIII/1—2), V. Vasiliev plasa descoperirile de la Reci în Ha B₂ (sec. IX în. d. Chr.), apreciind că „cel puțin o parte a primului nivel de locuire de la Teleac (datat în Ha B₁—B₂—n.n.) este anterior începutului așezării de la Reci (Vasiliev, 1983, 43; Vasiliev—Aldea—Ciugudean, 1991, 113—115, 128).

Trebuie să arătăm însă aici că datarea propusă de V. Vasiliev pentru descoperirile de tip Reci (implicit, deci, pentru orizontul necropolei de la Bocșa Română — „Dealul Mare”) intră în contradicție cu situația constatată în Banat, unde — la orizontul fazei Ha B₂ — există deja, așa cum vom vedea mai departe, grupul de tip Gornea — Kalakača (Ha B₂—B₃), ceea ce exclude practic eventualitatea plasării descoperirilor de tip Bocșa Română — Reci la un orizont cronologic posterior aceluia al așezărilor de tip Gáva — Mediaș de la Remetea Mare și Vărădia. De altfel, aceasta ar pune total sub semnul întrebării situația stratigrafică constatată în așezarea de la Mahala, unde orizontul de tip Mahala IV — Somotor II — Mediaș (Ha B) suprapune pe acela de tip Mahala III—Somotor I—Reci I, precum și posibilele analogii pe care le-am menționat între anumite manifestări similare de tip Gáva timpurii din zona Tisei superioare.

Pe de altă parte, posibilitatea ca materialele scoase la iveală în necropola de pe „Dealul Mare” să aparțină unei manifestări culturale distincte, dar paralelă din punct de vedere cronologic cu orizontul așezărilor Gáva — Mediaș de la Remetea Mare și Vărădia, ni se pare greu — dacă nu imposibil — de demonstrat în stadiul actual al cercetărilor, cu atît mai mult cu cît necropola de la Bocșa Română — „Dealul Mare” se află situată din punct de vedere geografic între așezările de la Remetea Mare și Vărădia, care — așa cum am arătat mai sus — au fost „grosso modo” contemporane și datate cu destulă siguranță în Ha B₁ (dacă nu chiar și la începutul fazei Ha B₂).

În acest context, și trebuie să recunoaștem că stabilirea poziției cronologice exacte a descoperirilor efectuate în necropola de la Bocșa Română — „Dealul Mare” mai suportă încă discuții, considerăm totuși că există deocamdată mai multe argumente în favoarea plasării acestora la un orizont cronologic situat — în mare — imediat înaintea celui reprezentat de așezarea de la Remetea Mare (deci la sfîrșitul fazei Ha A₂, eventual începutul fazei Ha B₁) nefiînd deloc exclusă și posibilitatea ca necropola de la Bocșa Română să poată fi parțial paralelă atît cu sfîrșitul grupului de tip Susani cît și cu începutul așezării de la Remetea Mare. În acest fel, necropola de pe „Dealul Mare” ar putea fi parțial contemporană (pentru un timp scurt însă) cu apariția primelor elemente de tip Gáva în nordul și în cîmpia de vest a Banatului, ea reprezentînd, probabil, o comunitate ce continuă tradiții ale „cîmpurilor de urne” tîrzii din Banat în zona sa piemontană. Dacă relația dintre necropolă și fortificație este reală, s-ar putea aprecia că aceasta din urmă a fost realizată tocmai ca urmare a pericolului reprezentat de pătunderea elementelor de tip Gáva în Banat. Oricum, o componentă etno-culturală deosebită de cea de tip Gáva se simte în ansamblul materialului și în puținele elemente de ritual funerar pe care le cunoaștem în cazul descoperirii de la Bocșa Română. În acest sens, s-ar putea aprecia chiar că sfîrșitul fortificației și necropolei de pe „Dealul Mare” a fost provocat tocmai de presiunea exercitată de comunitățile de tip Gáva înspre

centrul Banatului, nefiind de loc exclus ca aceasta să implice și acceptarea unei date ușor mai târzii pentru începutul așezării de la Vărădia comparativ cu cea de la Remetea Mare, deși repetăm — după părerea noastră — cele două așezări sint „grosso modo” contemporane.

Implicațiile acestor constatări precum și a altor realități istorico-arheologice aparținând primei epoci a fierului din Banat asupra poziției cronologice a diverselor faze din așezarea de la Teleac sint o altă problemă, pe care n-o putem analiza în detaliu aici, deși — după părerea noastră — ele implică o datare mai timpurie (în Ha B₁) pentru începuturile fazei Teleac II, chiar dacă evoluția acesteia (și a manifestărilor de tip Gáva — Mediaș în Transilvania) a fost incontestabil mai lungă în aria intracarpatică comparativ cu cea a descoperirilor de tip Gáva — Mediaș din Banat și din sud-vestul României în general.

În concluzie, pe baza tuturor celor discutate mai sus, se poate aprecia că prima fază a „Hallstattului timpuriu” a fost reprezentată în sud-vestul României prin manifestări aparținând complexului cultural cu ceramică canelată, evoluția sa de ansamblu putînd fi situată între sfîrșitul grupelor de tranziție (de tip Susani, Bobda II, Tievaniul Mare — Karaburma III, Moldova Nouă — „Cariera de banatite”, Hinova — Mala Vrîbica), respectiv a doua jumătate sau sfîrșitul fazei Ha A₂, și începutul evoluției în zonă a grupurilor de tip Gornea — Kalakača și Insula Banului, moment ce poate fi situat la sfîrșitul fazei Ha B₁ în sudul Banatului și al Olteniei, sau la începutul fazei Ha B₂ în nordul Banatului.

În cadrul său se pot diferenția orizontul descoperirilor de tip Bocșa Română — „Dealul Mare” (Reci I), ce poate fi plasat la sfîrșitul fazei Ha A₂ — începutul fazei Ha B₁, și orizontul descoperirilor de tip Gáva — Mediaș (Remetea Mare — Vărădia — Berzasca — „I.F.E.T.” — Liborajdea — Insula Banului I — complexe cu ceramică exclusiv canelată) ce aparține cu deosebire fazei Ha B₁, respectiv a sec. X în. d. Chr. (în nordul și vestul Banatului).

2. A DOUA FAZĂ A ETAPEI TIMPURIU DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI DIN BANAT. GRUPURILE CULTURALE DE TIP GORNEA — KALAKAČA ȘI INSULA BANULUI ÎN SUD-VESTUL ROMÂNIEI.

Sfîrșitul complexului cu ceramică canelată de tip Gáva — Mediaș și începutul celei de a doua faze a „Hallstattului timpuriu” a fost marcat în sud-vestul României de apariția a două grupuri culturale distincte, de caracter intrusiv, dar avînd — în mare măsură — o evoluție paralelă din punct de vedere cronologic, respectiv grupurile de tip Gornea — Kalakača (Bosut IIIa) și Insula Banului.

Grupul cultural cu ceramică incizată de tip Gornea — Kalakača (Bosut IIIa).

Definirea acestui grup ca entitate etno-culturală distinctă este de dată relativ recentă și se datorează cu deosebire cercetării arheologice iugoslave, la care se adaugă unele contribuții mai noi ale cîtorva specialiști români.

Caracterizat — alături de ornamentația canelată — prin folosirea cu precădere a decorului incizat pe o serie de tipuri specifice de vase, grupul cultural de tip Gornea — Kalakača este răspîndit pe un spațiu geografic destul de bine delimitat deja, în care sint incluse nordul Serbiei (în special Valea Moravei Mari și regiunile dunărene ale acesteia), zona de la confluența Savei și Dra-

vei cu Dunărea (Srem), Voivodina, o parte din Bačka și Banatul românesc, cu unele penetrații până în sud-vestul Olteniei (*Medović*, 1978, 15 și urm., T. CXXXV; 1981a, 19 și urm.; 1981 b, Taf. 1; 1990; *Popović*, 1981a, 44, Br. 2; *Gumă*, 1981, 55, fig. 7; *Jevtić*, 1983, 54, K. 1; *Vasić*, 1987b, 537, K. 4). El este circumscris unui complex cultural mai vast cu ceramică incizată din zona nord-vest balcanică, în care pot fi incluse — după părerea noastră — și „cîmpurile de urne” tirzii de tip Dobova — Ruše (Maria Rast) din zonele sud-est alpine, fiind considerat principala manifestare de la începutul primei epoci a fierului în zonele dunărene ale Iugoslaviei.

Inițial, descoperirile de acest tip au fost incluse — alături de materiale aparținând culturii Basarabi și de cele specifice orizontului canelat din „Hallstattul tirziu” în nordul Serbiei și Voivodina — în noțiunea de „grup Bosut”, ea fiind introdusă pentru prima dată în literatura de specialitate de către N. Tasić în anul 1971, pe baza analizării materialelor scoase la iveală într-o serie de stațiuni din nord-estul Iugoslaviei și în special a datelor oferite de cercetările efectuate în așezările de pe Gradina na Bosutu (lingă Batrovac) și de la Gomolava (lingă Hrtkovci), în Srem. Considerată a fi constituit principala manifestare culturală a primei epoci a fierului din această zonă, „grupul Bosut” era considerat înrudit cu cultura Basarabi din zona carpato-dunăreană și atribuit „orizontului traco-cimmerian”, apreciindu-se totuși că el ar fi avut — în zonele dunărene ale Iugoslaviei — o evoluție mai îndelungată decât cea a culturii Basarabi, ea menținându-se aici până la stabilirea celtilor scordisci, respectiv până la începutul sec. III în. d. Chr. (*Tasić*, 1971a—b). Ulterior, împărțind evoluția „grupului Bosut” în trei faze, cercetătorul iugoslav integra în prima etapă a acestuia descoperirile sau nivelele cu ceramică incizată din mormintul colectiv nr. II și din așezarea de la Gomolava (nivelul V), precum și din așezările de pe Gradina na Bosutu sau de la Kalakača, pe care le plasa în intervalul cuprins între 850/800—650 în. d. Chr. (*Tasić*, 1972, 33 și urm.; 1976; *Brukner — Jovanović — Tasić*, 1974, 246—276, 375—376).

Reanalizînd stratigrafia așezării de pe Gradina na Bosutu în funcție de rezultatele cercetărilor întreprinse aici între 1975—1976 și bazîndu-se, în același timp, pe datele oferite prin săpăturile pe care le-a întreprins la Kalakača, ca și pe alte materiale și stațiuni din zonele dunărene ale Iugoslaviei, P. Medović a delimitat mai apoi trei orizonturi distincte în evoluția de ansamblu a grupului Bosut, considerîndu-le oarecum individualizate și din punct de vedere cultural, respectiv: Bosut IIIa (Ha B₂—B₃; aprox. 900—750 în. d. Chr.), Bosut IIIb (paralelizat cu cultura Basarabi în România; Ha C; aprox. 750—550 în. d. Chr.) și Bosut IIIc (Ha D — Lt. A, B; aprox. 550—300 în. d. Chr.), considerînd așezarea de la Kalakača drept cea mai reprezentativă pentru etapa cea mai veche a „grupului Bosut”, desemnată și sub denumirea de „orizont Kalakača” (*Medović*, 1978, 40 și urm.; 1981a—b; 1990, 76 și urm.).

În același timp, D. Popović și M. Jevtić au făcut și alte precizări în legătură cu conținutul diverselor faze ale „grupului Bosut”, inclusiv asupra etapei sale mai vechi, respectiv „orizontul Kalakača” (*Popović*, 1981a; *Jevtić*, 1983).

Odată cu publicarea cercetărilor de la Kalakača, P. Medović a plasat începutul fazei Bosut IIIa încă din sec. X în. d. Chr., datînd această fază între 950—750 în. d. Chr. (*Medović*, 1988, 419 și urm., sl. 324). Concomitent, aceeași dată era acceptată și de N. Tasić pentru nivelul Va al așezării de la Gomolava, conținînd materiale tipice pentru „orizontul Bosut IIIa” (*Tasić*, 1998a, 53 și urm.). O dată și mai ridicată pentru începuturile fazei Bosut IIIa a fost

propusă mai recent, aceasta fiind încadrată între 1000—800 în. d. Chr. (Hänsel — Medović, 1992b, Abb. 4).

Dintre cele mai importante stațiuni în care au fost efectuate descoperiri aparținând orizontului de tip Bosut IIIa în Iugoslavia, amintim aici îndeosebi pe cele de la Vrdnik — „Pećine”, Zemun — „Radiostanica”, Stari Slankamen — „Gradina”, Jakovo — „Ekonomija Sava”, Bosut — „Gradina” și Gomolava (în Srem), Kač — „Popov Salaš”, Mošorin — „Feudvar”, Titel — „Kalvariја” și Hajdukovo — „Pereš” în Bačka, Jasenovо — „Zidovar”, Kovin — „Grad”, Idjoš — „Slovenski grad”, Perlez — „Batka”, Farkašdin — „Selište”, Veliko Središte — „Ramnata”, Senta — „Makošpart” și Banatska Palanka — „Rudinе” (în Banatul sîrbesc), Beograd — „Dorćol” și „Selište”, Obrenovac — „Mislodjin”, Valjevo — „Petnica” și Kostolac — „Drmino” și „Selište” (în nordul Serbiei) sau Veliko Gradište — „Ostrov” și Boljetin — „Padina” și „Lepena” (în Djerdap, pe malul iugoslav al Dunării din zona Porților de Fier), (Vasić, 1987b, 537—538, K. 4). Aceștia li se mai pot adăuga o serie de descoperiri similare efectuate pe Valea Moravei Mari (Jertić, 1983, 14—16, K. 1; Stojić, 1986a, T. 16—20).

Pe baza cercetărilor de la Gornea (Gumă, 1979b), precum și a altor puncte din Banat în care au fost consemnate descoperiri de acest gen, autorul acestor rânduri sesiza prezența materialelor de tip Bosut IIIa și în această zonă de sud-vest a României, considerîndu-le expresia unei manifestări etno-culturale distincte din etapa timpurie a primei epoci a fierului (Ha B₂—B₃) și desemnîndu-le sub denumirea generică de „grup Gornea — Kalakača” (Gumă, 1981), aceasta fiind acceptată în general de specialiștii români (Vulpe, 1986, 50 și urm.; 1990, 104; Vasiliu — Aldea — Ciugudean, 1991, 95—96, 119; Medeleț, 1991, 63) și utilizată chiar de unii cercetători străini (Vukmanović, 1990, 101—103; Roeder, 1992, 130, 132, 134).

Principalele elemente caracteristice ale descoperirilor de tip Gornea — Kalakača în Banat

Alături de înmulțirea punctelor cu descoperiri aparținînd acestui grup cultural, cercetările efectuate în ultima perioadă pe teritoriul Banatului au reușit să contribuie la îmbogățirea cunoștințelor referitoare la conținutul specific și evoluția sa de ansamblu.

În acest moment cunoaștem un număr de 18 puncte cu descoperiri sigure de tip Gornea — Kalakača în Banat, respectiv: Gornea, în punctele „Căunița de Sus” (Lazarovici, 1977, 100—101, pl. LXXX; Gumă, 1979b, 117—120, pl. IV—XII; 1981, fig. 9—11) și „Tărmuri — Pod Păzăriște”, nivelul inferior I (Lazarovici, 1977, 98—99, pl. LXXVII/5, 7, 9—10; LXXVIII/3—8, 13; LXXIX; Gumă, 1979b, 120 și urm., pl. XV—XXIII; 1981, fig. 12—13); Caransebeș/Balta Sărată — „Cîmpul lui Andrei” (pl. LVII/1—9; Gumă, 1981, 58), Duleu (pl. LVIII/20, 23; Gumă, 1981, 58), Greoni (Gumă, 1981, 58), Milcoveni (Gumă, 1981, 58), Vrani — „Dealul Morîșchii”⁵² și Iaz — „Dîmb” (pl. LIX) în județul Caraș—Severin, Dejani (pl. XL/4—5)⁵³, Giroc (pl. XLI—XLII)⁵⁴, Satchinez (pl. XL/1—3, XLIII—XLIV)⁵⁵, Silagiu (pl. XLIX, L; Lazarovici — Sfetcu, 1990, fig. 5/4)⁵⁶, Gătaia⁵⁷, Remetea Mare — „Gomila lui Gabor” (pl. LX/10, 13; Gumă, 1981, 58; 1983, pl. II/17—18; Medeleț, 1991, 63, 81)⁵⁸, Budinț, Românești, Jabăr și Pădureni (Gumă, 1981, 58)⁵⁹, în județul Timiș.

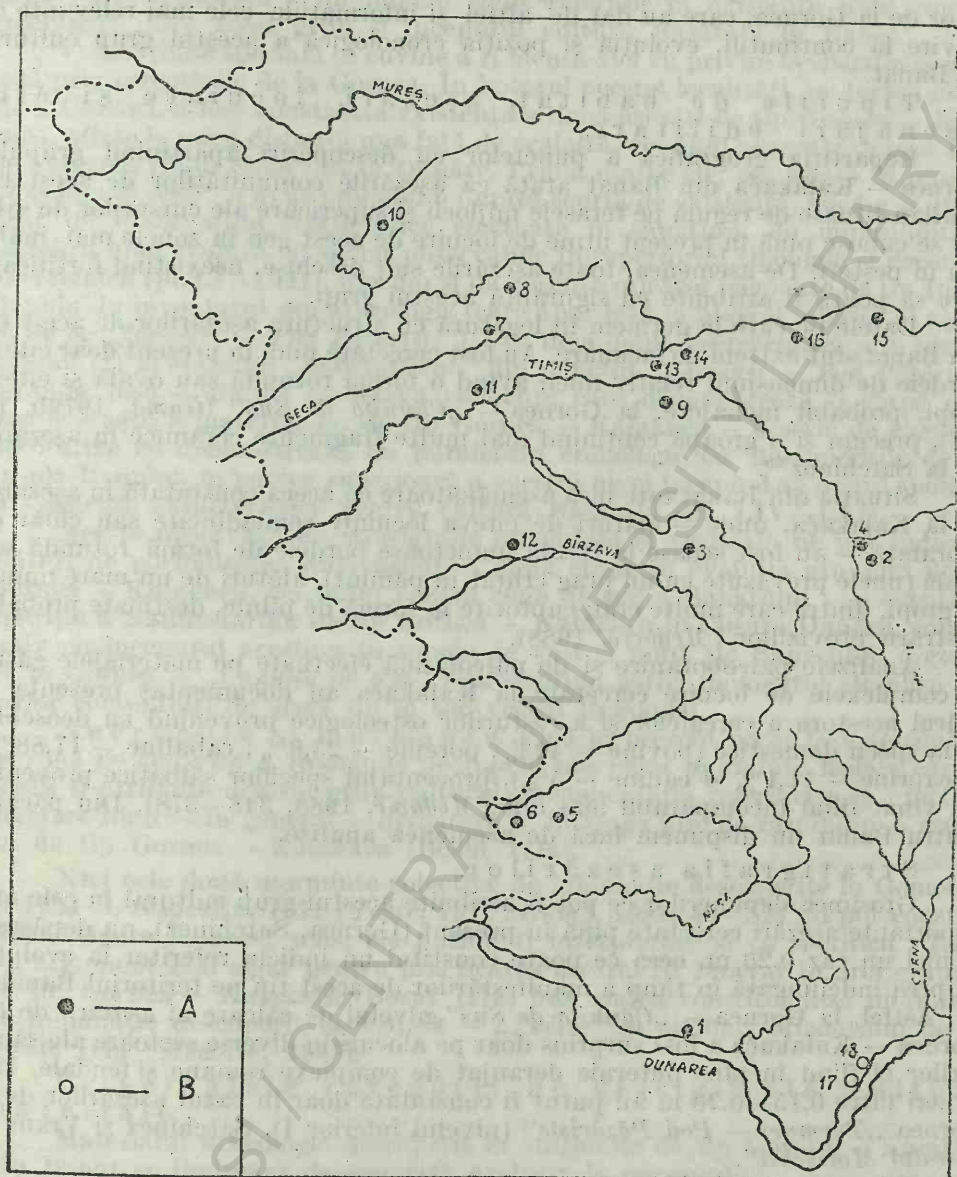

Fig. 7 — Descoperiri aparținând grupurilor culturale de tip Gornea—Kalakača (A) și Insula Banului (B) în Banat: 1. — Gornea; 2. — Caransebeș — *Balta Sărată*; 3. — Duleu; 4. — Iaz-Dîmb; 5. — Greoni; 6. — Vrani; 7. — Giroc; 8. — Dejani; 9. — Silagiu; 10. — Satchinez; 11. — Remețea Mare — „*Gomila lui Gabor*”; 12. — Gătaia; 13. — Jabăr; 14. — Budinț; 15. — Românești; 16. — Pădureni; 17. — Dubova — „*Peștera Poncova*”; 18. — Dubova — „*Cuina Tutrcului*”.

Din păcate materialele descoperite în aceste puncte provin îndeosebi din cercetări de suprafață sau săpături de mai mică amploare, cu excepția celor de la Gornea, care au dat de altfel și informațiile cele mai relevante cu privire la conținutul, evoluția și poziția cronologică a acestui grup cultural în Banat.

Tipurile de habitat, așezări, locuințe și alte amenajări edilitare.

Repartiția geografică a punctelor cu descoperiri aparținând grupului Gornea — Kalakača din Banat arată că așezările comunităților de acest tip se aflau situate de regulă pe terasele mijlocii și superioare ale cursurilor de apă. Nu se cunosc pînă în prezent urme de locuire de acest gen în zonele mai înalte sau în peșteri. De asemenea, toate așezările sînt deschise, neexistînd fortificații care să poată fi atribuite cu siguranță acestui grup.

Datele pe care le deținem în legătură cu structura așezărilor de acest tip din Banat sînt extrem de lacunare. Au fost cercetate pînă în prezent doar cîteva bordeie de dimensiuni relativ mici, avînd o formă rotundă sau ovală și cîteva gropi, probabil menajere, la Gornea — „Căunița de Sus” (Gumă, 1979b, pl. III), precum și o groapă conținînd mai multe fragmente ceramice în așezarea de la Satchinez⁶⁰.

Situația din Banat este însă asemănătoare cu aceea constatată în așezarea de la Kalakača, unde — alături de cîteva locuințe semiadincite sau chiar de suprafață — au fost scoase la iveală numeroase bordeie de formă rotundă sau ovală (unele prevăzute cu un prag cruțat în pămînt), alături de un mare număr de gropi, dintre care multe erau cuptorite în formă de pilnie, destinate probabil păstrării proviziilor (Medović, 1988).

Analizele paleobotanice și de paleofaună efectuate pe materialele găsite în complexe de locuire cercetate la Kalakača au documentat prezența în cadrul acestora a cerealelor și a resturilor osteologice provenind cu deosebire de la specii domestice (bovine — 42% ; porcine — 23,9% ; cabaline — 17,88% ; ovicaprine — 11,1% și canine — 5%), procentajul speciilor sălbatice provenite din vînat fiind incomparabil mai mic (Medović, 1988, 348—378). Din păcate, pentru Banat nu dispunem încă de asemenea analize.

Stratigrafia așezărilor.

Grosimea depunerilor ce pot fi atribuite acestui grup cultural în cele mai importante așezări cercetate pînă în prezent (Gornea, Satchinez), nu depășește în nici un caz 0,20 m, ceea ce poate constitui un indiciu referitor la evoluția nu prea îndelungată în timp a manifestărilor de acest tip pe teritoriul Banatului. Astfel, la Gornea — „Căunița de Sus” nivelul de călcare al așezării de tip Gornea — Kalakača a fost surprins doar pe alocuri în diverse sectoare ale săpăturilor el fiind în plus puternic deranjat de complexe romane și feudale. Depuneri între 0,15—0,20 m au putut fi constatate doar în cazul așezărilor de la Gornea „Tărmuri — Pod Păzăriște” (nivelul inferior I), Satchinez și Vrani — „Dealul Morîșchii”.

În general, nu s-au constatat diferențieri stratigrafice în cadrul acestora și nici suprapuneri directe ale depunerilor de tip Gornea — Kalakača peste așezări cu ceramică cancelată de tip Gáva. În schimb, așa cum o arată situația de la Gornea — „Tărmuri — Pod Păzăriște”, Vrani — „Dealul Morîșchii” și, eventual, Remetea Mare — „Gomila lui Gabor” sau Iaz — „Dîmb”, nivelele de locuire aparținînd grupului de tip Gornea — Kalakača din Banat sînt suprapuse direct de către depuneri aparținînd unor așezări de tip Basarabi, materiale

B.C.U. „M. ERMESCU” IA
de tip Gornea — Kalakača și Basarabi aparînd adesea asociate în descoperirile de suprafață de la Duleu, Silagiu, Giroc, Gătaia, etc. Aceasta constituie — după părerea noastră — un indiciu sigur referitor la existența unui contact cronologic între acest grup și începutul culturii Basarabi în Banat.

O mențiune specială se cuvine a fi făcută aici cu privire la situația constatată prin cercetările de la Gornea. În hotarul acestei localități, pe terasa mijlocie a Dunării, a fost constatată existența a două așezări de tip Gornea — Kalakača, aflate la mică distanță una față de cealaltă, ele fiind separate practic doar de vărsarea riului Sichevița în Dunăre. Prima dintre ele, cea aflată în punctul „Căunița de Sus”, a avut probabil o durată scurtă de existență, dacă e să ținem cont de observațiile stratigrafice efectuate în săpătură, de imposibilitatea stabilirii unei evoluții cît de cît observabile în repertoriul tipologic și decorativ al ceramicii (pl. LI—LIII), precum și de absența oricăror elemente de tip Insula Banului în inventarul său arheologic (care apar însă în nivelul inferior al așezării de la „Tărmuri — Pod Păzăriște”). Cea de a doua, reprezentată prin nivelul inferior (I) al stațiunii „hallstattiene” din punctul „Tărmuri — Pod Păzăriște” prezintă însă — alături de cîteva elemente care demonstrează o etapă ceva mai evoluată a materialelor de tip Gornea — Kalakača — o serie de elemente decorative ce demonstrează un paralelism cronologic cu descoperirile de tip Insula Banului, în partea superioară a acestui nivel începînd să apară sporadic și elemente caracteristice pentru cultura Basarabi (pl. LIV—LVI).

Aceste observații de stratigrafie orizontală și verticală ne pot indica — alături de posibilitatea diferențierii a două etape în evoluția grupului de tip Gornea — Kalakača, cel puțin pentru zona de sud a Banatului — o eventuală apariție a manifestărilor de tip Gornea — Kalakača în Clisura Dunării, comparativ cu începutul acestora în zonele de vest și nord ale Banatului, așezarea de la Gornea — „Căunița de Sus” reprezentînd astfel momentul stabilirii primelor comunități de acest tip în sud-vestul României.

Necropole și morminte. Pînă în prezent nu au fost descoperite în zona de sud-vest a României necropole sau chiar morminte izolate care să poată fi atribuite acestui grup cultural, documentația referitoare la practicile funerare fiind — în general — deficitară în întreaga arie de răspîndire a grupului de tip Gornea — Kalakača (Bosut IIIa).

Nici cele două morminte colective de înhumatie descoperite la Gomolava în 1954 și, respectiv, 1971 (Tasić, 1972; Gumă, 1981, 49—52) nu pot constitui indicii sigure în acest sens, ele putînd fi interpretate și ca sacrificii rituale. Un argument mai sigur pentru practicarea acestui rit funerar în aria grupului de tip Gornea — Kalakača (Bosut IIIa) l-ar putea constitui însă mormintul de înhumatie descoperit la Vrđnik — „Pećine” și atribuit orizontului de tip Bosut IIIa (Medovic, 1985).

Principalele categorii de vestigii ale culturii materiale.

Materialul arheologic descoperit în stațiunile de tip Gornea — Kalakača din Banat se limitează deocamdată exclusiv la ceramică.

Categoria uzuală, realizată din pastă mai grosieră, se limitează din punct de vedere tipologic la vasele de tip borean de diverse dimensiuni și, mai rar, la vasele în formă de sac, decorate exclusiv cu briuri în relief alveolate sau crestate și proeminente conice aplatizate sau proeminente-apucători lățițe, prevăzute uneori cu toarte în zona gîtului sau la contactul dintre gît și zona de diametru maxim (pl. XLI/4; XLIV/4; XLVIII/1; L/2,4; LIII; LVI/18).

Ceramica fină și semifină (pl. XL; XLI/1-3; XLII-XLIII; XLIV/1-3,5; XLV-XLVI; XLVIII/2-4; XLIX; L/1,3, 5; LI-LII; LIV-LV; LVI/1-17, 19; LVII/1-9; LVIII/20, 23; LIX; LX/10, 13) prezintă un repertoriu tipologic de forme și ornamente mult mai diversificat. Dintre formele de bază se remarcă îndeosebi proporția deosebit de mare a străchinilor tronconice și — mai ales — a celor cu buza curbată spre interior (multe fiind prevăzute cu acel ornament torsadat în stil „turban”), a vaselor de tip „urnă” cu aspect piriform, avind corpul globular turtit și buza mai mult sau mai puțin evazată, prevăzute uneori cu tortițe la contactul dintre gît și corp, vasele pîntecoase de dimensiuni mai mari și gitul ușor arcuit (*pitloi*), ceștile și cămile cu toate suprainălțate sau — mai rar — cele bitronconice cu tortițe pe gîtul arcuit.

Sub aspect coloristic predomină nuanțele de negru, negru-cenușiu, dar mai cu seamă cenușiu-gălbui sau chiar brun și brun-gălbui, pereții vaselor de acest gen fiind adesea bine neteziți sau chiar lustruiți, dar mai puțin intens decît în cazul manifestărilor ceramice de tip Gáva și chiar decît cele specifice culturii Basarabi.

Alături de ornamentele canelate, fațetate sau torsadate gen „turban” și de proeminențele conice lățite sau creștele reliefate vertical, nota specifică și inconfundabilă a ceramicii fine și semifine de tip Gornea — Kalakača este dată de ornamentele incizate dispuse în benzi orizontale, verticale, în ghirlandă, în val sau în zig-zag pe diversele zone ale vaselor, de triunghiurile sau romburile incizate și hașurate în rețea sau de șirurile de grupe de două pînă la patru liniuțe incizate.

Alături de acestea, probabil într-o etapă mai tîrzie, apar și o serie de ornamente imprimate (benzi „șnurate”, puncte, cercuri sau chiar șiruri de mari „S”-uri imprimate), ca urmare a contactelor cu grupul de tip Insula Banului și chiar cu cele mai timpurii manifestări de tip Basarabi.

Deși nu absentează, vasele nedecorate sînt destul de rare.

Piesele de metal lipsesc, deocamdată, din inventarul arheologic al stațiunilor de tip Gornea — Kalakača din Banat, chiar dacă fragmentul unui vas de bronz cu protome ornitomorfe pe toate descoperit undeva în Clisura Dunării ar putea să aparțină, eventual, aceluiași orizont cronologic (pl. XXXVII/C; Gogăltan, 1990, 89, 91-92, fig. 2).

Deși nu sînt nici aici foarte numeroase, ele nu lipsesc însă din inventarul descoperirilor de acest tip de pe teritoriul iugoslav, constituind repere importante pentru poziția cronologică a grupului de tip Gornea — Kalakača (Bosut IIIa), și fiind reprezentate în special prin obiecte de podoabă sau de harnașament din bronz și fier, mai puțin de unelte sau arme.

Astfel, alături de alte cîteva piese de bronz fragmentară, dintre care menționăm două podoabe de pîr din sîrmă de bronz spiralată (*Noppenring*) și un ac cu virful rupt (*Medović*, 1988, T. XXIV/2-4), descoperite în aceeași stațiune, putem menționa aici îndeosebi fibula de bronz realizată dintr-un singur fir, aparținînd așa-numitului tip „în formă de harfă” (*Harfenfibel*), descoperită în locuința 87 din așezarea de la Gomolava (*Medović*, 1978, 102-103, T. XVI; 1981a, Taf. IV/5; 1988, 204-205, sl. 188, T. XXIV/1-1a; Gumă, 1981, 56, fig. 8). În aceeași așezare au mai fost descoperite cîteva tipare pentru turnat obiecte de bronz (*Medović*, 1988, T. XXII/1-3).

În cazul stațiunii de la Gomolava se detașează în special inventarul metalic al mormintului colectiv nr. II, dintre care amintim aici fibulele-ochelari cu legătură în formă de opt între spiralele arcului, mai multe manșoane, verigi,

brățări cu capete petrecute, pandantive în formă de clopot (dintre care unul cu corpul ajurat), un buton cu calotă și o mare faleră din bronz, la care se adaugă fragmente de la o brățară și de la alte obiecte mărunte din fier puternic deteriorate, asociate cu ceramica tipică orizontului Bosut IIIa (Tasić, 1972; 1988a; 54/Abb. 4, 56/Abb. 5).

De asemenea, demnă de remarcat este și apariția unui topor plat de fier cu aripioare (*Ärmchenbeil*) în nivelul de tip Bosut IIIa al așezării de pe „Gradina na Bosutu” (Medović, 1987, fig. 1).

Tot aici pot fi amintite — printre alte categorii de obiecte — și psaliile de os scoase la iveală în așezarea de la Kalakača (Medović, 1988, T. XXIII) sau mărgelile din chihlimbar și piatră translucidă din inventarul mormintului colectiv nr. II de la Gomolava (Tasić, 1972, T. IV/10).

În cadrul așezării cronologice și legăturile culturale ale manifestărilor de tip Gornea — Kalakača (Bosut IIIa) pot fi stabilite destul de clar în stadiul actual al cercetărilor, atât pe ansamblul ariei lor de răspindire cât și pentru zonele din cuprinsul Banatului românesc pe care le-au ocupat la un anumit moment de evoluție.

Trebuie să menționăm întâi aici faptul că datarea inițială propusă pentru acest orizont de descoperiri (Ha B₂ — B₃) se baza îndeosebi pe fibula în formă de harfă de la Kalakača și pe inventarul metalic de tip „traco-cimmerian” al mormintului colectiv nr. II de la Gomolava (Medović, 1978, 15 și urm.; 1981a, 23 și urm.; Tasić, 1972; 1981b; Gumă, 1981).

În acest context, alături de observațiile și descoperirile efectuate în nivelul IIIa al așezării de pe „Gradina na Bosutu” și în nivelul Va al așezării de la Gomolava sau de inventarul mormintului colectiv nr. II de la Gomolava, o importanță deosebită a avut-o publicarea monografică a cercetărilor efectuate de către P. Medović în așezarea de la Kalakača (Medović, 1988).

Analizând ceramica și obiectele de metal descoperite în numeroasele complexe investigate sistematic în această stațiune și corelându-le cu datele oferite de descoperirile similare efectuate în alte stațiuni sau arii culturale, cercetătorul iugoslav a împărțit în trei etape (A — C) evoluția acestei așezări, ce corespunde întregii perioade de existență a grupului de tip Gornea — Kalakača (Bosut IIIa), plasată cronologic între 1050—750 î.n.d.Chr. (Medović, 1988, 426, sl. 324, 443—453).

Etapa cea mai timpurie (A) a fost datată — pe baza relațiilor cu manifestările de tip Gáva și cu cele din faza Kastanas VI — în a doua jumătate a fazei Ha A₂ și prima jumătate a fazei Ha B₁ (respectiv sfârșitul sec. XI — începutul sec. X î.n.d.Chr.), fiind astfel — cel puțin parțial — paralelă cu manifestările complexului cultural cu ceramică canelată de tip Gáva — Mediaș din Banat (orizontul Remetea Mare — „Gomila lui Pitul” — Vărădia — „Chili”).

Cea de a doua etapă (B) a fost plasată între mijlocul sau a doua jumătate a fazei Ha B₁ (sec. X î.n.d.Chr.) și sfârșitul fazei Ha B₂ (sec. IX î.n.d.Chr.), importantă pentru poziția cronologică a acestei etape fiind fibula în formă de harfă din locuința 87, aparținând unei variante atribuită de M. Budja „tipului Ruše” (Budja, 1983) și care poate fi datată în special în Ha B₂ (sec. IX î.n.d.Chr.), eventual începutul fazei Ha B₃ (Medović, 1988, 450—451).

Acestei etape îi corespund — în mare — și descoperirile atribuite grupului de tip Gornea — Kalakača în Banat.

Cea de a treia și ultimă etapă a așezării de la Kalakača (C) a fost plasată în prima jumătate a fazei Ha B₃ (respectiv a sec. VIII î.n.d.Chr.), putând fi

paralelizată cu orizontul bronzurilor de tip „traco-cimmerian” al mormintului colectiv nr. II de la Gomolava, unele piese din inventarul acestuia (cu deosebire fibulele-ochelari și falera) avînd analogii care merg pe teritoriul României chiar pînă la palierul depozitelor de tip Vințu — Coldău — Bîlvănești (*Petrescu-Dîmbovița*, 1977, pl. 380/1—3; 385; 386/1—2; 391/1; 392/6; 394/1—2)⁶¹. Aceasta ar putea eventual să însemne că sfîrșitul manifestărilor de tip Gornea — Kalakača (Bosut IIIa) s-a petrecut oarecum mai tîrziu în Srem decît în Banatul românesc, el putînd fi ușor paralel din punct de vedere cronologic cu începutul culturii Basarabi în sud-vestul României.

Referitor la descoperirile aparținînd grupului de tip Gornea — Kalakača din Banatul românesc, trebuie să precizăm faptul că ele nu prezintă în nici un caz caracteristicile întîlnite în etapa cea mai timpurie a așezării de la Kalakača. O serie de vase de acest tip au apărut însă în cadrul așezării de la Vărădia — „Chiliu” (pl. XXXIII/6, 8, 10; compară cu *Medović*, 1988, sl. 32/2; 35/1; 54/4; 64/2; 126/3—4; 168/1—3, etc.), ceea ce ar putea să însemne, pe de o parte, un paralelism cronologic măcar parțial între cea mai veche etapă de la Kalakača și așezarea de la Vărădia, iar — pe de altă parte — eventuala posibilitate de a atribui în viitor descoperirile din ultima stațiune unui aspect de mixtură între manifestările de tip Kalakača A și cele aparținînd complexului cultural cu ceramică canelată de tip Gáva din Banat (Remetea Mare).

În acest sens, se poate considera că evoluția descoperirilor de tip Gornea — Kalakača în zona de sud-vest a României acoperă intervalul cuprins între sfîrșitul așezărilor cu ceramică neagră canelată, de tip Gáva — Mediaș (Remetea Mare — Vărădia), și primele manifestări ale culturii Basarabi în zonă, putînd fi paralelizată parțial cu etapa a doua (B) și cu aproape întreaga etapă finală (C) a așezării de la Kalakača, ceea ce înseamnă că ele se situează din punct de vedere cronologic între sfîrșitul sec. X î.d.Chr. (în sudul Banatului) sau începutul sec. IX î.d.Chr. (în nordul Banatului) și, respectiv, începutul sau — cel mai tîrziu — mijlocul sec. VIII î.d.Chr. (cînd începe deja cultura Basarabi).

După cum se va vedea în continuare, grupul de tip Gornea — Kalakača a avut o evoluție oarecum paralelă cu aceea a manifestărilor de tip Insula Banului, constatare ce poate fi sprijinită și de importurile sau influențele reciproce evidențiate în stațiunile aparținînd acestor două grupuri culturale cercetate în zona de sud-vest a României. Astfel, importuri sau influențe de tip Insula Banului au putut fi constatate în așezările Gornea — Kalakača din Banat, cu deosebire la Gornea — „*Tărmuri — Pod Păzăriște*” (nivelul inferior I) și Iaz — „*Dîmb*” (pl. LIV/20; LVI/4, 6, 19; LIX/2, 4, 9—11, 18), în timp ce elemente de tip Gornea — Kalakača au apărut în număr destul de mare în așezarea de pe Insula Banului (*Morintz — Roman*, 1969, fig. 8/9, 16; 14/8—10; 15/2, 10; 17/4).

În acest sens, evoluția descoperirilor de tip Gornea — Kalakača din sud-vestul României ar putea comporta două faze. Prima dintre ele, reprezentată deocamdată numai în sudul Banatului prin așezarea de la Gornea — „*Căunița de Sus*”, ar putea fi datată încă din a doua jumătate a sec. X î.d.Chr., în cadrul său neputînd fi evidențiate contacte cu manifestările de tip Insula Banului. Cea de a doua, reprezentată în special prin nivelul inferior (I) al așezării de la Gornea — „*Tărmuri — Pod Păzăriște*” și celelalte puncte sau stațiuni de tip Gornea — Kalakača din Banat în care au fost înregistrate influențe sau importuri de tip Insula Banului, poate fi plasată îndeosebi în Ha B₂ (sec.

IX în.d.Chr.), eventual începutul fazei Ha B₃ (prima jumătate a sec. VIII în.d.Chr.).

Pătrunderea comunităților de tip Gornea — Kalakača în Banat a provocat sfârșitul așezărilor cu ceramică canelată de tip Gáva — Mediaș din această zonă, acest grup exercitând și o anume presiune atît înspre aria intracarpatică cît și spre Dunărea de Jos, fapt consemnat de apariția unor elemente ce-i sînt caracteristice pînă la Tărtăria (*Ciugudean*, 1976, fig. 7) sau în nivelul II de la Teleac (*Vasiliev — Aldea — Ciugudean*, 1991, 95, fig. 44/16—17), în Transilvania, sau pînă la Ostrovul Mare și Izvorul Frumos în sud-vestul Olteniei⁶³.

Evoluția acestui grup cultural în Banat se încheie odată cu apariția în acesta a primelor manifestări specifice culturii Basarabi, la geneza căreia participă, de altfel, împreună cu grupul învecinat și sincron, caracterizat prin ceramică imprimată, de tip Insula Banului.

Grupul cultural cu ceramică imprimată de tip Insula Banului.

Deși materiale de acest tip fuseseră descoperite în zonă încă din 1921, noțiunea de grup Insula Banului a fost introdusă pentru prima dată în literatura de specialitate de către S. Morintz și P. Roman, în 1969, odată cu publicarea cercetărilor efectuate în stațiunea aparținînd primei epoci a fierului din ostrovul dunărean cu același nume, situat în apropiere de localitatea Gura Văii (jud. Mehedinți), la cca. 1 km în aval de barajul hidrocentralei Porțile de Fier I, și prin corelarea acestora cu o serie de descoperiri similare înregistrate în sud-estul Banatului, sud-vestul Olteniei, nord-estul Serbiei și nord-vestul Bulgariei (*Morintz — Roman*, 1969, 393 și urm., fig. 1).

La acel moment, se considera că el ilustrează în aceste zone intervalul cuprins între sfârșitul culturii de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare și începutul culturii Basarabi, fiind datat în intervalul fazelor Ha A — B, respectiv sec. XII—VIII în.d.Chr. (*Morintz — Roman*, 1969, 420—422).

Problematika generală a acestui gen de descoperiri a mai fost luată în discuție de către B. Hänsel, în contextul celorlalte grupe de la începutul primei epoci a fierului din zona Dunării de Jos (*Hänsel*, 1976, I, 151 și urm.; II, Taf. 18/5—14; 19; X; Beilage). Cu acest prilej, desemnîndu-le sub titulatura de „grupul Ostrov” (*Ostrov-Gruppe*) și discutînd relațiile ceramicii de acest tip cu celelalte manifestări similare din spațiul carpato-balcanic, ca și posibilitățile de datare mai precisă a obiectelor de metal descoperite în perimetrul așezării de pe Insula Banului, cercetătorul german aprecia că evoluția acestui grup s-a desfășurat în sudul Olteniei și în zona Porților de Fier, între orizontul de tip Virtop, respectiv al grupeii Ișalnița, și începutul culturii Basarabi, plasîndu-l din punct de vedere cronologic cu deosebire în faza Ha B, eventual sfârșitul fazei Ha A (respectiv între sfârșitul sec. XI/începutul sec. X și prima jumătate a sec. VIII în.d.Chr.).

Ulterior, mai mulți cercetători au făcut încă o serie de referiri la acest grup cultural, cu ocazia abordării altor probleme și manifestări culturale din prima epocă a fierului în spațiul carpato-dunărean. Asupra lor vom mai avea însă ocazia să revenim în cele ce urmează.

Întrucît, excepție făcînd așezarea de la Valea Rea (*Nica*, 1990b), descoperirile sau cercetările mai recente nu au adus elemente substanțiale în măsură să modifice aria de răspîndire și să contribuie la mai buna cunoaștere a conținutului său specific, ne vom mulțumi să reluăm pe scurt aici elementele definitorii generale pentru acest grup, în special pe baza situației constatate în urma cerce-

tărilor din Insula Banului, adăugind la sfârșit câteva considerații personale asupra evoluției, cronologiei de ansamblu și legăturilor sale culturale cu manifestările culturale învecinate din perioada timpurie a primei epoci a fierului în spațiul carpato-balcanic.

Tipurile de habitat; așezări locuințe și alte amenajări edilitare.

În stadiul actual al cercetărilor se pot atribui, cu o oarecare certitudine, acestui grup cultural următoarele descoperiri: Valea Rea — „Cetate”, com. Brădești, jud. Dolj, în zona sub-colinară a Olteniei (Nica, 1990b); Ostrovul Mare, Ostrovul Corbului și Insula (Ostrovul) Banului (Morintz — Roman, 1969, 417, fig. 1), eventual Izvorul Frumos⁶³, în sud-estul Olteniei; Kurvin-grad, lângă Kostol (Hänsel, 1976, I, 153, nr. 7); Korbovo (Vasić, 1910b, I și urm., pl. IX/74; Morintz — Roman, 1969, 417, fig. 1; Hänsel, 1976, I, 153, nr. 8); Prahovo (Vasić, 1910b, pl. IX; Morintz — Roman, 1969, 417, fig. 1; Hänsel, 1976, I, 153—154); Mala Vrbica — „Livade” (Vukmanović — Popović, 1986, fig. 12/4—6); Mihajlovac — „Kula” (Sladić, 1986, fig. 8/44—52) și Vajuga (Hänsel, 1976, I, 153, nr. 9; II, Taf. 10/85) în sectorul iugoslav al Porților de Fier (Djerdap), eventual Zaječar, pe Valea Timokului (Morintz — Roman, 1969, 417, fig. 1), Petrovo (Hänsel, 1976, I, 154, nr. 11; II, Taf. 61/5—6) și Novo Selo (Hänsel, 1976, I, 154, nr. 12; II, Taf. 61/8) în sectorul dunărean din nord-vestul Bulgariei. În zona de sud-vest a Banatului sînt cunoscute pînă în prezent doar descoperirile înregistrate în raza comunei Dubova (jud. Mehedinți), la „Peștera Ponicev” (Morintz — Roman, 1969, 417, fig. 1; Hänsel, 1976, I, 153, nr. 2) și în adăpostul de sub stîncă de la Cuina Turcului (Morintz — Roman, 1969, 417, fig. 1; Hänsel, 1976, I, 153, nr. 3). Referitor la alte puncte cu descoperiri de acest gen, integrate inițial în arealul de răspîndire al grupului cultural de tip Insula Banului, precizăm că materialele de la Žuto Brdo (Vasić, 1910b, pl. II/9a, b; Morintz — Roman, 1969, 417, fig. 1; Hänsel, 1976, I, 153, nr. 6) și cele de la Mediana — Niš (Morintz — Roman, 1969, 417, fig. 1) s-ar putea să reprezinte mai curînd influențe sau importuri de tip Insula Banului, respectiv Pșeničevo II, în alte medii culturale. De asemenea, trebuie să menționăm că descoperirile similare de la Dolni Lom și Peștera Măgura (Rabiša), integrate inițial tot în acest grup (Morintz — Roman, 1969, 417, fig. 1), au fost atribuite de către B. Hänsel manifestărilor de tip Pșeničevo (Hänsel, 1976, I, 171, nr. II/1—2).

În aceste condiții, se poate ușor observa că manifestările aparținînd grupului cultural cu ceramică imprimată de tip Insula Banului pot fi considerate specifice îndeosebi unui areal destul de restrîns ce se limitează la zonele dunărene din sud-vestul României, nord-estul Serbiei și nord-vestul Bulgariei, cel mai nordic punct constituindu-l deocamdată așezarea de la Valea Rea, situată la cca. 26 km nord de Craiova, în zona sub-colinară a Olteniei.

În general, așezările acestui grup cultural cunoscute pînă în prezent se află situate pe terasele mijlocii sau ostroavele dunărene, la care se adaugă și locuirile constatate în peșteri (Dubova).

Singura așezare fortificată care a fost atribuită pînă în prezent acestui grup cultural este cea de la Valea Rea — „Cetate”, situată pe platoul unui pînten de terasă (cca. 200 × 60 m), prevăzut cu pante abrupte înalte de aprox. 25 m și izolat de restul terasei printr-un șanț de apărare lat de 14 m. și adînc de 4—7 m. Stratul de cultură fiind masiv distrus de lucrări moderne, în porțiunile ce s-au mai păstrat au fost descoperite doar câteva locuințe semiîngropate

și gropi menajere, detașându-se o groapă (probabil rituală) cu multă cenușă, pe fundul căreia s-au găsit mai multe vase, respectiv 4 vase de tip „urnă” întregibile, 2 castroane tronconice și un capac (*Nica, 1990b, 129*).

Cele mai substanțiale informații cu privire la aspectul locuințelor au fost furnizate, însă, prin cercetările de pe Insula Banului, unde au fost dezvelite mai multe complexe de acest gen, prezentînd refaceri succesive, alături de cîteva gropi (probabil menajere). Locuințele, de formă rotundă, ovală sau pătrată, erau de regulă semiîngropate în pămînt și prevăzute cu stîlpi de susținere a acoperișului, dispuși central la cele de formă rotundă sau ovală și în colțuri la cele de formă rectangulară. Pe baza observațiilor efectuate prin cercetarea succesiunii de construcții sau refaceri din sectorul A, autorii săpăturilor au apreciat că „forma circulară a gropilor locuințelor reprezintă o etapă mai nouă în raport cu forma dreptunghiulară” (*Morintz — Roman, 1969, 396—399, fig. 3—6*).

Stratigrafia așezărilor cercetate pînă în prezent este destul de puțin relevantă.

Faptul că în așezarea de pe Insula Banului nu s-a putut distinge un strat continuu de depuneri, fiind vorba doar de „locuințe distanțate unele de altele, în jurul cărora s-a format un strat de cultură, mai gros sau mai subțire”, de maximum 0,20 m grosime, cu excepția unor albieri mai vechi unde acestea atingeau pînă la 0,70 m grosime (*Morintz — Roman, 1969, 394—396*), constituie un indiciu referitor la perioada nu prea îndelungată de existență a acestei așezări și — implicit — a grupului cultural ce-i poartă numele.

Necropole și morminte. Nu dispunem pînă în prezent de nici un fel de informații referitoare la ritul și ritualul funerar practicat de comunitățile grupului cultural de tip Insula Banului, în întregul areal de răspîndire a manifestărilor de acest tip nefiind descoperite sau cercetate necropole sau măcar morminte izolate. Cu excepția grupului de tip Saharna — Solonceni, unde a fost atestată inhumarea în ciste de piatră, în necropolele plane de la Alcedar și Climăuții de Jos (*Levinschi — Borziak, 1990*) sau în necropola tumulară de la Saharna (*Kașuba — Golijčeva, 1991*) această situație este, de altfel, generalizată pe aproape întreaga arie a marelui complex tracic cu ceramică imprimată de tip Insula Banului — Pșeničevo II — Raskopanica — Babadag II — Cozia.

O serie de descoperiri cu caracter sigur sau prezumtiv funerar, înregistrate în aria culturii Babadag din Dobrogea (*Morintz, 1987a, 68*) ar putea totuși indica existența unui rit mixt (incinerare și inhumare) la nivelul fazelor Babadag II—III, fără ca această observație să poată fi extrapolată și în aria grupului cultural de tip Insula Banului.

Principalele categorii de vestigii ale culturii materiale.

Descoperirile aparținînd acestui grup sînt reprezentate, atît în sud-vestul României cît și în întreaga sa arie de răspîndire, îndeosebi prin ceramică specifică, la care se adaugă alte cîteva obiecte din bronz, fier, piatră și lut ars, descoperite în așezarea de pe Insula Banului.

Întrucît repertoriul tipologic și ornamental al ceramicii descoperite în așezarea eponimă și în celelalte stațiuni atribuite acestui grup cultural a fost în amănunt prezentat și discutat cu alte prilejuri (*Morintz — Roman, 1969, 400 și urm., fig. 8—20; Hänsel, 1976, I, 151 și urm.; II, Taf. 18/5—14, 19, Taf. X—XI*), în cele ce urmează vom face doar o prezentare de ansamblu a celor

mai importante caracteristici prin care se particularizează această categorie de vestigii.

Ceramica din categoria uzuală, realizată din pastă mai grosieră, de culoare brună sau brun-gălbuie este reprezentată aproape exclusiv prin tipul de vas-borcan cu dimensiuni variabile, decorat numai prin briuri în relief alveolate sau şiruri orizontale de alveole ovale imprimate pe suprafaţa exterioară a vaselor.

Ceramica semifină şi fină prezintă o diversitate mai accentuată de forme şi o ornamentaţie deosebit de bogată şi variată, realizată îndeosebi prin imprimare, fără ca motivele ornamentale canelate, faţetate şi incizate să lipsească. Dintre formele de bază se remarcă îndeosebi vasele bitronconice gen „urnă”, vasele mari pintecoase cu gîtul puternic arcuit (*pythoi*), castroanele şi străchinile tronconice cu corpul uşor arcuit sau buza puţin trasă spre interior, ceştile cu toartă suprainălţată, prevăzute uneori cu butoni în partea superioară şi cămile bitronconice cu o toartă. O apariţie extrem de rară este aceea a vasului dublu tip „solniţă” şi a vasului-cuptor (vatră portativă). Motivele ornamentale imprimate, adesea în combinaţii diverse, sînt realizate mai ales prin şnururi „false”, şiruri de cerculeţe, puncte sau de imprimeuri în forma literelor „S” şi epsilon, cerculeţele imprimate cu o cruce interioară în relief constituind unul dintre elementele principale care individualizează ornamentaţia de tip Insula Banului faţă de aceea a celorlalte manifestări din aria complexului cultural cu ceramică imprimată. Ornamentele incizate realizate din triunghiuri haşurate, grupe de liniuţe sau benzi în zig-zag constituie, fără îndoială, importuri sau elemente preluate din manifestările ceramice ale grupului cultural de tip Gornea — Kalkaşa. Decorul canelat sau faţetat este şi el destul de frecvent utilizat, în combinaţie cu celelalte forme de decor, sau ornamentînd în exclusivitate pereţii anumitor vase, în special a celor cu exteriorul negru-lustruit şi constituie, foarte probabil — alături de marile proeminente conice —, preluări din fondul cultural anterior al complexului cu ceramică canelată de tip Gáva. Tot aici poate fi amintită şi ornamentarea prin torsadare (turban) a buzelor de străchini invazate.

Culoarea pereţilor de la vasele din această categorie este cel mai adesea neagră-cenuşie, castaniu-cenuşie, cărămiziu-cenuşie sau cărămizie, la vasele exclusiv canelate cu exteriorul negru-lustruit putîndu-se surprinde un oarecare contrast cu cărămiziul (mai rar castaniu) suprafeţei interioare, modalitate ce aminteşte tehnologia de realizare a aceleiaşi categorii în cadrul manifestărilor de tip Gáva (Gáva — Mediaş).

Pe ansamblul tipologiei ceramice descoperite în complexele de locuire cercetate în aşezarea de pe Insula Banului nu s-au putut face diferenţieri marcante care să ateste o evoluţie mai îndelungată sau să permită împărţirea sigură în mai multe faze a descoperirilor de aici.

O oarecare diferenţiere s-a putut face totuşi între sectoarele A şi B ale aşezării, în sensul că în cel de-al doilea au apărut două gropi cu ceramică exclusiv canelată, alături de altele în care apar atît ornamente canelate cît şi imprimate, în timp ce în sectorul A predomină masiv vasele ornamentate prin imprimeuri şi chiar incizii (*Morintz — Roman*, 1969, 416). În acest sens, credem că se poate aprecia că descoperirile din sectorul B reprezintă momentul pătrunderii iniţiale a elementelor de tip Insula Banului în mediul sau peste fondul anterior al complexului cu ceramică canelată de tip Gáva — Mediaş, în timp ce acelea din sectorul A reprezintă extinderea şi evoluţia ulterioară a acestei aşezări.

Alături de câteva piese mai mărunte din bronz (ac, sulă, con de tablă, năsturaș, pandantiv?, etc.), dintre obiectele de metal descoperite pe Insula Banului (în sectorul B) se remarcă fragmentul unei brățări cu secțiune plan-convexă și a unei brățări întregi cu secțiune rotundă și decor incizat, ambele din bronz, precum și un topor plat din fier cu aripioare (*Ärmchenbeil*), descoperit într-o groapă cu ceramică exclusiv canelată și apreciat a fi apariția cea mai timpurie a variantei Wesse III, cu o existență mai îndelungată în evoluția de ansamblu a acestui gen de obiecte (Wesse, 1990, 166 și urm., Abb. 55).

Încadrarea cronologică și legăturile culturale ale grupului de tip Insula Banului sînt acum mult mai clare decît în momentul definirii sale.

După cum am mai menționat, descoperirile atribuite acestuia au fost datate inițial mai larg în Ha A — B și incluse marelui complex cultural de tip Pșenițevo — Raskopanica — Babadag — Stoicani — Brad" care difuzează anumite elemente către est pînă în interiorul ariei Ciornîile" (*Morintz — Roman*, 1969, 420—421).

Pentru o restrîngere a datării sale la Ha B (respectiv în intervalul cuprins între sec. X — începutul sec. VIII î.d.Chr.) s-a pronunțat ulterior B. Hänsel, cu prilejul analizei pe care a făcut-o în 1976 asupra grupurilor culturale din „Hallstattul timpuriu” la Dunărea de Jos (*Hänsel*, 1976, I, 151 și urm.; II, Beilage).

O opinie asemănătoare a fost exprimată și de o serie întreagă de cercetători din România, bazîndu-se atît pe relațiile ce au putut fi stabilite între descoperirile de tip Insula Banului și celelalte manifestări cu ceramică imprimată din spațiul carpato-balcanic și nord-est pontic, cit și pe analizarea poziției cronologice a toporului plat din fier cu aripioare descoperit în sectorul B al așezării de pe Insula Banului.

Astfel, după ce A. László a fost primul care a opinat că topoarele plate din fier cu aripioare „apar pe teritoriul României în perioada Ha B” (*László*, 1975, 29), într-o succintă dar strălucită analiză provocată de revizuirea poziției cronologice a toporului plat cu aripioare și celtului din fier de la Coldău — „Varbă” (piese atribuite inițial fazei finale a culturii Wietenberg), N. Vlăsa a apreciat că orizontul cronologic la care poate fi fixată piesa mai zveltă de la Coldău este faza Ha C (*Vlăsa*, 1982). Mai nou, V. Vasiliev — reluînd analiza problematicei legate de apariția și cronologia acestui tip de obiecte pe teritoriul României — a opinat că faza „Ha B₂, și poate mai degrabă Ha B₃, reprezintă deocamdată (în stadiul actual al cunoștințelor) faza hallstattiană cea mai veche de la care trebuie pornit în aprecierea cronologiei topoarelor plate cu aripioare, de fier, din aria carpatică” (*Vasiliev*, 1983, 46—49, 51), ceea ce presupune că nici piesa descoperită în așezarea de pe Insula Banului nu poate fi datată mai devreme de Ha B₂, implicînd astfel și plasarea grupului cultural cu același nume cu deosebire în Ha B₂ — B₃.

Acceptînd — la rîndul nostru — această concluzie și remarcînd, pe de altă parte, că legăturile ce au putut fi stabilite între manifestările specifice grupului de tip Insula Banului și cele aparținînd grupului cultural de tip Cozia — Brad din Moldova, datat în sec. X — IX î.d.Chr. (*László*, 1970, 99 și urm.; 1972a, 207 și urm.; 1986a, 13—15, 22; *Hänsel*, 1976, I, 134 și urm.; II, Beilage), respectiv fazei Babadag II, ce a fost plasată în același interval (*Morintz*, 1964, 114—116; 1987a, 52; 1987b), presupun un sincronism cel puțin parțial al acestora, considerăm că descoperirile atribuite grupului de tip Insula Banului

din sud-vestul României pot fi încadrate îndeosebi în fazele Ha B₂ — B₃ ale cronologiei central-europene, respectiv între începutul sec. IX — prima jumătate a sec. VIII î.n.d.Chr..

Această constatare este sprijinită — de altfel — și de importurile sau influențele reciproce constatate în cadrul descoperirilor de tip Insula Banului și, respectiv, Gornea — Kalakača din sud-vestul României, cu toate că — în funcție de situația constatată la Gornea — „Căunița de Sus”, unde n-au putut fi sesizate asemenea raporturi — se poate presupune o apariție mai timpurie a grupului Gornea — Kalakača în sudul Banatului (a doua jumătate sau sfârșitul sec. X î.n.d.Chr.), comparativ cu aceea a grupului Insula Banului în sud-vestul Olteniei și zona Porților de Fier (începutul sec. IX î.n.d.Chr.).

În acest fel, ca și grupul învecinat și sincron de tip Gornea — Kalakača, grupul Insula Banului ocupă o poziție intermediară între orizontul cu ceramică neagră canelată de tip Gáva — Mediaș și începutul culturii Basarabi, ce aparține deja etapei mijlocii din prima epocă a fierului, în zona de sud-vest a României, constituind unul dintre elementele etno-culturale de bază care au contribuit aici la nașterea acesteia din urmă și la crearea stilului său specific și inconfundabil.

ETAPA MIJLOCIE DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI ÎN SUD-VESTUL ROMÂNIEI

Pentru zona sud-vestică a României, ca și pentru regiunile imediat învecinate, etapa mijlocie din prima epocă a fierului („Hallstatt mijlociu”; prima jumătate sau mijlocul sec. VIII — sfârșitul sec. VII î.n.d.Chr.) este reprezentată în mod exclusiv de manifestările specifice culturii Basarabi, în afara monumentelor aparținând acestei culturi nemaifiind consemnate aici și alte realități istorico-arheologice care să poată fi atribuite unor manifestări etno-culturale deosebite de aceasta.

ISTORICUL ȘI STADIUL ACTUAL AL CERCETĂRIILOR ASUPRA CULTURII BASARABI ÎN SPAȚIUL CARPATO-DUNĂREAN.

Deși necropola eponimă a acestei culturi, situată în sud-vestul Olteniei, a fost cercetată sistematic de către Vl. Dumitrescu încă din anul 1943 (Dumitrescu, 1944), ea nu a fost publicată integral decât în 1968 (Dumitrescu, 1968), după ce deja fuseseră introduse în circuitul de specialitate rezultatele cercetărilor efectuate într-o altă mare necropolă de tip Basarabi, respectiv cea de la Balta Verde (Berciu — Comșa, 1956, 320 și urm.).

În acel moment, termenul de „*cultură Basarabi*” sau „*cultură de tip Basarabi*” se încetățenise deja în literatura românească de specialitate. După ce el fusese utilizat pentru prima oară — încă din 1957 — de către R. Vulpe, pentru desemnarea descoperirilor de acest tip de la Popești (Vulpe, 1957), și — mai apoi — de către D. Berciu în primul volum al tratatului de istorie a României apărut în 1960 (Berciu, 1960a), în anul 1965 Al. Vulpe a publicat cel dintâi studiu monografic în care sînt definite caracteristicile esențiale ale acesteia (Vulpe, 1965). Cu acest prilej, ultimul dintre autorii citați plasa întreaga evoluție a culturii Basarabi între mijlocul sec. VIII și mijlocul sec. VI î.n.d.Chr. optînd pentru existența a două faze în cadrul acesteia, respectiv faza I (750—,

sfârșitul sec. VII în.d.Chr.) și faza II (sfârșitul sec. VII — mijlocul sec. VI în.d.Chr.). Totodată el se declara în favoarea genezei locale (carpato-dunărene) a culturii Basarabi, remarcînd în acest sens unele similitudini existente între decorul ceramicii de acest tip și cel aparținînd unora dintre culturile reprezentative ale epocii bronzului din același spațiu (Wietenberg, Gîrla Mare și Tei). Conștient de evidentele dificultăți de natură cronologică și culturală care stăteau în fața acceptării fără rezerve a unei atari filiații genetice, respectiv existența în cea mai mare parte a ariei ocupate ulterior de manifestările culturii Basarabi a unor grupe „hallstattiene timpurii” cu ceramică exclusiv canelată și cu o evoluție relativ îndelungată în timp, Al. Vulpe a recurs în acel moment la o explicație aproape fără șanse de a putea fi demonstrată pe plan arheologic și anume aceea a conservării principalelor elemente ale decorului spirale-meandric din epoca bronzului pe materiale cu un înalt grad de perisabilitate (lemn, țesături). Impulsul care ar fi determinat schimbarea „modei” decorative și reapariția pe ceramica de tip Basarabi a acestor elemente decorative, incrustate adesea cu alb, era considerat de origine estică, avîndu-se în vedere atunci cu deosebire aportul culturilor Cerniile și Babadag (Vulpe, 1965, 105 și urm.; 1970c, 186).

În sinteza sa din 1966, dedicată prezentării culturilor preistorice din zona carpato-dunăreană, D. Berciu considera manifestările culturii Basarabi ca pe un rezultat al sintezei și continuității nord-tracice (Berciu, 1966, 236—246), opinînd în favoarea periodizării sale interne pe trei faze evolutive, respectiv faza I (800—750 în.d.Chr.), II (750—700 în.d.Chr.) și III (700—650 în.d.Chr.).

O opinie diferită a fost exprimată în 1968 de către Vl. Dumitrescu, odată cu publicarea necropolei tumulare de înhumatie de la Basarabi. Bazîndu-se pe asemănarea existentă între unele elemente decorative ale ceramicii de tip Basarabi și acelea existente (atît pe ceramică cit și pe metal) într-o serie de descoperiri din zonele sud-est alpine și nord-vest balcanice, acesta considera motivistica culturii Basarabi ca fiind de inspirație vestică, respectiv illiră, apariția sa în spațiul carpato-dunărean datorîndu-se fie unei penetrații etnice, fie iradierii unor influențe culturale puternice dinspre aceste regiuni. În același timp, el se declara în favoarea existenței a două faze de evoluție în cadrul acestei culturi (Dumitrescu, 1968, 235 și urm.; 1970).

Sporirea ulterioară a documentației arheologice referitoare la orizontul pre-Basarabi din zonele carpato-dunărene și, în special, publicarea descoperirilor de tip Insula Banului, au determinat o apropiere a punctelor de vedere exprimate în cercetarea arheologică românească în legătură cu formarea și conținutul specific al culturii Basarabi, marea majoritate a cercetătorilor acceptînd existența unei legături genetice între grupul Insula Banului și cultura Basarabi (Vulpe, 1970c, 187; Dumitrescu, 1974, 446).

Începînd cu anii '70, alături de înmulțirea punctelor cu descoperiri de acest tip, în literatura de specialitate s-a putut constata o marcantă creștere a interesului și o revitalizare a discuțiilor dedicate acestei culturi, pe cit de individualizată (și spectaculoasă chiar) în domeniul creațiilor ceramice⁶⁴, pe atît de controversată încă în încercările de definire cit mai precisă a conținutului său etno-cultural, a granițelor cronologice și a evoluției interne.

Motivația acestui interes crescînd, manifestat atît de cercetarea arheologică românească cit și de cea străină, trebuie căutată — pe de o parte — în rolul major pe care l-a deținut cultura Basarabi în vehicularea bunurilor de cultură materială între zonele centrale (est și sud-est alpine), respectiv cele

sud-estice (balcano-geice) și estice (nord-pontice) ale Europei, iar — pe de altă parte — în faptul că această cultură este tot mai mult considerată ca aparținând acelui moment din procesul amplu de realizare a unității lumii nord-tracice, care poate justifica deja folosirea termenului de cultură geto-dacică timpurie⁶⁵.

În primul rând, trebuie menționată aici introducerea în circuitul științific a descoperirilor de tip Basarabi din unele zone ale Transilvaniei (*Ciugudeanu*, 1978)⁶⁶ și din sudul Moldovei (*Dragomir*, 1983; *Brudiu*, 1985; 1991).

De asemenea, pot fi consemnate și contribuțiile aduse la studiul relațiilor dintre această cultură și grupele culturale pre-Basarabi sau celelalte manifestări contemporane acestora din spațiul est-carpatic și zonele de stepă și silvostepă nord-vest pontice (*Lăpușnean*, 1972; 1979; *Meļukova*, 1979; *László*, 1986a). Paralel, S. Morintz a reluat relativ recent în discuție problematica generală a relațiilor dintre culturile Basarabi și Babadag' (*Morintz*, 1987a, 66; 1990a), în timp ce E. Moscalu și C. Beda au făcut o serie de precizări în legătură cu manifestările integrate acestui orizont din sudul Olteniei și al Cîmpiei Munteniei, pe baza noilor descoperiri de la Bujoru (*Moscalu — Beda*, 1988) și Ostrovul Corbului (*Moscalu*, 1990).

Descoperirile de tip Basarabi consemnate pe o fișie relativ îngustă din sudul Dunării de Jos și problematica relațiilor dintre acestea și manifestările culturale „hallstattiene” din zonele balcanice au fost abordate de către B. Hänsel și G. Tončeva, în lucrări de sinteză dedicate primei epoci a fierului din acest spațiu (*Hänsel*, 1976, I, 171, și urm.; *Tončeva*, 1980a, 61 și urm.).

Cercetările și descoperirile efectuate în stațiunile aparținând acestei culturi din sud-vestul României (cu deosebire cele din Banat), inclusiv problematica raporturilor dintre descoperirile de tip Basarabi și cele ale orizontului imediat anterior acestora, au fost consemnate și puse în discuție — în repetate rânduri — de către autorul acestei lucrări, căruia și aparține de altfel și ultimul studiu de sinteză asupra culturii Basarabi în sud-vestul României (*Gumă*, 1977a-b; 1979b; 1981; 1982; 1983; 1990; 1992; *Gumă — Dragomir*, 1981).

În contextul aceleiași problematice, contribuții deosebit de importante și substanțiale ca documentare și interpretare au fost aduse în ultimii ani de către cercetătorii iugoslavi.

După ce N. Tasić a integrat inițial descoperirile de tip Basarabi din zonele dunărene ale Iugoslaviei în cadrul grupului Bosut (*Tasić*, 1971b-c; 1976; 1981a-b; 1987; 1988a; *Brukner — Jovanović — Tasić*, 1974, 226 și urm.), P. Medović a reușit ulterior să precizeze multe dintre aspectele de ordin cronologic și cultural ale acestor descoperiri din Serbia și Voivodina, încadrându-le în orizontul de tip Bosut IIIb (*Medović*, 1978; 1981a; 1990).

Mai recent, se cuvin a fi menționate — mai ales pentru îmbogățirea substanțială a documentației referitoare la descoperirile de tip Basarabi din același spațiu, cu deosebire la Dunărea sîrbească și pe Valea Moraviei Mari — valoroasele contribuții aduse de către D. Popović, M. Jevtić, M. Stojić, și R. Vasić și o serie de alți specialiști care au făcut cercetări în Djerdap, pe malul iugoslav al Porților de Fier (*Vasić*, 1977b; 1981a; 1990a; 1991b; *Stojić*, 1979; 1981a-b; 1986a; 1990; 1992; *Popović*, 1981a; *Popović — Vukmanović — Radojčić*, 1986; *Jevtić*, 1983; 1984a-b; 1992).

Pentru relațiile dintre cultura Basarabi și alte manifestări contemporane cu aceasta din zonele nord-vest balcanice și sud-est alpine, pot fi amintite aici și o serie de alte lucrări semnate de către M. Guštin, T. Kemenczei, G. Kossack

sau C. Dobiat (Gustin, 1977; Kemenczei, 1981a; Kossack, 1980; Dobiat, 1980; 1981).

Alături de aspectele referitoare la cultura Basarabi cuprinse în discuția legată de cronologia primei epoci a fierului în Transilvania (Vasiliev, 1987), trebuie amintite cu deosebire în acest context și repetatele abordări ale problematicii de ansamblu a culturii Basarabi datorate lui Al. Vulpe, acesta fiind de altfel și autorul ultimului studiu de sinteză asupra acesteia (Vulpe, 1974a-b; 1981a; 1986).

În sfârșit, dar nu în cele din urmă, este necesar să amintim aici și unele lucrări foarte recente care au legătură sau discută concret problemele culturii Basarabi, îndeosebi în sud-vestul României și unele zone imediat învecinate.

Astfel, într-un volum dedicat săbiilor scute, pumnalelor și cuțitelor de luptă din prima epocă a fierului pe teritoriul României, Al. Vulpe face și o trecere în revistă a problematicii generale legate de descoperirile din „Hallstatt mijlociu” în spațiul carpato-dunărean, alături de o analiză structurală și evolutivă a necropolelor de la Basarabi, Balta Verde, Gogoșu și Ostrovul Mare, cu implicații asupra periodizării și cronologiei de ansamblu a culturii Basarabi (Vulpe, 1990, 106–120).

Pe lângă surprinderea unor noi elemente de tip Basarabi în zona sud-est alpină, în sinteza pe care o dedică primei epoci a fierului din Styria slovenă, B. Teržan face — la rîndul său — o analiză combinatorie și structurală a necropolei de la Basarabi, ajungînd la concluzii apropiate de cele ale lui Al. Vulpe (Teržan, 1990, 71 și urm.).

Importantă, în același context, este și publicarea parțială a cercetărilor efectuate de colectivul germano-iugoslav la Mošorin — Feudvar (Medović — Hänsel, 1989; Hänsel — Medović ș.a., 1992).

În concordanță cu ansamblul documentației existente pînă în prezent și grație tuturor contribuțiilor semnalate mai sus, cultura Basarabi ne apare astăzi drept cea mai reprezentativă manifestare etno-culturală din perioada mijlocie a primei epoci a fierului (respectiv intervalul cuprins între prima jumătate a sec. VIII — sfîrșitul sec. VII î.d.Chr.), pentru întregul spațiu carpato-balcanic.

Arealul său de răspîndire se extinde pe cea mai mare parte a teritoriului României (sudul Crișanei, Banatul, jumătatea de sud a Transilvaniei pînă la Mureș, Oltenia, Muntenia și sudul Moldovei), o parte din Basarabia (Republica Moldova), nordul și nord-estul Iugoslaviei (Srem, Voivodina și Serbia de nord, nord-est) precum și nordul Bulgariei. Este de presupus că din această arie a făcut parte, de asemenea, și sud-estul Ungariei, chiar dacă în acest moment descoperirile publicate de aici sînt încă puțin numeroase (Kemenczei, 1981a, Abb. 1/12; Szabo, 1988). Descoperirile izolate de tip Basarabi semnalate în celelalte zone ale României sau ale Europei central-estice (îndeosebi în cele nord-vest balcanice și sud-est alpine) constituie — foarte probabil — doar importuri sau influențe în alte medii culturale.

Ca o curiozitate, fără a avea deocamdată explicații prea clare în acest sens (decît, poate, existența unor manifestări paralele încă neevidențiate concret pînă în acest moment), trebuie amintită aici lipsa descoperirilor de tip Basarabi în zona subcarpatică a Olteniei și Munteniei, adică exact acolo unde — în perioada imediat următoare — se constată cele mai dense descoperiri aparținînd grupului „hallstattian tîrziu” de tip Ferigile.

Desigur, anumite aspecte legate de conținutul său etno-cultural, de limitele cronologice și de evoluția sa internă rămân încă oarecum controversate, urmînd a fi mai clar stabilite prin cercetări și studii viitoare, lucrarea de față încercînd și ea să aducă unele contribuții în acest sens.

ELEMENTELE CARACTERISTICE ALE DESCOPERIRILOR DE TIP BASARABI ÎN SUD-VESTUL ROMÂNIEI.

Dacă, la data publicării celei dintîi sinteze asupra culturii Basarabi (1965 cu excepția zonei de sud-vest a Olteniei, această regiune (îndeosebi Banatu nu era reprezentată decît printr-un număr redus de descoperiri (*Vulpe*, 1965 Abb. 11), în prezent situația este radical schimbată. Datorită cercetărilor efectuate aici în ultimii ani, s-a putut constata o înmulțire cu totul remarcabilă a punctelor cu descoperiri de acest tip în zona discutată (*Vulpe*, 1981a, Abb. 1; 1986, Abb. 19; *Gumă*, 1983, p. I), fapt în măsură să ne ofere o imagine mai exactă cu privire la locul și rolul deținute de această regiune în cadrul manifestărilor de ansamblu ale culturii Basarabi, la geneza și evoluția istorică a acesteia, în ciuda faptului că o serie de cercetări sistematice desfășurate în unele stațiuni nu sînt încă finalizate, în timp ce multe descoperiri de acest gen continuă să rămînă doar rîndul unor cercetări sumare de suprafață sau a unor săpături de mai mică amploare.

În consecință, pornind de la un repertoriu al punctelor cu descoperiri de acest gen înregistrate pînă acum în Banat, vor fi discutate apoi elementele definitorii ale acestora, încercîndu-se (în măsura permisă de documentația actuală) o integrare a lor în problematica generală a acestei culturi.

Repertoriul descoperirilor de tip Basarabi în Banat (numerotarea puuctelor corespunde cu cea de pe harta de la fig. 8).

- 1a. Berzasca — „*Stația de pompare I.F.E.T.*” (jud. Caraș-Severin)
— Așezare (pl. LXX) și necropolă (pl. LVIII/1; LXXI) tîmulară de tip Basarabi (*Gumă*, 1983, 67—68, nr. 1; *Vulpe*, 1986, 54, nr. 16)
- 1b. Berzasca — „*Ogașul Odului*” (jud. Caraș-Severin)
— Stațiune Basarabi (pl. LXXII — LXXXIII) de caracter neprecizat (*Gumă*, 1983, 68, nr. 1b; *Vulpe*, 1986, 54, nr. 16)
2. Bodo (com. Balinț, jud. Caraș-Severin)
— Ceramică Basarabi. Cercetări de suprafață (*Vulpe*, 1986, 55, nr. 20)
3. Broșteni — „*Micleni*” (oraș Oravița, jud. Caraș-Severin)
— Ceramică Basarabi. Cercetări de suprafață (*Gumă*, 1983, 68, nr. 3; *Vulpe*, 1986, 55, nr. 24)
4. Buchin — „*Sat Bătrîn*” (jud. Caraș-Severin)
— Ceramică Basarabi (pl. LVIII/1—7). Cercetări de suprafață (*Gumă*, 1983, 68, nr. 4; *Vulpe*, 1986, 55, nr. 26)
5. Budinț (com. Topolovățu Mare, jud. Timiș)
— Așezare Basarabi (*Vulpe*, 1986, 55, nr. 27)
6. Caransebeș — „*Măhală*” (jud. Caraș-Severin)
— Stațiune Basarabi (pl. LVII/10—24) de caracter neprecizat (*Gumă*, 1983, 68, nr. 5; *Vulpe*, 1986, 55, nr. 31)

7. Chesinț (com. Zăbrani, jud. Arad)
— Este amintită o așezare de tip Basarabi. Neverificat (*Pădureanu*, 1985, 32; 1990, 141)
8. Duleu — „*Vatra satului*” (com. Fîrlug, jud. Caraș-Severin)
— Așezare Basarabi (pl. LVIII/9-23). Descoperiri întâmplătoare (*Gumă*, 1983, 68, nr. 6; *Vulpe*, 1986, 56, nr. 59)
9. Fizeș — „*Gorgane*” (com. Berzovia, jud. Caraș-Severin)
— Stațiune Basarabi; probabil necropolă tumulară (*Gumă*, 1983, 68, nr. 7; *Vulpe*, 1986, 57, nr. 64)
10. Foeni (jud. Timiș)
— Așezare Basarabi. Cercetări de suprafață. Inf. Fl. Drașovean.
11. Gătaia — „*Valea Begului*” (jud. Timiș)
— Așezare Basarabi. Cercetări inedite Al. Rădulescu (comunicare Buziaș, 5—6 martie 1992)
- 12a. Gornea — „*Țărmuri — Pod Păzăriște*”, nivelul II (com. Sichevița, jud. Caraș-Severin)
— Așezare Basarabi (pl. LXII — LXIV) ce suprapune o locuire Gornea — Kalakača (*Gumă*, 1979, 115—128; 1983, 68, nr. 8—9a; *Vulpe*, 1986, 57, nr. 71)
- 12b. Gornea — „*Căunița de Jos — Cetate*” (com. Sichevița, jud. Caraș-Severin)
— Așezare Basarabi (pl. LXV), în zona *castellum*-ului roman târziu (*Gumă*, 1983, 68—69, nr. 8—9b; *Vulpe*, 1986, 57—58, nr. 71)
13. Gottlob (com. Lovrin, jud. Timiș)
— Ceramică Basarabi (*Gumă*, 1983, 70, nr. 15; *Vulpe*, 1986, 60, nr. 106; *Medeleț — Bugilan*, 1987, 134—136)
14. Greoni — „*Dealul Albului*” (com. Grădinari, jud. Caraș-Severin)
— Așezarea Basarabi deasupra locului „Orboace” (*Gumă*, 1983, 69, nr. 10; *Vulpe*, 1986, 58, nr. 75)
15. Iam — „*Pripor*” (jud. Caraș-Severin)
— Ceramică de tip Basarabi în hotarul cu localitatea Milecoveni. Cercetări de suprafață (*Iaroslavski — Lazarovici*, 1979, 460, fig. 7/3—5; *Țeicu*, 1987, 338, nr. 18)
16. Iaz — „*Dîmb*” (com. Obreja, jud. Caraș-Severin)
— Așezare (pl. LIX/5, 8, 18, 21) și mormînt tumular (pl. XLI), probabil de incinerare, dintr-o fază timpurie a culturii Basarabi (*Gumă*, 1983, 69, nr. 11; *Vulpe*, 58, nr. 82)
17. Ieselnița (jud. Mehedinți)
— Groapă cu ceramică Basarabi timpurie (pl. CVIII/1—8, 12) în tumulul I. În același tumul a mai fost descoperită ceramică din „Hallstattul târziu” și o „psalie” de fier cu cap de cal (pl. CVIII/9—11, 14), cu siguranță ulterioare gropii Basarabi (*Nica*, 1974, 9—13, 23 și fig. 4—6, 15/1, 16/1; *Gumă*, 1983, 69, nr. 12; *Vulpe*, 1986, 59, nr. 84)
- 18a. Ilidia — „*Oblita*” (com. Ciclova Română, jud. Caraș-Severin)
— Ceramică Basarabi în poziție secundară (*Gumă*, 1983, 69, nr. 13; *Vulpe*, 1986, 59, nr. 85)
- 18b. Ilidia — „*Funii*” (com. Ciclova Română, jud. Caraș-Severin)
— Așezare de tip Basarabi (pl. LXIX/1—9) pe terasa Vicinicului (*Țeicu*, 1987, 330)

19. Ilova — „*Șesul cu spini*” (com. Slatina Timiș, jud. Caraș-Severin)
— Așezare Basarabi ce suprapune o locuire de tip Balta Sărată (*Gumă*, 1983, 69—70, nr. 14; *Vulpe*, 1986, 59, nr. 86)
20. Jldioara (jud. Caraș-Severin)
— Așezare de tip Basarabi pe terasa superioară a Timișului. Inf. Fl. Medeleț
21. Liborajdea — „*Sub magazin*” (com. Sichevita, jud. Caraș-Severin)
— Ceramică Basarabi (pl. LXVIII/3). Cercetări de suprafață. Inf. Gh. Lazarovici și I. Dragomir
22. Liubcova — „*Stenca*” (com. Berzasca, jud. Caraș-Severin)
— Așezare Basarabi (pl. LXVIII/6—8) la poalele dealului și ceramică în poziție secundară pe deal (*Gumă*, 1983, 70, nr. 16; *Vulpe*, 1986, 65, nr. 179)
23. Lugoj (jud. Timiș)
— Așezarea Basarabi (pl. LXVII) în împrejurimile orașului (*Vulpe*, 1986, 60, nr. 107; inf. și cercetări de suprafață M. Mare)
- 24a. Milcoveni — „*Vînă*” (jud. Caraș-Severin)
— Ceramică Basarabi (*Vulpe*, 1986, 60, nr. 115; *Țicu*, 1987, 338 nr. 17)
- 24b. Milcoveni — „*Pristaia*” (jud. Caraș-Severin)
— Ceramică Basarabi. Cercetări de suprafață (*Iaroslavschi — Lazarovici*, 1979, 460, fig. 4/1—8; *Vulpe*, 1986, 60, nr. 115; *Țicu*, 338, nr. 17)
25. Moldova Veche — „*Vinograda*” (oraș Moldova Nouă, jud. Caraș-Severin)
— Ceramică Basarabi (pl. LXIX/17—19) provenind probabil dintr-o așezare (*Gumă*, 1983, 70, nr. 17—18b; *Vulpe*, 1986, 60, nr. 120)
26. Moldova Veche — „*Ostrov — Groblia*” (oraș Moldova Nouă, jud. Caraș-Severin)
— Necropolă tumulară de înhumatie și un mormint de incineratie cu inventar metalic și ceramică Basarabi (pl. XCIV — CIII). Au fost cercetați șase tumuli, doi de către M. Florescu și patru de P. Roman.
27. Neudorf (jud. Arad)
— Așezare Basarabi? Neverificat (*Pădureanu*, 1985, 36, nr. XXII B/a; 1987, 31—33)
28. Periam (jud. Timiș)
— În așezarea de pe „*Mocila Santului*” a apărut și ceramică Basarabi. Inf. Fl. Medeleț și Fl. Gogăltan
29. Pecinișca — peștera „*Gaura Ungurului*” (oraș Băile Herculane, jud. Caraș-Severin)
— Urme de locuire de tip Basarabi (*Petrovsky*, 1979, 253—255, nr. 23)
30. Pescari — „*Gaura Livoditei*” (jud. Caraș-Severin)
— Locuire de tip Basarabi (*Gumă*, 1983, 70, nr. 19; *Vulpe*, 1986, 61, nr. 142)
31. Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” (jud. Timiș)
— Așezare de tip Basarabi (pl. LX) cercetată de Fl. Medeleț— și post-Basarabi (*Gumă*, 1983, 70—71, nr. 21; *Vulpe*, 1986, 64, nr. 157; *Medeleț*, 1991)
32. Remetea Pogănici — „*Dealul Pășcoani*” (com. Firliug, jud. Caraș-Severin)
— Așezare Basarabi (pl. LXIX/10—16) și post-Basarabi/Ferigile (pl. CV — B/6—16), ultima probabil fortificată cu val de pământ (*Stratan*, 1961; *Gumă*, 1983, 70, nr. 20; *Vulpe*, 1986, 64, nr. 158)

33. Românești — „*Peștera cu apă*” (jud. Timiș)
— Urme de locuire de tip Basarabi (pl. LXVI) au fost surprinse aici în urma cercetărilor recente efectuate de P. Rogozea, Fl. Drașovean, Fl. Gogăltan și T. Mariș (Rogozea, 1992b, 99)
34. Sacu — „*Tărinioară — Ferma horticolă*” (jud. Caraș-Severin)
— Așezare de tip Basarabi peste o locuire de tip Balta Sărată (cercetări inedite și inf. P. Rogozea) ⁶⁷
35. Silagiu (oraș Buziaș, jud. Timiș)
— Așezare sau așezări de tip Basarabi la „*Pirpora*” și „în vatra satului” (Lazarovici — Sfetcu, 1990, 50 și urm.; fig. 5/1—4; cercetări de suprafață, 1968, și inf. Fl. Medeț)
36. Sinnicolaul Mare (jud. Timiș)
— În fosta colecție Kuhn de la Muzeul Banatului, Timișoara, se află mai multe fragmente ceramice Basarabi provenind din această localitate (Gumă, 1983, 71, nr. 22; Vulpe, 1986, 64, nr. 171)
37. Svinița — „*Piatra Elișovei*” (jud. Mehedinți)
— Inventarul probabil (pl. LXXXIV — LXXXV) al unui mormint de incinerare? de tip Basarabi (Gumă, 1983, 71, nr. 23; Vulpe, 1986, 66, nr. 185)
- 38a. Valea Timișului — „*Rovină*” (com. Buchin, jud. Caraș-Severin)
— Așezare Basarabi (pl. LXXXVI — XCIII) în care au fost cercetate sistematic mai multe locuințe și gropi aparținând diverselor faze ale acestei culturi (Gumă, 1983, 71, nr. 24—25a; Vulpe, 1986, 67, nr. 198)
- 38b. Valea Timișului — „*Rîț*” (com. Buchin, jud. Caraș-Severin)
— Ceramică Basarabi. Cercetări de suprafață (Gumă, 1983, 72, nr. 24—25b; Vulpe, 1986, 67, nr. 198)
39. Vărădia — „*Chilii*” (jud. Caraș-Severin)
— Așezare Basarabi (pl. LXVIII/4—5), puternic răvășită de lucrări agricole, ce suprapune o locuire cu ceramică neagră canelată de tip Gáva — Mediaș (Gumă, 1983, 72, nr. 26; Vulpe, 1986, 67, nr. 199)
40. Visag (com. Victor Vlad Delamarina, jud. Timiș)
— Ceramică Basarabi (pl. CV — A/4), în context cu material de tip Gornea — Kalakača (pl. CV — A/3) și, probabil, post-Basarabi (Stratan, 1961, 163, fig. 1/2,4—6,9; 2/1,2; Vulpe, 1986, 68, nr. 205)
41. Vrani — „*Dealul Morischi*” (jud. Caraș-Severin)
— Așezare din prima epocă a fierului în care nivelul Basarabi suprapune un nivel de tip Gornea — Kalakača și este suprapus de un nivel hallstattian târziu (Cercetări inedite M. Gumă și P. Rogozea, 1989)
42. Vraniuț — „*Jagodărie*” (com. Răcășdia, jud. Caraș-Severin)
— Ceramică de tip Basarabi (pl. XLVIII/2). Cercetări de suprafață (Gumă, 1983, 72, nr. 27; Vulpe, 1986, 68, nr. 209)
43. Zăbrani (jud. Arad)
— În punctul „*Pirceava*” este semnalată ceramică atribuită culturii Basarabi (Pădureanu, 1985, 42, nr. XXXIX/C — a)
Deși în literatură este menționat un număr mai mare de puncte cu descoperiri din Ha C în Banat (Gumă, 1992, 33), ele n-au fost atribuite expres culturii Basarabi, fapt pentru care preferăm să le lăsăm în afara acestui reperoriu, până la clarificări viitoare.

Constatăm, deci, că pe întregul teritoriu al Banatului sînt consemnate pînă în prezent un număr de 48 de puncte ce pot fi atribuite cu destulă sigu-

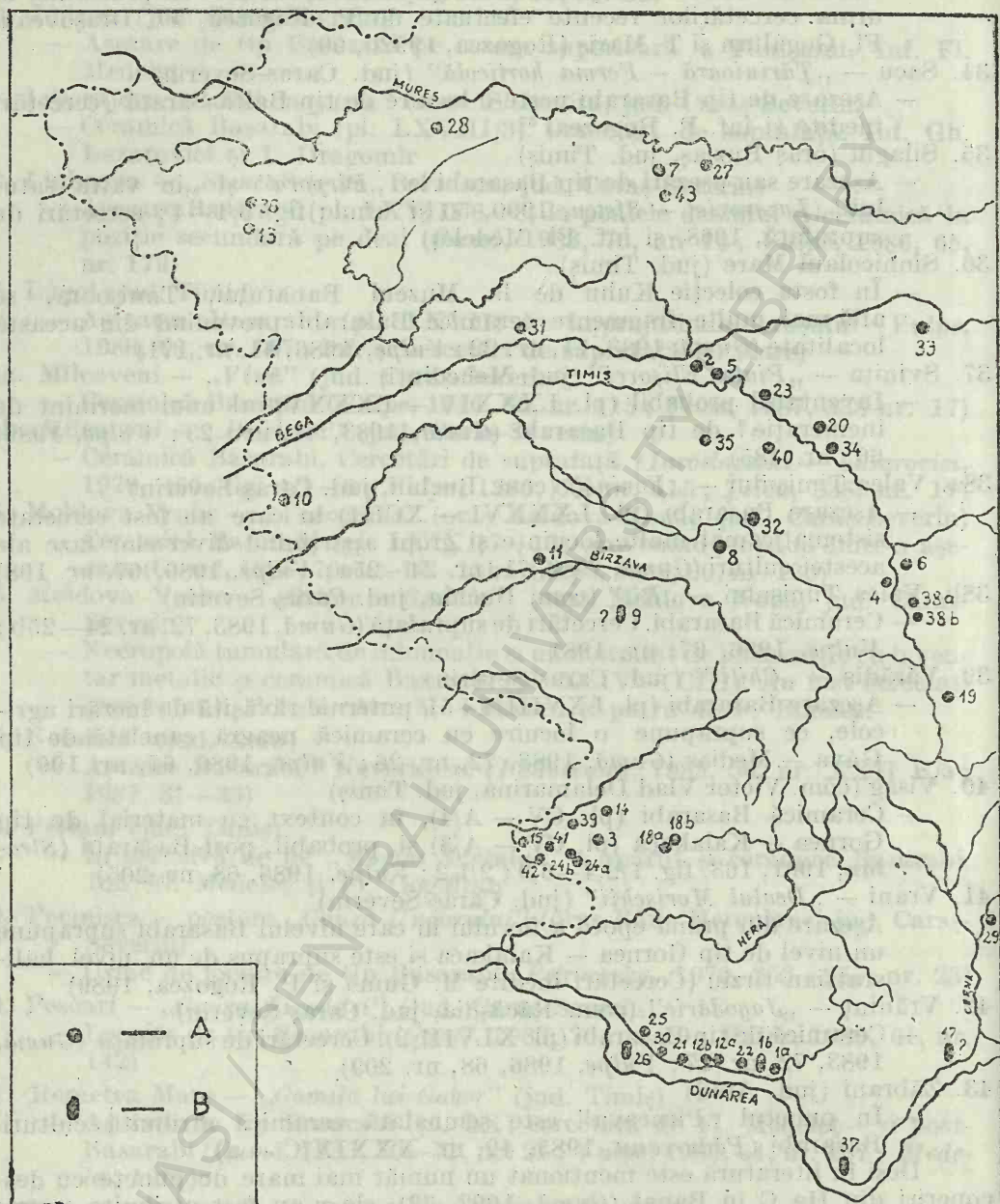

Fig. 8 — Descoperiri aparținind culturii Basarabi pe teritoriul Banatului : A. — așezări ; B. — necropole și morminte izolate.

ranță culturii Basarabi, ele fiind reprezentate îndeosebi de așezări, dar și prin necropole sau morminte izolate.

Tipuri de habitat; așezări, locuințe și alte amenajări edilitare.

Distribuția punctelor cu descoperiri de tip Basarabi arată că această cultură a fost răspândită oarecum uniform pe întregul teritoriu al Banatului, așezările sale concentrându-se totuși pe terasele mijlocii și superioare ale principalelor cursuri de apă (Dunărea, Timișul, Mureșul, Bega și Carașul). Remarcabilă este frecvența deosebită a acestor descoperiri în Valea Dunării, situație valabilă și pentru malul iugoslav din zona Porților de Fier (Djerdap).

În general, înălțimile mai mari nu sînt locuite, cu excepția citorva așezări situate pe platoul unor dealuri — puțin înalte, însă — cum ar fi acelea de la Remetea Pogănici — „*Dealul Păscoani*” și Vărădia — *Chilii*”.

Urme de locuire de tip Basarabi au putut fi constatate și într-o serie de peșteri din zona piemontană a Banatului (Românești — „*Peștera cu apă*”, Pecinișca — „*Gaura Ungurului*” sau Pescari — „*Gaura Livodîței*”).

Cu unele rezerve, aici s-ar mai putea adăuga și descoperirile atribuite fazei Ha C consemnate în alte peșteri din Clisura Dunării, Valea Cernei, Cheile Nerei și Valea Carașului (*Rogozea*, 1987).

De regulă, așezările culturii Basarabi din Banat sînt deschise, necunoscîndu-se pînă în prezent nici o fortificație despre care să se poată afirma cu siguranță că a fost construită de către comunitățile de acest tip.

Excepție de la această regulă ar putea, totuși, să facă așezarea de la Remetea Pogănici, fără a dispune însă de elemente sigure în acest sens. Astfel, pe „*Dealul Păscoani*”, dispunem de observații arheologice care atestă sigur existența unor lucrări de fortificare artificială. Cu toate acestea, nu se știe sigur dacă această fortificație poate fi datată în vremea culturii Basarabi, sau la un orizont post-Basarabi, în ceea ce ne privește considerînd mai probabilă ultima posibilitate.

Referitor la structura așezărilor, la numărul și tipurile complexelor de locuire din cuprinsul acestora, trebuie subliniat faptul îmbucurător că datele puse la dispoziție prin cercetările arheologice din Banat depășesc substanțial tot ceea ce se cunoștea pînă acum în acest sens pe întregul spațiu ocupat de comunitățile de tip Basarabi.

Un loc aparte în acest context revine așezării de la Valea Timișului — „*Rovină*”, unde au fost cercetate pînă în prezent peste zece locuințe și mai multe gropi aparținînd culturii Basarabi. Alte complexe de locuire au mai fost investigate cu deosebire în așezarea de la Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” și, parțial, în cea de la Gornea — „*Tărmuri — Pod Păzăriște*” (nivelul superior II).

Pe baza acestei documentații, s-a putut constata că principalele categorii de locuințe folosite de purtătorii culturii Basarabi în Banat au fost bordeiele, locuințele semiadîncite și cele de suprafață.

Bordeiele sînt de dimensiuni relativ mici și au, în general, groapa bine adîncită în pămînt și fundul ușor albiat. În unele cazuri (Valea Timișului), acesta este podit cu pietriș mărunț sau piatră de rîu de dimensiuni mai mari. Cele descoperite în așezarea de la Valea Timișului au o formă rotundă, ovală sau pătrată cu colțurile ușor rotunjite. La unul dintre bordeiele de formă pătrată din această stațiune s-au putut observa, în colțurile ușor rotunjite, gropile a patru stâlpi relativ subțiri de susținere a suprastructurii. De asemenea, la

Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” a fost cercetat un bordei Basarabi de formă rotundă, în centrul căruia s-a evidențiat groapa unui stîlp de susținere a acoperișului. De obicei, în interiorul acestui tip de locuințe nu au fost descoperite vetre de foc.

Locuințele semiîngropate, avînd spațiul de locuit ușor adîncit (pînă la 0,30 — 0,40 m) sub nivelul de călcare, sînt bine reprezentate în așezarea de la Valea Timișului. Ele sînt, în general, de dimensiuni mai mari decît bordeiele, de formă aproximativ dreptunghiulară cu colțurile rotunjite și au o singură încăpere. Cele mai multe au avut la bază un strat subțire de pietriș mărunț, bine bătătorit. Cîteva prezintă o structură ceva mai complexă. Astfel, două dintre acestea au fost prevăzute cu cite un cuptor dispus în colțul locuinței, la una dintre ele existînd — alături de cuptor — și o vatră de formă rotundă plasată în centrul încăperii. Într-un alt caz, în interior a fost descoperită groapa unui stîlp central, masiv, de susținere a acoperișului, în timp ce vatra de formă rotundă a fost dispusă în afara locuinței semiîngropate.

Locuințele de suprafață propriu-zise sînt reprezentate prin mai multe complexe de acest tip, cercetate parțial sau integral, la Valea Timișului — „*Rovină*”, Gornea — „*Tărmuri — Pod Păzăriște*” și Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*”. Ele aveau podeaua alcătuită dintr-un pat de pietriș bine tasat peste care s-a aplicat o lutuală destul de consistentă. Locuințele de acest tip sînt, aproape în totalitate, de formă dreptunghiulară, în nici una dintre ele nefiînd constatată existența mai multor încăperi și nici prezența unor vetre sau fragmente de vatră.

De asemenea, în așezarea de la Valea Timișului s-a putut observa — fără ca aceasta să constituie, poate, o regulă absolută — trecerea de la bordeiul din faza timpurie la complexe de locuire de suprafață și semiîngropate din fazele mijlocie și finală.

Concomitent, în așezările Basarabi din Banat au mai fost descoperite și cîteva gropi de provizii sau destinate depozitării resturilor menajere.

Stratigrafia așezărilor .

În funcție de observațiile efectuate în cadrul stațiunilor cercetate sistematic grosimea stratului de cultură sau a nivelelor de depunere atribuite culturii Basarabi din Banat se prezintă astfel : 0,25 — 0,30 m la Valea Timișului ; 0,20 — 0,25 m la Ilova ; 0,15 — 0,20 m la Gornea — „*Tărmuri — Pod Păzăriște*” (nivelul superior al așezării din prima epocă a fierului) și 0,15 — 0,20 m la Vrani (nivelul mijlociu al așezării), ceea ce nu evidențiază o evoluție prea îndelungată a așezărilor de acest tip, fapt care nici nu trebuie să surprindă în cazul unei culturi a cărei existență — după toate datele de care dispunem — nu a depășit cu mult 150 de ani.

Pe de altă parte, se cuvine a fi menționată și constatarea că nici una dintre aceste stațiuni nu a fost în măsură să ne ofere o stratigrafie verticală „etalon” care să illustreze clar, prin depuneri succesive, toate fazele evolutive ale culturii Basarabi din zona sud-vestică a României, așezarea de la Valea Timișului — „*Rovină*” apropiindu-se, totuși, cel mai mult de acest deziderat. De aceea, pentru o reconstituire cit mai completă a întregii sale evoluții, tebuie să coroborăm datele de stratigrafie verticală cu stratigrafia comparată a complexelor și stațiunilor cele mai bine cercetate pînă în prezent.

Deosebit de importante pentru începutul culturii Basarabi și pentru raporturile sale cu orizontul imediat anterior din zonă, sînt observațiile de stratigrafie verticală efectuate în așezările de la Gornea — „*Tărmuri — Pod Păzăriște*”.

riște", Iaz — „Dîmb", Vrani — „Dealul Măriștii" și, eventual, Remetea Mare — „Gomila lui Gabor".

Astfel, la Gornea — „Tărmuri — Pod Păzăriște" nivelul superior al așezării din prima epocă a fierului, ce poate fi atribuit fără nici un dubiu culturii Basarabi, suprapune direct un nivel cu materiale tipice pentru grupul cultural de tip Gornea — Kalakača (Bosut IIIa), în sectorul de la „Pod Păzăriște" al acestei stațiuni o groapă cu materiale Basarabi străpungind nivelul de tip Gornea — Kalakača.

Și în cazul așezării „hallstattiene" de la Vrani, nivelul mijlociu cu ceramică Basarabi suprapune tot un nivel aparținând grupului de tip Gornea — Kalakača. Deși la Remetea Mare — „Gomila lui Gabor" așezarea din prima epocă a fierului a fost puternic bulversată de lucrări agricole și complexe feudale timpurii, prin apariția în perimetrul său a unor materiale de tip Gornea — Kalakača se poate presupune existența unei succesiuni identice.

Nu se poate face abstracție aici nici de observația efectuată în cadrul așezării de la Iaz — „Dîmb", unde se pare că o groapă cu materiale Basarabi străpunge un strat subțire de cultură cu ceramică de tip Gornea — Kalakača, dar în care apar și elemente de tip Insula Banului (Petrovsky, 1973, 82).

La Valea Timișului și Ilova, relațiile de stratigrafie verticală sînt irelevante în ceea ce privește raportul dintre orizontul culturii Basarabi și cel care-l precede nemijlocit din punct de vedere cronologic, în ambele cazuri depunerile de tip Basarabi suprapunînd așezări tipice pentru grupul cultural de tip Balta Sărată din Bronzul tîrziu.

În cazul stațiunii de la Valea Timișului dispunem, însă, de alte elemente care permit o nuanțare mai clară a diverselor etape din evoluția culturii Basarabi. Astfel, trebuie remarcat aici că unul dintre bordeiele cercetate în cadrul așezării din punctul „Rovină" (B1), precum și o mică zonă din jurul acestuia, conținea material ceramic Basarabi în care se mai resimt elemente de tradiție Insula Banului (pl. LXXXVII/1,9—10, 13), ceea ce constituie un indiciu pentru încadrarea acestui complex într-o fază timpurie a așezării din prima epocă a fierului de la Valea Timișului și — implicit — a culturii Basarabi. Din păcate, nu există și o confirmare stratigrafică mai clară a poziției sale timpurii în cadrul așezării, deoarece chiar în acea zonă stratul de cultură „hallstattian" a fost deranjat de lucrările drumului roman (care suprapunea parțial acest complex), iar în restul perimetrului ocupat de așezare nu s-a reușit separarea unui nivel care să conțină ceramică decorată cu aceleași elemente de tradiție Insula Banului. Oricum, se pare că această fază a avut o durată foarte scurtă de existență.

Cea mai mare parte a stratului de cultură Basarabi, precum și cîteva complexe de locuire de la Valea Timișului — „Rovină" aparține fazei mijlocii din evoluția acestei culturi (pl. LXXXVIII — LXXXIX). Pentru locuințele care pornesc din zona superioară a stratului Basarabi de la Valea Timișului, în care ornamentarea specifică (imprimată și incizată) este tot mai rar întîlnită, predominînd în schimb ornamentele exclusiv canelate pe forme ce amintesc deja orizontul de tip Ferigile I (pl. XC — XCIII), fapt ce indică apartenența lor la o fază tîrzie a culturii Basarabi, nu s-a putut diferenția — de asemenea — un nivel de depunere continuu, clar diferențiat, acesta fiind probabil destul de inconsistent pe ansamblul așezării, ceea ce arată durata mai scurtă a acestei faze.

Necropole și morminte. Rit și ritual funerar:

Pe teritoriul Banatului se cunosc până în prezent mai multe descoperiri de tip Basarabi al căror caracter funerar este sigur sau măcar presupus, respectiv necropolele tumulare de la Moldova Veche — „Ostrov” și Berzasca — „Stația de pompare I.F.E.T.”, precum și mormintele probabile de la Svinița — „Piatra Elișovei”, Iaz — „Dîmb” sau, eventual, Ieșelnița — Tum. I. Documentația referitoare la ritul și ritualul funerar practicat de comunitățile de tip Basarabi din sud-vestul României este substanțial completată prin descoperirile de acest gen efectuate în sud-vestul Olteniei, dintre care amintim aici în special necropolele tumulare de înhumatie de la Basarabi (*Dumitrescu*, 1968), Balta Verde (*Berciu* — *Comșa*, 1967, 320 și urm.), Ostrovul Mare (*Moscalu* — *Beda*, 1988, 27 și urm.), mormintul de înhumatie de la Ostrovul Corbului, (*Moscalu*, 1990), precum și mormintele de incineratie, probabil tot tumulare de la Cerneți (*Gumă*, 1983, 83, nota 80; *Vulpe*, 1986, 55, nr. 35) și Puținei⁶⁸.

În cadrul necropolei tumulare de tip Basarabi din punctul „Groblia”, situat pe insula („Ostrov”, Insula „Decabal”) de lângă Moldova Veche au fost cercetați sistematic șase tumuli aplatizați, de mici dimensiuni, sub care se aflau — cu o singură excepție — mai multe morminte de înhumatie avînd drept inventar ceramică specifică pentru această cultură și numeroase obiecte de bronz și fier, sau fier cu bronz (pl. XCIV—CIII).

Aceste descoperiri au rămas inedite pînă în prezent. Întrucît asupra celor doi tumuli (Tum. I—II) cercetați de M. Florescu în acest punct nu avem nici un fel de informații, vom prezenta aici doar situația constatată în cei patru tumuli (Tum. III—VI), investigați sistematic în acest punct de către P. Roman în anul 1968⁶⁹.

Tumulul III, cu un diametru de cca. 12 m și înălțimea maximă de 0,70-m, avea în centru o groapă funerară, cu laturile lungi paralele și capetele rotunjite, orientată cu axa lungă pe direcția N—S. În această groapă n-au apărut decît cîteva fragmente dintr-o strachină canelată, zonă fiind deranjată și mormintul vizibil jefuit. Sub mantaua acestui tumul au mai apărut însă cîteva fragmente de vase Basarabi, sparte probabil ritual, deoarece n-au putut fi reîntregite (pl. XCIV). Printre ele se remarcă cele care provin de la o strachină învazată cu buza ornamentată prin torsadare (pl. XCIV/1), element decorativ ce este specific cu deosebire în decorul formelor similare întîlnite în grupele pre-Basarabi de tip Gornea — Kalakača și Insula Banului și care ar putea constitui un posibil argument referitor la poziția mai timpurie a acestui tumul în cadrul necropolei de la „Groblia”.

Conform observațiilor cuprinse în jurnalul de săpătură nu s-au putut observa urme de oase calcinate sau de altă natură, așa încît ritul funerar utilizat în acest caz rămîne incert.

Tumulul IV avea o formă aproximativ circulară. În centrul său, sub o masă de pietre de rîu rulate așezate pe mai multe rînduri, cu pietrele mai mari spre bază, au fost descoperite mai multe fragmente ceramice împrăștiate, oase calcinate și o „aplică de fier”, așezate — la rîndul lor — pe un strat din piatră de rîu. În jurul acestei grupări s-au mai găsit, la același nivel, alte fragmente ceramice împrăștiate și un cuțit de fier cu limbă la minier și gaură de nit, avînd lama dreaptă și fiind decorat cu linii incizate pe ambele laturi, în partea dinspre muchie, avînd cele mai bune analogii într-un exemplar identic descoperit în Tum./M. 3 al necropolei de la Basarabi (*Dumitrescu*, 1968, 207, fig. 16/4). Cîteva fragmente ceramice au mai fost găsite deasupra și printre masa de pietre care

acopereau complexul funerar. Toate elementele prezentate mai sus dovedesc că — în acest caz — sîntem în fața unui *mormînt de incineratie* (pl. XCV).

Tumulul V, reprezintă de departe cea mai bogată și chiar spectaculoasă descoperire efectuată în această necropolă (pl. XCVI—CI).

Localizat inițial doar prin prezența unor aglomerări de pietre, rămase la suprafața solului pe un răzor agricol, el era reprezentat de o movilă de nisip roșcat cu diametrul de cca. 7—8 m, păstrată pe o înălțime foarte redusă (cca. 0,30 m), în jurul căreia a putut fi evidențiat „șanțul de împrumut”, din care a fost scos materialul utilizat la ridicarea tumulului.

De jur împrejurul movilei s-a construit un ring îngust din pietre de riu, de dimensiuni mici și mijlocii, majoritatea acestora fiind rulate.

În centrul movilei a fost descoperită o masă mai compactă din mai multe rînduri de pietre de riu rulate, mai mari spre margine și bază, avînd o formă ovală cu axa lungă orientată N—S (deși nu este exclus ca inițial ea să fi fost totuși rotundă). Aceasta conținea un complex funerar de inhumație compus din mai multe morminte, reprezentate prin resturi de la diverse schelete umane, cu inventar ceramic și metalic, totul fiind acoperit cu o manta de nisip vegetal de culoare cenușie.

În special în sectorul vestic al acestei movile, dar și în alte părți (în imediata apropiere a ringului de piatră, la exteriorul acestuia, uneori pe pietre și chiar sub acestea), au fost localizate mai multe grupări de fragmente ceramice provenind de la vasele sparte ritual, de factură Basarabi. Fragmente ceramice izolate au fost descoperite și peste pietrele din masă ovală din centrul movilei. Tot aici, în sectorul nordic al acesteia, a apărut o calotă craniană așezată pe pietre (fără a fi acoperită de alte pietre).

În cîteva puncte ale rotondei centrale de piatră, peste ultimul nivel de pietre (doar într-un singur caz sub acestea), au apărut cîteva obiecte de bronz, dintre care sînt menționate mai mulți nasturi, fragmente de spirale (saltaleoni) și o brățară.

Complexul funerar central consta din mai multe morminte de inhumație, așezate pe un strat din pietre, acoperite cu celelalte straturi superioare ale rotondei centrale din piatră.

Mormîntul 1 („Complex A” în jurnalul de săpătură) se compune dintr-o strachină aflată la extremitatea estică, așezată cu gura în sus, și două grupări de obiecte de metal (brățări din bronz și verigi de picior din fier) aflate pe resturile osoase fragmentare ale membrilor superioare și inferioare ale defunctului, singurele care s-au mai păstrat din întregul schelet. Alături, cîteva fragmente ceramice sparte ritual.

Mormîntul 2 („Complex B”), aflat puțin mai spre nord de complexul A, era compus dintr-un schelet foarte corodat orientat vest-est, cu capul spre vest, din care s-a mai păstrat calota craniană, un fragment de maxilar, două fragmente de la brațe și puțin din femure. Nici o urmă din tibii și peronee.

Scheletul pare să fi fost inițial întins pe spate și a avut pe piept o fibulă din fier.

Mormîntul 3 („Complex C”) a avut și inventarul cel mai bogat (pl. C—CI).

Aflat în zona sudică a masei centrale de piatră, era reprezentat dintr-un schelet, întins pe spate, cu capul spre vest și picioarele spre est. Deși prost conservat, acesta a fost mai bine păstrat comparativ cu cel anterior și nu a fost

plasat pe un strat de pietre ci direct pe sol, fiind însă acoperit și el de masa de pietre a „rotondei” centrale.

Lingă craniu a fost plasat un mic vâscior cu gura în sus, iar de ambele părți ale acestuia s-au găsit mai multe spirale de buclă (*Noppenringe*), realizate din sirmă dublă de bronz cu capăt răsucit în formă de opt. În jurul capului (parțial sub acesta) și chiar pe piept au fost descoperite numeroase aplici mici din bronz care se prindeau pe o țesătură sau un obiect din piele (pl. CI/1—51).

Din inventarul acestui mormint mai făceau parte un mare număr de nasturi din bronz, găsiți indeosebi pe piept dar și pe piciorul sting (pl. CI/71—130), două fibule cu resort bilateral și corpul arcuit (*Zweischbifige Bogenfibeln*), cu miez de fier și cămașă de bronz incizată transversal, de tip Vače (varianta *Gabrovec 5c*), prevăzute cu protome ornitomorfe (pl. C/1—3), mai multe brățări de bronz cu capetele petrecute și secțiune plan-convexă (pl. C/10, 12, 16, 18—19, 21, 23) și verigi de picior din fier (pl. C/9, 15, 17, 20, 22).

În zona gitului și parțial pe piept s-au găsit mai multe fragmente de la spirale tubulare din bronz (*saltaleoni*) și o perlă mai mare din bronz, goală în interior (pl. C/5; CI/52—70), provenind probabil de la un colier. O mărgică din pastă sticloasă a fost aflată pe abdomen (pl. C/4).

Mai poate fi adăugat aici și un alt obiect din foaie subțire de bronz cu capetele îndoite și decor „au repousse” (pl. C/11), probabil o aplică ornamentală de la teaca unui cuțit.

Este foarte probabil că, în cazul acestui mormint, avem reprezentarea aproape completă a unui costum feminin din cadrul culturii de tip Basarabi, ce aparține însă unui personaj mai important.

M o r m i n t u l 4 („Complex D”) se afla situat mai la nord de mormintul anterior. Scheletul său era puternic corodat și avea oasele deplasate prin tasarea pietrelor cu care a fost acoperit, capul aflându-se spre vest și picioarele spre est. Craniul stătea pe o piatră cu urme de oceru, neobservate însă pe oase, lingă el aflându-se un cuțit, iar mai spre vest două spirale tubulare. La picioare s-au găsit câteva fragmente ceramice.

Tumulul V a conținut astfel un număr de patru, dacă nu chiar cinci morminte de înhumatie Basarabi.

Tumulul VI (pl. CII—CIII), mai ușor vizibil în teren, prezenta — la rîndul său — în partea centrală o masă de bolovani rulați, de formă dreptunghiulară cu axa lungă orientată est-vest, acoperită cu o manta de nisip cenușiu.

În manta, de obicei pe pietriș (deci în afara limitelor movilei de nisip) dar și pe aceasta, au apărut — grupat sau izolat — fragmente ceramice de tip Basarabi.

În sectorul sud-estic al masei de bolovani, peste aceștia, a apărut un complex funerar compus dintr-un vas fragmentar cu cioburile presate pe orizontală, sub care au apărut trei verigi de picior și trei brățări din bronz, fără a se putea observa urme de oase. La cca. 0,50 m vest de această grupare, sub un rînd de bolovani de rîu s-a aflat o altă grupare de obiecte compusă din brățări, nasturi, spirale tubulare (*saltaleoni*) dintre care una cu miez de fier, spirale de buclă cu capăt răsucit în formă de opt și o fibulă de tip Vače, din fier și bronz, cu decor „în coaste” (varianta *Gabrovec 5c*), plus o verigă de picior din fier. Nici aici nu au putut fi observate urme de oase, cenușă sau cărbune. Sînt de reținut, în acest caz, dimensiunile mari ale bolovanilor, precum și folosirea unor rîșnițe fragmentare, pisăloage, etc., luate probabil dintr-o așezare.

În sectorul sud-vestic al movilei au apărut, atât la margine est și spre centru, mai multe grupări de fragmente ceramice provenind de la vase sparte ritual.

De subliniat, totuși, faptul că în sectorul nord-estic al acestui tumul se menționează apariția unor fragmente de bazin uman, nemaiapărînd și alte oase în cadrul acestuia. Surprinde mai ales lipsa oaselor umane din zona grupărilor de piese din metal.

În aceste condiții, practicarea inhumăției poate fi mai mult prezumată în cazul acestui tumul.

Ținînd cont de cele prezentate mai sus apare evident că ritul și ritualul, ca — de altfel — și inventarul funerar, practicat în cadrul necropolei din punctul „Groblia” de pe ostrovul de la Moldova Veche este foarte apropiat — aproape similar — cu acela constatat în cimitirele tumulare de inhumăție de la Balta Verde (*Berciu — Comșa*, 1956, 320 și urm.) și Ostrovul Mare (*Mosealu — Beda*, 1988, 27) și Basarabi (*Dumitrescu*, 1968). Prin caracteristicile rituale și de inventar funerar, ele atestă — așa cum de altfel s-a mai arătat și de către alți specialiști — prezența unei importante componente etno-culturale străine, originare din zonele ilire, nord-vest balcanice și sud-est alpine, în mediul tracic al culturii Basarabi.

Tumuli asemănători ca aspect cu cei de la Moldova Veche — „Ostrov” există și pe fostul mal al Dunării, lângă Berzasca, în punctul „Stația de pompare I.F.E.T.” Din nefericire, majoritatea acestora se află în prezent sub apele fluviului (lacul de acumulare al hidrocentralei Porțile de Fier I), cei cîțiva aflați în zona neînundabilă fiind distruși de lucrările agricole. Din zona acestora din urmă a putut fi recuperată ceramică specifică pentru cultura Basarabi (pl. LXXI). Tumuli menționați reprezintă, probabil, necropola unei așezări Basarabi învecinate, situate în același punct (pl. LXX), fără a se putea preciza ritul funerar practicat în cadrul acestora. Cu ocazia unor cercetări de suprafață efectuate în zona unui tumul din acest punct, distrus aproape total prin lucrări agricole, s-au putut totuși observa, sub cîteva pietre, conturul unei gropi cu multă cenușă, urme de arsură și cîteva fragmente mici de oase calcinate, conținînd ceramică de tip Basarabi, ceea ce ar putea constitui un eventual indiciu referitor la practicarea incinerăției, măcar la o parte din mormintele acestei necropole tumulare⁷⁰.

Același rit funerar pare să fi fost folosit și în cazul descoperirilor de presupus caracter funerar efectuate accidental la Svinița — „Piatra Elișorei” (pl. LXXXIV — LXXXV) (*Gumă*, 1982) și Iaz — „Dimb” (pl. LXI) (*Popescu O.*, 1988; *Gumă*, 1990), dacă e să ținem cont măcar de urmele evidente de trecere prin foc ale pieselor de metal sau de resturile de cenușă și cărbune observate pe locul din care provin materialele, precum și de faptul că nu au apărut aici fragmente osoase sau schelete umane. Pentru mormîntul de la Iaz — „Dimb” există, de asemenea, indicii că ar fi fost acoperit de un tumul de mici dimensiuni.

Pentru groapa surprinsă în Tum. 1 din necropola de la Ieșelnița, care în funcție de materialul ceramic — poate fi atribuită cu siguranță culturii Basarabi (pl. CVIII — A/2 — 8, 12; *Nica*, 1974), datele oferite de săpături nu au permis stabilirea certă a ritului de înmormîntare, din inventar făcînd parte doar pietre și ceramică fragmentară. Întrucît asocierea ceramicii Basarabi cu o „psalie” din fier cu cap de cal (pl. CVIII/14) descoperită în același tumul este greu acceptabilă, n-ar fi exclus ca ultima piesă să facă parte din inventarul unei înmormîntări ulterioare.

Pe baza celor prezentate mai înainte, credem că se poate conchide că purtătorii culturii Basarabi de pe teritoriul Banatului, din sud-vestul României în general, au utilizat — în cadrul practicilor funerare — atât ritul inhumăției cît și cel al incinerăției, în ambele cazuri mormintele fiind acoperite cu tumuli de dimensiuni relativ mici.

De altfel, în acest sens trebuie să remarcăm că situația din Banat nu se deosebește de aceea constatată în întreaga arie a culturii Basarabi.

Astfel, deși ritul incinerăției pare să fi fost mai frecvent utilizat în zonele mai îndepărtate de linia Dunării, cum ar fi cazul descoperirilor consemnate la Cerneți (*Gumă*, 1983, 83, nota 80; *Vulpe*, 1986, 55, nr. 35), Puținei⁷¹, Iaz — „Dîmb” (*Popescu O.*, 1988; *Gumă*, 1990), Sofronievo, în Bulgaria (*Nikolov*, 1965, 166 și urm., fig. 4—8; *Hänsel*, 1976, I, 172; II, Taf. 67/11—20; 68/1—11), Sărata (*Meljukova*, 1979, 69, fig. 23; *Vulpe*, 1986, 64, nr. 163), Șoldănești (*Meljukova*, 1958, 55 și urm., fig. 14—23; *Lăpușnean — Niculiță — Romanovskaia*, 1974, 14; *Vulpe*, 1965, Abb. 5/1—3, 7, 9; 1986, 65, nr. 173) și Săliște (*Lăpușnean*, 1972, 88 și urm.; *Lăpușnean — Niculiță — Romanovskaia*, 1974, 23; *Vulpe*, 1977, 85 și urm., 111, Abb. 19; 1986, 64, nr. 161) în Basarabia (Republica Moldova), eventual Iernut (*Vulpe*, 1986, 58, nr. 83) în Transilvania, el nu lipsește nici pe linia Dunării, fiind ilustrat prin Tum. IV de la Moldova Veche — „Ostrov — Groblia”, printr-un alt mormînt tumular de incinerăție de la Ostrovul Mare — „Prundul Deului”⁷² precum și prin descoperirile de la Svinița — „Piatra Elișorei” și Berzasca — „Stația de pompă I.F.E.T.”.

În același timp, ritul inhumăției este — cel puțin în stadiul actual de documentare — cel mai bine reprezentat pe linia Dunării sau în imediata apropiere a acestora, cum ar fi cazul descoperirilor de la Moldova Veche — „Ostrov”, Vajuga — „Pesak” în Djerdap-ul sîrbesc (*Popović — Vukmanović — Radojčić*, 1986, 180—183, fig. 7—10), Ostrovul Mare (*Moscalu — Beda*, 1988, 27), Balta Verde (*Berciu — Comșa*, 1956, 320 și urm.), Basarabi (*Dumitrescu*, 1968), Bujoru (*Moscalu — Beda*, 1988), Teleorman⁷³, Căscioarele — „Coinea I”⁷⁴ și Matca (*Brudiu*, 1985, 32 și urm., fig. 3—4) fără a lipsi însă cu totul nici în zonele mai îndepărtate de fluviu, fapt ilustrat prin descoperirile de la Deva — „Viile Noi” (*Andrișoiu*, 1975, 396; 1979, 22), printr-un mormînt de inhumăție de la Șoldănești (*Meljukova*, 1958, 55—75; *Vulpe*, 1986, 65, nr. 173) și, probabil, prin descoperirile accidentale de la Lunca (*Dragomir*, 1983, 87, fig. 7).

Acastă realitate, respectiv existența biritualismului în cadrul culturii Basarabi, poate avea două explicații.

Pe de o parte, este posibil ca mormintele de inhumăție să reprezinte în special acea componentă etno-culturală iliră de sorginte nord-vest balcanică și sud-est alpină, în mediul local tracic ilustrat prin mormintele de incinerăție.

Pe de altă parte, este posibil — de asemenea — ca această situație să fie provocată și de unele diferențieri de natură cronologică existente între complexe funerare menționate, în sensul că mormintele de incinerăție pot fi situate către orizontul tîrziu al culturii Basarabi, făcînd trecerea spre ritul predominant din „Hallstattul tîrziu” în fosta sa arie de manifestare.

Principalele categorii de vestigii ale culturii materiale.

În urma cercetărilor din principalele stațiuni ale culturii Basarabi existente pînă acum pe teritoriul Banatului a rezultat o importantă cantitate de material arheologic, din cadrul acestuia detașîndu-se în primul rînd ceramica și piesele de metal. Pe lîngă aceste categorii de bază, au mai fost descoperite

și alte câteva obiecte realizate din lut ars și piatră, piese de uz casnic sau avînd alte destinații speciale.

Ceramica este, de departe, cea mai importantă și bogat reprezentată categorie de vestigii a culturii materiale, nu numai din punct de vedere cantitativ și al diversității tipologice cît și datorită informațiilor istorico-arheologice pe care le oferă cercetătorului. Ea a fost, în totalitate, lucrată cu mina.

Sînt bine reprezentate în descoperiri atît categoria ceramicii grosiere, de uz comun, cît și cea fină sau semifină cu destinație mai diversă.

Ceramica grosieră (pl. LVIII/13—14; LIX/37, 42; LXIV; LXVIII/4,8; LXXI/15; XCII/7,11; XCIV: CII/20—21) este realizată dintr-o pastă în amestec cu mult nisip și pietricele. Pereții vaselor sînt relativ groși, adesea ușor neteziți, și prezintă în multe cazuri urme puternice de ardere secundară, atît în interior cît și la exterior. La această categorie ceramică, culoarea predominantă a vaselor este cea brună, brun-cărmizie sau brun-neagră. Repertoriul tipologic al acestora este deosebit de limitat. Forma absolut caracteristică — și bine ilustrată în majoritatea așezărilor Basarabi din Banat — rămîne oala (vasul-borcan) cu corpul mai mult sau mai puțin bombat, iar gîtul ușor profilat și arcuit spre exterior. În unele cazuri recipientele de acest tip sînt prevăzute cu toate dispuse deasupra zonei lor mediane. Decorul se limitează la creștături oblice sau verticale pe buză și la briurile orizontale în relief, simple, crestate oblice sau alveolate. Uneori, pe aceste briuri în relief apar și câteva proeminente mici, aplatizate și alungite. În sfîrșit, doar cîteva fragmente din această categorie ceramică prezintă un decor ceva mai complex (pl. LXXIV/5; XC/6), în timp ce numai la Valea Timișului se cunoaște un fragment de fund ce provine de la un vas strecurătoare, realizat din pastă grosieră (pl. LXXXVI/1).

Categoria ceramicii fine și semifine (pl. LVII/11—24; LVIII/1—12, 15—23; LIX/5,8, 18, 20—21, 28; LX; LXII/1—9, 12—36; LXIII; LXV—LXVII; LXVIII/1—3, 5—8; LXIX—LXX; LXXI/2—7; LXXV—LXXXIII; LXXXIV/1—7, 9, 11, 13—20; LXXXVI/1—3, 5—8; LXXXVII/1—15, 19—20, 25; LXXXVIII/1—10; LXXXIX/1—6, 8, 10—11; XCI; XCII/1—6, 8—10; XCIII; XCIV/1—7; XCV/1—5; XCVI—XCVII; CII/17—19, 22; CIII), de asemenea bogat reprezentată, a fost realizată dintr-o pastă bine frămîntată în amestec cu nisip. Culoarea vaselor este cu deosebire brun-neagră și neagră, mai rar brun-gălbuie sau brun-cărmizie. De cele mai multe ori, suprafața lor este puternic lustruită cu observația că acest procedeu pare a fi fost folosit mai frecvent în faza timpurie și în cea mijlocie a culturii. Tot pentru faza timpurie s-a putut constata, uneori, și existența unui contrast între nuanțele de brun și brun-cărmiziu ale suprafeței interioare a pereților și negrul intens, bine lustruit, de la exterior.

Cu unele excepții, principalele tipuri de vase executate din pastă fină și semifină sînt cele cunoscute în întreaga arie de răspîndire a culturii Basarabi.

Vasele pîntecoase cu gîtul înalt, arcuit, și buza răsfrîntă la exterior, de tip „urnă”, sînt de dimensiunile cele mai diverse, mergînd de la exemplare foarte mari pînă la cele miniaturizate. Unele sînt bogat ornamentate, în timp ce altele sînt complet lipsite de decor. Ornamentele sînt plasate în special pe zonele cele mai vizibile ale vaselor, respectiv pe fața interioară a buzei, pe gît și umăr, precum și în zona diametrului maxim al acestora (inclusiv la contactul dintre gît și corp). De regulă, acest tip nu este prevăzut cu toate. În schimb la unele exemplare, apar mici proeminente conice pe umăr. Toate vasele din această categorie au fundul drept.

Foarte apropiate ca formă sînt cămile prevăzute cu o toartă ușor suprainălțată, pornind din buză. Corpul lor are o formă aproximativ rotundă, ușor turtită, și gîtul cu buza puțin arcuită la exterior. De obicei, toarta acestui tip de vas este lătită și aproape triunghiulară în secțiune.

Ceștile, cu una sau două toarte, reprezintă o formă larg răspîdită. În cadrul stațiunilor bănațene ale culturii Basarabi ele sînt cunoscute în două variante principale. Prima dintre acestea o constituie ceștile — „căue”, cu un aspect oarecum tronconic sau de mic bol, avînd pereții ușor arcuiți spre interior. De obicei sînt prevăzute cu o toartă puternic suprainălțată, lătită sau fațetată longitudinal. În general, cel puțin în cazul exemplarelor cunoscute pînă acum., sînt lipsite de decor. Cea de a doua variantă o reprezintă ceștile cu corpul globular și gîtul drept sau ușor evazat. Exemplarele din această categorie au una sau două toarte, de asemenea mai mult sau mai puțin suprainălțate, lătite sau fațetate longitudinal (fiind, astfel, poligonale în secțiune). Marea majoritate a ceștilor de acest tip sînt bogat și variat ornamentate. În faza mai tîrzie predomină decorul exclusiv canelat pe acest tip de vase.

Străchinile sînt, de asemenea, reprezentate prin două tipuri principale. O primă categorie, de altfel și cea mai numeroasă, o constituie cele cu buza invazată. Majoritatea sînt ornamentate pe buză și umăr, fără ca cele lipsite de decor să constituie o excepție. Unele prezintă mici proeminențe conice pe umăr. Un singur fragment, de acest tip, descoperit la Svinița, prezintă o toartă orizontală pe umăr. Cel de al doilea tip, mai puțin numeros decît primul, este reprezentat de strachina cu buza răsfrîntă la exterior. De cele mai multe ori, exemplarele aparținînd acestui tip sînt ornamentate pe partea superioară a buzei sau pe zona de contact dintre aceasta și partea bombată a corpului. Unele exemplare din faza mai tîrzie au buza ușor lobată, decorul fiind realizat exclusiv prin canelare.

În fine, se cuvine să amintim aici și o apariție deocamdată foarte rară. Este vorba de două fragmente ce provin de la zona mediană a unor vase duble (de tip „solniță”), descoperite în așezarea de la Valea Timișului și, respectiv, în zona necropolei de la Berzasca.

Vasul cu picior („fructieră”) este, de asemenea, foarte rar, putînd menționa aici un singur fragment descoperit la Berzasca — „Ogașul Odului”.

Ornamentarea ceramicii fine și semifine este deosebit de bogată și variată, fiind realizată cu ajutorul canelurilor, inciziilor și imprimeurilor. De multe ori, pe același vas apar motive decorative complexe, realizate prin asocierea tuturor acestor tehnici, cu deosebire în primele faze ale culturii. Tehnica exciziei este, de asemenea, frecvent utilizată.

Ornamentele imprimate și incizate se răresc treptat și dispar aproape total în faza tîrzie a culturii, cînd se constată o folosire aproape exclusivă a decorului canelat. În această etapă mai apar, totuși, rare ornamente incizate și — numai cu totul excepțional — imprimate, destul de prost realizate însă, comparativ cu fazele anterioare.

În general, motivele imprimate sînt reprezentate prin benzile în formă de „S” — uri, înlanțuite sau dispuse în șiruri de elemente care se repetă, benzile paralele crestate oblice (așa numitul „șnur fals”), dispuse orizontal, oblice sau în ghirlandă pe cele mai diverse zone ale vaselor, imprimeurile „șnurate” ce umplu spațiile goale create de marile spirale înlanțuite realizate prin „pseudoexcizie” și incluse într-o bandă mai lată, șirurile de puncte și cereulețe imprimate,

ornamentele cu formă apropiată de aceea a literei epsilon sau şirurile de mici semicercuri imprimate.

Motivele incizate alcătuiesc benzi haşurate ce crută „pseudo-excizii” în zig-zag sau în formă de spirală continuă, triunghiuri şi romburi haşurate, ghirlande, motivul în formă de „cruce malteză”, mari spirale haşurate sau îmbucate, unele paralele dispuse în forma literei V sau şiruri de liniuţe paralele dispuse oblice pe canelului.

Canelurile şi faţetele sînt dispuse cel mai adesea orizontal sau oblice pe umărul sau corpul vaselor. În faza mai timpurie se mai întilneşte încă torsadarea pe buza şi umărul străchinilor invazate, în timp ce pentru faza tîrzie se cunosc şi modele mai complicate (inclusiv curbe sau spiralice) realizate tot prin utilizarea exclusivă a canelurilor.

Că o observaţie generală referitoare la ceramica Basarabi din Banat, trebuie subliniat faptul că în domeniul formelor şi chiar a ornamentaţiei — cu deosebire în primele faze — sînt evidente moşteniri din repertoriul tipologic al grupelor culturale pre-Basarabi din etapa timpurie a primei epoci a fierului în această regiune, atît a celor de tip Gornea — Kalakača şi Insula Banului, cît şi al complexului cultural cu ceramică canelată.

Piese de din metal constituie a doua categorie importantă a vestigiilor de cultură materială descoperite în staţiunile aparţinînd culturii Basarabi din Banat. Ele sînt realizate exclusiv din bronz sau fier placat cu bronz, fiind reprezentate în special de podoabe sau alte accesorii de port (fibule, brăţări, verigi de picior, coliere, nasturi, aplici, spirale tubulare, spirale de buclă, perle de bronz goale în interior şi mărgelile din pastă sticloasă), piese de harnaşament (pandantivele circulare) şi alte ustensile (cuţite). Marea majoritate a acestora provin din complexe cu caracter funerar, foarte puţine fiind descoperite în aşezări.

Fibulele sînt realizate din fier sau fier placat cu foaie de bronz, ele ilustrînd — în ansamblu — cîteva dintre variantele seriei mai largi de fibule cu două resorturi şi corpul în formă de arcuş (*Zweischleifige Bogenfibeln*), avînd cea mai mare concentrare de descoperiri în zona nord-vest balcanică şi în arealul de răspîndire al culturii Basarabi (*Gabrovec*, 1970; *Bader*, 1983b, 71 şi urm.).

Prima dintre acestea, de altfel şi cea mai timpurie, este fibula fragmentară din fier placat cu bronz şi patru nodozităţi mari pe arc (*Zweischleifige Knotenfibeln*) de la Iaz — „Dîmb” (pl. LXI/50; *Popescu O.*, 1988, Pl. I/6; *Gumă*, 1990, pl. II/3). Variantă a categoriei cunoscute în literatura de specialitate mai veche şi sub termenul generic de fibulă de tip Vače, ea se circumscrie fibulelor de tip *Gabrovec 5b* (cu 3—4 nodozităţi pe arc), fiind răspîndită mai ales în zonele de nord şi nord-est ale Serbiei sau în jumătatea de vest a României şi datată de obicei în Ha B₃—C (*Gabrovec*, 1970, 29, K. VIII; *Bader*, 1983b, 91—92). Aceluiaşi tip, dar unei alte variante (*Gabrovec 2c*, 5a sau 6a) îi aparţine şi o altă fibulă de acest gen din Banat, descoperită la Moldova Veche (*Bader*, 1983b, 91, nr. 242). Fibule de acelaşi tip, cu patru nodozităţi pe arc, au mai apărut pe teritoriul României în componenţa depozitului de la Alba Iulia „Partoş”, încadrat de M. Petrescu—Dimboviţa în seria de tip Vinţu de Jos — Vaidei (*Petrescu—Dimboviţa*, 1977, 161, pl. 360/4—5; *Bader*, 1983b, Taf. 31/347—348), ca şi un alt exemplar de la Bilyăneşti (*Bader*, 1983b, Taf. 31/241). Varianta cu trei nodozităţi este reprezentată prin descoperirile efectuate undeva în Oltenia şi la Turdaş (*Bader*, 1983b, 91; Taf. 31/243, 250) iar aceea cu cinci sau mai multe nodozităţi este reprezentată prin exemplarele din componenţa depozitului

Vințu de Jos III (*Aldea — Ciugudean*, 1987, pl. III/10) sau cele provenind de undeva din Oltenia și de la Ostrovul Mare (*Bader*, 1983b, 91, Taf. 31/244—246).

Dacă variantele Gabrovec 2c, 5a și 6a (cu 7—9 sau chiar mai multe nodozități pe arc) ale acestui tip de fibulă se concentrează îndeosebi în zonele sud-est alpine din nord-vestul Iugoslaviei (îndeosebi Slovenia și Bosnia), fiind caracteristice mai ales orizontului cronologic de tip: Vače I — Ljubljana III — Podzemelj 2 din Ha B₃/C₁ (*Gabrovec*, 1970, 27 și urm., K. VIII—IX, *Teržan*, 1990, 213/K. 7), varianta Gabrovec 5b (cu 3—4 nodozități pe arc) se concentrează mai cu seamă în nord-estul Iugoslaviei și vestul României, adică într-un areal geografic ocupat aproape în totalitate de cultura Basarabi. După părerea noastră, exemplarele aparținând acestei variante trebuie datele cu precădere în cursul fazei Ha B₃ (prima jumătate și mijlocul sec. VIII în. d. Chr.), ele putând fi atribuite unei etape mai timpurii din evoluția culturii Basarabi.

Unui alt tip (Gabrovec 5c; varianta D la T. Bader) al aceleiași serii de fibule cu două resorturi, având arcul realizat dintr-un miez de fier cu secțiune pătrată sau rombică, învelit într-o „cămașă” de bronz cu decor striat transversal sau „în coaste” și portagrafa — probabil — în formă de așa-zisă clepsidră (*mit sanduhrförmigen Fussplatte*), îi aparțin probabil cele două exemplare de la Svinița — „*Piatra Elișorei*” (pl. LXXXV/13—14) și cele trei scoase la iveală în necropola de la Moldova Veche — „*Ostrov/Grobli*” (pl. C/1—3; CII/15). Și această variantă de fibulă cunoaște o răspindire preponderentă în nord-vestul Iugoslaviei și vestul României (*Gabrovec*, 1970, 29, K. VIII; *Bader*, 1983b, Taf. 48; *Teržan*, 1990, 214, K. 9). Datarea lor îndeosebi în a doua jumătate a sec. VIII — prima jumătate a sec. VII în. d. Chr., respectiv la un orizont cronologic paralel fazei mijlocii (II) a culturii Basarabi este confirmată mai ales de analogiile cunoscute pe teritoriul României, în necropolele de la Balta Verde (*Berciu — Comșa*, 1956, fig. 65; 69/1; 81/1—2; 84; 90/1; 101/3; 110/5—6; 126/6; 127/1—3, 6—7), Basarabi (*Dumitrescu*, 1968, fig. 22/6—11) și Ostrovul Mare (*Bader*, 1983b, Taf. 27/183, 28/214—216, 29/217—220, 222—223), în mormintele de la Căscioarele — „*Coinea I*”⁷⁵ sau în depozitele de la Hunia și Chidici (*Petrescu — Dîmbovița*, 1977, pl. 400/17, 402/12; *Bader*, 1983b, Taf. 28/211—212).

În cadrul descoperirilor de tip Basarabi în Banat au fost consemnate și câteva fibule, tot cu două resorturi, lucrate în întregime din fier, la Iaz și Svinița.

Fragmentele descoperite la Iaz — „*Dîmb*” aparțin probabil unei fibule cu secțiunea ovală sau rotundă și portagrafa triunghiulară (pl. LXI/50—53). Exemplarul de la Svinița — „*Piatra Elișorei*” (pl. LXXXV/16), de dimensiuni relativ mari, are arcul mai bine păstrat, rombic sau pătrat în secțiune, dar — din nefericire — îi lipsește portagrafa. Ambele piese se circumscriu tipurilor Gabrovec 3a — 3b sau variantei B a acestui tip la T. Bader (*Gabrovec*, 1970, 27, K. VI; *Bader*, 1983b, 79—80, Taf. 26, 47).

Fibulele din fier de acest tip, având secțiunea arcului de formă ovală, rotundă sau — mai ales — rombică, sînt cunoscute în descoperiri datele în faza Ha C din Iugoslavia, Bulgaria și România (*Gabrovec*, 1970, 27, K. VI; *Bader*, 1983b, Taf. 47), asociate adesea cu fibule avînd arcul de fier placat cu bronz și cu alte categorii de piese tipice pentru acest orizont.

Considerăm, totuși, că între varianta reprezentată prin exemplarul de la Iaz și cea ilustrată prin piesa de la Svinița există o mică diferență cronologică.

Astfel, din cîte cunoaștem, fibulele de acest tip cu secțiunea arcului rotundă sau ovală (cum ar putea fi și cazul descoperirii de la Iaz) par să aparțină

unui orizont cronologic mai timpuriu, corespunzător în România cu faza timpurie a culturii Basarabi, iar în Iugoslavia cu descoperirile de tip Vače I — Ljubljana III — Podzemelj 2. El este ilustrat prin piese similare în necropolele de la Ljubljana (*Gabrovec*, 1970, 46, T. 2/7; 4/1a) și Vače (*Gabrovec*, 1970, T. 19/8) sau în unele morminte mai timpurii de la Balta Verde (*Berciu — Comșa*, 1956, fig. 78/1), putînd fi datat în cursul fazei Ha B₃ (cu deosebire în prima jumătate și la mijlocul sec. VIII în. d. Chr.).

Varianta cu arcul rombic în secțiune (Svinița) se plasează în schimb la un orizont ce corespunde fazei mijlocii a culturii Basarabi, așa cum o indică exemplarele descoperite pe teritoriul României, cu deosebire în necropola de la Balta Verde, dar și la Ostrovul Mare (*Bader*, 1983b, 79—80, Taf. 26/166—176), putînd fi datate cu precădere în a doua jumătate a sec. VIII și prima jumătate a sec. VII în. d. Chr..

Un loc aparte în repertoriul obiectelor de metal descoperite în stațiunile aparținînd culturii Basarabi din Banat, din vestul României în general, îl ocupă spiralele de buclă (*Noppenringe*), realizate din sîrmă dublă de bronz cu secțiune rotundă și avînd capetele răsucite în formă de buclă dublă, asemănătoare cifrei opt, secțiunea fiind rombică sau pătrată în această zonă. În Banat, acest tip de obiect este reprezentat prin exemplarele întregi sau fragmentare de la Iaz — „*Dîmb*” (pl. LXI/1—36), Svinița — „*Piatra Elișovei*” (pl. LXXXV/2—12) și Moldova Veche — „*Ostrov/Grobli*” (pl. C/6—8, 13—14; CII/1—5 8—14). Pe teritoriul României, exemplare similare au mai fost descoperite la Gruia (*Pârvan*, 1924, 38, fig. 6), Deva — „*Viile Noi*” (*Andrișoiu*, 1975, 396; 1979, 22), în depozitul Vințu de Jos III (pl. IV/19) și în așezarea de la Teleac (*Vasiliev — Aldea — Ciugudean*, 1991, 63, 214, fig. 18/44—45). Alături de piesele similare de la Boljetin (*Popović — Vukmanović — Radojčić*, 1986, 172), cele mai ilustrative și apropiate analogii pentru obiectele de acest gen din Banat se găsesc pe malul iugoslav al Porților de Fier (Djerdap), unde patru exemplare de acest tip au făcut parte din inventarul unui mormînt de înhumăție de tip Basarabi de la Vajuga — *Pesak*, în asociere — alături de ceramică tipică — cu un colier de bronz cu secțiune plan-convexă, șase verigi de picior din bronz, un ac din același material avînd capătul ornamentat „în coaste”⁷⁶, fragment de saltaleoni, o perla de bronz și o mărgică de chihlimbar, o fibulă — ochelari de tip Santa Lucia și o fibulă din fier cu două resorturi avînd portagrafa în formă de „clepsidră” (*Popović — Vukmanović — Radojčić*, 1986, 180—182, fig. 7—9). Un exemplar oarecum similar ar putea fi și piesa din sîrmă de bronz răsucită, descoperită în T. VI — M. 2 din cadrul necropolei de la Basarabi (*Dumitrescu*, 1968, 216, fig. 23/6).

Piese de același tip au mai fost descoperite însă și în cadrul depozitelor de la Rudovci și Șorbanovac, plasate cronologic de către R. Vasić în al său orizont I al epocii fierului (800/750 — 650 în. d. Chr.), ceea ce corespunde intervalului Ha B₃ — C. Exemplare similare, dar aparținînd unei alte variante (cu gîtuiturile buclei prinse cu plăcuțe) se întîlnesc și mai departe spre vest, din Croația și Slovenia pînă în Italia de nord, unde se încearcă — de altfel — a li se căuta și originea (*Vasić*, 1977b, 11).

Un exemplar identic a apărut și în nivelul Basarabi (Bosut IIIb) al așezării de la Moșorin „*Peudran*” (*Medović*, 1992, 148, Abb. 28/3). B. Hänsel consideră că originea acestui tip de piese trebuie căutată în spiralele similare de aur din epoca bronzului, realizate tot dintr-o sîrmă dublă cu o buclă la capăt (*Hänsel*, 1976, I, 107—108).

Spre deosebire de varianta cu gituiturile buclei prinse în plăcuțe de bronz, ce se concentrează mai ales în zonele sud-est alpine, exemplarele variantei ce nu prezintă aceste legături, de tipul celor descoperite în Banat, se concentrează cu deosebire în aria vestică a culturii Basarabi, respectiv nord-estul Serbiei și vestul României (Vasić, 1989, 10, sl. 7), putînd fi desemnate sub denumirea de „variantă Basarabi” a acestei categorii de obiecte, ea fiind caracteristică cu deosebire fazelor timpurie și mijlocie a acestei culturi și putînd fi plasată cu deosebire între prima jumătate a sec. VIII — mijlocul sec. VII î. d. Chr..

Brățările și verigile de picior din bronz cu secțiune plan-convexă sînt — de asemenea — tipuri de piese cu o largă răspîndire în mediul culturii Basarabi din sud-vestul României. Brățările au, în general, capetele petrecute și sînt lipsite de decor, fiind descoperite în Banat atît la Iaz (pl. LXI/37—48), Svinîța (pl. LXXXV/18—24), cit și în necropola de la Moldova Veche — „*Ostrov/Groblija*” (pl. XCVIII/2, 5; C/10, 12, 16, 18, 21, 23). Verigile de picior, de aceeași formă ca și brățările, dar ușor mai late și cu capetele puțin distanțate, sînt reprezentate în Banat prin exemplarele descoperite în necropola de la Moldova Veche — „*Ostrov/Groblija*” (pl. XCVIII/6—8, 10—11; XCIX/1—9). Cel puțin pentru teritoriul României existența acestui gen de obiecte acoperă aproximativ intervalul Ha B₃ — D₁, fiind frecvent întîlnite în depozitele seriilor de tip Vințu de Jos — Vaidei, Bîlvănești — Vințu sau Bîlvănești — Ghidici, precum și în celelalte necropole de tip Basarabi din sud-vestul Olteniei.

Alături de acestea, în necropola de la Moldova Veche au mai fost descoperite și verigi de picior din fier cu secțiune ovală sau plan-convexă, în general de aspect semicircular (pl. XCVIII/2, 4, 9, 12, 13—16; XCIX/10—11; C/9, 15, 17, 20, 22).

Colierele torsadate („*torques*”) sînt reprezentate în Banat prin exemplarul de la Iaz (pl. LXI/49) și, probabil, prin fragmentul descoperit în nivelul superior (II) al așezării de la Gornea — „*Țărmuri — Pod Păzăriște*” (pl. LXII/11), ambele putînd fi datate în cursul sec. VIII î. d. Chr..

Pendantivul circular de bronz (*Ringanhänger*) descoperit în același nivel al așezării de la Gornea — „*Țărmuri — Pod Păzăriște*” (pl. LXII/10) reprezintă foarte probabil un accesoriu de harnașament, fiind de asemenea unul dintre cele mai caracteristice produse din metal ale culturii Basarabi, fapt elocvent ilustrat și de aria răspîndirii acestui gen de obiecte (Oancea, 1972, 540 și urm., fig. 1; Kilian, 1975a, Taf. 91; Vasić, 1989, 6, sl. 4). Astfel, pendantivele circulare cu peduncul de tip Ghidici sînt răspîndite îndeosebi în Serbia, vestul României și nord-vestul Bulgariei. O altă grupare de pendantive de acest tip se constată în zonele grecești, ele putînd fi puse în legătură cu posibilitatea existenței în lumea tracică a obiceiului consacării unor piese de echipament militar în sanctuarele grecești. Pendantivele circulare de tip Ghidici pot fi încadrate cu precădere în sec. VIII—VII î. d. Chr., ilustrativ fiind aici și asocierea lor cu o aplică circulară ajurată, o brățară cu capetele petrecute, o fibulă cu două resorturi și secțiune rombică, o fibulă — ochelari cu legătură în formă de opt și două coliere cu capete în formă de „T” (dintre care unul torsadat), constatată în depozitul de la Macedonci în Iugoslavia (Vasić, 1989, 2, sl. 1).

Originea dunăreană (sudul Ungariei, sud-vestul României, nord-estul Serbiei și nord-vestul Bulgariei) a pendantivelor circulare cu peduncul de tip Ghidici a mai fost subliniată deja și cu alte prilejuri în literatura de specialitate, apreciîndu-se — însă — că „este dificil să identificăm „prototipul” din care au

derivat" (Oancea, 1972, 547). Considerăm că un argument convingător în acest sens îl constituie similitudinea existentă între exemplarul descoperit la Gornea — „*Tărmuri — Pod Păzăriște*" (nivelul superior) și acela ce face parte din componența „depozitului” de bronzuri de la Liubcova — „*Tiglarie*” (pl. XII/37).

De asemenea, o apariție deocamdată singulară în Banat o constituie protomele ornitomorfe din bronz prezente în inventarul funerar al Tum. V de la Moldova Veche — „*Ostrov*” (pl. C/2—3), trei dintre acestea fiind atașate printr-o verigă de sîrmă unei fibule din fier și cămașă din bronz de tip Gabrovec 5c, o poziție similară putînd fi presupusă și pentru alt grupaj de trei protome asemănătoare. Pe teritoriul României, obiecte de acest gen au mai apărut în componența depozitelor de bronzuri de la Hunia și Ghidici (Oancea, 1972, 542, pl. 4/1—3; Petrescu—Dîmbovița, 1977, pl. 400/12—13; 402/12). Pe ansamblu, aria lor de răspîndire cuprinde îndeosebi zonele dunărene ale Ungariei și Iugoslaviei, cele din sud-vestul României și din nord-vestul Bulgariei, considerîndu-se că ele derivă din „plastica locală de la sfîrșitul epocii bronzului” (Oancea, 1972, 548).

Printre celelalte obiecte de bronz descoperite în mediul de tip Basarabi din Banat mai pot fi menționate: nasturele cu calotă semisferică ajurată de la Svinița (pl. LXXXV/1), perlele de bronz de diverse dimensiuni, asociate — de regulă — cu mărgelile din pastă sticloasă și caolin (pl. C/5), nasturii cu calota ușor bombată, micile aplici de formă romboidală sau spiralele tubulare din bronz — *Saltaleoni* (pl. XCVIII/1; CI; CII/6) și garnitura ornamentală de la teaca unui cuțit din Tum. V — M. 3 de la Moldova Veche — „*Ostrov*” (pl. C/11).

În categoria pieselor mai comune se înscriu cuțitașele din fier cu limbă la mîner, descoperite în Banat la Svinița (pl. LXXXV/15), Moldova Veche — „*Ostrov*” (pl. XCV/6) și în așezarea Basarabi de la Valea Timișului — „*Rovină*” (pl. LXXXIX/7).

Lipsește, deocamdată, din Banat spadele-pumnal scurte cu lama îndoită și mîner în formă de „T”, bine reprezentate în descoperirile funerare de tip Basarabi din sud-vestul Olteniei sau cele cu lama curbă de tip Trzišće (*Vulpe*, 74 și urm.; Taf. 39).

O problemă mai dificilă o constituie atribuirea psaliei de fier cu cap de cal din Tum. 1 al necropolei de la Ieșelnița (pl. CVIII/14) orizontului cronologic și cultural al culturii Basarabi. Și după părerea noastră, asocierea sa cu materialele de tip Basarabi descoperite în același complex (pl. CVIII/2—8) nu este pe deplin asigurată, cu atît mai mult cu cît tipul în cauză nu pare a fi mai vechi de sec. VI în. d. Chr. (sau de pragul dintre sec. VII și VI în. d. Chr. în zona carpato-dunăreană) (*Vulpe*, 1977, 87; 1986, 59, nr. 84), pe cînd ceramica de tip Basarabi din acest tumul pare a fi totuși caracteristică pentru faza timpurie a acestei culturi, chiar dacă ar fi să ținem cont numai de apariția în acest context a unui fragment ceramic cu formă și ornamentație tipică grupului Gornea — Kalakača (pl. CVIII/2).

Din materialele scoase la iveală în stațiunile bănățene ale culturii Basarabi mai fac parte și alte cîteva categorii de obiecte, realizate din lut ars (fusaiole, ștampile pentru ornamentarea ceramicii, etc.) sau din piatră (rișnițe-zdrobitor și cute).

Dintre acestea, se cuvin a fi remarcate îndeosebi ștampilele de lut ars pentru ornamentat ceramica, descoperite la Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” și Valea Timișului — „*Rovină*” (pl. LX/26; *Gumă*, 1983, 136, pl. XXXII/2),

piese frecvent întâlnite atît în stațiunile aparținînd culturii Basarabi cît și în grupele culturale pre-Basarabi cu ceramică imprimată (Gumă, 1983, 85; Jevtic, 1990).

ORIGINEA, PERIODIZAREA, CRONOLOGIA ȘI LEGĂTURILE CULTURALE ALE DESCOPERIRILOR DE TIP BASARABI DIN BANAT.

Analiza trăsăturilor caracteristice ale ceramicii de tip Basarabi din această regiune ne permite să apreciem — așa cum am arătat și cu altă ocazie (Gumă, 1983, 93) — că nașterea culturii Basarabi s-a petrecut îndeosebi pe baza orizontului cu ceramică neagră, canelată, de tip Gáva — Medias din Banat, care a asimilat participările etno-culturale de tip Insula Banului și Gornea — Kalakača.

În aceste condiții, zonele sudice și sud-vestice ale României (cu deosebire Banatul și Oltenia), precum și regiunile dunărene imediat învecinate din nord-estul Iugoslaviei și nord-vestul Bulgariei trebuie considerate — cel puțin în stadiul actual al cercetărilor — ca arie primară de formare a culturii Basarabi. De aici, începînd cu faza sa mijlocie, aceasta s-a extins și în celelalte zone ale arealului său de manifestare.

Așa cum vom vedea și mai departe, integrarea zonei de sud-vest a României în aria de formare a culturii Basarabi este bine asigurată prin existența în această regiune a celor mai timpurii manifestări ale sale.

Referitor la evoluția și periodizarea internă a culturii Basarabi, sintem de părere că datele oferite prin cercetările și descoperirile efectuate pe teritoriul Banatului ne permit să acceptăm existența unui număr de trei faze în cadrul acesteia.

La baza schemei tripartite de periodizare a culturii Basarabi, pe care voi încerca să o argumentez în cele ce urmează, stau atît unele diferențieri ce pot fi constatate în repertoriul tipologico-ornamental al ceramicii fine și semifine descoperite în stațiunile din Banat ale acestei culturi, precum și poziția cronologică a unor piese de metal ce pot fi atribuite acestor etape.

Faza timpurie (I) se caracterizează — alături de apariția decorului complex (canelat, incizat și imprimat) tipic culturii Basarabi — prin persistența unor elemente de tip Gornea — Kalakača și Insula Banului, cum ar fi liniuțele scurte incizate, imprimeurile în forma literei „epsilon” sau șirurile de „S”-uri mai mari verticale. Dintre tipurile de vase cunoscute în această fază putem aminti pe cele cu corp globular și gît înalt, ceștile, străchinile cu buza invazată (unele mai păstrînd încă decorul torsadat pe buză, foarte caracteristic orizontului anterior de tip Gornea — Kalakača și Insula Banului) și — numai extrem de rar — cele cu buza evazată. De remarcat faptul că, în cazul ceramicii fine și semifine, procentul vaselor sau fragmentelor de vase care prezintă decorul imprimat tipic culturii Basarabi este mai ridicat decît în fazele ulterioare. Cu mici excepții, obiectele de metal ce pot fi atribuite acestei etape de început se plasează în cursul sec. VIII î. d. Chr. (inclusiv în prima sa jumătate). Printre descoperirile reprezentative⁷⁷, considerăm că se înscriu cele efectuate în nivelul superior al stațiunii de la Gornea — „*Tărmuri — Pod Păzăriște*” (pl. LXII—LXIV), groapa Basarabi și presupusul mormînt de la Iaz — „*Dîmb*” (pl. LIX/5, 8, 18, 20—21, 28, 35, 37—38; LXI), materialele din B1 de la Valea Timișului — „*Rovină*” (pl. LXXXVI—LXXXVII) și cele din Tum. 1 de la Ieșelnița (pl. CVIII/2—8). Avînd în vedere prezența străchinii invazate cu orna-

ment torsadat pe umăr, considerăm că tot aici ar trebui plasat și inventarul Tum. 3 de la Moldova Veche — „*Ostrov/Grobli*” (pl. XCIV).

Descoperiri ce pot fi atribuite acestei etape se mai cunosc doar în Transilvania, la Ciunga, Tărtăria și Alba Iulia — „*Lumea Nouă*” (Ciugudean; 1976, fig. 5/1,5; fig. 6; *Vasiliev* — *Aldea* — *Ciugudean*, 1991, 96) sau în nordul Serbiei (*Stojić*, 1986a, T. 28—29; T. X), în celelalte zone din aria de răspindire a culturii Basarabi nemaifiind documentată această fază timpurie.

Ținând cont de toate observațiile și elementele de care dispunem, această primă fază a culturii Basarabi a avut o durată destul de scurtă, ea putând fi datată mai ales în prima jumătate și la mijlocul sec. VIII în. d. Chr.

Faza mijlocie (II) este cea mai reprezentativă pentru stilul caracteristic al culturii de tip Basarabi, fiind — în același timp — cea mai lungă și bine reprezentată prin descoperiri, atât în Banat cât și în întreaga arie pe care a fost răspândită această cultură. Materiale tipice acestui orizont evolutiv au fost descoperite în Banat mai ales la Berzasca — „*Stația de pompă I.F.E.T.*” și „*Ogașul Odului*”, Buchin — „*Sat Bătrîn*”, Caransebeș — „*Măhală*”, Duleu, Gornea — „*Căunița de Jos — Cetate*”, Ilova, Liborajdea, Liubcova — „*Stenca*”, Lugoj, Moldova Veche — „*Vinograda*” și „*Ostrov/Grobli*” (Tum. V—VI), Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*”, Remetea Pogănici (nivelul inferior), Românești — „*Peștera cu apă*”, Sacu, Sinnicolaul Mare, Svința, Valea Timișului — „*Rovirină*”, Vărădia — „*Chilii*”, Vrani și Vraniuț.

Ceramica fină și semifină este, în această fază, aproape în exclusivitate de culoare neagră sau brun-neagră, foarte bine lustruită, în decorul vaselor nemaiputându-se constata elemente de tip Insula Banului sau Gornea—Kakakă. Asocierea tipică a ornamentelor canelate, incizate și imprimate atinge acum apogeul din punct de vedere al complexității motivelor, impresionând atât prin armonia și varietatea combinațiilor cât și prin mărimea suprafețelor decorate ale vaselor. Principalele forme cunoscute în această fază sînt: ceștile cu una sau două toarte suprainălțate, străchinile cu buza invazată sau evazată, cămile cu o toartă, vasele cu corp globular ușor turtit și gît înalt, mai îngust spre buză (inclusiv cele de tip „urnă”), în dimensiunile și variantele cele mai diverse. În această fază, procentul ceramicii ornamentate cu imprimeuri și incizii este, totuși, mai mic decît în etapa timpurie, întîlnindu-se și vase nedecorate sau decorate exclusiv prin caneluri și fațete (în special străchini invazate).

Așa cum am văzut deja, majoritatea obiectelor de metal descoperite în stațiunile aparținînd acestei etape a culturii Basarabi din Banat (fibule cu două resorturi din fier sau fier cu bronz, brățări și verigi de picior din bronz și fier, spirale de buclă, butoni, nasturi și aplici de bronz, protome ornitomorfe, perle de bronz și mărgelile de pastă sticloasă, cuțite de fier, etc.) pot fi datate în special între a doua jumătate a sec. VIII și prima jumătate a sec. VII în. d. Chr., ceea ce presupune — implicit — și datarea în același interval a fazei mijlocii a culturii Basarabi.

Faza tirzie (III) a culturii Basarabi este documentată în Banat cu deosebire prin cîteva locuințe de la Valea Timișului — „*Rovină*” (pl. XC—XCIII) și, eventual, prin inventarul mormîntului de incinerare din T. IV de la Moldova Veche — „*Ostrov*” (pl. XCV).

Ea se caracterizează prin folosirea cu precădere a ornamentelor canelate pe ceramica fină și semifină, pereții vaselor avînd mai ales o culoare brună, brun-gălbui, brun-cărmizie sau brun-neagră și mai puțin neagră. Lustruirea pereților exteriori ai vaselor este mai puțin accentuată. Decorul imprimat este

întilnit acum doar foarte rar, iar cel incizat — deși mai frecvent decât cel imprimat — arată un evident regres față de faza anterioară. Tipologie, predomină străchinile cu buza invazată sau evazată (acestea din urmă fiind decorate exclusiv cu benzi oblice sau verticale de caneluri), vasele globulare cu gîtul ușor evazat și cestile cu o toartă.

Avînd în vedere observațiile stratigrafice efectuate în așezarea de la Valea Timișului, această etapă finală a culturii Basarabi a avut o durată mai scurtă comparativ cu cea mijlocie, ea putînd fi plasată cronologic — după părerea noastră — în a doua jumătate a sec. VII în. d. Chr.

Referitor la cronologia de ansamblu a descoperirilor de tip Basarabi din Banat, trebuie să remarcăm că — mai ales pentru începutul și sfîrșitul său — sînt importante și relațiile ce pot fi stabilite cu manifestările etno-culturale pre- și post-Basarabi din spațiul carpato-dunărean, sau legăturile ce pot fi surprinse cu realități istorico-arheologice contemporane acestora din alte regiuni europene (în special cele din zona alpină și sud-est alpină).

După cum am arătat și cu alt prilej (*Gumă*, 1983, 83 și urm.), utilizarea fibulelor descoperite la Brad și Poiana drept „fosile directe” în fixarea momentului de început al culturii Basarabi nu mai poate fi considerată astăzi așa de sigură, ținînd cont de posibilitățile de revizuire a poziției lor cronologice, deși această constatare nu împietăzește asupra datării primei faze a culturii Basarabi în cursul sec. VIII în. d. Chr.

În acest context, pentru încadrarea cronologică a celei mai timpurii faze a culturii Basarabi din Banat, devine mult mai important raportul ce poate fi stabilit între aceasta și sfîrșitul grupurilor pre-Basarabi de tip Gornea — Kalakača și Insula Banului.

După cum am mai arătat, observațiile stratigrafice realizate într-o serie de stațiuni aparținînd primei epoci a fierului din această regiune demonstrează existența unei succesiuni nemijlocite între grupurile mai sus menționate și cultura Basarabi. Ținînd cont de faptul că sfîrșitul grupului de tip Gornea — Kalakača (și, în funcție de importurile reciproce, inclusiv a celui de tip Insula Banului) nu poate fi plasat mai devreme de începutul fazei B₃ (respectiv a sec. VIII în. d. Chr.), probabil chiar în cursul primei jumătăți a acesteia, dacă e să ținem cont de inventarul metalic al mormîntului colectiv nr. II de la Gomolava, considerăm că începutul fazei timpurii a culturii Basarabi din Banat și zonele imediat învecinate trebuie plasat în consecință.

De asemenea, trebuie subliniat aici și faptul că o serie de materiale ce prezintă legături cu manifestările tipice culturii Basarabi, descoperite mai ales în zonele sud-est alpine, nu pot fi datate înainte de sfîrșitul fazei Ha B₂ ci îndeosebi odată cu faza Ha B₃. Printre acestea pot fi amintite elementele decorative de „stil Basarabi” prezente în faza I a necropolei de la Kleinklein din Austria, la un orizont cronologic corespunzător fazei Ha B₃ (*Dobiat*, 1981, Abb. 7 ; 11/1—2 ca și cele din Tum. K de la Breg/Fröm sau acelea prezente în faza a II-a a așezării de la Gornja Radgona, în Styria slovană (*Teržan*, 1990, 48, fig. 8/18 ; 195, fig. 53).

Pe de altă parte, considerăm că plasarea celor mai timpurii descoperiri aparținînd culturii Basarabi în zona de sud-vest a Olteniei încă din sec. IX în. d. Chr. (*Vulpe*, 1990, 106 și urm. ; *Teržan*, 1990, 73—74) este greu de acceptat, deoarece ea intră în contradicție cu datarea stabilită pentru descoperirile de tip Gornea — Kalakača și Insula Banului în sud-vestul României, a căror evoluție nu se încheie înainte de sfîrșitul sec. IX, chiar începutul sec. VIII în. d. Chr.

În acest context, apreciem că începutul culturii Basarabi trebuie plasat în prima jumătate sau, cel mai devreme, la începutul sec. VIII în. d. Chr..

Pentru sfârșitul culturii Basarabi în Banat, deosebit de importante sînt materialele descoperite în complexe atribuite etapei tîrzii a acestei culturi, cercetate în așezarea de la Valea Timișului — „*Rovină*”. Faptul că străchinile cu buza evazată, decorate exclusiv prin benzi de caneluri verticale și oblice pe buză, descoperite în aceste locuințe (pl. XCI/9; XCIII/1) au bune paralele îndeosebi în tipul combinatoriu nr. 2 de la sfârșitul fazei Ferigile — Sud, plasată la mijlocul și în a doua jumătate a sec. VII în.d.Chr. (*Vulpe*, 1977, Abb. 8/1, 8; 10/A₁) ar putea să reprezinte — alături de acceptarea unei poziții cronologice similare și pentru locuințele de tip Basarabi tîrziu de la Valea Timișului — și posibilitatea unei evoluții oarecum sincrone între faza Ferigile I (așa cum a fost ea mai recent datată — a doua jumătate a sec. VII în.d.Chr.) și etapa tîrzie a culturii Basarabi din Banat, ce poate fi datată în acest fel la mijlocul și în a doua jumătate a sec. VII în.d.Chr..

Așa cum vom vedea în continuare, evoluția ulterioară a manifestărilor de acest tip la începutul etapei tîrzii din prima epocă a fierului poate fi urmărită pe teritoriul Banatului îndeosebi prin descoperirile din nivelul superior al așezării de la Remetea Pogănici — „*Dealul Păscoani*” sau prin alte manifestări sincrone acesteia, dar de alt aspect cultural, cum ar fi cele de la Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” și Vrani.

În acest fel, cred că sîntem îndreptățiți să considerăm că evoluția culturii Basarabi pe teritoriul Banatului a avut loc între prima jumătate, cel mai devreme începutul sec. VIII în.d.Chr. și a doua jumătate sau sfârșitul sec. VII în.d.Chr., ea născîndu-se organic din manifestările pre-Basarabi de tip Insula Banului și Gornea — Kalakača, grefate pe fondul cu ceramică canelată de tip Gáva — Mediaș, și dînd naștere — la rîndul său — primelor manifestări culturale din etapa tîrzie a primei epoci a fierului (Hallstatt tîrziu) în această regiune de sud-vest a României.

ETAPA TÎRZIE DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI (HALLSTATT TÎRZIU) ÎN SUD-VESTUL ROMÂNIEI

Cunoștințele noastre despre evoluția etno-culturală din Banat în ultima etapă a epocii fierului sînt destul de lacunare în acest stadiu de cercetare, avînd în vedere numărul mic de stațiuni investigate pînă în prezent, precum și faptul că multe dintre materialele ce pot fi atribuite acestui orizont sînt reprezentate prin descoperiri accidentale.

În acest moment, principalele stațiuni și descoperiri izolate care pot fi atribuite etapei tîrzii din prima epocă a fierului în sud-vestul României sînt reprezentate prin nivelele finale ale așezărilor „hallstattiene” de la Remetea Pogănici — „*Dealul Păscoani*”, Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” și Vrani — „*Dealul Morîșchii*”, prin necropola tumulară de incineratie de la Ieșchița sau mormintele izolate de la Brebu și Ilidia, prin „depozitul” de bronzuri de la Drencova (Drencova II) și prin cîteva materiale scoase la iveală în hotarul localității Moldova Veche, precum și prin binecunoscutul coif de tip greco-illir de la Berzovia (Jidovin). Tot aici ar mai putea fi amintite și cîteva obiecte de metal (fibule, brățări și ace din bronz sau chiar argint) ce fac parte din vechi colecții particulare ajunse în patrimoniul muzeelor bănațene (cum ar fi col.

Pongracz de la Muzeul Banatului, Timișoara). Din păcate, pentru acestea — în lipsa precizării locului de descoperire — nu avem totală certitudine că au fost scoase la iveală pe teritoriul Banatului, unele putând să provină din sudul Dunării.

Cercetările de mică amploare desfășurate pe „Dealul Păscoani” de la Remetea Pogănici (Stratan, 1961) au pus în evidență existența unei așezări din prima epocă a fierului pe platoul oval al acestuia (220×150 m), fortificată cel puțin cu un șanț de apărare în zona nordică, unde există o sa de legătură cu masivul deluros înconjurător. Conform observațiilor stratigrafice publicate, în cuprinsul acesteia au putut fi diferențiate două nivele de locuire. În materialul ilustrativ care însoțește sumarul raport de săpătură sint prezentate o serie de vase întregi sau fragmentare din ambele nivele ale acestei așezări (pl. CV—A/6—16), respectiv vase globulare cu gîtul mai scund sau mai înalt arcuit spre exterior, cești cu una sau două toarte (unele suprainălțate cu proeminențe pe partea superioară sau de tip „ansa lunată”), străchini și castroane cu buza invazată sau evazată (prezentînd uneori și lobi), etc., decorate exclusiv prin canelare. Cel mai bun indiciu cronologic pentru aceste descoperiri este reprezentat — în lotul deja publicat — de o strachină cu buza evazată, ornamentată prin grupe de caneluri verticale și oblice (pl. CV/16), care are cele mai bune analogii în exemplare aproape identice provenind din complexe Basarabi tîrzii de la Valea Timișului (pl. XCI/9; XCIII/1) sau în tipul combinatoriu 2 din cadrul fazei Ferigile—Sud/Ferigile I (Vulpe, 1977, Abb. 8/1, 8). Tot aici trebuie să precizăm că din perimetrul aceleiași așezări provine și material ceramic tipic pentru cultura Basarabi (pl. LXIX/10—16). Ținînd cont de faptul că strachina menționată mai sus a fost atribuită de I. Stratan nivelului inferior al așezării de la Remetea Pogănici, putem presupune că acesta fie că urmează unui nivel de tip Basarabi ce n-a fost surprins sau ilustrat de I. Stratan, fie că reprezintă un nivel aparținînd fazei tîrzii a culturii Basarabi, putînd fi datat astfel ori la mijlocul sau în a doua jumătate a sec. VII î.d.Chr., ori la sfîrșitul sec. VII — prima jumătate a sec. VI î.d.Chr.. Oricum, este sigur că măcar cel de al doilea nivel stabilit de I. Stratan la Remetea Pogănici poate fi datat cu siguranță în cursul sec. VI î.d.Chr. și atribuit etapei tîrzii din prima epocă a fierului în zona piemontană a Banatului. Aspectul general al ceramicii descoperite pe „Dealul Păscoani” de la Remetea Pogănici demonstrează — pentru această zonă — evoluția organică a culturii Basarabi spre manifestări tipice sau foarte apropiate aceloră de tip Ferigile I—II.

Această constatare este sprijinită și de mormîntul de incinerare descoperit accidental la Brebu (Leahu, 1965; Vulpe, 1990, Taf. 58 — B/1—4). Alături de un vas borcean ornamentat cu un briu în relief alveolat întrerupt de proeminențe lățite, folosit ca urnă funerară, și un fragment de la o strachină cu buza invazată, decorată cu fațete mari, oblice, și proeminențe conice, utilizată probabil drept capac al urnei funerare, din inventarul acestuia mai făceau parte două vîrfuri de lance fragmentare, din fier, și o sabie — tot fragmentară — cu lama îndoită în unghi față de limba minerului și un singur tăiș, realizată din același material (pl. CVII — B/3—6). Exemplarul de sabie de la Brebu a fost atribuit recent de Al. Vulpe tipului Telești al acestei categorii de săbii și încadrat — în mare — pe parcursul sec. VI—IV î.d.Chr. (Vulpe, 1990, 79—81), ceea ce presupune plasarea în consecință a mormîntului descoperit la Brebu într-un orizont cronologic și cultural de tip Ferigile II final — III și datarea

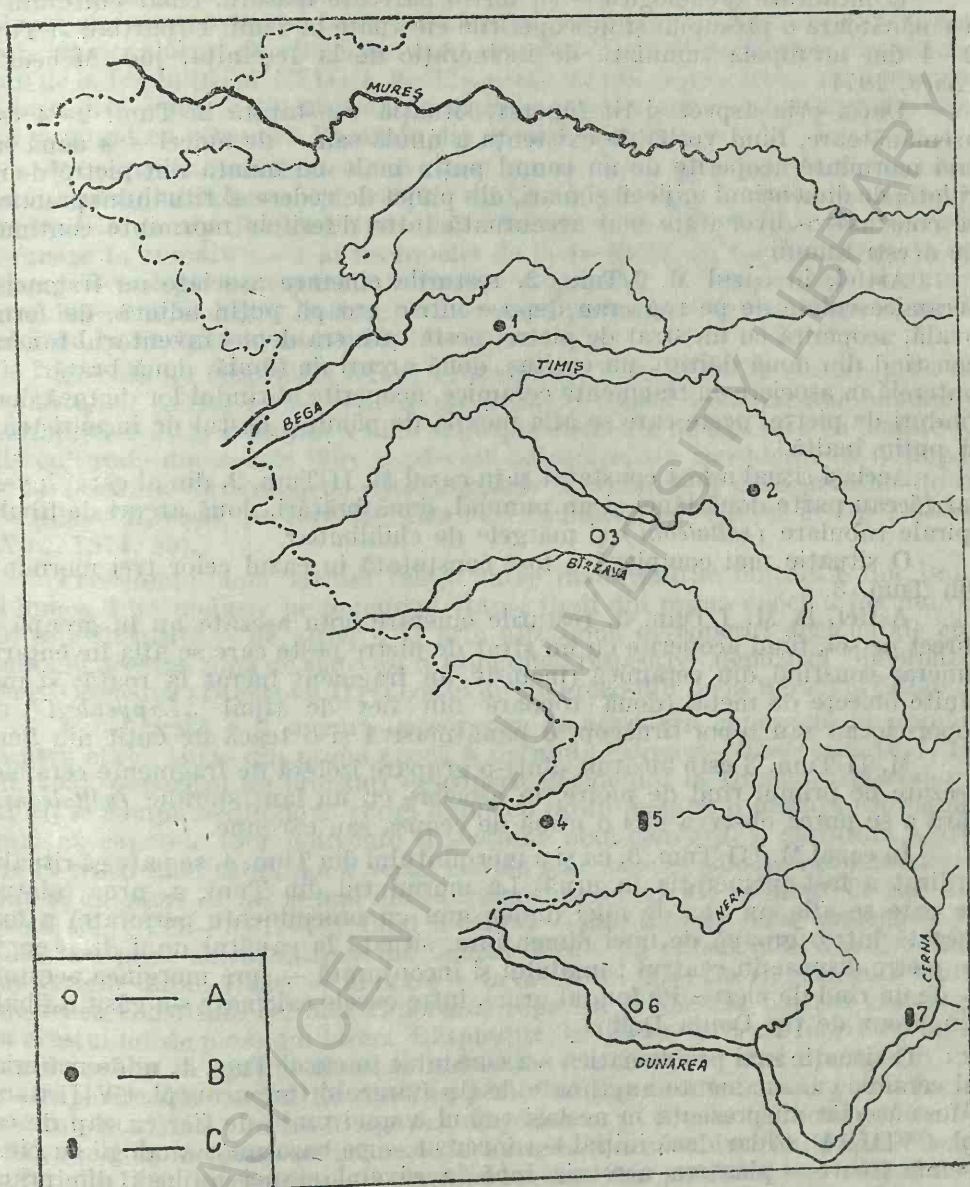

Fig. 9 — Descoperiri din perioada tîrzie a primei epoci a fierului în Banat : A. — descoperiri izolate; B. — așezări; C. — necropole și morminte izolate. Localități : 1. — Remetea Mare — „Gomila lui Gabor”; 2. — Remetea Pognici; 3. — Berzovia; 4. — Vrani; 5. — Ildia; 6. — Moldova Veche; 7. — Ieșelnița.

sa mai largă, undeva în intervalul cuprins între sfârșitul sec. VI — prima jumătate a sec. IV în.d.Chr..

O încadrare cronologică — și, într-o oarecare măsură, chiar culturală — asemănătoare o presupun și descoperirile efectuate în Tum. 1 (parțial) și Tum. 2—4 din necropola tumulară de incineratie de la Ieșelnița, jud. Mehedinți (Nica, 1974).

Dacă, prin aspect și rit funerar, situația constatată în Tum. 2—4 este asemănătoare, fiind vorba de existența a unuia sau — de obicei — a două sau trei morminte acoperite de un tumul puțin înalt cu manta din pietre de riu rulate, de dimensiuni mijlocii și mari, din punct de vedere al ritualului practicat se constată o diversitate mai accentuată între diferitele morminte conținute de acești tumuli.

Astfel, în cazul M. I/Tum. 2, resturile cinerare asociate cu fragmente ceramice culese de pe rug erau depuse într-o groapă puțin adâncă, de formă ovală, acoperită cu un strat de pietre, peste care era depus inventarul funerar constând din două dăltițe, un cuțitaș, două arcure de fibulă, două brățări și o buterolă în asociere cu fragmente ceramice, acoperite la rîndul lor de încă două rînduri de pietre, peste care se afla movila de pămînt, destul de inconsistentă și puțin înaltă.

Același ritual a fost constatat și în cazul M. II/Tum. 2, din al cărui inventar făceau parte două lînci și un pumnal, două brățări, două arcure de fibulă, spirale tubulare (*saltaleoni*) și mărgelile de chihlimbar.

O situație mai complexă a fost constatată în cazul celor trei morminte din Tum. 3.

Astfel, la M. I/Tum. 3, resturile cinerare erau așezate nu în groapă ci direct pe sol, fiind acoperite cu un strat de pietre peste care se afla inventarul funerar constând din ceramică (inclusiv un fragment lucrat la roată) și mai multe obiecte de metal (două topoare din fier de tipul „*Lappenbeil*”, un topor-ciocan sau topor-tîrnăcop, o pană masivă și o teacă de cuțit din fier).

M. II/Tum. 3 este alcătuit dintr-o grupare izolată de fragmente ceramice așezate pe primul rînd de pietre, în asociere cu un lanț spiralic (*saltaleoni*), fără a se putea observa nici o urmă de cenușă sau cărbune.

În cazul M. III/Tum. 3, ca și a mormîntului din Tum. 4, se pare că ritualul utilizat a fost incineratia în urnă. La mormîntul din Tum. 4, urna (alături de care se afla un vas de mici dimensiuni cu proeminente perforate) a fost așezată într-o groapă de mici dimensiuni, situată la capătul unui dreptunghi de pietre dispuse în centrul tumulului și înconjurată — spre marginea acestuia — de un rînd de pietre. Pe fundul urnei, între oasele calcinate s-a găsit o fibulă din bronz de tip Donja Dolina.

O situație mai problematică s-a constatat în cazul Tum. 1, unde materialul ceramic cu ornamente imprimate de tip Basarabi timpuriu (pl. CVIII/2—8) a fost asociat cu prezența în același tumul a unei psalii de fier cu cap de cal (pl. CVIII/14). Chiar dacă inițial s-a încercat — pe baza unor analogii cu piese asemănătoare — plasarea acestuia încă la nivelul etapei mijlocii din prima epocă a fierului („Hallstatt mijlociu”), ținînd cont de faptul că cele mai bune paralele cronologice ce pot fi stabilite pentru acest tip de piese (Szentes-Vekertzug, Curtea de Argeș, Histria, Tariverde) sprijină datarea sa cu deosebire în sec. VI în.d.Chr. (mai curînd spre mijlocul și a doua jumătate a acestuia). Diferența cronologică între orizontul la care pot fi încadrate materialele de tip Basarabi scoase la iveală în Tum. 1 al necropolei de la Ieșelnița și cel la care se

situează psalia de fier cu cap de cal descoperită în același tumul (a doua jumătate a sec. VI în.d.Chr.) exclude — după părerea noastră — orice posibilitate de asociere între acestea, chiar și în cazul în care am considera ceramica Basarabi de aici ca aparținând fazei târzii a acestei culturi. Ca atare, este mult mai probabil ca, alături de alte fragmente ceramice care au analogii în ceilalți tumuli de la Ieșelnița (pl. CVIII/1, 9—11), psalia de fier cu cap de cal să reprezinte — în cadrul Tum. 1 din această necropolă — o înmormântare secundară, ulterioară gropii cu ceramică Basarabi din același complex.

Prin caracteristicile de rit și ritual funerar ca și prin trăsăturile specifice ale inventarului funerar (pl. CVIII—CIX), cu analogii în acela constatat la necropolele de tip Ferigile, Dobrina — Ravna și Donja Dolina, descoperirile efectuate în tumulii 2—4 ai necropolei de la Ieșelnița au fost încadrate la un orizont cronologic corespunzător fazelor Gogoșu II — Ferigile IIB și datate între 500—450 în.d.Chr., în funcție de vechea periodizare și cronologie a cimitirului de la Ferigile (Nica, 1974, 37—38).

Dincolo de multiplele relații ce au putut fi stabilite cu manifestările de tip Ferigile, ținând totuși cont de apariția în cadrul inventarului funerar al mormintelor de la Ieșelnița a unor multiple elemente de legătură cu manifestările culturale din zonele illire nord-vest balcanice, s-a considerat că necropola de la Ieșelnița ilustrează un aspect aparte în ansamblul descoperirilor de tip Ferigile — Bîrsești, pe care M. Nica l-a denumit *grup cultural de tip Ieșelnița* (Nica, 1974, 39).

Persistența unor strînse relații între manifestările culturale din Banat și lumea illiră inclusiv pe parcursul etapei târzii din prima epocă a fierului (Ha D) este ilustrată — de altfel — și prin alte două descoperiri accidentale efectuate în această zonă de sud-vest a României, respectiv „depozitul” de bronzuri de la Drencova (Drencova II) și coiful de tip greco-illir de la Berzovia (Jidovin).

Considerată a fi singura descoperire de acest gen cunoscută în România pentru etapa târzie din prima epocă a fierului (Petrescu—Dîmbovița, 1977, 165, pl. 403), depozitul de bronzuri descoperit accidental la Drencova (Iaroslasci, 1973) se compune din două verigi duble cu protuberanțe, o brățară neornamentată cu capetele ușor petrecute și secțiune plan-convexă, o garnitură ajurată de la teaca unei săbii, două verigi simple mai mici, o plăcuță aproximativ rotundă cu găuri de nit și mai multe fragmente de spirale tubulare de tip saltaleoni (pl. CVII — C/7—19), fiind încadrat — mai ales pe baza analogiilor stabilite cu piese asemănătoare din zonele illire — în cursul fazei Ha D. Alături de verigile duble, fixate — în mare — la orizontul fazei Ha D, garnitura ajurată de teacă constituie cel mai important reper în precizarea poziției cronologice a acestui lot de piese din bronz. Răspândite, în câteva variante foarte apropiate, cu deosebire în spațiul Europei sud-estice (cu excepția unei descoperiri mult extrapolate din nordul Europei, respectiv al Danemarcei), mai precis în sud-vestul României, vestul Bulgariei, Iugoslavia și Grecia (Kilian, 1975a, Taf. 84), acest tip de piese se întâlnește la Ferigile îndeosebi în tipul 3 combinatoriu (Ferigile IIA), ceea ce implică plasarea lor în prima jumătate a sec. VI în.d.Chr. (Valpe, 1977, Abb. 13—A/a, B/b; 14—A/b, B/h, k; 1979), presupunând — în același timp — plasarea depozitului de la Drencova în cursul sec. VI în.d.Chr..

Deși se menționează că la locul descoperirii nu s-au găsit indicii în acest sens, avînd în vedere că majoritatea obiectelor ce fac parte din componența depozitului de la Drencova constituie în mod evident accesorii de echipament

militar, nu este deloc exclus ca ele să fi aparținut inițial unui inventar de mormint.

Același lucru cred că se poate presupune și în cazul coifului de tip greco-illir (pl. CVII/1), descoperit încă de la sfîrșitul secolului trecut în apropierea localității Berzovia — Jidovin (*Téglás*, 1897, 28—31; *Milleker*, 1899, 90—92) și plasat de către D. Berciu la începutul sau către mijlocul sec. V în.d.Chr. (*Berciu*, 1958, 448). Mai recent, reanalizînd posibilitățile de încadrare cronologică mai precisă ale acestei piese, autorul acestor rînduri l-a circumscris unei variante mai tîrzii a tipului Pflug IIIA, apreciînd că el poate fi datat mai curînd în a doua jumătate a sec. V și, poate, chiar la începutul sec. IV în.d.Chr. (*Gumă*, 1991, 93). În acest fel, coiful de la Berzovia (Jidovin) ar reprezenta pentru Banat una dintre cele mai tîrzii piese de metal aparținînd etapei finale din prima epocă a fierului și — ca atare — poate fi considerat ca un „*terminus post quem*” pentru sfîrșitul acesteia și începutul celei de a doua epoci a fierului în Banat.

Descoperirilor din zona piemontului bănățean menționate mai sus li se mai pot adăuga acelea efectuate la Ilidia și Moldova Veche. Din nefericire, acestea nu prezintă elemente mai precise de datare.

Astfel, în cursul cercetărilor efectuate în perimetrul complexului feudal timpuriu de la Ilidia — „*Oblîta*” au fost descoperite și unul sau două morminte de incinerare, urna unuia dintre acestea aflîndu-se la Muzeul Reșița. Ea este lipsită de decor și realizată dintr-o pastă mai grosieră de culoare brună, avînd în aspect bitronconic și buza arcuită spre exterior. Analogia ce se poate face cu un vas aproape identic descoperit în așezarea de la Remetea Pogănicei — „*Dealul Păscoani*” (pl. CV — B/8) ⁷⁸ ar indica posibilitatea încadrării sale în prima jumătate a sec. VI în.d.Chr.. Un exemplar aproape identic, dar miniaturizat, a fost descoperit și în L₁/1988 de la Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” (*Medeleț*, 1991, 68, fig. 5/2).

De asemenea, dintr-un lot de vase fragmentare ce au apărut într-o ruptură din malul Dunării, în apropierea localității Moldova Veche (nefiînd exlus să fi făcut parte tot din inventarul unui mormint) se poate aminti aici, alături de o strachină invazată cu buza torsadată, și o ceașcă pinteacoasă, de aspect bitronconic, cu buza dreaptă și toartă suprainălțată, decorată prin caneluri oblice, în stil „turban” și proeminente conice în zona diametrului maxim (pl. CVI/1). Avînd cele mai apropiate analogii tot în exemplarele asemănătoare descoperite în necropola de la Ferigile (*Vulpe*, 1967, pl. VII), ceașca de la Moldova Veche face parte dintr-un complex ce poate fi datat — în mare — între sec. VI—V în.d.Chr..

Incomparabil mai importantă este documentația arheologică referitoare la această ultimă etapă din prima epocă a fierului în zonele de cîmpie din vestul Banatului românesc. Singurele descoperiri cît de cît reprezentative pentru aceasta au fost efectuate pînă în prezent doar în așezările de la Vrani și Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*”.

Cu ocazia unor cercetări de mică amploare desfășurate în cursul anului 1989, în cadrul așezării „hallstattiene” de la Vrani — „*Dealul Morîșchii*” (în cîmpia Carașului) s-a putut delimita un nivel cu ceramică nedecorată sau decorată exclusiv prin caneluri, ce poate fi atribuit unui orizont post-Basarabi din această zonă și care suprapunea direct nivelul cu depuneri aparținînd culturii Basarabi din această așezare. Avînd în vedere că materialul de aici nu a putut fi prelucrat pînă în acest moment, nu sîntem în măsură să facem acum și alte precizări asupra atribuirii culturale sau a încadrării cronologice a acestuia.

Informații ceva mai substanțiale în legătură cu acest aspect ne oferă, în schimb, inventarul unei locuințe cercetate — și recent publicate — din cadrul așezării de la Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” (Medeleț, 1991).

Aceasta (L₁/1988) avea o formă patrulateră cu colțurile ușor rotunjite și prezenta — alături de faza inițială — încă două faze de refaceri succesive ultima dintre ele fiind distrusă în urma unui puternic incendiu. Într-o nișă practică în colțul vestic, sub podina fazei a II-a, a fost surprinsă o depunere rituală compusă din opt vase (Medeleț, 1991, fig. 17/2, 4).

Inventarul celor trei faze ale acestei locuințe se compune exclusiv din ceramică, cea din categoria fină și semifină fiind ornamentată aproape exclusiv prin canelare sau fațetare (pl. CIV). În repertoriul tipologic-ornamental al vaselor descoperite în cadrul acesteia se remarcă cele în formă de sac sau borcean, cu buza dreaptă sau ușor arcuită spre exterior, decorate prin briuri în relief simple sau crestate și proeminente lătite, vasele bitronconice de tip „urnă”, cu gât înalt și buza răsfriată la exterior, simple sau decorate cu ornamente canelate și proeminente-apucători lătite sau străchinile cu buza invazată ornamentate cu caneluri, fațete și proeminente pe umăr. O categorie aparte și deosebit de caracteristică pentru această descoperire o constituie ceștile cu una sau două toarte puternic suprainălțate, decorate cu proeminente lătite, aplati-zate, și caneluri sau fațete dispuse în registre verticale sau oblice pe pîntec, acestea putînd fi structurate în trei tipuri de bază. Primul este reprezentat de ceșcuțele cu corp arcuit și partea inferioară foarte joasă, avînd toarta disproporționat de înaltă și prevăzută cu butoni în partea superioară. În cel de-al doilea se încadrează cele cu corpul aproape drept sau ușor bitronconic, prevăzute cu două toarte late suprainălțate. În sfîrșit, cel de-al treilea cuprinde ceștile cu o toartă suprainălțată de tip „ansa cornuta”.

Deși această locuință a fost încadrată inițial în fazele Ha B₂ — B₃⁷⁹, considerăm că există totuși o serie de argumente care impun plasarea ei mai curînd la un orizont cronologic imediat ulterior manifestărilor de tip Basarabi din aceeași zonă, respectiv o datare către sfîrșitul sec. VII și prima jumătate a sec. VI î.n.d.Chr..

În acest sens, putem menționa asemănarea frapantă existentă între vasul miniaturizat de tip urnă bitronconică și exemplarele descoperite la Remetea Pogănici și Ilidia, prezența în cadrul materialului ceramic de la Remetea Pogănici a unei toarte de tip „ansa cornuta” absolut identică cu aceea a ceștilor de la Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*”, precum și unele analogii ce pot fi stabilite cu o serie de manifestări ceramice aparținînd orizontului de tip Bosut IIIc din nordul Serbiei, în special pentru ceștile cu una sau două toarte ornamentate cu caneluri sau fațete pe pîntec (Medović, 1978, T. CIV/2,5; Vasić, 1987b, sl. 32/3; Hänsel — Medović ș.a., 1992, Taf. 53/2—3; 56/1). Cești oarecum asemănătoare celor de la Remetea Mare se regăsesc și în inventarul necropolei de la Ferigile (Vulpe, 1967, pl. VI—VII), la orizontul fazei Babadag III (Morintz, 1987a, 51, fig. 9/15) și chiar la acela al descoperirilor de tip scitic din Transilvania (Vasiliev, 1980a, pl. 8/8). Pe de altă parte, plasarea descoperirilor efectuate în L₁/1988 de la Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” la un orizont pre-Basarabi este greu de acceptat într-o zonă în care — așa cum am văzut anterior — la acest palier cronologic este bine documentată prezența grupului Gornea — Kalakača. O evoluție sincronă, pe același spațiu, a descoperirilor de tip Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” și a celor de tip Gornea — Kalakača

este puțin probabilă, cu atât mai mult cu cât repertoriul ceramic al acestora nu evidențiază eventuale contacte sau influențe reciproce.

Deși se naște tot pe un fond Basarabi, descoperirile de tip Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” evidențiază o evoluție post-Basarabi diferită în zona de câmpie din vestul Banatului față de cea constatată în regiunea sa piemontană, foarte probabil ca urmare a receptării unor componente etno-culturale dinspre regiunile Dunării mijlocii, diferite de acelea de tip Ferigile.

Evoluția culturală ulterioară orizontului la care pot fi plasate descoperirile de tip Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” în zonele vestice ale Banatului, până la apariția în această regiune a primelor manifestări de tip Latène (cum ar fi acelea reprezentate prin inventarul necropolei celto-dacice de la Remetea Mare — „*Gomila lui Pitul*”) este — cel puțin deocamdată — imposibil de descifrat, în lipsa unor descoperiri cât de cât semnificative.

Totuși, chiar și în condițiile sumarei documentații de care dispunem în acest moment, credem că — pe baza datelor oferite de cele câteva stațiuni și descoperiri prezentate mai sus — se poate reconstitui, măcar în linii cu totul generale, o imagine cât de cât veridică a diverselor orizonturi culturale și cronologice din evoluția etapei târzii a primei epoci a fierului din Banat.

Astfel, intervalului cuprins între sfârșitul sec. VII și prima jumătate a sec. VI î.n.d.Chr., ce constituie o primă fază a „Hallstattului târziu” din Banat, îi corespund manifestări de genul celor ilustrate prin descoperirile din L₁/1988 de la Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” (pentru zona vestică) și prin cele din nivelul superior al așezării de la Remetea Pogănici — „*Dealul Păscoani*” (pentru zonele piemontane). Deși ambele au la bază fondul local de tip Basarabi din etapa mijlocie a primei epoci a fierului, ele reprezintă două aspecte culturale distincte, spre deosebire de grupa de tip Remetea Mare, descoperirile de la Remetea Pogănici ilustrând o evoluție asemănătoare cu aceea a grupului cultural de tip Ferigile. Aceluiași orizont îi pot fi atribuite și mormintele de incinerare de la Ilidia — „*Oblita*” sau „*depozitul*” de bronzuri de la Drencova.

Fazei imediat următoare, ce poate fi plasată în a doua jumătate a sec. VI și prima jumătate a sec. V î.n.d.Chr., îi aparțin necropola tumulară de incinerare de la Ieșelnița și descoperirea accidentală de la Moldova Veche, ele putând fi situate aproximativ la orizontul fazelor Ferigile IIB — IIIA.

În sfârșit, cea de a treia și ultima fază a „Hallstattului târziu” din Banat, respectiv intervalul cuprins între a doua jumătate a sec. V și prima jumătate a sec. IV î.n.d.Chr. este reprezentată prin inventarul mormintului de incinerare descoperit la Brebu și prin coiful de bronz de tip greco-illir de la Berzovia (Jidovin).

În acest fel, sfârșitul primei epoci a fierului în Banat poate fi situat undeva între orizontul cronologic al coifului greco-illir de la Berzovia și cel ilustrat prin mormintul Latène timpuriu de la Cuptoare — „*Sfioea*” (Oprinescu, 1987), care poate fi plasat — după părerea noastră — la mijlocul sau în a doua jumătate a sec. IV î.n.d.Chr. (Gumă, 1991, 99). Ca atare, credem că granița dintre prima și cea de a doua epocă a fierului ar putea fi plasată către sfârșitul primei jumătăți sau la mijlocul sec. IV î.n.d.Chr..

PRELUCRAREA METALELOR ÎN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI DIN SUD-VESTUL ROMÂNIEI

Descoperirile arheologice înregistrate până în prezent pe teritoriul Banatului demonstrează — prin bogăția și varietatea obiectelor de metal scoase la iveală — că, pe parcursul primei epoci a fierului, în această zonă de sud-vest a României s-a desfășurat o intensă activitate de prelucrare a diverselor metale (aur, bronz, fier și — mai puțin — argint), activitate ce a fost facilitată și de existența în regiune a surselor de materie primă (așa cum am arătat deja în capitolul referitor la cadrul natural).

1. METALURGIA AURULUI

Deși multe dintre obiectele izolate sau tezaurele de aur atribuite Bronzului târziu sau perioadei de tranziție spre prima epocă a fierului au fost descoperite și chiar înregistrate în literatura de specialitate încă de la sfârșitul secolului trecut, iar V. Pârvan a făcut mai apoi o serie de referiri exprese la unele descoperiri de acest gen din Banat, respectiv la cele de la Firiteaz și Carani (*Pârvan*, 1926, 325—327), după care ele au fost cuprinse în amplul repertoriu al lui M. Roska (1942), D. Popescu este primul dintre specialiștii români care a abordat mai amănunțit problemele tipologice și cronologia pieselor de aur din Banat, în contextul studiului său de sinteză dedicat prelucrării aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană (*Popescu D.*, 1956).

Ulterior, acestea au fost rediscutate de către M. Rusu într-un articol referitor la metalurgia aurului din Transilvania în fazele Bz. D și Ha A (*Rusu*, 1972a) și în teza sa de doctorat asupra metalurgiei bronzului din aceeași regiune (*Rusu*, 1972b).

Într-o cunoscută lucrare de sinteză referitoare la anumite orizonturi de descoperiri conținând piese de aur și bronz din „bazinul carpatic” (*Mozsolics*, 1973a), cercetătoarea maghiară A. Mozsolics a făcut dese trimiteri și la piesele sau tezaurele de aur din Banat, încadrându-le — în marea lor majoritate — la nivelul orizonturilor de tip B. IVa (Forró) și B. IVb (Ópályi).

De asemenea, cele mai importante dintre acestea au fost prezentate și de către Vl. Dumitrescu în volumul pe care l-a dedicat artei preistorice din România (*Dumitrescu*, 1974).

Publicind tezaurele de la Sacoșu Mare și Căuaș, D. Popescu va relua — la rindul său — discutarea problematicei generale a descoperirilor de acest fel din Ungaria și România, inclusiv a celor de pe teritoriul Banatului (Popescu D., 1975).

În sfârșit, un loc aparte în contextul acestei discuții îl deține descoperirea și publicarea relativ recentă a spectacolului tezaur din aur de la Hinova (Davidescu, 1981a—b).

În prezent, se cunosc pe teritoriul Banatului un număr de 15 puncte din care provin obiecte izolate sau tezaure de aur.

Repertoriul pieselor și tezaurelor de aur din Bronzul târziu și perioada de tranziție spre prima epocă a fierului descoperite în Banat.

1. — *Alioș* (jud. Timiș)
Lanț format din patru inele de aur (Roska, 1942, 281, nr. 29; Rusu, 1972a, 44, nr. 4).
2. — *Armeniș* (jud. Caraș-Severin)
Tezaur de obiecte din aur: două sirme, o perla bitroneonică din placă de aur și o brățară cu secțiune rombică (Roska, 1942, 218, nr. 82; Rusu, 1972a, 44, nr. 6).
3. — *Birchiș* (jud. Arad)
Tezaur compus din patru bare cu secțiune rombică (Roska, 1942, 157, nr. 83; Rusu, 1972a, 44, nr. 10).
4. — *Bocșa Montană* (jud. Caraș-Severin)
O spirală de aur cu bară rombică în secțiune (Roska, 1942, 204, nr. 107; Rusu, 1972a, 44, nr. 11).
5. — *Carani* (jud. Timiș)
Tezaur compus din trei spirale din sîrmă de aur (una cu capătul torsionat și o placă ovală ornamentată cu motive punctate (Popescu D., 1956, 229, fig. 147; Rusu, 1972a, 44, nr. 15).
6. — *Cerneteaz* (jud. Timiș)
O brățară spiralică de aur (Rusu, 1972a, 45, nr. 18).
7. — *Cornești — Jadani* (jud. Timiș)
Tezaur compus din opt brățări, șase fiind din placă și două din sîrmă împletită (Rusu, 1972a, 45, nr. 21).
8. — *Dalci* (jud. Caraș-Severin)
Două fragmente de brățări sau coliere torsionate (Rusu, 1972a, 45, nr. 26).
9. — *Dumbrava* (jud. Timiș)
Ghem de sîrmă din aur (Roska, 1942, 110, nr. 1; Rusu, 1972a, 46, nr. 28).
10. — *Firiteaz* (jud. Arad)
Tezaur compus din 16 brățări de aur: două cu bara masivă crestată, ornamentate cu linii incizate și terminate cu câte două spirale la capete; patru cu bara rombică, ornamentate cu linii punctate și terminate cu câte o spirală în capete; opt brățări masive cu bara rombică (una ornamentată cu două linii longitudinale punctate și alta cu linii incizate); o brățară din placă de aur și două gHEME de sîrmă (Popescu D., 1956, 212 și urm.; Rusu, 1972a, 46, nr. 29).
11. — *Mehadia* (jud. Caraș-Severin)

12. — *Recaș* (jud. Timiș)
O brățară masivă din aur, ornamentată cu creștături (*Rusu*, 1972a, 48, nr. 49).
13. — *Sacoșu Mare* (Jud. Timiș)
Tezaur de aur compus din : trei brățări cu câte două spirale la capete ; două brățări cu câte o spirală la capete, transformate în spirale duble ; șapte brățări cu secțiune rombică ; șase brățări cu secțiune rombică, răsucite într-o spirală ; fragment dintr-o brățară cu patru spirale la capete, ornamentată cu trei rînduri de proeminente ; patru fragmente de sîrmă ; două bare fragmentare din aur (*Rusu*, 1972a, 48, nr. 50 ; *Popescu D.*, 1975, 41 și urm.).
14. — *Sînandrei* (jud. Timiș)
Mai multe fragmente de brățări și o sîrmă spiralică de aur lungă de 1,5 m (Inf. Fl. Medeleț).
15. — *Slatina Timiș* (jud. Caraș-Severin)
Lanț de aur compus din nouă verigi cu secțiune rectangulară (*Milleker*, 1897, 103 ; *Roska*, 1942, 281, nr. 34 ; *Popescu D.*, 1956, 228 ; *Rusu*, 1972a, 49, nr. 60).

Probleme de tehnologie

În epocile presistorice, aurul a fost obținut fie prin spălarea nisipurilor aurifere de pe văile unor riuri ce curg prin zone bogate în zăcămintele de acest fel, fie — într-un procent mai redus — prin exploatarea zăcămintelor aurifere de adîncimi medii sau a unor filoane de suprafață, cu deosebire în văile mai adînci cu pereți abrupti (*Rusu*, 1972a, 31).

După cum se pare, spălarea nisipurilor aurifere a fost principala sursă de procurare a acestui metal și pentru comunitățile din prima epocă a fierului de pe teritoriul Banatului, cu deosebire pe văile Timișului, Bolvașniței, Carașului și Nerei. De altfel, pe lista zăcămintelor și spălătoriilor de aur prezentată succesiv de M. Roska, M. Acker și M. Rusu sînt menționate și cîteva localizate în Banat, la Boeșa Montană, Bolvașnița, Borlova, Oravița, Turnu-Ruieni și Valea Mare (*Rusu*, 1972a, 50—51).

Deși nu dispunem de elemente concrete care să permită reconstituirea metodelor și procedeele de spălare a nisipurilor aurifere la sfîrșitul epocii bronzului și în prima epocă a fierului, se presupune că acestea nu se deosebeau prea mult de cele utilizate în epoca modernă, o indicație în acest sens fiind considerată și descoperirea în Tum. 10 al necropolei de la Lăpuș a unei „covate” din lut, aproape identică cu acelea din lemn utilizate pentru spălarea aurului în sec. XVIII—XIX (*Rusu*, 1972a, 61, pl. IX).

Datorită titlului ridicat și — implicit — a maleabilității deosebite a aurului utilizat, multe din podoabele realizate din acest metal în perioada menționată au putut fi realizate și prin ciocănire, turnarea în tipare bivalve sau plurivalve nefiind rentabilă în acest caz. Doar unele piese mai fine sau complicate au fost, totuși, executate prin turnare în tipare după metoda „à cire perdu”, datorită căreia era posibil să se înlăture în cea mai mare măsură pierderile de materie primă.

Prin numărul ridicat al pieselor și tezaurilor înregistrate pînă în prezent pe teritoriul său, Banatul se înscrie — alături de cursul mijlociu al Mureșului, bazinul Someșului și Maramureș — printre zonele în care a fost înregistrată

cea mai intensă activitate metalurgică și de prelucrare a aurului din România, îndeosebi pe parcursul Bronzului mijlociu și târziu sau în perioada de tranziție spre prima epocă a fierului.

Clasificarea tipologică și încadrarea cronologică a obiectelor de aur din Banat

Chiar și dintr-o analiză sumară a descoperirilor izolate sau a obiectelor de aur ce intră în componența tezaurului descoperite în această zonă, rezultă că acestea erau reprezentate exclusiv prin piese de podoabă (brățări, inele, verigi, spirale de buclă, pandantive, mărgelile sau perle, etc.).

În ciuda faptului că această descoperire nu a fost efectuată pe teritoriul Banatului, pentru crearea unei imagini mai complete asupra tipologiei generale a pieselor de aur executate și utilizate la sfârșitul epocii bronzului și în perioada de tranziție spre prima epocă a fierului din zona sud-vestică a României, ne vom referi — alături de prezentarea celor mai importante categorii de obiecte de acest gen descoperite în Banat — și la acelea ce intră în componența tezaurului de la Hinova, din sud-vestul Olteniei, cu atât mai mult cu cât — datorită posibilităților sale mai precise de datare — acesta ne poate oferi și unele indicații de natură cronologică referitoare la o serie de obiecte similare celor ce intră în componența sa, descoperite însă pe teritoriul Banatului și a căror datare nu este încă prea clar precizată.

În cele ce urmează, vom prezenta principalele categorii de obiecte de aur, ce pot fi atribuite etapei de sfârșit a epocii bronzului și perioadei de tranziție spre prima epocă a fierului descoperite pe teritoriul Banatului, pentru intervalul de timp corespunzător primei epoci a fierului din această zonă nedispunând — cel puțin deocamdată — de asemenea descoperiri.

Brățările deschise, simple, cu secțiune rombică sînt reprezentate prin exemplarele ce intră în componența tezaurului de la Armeniș (o bucată), Birchiș (patru fragmente), Firiteaz (opt bucăți), Sacoșu Mare (șapte bucăți plus șase transformate în spirale) și Slatina Timiș (nouă fragmente). Exemplare similare sînt prezente și în tezaurul de la Hinova (*Davidescu*, 1981b, fig. 9/4). M. Rusu consideră că lipsa acestui tip de brățări în depozitele de bronzuri și tezaurul de aur din etapa mijlocie a epocii bronzului (Reinecke Bz. B—C), prezența lor cu totul sporadică în depozitele din Ha B, precum și frecvența mai mare a exemplarelor de acest tip executate din bronz în depozitele din Bz. D și Ha A, presupune datarea pieselor din aur cu deosebire în intervalul ultimelor faze menționate (*Rusu*, 1972a, 34).

În categoria brățărilor crestate se înscrie exemplarul descoperit la Recaș, care a fost atribuit de M. Rusu unei variante aparte (variantea Recaș) a acestui tip, la care crestăturile sînt plasate oblic pe fața exterioară a barei cu secțiunea plan-convexă. Pe baza analogiilor cu exemplare similare din componența depozitelor de bronzuri, acest tip a fost încadrat tot în Bz. D — Ha A (*Rusu*, 1972a, 35).

Brățările cu secțiune rotundă nu sînt cunoscute deocamdată în descoperirile din Banat, dar această categorie este reprezentată totuși în tezaurul de la Hinova (*Davidescu*, 1981b, fig. 9/6).

Brățările sau colierele torsionate sînt reprezentate în Banat prin cele două fragmente descoperite la Dalei, ele presupunînd — după M. Rusu — o încadrare la nivelul fazei Ha A₁ (*Rusu*, 1972a, 36).

Brățările cu capetele unispiralate sînt reprezentate în Banat prin cele patru exemplare ce intră în componența tezaurului de la Firiteaz. Ele au fost

incluse de M. Rusu în varianta A a brățărilor de aur cu două sau patru spirale la capete și datate cu precădere în Ha A (*Rusu*, 1972a, 37). Având în vedere, însă, similitudinea lor tipologică cu exemplarele din bronz prezente atât în necropola de la Cruceni cât și în „depozitul” de la Cornuțel se poate considera că o datare mai largă în intervalul Bz. D — Ha A a acestor variante din aur este mai acceptabilă.

Brățărilor din aur cu capete spiralate și secțiunea rotundă sau plan-convexă a barei (variantele B — C la M. Rusu), sînt prezente în tezaurele de la Firiteaz (două bucăți) și Sacoșul Mare (trei bucăți plus două răsucite în spirală dublă). Având în vedere unele similitudini cu piese asemănătoare prezente în orizontul de tezaure din aur de tip Michalkov — Fokorú — Dalj, s-a emis ipoteza că brățărilor de acest tip ar putea fi datate în Ha B₃, la orizontul pieselor de metal de tip „traco-cimmerian” (*Popescu D.*, 1956, 214 și urm.; *Rusu*, 1963, 195, 209 și urm.). Menționînd pentru acest tip de podoabe că nu există replici de bronz în depozitele datate în Ha B₃, M. Rusu optează totuși pentru plasarea lor în același orizont cronologic cu cel al brățărilor cu capete unispiralate, respectiv în faza Ha A (*Rusu*, 1972a, 37).

Brățărilor spiralice sau spiralele de buclă din aur sînt reprezentate prin exemplarele ce intră în componența tezaurelor de la Cerneteaz (o bucată), Cornești (două bucăți) și Carani (trei bucăți), dintre care una cu bucla din capăt crestată. Piese asemănătoare, cu bucla simplă, crestată sau torsionată au apărut și în tezaurul de la Hinova (*Davidescu*, 1981b, fig. 10/3—6; 12/4,10—11,13). M. Rusu consideră că, alături de alte descoperiri, cele efectuate în Banat pot fi încadrate mai ales în Ha A₁ (*Rusu*, 1972a, 38).

Brățara spiralică cu secțiune rombică descoperită la Boeșa Montană reprezintă singurul exemplar cunoscut pînă acum în Banat.

Brățări din placă de aur au apărut în tezaurele de la Cornești (6 bucăți) și Firiteaz (o bucată), starea lor fragmentară făcînd dificilă o încadrare tipologică și cronologică mai precisă. În tezaurul de la Hinova au apărut brățări de acest tip, atât închise cît și deschise (*Davidescu*, 1981b, fig. 10/1—2).

Printre piesele cu apariție mai puțin numeroasă pot fi amintite cele patru verigi simple (inele?), prinse între ele sub formă de lanț, de la Alioș, brățara fragmentară cu patru spirale la capete și ornamentată cu trei rînduri de proeminențe de la Sacoșul Mare, perla mare din aur de la Armeniș, plăcuța ovală cu ornamente punctate și inelul de buclă de la Carani (acesta din urmă aparținînd tipului B din clasificarea lui M. Rusu).

De asemenea, mai pot fi amintite aici sirmele și ghebele de sîrmă din aur de la Armeniș (două bucăți), Mehadia (patru bucăți), Dumbrava (un ghem), Firiteaz (două ghebe) și Sacoșul Mare (patru fragmente) precum și cele două bucăți de lingouri de la Sacoșul Mare.

Cronologia obiectelor și tezaurelor de aur din Banat — și nu numai de aici — a fost și rămîne încă o problemă destul de controversată.

Astfel, dacă în primul său studiu referitor la prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană, D. Popescu adopta o cronologie mai coborîtă a acestora, apreciînd că „marea masă a obiectelor de aur din Transilvania intră . . . fără îndoială în perioadele hallstattiene ale cronologiei lui P. Reinecke” (*Popescu D.*, 1956, 241) și propunînd chiar încadrarea în Ha B₃ a tezaurului de la Firiteaz, în conformitate cu ipotezele avansate în acest sens de V. Pârvan și I. Nestor (*Popescu D.*, 1956, 221—222, 238), ulterior, M. Rusu a

propus încadrarea descoperirilor de acest gen din Transilvania (inclusiv a celor din Banat) cu precădere în intervalul fazelor Bz.D—Ha A (Rusu, 1972a).

În favoarea adoptării unei cronologii mai ridicate s-a declarat însă A. Mozsolics, care a datat majoritatea obiectelor izolate și tezaurelor de aur din Banat cu precădere la nivelul orizonturilor B. IVa — Forró și B. IVb — Opályi, respectiv în fazele Reinecke Bz. C—D ale cronologiei central-europene.

În funcție de aceasta, și D. Popescu a exprimat mai apoi — cu ocazia publicării tezaurelor de la Sacoșu Mare și Căuaș — o opinie asemănătoare cu cea a lui M. Rusu, considerind că aceste descoperiri pot fi datate în cea mai mare parte în intervalul fazelor Bz. D — Ha A. (Popescu, 1975).

O contribuție deosebit de importantă în acest domeniu a fost adusă odată cu descoperirea și publicarea tezaurului de obiecte din aur de la Hinova (jud. Mehedinți). Deși a fost datat inițial destul de larg în intervalul fazelor Bz. D — Ha A (Davidescu, 1981a—b), așa cum am văzut mai înainte — pe baza urnei în care a fost descoperit și care se integrează perfect în manifestările de același tip aparținind fazei mai evolute din necropola plană de incineratie de aici — el poate fi plasat mai curind la orizontul perioadei de tranziție spre prima epocă a fierului, respectiv în intervalul Ha A₁ — A₂.

Chiar dacă în componența tezaurului de la Hinova există și piese care nu apar în descoperirile similare din Banat (cum ar fi manșoanele cilindrice și cele cu capete deschise, pandantivele „en cloche”, brățările cu secțiunea rotundă, butonii cu calotă, mărgelile romboidale și spiralele tubulare de tip saltaleoni), faptul că multe dintre obiectele din aur descoperite pe teritoriul Banatului se regăsesc totuși în repertoriul tipologic al pieselor descoperite la Hinova, ne arată totuși că — măcar parțial — obiectele și tezaurele de aur din Banat pot fi datate cu siguranță și în faza Ha A (sau, cel puțin, în Ha A₁).

Prin urmare, credem că toate acestea sînt în măsură să sprijine opiniile deja exprimate de M. Rusu și D. Popescu, potrivit cărora majoritatea obiectelor și tezaurelor din aur descoperite în Transilvania și Banat se pot data cu precădere în intervalul fazelor Bz. D — Ha A.

În acest fel, intensă activitate de prelucrare a aurului constată în Banat la acest palier cronologic poate fi atribuită în special comunităților umane din Bronzul târziu și din perioada de tranziție spre prima epocă a fierului caracteristice acestei zone, adică celor reprezentate pe plan arheologic prin culturile de tip Cruceni — Belegiș și Žuto Brdo — Gîrla Mare, eventual manifestărilor „tunulare” tîrzii și grupului cultural de tip Balta Sărată, respectiv grupelor Susani, Bobda II, Ticvani — Karaburma III, Moldova Nouă și Hinova — Mala Vrbica, din perioada de tranziție spre prima epocă a fierului.

Dincolo de pragul dintre fazele Ha A și Ha B ale cronologiei central-europene, respectiv post 1000 î.d.Chr., adică pe întreg parcursul primei epoci a fierului, nu mai dispunem însă — atît pentru Banat cît și pentru întreaga zonă de sud-vest a României — de dovezi arheologice sigure în legătură cu activitatea de prelucrare a aurului, fapt destul de curios de altminteri, dar care presupune o multitudine de ipoteze și o discuție mault mai amplă și aprofundată decît o poate permite cadrul acestei lucrări.

2. METALURGIA BRONZULUI

Prin numărul mare și diversitatea tipologico-utilitară a descoperirilor constînd din piese izolate sau depozite de bronzuri ce pot fi datate la sfîrșitul epocii bronzului sau în prima epocă a fierului și care demonstrează o intensă

pe ter. com.
activitate de extragere a cuprului și de realizare a acestui aliaj, Banatul se înscrie pe locul al doilea în România (după Transilvania, inclusiv Crișana și Maramureșul).

Cunoscînd apogeul la un orizont cronologic ce corespunde perioadei de tranziție spre prima epocă a fierului, respectiv în Ha A, metalurgia bronzului va constitui o activitate de bază, permanentizată pe întregul parcurs al primei epoci a fierului, chiar dacă producerea uneltelor și armelor din acest aliaj a avut loc cu precădere în etapa sa timpurie (Ha B), în timp ce pentru etapele ulterioare (Ha C — D) din evoluția acestei epoci ea se limitează la realizarea podoboabelor sau a altor accesorii vestimentare, de echipament militar sau de harnășament.

Descoperiri accidentale constînd din obiecte izolate sau depozite de bronzuri au fost înregistrate pe teritoriul Banatului încă de la sfîrșitul secolului trecut, multe dintre acestea fiind introduse în circuitul științific al literaturii de specialitate mai ales de către J. Hampel, I. Szentkláray și B. Milleker (Hampel, 1886; 1892; 1896; Szentkláray, 1900; Milleker, 1897; 1899, 1906, 1908).

Descoperirile de acest gen înregistrate în Banat pînă la cel de-al doilea război mondial au fost repertoriolate de către M. Roska (1942), mai multe depozite de bronzuri bănățene fiind discutate de F. Holste în perioada imediat următoare acestui moment (Holste, 1951).

Apariția studiilor de sinteză elaborate de M. Rusu în legătură cu orizonturile tipologico-cronologice și problematica generală a metalurgiei bronzului în Transilvania la sfîrșitul epocii bronzului și în prima epocă a fierului (Rusu, 1963; 1972b) a constituit un moment deosebit de important și pentru cercetarea bronzurilor „hallstattiene” din Banat, ele permițînd o ordonare tipologică mai clară și o încadrare cronologică mai precisă a acestor descoperiri.

Ulterior, depozitele de bronzuri din Banat au fost incluse și amănunțit prezentate de către M. Petrescu-Dîmbovița în lucrarea pe care a dedicat-o acestei categorii de vestigii arheologice din România (Petrescu-Dîmbovița, 1977).

Paralel, tipologia și cronologia săbiilor de bronz din România — inclusiv a celor cunoscute pînă în acel moment în Banat — a fost discutată de către A. D. Alexandrescu (1966) în timp ce secerile din bronz din aceeași zonă au fost incluse de M. Petrescu-Dîmbovița în *corpus*-ul pe care l-a dedicat acestui tip de unelte descoperite în România (Petrescu-Dîmbovița, 1978a).

De asemenea, fibulele de bronz caracteristice primei epoci a fierului din Banat au fost catalogate și analizate de către T. Bader în *corpus*-ul pieselor de acest gen de pe teritoriul României (Bader, 1983b)⁸⁰.

Depozitele de bronzuri care au fost descoperite în Banat după apariția lucrării lui M. Petrescu-Dîmbovița, în marea lor majoritate publicate (Pescari, Cozia, Tievaniul Mare, Liubcova, Fizeș, Liborajdea, Timișoara II, Pojejena, Zăgujeni și Petroșnița), vor fi repertoriolate de altfel și în cadrul acestei lucrări, împreună cu bibliografia esențială.

În acest moment, după cunoștințele noastre, obiecte izolate sau depozite de bronzuri au fost descoperite într-un număr de aproape 100 de puncte din 65 de localități de pe teritoriul Banatului.

Repertoriul descoperirilor de obiecte și depozite de bronzuri din Banat (Bz. D/Ha A₁ — Ha D).

Pentru simplificare și economie de spațiu, la cele mai multe dintre aceste descoperiri va fi indicată doar bibliografia cea mai recentă, care face trimiteri

la menționările mai vechi din literatură, și numai în cazul în care acestea lipsesc sau sînt incomplete se vor menționa și alte lucrări. Piese de bronz descoperite în așezări, morminte sau necropole nu vor fi, în general, incluse în acest repertoriu.

1. — *Anina* (jud. Caraș-Severin)

Celt de bronz descoperit în împrejurimile orașului.

Date: Bz. D — Ha A

Bibl.: *Petrovsky*, 1973, 385, nr. 2, s.v. *Anina*; *Săcărîn*, 1979b, 111, nr. 1

2. — *Banat* (loc de descoperire neprecizat)

a) Depozit de bronzuri descoperit în 1923 undeva „în vestul Banatului” (11 coliere, din care 8 cu nodozități, două cu decor geometric și unul torsionat; 15 brățări, din care 12 nedecorate și 3 cu decor geometric; un inel).

Date: Ha C (seria Bîlvănești — Vinț sau Vințul de Jos — Vaidei)

Bibl.: *Rusu*, 1963, 210, nr. 5, cu bibl.; *Petreșcu-Dîmbovița*, 1977, 162, 365, pl. 384 (ilustrează doar 8 coliere cu nodozități)

b) Spadă de bronz de tip Hemigkofen (Muzeul Lugoj).

Date: Ha A₁

Bibl.: *Alexandrescu A.*, 1966, 187, nr. 271, pl. XXII/10, cu bibl.

c) Cească de bronz fragmentară de tip Fuchsstadt (pl. XXXVIII/A), descoperită undeva în „cîmpia de vest a Banatului”

Date: Ha B₁

Bibl.: *Gogăltan*, 1990, 89—91, fig. 1.

d) Fragment cu protome ornitomorfe de la toarta unui vas de bronz (pl. XXXVII/C), zona „Porților de Fier”.

Date: Ha B₃ — C

Bibl.: *Gogăltan*, 1990, 91—92, fig. 2.

e) Ac dublu de bronz cu capătul răsucit în forma literei omega. Col. Pongracz (Muzeul Banatului, Timișoara). Inedit.

Date: Ha D

Bibl.: inf. Fl. Medeleț.

f) Fibulă din bronz de tip Donja Dolina, cu decor geometric incizat, provenind de undeva din Banat. Colecția veche a Muzeului Banatului (inv. 4074).

Date: Ha D

Bibl.: *Bader*, 1983b, 93, nr. 256, Taf. 31/256.

g) Fibulă din bronz de tip Donja Dolina cu arc nedecorat.

Date: Ha D

Bibl.: *Bader*, 1983b, 94, nr. 257, Taf. 31/257.

h) Fibulă din bronz cu două resorturi, arc torsadat și picior triunghiular (Muzeul Lugoj).

Date: Ha C — D

Bibl.: *Bader*, 1983b, 75, nr. 154, Taf. 25/154.

i) Brățară din bronz deschisă, nedecorată, cu secțiune rotundă și protome (zoomorfe?) la capete, „de orizont Vekerzug”, (Muzeul Banatului, Timișoara).

Date: Ha D

Bibl.: inf. Fl. Medeleț.

3. — *Bazias* (com. Socol, jud. Caraș-Severin)
Spadă de bronz cu lama plată și găuri de mit pe miner.
Datare : Bz. D — Ha A
Bibl. : Roska, 1942, 277, nr. 245 ; Alexandrescu D., 1966, 189, nr. 290 ; Petrovsky, 1973, 386, nr. 1 ; 1977, 455, nr. LXIX/3.
4. — *Berzasca* (jud. Caraș-Severin)
a) Obiecte de bronz (un topor mic, un virf de lance și trei brățări).
Depozit?. Pot să provină fie din depozitul de la punctul b), fie din alt depozit.
Bibl. : Petrovsky, 1973, 387—388, nr. 1a, cu bibl. ; Săcărin, 1979b, 111, nr. 2, cu bibl..
b) Depozit de bronzuri găsit probabil pe „Stenca” Liubcovei.
Datare : Ha A₁ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : Petrescu-Dîmbovița, 1977, 83, 228—229, pl. 116/32—38 ; 117/1—11 ; 118/1, cu bibl. mai veche.
5. — *Berzovia*, fost Jidovin (jud. Caraș-Severin)
Coif din bronz de tip greco-illir.
Datare : sec. V în.d.Chr.
Bibl. : Gumă, 1991, 85—93, cu bibl. veche.
6. — *Boeșa Montană* (jud. Caraș-Severin)
a) Celt de bronz cu urechea ruptă — Dealul „Colțan”.
Datare probabilă : Bz. D — Ha A. Probabil din depozitul de la punctul b).
Bibl. : Petrovsky, 1973, 390, nr. 6.
b) Depozit de bronzuri descoperit la poalele dealului „Colțan”.
Datare : Ha A₁ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : Rusu, 1963, 207, nr. 8 ; Petrescu-Dîmbovița, 1977, 15, 230, pl. 120/4—19, cu bibl. veche.
7. — *Bocșa Română* (jud. Caraș-Severin)
Depozit de bronzuri.
Datare : Ha A₁ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : Petrescu-Dîmbovița, 1977, 85, 230, pl. 120/1—2, cu bibl..
8. — *Brădișorul de Jos* (oraș Oravița, jud. Caraș-Severin)
Două brățări din bronz și o daltă găsite într-un vas de lut. Depozit.?
Datare : incertă
Bibl. : Petrovsky, 1973, 392, nr. 2, cu bibl. ; Petrescu-Dîmbovița, 1977, 156.
9. — *Buchin* (jud. Caraș-Severin)
Depozit de bronzuri?
Datare : incertă
Bibl. : Petrescu-Dîmbovița, 1977, 154, cu bibl..
10. — *Carani* (jud. Timiș)
Celt din bronz.
Datare : incertă
Bibl. : inf. Fl. Medeleț.
11. — *Cașansebeș* (jud. Caraș-Severin)
a) Depozit de bronzuri.
Datare : Ha A₁ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : Rusu, 1963, 207, nr. 14 ; Petrescu-Dîmbovița, 1977, 87, 232—233, pl. 124/3—12 ; 125 ; 126.

- b) Fragment de fibulă-ochelari găsit în împrejurimile oraşului.
 Datăre: incertă
Bibl. : *Petrovsky*, 1975, 367, nr. 7.
12. — *Cenad* (jud. Timiş)
 Depozit de bronzuri.
 Datăre: Ha A₂ (seria Jupălnic — Turia)
Bibl. : *Petrescu-Dîmboviţa*, 1977, 121—122, 316—317, pl. 286/23—27;
 287.
13. — *Comloşul Mic* (jud. Timiş)
 Sabie de bronz cu limbă la miner.
 Datăre: Bz. D — Ha A₂
Bibl. : *Rogozea*, 1983, 139—140, pl. I/a,c; VII.
14. — *Comorîste* (jud. Caraş-Severin)
 Celt din bronz.
 Datăre: incertă
Bibl. : *Petrovsky*, 1975, 370; *Săcărin*, 1979b, 111.
15. — *Cornuţel* (jud. Caraş-Severin)
 „Depozit” de bronzuri. Probabil mormint.
 Datăre: Bz. D — Ha A₁ (seria Uriu — Domăneşti)
Bibl. : *Stratan*, 1964; *Petrescu-Dîmboviţa*, 1977, 55, 187—188, pl. 35;
 36/1—2.
16. — *Cozla* (jud. Caraş-Severin)
 Depozit de bronzuri.
 Datăre: Ha A₁ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : *Săcărin*, 1979a.
17. — *Denta* (jud. Timiş)
 Ace din bronz cu cap discoidal sau în formă de calotă sferică. Probabil
 din inventar al funerar al unor morminte de incinerare în urne de tip
 „villanovian”.
Bibl. : *Milleker*, 1906, 26; *Roska*, 1942, 66, nr. 23; inf. Fl. Medeş.
18. — *Deta* (jud. Timiş)
 a) Valvă de tipar din piatră pentru turnat topoare din bronz.
Bibl. : *Vulpe*, 1970a, 40, nr. 109, pl. 8.
 b) Depozit de bronzuri (un celt, un fragment de seceră, două ace, un
 fragm. de zgură şi, eventual, un briu de bronz) ajuns la Muzeul
 Vrşac.
 Datăre probabilă: Bz. D — Ha A₁ (seria Uriu — Domăneşti) sau Ha
 A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : *Milleker*, 1906, 30—31; *Roska*, 66, nr. 26; Pârvan, 1926, 304.
19. — *Dragşina* (jud. Timiş)
 a) Obiecte din bronz descoperite întâmplător şi dispărute.
Bibl. : inf. Fl. Medeş
 b) Sabie din bronz.
 Datăre: Ha A₁ — B₂
Bibl. : *Alexandrescu A.*, 1966, 30, nr. 18.
20. — *Drencova* (jud. Caraş-Severin)
 a) Depozit de bronzuri (*Drencova I*).
 Datăre: Ha A₁ — B₂ (A. D. Alexandrescu)
Bibl. : *Milleker*, 1897, 36—37; *Roska*, 1942, 70, nr. 70; *Alexandrescu A.*,
 1966, 189, nr. 291; *Petrovsky*, 1975, 372—373, nr. 2.

- b) „Depozit” de bronzuri (*Drencova II*). Probabil inventar de mormint.
 Datare: Ha D
 Bibl.: *Iaroslavski*, 1973; *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 165, 167, pl. 403.
21. — *Dumbrava* (jud. Timiș)
 a) Depozit de bronzuri.
 Datare: Ha A₁ (seria Cincu — Suseni)
 Bibl.: *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 93, 241, pl. 141/5—16.
 b) Fibulă de tip Donja Dolina cu arc torsionat.
 Datare: Ha D
 Bibl.: inf. Fl. Medeleț
22. — *Felnac* (jud. Arad)
 Mai multe piese din bronz (patru ace cu cap în formă de pecete, un ac cu cap biconic, un ac cu cap sferic turtit, opt brățări, un pandantiv cordiform și un pumnal cu limbă la mîner) provenind probabil din inventarul funerar al unei necropole tumulare” tîrzii.
 Datare: Bz. C — D
 Bibl.: *Kacsó*, 1992.
23. — *Fizeș* (jud. Caraș-Severin)
 Depozit de bronzuri.
 Datare: Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
 Bibl.: *Bozu*, 1982.
24. — *Foeni* (jud. Timiș)
 Celt din bronz descoperit în punctul „*Bucovina*”
 Bibl.: *Medeleț — Bugilan*, 1987, 131.
25. — *Gad* (jud. Timiș)
 Depozit de bronzuri.
 Datare: Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
 Bibl.: *Rusu*, 1963, 207, nr. 28; *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 94, 242, pl. 144/1—22.
26. — *Gătaia* (jud. Timiș)
 Un celt din bronz.
 Bibl.: *Rusu*, 1964.
27. — *Giurgiova* (jud. Caraș-Severin)
 Depozit de bronzuri.
 Datare: Ha A₂ — B₁ (seria Jupalnic — Turia sau Moigrad — Tăuen)
 Bibl.: *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 130, 327, pl. 307—14—19.
28. — *Gornea* (jud. Caraș-Severin)
 a) Celt din bronz de mici dimensiuni.
 Datare: Ha B
 Bibl.: *Lazarovici*, 1977, 97.
 b) Fragment de brățară din bronz.
 Datare: Bz. D — Ha A
 Bibl.: *Petrovsky*, 1975, 376, nr. XXX/4.
29. — *Iablanîța* (jud. Caraș-Severin)
 a) Depozit de bronzuri (*Iablanîța I*).
 Datare: incertă
 Bibl.: *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 148, cu bibl..
 b) Depozit de bronzuri (*Iablanîța II*).
 Datare: Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
 Bibl.: *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 98, 252, pl. 161/17—18, cu bibl. veche.

- c) Mai multe obiecte de bronz (un celt, un lanț cu verigi, trei verigi, două fibule din care una cu două verigi pe arc, un inel sau cercel, o piesă de tip nedeterminat și o cute din piatră perforată) atribuite unui „depozit descoperit în hotarul acestei localități. Improbabil, datorită componenței eterogene, diversele tipuri de piese putându-se data într-un interval larg (Ha B — D).
Bibl. : Moga — Gudea, 1975, 145, fig. 144.
30. — *Iam* (jud. Caraș-Severin)
 Depozit de bronzuri.
 Datare : Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : Holste, 1951, pl. XXI/26—34 ; Rusu, 1963, 207, nr. 33.
31. — *Igrîș* (jud. Timiș)
 Depozit de bronzuri.
 Datare : Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : Petrescu-Dîmbovița, 1977, 98, 252—253, pl. 162 ; 163/1.
32. — *Jamul Mare* (jud. Timiș)
 Depozit de bronzuri.
 Datare probabilă : Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : Hampel, 1892, 102 ; Holste, 1951, 25, pl. 48/16—24 ; Rusu, 1963, 207, nr. 35 ; Medeleț — Bugilan, 1987, 142—143.
33. — *Jupa* (jud. Caraș-Severin)
 Fibulă de bronz de tip Peschiera, pe care T. Bader o atribuie tipului Grossmügl și o localizează la Moldova Veche.
Bibl. : Petrovsky, 1977, 438, nr. 36 ; Bader, 1983b, 12, Taf. 1/2.
34. — *Jupalnic* (jud. Mehedinți)
 Depozit de bronzuri.
 Datare : Ha A₂ (seria Jupalnic — Turia)
Bibl. : Rusu, 1963, 208, nr. 7 ; Petrescu-Dîmbovița, 1977, 123, 319, pl. 291/2—15, cu bibl. veche.
35. — *Lățunaș* (jud. Timiș)
 Depozit de bronzuri.
 Datare : Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : Rusu, 1963, 207, nr. 37 ; Petrescu-Dîmbovița, 1977, 98—99, 253, pl. 163/2—5.
36. — *Liborajdea* (com. Sichevița, jud. Caraș-Severin)
 a) Fragment din lama unei săbii de bronz descoperit la „Varniță”.
Bibl. — Lazarovici, 1977, 97.
 b) Depozit de bronzuri.
 Datare : Ha B₁ (seria Moigrad — Tăuteu)
Bibl. : Gumă — Dragomir, 1985.
37. — *Liubeova* (jud. Caraș-Severin)
 a) Celt din bronz descoperit pe teritoriul satului.
Bibl. : Petrovsky, 1977, 440, nr. XXXVIII, cu bibl...
 b) „Depozit” de bronzuri. Mai curînd inventar de mormînt.
 Datare : Ha A (seria Cincu — Suseni). Mai curînd Bz. D — Ha A₁.
Bibl. : Săcărin, 1985.
38. — *Lugoș* (jud. Timiș)
 Depozit de bronzuri.
 Datare : Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : Petrescu-Dîmbovița, 1977, 99, 253, pl. 163/6—8.

39. — *Mehadia* (jud. Caraș-Severin)
Celt din bronz.
Datare : Ha A — B₁
Bibl. : *Petrovsky*, 1977, 441, nr. XLI/2, cu bibl., *Săcărin*, 1979b, 112, nr. 6.
40. — *Moldova Veche* (oraș Moldova Nouă, jud. Caraș-Severin)
a) Celt din bronz descoperit la gura văii Văiș.
Datare : incertă
Bibl. : *Petrovsky*, 1977, 443, nr. XLV/3.
b) Depozit de bronzuri (*Moldova Veche I*).
Datare : Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : *Rusu*, 1963, 207, nr. 39 ; *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 99, 253—254, pl. 164—165.
c) Depozit de bronzuri (*Moldova Veche II*). Descoperit pe „Ostrov”.
Datare : Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 100, 254, pl. 166/1—8.
d) Lanț de bronz cu patru verigi (*Moldova Veche IV*).
Datare : Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : *Petrescu-Dîmbovița*, 100, 254, pl. 166/9.
e) Lanț de bronz cu 43 de verigi de care sînt atîrnate trei urne-miniatu-
ră, un berbec de bronz stilizat și un pandantiv inelar (*Moldova Veche IV*)
Datare : Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 100.
41. — *Moldovița*, fost Carlsdorf (oraș Moldova Nouă, jud. Caraș-Severin)
Depozit de bronzuri.
Datare : Ha A₂ (seria Jupalnic — Turia)
Bibl. : *Holste*, 1951, 10, Taf. 17, nr. 11—18 ; *Rusu*, 1963, 208, nr. 2 ;
Petrovsky, 1977, 446, nr. XLVI/1.
42. — *Moșnița* (jud. Timiș)
Fragment dintr-o spadă de bronz și o brățară.
Datare : incertă
Bibl. : *Alexandrescu A.*, 1966, 187, nr. 265, pl. XXIII/8.
43. — *Oena de Fier* (jud. Caraș-Severin)
Depozit de bronzuri descoperit în cariera de piatră „Iuliana”.
Datare : Ha A₁ — A₂ (seria Cincu—Suseni)
Bibl. : *Rusu*, 1963, 207, nr. 40 ; *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 100, 255, pl.
167/1—6.
44. — *Orșova* (jud. Mehedinți)
a) Depozit de bronzuri.
Datare probabilă : Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : *Rusu*, 1963, 207, nr. 41 ; *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 157.
b) Tipar fragmentar pentru turnat celturi din bronz, asemănător tipa-
relor de la Jupalnic.
Datare probabilă ; Ha A₂ (seria Jupalnic — Turia)
Bibl. : inf. Fl. Medeleț.
45. — *Păltiniș* (com. Cornuțel, jud. Caraș-Severin)
Tipar de celt de tip transilvănean, din azbest.
Datare : Ha A₂ — B₂
Bibl. : *Rogozea*, 1983, 141, pl. I/6.

46. — *Pescari*, fost Coronini (jud. Caraș-Severin)
 a) Lanț cu 16 verigi din bronz, din care 14 mai mici cu secțiune rotundă și două mai mari cu secțiune rombică (*Pescari I*).
 Datare probabilă; Ha A₁
 Bibl.: *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 150, 355, pl. 364/7.
 b) Trei celturi din bronz descoperite într-o carieră de piatră, între „Culă” și „Alibeg”. (*Pescari II*).
 Datare: Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
 Bibl.: *Săcărin*, 1977.
47. — *Petroșnița* (jud. Caraș-Severin)
 Depozit de bronzuri (pl. XXVII). Inedit. Col. Liviu Groza (Caransebeș).
 Datare: Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
48. — *Pojejena* (jud. Caraș-Severin)
 Depozit de bronzuri.
 Datare: Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
 Bibl.: *Oprinescu*, 1990.
49. — *Remetea Mare* (jud. Timiș)
 Situlă de bronz de tip Hajdúböszörmény.
 Datare: Ha B₁ (seria Moigrad — Tăuteu)
 Bibl.: *Medeleț*, 1974; 1975a.
50. — *Reșița* (jud. Caraș-Severin)
 Celt de bronz fără urechiușă. Col. O. Răuț.
 Bibl.: *Petrovsky*, 1977, 452, nr. LXI/3; *Săcărin*, 1979b, 112, nr. 9.
51. — *Sasca Montană* (jud. Caraș-Severin).
 Spadă din bronz.
 Datare: Ha A₁ — B₂
 Bibl.: *Alexandrescu A.*, 1966, 189, nr. 293.
52. — *Sichevița* (jud. Caraș-Severin)
 a) Depozit de bronzuri (*Sichevița I*).
 Datare: Ha B₁ (seria Moigrad — Tăuteu)
 Bibl.: *Lazarovici*, 1977, 95—96.
 b) Depozit de bronzuri (*Sichevița II*).
 Datare: Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
 Bibl.: *Lazarovici*, 1977, 95—96; *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 106, 265, pl. 185/7—9.
 c) Depozit de bronzuri (*Sichevița III*).
 Datare: Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
 Bibl.: *Lazarovici*, 1977, 96—97; *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 106.
53. — *Sînnicolaul Mare* (jud. Timiș)
 Mai multe obiecte din bronz (2 celturi, brățări și un lanț), găsite la est de fabrică. Probabil depozit.
 Datare: incertă
 Bibl.: *Moga — Gudea*, 1975, 140.
54. — *Sînpetru German* (jud. Arad)
 Depozit de bronzuri.
 Datare: Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
 Bibl.: *Rusu*, 1963, 208, 56; *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 107, 265—266, pl. 186/17—18; 187, cu bibl. veche.

55. — Svinița (jud. Mehedinți)
Depozit de bronzuri. Nesigur.
Dată : incertă
Bibl. : Simu, 1943, 12 ; Petrescu-Dîmbovița, 1977, 159, 361, pl. 376/7—9.
56. — Șandra (jud. Timiș)
Sint menționate „obiecte din epoca de bronz”.
Bibl. : Lotreanu, 1935, 390.
57. — Sămlacul Mare (jud. Timiș)
Obiecte izolate din bronz.
Dată : neprecizată
Bibl. : inf. Fl. Medeleț.
58. — Teremia Mare (jud. Timiș)
Este menționat „un toporaș” din bronz (probabil celt).
Dată : incertă
Bibl. : Răileanu — Gog, 1983, 504.
59. — Ticvaniul Mare (jud. Caraș-Severin)
a) Depozit de bronzuri (*Ticvaniul Mare I*).
Dată probabilă : Ha A
Bibl. : Szentkláray, 1900, 196, nr. 8 ; Roska, 1942, 197, nr. 84—85 ; Petrovsky, 1977, 457, nr. LXXIV/2.
b) Depozit de bronzuri (*Ticvaniul Mare II*).
Dată : Ha A₁ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : Săcărin, 1981.
60. — Timișoara (jud. Timiș)
a) Depozit de bronzuri descoperit la „Pădurea Verde”.
Dată : Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : Petrescu-Dîmbovița, 1977, 113, 279, pl. 214/3—14.
b) Depozit — atelier de bronzuri descoperit în „Fratelia”.
Dată : Ha B₁ (seria Moigrad — Tăuteu)
Bibl. : Medeleț, 1987.
c) Două celturi izolate descoperite în perimetrul aceleiași cărămidării ca și depozitul anterior.
Bibl. : Medeleț, 1987, 8, nota 1.
61. — Tirol (jud. Caraș-Severin)
a) Topor (celt ?) din bronz. Lipsesc alte precizări.
Bibl. : Petrovsky, 1977, 458, nr. LXXVII/1.
b) Depozit de bronzuri. Dată : Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)
Bibl. : Rusu, 1963, 208, nr. 65 ; Petrescu-Dîmbovița, 1977, 114, 280, pl. 215/3—9, cu bibl. veche.
62. — Unip (jud. Timiș)
a) Spadă din bronz (tip Unip—Uriu/Riegsee) ruptă parțial la minier, un ac și un vîrf de lance. Mormînt sau depozit.
Dată : Bz.D — Ha A₁
Bibl. : Alexandrescu A., 1966, 175, nr. 70 ; Taf. II/6, cu bibl. veche.
b) Tot de aici mai provine încă un vîrf de sabie din bronz (inf. Fl. Medeleț)
63. — Variaș (jud. Timiș)
Depozit de bronzuri.
Dată : Ha A₂ (seria Jupalnic — Turia)
Bibl. : Petrescu-Dîmbovița, 1977, 124—125, 320, pl. 293/4—10.

64. — *Vărădia* (jud. Caraș-Severin)
Două pumnale din bronz găsite mai sus de biserică. Fără alte precizări.
Bibl.: Petrovsky, 1977, nr. LXXX/3.
65. — *Zăgujeni* (jud. Caraș-Severin)
Depozit de bronzuri.
Datate: Bz. D — Ha A₁ (seria Uriu — Domănești)
Bibl.: Gună — Popescu, 1992.

Se poate astfel constata că, alături de numeroase piese izolate din bronz, pe teritoriul Banatului au fost consemnate un număr total de 46 depozite de bronzuri sigure, care se încadrează între sfârșitul epocii bronzului și etapa târzie din prima epocă a fierului, la care se mai pot adăuga încă cel puțin 4 depozite nesigure sau cu încadrare cronologică incertă ((Svinița, Iablanita 1, Brădișorul de Jos și Băchin).

Marea majoritate a pieselor din bronz descoperite în Banat se plasează deosebi în etapa Ha A, respectiv la orizontul perioadei de tranziție spre epoca fierului care consemnează deci apogeul activității metalurgice în acest domeniu. Numărul lor va scădea treptat pe parcursul diverselor etape și faze ale primei epoci a fierului, în paralel cu dezvoltarea din ce în ce mai intensă a metalurgiei fierului în această zonă.

✓ **Probleme de tehnologie.** Avînd în vedere că procesul tehnologic de obținere a bronzului a mai fost discutat în literatură (*Rusu*, 1972b, 8 și urm.), nu vom mai reveni și cu acest prilej în mod detaliat asupra desfășurării sale. Ne vom mulțumi să menționăm că, în ansamblu, el se derula în două etape esențiale.

Prima dintre acestea (metalurgia primară), comporta fie extragerea cuprului nativ din filoanele de suprafață, fie obținerea lui prin reducerea minereurilor cuprifere mai complexe și realizarea unor turturi de cupru sau bronz, care constituiau materia primă de bază utilizată în cea de a doua etapă din procesul tehnologic al fabricării pieselor din bronz. Uneori, în acest scop erau folosite și diverse obiecte din bronz scoase din uz și destinate retopirii.

➤ Această a doua etapă (metalurgia secundară), consta din retopirea acestor turturi bogate în cupru și adăugarea altor elemente (în special cositor, arsen, antimoniu, zinc și plumb) necesare obținerii aliajului final, care se turna de regulă în tipare bivalve sau monovalve, uneori chiar compuse, realizate în general din gresie sau azbest), în care era modelată forma obiectului dorit. După turnare, unele piese erau finisate prin înlăturarea cioturilor de turnare. ➤ Dacă, în ceea ce privește extragerea și reducerea minereurilor primare, în vederea obținerii turturilor cu un conținut mai mare de cupru, dovezile arheologice lipsesc aproape cu desăvîrșire și în Banat, nu același lucru se poate spune în cazul metalurgiei secundare, respectiv a tehnologiei propriu-zise de obținere a obiectelor de bronz.

Un argument în acest sens îl constituie numeroasele turturi întregi sau fragmentare descoperite în componența depozitelor de bronzuri din această zonă, cu deosebire în acelea datate în Bz. D și Ha A, alături de prezența în aceeași regiune a unor tipare de turnat diverse obiecte din bronz, câteva intrînd chiar în componența unor depozite. În acest sens, cel puțin o parte dintre depozitele consemnate în Banat, reprezintă practic adevărate inventare ale unor ateliere metalurgice. Printre acestea se remarcă în special „depozitul” de la Liubcova — „*Tiglarie*”, care conținea — alături de numeroase obiecte din bronz, unele destinate cu siguranță retopirii — câteva fragmente de turturi și un ciocan

(celt-ciocan), cu ajutorul căruia se prelucra la cald tabla de bronz utilizată la fabricarea recipientelor din acest metal. Este foarte probabil că această descoperire reprezintă mai curînd mormîntul unui metalurg de la sfîrșitul epocii bronzului decît un depozit votiv, el fiind scos la iveală în perimetrul necropolei plane de incinerare de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare din acest punct.

Deosebit de important în acest sens este și depozitul — atelier descoperit la Timișoara (II), compus dintr-un celt-ciocan, o daltă și o nicovală (pl.) XXXVIII), mai ales că el se datează la începutul epocii fierului (Ha B₁), putînd să fi fost utilizat și de către un meșter ambulant.

Principalele tipuri de obiecte, prezente atît în descoperirile izolate cît și în cadrul depozitelor de bronz din Banat sînt reprezentate prin obiecte de podoabă, accesorii vestimentare și de harnașament, arme și unelte, inclusiv prin cîteva vase din bronz.

Din categoria obiectelor de podoabă se remarcă brățările, acele, colierele, fibulele, spiralele și inelele de buclă, spiralele tubulare (saltaleoni), perlele din bronz, verigile, etc.

Brățările sînt fie închise fie deschise, cu capetele ușor depărtate sau petrecute, avînd secțiunea rotundă, ovală, rectangulară sau plan-convexă. Brățările închise sînt simple sau ornamentate cu grupe de incizii, și au — în general — secțiunea rotundă, ovală sau rectangulară. Brățările deschise, cu capete subțiate, lătite sau drepte, sînt — de asemenea — decorate cu motive incizate, crestate și chiar torsadate, deși nu lipsesc nici exemplarele neornamentate. Cele cu capetele petrecute și secțiune plan-convexă sînt, de regulă, lipsite de decor.

Datorită numărului mare de exemplare și variante și a duratei mai lungi de utilizare a unor tipuri, ele nu oferă posibilitatea efectuării unor precizări cronologice prea nuanțate. Ca o observație de ordin general, se poate totuși aprecia că brățările cu capetele petrecute și secțiune plan-convexă implică o datare mai tîrzie, ele apărînd încă de la sfîrșitul etapei timpurii din prima epocă a fierului, fiind utilizate mai ales în etapa sa mijlocie, dar continuîndu-se și în perioada tîrzie a acestei epoci.

O mențiune aparte se cuvine a fi făcută în legătură cu brățările avînd capătul spiralat, de tipul celor cunoscute în „depozitul” de la Cornuțel. Apărînd frecvent în descoperiri ce aparțin perioadei tîrzii a epocii bronzului, ele nu vor depăși — așa cum o indică și descoperirile din Banat — orizontul perioadei de tranziție spre prima epocă a fierului (Ha A₁—A₂).

Acele din bronz, aparținînd unor tipuri și variante diverse, sînt — de asemenea — des întîlnite în Banat. Remarcăm aici îndeosebi acele cu capăt îngroșat, cele cu capăt discoidal sau biconic, precum și acelea cu capătul în formă de vas. Așa cum rezultă din analiza descoperirilor efectuate pe teritoriul Banatului, dar fără a putea face din aceasta o regulă generală, utilizarea diverselor tipuri de ace menționate mai înainte a fost mai frecventă la sfîrșitul epocii bronzului și în perioada de tranziție spre prima epocă a fierului, pe parcursul acesteia din urmă procentajul lor scăzînd apreciabil. Repere cronologice oarecum mai exacte se pare că oferă acele cu capăt îngroșat („în formă de măciucă”) și decorat prin registre de incizii fine, care — cel puțin în Banat — se limitează la orizonturile cronologice ale depozitelor de tip Uriu — Domănești (Bz. D — Ha A₁) și, respectiv, Cincu — Suseni (Ha A₁—A₂), utilizarea lor ulterioară nefiînd probată — cel puțin decamdată — prin descoperiri concludente.

Colierele simple, decorate cu incizii sau torsionate, sînt piese de mai lungă durată în timp, apărînd în Banat atît în descoperiri ce pot fi datate la sfîrșitul epocii bronzului cît și pe aproape întregul parcurs al primei epoci a fierului.

Fibulele din bronz, sau bronz și fier, constituie — la rîndul lor — o categorie de obiecte frecvent întîlnite în descoperirile atribuite etapelor istorice menționate de pe teritoriul Banatului, oferind repere cronologice ceva mai precise. Ele pot fi structurate, în ansamblu, pe două categorii mai mari.

Prima dintre acestea este reprezentată de fibulele cu arcuș plat, realizate îndeosebi dintr-un singur fir de sîrmă din bronz. Aici poate fi amintită în primul rînd fibula de tip Gemeinlebarn de la Liubcova — „*Tiglarie*”, ea reprezentînd unul dintre tipurile cele mai simple și — implicit — mai timpurii din această categorie, putînd fi fixată — prin contextul amintitei descoperiri — destul de restrîns, în prima jumătate a fazei Ha A₁. Oricum, după toate indiciile oferite și de alte descoperiri din spațiul carpato-dunărean, se pare că existența ei nu depășește finalul perioadei de tranziție, respectiv al orizontului de depozite de tip Cincu — Suseni. În aceeași categorie se integrează și diversele variante ale fibulelor de tip „*passementerie*”, ilustrate — din nefericire — pe teritoriul Banatului mai ales prin piese fragmentare, cu excepția (notabilă de altfel) a două exemplare aproape întregi descoperite la Sînpetru German. Ele presupun o datare ceva mai largă, existența lor prelungindu-se și la începutul primei epoci a fierului (Ha B).

În diverse variante, fibula de tip ochelari ocoperă aproape întreaga evoluție a primei epoci a fierului și pe teritoriul Banatului.

A doua categorie mare de fibule, bine reprezentate pentru prima epocă a fierului din Banat, o constituie cele cu corpuș în formă de arcuș, prevăzute cu unul sau două resorturi.

Dintre tipurile cu un singur resort întîlnite și în Banat, se remarcă fibula de tip Peschiera (variantea Gossmügl), ce poate fi plasată îndeosebi la nivelul perioadei de tranziție și fibulele de tip Donja Dolina, databile cu precădere în etapa tîrzie (Ha D) din prima epocă a fierului.

Fibulele cu două resorturi (*Zweischleifige Bogenfibel*), realizate din bronz sau fier cu cămașă de bronz, constituie — în diverse variante și numeroase exemplare — o apariție notabilă pe parcursul primei epoci a fierului din Banat, cu deosebire în intervalul Ha B₃—C.

Spiralele de buclă din sîrmă dublă de bronz (*Noppenringe*) pot fi împărțite în două tipuri principale. Primul — care este în același timp și mai timpuriu, putînd fi plasat cu precădere la sfîrșitul epocii bronzului și în perioada de tranziție — este cel cu buclă oval-alungită la capăt, simplă sau crestată, avînd bune analogii în exemplare similare realizate din aur. Cel de al doilea, cu buclă în formă de opt la capăt, constituie — în schimb — o apariție care se limitează la intervalul Ha B₃ — C cu deosebire în arealul culturii Basarabi.

Spiralele tubulare (saltaleoni), asociate cel mai adesea cu perle din bronz și mărgelile din pastă sticloasă sau piatră semiprețioasă, constituie o apariție aproape constantă pe teritoriul Banatului, constituind probabil — în această asociere quasipermanentă — un soi de colier frecvent utilizat ca podoabă de comunitățile umane de aici.

Verigile mai mici sau mai mari sînt de asemenea apariții permanente, fără valoare cronologică.

În categoria accesoriilor vestimentare sau de harnașament pot fi înscrise centurile sau briele, pandantivele, aplicile vestimentare, nasturii și butonii mai mari cu calotă semisferică, falerele, psaliile, etc.

În afară de psalii, cu o apariție mai mult desit insignifiantă în descoperirile bănățene, câteva elemente oarecum mai clare din punct de vedere cronologic oferă doar centurile și pandantivele.

Astfel, centurile din foaie de bronz decorate cel mai adesea prin tehnica „*au repousse*” au fost înregistrate în Banat mai ales pentru finalul epocii bronzului (Bz. D — Ha A₁) și în perioada de tranziție spre prima epocă a fierului (Ha A₁ — A₂). Aceeași situație se constată și în cazul pandantivelor semilunare (*lunulae*). În schimb, pandantivele circulare cu peduncul, de tip Ghidici, atit de caracteristice fazei Ha C în sud-vestul României, își găsesc în Banat (la Liubcova — „*Tiglarie*”) cele mai bune și îndepărtate prototipuri la nivelul fazei Ha A.

În privința armelor (spade, virfuri de lance sau sulite, săgeți, cuțite sau pumnale de luptă, coifuri, buterole, garnituri de teacă) din bronz înregistrate în această perioadă pe teritoriul Banatului, existența sau recenta apariție a unor lucrări de sinteză dedicate acestor categorii de piese ne va dispensa să intrăm aici în prea multe amănunte. Referitor la spadele din bronz există deja studiul elaborat de A. D. Alexandrescu asupra acestei categorii de arme din România (Alexandrescu A., 1966), la care se adaugă extrem de recent o lucrare dedicată aceleiași probleme de către T. Bader, dar care din păcate nu ne-a fost accesibilă pînă în momentul finalizării lucrării de față.

De asemenea, coifurile în formă de calotă semisferică și cele în formă de clopot, caracteristice perioadei de tranziție și etapei timpurii din prima epocă a fierului au fost analizate recent — inclusiv pentru Banat — de către M. Rusu (1990), în timp ce autorul acestor rînduri a rediscutat coifurile „*hallstattiene tîrzii*” din vestul României (Gumă, 1991).

Aceeași observație se cuvine a fi făcută și în legătură cu cele mai importante tipuri de unelte din bronz (în special culturi și seceri), amplele și bine documentatele studii și sinteze care le-au fost dedicate de către M. Rusu, Al. Vulpe și M. Petrescu—Dimbovița (Rusu, 1972b; Vulpe, 1970a; 1975; Petrescu—Dimbovița, 1978a) făcînd inutilă — cel puțin în stadiul actual de cercetare — o analiză și rediscutare a problemelor ridicate de acest tip de piese.

O categorie mai aparte de descoperiri o constituie vasele din bronz. În lipsa unor exemplare întregi sau măcar a unor fragmente care să poată fi atribuite cu certitudine unor cęști sau situle din bronz de tip Kurd (care — conform datelor existente — ar putea fi încadrate printre cele mai timpurii recipiente de acest gen din spațiul carpato-dunărean, respectiv în Ha A) situla de tip Hajdúböszörmény de la Remetea Mare — „*Gomila lui Pituț*” (Medeleț, 1974, 1975a) și ceașca fragmentară de tip Fuchsstadt descoperită undeva „în cîmpia de vest a Banatului” (Gogăltan, 1990, 89—91, fig. 1), ambele databile la orizontul fazei Ha B₁, constituie deocamdată primele — dar și cele mai spectaculoase — piese de acest gen din Banat. Se mai poate adăuga aici și fragmentul de la toarta unui alt vas de bronz, prevăzut cu protome ornitomorfe și datat în Ha B₃—C₁ (Gogăltan, 1990, 91 și urm., fig. 2).

Semnificația și cronologia depozitelor de bronzuri, inclusiv a aceloră din Banat, constituie însă o problemă la care ne vom opri pe scurt în cele ce urmează.

Multă vreme s-a considerat, și încă mai continuă să se considere de către unii cercetători, că „ascunderea” depozitelor de bronzuri s-a petrecut în contextul unor bulversări etno-culturale de mai mică sau mai mare amploare care au primejduit existența comunității (sau chiar a entității etno-culturale de ansamblu) cărora acestea le-au aparținut. Mai recent însă, tot mai mulți specialiști au aderat la opinia potrivit căreia acest gen de descoperiri pot fi interpretate în cea mai mare parte ca depuneri votive, efectuate în cursul unor practici cultice.

Declarându-ne perfect de acord cu această interpretare am dori — totuși — să subliniem că situația trebuie bine apreciată de la un caz la altul. Astfel, avînd în vedere faptul că marea majoritate a acestui gen de descoperiri a fost efectuată accidental, este probabil ca — în unele cazuri lipsite de observații mai atente a condițiilor de descoperire — să avem de a face practic cu inventarul unor morminte (mai ales acolo unde inventarul metalic este asociat cu urne și compus indosebi sau exclusiv din obiecte de podoabă).

Dincolo de această problemă, tot aici se impun a fi făcute și cîteva observații referitoare la cionologia depozitelor de bronzuri, nu numai pentru Banat dar și în genere — pentru întreg teritoriul României.

După cum am avut ocazia să arătăm și mai înainte, există argumente foarte serioase pentru a accepta, în primul rînd, prelungirea datării depozitelor din seria Uriu — Domănești și pe parcursul primei jumătăți a fazei Ha A₁.

În aceste condiții se poate aprecia că pentru depozitele din seria Cincu — Suseni trebuie avută în vedere o datare cu predilecție în a doua jumătate a fazei Ha A₁ și prima jumătate a fazei Ha A₂. Ca atare, avînd în vedere și faptul că pentru revizuirea plasării cronologice a depozitelor de tip Moigrad — Tăuteu (Ha B₁) nu există — cel puțin deocamdată — argumente palpabile, rămîne ca depozitele corespunzătoare serie de tip Jupalnic — Turia să fie plasate mai ales în a doua jumătate a fazei Ha A₂.

Pe de altă parte, s-a putut constata deja o diferență notabilă între asocierile tipologice de obiecte din bronz prezente în depozitele transilvănene de tip Vințu de Jos — Vaidei și cele de tip Bîlvănești — Ghidici din sud-vestul Olteniei, fapt care l-a condus pe M. Petrescu — Dîmbovița la acceptarea ideii existenței a două orizonturi paralele de depozite, aparținînd însă unor medii culturale diferite, în cele două zone menționate la nivelul fazei Ha C (*Petrescu — Dîmbovița*, 1977, 36). După cum am avut ocazia să mai arătăm (*Gumă*, 1990, 97 și urm., nota 22), analiza combinatorie a pieselor din componența celor două serii stabilite de M. Petrescu — Dîmbovița, la nivelul fazei Ha C din România, arată totuși o anterioritate cronologică a depozitelor de tip Vințu de Jos — Coldău — Vaidei față de acelea aparținînd tipului Bîlvănești — Ghidici, deși ele pot fi — într-o oarecare măsură — și parțial contemporane. În aceste condiții, depozitele de tip Vințu de Jos — Coldău — Vaidei ar trebui date cu precădere în faza Ha B₃, fapt ce este confirmat și de prezența unor bronzuri „tracocimmeriene” (cu bune analogii însă în menționata serie de depozite din Transilvania) în inventarul mormintului colectiv nr. 2 de la Gomolava, care nu poate fi — totuși — cu mult ulterior orizontului cronologic la care începe evoluția culturii Basarabi, întrucît aria în care acesta a fost descoperit va fi ocupată — la rîndul său — de cultura menționată.

Aceasta implică, însă, o ridicare corespunzătoare a poziției cronologice deținute de seria Șomartin — Vetiș (plasată de obicei în Ha B₃), și care — în opinia noastră — poate fi plasată mai curînd în a doua jumătate a fazei Ha B₂.

și la începutul fazei Ha B₁ (respectiv, a doua jumătate a sec. IX — începutul sec. VIII în. d. Chr.). De altfel, acest orizont de depozite a fost considerat ca primul în care se resimt influențele de tip „cimmerian” (*Rusu*, 1963, 198), acest moment trebuind practic să corespundă — măcar teoretic — cu stabilirea primelor elemente de tip prescitic în Pannonia (grupul Meszöcsat). După cum s-a arătat de altfel și mai recent (*Kossack*, 1980), apariția bronzurilor de tip cimmerian” în Europa poate fi situată în jur de 850 în. d. Chr.: Prin corelare, o datare a depozitelor de tip Șomartin — Vetiș în a doua jumătate a sec. IX și începutul sec. VIII în. d. Chr. pare destul de plauzibilă. Desigur, această ar însemna ca seria de tip Fizeșu Gherlii — Singeorgiu de Pădure să fie limitată la prima jumătate a sec. IX în. d. Chr.: Fără îndoială, însă, aceste propuneri de modificare a cronologiei depozitelor de bronzuri din România constituie — prin implicațiile majore ce le poate avea — un subiect ce merită o atenție și analize mai amănunțite și mai ample decât le poate permite cadrul acestei lucrări.

3. METALURGIA FIERULUI

O problemă deosebit de importantă și — în același timp — dificilă, este și aceea referitoare la apariția metalurgiei fierului în zona de sud-vest a României și — implicit — a orizontului cronologic la care pot fi plasate cele mai timpurii obiecte din fier descoperite în Banat.

Diversele studii de specialitate care au abordat această problemă pe ansamblul spațiului carpato-dunărean sau chiar european au acordat acestei regiuni o atenție cu totul aparte (*Rusu*, 1974; *László*, 1975; 1977a; *Stoia*, 1986; 1989; *Boroffka*, 1987; 1991; *Taylor*, 1989).

În legătură cu acest aspect, trebuie să menționăm că — alături de alte obiecte din fier sau din fier și bronz descoperite pe teritoriul României și care presupun o încadrare cronologică similară — cele cinci descoperiri de obiecte din fier, bronz și fier sau zgură de fier atribuite până acum fazei Ha A pe teritoriul Banatului, par să înscrie această zonă printre ariile primare de prelucrare a acestui metal din întreaga zonă carpato-dunăreană, ceea ce — măcar teoretic — nu ar părea deloc exclus în condițiile existenței în regiune atât a unei puternice tradiții metalurgice și a unei intense activități de prelucrare a bronzului, cât și a unor însemnate zăcăminte din fier, ce puteau fi exploatate cu ușurință încă din acel moment.

Aceste descoperiri sînt reprezentate printr-un obiect de podoabă din fier (brățară sau pandantiv) descoperit într-unul dintre mormintele cercetate în necropola plană de incineratie de la Bobda, câteva fragmente de zgură de fier descoperite la Susani într-un mediu arheologic ce poate fi atribuit cu siguranță fazei Ha A, pumnalul de bronz cu peduncul, avînd miezul din fier, descoperit la Tirol (com. Doelin, jud. Caraș-Severin), un ac din bronz cu cap discoidal și miez din fier și o sabie din fier cu limbă la minier, ambele provenind din localități necunoscute de pe teritoriul Banatului (*Rusu*, 1974, 351 și urm., fig. 1/2—4; *László*, 1975, 18 și urm., fig. 2; *Boroffka*, 1987, fig. 1/1—2; 7/12; 1991, Abb. 1/1—2; 8/11).

Trebuie menționat însă aici faptul că — în absența unor contexte arheologice clare — atribuirea ultimelor trei descoperiri menționate mai sus fazei Ha A s-a făcut pe criterii exclusiv tipologice (*Rusu*, 1974), nefiind deloc exclusă

și posibilitatea ca ele să poată fi datate și într-o perioadă ulterioară acestui orizont, așa cum s-a remarcat deja în literatura de specialitate (Vasiliev, 1983, 54; Vasiliev — Aldea — Ciugudean, 1991, 126).

În aceste condiții, singurele descoperiri ce pot fi legate de plasarea începuturilor metalurgiei fierului în Banat încă din perioada de tranziție spre prima epocă a fierului (Ha A₁—A₂) rămân fragmentele de zgură de la Susani și piesa de fier de la Bobda. Și, chiar în cazul eliminării bucăților de zgură de la Susani, poziția piesei de la Bobda pare — în schimb — destul de sigură⁸¹, ea fiind astfel cea mai veche descoperire de acest gen din întreaga zonă de sud-vest a României, fiind datată clar în Ha A. De altminteri, ea nu reprezintă un caz singular, nici măcar în contextul descoperirilor din România, unde piese realizate din fier sau fier cu bronz (tot atât de timpurii dacă nu chiar mai vechi) au mai apărut la Lăpuș (un celt din fier descoperit în Tum. 1/1967, într-un mediu arheologic aparținând fazei Lăpuș a culturii Suciu de Sus; Kacsó, 1975, 67, 50, fig. 1, 16; Boróffka, 1991, Abb. 6/1), Căuaș (un cuțit de fier descoperit la suprafață într-o așezare de tip Gáva; Némethi, 1982a, 48—49, pl. 14/3), Grănicești (cuțit din fier descoperit într-o așezare de tip Gáva; László, 1975, 20, nr. 8; 1977a, 55, nr. 8), Rozavlea (fragment de cuțit din fier într-un depozit de tip Uriu — Domănești; Kacsó, 1974, 188—189), Șuncuiș (cuțit din fier asociat cu ceramică de tip Igrița; Kacsó, 1975, 67) și, eventual, Déva (pumnal din fier în asociere cu ceramică Wietenberg tirzie și de tip Igrița; Andrițoiu, 1983; Boróffka, 1987, 67, nr. 11, fig. 4/5) sau Volovăț (cuțit din fier, într-o necropolă tumulară — Gáva?; Ignat, 1978, 109—110, 116, fig. 27; 130, pl. 3/V). Se poate astfel observa că aceste piese, în marea lor majoritate cuțite, au fost descoperite fie în așezări Gáva timpurii, fie în stațiuni de tip Igrița, ele putând fi datate îndeosebi în Ha A₁—A₂ (sec. XII—XI în. d. Chr.). Descoperiri de obiecte din fier încă și mai vechi au fost consemnate în Slovacia, la Ganovce și Veljka Lomnica, într-un mediu arheologic de tip Otomani (Furmanek — Veličák — Vlášar, 1991, 250—251; 366).

Oricum, chiar dacă — cel puțin în cazul Banatului — primele obiecte din fier par să fi apărut încă de la nivelul perioadei de tranziție (Bobda), ele sînt încă puțin numeroase acum, și fără implicații prea mari în structura economică a comunităților.

Pe de altă parte, însă, chiar dacă acceptăm obiecțiile referitoare la datarea încă din faza Ha A a pumnalului de la Tirol, a acului cu cap discoidal și a sabiei de fier din Banat, apreciem că — ținînd cont de caracteristicile lor tipologice — acestea nu pot fi — totuși — mai tîrzii de faza Ha B₁ (respectiv sec. X în. d. Chr.). Un argument în acest sens l-ar putea constitui și faptul că sabia de fier nu este forjată ci turnată în tipar, probabil din fier meteoritic. În acest fel, descoperirile menționate ar putea fi — eventual — atribuite comunităților cu ceramică neagră canelată de tip Gáva—Medias din Banat. De altminteri, majoritatea celorlalte obiecte din fier cu o poziție cronologică mai timpurie, în special cuțite, înregistrate pe teritoriul României aparțin aceluiași orizont cronologic și cultural.

Plasarea în faza Ha B₁ a celor trei piese din Banat constituie practic un argument în plus pentru fixarea momentului de început al primei epoci a fierului în Banat undeva la sfîrșitul sec. XI, sau la granița dintre acesta și sec. X în. d. Chr.

Pentru faza următoare (Ha B₂) în stațiunile de tip Gornea — Kalakača și Insula Banului, nu se cunosc încă pe teritoriul Banatului obiecte din fier

cit de cit semnificative. Ele apar însă în așezarea de pe Insula Banului, unde — printre altele — a fost descoperit și un topor plat din fier cu aripioare (*Morintz — Roman*, 1969, pl. 7/12), un exemplar asemănător fiind cunoscut și în așezarea de tip Gornea — Kalakača de pe „Gradina na Bosutu” de lângă Vasica (*Medović*, 1987). Așa cum s-a mai arătat (*Vlassa*, 1982, 69 și urm.; *Vasiliev*, 1983, 50—51)⁸² faza Ha B (mai curînd Ha B₂) poate fi considerat orizontul celor mai timpurii arme-unelte de acest gen din România.

✓ O înmulțire considerabilă a diverselor obiecte realizate din fier sau bronz și fier se constată și în Banat începînd din Ha B₃ și continuînd mai ales în Ha C.

Din miez de fier cu cămașă din bronz au fost realizate acum îndeosebi fibulele cu corpul în formă de arcuș și două resorturi (*Zweischleifige Bogenfibeln*).

Dintre acestea putem aminti aici — pentru poziția ei mai timpurie (Ha B₃) — fibula cu nodozități mari pe arc (*Zweischleifige Knottenfibeln*) de la Iaz — „Dîmb” (pl. XI/54). Deosebit de caracteristică pentru perioada de maximă dezvoltare a culturii Basarabi în Banat este, însă, un alt tip de fibulă cu două resorturi, avînd miezul din fier îmbrăcat în cămașă de bronz incizată transversal sau „în coaste”. Exclusiv din fier era executat un alt tip de fibulă cu două resorturi, secțiunea arcului ovală sau rombică și portagrafa în general triunghiulară. Tot din fier, și cu o frecvență mai mare sau limitată exclusiv la necropole sau morminte izolate erau făcute și o serie de verigi mari de picior, fie închise fie deschise.

În categoria uneltelor sau armelor se încadrează și cuțitele din fier cu limbă la miner, cu lama dreaptă sau ușor curbată, prezente atît în necropolele cit și în așezările de tip Basarabi din Banat. O primă variantă, cea mai comună, avînd lama de formă aproximativ triunghiulară, alungită, vîrfurile ascuțite și muchia lamei dreaptă sau ușor curbată, o constituie piesele descoperite în așezarea de la Valea Timișului (pl. LXXXIX/7) și în presupusul mormînt de la Svinîța (pl. LXXXV/15). Într-o altă variantă se încadrează cuțitul cu lama dreaptă și ornamentată cu incizii pe ambele fețe ale acesteia, ce a făcut parte din inventarul funerar al Tum. IV din necropola Basarabi de la Moldova Veche „Ostrov/Groblija” (pl. XCV/6). ✕

✕ Lipsesc, deocamdată, din inventarul stațiunilor de tip Basarabi din Banat atît topoarele bipene cit și spadele-pumnal scurte cu lama curbă de tip Trziszce sau cu terminația minerului în formă de T, realizate toate din fier, atît de bine reprezentate în depozitele din „Hallstattul mijlociu” și în necropolele aparținînd aceleiași culturi din sud-vestul României. Aceeași situație se constată și în cazul vîrfurilor de lance din fier.

O bogăție și diversitate mai mare de piese din fier, cu deosebire arme, se constată însă într-o serie de descoperiri bănățene din etapa tîrzie a primei epoci a fierului respectiv în mormîntul de la Brebu sau în necropola de la Ieșelnița.

Astfel, în primul caz, alături de ceramică, din inventarul funerar mai făceau parte două vîrfuri de lance fragmentare (dintre care unul cu tija de înmănășur deosebit de lungă) și un fragment de sabie cu un singur tăiș, lama ușor curbată și limba minerului lată, ultima piesă fiind recent atribuită de Al. Vulpe tipului Telești și încadrată în intervalul secolelor VI—IV î. d. Chr. (*Vulpe*, 1990, 79—81).

Din repertoriul obiectelor de fier descoperite în mormintele tumulare de incinerare cercetate la Ieșelnița (pl. CVIII/14; CIX — A/5—7; B/8—12, 17a;

C/18—22; D/23—27) se detașează — alături de câteva obiecte mai mărunte — lăncile, cuțitele de luptă cu un singur tăiș, avînd lama curbă spre interior și limba minierului mai îngustă, „călcieile” de lance; securile cu tăiș lățit și pliuri laterale, o teacă de cuțit, un topor-tîmăcop sau topor de luptă cu două brațe, o pană masivă și o „psalia” cu cap de cal. X

Lăncile (pl. CIX — B/8—9; D/27) aparțin unui tip bine reprezentat și larg răspîdit în descoperirile din etapa tîrzie a primei epoci a fierului din sud-vestul României. Aici poate fi remarcată combinația dintre un virf de lance cu tija foarte lungă și unul cu tija mai scurtă, constatată în T. 2/M. II, asociație similară aceleia din mormîntul de la Brebu și care constituia probabil o caracteristică a echipamentului militar de epocă.

Cuțitele de luptă cu un singur tăiș, lama curbată spre interior și limba la miner îngustă, descoperite în T. 2/M. II și M. III (pl. CIX — B/10—11; C/20) cu bune analogii în mediul Ferigile la Cepari, Ferigile, Gogoșu și Rudeni, se înscriu în cea de-a III-a variantă stabilită de Al. Vulpe pentru acest tip de piese (*Gewönliche Griffdornmesser*) putînd fi date cu precădere în cursul sec. VI în: d. Chr. (Vulpe, 1990, 87—89, Taf. 27/160—163).

O datare asemănătoare o presupun și celelalte obiecte din fier amintite mai sus, respectiv topoarele masive cu tăiș lat și pliuri laterale (*Lappenbeile*), din T. 3/M. I (pl. CIX — D/23—24) unul dintre acestea fiind curbat și utilizat probabil ca teslă (pl. CIX — D/23), toporul cu două brațe (pl. CIX — D/25) și pana din același mormînt (pl. CIX — D/26), teaca de cuțit din Tum. 2/M. I (pl. CIX — A/5) și „psalia” cu cap de cal din Tum. I (pl. CVIII—A/14).

X În contextul celor prezentate mai înainte, se observă și în cazul Banatului o tot mai accentuată prezență și diversificare tipologico-utilitară a obiectelor din fier, în special a armelor și uneltelor, pe parcursul etapei tîrzii din prima epocă a fierului ele ilustrînd desfășurarea unei intense activități de metalurgie a fierului în cadrul comunităților locale din această perioadă, pregătindu-se astfel — și sub acest aspect — trecerea la cea de a doua epocă a fierului în zona studiată.

Și, dacă la începutul primei epoci a fierului și chiar în etapa mijlocie din această perioadă, s-a mai utilizat la fabricarea obiectelor din acest metal încă metoda turnării sau — mai ales — a supraturnării bronzului peste fier, în etapa tîrzie din această perioadă acestea au fost executate îndeosebi prin forjare.

În privința căilor sau filierelor care au condus la apariția metalurgiei fierului în spațiul carpato-dunărean, implicit și în sud-vestul României, opiniile exprimate în literatura de specialitate sînt încă controversate. X

Dacă inițial s-a optat în favoarea unei căi așa-zis „cimmeriene” de pătrundere a cunoștințelor și elementelor de bază ale metalurgiei fierului în spațiul carpato-dunărean (Berciu, 1960, 139—143; 1963; 1964; 1966, 225—226), această teorie a fost combătută ulterior, cu argumente convingătoare, printre alții în special de M. Rusu și A. László (Rusu, 1974; László, 1975; 1977a; 1987b). În schimb, dacă primul dintre autorii menționați mai sus optează în favoarea originii locale a tehnologiei respective, în urma unui proces de acumulare treptată a cunoștințelor în acest domeniu, ce s-a petrecut în activele centre de metalurgie a bronzului din spațiul carpato-dunărean (Rusu, 1974 356—357), cel de-al doilea leagă apariția metalurgiei fierului pe teritoriul Româ-

niei de activul centru metalurgic nord-vest balcanic și sud-est alpin, tocmai pe baza descoperirilor mai numeroase de obiecte din fier timpurii, mai ales în sud-vestul României (László, 1975, 34 și urm.).

Mai recent, N. Boroffka — considerînd că metalurgia fierului ar fi fost transmisă dinspre Grecia spre România în cursul sec. XII în. d. Chr. — se declară în favoarea existenței unei filiere maritime în transmiterea cunoștințelor legate de acest proces, de-a lungul unui traseu care urmează coastele Mării Negre și — trecînd prin Dobrogea — ajunge pînă în Transilvania (Boroffka, 1987, 61 ; 1991, 6), ipoteză care fusese — de altfel — avansată și mai înainte în literatura românească de specialitate (Olteanu, 1971, 298). Așa cum s-a mai observat (Vasiliev — Aldea — Ciugudean, 1991, 127), această teorie este greu de acceptat în condițiile în care cele mai timpurii descoperiri de obiecte din fier în Dobrogea, bine fixate stratigrafic, sînt cele din nivelul II al așezării de la Babadag (al cărui început este greu de datat înainte de mijlocul sec. X în. d. Chr.), precum și a datării nesigure a depozitului de piese din fier de la Cernatu (Vasiliev, 1983, 49—50).

În aceste condiții, opinia exprimată de către M. Rusu ni se pare cea mai acceptabilă în acest stadiu de cercetare; cu atît mai mult cu cît primele obiecte din fier își fac apariția în mediul cultural al grupelor de tranziție din vestul României (Bobda, Igrița, Lăpuș II) sau sînt asociate frecvent cu descoperiri de tip Gáva timpurii ori de orizont Gáva — Mediaș.

În consecință, este foarte plauzibil că și în sud-vestul României trecerea la metalurgia fierului s-a realizat printr-un proces evolutiv de acumulări succesive a cunoștințelor și tehnologiei de bază necesare acestei activități, perfecționarea acestora petrecîndu-se în urma schimburilor și influențelor reciproce realizate pe parcursul primei epoci a fierului între această zonă și regiunile alpine sau sud-est alpine (în care se detașează puternicele centre metalurgice din Burgenland și de la Hallstatt), respectiv cu elementele „prescitice” din Cîmpia Pannonică (grupul Meszöcsat), care au dat noi impulsuri acestei activități în sud-vestul României.

4. *Argintul* este reprezentat în Banat doar prin cîteva piese izolate de podoabă, a căror proveniență rămîne încă destul de incertă, și care se plasează exclusiv spre finalul primei epoci a fierului.

Astfel, în vechea colecție Pongracz, aflată la Muzeul Banatului din Timișoara, există cîteva piese (în special fibule și ace), care au fost descoperite probabil în sudul Banatului (zona Porților de Fier) sau chiar în zona imediat învecinată de la sud de Dunăre. Din punct de vedere tipologic, ele pot fi încadrate exclusiv în etapa tîrzie a primei epoci a fierului.

Chiar dacă adăugăm aici și tezaurul de argint de la Ostrovul Mare, cuprins în special din fibule de tip Ștrpei sau Čurug (Berciu, 1939, 179 și urm., fig. 223, I, 4—8. II; 1953, 622, pl. 39B, 1—7; Bader, 1983b, 118 și urm., Taf. 37/373, 38/375—381), documentația arheologică referitoare la utilizarea pieselor din acest metal în sud-vestul României rămîne încă deosebit de sumară.

Adăugînd aici și faptul că majoritatea obiectelor de acest tip descoperite în regiunea sud-vestică a României își găsesc cele mai bune paralele în tipuri și variante analoge din nord-vestul Bulgariei, din Iugoslavia și din Grecia se poate considera că piesele descoperite în țara noastră reprezintă mai curînd

importuri dinspre aceste zone, ele neputînd fi utilizate — cel puțin deocamdată — ca argumente convingătoare în favoarea unei activități locale de prelucrare a argintului la sfîrșitul primei epoci a fierului din sud-vestul României, așa cum va fi însă cazul în cea de-a doua epocă a fierului.

În concluzie, pe baza tuturor elementelor menționate mai înainte se poate aprecia că în cadrul comunităților umane care au locuit teritoriul de sud-vest al României la sfîrșitul epocii bronzului și pe parcursul primei epoci a fierului s-a desfășurat o intensă activitate metalurgică, ilustrată pe plan arheologic în special prin numeroasele descoperiri de obiecte, tezaure sau depozite din aur, bronz și fier.

Dacă prelucrarea aurului atinge apogeul în această zonă la sfîrșitul epocii bronzului și în cursul perioadei de tranziție spre prima epocă a fierului, se constată că pe parcursul primei epoci a fierului dovezile arheologice în acest sens lipsesc cu desăvîrșire în Banat și, în general, pentru întreaga zonă de sud-vest a României. Alături de unele explicații ce pot fi legate de anumite schimbări de natură etno-culturală care au avut loc aici la începutul epocii fierului (respectiv penetrația elementelor de tip Gáva), această situație ar mai putea să rezulte — măcar teoretic — din existența în zonă a unei oligarhii politico-religioase suficient de puternică pentru a putea impune un monopol în acest domeniu, așa cum se pare că s-a întîmplat și în cadrul societății geto-dacice din cea de-a doua epocă a fierului.

În ceea ce privește metalurgia bronzului, după ce aceasta a atins apogeul în cursul perioadei de tranziție, dovezile arheologice arată o diminuare treptată a acestei activități, pe parcursul primei epoci a fierului, paralel cu o intensificare corespunzătoare în domeniul prelucrării fierului.

INTRODUCERE ÎN STUDIUL MANIFESTĂRILOR SPIRITUALE DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI ÎN SUD—VESTUL ROMÂNIEI

Alături de covârșitoarea majoritate a diverselor vestigii arheologice care se referă la ansamblul elementelor de cultură materială dezvoltate pe parcursul primei epoci a fierului, în zona de sud-vest a României au mai apărut și unele descoperiri care ne pot da anumite indicii — nu prea numeroase și consistente, totuși — în legătură cu diversele aspecte ale vieții spirituale caracteristice comunităților umane care au locuit această zonă în epoca discutată aici.

Ele se referă atât la domeniul reprezentărilor plastice și de artă decorativă și — implicit — la simbolistica cultică a acestora, cât și la riturile și — mai ales — ritualurile funerare practicate sau la evoluția diverselor practici de cult și credințe religioase caracteristice populațiilor locale din prima epocă a fierului.

1. PLASTICA ȘI ARTA DECORATIVĂ. SIMBOLISTICA CULTICĂ.

Un domeniu foarte important — și, în același timp, predominant — al manifestărilor de artă decorativă constatate la sfârșitul epocii bronzului și pe parcursul primei epoci a fierului în zona sud-vestică a României îl constituie ornamentarea ceramicii.

Aflat la limita dintre meșteșug și artă, acest domeniu de manifestare ideatică a marcat aici câteva creații originale și deosebit de valoroase la nivelul perioadei istorice de care ne ocupăm acum. Dincolo de armonia proporțiilor și perfectă corespondență dintre forma și utilitatea creațiilor ceramice, realități care se raportează îndeosebi calităților meșteșugărești ale producătorului, acestea au fost inspirat — și uneori chiar spectaculos — ornamentate, măcar în anumite etape sau manifestări culturale ale acestei perioade.

În mod incontestabil, printre vîrfurile realizărilor în acest domeniu, se pot menționa în primul rînd creațiile ceramice ale culturilor de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare și Basarabi. Ambele se caracterizează prin utilizarea unor tehnici ornamentale diverse și crearea unei motivistici complexe, avînd în multe cazuri, o evidentă simbolistică cultică. La fel ca și în cazul celorlalte manifestări culturale de la sfârșitul epocii bronzului și din prima epocă a fierului consemnate în această zonă, ornamentația vaselor se înscrie în stilul geometrie și spiralo-meandric, caracteristic — în general — majorității culturilor contemporane acestora din spațiile învecinate. Pentru o mai bună punere în valoare a elementelor decorative în ambele cazuri s-a utilizat, de multe ori, încrustarea cu sub-

stanță albă de origine minerală sau animală a ornamentelor imprimate sau incizate pe pereții vaselor.

Și în cazul vaselor ornamentate exclusiv prin canelare s-a putut observa o grijă deosebită pentru realizarea cât mai fină și estetică a decorului.

Un aspect special în acest domeniu îl constituie ornamentarea recipientelor de metal, utilizate mai ales în cadrul unor practici cultice, situla de tip Hajdüböszörmény de la Remetea Mare — „*Gomila lui Pitul*” și chiar ceașca fragmentară de tip Fuchsstadt din vestul Banatului dovedind calități deosebite sub aspectul esteticii ornamentale. Aceeași constatare se poate face și în legătură cu alte obiecte de metal, îndeosebi în cazul podoabelor din bronz (brățări, ace, fibule, „apărătoare de braț”, săbii, coifuri și pumnale, falere, pandantive, centuri, butoni, etc.) sau din aur, de cele mai multe ori bogat și armonios decorate.

Alături de ornamentele cu destinație strict estetică, atât pe ceramică, dar și pe celelalte vase sau obiecte din metal, apar o serie de elemente decorative ce reprezintă o evidentă simbolistică cultică (spirale, ghirlande stelate, roți solare, cruci și zvastici sau alte reprezentări lunaro-solare, și protome zoomorfe, reprezentând cel mai adesea păsări). Se remarcă, în acest sens, decorul situlei de la Remetea Mare — „*Gomila lui Pitul*” (ce reprezintă roți solare și un registru compus din capete de păsări) și decorul repetat pe buza unei străchini de tip Basarabi spartă ritual în Tum. V din necropola de la Moldova Veche — „*Ostrov Groblia*”, ce reprezintă o pasăre care se hrănește dintr-un vas ritual (pl. XCVII).

Plastica figurativă este reprezentată atât de figurine zoomorfe cât și de cele antropomorfe.

În acest sens, se poate sublinia că documentația arheologică de care dispunem indică, pentru prima epocă a fierului, o schimbare notabilă față de perioada târzie a epocii bronzului, prin înlocuirea figurinelor antropomorfe de la sfârșitul epocii bronzului (caracterizate îndeosebi în aria manifestărilor de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare prin reprezentări antropomorfe, respectiv idoli „en cloche”, legate de cultul mării zeițe-mame și — implicit — de cel al fertilității) cu reprezentările animaliere diverse din orizontul complexului cu ceramică canelată de tip Gáva și cu cele preponderent ornitomorfe din cadrul manifestărilor corespunzătoare ale culturii Basarabi. Printre acestea, se remarcă îndeosebi numeroasele, diversele și deosebit de realiste figurine zoomorfe scoase la iveală în așezările de la Vărădia — „*Ohilii*” și Remetea Mare — „*Gomila lui Pitul*” sau deseale reprezentări și protome ornitomorfe care, deși apar și în contextul descoperirilor cu ceramică canelată de tip Gáva — Mediaș (așa cum sînt reprezentările de acest gen de pe situla de la Remetea Mare), își vor găsi perioada de maximă manifestare în mediul culturii Basarabi din sud-vestul României (exemple în acest sens fiind reprezentările de pe vasele ceramice sau protomele de bronz, atașate unor fibule din inventarul funerar al Tum. V de la Moldova Veche „*Ostrov*”).

Toate acestea demonstrează, pentru prima epocă a fierului din sud-vestul României, existența unor practici de cult și credințe religioase cu anumite particularități, chiar dacă unele dintre acestea reprezintă continuarea — dar pe alt palier de importanță — a unor manifestări spirituale existente și în epoca bronzului, în special cele legate de cultul solar.

2. RITURI ȘI RITUALURI FUNERARE

Descoperirile izolate și cercetările sistematice efectuate cu deosebire în ultima perioadă pe teritoriul Banatului au reușit, dacă nu să lămurească problemele de detaliu, măcar să ne creeze o imagine de ansamblu asupra riturilor și practicilor rituale utilizate în prima epocă a fierului.

Dacă, excepție făcând — cel puțin în lumina documentației actuale — perioada mijlocie din această epocă (pentru care avem documentată și inhumarea în mediul culturii Basarabi) ritul incinerăției pare să fi fost predominant, în domeniul practicilor de ritual funerar s-a putut constata o diferențiere mai accentuată la nivelul diverselor etape (respectiv a manifestărilor culturale) din evoluția de ansamblu a acestei epoci.

Astfel, la sfârșitul epocii bronzului și în perioada de tranziție, în majoritatea (dacă nu în toate) manifestările culturale din Banat este bine documentată incinerarea în „câmpuri de urne” plane. Ea a fost practică atât în cadrul culturilor de tip Cruceni — Belegiș și Žuto Brdo — Gîrla Mare, cît și în cazul grupelor de tip Susani, Bobda, Tievaniul Mare sau Moldova Nouă — Hinova — Mala Vrbica.

În general, ritualul funerar consta din arderea defunctului pe rug, culegerea resturilor cinerare, (inclusiv a ceramicii și a unor accesorii vestimentare) și introducerea acestora într-o urnă cu capac, care era așezată într-o groapă de dimensiuni relativ mici (atît cît să cuprindă urna și inventarul adiacent, inclusiv „ofranda de carne”), care era apoi acoperită și marcată printr-un semn oarecare (lemn, piatră, sau movilă mică de pămînt). O situație aproape constantă este gaurirea urnei în partea centrală a fundului, operațiune care — în ceea ce ne privește — avea mai mult o semnificație practică (respectiv să permită scurgerea apei acumulate eventual în urnă) decît una simbolică (adică legată de realizarea unui oficiu care să permită „eliberarea sufletului”). Dincolo de acest ritual de ansamblu, aproape generalizat, atît la nivelul culturilor din Bronzul tîrziu, cît și la acela al grupelor de tranziție, se mai pot constata unele diferențieri, legate, în primul rînd, de modul în care era dispus inventarul funerar. Astfel, în necropolele de tip Cruceni — Belegiș, vasele de ofrandă, conținînd în unele cazuri și „ofranda de carne” erau depuse în groapă lingă urna funerară. În mormintele de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare, vasele de ofrandă erau așezate parțial în urnă și parțial în zona gîtului, atît în interior cît și la exterior (*Dumitrescu*, 1961).

Dacă obiceiul de a depune vasele de ofrandă în afara urnei s-a menținut măcar parțial — și în unele complexe funerare ale grupelor Bobda sau Hinova — Mala Vrbica din perioada de tranziție spre prima epocă a fierului, în cazul grupei de tip Tievaniul Mare — Karaburma III întregul inventar funerar (inclusiv „ofranda de carne”) s-a găsit în interiorul urnei.

La orizontul cronologic corespunzător complexului cultural cu ceramică canelată de tip Gáva — Medias cît și al grupurilor culturale de tip Gornea — Kalakača și Insula Banului nu dispunem încă de nici un fel de elemente referitoare la ritul și ritualul funerar practicat în cadrul acestora.

Avem, însă, date mai consistente atît asupra ritului și ritualului funerar practicat de comunitățile Basarabi din Banat, la orizontul etapei mijlocii din prima epocă a fierului, cît și în legătură cu acela caracteristic etapei tîrzii din evoluția acestei epoci, ele fiind deosebite în mare măsură ca rit, dar oarecum asemănătoare ca ritual.

După cum s-a putut vedea, în cadrul culturii Basarabi din întreaga zonă de sud-vest a României a fost atestată — alături de câteva morminte presupuse sau sigure de incinerare — în special înhumarea. Conform observațiilor efectuate pe parcursul cercetărilor din necropola tumulară de la Moldova Veche — „Ostrov/Grobila” s-a putut constata că defunctul (sau, mai curînd, defuncții, căci majoritatea complexelor funerare de acest gen conțin mai multe schelete) erau așezați — în general — pe un pat din pietre de rîu, fiind acoperiți — de asemenea — cu mai multe rînduri de pietre, complexul fiind reprezentat adesea printr-o masă de formă rectangulară, rotundă sau ovală, dispusă uneori în centrul unui ring de piatră, totul fiind acoperit de mantaua din pămînt a tumulului funerar, care nu avea, de regulă, o înălțime prea mare. De remarcat că, în majoritatea cazurilor, înmormintarea era însoțită de spargerea rituală a unor vase, câteva vase mai mici de ofrandă fiind așezate și lângă capul sau picioarele celui înhumat.

Chiar dacă ritul funerar este altul, în cadrul necropolei de la Ieșelnița s-a putut observa practicarea unui ritual funerar asemănător. Într-o primă variantă, oasele calcinate erau depuse direct pe sol, într-o groapă puțin adîncă, dar acoperită cu mai multe rînduri de pietre, constituind complexul funerar central, care era plasat uneori în interiorul unui ring de piatră, întregul complex fiind acoperit de o manta din pămînt puțin consistentă. Într-o altă variantă, celelalte componente ale ritualului funerar fiind asemănătoare sau identice, oasele incinerate se aflau depuse într-o urnă funerară.

Din cele câteva elemente sumar enumerate mai sus, se desprinde în mod clar că avem de a face cu o perpetuare a elementelor de ritual funerar caracteristice manifestărilor culturale din etapa mijlocie a primei epoci a fierului în Banat (cultura Basarabi) pînă la orizontul aceloră caracteristice pentru aceeași zonă etapei sale tîrzii.

3. PRACTICI DE CULT ȘI CREDINȚE RELIGIOASE

Alături de practicile din domeniul ritualului funerar enumerate mai sus, cercetările efectuate în diversele stațiuni de la sfîrșitul epocii bronzului și din prima epocă a fierului din Banat au evidențiat și existența altor practici de cult legate de fertilitate, de purificarea și consacrarea rituală a unor complexe de locuire sau reprezentînd depuneri votive destinate captării bunăvoinței diverselor divinități.

În acest context, se cuvin a fi menționate aici în primul rînd gropile rituale surprinse în așezările de la Vărădia — „Chilii” și Remetea Mare — „Gomila lui Pitul”, care conțineau — alături de oase de la anumite animale — fragmente ceramice sau vase întregi și fragmente și — în unele cazuri — figurine zoomorfe reprezentînd diverse specii de animale.

Alături de probabila atribuire a acestor complexe unor practici rituale legate de cultul fertilității, prezența numeroaselor figurine zoomorfe în inventarul lor poate fi legată și de existența în această perioadă a unui cult special consacrat anumitor specii de animale.

Ritualuri legate de purificarea sau consacrarea unor locuințe sau gropi au fost constatate în așezarea Basarabi de la Valea Timișului — „Rovină” (unde, într-o groapă căpăcuită cu un dop de chirpic ars, a fost depus, probabil în acest scop, un craniu de cal din care s-a mai păstrat — datorită acidității ridicate a solului — doar dentiția) sau în cazul depunerii rituale de vase găsite în L₁/1988 din așezarea „hallstattiană” de la Remetea Mare — „Gomila lui

Gabor". Am dori să menționăm aici doar similitudinea existentă între complexul ritual de la Remetea Mare și descoperirea unui complex de cult oarecum asemănător într-o locuință din așezarea fortificată de la Teleac (Vasiliev — Aldea — Ciugudean, 1991, 153 și urm.).

După cum am mai avut ocazia să precizăm, inclusiv „ascunderea” unor depozite de bronzuri „hallstattiene” poate fi legată de anumite practici rituale efectuate — probabil — în scopul captării bunăvoinței anumitor divinități.

Desigur, atît simbolistica cultică constatată în cazul unor manifestări de artă decorativă și plastică figurativă specifică acestei perioade, cît și anumite practici de cult sau de ritual funerar constatate în complexe arheologice atribuite acesteia, demonstrează existența unui panteon destul de diversificat, dar care nu poate fi descifrat cu destulă claritate în stadiul actual de cercetare.

Un loc aparte în cadrul acestuia era — fără îndoială — acordat unei divinități solare similare zeului Apollo în lumea sud-tracică și grecească. Argumente incontestabile în acest sens sînt oferite atît de reprezentările legate de simbolistica solară prezentă pe diversele obiecte descoperite, dar — mai ales — de protomele ornitomorfe ce se leagă de lebedele care purtau carul lui Apollo, peste „ținuturile hiperboreenilor” în ciclul post-diurn sau în anotimpul rece, conform informațiilor oferite de chiar izvoarele literare ale antichității.

CONCLUZII

Pe baza tuturor elementelor prezentate, în cele ce urmează vom încerca să schițăm câteva dintre coordonatele generale ale evoluției culturale caracteristice diverselor paliere cronologice ale intervalului cuprins între sfârșitul epocii bronzului și cel al primei epoci a fierului din sud-vestul României, încercând să desprindem — în același timp — posibilele interpretări istorice ale realităților arheologice sau anumite elemente referitoare la modul de viață și evoluția socio-economică a comunităților umane din prima epocă a fierului în sud-vestul României.

Referitor la tabloul evoluției culturale (fig. 10) din intervalul temporal abordat în această lucrare, analiza efectuată demonstrează în primul rând că sfârșitul perioadei târzii a epocii bronzului (faza Reinecke Bz. D a cronologiei central-europene) s-a prelungit din punct de vedere cultural cel puțin pînă la mijlocul fazei Ha. A₁ (respectiv a sec. XII în.d.Chr.), fapt ce indică și o datare corespunzătoare a orizontului de depozite de bronzuri din seria Uriu—Domănești. Acest moment este marcat de finalul celei de a doua etape a culturii de tip Cruceni—Belegiș în vestul Banatului, de sfârșitul evoluției grupului cultural de tip Balta—Sărată prin realizarea unei sinteze între manifestările sale specifice și elemente de tip Igrița care penetrează în nordul Banatului, și de finalul celei de a treia faze a culturii de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare (respectiv grupul de tip Bistreț — Ișalnița, în sudul Olteniei).

Orizontul următor (a doua jumătate a sec. XII — prima jumătate a sec. XI în.d.Chr.) a fost atribuit perioadei de tranziție spre prima epocă a fierului și a fost reprezentat în această regiune de sud-vest a României prin grupele de tip Susani, Bobda, Tievaniul Mare—Karaburma III și Moldova Nouă (Hinova—Mala Vrăbica). Deși, sub raportul evoluției etno-culturale, ele se leagă incontestabil de manifestările Bronzului târziu din această zonă (putînd fi interpretate — la rigoare — chiar drept faze finale ale acestora), aspectul de ansamblu al elementelor lor de cultură materială este sensibil modificat față de etapa anterioară. Astfel, pe lîngă un început de omogenizare mai accentuată, ilustrat prin apariția unor elemente comune pe spații mai largi (evidențiate îndeosebi prin anumite forme ceramice și prin generalizarea ornamentării acestora aproape exclusiv cu ajutorul canelurilor), în cadrul acestora se manifestă clar o evoluție „în sens hallstattian” a artefactelor de bază și a tehnologiilor utilizate la producerea acestora, chiar dacă mai persistă încă unele

Fig. 10 — Periodizarea și cronologia primei epoci a fierului în Banat.

diferențieri zonale generate de moștenirile preluate din fondul diverselor culturi specifice perioadei târzii a epocii bronzului din regiunea menționată. Acestei perioade îi corespund depozitele de bronzuri bănățene încadrabile tipologic în seria Cincu—Suseni. Tot acum, a fost consemnată și apariția celui mai vechi obiect din fier cu context arheologic asigurat, respectiv piesa descoperită într-unul din mormintele necropolei de la Bobda.

În aceste condiții, considerăm că începutul primei epoci a fierului se poate plasa în sud-vestul României pe la 1050/1000 în.d.Chr.

Pe ansamblu, evoluția acesteia a fost periodizată în trei etape mari, respectiv *etapa timpurie* (a doua jumătate a sec. XI — prima jumătate a sec. VIII în.d.Chr.), *etapa mijlocie* (prima jumătate a sec. VIII — a doua jumătate a sec. VII în.d.Chr.) și *etapa târzie* (sec. VI, eventual sfârșitul sec. VII — prima jumătate sau mijlocul sec. IV în.d.Chr.).

La rindul său, etapa timpurie a fost divizată în două faze, respectiv faza I, cu subfazele Ia (a doua jumătate a sec. XI în.d.Chr.) și Ib (sec. X în.d.Chr.), și faza II (sec. IX, pentru sudul Banatului chiar sfârșitul sec. X — prima jumătate a sec. VIII în.d.Chr.).

Etapa mijlocie corespunde celei de a treia fază a primei epoci a fierului, cu subfazele IIIa (prima jumătate a sec. VIII în.d.Chr.), IIIb (a doua jumătate a sec. VIII în.d.Chr. — prima jumătate a sec. VII în.d.Chr.) și IIIc (a doua jumătate a sec. VII în.d.Chr.).

În sfârșit, etapa târzie (corespunzătoare celei de a patra fază din prima epocă a fierului) a fost împărțită în subfazele IVa (prima jumătate a sec. VI, eventual și sfârșitul sec. VII în.d.Chr.), IVb (a doua jumătate a sec. VI — prima jumătate a sec. V în.d.Chr.) și IVc (a doua jumătate a sec. V — prima jumătate sau mijlocul sec. IV în.d.Chr.), după care urmează cea de a doua epocă a fierului.

Din punct de vedere cultural, subfaza Ia (a doua jumătate a sec. XI în.d.Chr.) este marcată în Banat prin descoperirile de la Boeșa Română — „Dealul Mare” și de penetrația în această zonă a primelor elemente de tip Gáva—(Gáva—Mediaș). La acest palier cronologic pot fi situate și depozitele bănățene din seria Jupalnic — Turia.

Din acest moment, se va realiza o omogenizare accentuată a elementelor de cultură materială, prin generalizarea pe întregul spațiu al Banatului a complexului cultural cu ceramică exclusiv canelată de tip Gáva—Mediaș, caracteristic celei de a doua subfaze (Ib; sec. X în.d.Chr.) din etapa timpurie a primei epoci a fierului în Banat. Acest orizont este reprezentat în special prin așezările de la Remetea Mare — „Gomila lui Pitul” și Vărădia — „Chilii”, la care se pot adăuga nivelul corespunzător al așezării de la Berzasca — „Stația de pompăre I.F.B.T.” și depozitul de bronzuri de la Liborajdea. Alături de generalizarea ceramicii exclusiv canelate, aceste descoperiri ilustrează schimbări marcante, nu numai în tehnologia și tipologia celorlalte elemente de cultură materială ci și în domeniul manifestărilor de natură spirituală, al tipurilor de habitat sau al structurilor socio-economice. Aceluiași orizont cronologic îi aparțin și depozitele de bronzuri din seria Moigrad — Tăuteu (Ha. B₁), tot acum putând fi plasate cu destulă probabilitate și unele dovezi mai concludente referitoare la începuturile metalurgiei fierului în Banat (respectiv pumnalul de bronz cu miez de fier și peduncul la mîner de la Tirol sau acul cu cap discoidal, realizat tot din bronz și fier, precum și sabia de fier, descoperite undeva în această zonă).

Sfârșitul său, care poate fi ceva mai timpuriu în Clisura Dunării (a doua jumătate a sec. X în.d.Chr.), este marcat de apariția primelor elemente de tip Gornea — Kalakača (Bosut IIIa) în sudul Banatului (respectiv așezarea de la Gornea — „*Căunița de Sus*”), faza a doua a etapei timpurii din prima epocă a fierului fiind reprezentată pe cea mai mare parte a Banatului de manifestările acestui grup cultural cu ceramică incizată, a cărui evoluție este paralelă cu cea a descoperirilor de tip Insula Banului din colțul sud-estic al acestei regiuni. Cu excepția pieselor din bronz și fier descoperite în așezarea de pe Insula Banului, la acest orizont cronologic și cultural nu se cunosc pînă în prezent în Banat și alte obiecte din bronz sau fier și nici depozite de bronzuri.

Sinteza realizată între fondul cu ceramică canelată de tip Gava—Medias și grupele culturale de tip Gornea — Kalakača și Insula Banului va da naștere, la începutul sau în prima jumătate a sec. VIII în.d.Chr., manifestărilor specifice culturii Basarabi, care acoperă în întregime cea de a treia fază din prima epocă a fierului, respectiv etapa sa mijlocie, evoluția de ansamblu a acesteia putînd fi plasată în zona de sud-vest a României între 800/775 și 600/625 în.d.Chr., pe parcursul a trei faze evolutive. Prima corespunde subfazei IIIa din periodizarea celei dintîi epoci a fierului, putînd fi încadrată în prima jumătate a sec. VIII în.d.Chr. Cea de a doua este reprezentată de etapa maximei dezvoltări a culturii Basarabi în Banat, corespunzînd subfazei IIIb (a doua jumătate a sec. VIII — prima jumătate a sec. VII în.d.Chr.). A treia fază, ilustrată mai ales prin complexele aparținînd etapei finale a culturii Basarabi de la Valea Timișului — „*Rovină*”, poate fi paralelizată cu subfaza IIIc a periodizării pe care am propus-o aici și datată cu precădere în a doua jumătate a sec. VI în.d.Chr.

Singurul depozit de bronzuri ce poate fi atribuit etapei mijlocii din prima epocă a fierului, este depozitul de coliere cu nodozități descoperit undeva în Banat. El poate fi plasat mai curînd la începutul acestei etape, respectiv la orizontul subfazei IIIa (prima jumătate a sec. VIII în.d.Chr.).

Etapa mijlocie din prima epocă a fierului consenmează — și prin descoperirile din Banat — o înmulțire considerabilă a obiectelor realizate din fier sau fier acoperit cu bronz. Ele coexistă, totuși, cu bronzuri, dar care reprezintă însă exclusiv obiecte de podoba.

Cultura Basarabi va constitui de fapt fondul din care vor lua naștere manifestările culturale caracteristice etapei tirzii (faza IV) din prima epocă a fierului în Banat.

Dintre acestea, cele reprezentate prin descoperirile de la Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” (L₁/1988), în vestul Banatului, și acelea aparținînd nivelului superior al așezării de la Remetea Pogănici — „*Dealul Pășcoani*”, în zona central-nordică a aceleiași regiuni, sînt integrate subfazei IVa și plasate cu deosebire în prima jumătate a sec. VI, eventual și la sfîrșitul sec. VII în.d.Chr.

Cea de a doua subfază, respectiv IVb (a doua jumătate a sec. VI — prima jumătate a sec. V în.d.Chr.), este reprezentată în Banat prin necropola tumulară de incinerare de la Teșelnița, mormintele de la Ilidia — „*Oblîța*” și descoperirea de la Moldova Veche. Undeva la începutul acestei subfaze, sau chiar la sfîrșitul celei precedente, se situează cronologic și „depozitul” de bronzuri de la Drencova (Drencova II).

În sfîrșit, celei de a treia subfaze (IVc; a doua jumătate a sec. V — prima jumătate a sec. IV în.d.Chr.) îi pot fi atribuite, deocamdată, mormîntul de la Brebu și coiful de tip greco-illir descoperit la Berzovia (Jidovin).

Din punct de vedere al aspectelor culturale ilustrate prin descoperirile bănăţene aparţinînd etapei tîrzii din prima epocă a fierului, se poate consemna — pe de o parte — faptul că acelea efectuate în zona piemontană a Banatului (Remetea Pogănici, Ieşelniţa, Ilidia, Moldova Veche, Brebu) ilustrează o evoluţie asemănătoare cu cea a grupului cultural de tip Ferigile, ele aparţinînd unor manifestări periferizate ce pot fi incluse cercului cultural mai amplu de tip Ferigile — Birseşti. Pe de altă parte, materialele scoase la iveală în L₁/1988 de la Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” ilustrează în vestul Banatului, cel puţin pentru începutul acestei etape, o evoluţie culturală deosebită de aceea de tip Ferigile, dar care nu poate fi urmărită (din cauza absenţei descoperirilor) pe întregul parcurs al etapei finale din prima epocă a fierului.

Accasta consemnează o înmulţire considerabilă a obiectelor din fier pe teritoriul Banatului, reprezentate cu deosebire de unelte şi arme, dar şi prin accesorii de harnaşament. Chiar dacă piesele realizate exclusiv din bronz nu lipsesc, ele se cantonează în special la domeniul podoabelor şi al unor componente de echipament militar (coif, garnituri de teacă, verigi, etc.).

Undeva în intervalul de timp cuprins între orizontul cronologic al coifului de tip greco-illir de la Berzovia/Jidovin (a doua jumătate a sec. V, eventual începutul sec. IV î.d.Chr.) şi cel corespunzător mormintului Latene timpurii de la Cuptoare — „*Sfogeia*”, cu coif de tip chalcidic (Oprinescu, 1987), poate fi plasată şi graniţa dintre prima şi cea de a doua epocă a fierului în Banat (sfîrşitul primei jumătăţi sau mijlocul sec. IV î.d.Chr.).

Analiza manifestărilor culturale prezente pe teritoriul Banatului la sfîrşitul epocii bronzului şi în prima epocă a fierului, demonstrează că sfîrşitul culturilor reprezentative pentru Bronzul tîrziu din această zonă s-a petrecut în condiţiile istorice complexe generate de preliminariile continentale ale „marii migraţii egeene”, respectiv de penetraţia culturii mormintelor tumulare (*Hugel-graberkultur*) în zona Dunării mijlocii, care pune parţial capăt evoluţiei culturilor „clasice” ale epocii bronzului din această regiune şi marchează evident evoluţia manifestărilor culturale ale Bronzului tîrziu din zonele învecinate, inclusiv Banatul. În aceste circumstanţe, are loc — inclusiv prin penetraţia unor noi elemente etno-culturale — o schimbare de aspect general a culturilor locale din perioada tîrzie a epocii bronzului şi nasterea grupelor caracteristice perioadei de tranziţie spre prima epocă a fierului în sud-vestul României (Susani, Bobda, Tievaniul Mare-Karaburma III, Moldova Nouă—Hinova — Mala Vrbica), care marchează etapa finală a „cîmpuilor de urne” din Banat.

Un nou impuls etno-cultural se manifestă la sfîrşitul fazei Ha. A₂ şi începutul fazei Ha. B₁, acesta determinînd încetarea locuirii în vechile staţiuni din epoca bronzului şi din etapa de tranziţie spre prima epocă a fierului, şi înlocuirea acestora prin cele caracteristice complexului cultural cu ceramică canelată de tip Gáva—Medias, parte integrantă a unui vast complex, ansamblu etno-cultural care domină începutul primei epocii în Europa central-estică şi care a fost atribuit uneori ramurii extrem nordice a marelui neam tracic.

După părerea noastră, această ipoteză nu pare a fi lipsită total de un fundament concret, dacă avem în vedere că — privite pe un spaţiu mai larg — descoperirile atribuite etapei timpurii din prima epocă a fierului arată că aceasta a fost dominată în zona Europei central-estice şi de sud-est de existenţa a trei mari complexe culturale, a căror regiune de contact, interferenţă şi chiar confruntare este reprezentată îndeosebi de teritoriul linitrof Dunării mijlocii şi inferioare, Banatul deţinînd un loc aparte în acest context. Primul dintre aceste

complexe, reprezentat prin descoperirile cu ceramică exclusiv canelată de tip Gáva — Holihradý — Somotor — Mahala III — IV — Mediaş ar putea fi atribuit cu oarecare probabilitate tracilor de nord. Cel de-al doilea, aparţinând ramurii sud-tracice, este ilustrat pe plan arheologic prin complexul cultural cu ceramică imprimată de tip Pšenicevo II — Raskopanica — Babagad II — Insula Banului — Cozia-Brad — Saharna — Soloncení. Celui de-al treilea, specific populaţiilor illire din arealul nord-vest balcanic şi sud-est alpin, caracterizat prin utilizarea cu precădere a decorului incizat pe ceramică, îi aparţine şi grupul periferizat de tip Gornea — Kalakača care se situează în Banat între orizontul cu ceramică canelată de tip Gáva — Mediaş şi cel al culturii Basarabi.

După cum s-a mai arătat, naşterea culturii Basarabi s-a petrecut în sud-vestul României şi zonele limitrofe din nord-estul Iugoslaviei şi nord-vestul Bulgariei tocmai prin grefarea impulsurilor etno-culturale primite din lumea sud-tracică (grupul de tip Insula Banului) şi a celor provenite din lumea illiră nord-vest balcanică şi sud-vest alpină (prin intermediul grupului de tip Gornea — Kalakača) pe fondul etno-cultural al tracilor de nord reprezentaţi acum pe plan arheologic prin complexul cultural cu ceramică canelată de tip Gáva — Mediaş — Holihradý. Impulsuri destul de consistente dinspre zonele nord-vest balcanice şi sud-est alpine, evidente îndeosebi în inventarul metalic şi chiar în unele elemente tipologico-ornamentale ale ceramicii sau în ritul şi ritualul funerar, se manifestă pe aproape întreaga perioadă de evoluţie a culturii Basarabi, menţinându-se pînă în etapa tîrzie din prima epocă a fierului. Astfel, cultura Basarabi poate fi considerată ca rezultatul unei sinteze etno-culturale traco-illire, pe un fond preponderent tracic însă. Dacă această cultură poate fi deja atribuită populaţiilor geto-dacice (aşa cum s-a făcut deja în literatura de specialitate) este o problemă care mai necesită discuţii şi precizări. De altfel, este cazul să mai amintim aici că — destul de recent — o serie de cercetători iugoslavi au delimitat la sud de Dunăre, şi în special pe Valea Moravei Mari, un grup de descoperiri caracterizate printr-o ceramică foarte asemănătoare din punct de vedere tipologic şi al motivisticii ornamentale cu cea a culturii Basarabi, dar al cărei decor este realizat mai ales prin linii „tremurate” incizate sau imprimate (aşa numita „*tremollated pottery*”). Plasate către finalul evoluţiei culturii Basarabi din sud-vestul României şi la începutul etapei tîrzii din prima epocă a fierului în zona Dunării iugoslave (orizontul Bosut IIIc), acestea au fost atribuite triballilor (Stojić, 1990 ; 1992 ; Jevtić, 1992).

Oricum, cel puţin din etapa tîrzie a primei epoci a fierului, putem vorbi măcar pentru zona piemontană a Banatului de existenţa unei populaţii geto-dacice, reprezentată aici prin descoperirile ce pot fi incluse cercului cultural de tip Ferigile — Bîrseşti (Remetea Pogănici, Teşelnîţa, Brebu, etc.).

Pe baza observaţiilor efectuate în urma cercetărilor sistematice întreprinse în staţiunile aparţinînd primei epoci a fierului din Banat, ca şi a contribuţiilor informaţionale aduse de unele descoperiri izolate, pot fi făcute aici şi unele aprecieri generale referitoare la modul de viaţă şi evoluţia socio-economică a comunităţilor umane care au locuit acest teritoriu în epoca discutată.

O primă constatare poate fi făcută în legătură cu formele de habitat predominante sau referitor la aspectul general şi evoluţia complexelor de locuire şi a altor amenajări edilitare. Din acest punct de vedere, analiza descoperirilor arheologice din Banat demonstrează că zonele preferate pentru locuire au fost — aproape în mod constant — terasele mijlocii şi superioare ale principalelor cursuri de apă. Cîteva excepţii de la această regulă au fost constatate

la începutul și, respectiv, sfârșitul acestei epoci, ele putând fi legate — eventual — de existența unor situații mai nesigure, ce ar fi putut pune în pericol comunitățile respective. Astfel, o serie de așezări aparținând orizontului cultural cu ceramică canelată de tip Gáva—Medias (Remetea Mare și Vărădia) se află dispuse pe locuri dominante, puțin înalte însă, care nu prezintă totuși lucrări de fortificare. O posibilă relație poate fi făcută, însă, între necropola și așezarea fortificată cu val de pământ de la Boeșa Română — „Dealul Mare”. De asemenea, lucrări de fortificare au fost constatate și în cadrul așezării de la Remetea Pogănicii în etapa târzie din prima epocă a fierului. În afara acestora, însă, pe întreg teritoriul al Banatului au fost semnalate un număr destul de mare de fortificații ce pot fi atribuite, măcar ipotetic, primei epoci a fierului (Horedt, 1974; Medeleț, 1989). Din nefericire, datorită lipsei aproape totale de cercetări în acest domeniu, ele nu pot fi atribuite sigur unor anumite orizonturi cronologice sau manifestări culturale existente în această regiune. Se poate totuși considera, cu totul ipotetic însă, că o parte din ele (cum este cazul marilor fortificații de tip Sintana sau Cornești, ce cuprind în perimetrul lor câteva zeci de hectare) au fost edificate fie în etapa târzie a epocii bronzului (ca o reacție la presiunea „tumularilor”) fie la sfârșitul perioadei de tranziție sau la începutul primei epoci a fierului (ca urmare a pericolului constituit de penetrația elementelor de tip Gáva în Banat). Printre acestea din urmă ar putea fi inclusă și fortificația de la Boeșa Română — „Dealul Mare”. O altă parte a acestor fortificații (așa cum este și cazul celei de la Remetea Pogănicii) aparțin probabil etapei târzii din prima epocă a fierului. Deși în Banat nu există deocamdată nici un fel de indicii concrete în acest sens, nu este cu totul exclusivă ele să fi fost construite ca răspuns la eventualele incursiuni scitice ce s-ar fi putut produce în acel moment cu deosebire dinspre zonele panonice sau chiar din interiorul areului carpatic. Sigur, acestea sînt probleme care nu-și vor putea găsi un răspuns cît de cît sigur decît prin cercetările viitoare.

Referitor la tipologia și aspectul locuințelor, cercetările efectuate au demonstrat că pe parcursul primei epoci a fierului în această zonă de sud-vest a României au fost utilizate atît bordeiele de diverse forme (în general rotunde sau ovale), cît și locuințele semiîngropate sau cele de suprafață (de regulă avînd o formă rectangulară). Unele dintre acestea, în special cele semiîngropate (dar și unele bordeie) au fost prevăzute cu stîlpi de dimensiuni mai mari în centru sau în colțuri, destinați susținerii acoperișului. Deși în cadrul unor așezări s-a putut observa (datorită unor refaceri succesive sau a apartenenței lor la diverse nivele) o anumită dezvoltare de la un tip la altul (de obicei de la bordeie spre locuințele de suprafață și cele semiîngropate, dar — în unele cazuri — și invers), pe ansamblul epocii discutate nu se poate stabili o linie evolutivă continuă de la un tip la altul.

În absența unor cercetări exhaustive, este — de asemenea — dificil să se poată face aprecieri mai exacte cu privire la structura internă a așezărilor. În cuprinsul acestora, pe lângă locuințe au mai fost descoperite numeroase gropi de resturi menajere sau de provizii. O mențiune specială se poate face, însă, referitor la existența în cadrul unor așezări (în special la Remetea Mare — „Gomila lui Pituț” și Vărădia — „Chilii”) a mai multor gropi de caracter ritual, în cazul stațiunilor menționate ele fiind — se pare — grupate în adevărate „zone sacre”. Această situație este cu deosebire caracteristică așezărilor cu ceramică canelată de tip Gáva—Medias, la nivelul celorlalte orizonturi

cronologice și culturale din prima epocă a fierului nefiind constatate, cel puțin decamdată, cazuri similare.

Neîndoielnic, dintre ocupațiile de bază practicate de comunitățile umane care au locuit zona de sud-vest a României în această epocă, cele mai bine ilustrate prin descoperiri arheologice sînt olăritul și prelucrarea metalelor.

Referitor la olărit, cantitatea și diversitatea remarcabilă a vaselor întregi sau fragmentare descoperite în majoritatea stațiunilor cercetate stau mărturie pentru intensitatea cu care era practică această îndeletnicire, în general casnică, dar care — măcar pentru anumite tipuri din categoria mai fină sau cu destinație specială — presupunea și existența unor meșteri specializați, care puteau lucra atît pentru una cit și pentru mai multe comunități. În legătură cu cuptoarele de ars ceramică nu dispunem încă de descoperiri concludente pe teritoriul Banatului. Aspectul ceramicii arată că vasele erau arse atît oxidant cit și neoxidant. Așa cum am mai specificat, în unele stațiuni (cu deosebire în cele de tip Insula Banului și Basarabi) au fost descoperite și câteva ștampile mici din lut utilizate la ornamentarea ceramicii. În general, ceramica descoperită în stațiunile din prima epocă a fierului de pe teritoriul Banatului a fost lucrată aproape exclusiv cu mîna, inclusiv în etapa sa tîrzie. Excepție face doar un fragment dintr-o strachină de culoare cenușie, descoperit în necropola de la Ieșelnița, care a fost lucrat la roată.

Prelucrarea metalelor (în special bronz și fier) a constituit — de asemenea — o îndeletnicire importantă în cadrul comunităților umane din prima epocă a fierului de aici. Și, dacă prelucrarea aurului este atestată numai pentru sfîrșitul epocii bronzului și în perioada de tranziție spre prima epocă a fierului, metalurgia bronzului și fierului sînt constant documentate pe întregul parcurs al epocii în discuție. Ele erau efectuate, însă, de meșteri specializați din cadrul diverselor comunități sau chiar de meșteri itineranți care deserveau mai multe comunități.

O activitate importantă, cel puțin la nivelul anumitor comunități sau manifestări culturale, a fost și creșterea vitelor. Deși, pentru această epocă în Banat, nu dispunem decît de puține analize asupra resturilor osteologice din stațiuni, măcar în cazul celor de la Remetea Mare — „*Gomila lui Pitul*” și Vărădia s-a putut constata o pondere ridicată a speciilor domestice (bovine, porcine, ovicaprine, etc.) față de cele sălbatice, provenite din vînat (*El Susi*, 1988; 1989). O imagine asupra speciilor crescute sau vîinate cu preponderență de locitorii stațiunilor menționate ne este oferită și de figurinele zoomorfe scoase la iveală în număr mare din perimetrul acestora.

Rîșnițele întregi sau fragmentare (de tip „zdrobitor”), descoperite mai ales în așezările Basarabi de la Valea Timișului și Ilova demonstrează că și agricultura constituia o ocupație de bază în prima epocă a fierului din Banat, după cum numărul mare de fusaiole sau greutățile de la războaiele de țesut verticale ilustrează locul important ocupat de tors și țesut în cadrul îndeletnicirilor casnice.

Datele referitoare la structurile sau diferențierile sociale existente în sinul comunităților sînt încă destul de puțin elocvente. Un proces de stratificare socială apare mai pregnant ilustrat printr-o serie de diferențieri existente în inventarul unor necropole, cu deosebire la nivelul culturii Basarabi, unde măcar unul din mormintele din tum. V al necropolei de la Moldova Veche — „*Ostrov*” arată clar — prin bogăția inventarului său — că sîntem în fața unui personaj

(chiar și de gen feminin): care deținea o poziție privilegiată în cadrul comunității sale.

Fără îndoială, însă, diversele aspecte ale modului de viață caracteristic comunităților omenesti din sud-vestul României în prima epocă a fierului constituiau un tablou mai complex decât cel ce poate fi reconstituit pe baza documentației arheologice de care dispunem în acest moment. Este foarte probabil că, atât publicarea cercetărilor încă inedite cât și continuarea investigațiilor pe scară mai mare a stațiunilor deja cunoscute sau a altora noi, va fi în măsură să completeze substanțial imaginea noastră în acest domeniu.

Vom încheia aici prezentarea și analiza realităților istorico-arheologice din prima epocă a fierului în sud-vestul României, cu specială privire asupra aceloră din Banat. Desigur, având în vedere amploarea deosebită a subiectului abordat, multitudinea și diversitatea problemelor pe care acesta le implică, este inerent ca lucrarea de față să nu le fi putut aborda în toată complexitatea lor. Dincolo de faptul că, în viitor, cel puțin o parte dintre ele vor trebui reluate mai detaliat în contextul unor lucrări speciale, credem că trecerea în revistă a problematicii lor de ansamblu, pe care am încercat — și sperăm că, măcar într-o oarecare măsură, am reușit — să o facem cu acest prilej, se va dovedi utilă, atât pentru crearea unei imagini mai clare a evoluției istorice din prima epocă a fierului în sud-vestul României, cât și pentru ilustrarea stadiului actual înregistrat de cercetarea arheologică în acest domeniu, constituind astfel un reper cât de cât notabil pentru studiile ce vor fi consacrate în viitor acestui domeniu.

REPERTORIUL LOCALITĂȚILOR DIN BANAT CU DESCOPERIRI DE LA SFÎRȘITUL EPOCII BRONZULUI ȘI DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI

Numerotarea localităților corespunde cu cea de pe harta din fig. 11.

1. Alioș (jud. Timiș)
Lanț din 4 inele de aur; *Roska*, 1942, 281, nr. 29; *Rusu*, 1972a, 44, nr. 4.
 2. Anina (jud. Caraș-Severin)
Topor din bronz; Bz. D — Ha A; *Petrovsky*, 1973, 385, nr. 2.
 3. Arad (jud. Arad)
Aradul Nou, str. Ana Ipătescu — ceramică din „Hallstattul timpuriu”; *Pădureanu*, 1985, 28, nr. 3D.
 4. Armeniș (jud. Caraș-Severin)
Tezaur din aur; *Rusu*, 1972a, 44, nr. 6
- Banat
- Depozit de bronzuri; Ha C (seria Bîlvănești—Vinț la M. Rusu/seria Vințul de Jos—Vaidei la M. Petrescu—Dîmbovița); *Rusu*, 1963, 210, nr. 5; *Petrescu—Dîmbovița*, 1977, 162, 365, pl. 384.
 - Spadă de bronz de tip Hemigkofen; Ha A₁; *Alexandrescu A.*, 1966, 187, nr. 271, pl. XXII/10.
 - Sabie de fier; *Vlassa*, 1972, 110, nr. I. 35, pl. 19; *László*, 1975, 18, nr. 2; *Boroffka*, 1987, 62, fig. 1/1.
 - Cească fragmentară de bronz de tip Fuchsstadt; Ha B₁; *Gogăltan*, 1990, 89—91, fig. 1.
 - Fragment de la un vas de bronz; Ha B₃ — C; *Gogăltan*, 1990, 91—92, fig. 2.
 - Ac de bronz; *Rusu*, 1974; *László*, 1975, 18, nr. 3; *Boroffka*, 1987, 62, nr. 2.
 - Ac dublu de bronz; Ha D; inf. Fl. Medelet.
 - Brătară de bronz; Ha D; inf. Fl. Medelet.
 - Fibulă de bronz; Ha C — D; *Bader*, 1983b, 75, nr. 154, Taf. 25/154.
 - Fibulă de tip Donja Dolina; Ha D; *Bader*, 1983b, 93, nr. 256, Taf. 31/256.
 - Fibulă de tip Donja Dolina; Ha D; *Bader*, 1983b, 94, nr. 257, Taf. 31/257.
5. Băile Herculane (jud. Caraș-Severin)
„Peștera Hoților” — ceramică „hallstattiană”; *Petrovsky*, 1973, 386, nr. 1.

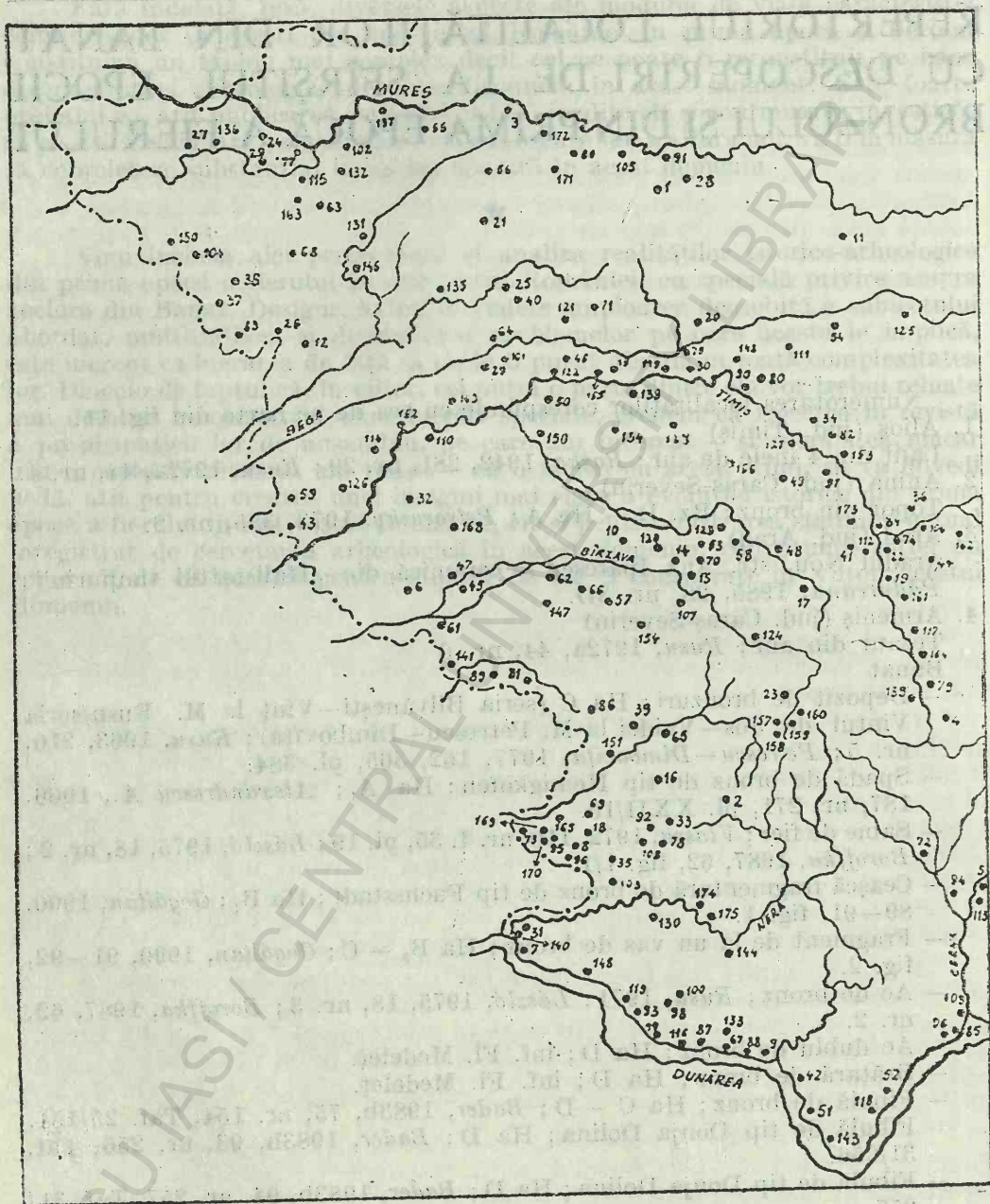

Fig. 11 — Harta descoperirilor din Banat la sfârșitul epocii bronzului și în prima epocă a fierului.

6. Banloc (jud. Timiș)
Așezare și necropolă de tip Cruceni—Belegiș; periegheză Fl. Medelet — 1980.
7. Baziaș (jud. Caraș-Severin)
Spadă de bronz; Bz. D — Ha A; *Roska*, 1942, 277, nr. 245; *Alexandrescu A.*, 1966, 189, nr. 290; *Petrovsky*, 1973, 386, nr. 1; 1977, 455, nr. LXIX.
8. Berliște (jud. Caraș-Severin)
„Picățele” — ceramică „hallstattiană”; *Teicu*, 1987, 338, nr. 16.
9. Berzasca (jud. Caraș-Severin)
— Obiecte din bronz; depozite; *Petrovsky*, 1973, 387—388, nr. 1a.
— „Stenca” Liubevei (?) — depozit de bronzuri; Ha A₁ (seria Cincu—Suseni); *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 83, 228—229, pl. 116/32—38; 117/1—11; 118/1.
— „Statia de pompare I.F.E.T.” — așezare din epoca fierului, cu mai multe nivele de locuire; *Gumă*, 1983, 67.
— necropolă tumulară de incineratie (?) — cultura Basarabi; *Gumă*, 1983, 67—68.
— „Ogașul Odului” — ceramică Basarabi; *Gumă*, 1983, 68.
10. Berzovia, fost Jidovin (jud. Caraș-Severin)
Coif de bronz de tip greco-illir; a doua jumătate a sec. V în.d.Chr.; *Gumă*, 1991, 85—93.
11. Birehiș (jud. Arad)
Tezaur din aur; *Roska*, 1942, 157, nr. 83; *Rusu*, 1972a, 44, nr. 83.
12. Bóbdá (jud. Timiș)
— Necropolă plană de incineratie; perioada de tranziție la epoca fierului; *Moga*, 1964, 290; 1965, 450; *Horedt*, 1967, 147 și urm.; *Morintz*, 1978, 41, 44 și urm..
— „Obiect de podoabă din fier” în cadrul necropolei; *Moga*, 1964, 296, *Rusu*, 1974, 351; *László*, 1975, 20, nr. 5; *Boroffka*, 1987, 62, nr. 4.
13. Boeșa Montană (jud. Caraș-Severin)
— spirală din aur; *Roska*, 1942, 204, nr. 107; *Rusu*, 1972a, 44, nr. 11; *Petrovsky*, 1973, 390, nr. 2h.
— „Dealul Pietrii” — așezare „hallstattiană”; *Petrovsky*, 1973, 90, nr. 8.
— „Grădina Popii” — ceramică „hallstattiană” și zgură; *Petrovsky*, 1973, 391, nr. 11.
— Depozit de bronzuri; Ha A₁ (seria Cincu—Suseni); *Rusu*, 1963, 207, nr. 8; *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 15; 230, pl. 120/4—19.
— Dealul „Colțani” — celt; probabil Bz. D — Ha A; *Petrovsky*, 1973, 390, nr. 6.
14. Boeșa Română (jud. Caraș-Severin)
— „Dealul Mare” — necropolă plană de incineratie; Ha A₂ — B₁; fortificație de pământ cu val și șanț; probabil Ha; *Roska*, 1942, 238, nr. 45; *Lazarovici*, *Energia*, V, Reșița, nr. 222; *Petrovsky*, 1973, 391, nr. 5.
— „Via lui Vîntu” — ceramică „hallstattiană”; *Petrovsky*, 1973, 391, nr. 6.
— Depozit de bronzuri; Ha A₁ (seria Cincu — Suseni); *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 85, 230, pl. 120/1—2.
15. Bodo (jud. Timiș)
Ceramică Basarabi; *Vulpe*, 1986, 55, nr. 20.

16. Brădişorul de Jos (jud. Caraş-Severin)
Obiecte din bronz; *Petrovsky*, 1973, 392, nr. 2; *Petrescu—Dîmboviţa*, 1977, 156.
17. Brebu (jud. Caraş-Severin)
Mormint de incineratie; „Hallstattul tîrziu”, probabil sec. V în.d.Chr.; *Leahu*, 1965, 159; *Vulpe*, 1990, 79, nr. 120, Taf. 58/B.
18. Broşteni (jud. Caraş-Severin)
„Mîcleni” — ceramică Basarabi; *Gumă*, 1983, 68, nr. 3; *Vulpe*, 1986, 55, nr. 24.
19. Buchin (jud. Caraş-Severin)
— „Sat Bătrîn” — ceramică Basarabi; *Gumă*, 1983, 68, nr. 4; *Vulpe*, 1986, 55, nr. 26.
— Depozit de bronzuri; *Petrescu—Dîmboviţa*, 1977, 154.
20. Budinţ (jud. Timiş)
— Urme de locuire din prima epocă a fierului; *Moroz — Pop*, 1983, 471, nr. IV/1.
— Ceramică Basarabi; *Vulpe*, 1986, 55, nr. 27.
— Descoperiri de tip Gornea — Kalakača; *Gumă*, 1981, 58.
21. Carani (jud. Timiş)
— Tezaur din aur; *Popescu D.*, 1956, 229, fig. 147; *Rusu*, 1972a, 14, nr.15.
— Celt din bronz; inf. Fl. Medeleţ.
22. Caransebes (jud. Caraş-Severin)
— Materiale de tip Gornea — Kalakača; *Gumă*, 1981, 58.
— Cart. Balta Sărată — „Cîmpul lui Pošta” — ceramică „hallstattiană”; *Petrovsky*, 1975, 366, nr. 3.
— „Cîmpul lui Andrei” — ceramică „hallstattiană”; *Petrovsky*, 1975, 366—367, nr. 5.
— tumuli „hallstattieni”; *Petrovsky*, 1975, 367, nr. 9.
— „Dealul Zlăgniţa” — ceramică „hallstattiană”; *Petrovsky*, 1975, 366, nr. 4.
— „Măhală” — ceramică „hallstattiană”; *Petrovsky*, 1975, 367, nr. 8; *Iaroslavski*, 1975, 355.
— ceramică de factură Basarabi; *Gumă*, 1983, 68, nr. 5; *Vulpe*, 1986, 55, 31.
— „Şesul Roşu” — ceramică „hallstattiană”; *Munteanu*, 1982, 323, nr. III.
— Depozit de bronzuri; Ha A₁ (seria Cincu — Suseni); *Rusu*, 1963, 207, nr. 14; *Petrescu—Dîmboviţa*, 1977, 87, 232—233, pl. 124/3—12; 125; 126.
— Fragment dintr-o fibulă — ochelari; *Petrovsky*, 1975, 367, nr. 7.
23. Caraşova (jud. Caraş-Severin)
Ceramică „hallstattiană”; *Iaroslavski — Lazarovici*, 1979, 449.
24. Cenad (jud. Timiş)
— Cîmp de urne; *Garaşanin*, 1958, 78—79, 95—100; *Mărghită*, 1979, 92.
— Depozit de bronzuri; Ha A₂ (seria Jupalnic — Turia); *Petrescu—Dîmboviţa*, 1977, 121—122, 316—317, pl. 286/23—27; 287.
25. Cerneteaz (jud. Timiş)
Brătară din aur; *Rusu*, 1972a, 45, nr. 18.
26. Checea (jud. Timiş)
Obiecte din bronz descoperite în zona unor movile şi o aşezare de la sfîr-

- șitul epocii bronzului, aparținând probabil fazei târzii a culturii Cruceni—Belegiș; *Milléker*, 1897, 58;
27. Cherești (jud. Timiș)
Un vas și două cănițe de tip Cruceni; necropolă?; inf. Fl. Medeș.
 28. Chesinț (jud. Arad)
„Hunca” — ceramică Basarabi; posibilă locuire „hallstattiană”; Ha B₃ — C?; *Pădureanu*, 1985, 32, IXA; 1990, 141.
 29. Chișoda Nouă (jud. Timiș)
„Tiglarie” — necropolă de tip Cruceni—Belegiș târziu; *Milléker*, 1906, 87—88.
 30. Chizătău (jud. Timiș)
Ceramică aparținând epocii și primei epoci a fierului; *Moroz — Pop*, 1983, 471, nr. VI/2.
 31. Cimpia (jud. Caraș-Severin)
„Vidara” — așezare din perioada târzie a epocii bronzului și „Hallstattul timpuriu”; *Lazarovici*, în *Energia*, V, Reșița, nr. 222, 1969; *Petrovsky*, 1975, 370, nr. 2.
 32. Ciacova (jud. Timiș)
„Gheorghianu” — mormint din Bronzul târziu (?); *Radu*, 1972, 61—63.
 33. Ciclova Română (jud. Caraș-Severin)
Valea Vraniului Mare — așezări din epoca bronzului și prima epocă a fierului; *Țicu*, 1987, 341, nr. 19.
 34. Cireșu (jud. Timiș)
În drum spre Lugoj sînt menționați tumuli, eventual „hallstattieni”; inf. Fl. Medeș.
 35. Ciuchici (jud. Caraș-Severin)
„Luncă” — așezare „hallstattiană”; *Țicu*, 1987, 336, nr. 16.
 36. Ciuta (jud. Caraș-Severin)
— Tumul („hallstattian”?); *Petrovsky*, 1979, 432.
— Așezare de tip Balta Sărată și ceramică canelată — „Hallstatt timpuriu”; *Petrovsky*, 1982, 324, nr. IV; inf. P. Rogozea.
 37. Comloșul Mare (jud. Timiș)
Cîmp de urne; *Garașanin*, 1958, 78—79, 95—100; *Mărghitan*, 1979, 92.
 38. Comloșul Mic (jud. Timiș)
Sabie de bronz cu limbă la minier; Bz. D — Ha A₂; *Rogozea*, 1983, 139—140, pl. I/a, c, VII.
 39. Comoriște (jud. Caraș-Severin)
Celt din bronz; *Petrovsky*, 1975, 370; *Săcărin*, 1979b, 111.
 40. Cornești (jud. Timiș)
— Tezaur din aur; *Rusu*, 1972a, 45, nr. 21.
— Fortificație „hallstattiană” de pămînt; *Medeș*, în *AnBan*, 2, 1993 (sub tipar)
 41. Cornuțel (jud. Caraș-Severin)
„Depozit” de bronzuri; probabil mormint; Bz. D — Ha A₁ (seria Uriu — Domănești) *Stratan*, 1964; *Petrescu—Dîmbovița*, 1977, 55, 187—188, pl. 35; 36/1—2.
 42. Cozla (jud. Caraș-Severin)
Depozit de bronzuri; Ha A₁ (seria Cincu — Suseni); *Petrovsky*, 1975, 371, nr. 2; *Săcărin*, 1979a.

43. Cruceni (jud. Timiș)
Necropolă plană de incinerare — cultura Cruceni—Belegiș; Bz. B₂/C — Ha A₁; *Moga*, 1964, 296; 1965, 450; *Radu*, 1971, 19—23; 1973, 503—520.
44. Dalci (jud. Caraș-Severin)
Două fragmente de brățări sau coliere torsionate din aur; *Rusu*, 1972a, 45, nr. 26.
45. Denta (jud. Timiș)
Ace de bronz; probabil inventar funerar în morminte de incinerare în urne de tip „villanovian”; *Milleker*, 1906, 26; *Roska*, 1942, 66, nr. 23; inf. Fl. Medeleț.
46. Dejani (jud. Timiș)
Ceramică de tip Gornea — Kalakača; cercetări de suprafață și inf. Fl. Medeleț.
47. Deta (jud. Timiș)
— Ceașcă din lut amintită ca analogie pentru exemplarele de la Susani; *Stratan — Vulpe*, 1977, 49, nota 47.
— Valvă de tipar; *Vulpe*, 1970a, 40, nr. 109, pl. 8.
— „Cimp de urne funerare”; probabil Bronz târziu sau perioada de tranziție spre prima epocă a fierului; inf. Fl. Medeleț.
— Depozit de bronzuri; Bz. D — Ha A₁ (seria Uriu — Domănești) sau Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni); *Milleker*, 1906, 30—31; *Roska*, 1942, 66, nr. 26; *Pârvan*, 1926, 304.
48. Dezești (jud. Caraș-Severin)
Așezare „hallstattiană”; Ha B; inf. S. A. Luca.
49. Dragomirești (jud. Timiș)
Ceramică probabil din prima vîrstă a fierului; *Medeleț — Bugilan*, 1987, 182.
50. Dragsina (jud. Timiș)
— Obiecte din bronz descoperite întimplător și dispărute; inf. Fl. Medeleț.
Sabie din bronz; Ha A₁ — B₂; *Alexandrescu A.*, 1966, 30, nr. 18.
51. Drencova (jud. Caraș-Severin)
— Depozit de bronzuri (*Drencova I*); Ha A₁ — B₂; *Milleker*, 1897, 36—37; *Roska*, 1942, 70, nr. 70; *Alexandrescu A.*, 1966, 189, nr. 291; *Petrovsky*, 1975, 372—373, nr. 2.
— Depozit de bronzuri (*Drencova II*); posibil inventar de mormînt; Ha D; *Iaroslarschi*, 1973, 79—84; *Petrescu — Dîmbovița*, 1977, 165, 167, pl. 403.
52. Dubova (jud. Mehedinți)
Peștera Ponicova — descoperiri de tip Insula Banului; „*Quina Turcului*” — ceramică mai ales cancelată, rar ornamente imprimate; *Morintz — Roman*, 1969, 417.
53. Duleu (jud. Caraș-Severin)
— Așezare Basarabi; descoperire întimplătoare; *Gumă*, 1983, 68, nr. 6; *Vulpe*, 1986, 56, nr. 59.
— Ceramică de tip Gornea — Kalakača; *Gumă*, 1981, 58.
54. Dumbrava (jud. Timiș)
— Ghem de sîrmă din aur; *Roska*, 1942, 110, nr. 1; *Rusu*, 1972a, 46, nr. 28.
— Depozit de bronzuri; Ha A₁ (seria Cincu — Suseni); *Petrescu — Dîmbovița*, 1977, 93, 241, pl. 14/5—16.
— Fibulă de tip Donja Dolina; Ha D; inf. Fl. Medeleț.

55. Felnac (jud. Arad)
 - „*La Tăietură*” — ceramică Basarabi (?); încadrată inițial în Ha C, apoi în Ha B₃; *Pădureanu*, 1985, 34, nr. XV; 1990, 142.
 - Piese din bronz; Bz. C — D; *Kácsó*, 1992.
56. Firiteaz (jud. Arad)
 - Tezaur de aur; *Popescu D.*, 1956, 212 și urm.; *Rusu*, 1972a, 46, nr. 29.
57. Fizeș (jud. Caraș-Severin)
 - „*Gorgane*” — stațiune Basarabi, probabil necropolă tumulară; *Gumă*, 1983, 68, nr. 7; *Vulpe*, 1986, 57, nr. 64.
 - Depozit de bronzuri; Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni); *Bozu*, 1982.
58. Firling (jud. Caraș-Severin)
 - „*Gruniul cu cremene*” — ceramică „hallstattiană”; *Petrovsky*, 1975, 374, nr. 1.
59. Foeni (jud. Timiș)
 - Așezare Basarabi; cercetări de suprafață și inf. Fl. Drașovean.
 - „*Bucovina*” — celt de bronz; Ha A₁; *Medeleț — Bugilan*, 1987, 131.
60. Frumușeni (jud. Arad)
 - „*Sanchezberg*” — fortificație mică, cu nivele de cultură din epoca bronzului, prima epocă a fierului și evul mediu; *Popescu D.*, 1949, 91—92; *Horedt*, 1974; *Medeleț — Bugilan*, 1987, 132.
61. Gad (jud. Timiș)
 - Depozit de bronzuri; Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni); *Rusu*, 1963, 207, nr. 28; *Petrescu — Dîmbovița*, 1977, 94, 242, pl. 144/1—12.
62. Gătaia (jud. Timiș)
 - „*Valea Begului*” — așezare Basarabi; cercetări inedite Al. Rădulescu
 - Celt din bronz; *Rusu*, 1964.
63. Gelu (jud. Timiș)
 - Ceramică „hallstattiană” în vatra satului; inf. Florin Medeleț.
64. Ghiroda (jud. Timiș)
 - Așezare „hallstattiană”; Cercetări de teren și inf. Fl. Medeleț.
65. Giurgiova (jud. Caraș-Severin)
 - Depozit de bronzuri; Ha A₂ — B₁ (seria Jupahie — Turia sau Moigrad — Tăuteu); *Petrescu — Dîmbovița*, 1977, 130, 327, pl. 307/14—19.
 - Valea Carașului — așezare „hallstattiană” — „contemporană depozitului”; *Răuț*, 1967, 47; *Petrovsky*, 1975, 375, nr. 2
 - „*La Cruce*” — ceramică „hallstattiană”; *Iaroslavski — Lazarovici*, 1979, 449.
66. Gîrliște (jud. Caraș-Severin)
 - Peștera Galaț* — ceramică „hallstattiană”; *Rogozea*, 1986, 173.
67. Gornea (jud. Caraș-Severin)
 - „*Căunița de Jos — Cetate*” — așezare Basarabi; *Gumă*, 1983, 68—69, nr. 8—9b; *Vulpe*, 1986, 57—58, nr. 71.
 - „*Tărmuri — Pod Păzăriște*” — așezare din prima epocă a fierului cu 2 nivele: *Tărmuri I* (grupul Gornea — Kalakača) și *Tărmuri II* (cultura Basarabi); *Gumă*, 1979, 115—128; 1983, 68, nr. 8—9a; *Vulpe*, 1986, 57, nr. 71.
 - „*Căunița de Sus*” — așezare de tip Gornea — Kalakača; Ha B₂ — B₃; *Gumă*, 1979, 117—120, pl. II—XII.
 - fragment dintr-o brățară din bronz; Bz. D — Ha A; *Petrovsky*, 1975, 376, nr. XXX/4.

- „*Tîrcheviște*” — urmele unei locuințe și ceramică „hallstattiană”; *Petrovsky*, 1975, 376.
- Celt din bronz; Ha B; *Lazarovici*, 1977, 97.
- „*Bișteg*” — ceramică Basarabi; *Dragomir*, 1981, 464.
- 68. Gottlob (jud. Timiș)
Ceramică Basarabi; *Gumă*, 1983, 70, nr. 15; *Vulpe*, 1986, 60, nr. 106: *Medeț* — *Bugilan*, 1987, 134—136.
- 69. Greoni (jud. Caraș-Severin)
— „*Dealul Albului*” — așezare Basarabi; *Gumă*, 1983, 69, nr. 10; *Vulpe*, 1986, 58, nr. 75.
— *Valea Budovița* — 5—6 tumuli aplatizați; ceramică „hallstattiană”; *Iaroslavschi* — *Lazarovici*, 1979, 452.
— Ceramică de tip Gornea — Kalakača; *Gumă*, 1981, 58.
- 70. Herendesti (jud. Timiș)
Așezare „hallstattiană”; *Moroz-Pop*, 1983, 473, nr. XI/2.
- 71. Herneacova (jud. Timiș)
— Ceramică „hallstattiană”; *Medeț* — *Bugilan*, 1974, 86.
— Fortificație „hallstattiană” de pământ — mamelon fortificat cu val dublu, (5 ha); inf. Fl. Medeț.
- 72. Iablanita (jud. Caraș-Severin)
— Depozit de bronzuri (*Iablanita I*); datare incertă; *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 148.
— Depozit de bronzuri (*Iablanita II*); Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni); *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 98, 252, pl. 161/17—18.
— „Depozit” de bronzuri — compoziție eterogenă; Ha B — D; *Moga* — *Gudea*, 1975, 145, fig. 45.
- 73. Iam (jud. Caraș-Severin)
— „*Pripor*” — ceramică de tip Basarabi; *Iaroslavschi* — *Lazarovici*, 1979, 46, fig. 7/3—5; *Teicu*, 1987, 338, nr. 18.
— Depozit de bronzuri; Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni); *Holste*, 1951, pl. XX/26—34; *Rusu*, 1963, 207, nr. 33.
- 74. Iaz (jud. Caraș-Severin)
„*Dîmb*” — așezare și mormint tumular, probabil de incinerare, fază timpurie a culturii Basarabi; *Gumă*, 1983, 69, nr. 11; *Vulpe*, 1986, 58, nr. 82.
- 75. Ietar (jud. Timiș)
Ceramică „hallstattiană”; *Moroz-Pop*, 1983, 473, nr. XIV/1.
- 76. Ieșelnița (jud. Mehedinți)
Valea Mala — 4 tumuli dezveliti: 3 aparțin „Hallstattului târziu” și unul — culturii Basarabi, fază timpurie; *Nica*, 1974, 9—13, 23, fig. 4—6, 15/1, 16/1; *Gumă*, 1983, 69, nr. 12; *Vulpe*, 1986, 69, nr. 84.
- 77. Igrîș (jud. Timiș)
Depozit de bronzuri; Ha A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni); *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 98, 252—253, pl. 162; 163/1.
- 78. Ilidia (jud. Caraș-Severin)
— „*Oblita*” — ceramică Basarabi în poziție secundară; *Gumă*, 1983, 69, nr. 13; *Vulpe*, 1986, 59, nr. 85; morminte din „Hallstattul târziu”,
— „*Funi*” — așezare Basarabi; *Teicu*, 1987, 330.
- 79. Ilova (jud. Caraș-Severin)
„*Sesul cu spini*” — așezare Basarabi ce suprapune o locuire de tip Balta Sărată; *Gumă*, 1983, 69—70, nr. 14; *Vulpe*, 1986, 59, nr. 86.

80. Jabăr (jud. Timiș)
Ceramică de tip Gornea—Kalakača; *Gumă*, 1981, 58.
81. Jamul Mare (jud. Timiș)
Depozit de bronzuri; Ha. A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni)?; *Hampel*, 1892, 102; *Holste*, 1951, 25, pl. 48/16—24; *Medeleț—Bugilan*, 1987, 142—143, s.v.
82. Jdioara (jud. Caraș-Severin)
Așezare din prima epocă a fierului, pe terasa superioară a Timișului (Inf. Fl. Medeleț).
83. Jimbolia (jud. Timiș)
Necropolă plană de incineratie „de la începutul primei epoci a fierului”; *Milleker*, 1897, 196; *Medeleț—Bugilan*, 1897, 143, s.v.
84. Jupa (jud. Caraș — Severin)
— Ceramică „hallstattiană” la nord-est de halta Jupa, pe terasa a doua a Timișului; *Petrovsky*, 1977, 438, nr. 36.
— Fibulă de tip Peschiera, localizată de T. Bader la Moldova Veche; *Bader*, 1983b; 12; Taf. 1/2; *Petrovsky*, 1977, 438, nr. 36.
85. Jupalnic (oraș Orșova, jud. Mehedinți)
Depozit de bronzuri; Ha. A₂ (seria Jupalnic — Turcia); *Rusu*, 1963, nr. 7; 208; *Petrescu—Dîmbovița*, 1977, 123, 319, pl. 291/2—15, cu bibl.
86. Lățunaș (jud. Timiș)
Depozit de bronzuri; Ha. A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni); *Rusu*, 1963, 207, nr. 37; *Petrescu—Dîmbovița*, 1977, 98—99, 253, pl. 163/2—5.
87. Liborajdea (jud. Caraș-Severin)
— „Vărniță”; fragment din lama unei săbii de bronz; *Lazarovici*, 1977, 97.
— „Sub magazin”; Depozit de bronzuri; Ha. B₁ (seria Moigrad — Tăuteu); *Gumă—Dragomir*, 1985.
88. Liubcova (jud. Caraș-Severin)
— Celt din bronz descoperit pe teritoriul satului; *Petrovsky*, 1977, 440, nr. XXXVIII, cu bibl.
— Necropolă plană de incineratie de tip Žuto Brdo — Gîrla Mare, în punctul „Tiglarie”; inedită; inf. C. Săcărin; material în Muz. Reșița.
— „Depozit de bronzuri” descoperit în perimetrul aceleiași necropole; mai curînd inventar de mormînt; Datat în Ha. A₁ (seria Cincu — Suseni); mai curînd Ha. A₁ — A₂; *Săcărin*, 1985.
89. Livezile, fostă Tolvădia (jud. Timiș)
Probabil o necropolă plană de incineratie și diverse obiecte din bronz; *Milleker*, 1897, 112—113; 1904, 14—38; 1906, 137—138; *Morintz*, 1978, 41; *Stratan—Vulpe*, 1977, 52, n. 69; inf. Fl. Medeleț.
90. Lugoș (jud. Timiș)
— Depozit de bronzuri; Ha. A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni); *Petrescu—Dîmbovița*, 1977, 99, 253, pl. 163/6—8, cu bibl.; *Moroz—Pop*, 1983, 476, nr. XIX/4.
— Așezări de tip Basarabi; *Vulpe*, 1986, 60, nr. 107; cercetări și inf. Fl. Drașovean și M. Mare.
91. Lipova (jud. Arad)
Fortificație „hallstattiană”; *Pădureanu*, 1989, 268—269.
92. Macoviște (jud. Caraș-Severin)
Așezare „hallstattiană”; *Teicu*, 1987, 336, nr. 11.

93. Măcești (oraș Moldova Nouă, jud. Caraș-Severin)
Grup de movile funerare „din Hallstattul mijlociu și târziu”; *Petrovsky*, 1977, 441, nr. XXXIX/2, s.v.; *Medeleț—Bugilan*, 1987, 146.
94. Mehadia (jud. Caraș-Severin)
— Tezaur compus din patru sirme de aur; *Roska*, 1942, 172, nr. 161; *Rusu*, 1972a, 47, nr. 40.
— Celt din bronz; Ha. A—B₁; *Petrovsky*, 1977, 441, nr. XLI/2, cu bibl.
95. Mercina (jud. Caraș-Severin)
Ceramică „hallstattiană”; *Iaroslarschi—Lazarovici*, 1979, 454.
96. Milcoveni (jud. Caraș-Severin)
— Ceramică de tip Gornea—Kalakača și Basarabi, în punctul „Vînă”; *Iaroslarschi—Lazarovici*, 1979, 460, fig. 3; *Vulpe*, 1986, 60, nr. 115; *Teicu*, 1987, 338, nr. 17.
— Ceramică de tip Basarabi în punctul „Prislaua”; *Iaroslarschi—Lazarovici*, 1979, 460, fig. 4/1—8; *Vulpe*, 1986, 60, nr. 115; *Teicu*, 338, nr. 17.
97. Mîtnicu Mare (jud. Caraș-Severin)
Ceramică „hallstattiană”; *Petrovsky*, 1982, 326, nr. X, s.v.
98. Moldova Nouă (jud. Caraș-Severin)
Mormînt (sau morminte) de incinerare?; *Gumă*, 1979a.
99. Moldova Veche (oraș Moldova Nouă, jud. Caraș-Severin)
— Celt din bronz descoperit la gura văii Văiș; datare incertă; *Petrovsky*, 1977, 443, nr. XLV/3.
— Depozit de bronzuri (Moldova Veche II); Ha. A₁—A₂ (seria Cincu — Suseni); *Rusu*, 1963, 207, nr. 39; *Petrescu—Dîmbovița*, 1977, 99, 253—254, pl. 164—165.
— Depozit de bronzuri (Moldova Veche II); descoperit pe „Ostrov”; Ha. A₁—A₂ (seria Cincu — Suseni); *Petrescu—Dîmbovița*, 1977, 100, 254, pl. 166/1—8.
— Lanț de bronz cu patru verigi (Moldova Veche III); Ha. A₁—A₂ (seria Cincu — Suseni); *Petrescu—Dîmbovița*, 1977, 100, 254, pl. 166/9.
— Lanț de bronz cu 43 de verigi de care sînt atîrnate trei urne-miniatură, un berbec de bronz stilizat și un pandantiv inelar (Moldova Veche IV); Ha. A₁—A₂ (seria Cincu — Suseni); *Petrescu—Dîmbovița*, 1977, 100.
— Necropolă de tip Žuto Brdo—Gîrla Mare pe „Ostrov”; *Petrovsky*, 1977, 444, nr. XLV/4e, s.v.
— Necropolă de tip Basarabi pe „Ostrov”, în punctul „Grobila”; cercetări M. Florescu și P. Roman; inf. P. Roman.
— Bordei „Hallstattian” în punctul „Rîl”; *Petrovsky*, 1977, 443, nr. XLV/1, s.v.
— Ceramică de tip Basarabi în sat, pe malul Dunării; inf. O. Bozu.
— Ceramică din „Hallstattul târziu” lângă sat, pe malul Dunării; inedit.
100. Moldovița, fost Carlsdorf (oraș Moldova Nouă, jud. Caraș-Severin).
Depozit de bronzuri; Ha. A₂ (seria Jupalnic — Turia); *Holste*, 1951, 10, Taf. 17, nr. 11—18; *Rusu*, 1963, 208, nr. 2; *Petrovsky*, 1977, 446, nr. XLVI/1.
101. Moșnița (jud. Timiș)
Fragment dintr-o spadă de bronz și o brățară; *Alexandrescu, A.*, 1966, 187, nr. 265, pl. XXIII/8.

102. Munar (jud. Timiș)
Fortificație „hallstattiană” și „cîmp de urne”; *Miller*, 1906, 97—100;
Inf. Fl. Medeleț.
103. Naidăș (jud. Caraș-Severin)
Așezare „hallstattiană” în lunca Nerei; *Teicu*, 1987, 325, nr. 4
104. Nerău (jud. Timiș)
Necropolă plană de incineratie și așezare; probabil din perioada de tranziție spre prima epocă a fierului; *Miller*, 1940, 18; *Stratan—Vulpe*, 1977, 52, n. 70; *Răileanu—Gog*, 1983, 499; *Medeleț—Bugilan*, 1987, 151.
105. Neudorf (jud. Arad)
— Așezare Basarabi?; neverificat; *Pădureanu*, 1985, 36, nr. XXII B/a; 1987, 31—33.
— Fortificație „hallstattiană”; *Pădureanu*, 1987, 31—33; 1990, 142.
106. Obreja (jud. Caraș-Severin)
Tumul „hallstattian”?; *Petrovsky*, 1979, 433; *Medeleț—Bugilan*, 1987, 153, s.v.
107. Ocna de Fier (jud. Caraș-Severin)
Depozit de bronzuri; Ha. A₁—A₂ (seria Cincu — Suseni); *Rusu*, 1963, 207, nr. 40; *Petrescu—Dîmbovița*, 1977, 100, 255, pl. 167/1—6.
108. Oravița (jud. Caraș-Severin)
Așezare „din epoca fierului”, în lunca riului; *Teicu*, 1987, 344, nr. 23.
109. Orșova (jud. Mehedinți)
Depozit de bronzuri; probabil Bz. D — Ha. A₁ sau Ha. A₁—A₂; *Roska*, 1942, 214, nr. 68; *Rusu*, 1963, 207, nr. 41; *Petrescu—Dîmbovița*, 1977, 157.
110. Parța (jud. Timiș)
Necropolă plană de incineratie; inf. Fl. Medeleț.
111. Pădureni (jud. Timiș)
Ceramică de tip Gornea—Kálakácsa; *Gumă*, 1981, 58.
112. Păltiniș (jud. Caraș-Severin)
— Ceramică „hallstattiană” în punctul „Toplița”; *Petrovsky*, 1977, 447, nr. LI, s.v.; 1979, 433.
— Tipar din azbest pentru turnat celturi; *Rogozea*, 1983, 141, pl. 1/b.
113. Pecinișca (oraș B. Herculane, jud. Caraș-Severin)
Ceramică de tip Basarabi în peștera „Gaura Ungurului”; *Petrovsky*, 1979, 253—255, nr. 23, s.v.
114. Peciu Nou (jud. Timiș)
Necropolă plană de incineratie; inf. Fl. Medeleț.
115. Periam (jud. Timiș)
Ceramică „hallstattiană”, inclusiv din cultura Basarabi; inf. Fl. Medeleț și Fl. Gogăltan.
116. Pescari (jud. Caraș-Severin)
— Depozit de bronzuri: Ha. A₁ — A₂ (seria Cincu — Suseni); *Petrovsky*, 1977, 449, nr. LIV/5, s.v.; *Săcărin*, 1977.
— Locuire Basarabi la „Gaura Livodîței”; *Gumă*, 1983, 70, nr. 19; *Vulpe*, 1986, 61, nr. 142.
— Lanț din 16 verigi de bronz; *Petrescu—Dîmbovița*, 1980, 355, pl. 364/7.
117. Petroșnița (jud. Caraș-Severin)
Depozit de bronzuri; Ha A₁ — A₂ (seria Ciuncu — Suseni); inedit; col. L. Groza, Caransebeș.

118. Plavișevița (jud. Mehedinți)
Grupă de cca. 20 de tumuli, considerați „hallstattieni”; *Medeleț-Bugilan*, 1987, 158, s.v.
119. Pojejena (jud. Caraș-Severin)
— Groapă „hallstattiană” în punctul „Nucet”; *Petrovsky*, 1977, 449—450, nr. LVI, s.v.
— Depozit de bronzuri; Ha. A₁—A₂ (seria Cincu — Suseni); *Oprinescu*, 1990.
120. Ramina (jud. Caraș-Severin)
Așezare „hallstattiană” pe „Valea Vernicului”; *Petrovsky*, 1977, 450, nr. LVIII/2, s.v.
121. Recaş (jud. Caraș-Severin)
— Brățară din aur; *Rusu*, 1972a, 48, nr. 49.
— Așezare de la sfârșitul epocii bronzului sau din perioada de tranziție la epoca fierului; inf. Fl. Medeleț.
122. Remetea Mare (jud. Timiș)
— Așezare de tip Gáva-Mediaș în punctul „Gomila lui Pituț”; *Medeleț*, 1977a, 1991, 73, 81.
— Situlă din bronz de tip Hajdúböszörmény descoperită la „Gomila lui Pituț”; *Medeleț*, 1974; 1975a.
— Așezare de tip Gornea-Kalakača, Basarabi și din „Hallstattul târziu” în punctul „Gomila lui Gabor”; *Medeleț*, 1991.
123. Remetea Pogănici (jud. Caraș-Severin)
Așezare de tip Basarabi și din „Hallstattul târziu” în punctul „Dealul Păscani”; *Stratan*, 1961.
124. Reșița (jud. Caraș-Severin)
Celt din bronz fără urechiușă; col. O. Răuț.
125. Românești (jud. Timiș)
— Ceramică de tip Gornea-Kalakača în hotarul localității; *Gumă*, 1981, 58.
— Locuire din prima epocă a fierului, inclusiv de tip Basarabi, în „Peștera cu Apă”; *Rogozea*, 1992b, 99.
126. Rudna (jud. Timiș)
Necropolă plană de incinerare „de la sfârșitul epocii bronzului”; *Medeleț-Bugilan*, 1987, 160, s.v.
127. Sacu (jud. Caraș-Severin)
Așezare de tip Basarabi, peste o locuire de tip Balta Sărată, în punctul „Țărinioară”; inf. P. Rogoza.
128. Sacoșul Mare (jud. Timiș)
— Tezaur din aur; Bz.D — Ha.A; *Rusu*, 1972a, 48, nr. 50; *Popescu D.*, 1975, 41 și urm.
— Așezare „hallstattiană” la „Izvorul Mare”; *Moroz-Pop*, 1983, 479, nr. XXV/4.
— Ceramică „hallstattiană” în punctul „Dîmbul lui Piciu”; *Moroz-Pop*, 1983, 479, nr. XXV/5.
129. Saravale (jud. Timiș)
Ceramică „hallstattiană” cu caneluri; inf. Fl. Medeleț.
130. Sasca Montană (jud. Caraș-Severin)
Spadă din bronz, datată Ha. A₁—B₂; *Alexandrescu A.*, 1966, 189, nr. 293.

131. Satchinez (jud. Caraș-Severin)
Așezare de tip Gornea-Kalakača ; inf. Fl. Drașovean.
132. Secusigiu (jud. Arad)
Mormint de incineratie, probabil „hallstattian” ; inf. Fl. Medelet.
133. Sichevița (jud. Caraș-Severin)
— Depozit de bronzuri (Sichevița I) ; Ha. B₁(seria Moigrad — Tăuteu) ; *Lazarovici*, 1977, 95—96.
— Depozit de bronzuri (Sichevița II) ; Ha. A₁—A₂ (seria Cincu — Suseni) ; *Lazarovici*, 1977, 95—96 ; *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 106, 265, p. 185/7-9.
— Depozit de bronzuri (Sichevița III) ; Ha. A₁ — A₂ (seria Cincu—Suseni) ; *Lazarovici*, 1977, 96—97 ; *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 106.
— Așezare „hallstattiană” în centrul comunei ; *Dragomir*, 1981, 465.
134. Silagiu (jud. Timiș)
— Ceramică de tip Gornea-Kalakača și Basarabi în punctul „Pîrpora” ; *Lazarovici-Sfecu*, 1990, 50 și urm., 54, fig. 5/1—4. Vezi și : *Gumă*, 1981, 58 ; *Vulpe*, 1986, 64, 168.
— Așezare de tip Basarabi în vatra satului ; inf. Fl. Medelet.
135. Sinandrei (jud. Timiș)
— Fragmente de brățări și o sirmă spiralică de aur ; inf. Fl. Medelet.
— Așezare „hallstattiană” ; inf. Fl. Medelet.
136. Sinnicolaul Mare (jud. Timiș)
— Mai multe obiecte din bronz (două celturi, brățări și un lanț), găsite la est de fabrică ; probabil depozit ; datare incertă ; *Moga-Gudea*, 1975, 140.
— Așezare de tip Basarabi ; *Gumă*, 1983, 71, nr. 22 ; *Vulpe*, 1986, 66, nr. 185.
— Mormint de incineratie în urnă cu fragmente de fibulă „passementerie” ; *Bader*, 1983b.
137. Sînpetru German (jud. Arad)
— Depozit de bronzuri ; Ha. A₁—A₂ (seria Cincu — Suseni) ; *Rusu*, 1963, 208, 56 ; *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 107, 265—266, pl. 186/17—18 ; 187, cu bibl. veche.
— Ceramică „hallstattiană” ; „*Dörner*, 1970, 457, pct. 5.
138. Sirbova (jud. Timiș)
Urme de locuire „din prima vîrstă a fierului” ; *Medelet-Bugilan*, 1987, 168.
139. Slatina Timiș (jud. Caraș-Severin)
Tezaur de aur ; *Roska*, 1942, 281, nr. 34 ; *Popescu D.*, 1956, 228 ; *Rusu*, 1972a, 49, nr. 60.
140. Socol (jud. Caraș-Severin)
Ceramică din epoca bronzului și epoca fierului pe „Camendin” ; *Petrovsky*, 1977, 455, nr. LXIX/3.
141. Stamora Moravița (jud. Timiș)
Necropolă plană de incineratie ; *Milleker*, 1897, 105 ; 1906, 134—135 ; *Stratan-Vulpe*, 1977, 52, n. 69 ; inf. Fl. Medelet.
142. Susani (jud. Timiș)
— Așezare din epoca bronzului, eventual și perioada de tranziție, în punctul „Deluț” ; *Stratan-Vulpe*, 1977 ; *Moroz-Pop*, 1983, 479—481, nr. XXVI/2.
— Tumul „hallstattian” în punctul „Grămurada lui Tieu” ; *Stratan-Vulpe*, 1977 ; *Medelet-Bugilan*, 1987, 169—170.

143. Svinița (jud. Mehedinți)
 - Depozit de bronzuri?; nesigur; *Simu*, 1943, 12; *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 159; 361, pl. 376/7—9.
 - Mormint Basarabi de incinerare?; *Gumă*, 1982; 1983, 71, nr. 23; *Vulpe*, 1986, 66, nr. 185.
144. Șopotul Vechi (jud. Caraș-Severin)
 - Așezare „hallstattiană”, posibil fortificată; inf. D. Teicu.
145. Șag (jud. Timiș)
 - Necropolă?; *Milleker*, 1897, 98—99; 1906, 126; inf. Fl. Medeleț.
146. Șandra (jud. Timiș)
 - Sint menționate „obiecte din epoca de bronz”; *Lotreanu*, 1935, 390.
147. Șemlacul Mare (jud. Timiș)
 - Obiecte izolate de bronz, cu datare neprecizată; inf. Fl. Medeleț.
148. Șușca (jud. Timiș)
 - Grup de tumului „din Halstattul mijlociu și târziu”; *Petrovsky*, 1977, 456, nr. LXXIII/2; *Medeleț-Bugilan*, 1987, 170.
 - Mormint de incinerare cu inventar de bronzuri; *Iepure*, 1940, 6; *Petrovsky*, 1977, 457, nr. LXXIII/3.
149. Șuștra (jud. Timiș)
 - Sint semnalate „urme de locuire aparținând epocii bronzului și hallstattului timpuriu”; *Moroș-Pop*, 1983, 481, nr. XXVII/1.
150. Teremia Mare (jud. Timiș)
 - Așezare „hallstattiană” în punctul „La Movile”; *Răileanu-Gog*, 1983, 500, pct. D (IV).
 - Este menționat „un toporaș” din bronz (probabil celt) descoperit în hotarul localității; datare incertă; *Răileanu-Gog*, 1983, 504.
151. Tievaniul Mare (jud. Caraș-Severin)
 - Depozit de bronzuri (Tievaniul Mare I); datare probabilă — Ha. A; *Szénthlárny*, 1900, 196, nr. 8; *Roska*, 1942, 197, nr. 84—85; *Petrovsky*, 1977, 457, nr. LXXIV/2.
 - Depozit de bronzuri (Tievaniul Mare II); Ha. A₁—A₂ (seria Cincu Suseni); *Săcărin*, 1981.
 - Necropolă plină de incinerare în punctul „Ferma nr. 2”; perioada de tranziție spre prima epocă a fierului; *Gumă-Luca*, 1989; *Gumă-Luca-Rogozea*, 1990; *Gumă*, 1992.
 - Așezare „hallstattiană”, posibil fortificată și contemporană necropolei mai sus menționate, pe platoul de deasupra comunei; cercetări de suprafață P. Rogoza, 1989.
152. Timișoara (jud. Timiș)
 - Depozit de bronzuri, descoperit la „Pădurea Verde”; Ha. A₁—A₂ (seria Cincu — Suseni); *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 113, 279, pl. 214/3—14.
 - Depozit-„atelier” de bronzuri descoperit în „Fratelia” (Timișoara II); Ha. B₁ (seria Moigrad — Tăuteu); *Medeleț*, 1987.
 - Două culturi izolate descoperite în perimetrul aceleiași cărămidării ca și depozitul anterior; *Medeleț*, 1987, 8, nota 1.
 - În „Mehala” sint semnalate descoperiri ceramice din prima epocă a fierului; *Medeleț-Bugilan*, 1974, 86—87.
 - Depozit de vase sau mormint de tip Cruceni-Belegiș, descoperit la „Pădurea Verde”; *Horedt*, 1967a, 148, nr. 59.

- Așezare și necropolă plană de incinerare de la sfârșitul epocii bronzului (cultura Cruceni-Belegiș) în „*Fratelia*”; *Medeleț*, 1977b; *Mărghitan*, 1979, 117.
- Este semnalată și existența unei alte necropole plane de incinerare („cîmp de urne”) în centrul orașului („Parcul central”); inf. Fl. *Medeleț*.
- 153. Tincova (jud. Caraș-Severin)
Așezare „hallstattiană” în punctul „*La Dos*”; inf. Fl. *Medeleț*.
- 154. Tirol (jud. Caraș-Severin)
— Topor (celt?) din bronz; lipsesc alte precizări; *Petrovsky*, 1977, 458, nr. LXXVII/1.
— Depozit de bronzuri; Ha. A₁—A₂ (seria Cincu — Suseni); *Rusu*, 1963, 208, nr. 65; *Petrescu-Dîmbovița*, 1977, 114, 280, pl. 215/3—9, cu bibl. veche.
— Pumnal cu peduncul și nervură mediană, avînd miezul din fier peste care s-a turnat bronz; datat în Ha. A; mai probabil Ha. A₂—B₁; *Rusu*, 1974, 353, 355; *László*, 1975, 22, nr. 18; 28, nr. 5; 31—32; *Boroffka*, 1987, 70, nr. 30, fig. 7/12; 1991, 12, nr. 39
- 155. Topolovățul Mare (jud. Timiș)
Așezare „hallstattiană” în punctul „*Joamba*”; *Moroz-Pop*, 1983, 481, nr. XXVIII/2, s.v.
- 156. Unip (jud. Timiș)
— Spadă din bronz (tip Unip-Uriu = Riegsee), ruptă parțial la minier, un ac și un virf de lance; mormînt sau depozit; datate în Bz. D — Ha A₁; *Alexandrescu A.*, 1966, 175, nr. 70; Taf. II/6, cu bibl. veche.
— Virf de sabie din bronz; inf. Fl. *Medeleț*.
— Ceramică din epoca fierului, care provine — probabil — dintr-o necropolă; *Medeleț-Bugilan*, 1974, 87.
- 157. Valea Carașului (jud. Caraș-Severin)
Ceramică din „Hallstattul tirziu” (?) în „*Peștera Racoviță*”; *Petrovsky*, 1979, 233—234.
- 158. Valea Carașului (jud. Caraș-Severin)
Ceramică „hallstattiană” în „*Peștera cu oase*”; *Petrovsky*, 1979, 237.
- 159. Valea Carașovei (jud. Caraș-Severin)
Locuire „hallstattiană”; *Cădăriu-Petrovsky*, 1975, 148, fig. 46/1, pl. XIX/4, în „*Peștera de după Cîrșe*”.
- 160. Valea Carașovei (jud. Caraș-Severin)
Ceramică „hallstattiană” în „*Peștera Liliiecilor*”; *Cădăriu-Petrovsky*, 1975, 153, fig. 46/5—6; *Petrovsky*, 1975, 368, nr. 2.
- 161. Valea Timișului (jud. Caraș-Severin)
— Așezare aparținînd culturii Basarabi, din etapa mijlocie a primei epoci a fierului, care suprapune o locuire din epoca bronzului (grupul Balta Sărată) în punctul „*Rovină*”; *Gumă*, 1977; 1983, 71—72, nr. 24—25a; *Vulpe*, 1986, 67, nr. 198a.
— Ceramică de tip Basarabi în punctul „*Rit*”; *Gumă*, 1983, 72, nr. 24—25b; *Vulpe*, 1986, 67, nr. 198b.

- ceramică „hallstattiană” în punctul „Tăbăriște”; *Petrovsky*, 1977, 459, nr. LXXIX/3.
- Două movile funerare, atribuite primei epoci a fierului, în punctul „La Nemți”; *Petrovsky*, 1977, 459, nr. LXXIX/4.
- 162. Var (jud. Caraș-Severin)
 - Ceramică „hallstattiană” tirzie, lângă grajdurile fostului CAP; *Popescu-Rogozea—Pinter—Ardeț*, 1988, 289, pl. IV/2, 4—5, 7.
 - Nivel cu ceramică „hallstattiană” canelată, într-o așezare cercetată în punctul „La Dos” de către P. Rogozea (1988); cercetări inedite.
- 163. Variaș (jud. Timiș)
 - Depozit de bronzuri; Ha. A₂ (seria Jupalnić—Turia); *Petrescu-Dîmbovița* 1977, 124—125, 320, pl. 293/4—10.
- 164. Vălișoara (jud. Caraș-Severin)
 - Așezare „hallstattiană” lângă gară; *Petrovsky—Munteanu*, 1979, 435.
 - Tumul atribuit „cu probabilitate tot epocii hallstattiene” în hotarul aceleiași localități; *Medeleț—Bugilan*, 1987, 178, s.v.
- 165. Vărădia (jud. Caraș-Severin)
 - Două pumnale din bronz, găsite mai sus de biserică; fără alte precizări; *Petrovsky*, 1977, nr. LXXX/3, cu bibl. veche.
 - Așezare din prima epocă a fierului situată pe dealul „Chilii”, cu un nivel de tip Gáva-Mediaș și unul de tip Basarabi; *Iaroslavschi*, 1977; *Iaroslavschi-Lazarovici*, 1979, 452, fig. 11/12—14; *Gumă*, 1983, 72, nr. 26; *Vulpe*, 1986, 67, 199; *El Susi*, 1989.
 - Ceramică asemănătoare cu cea de pe „Chilii” a fost găsită și în punctul „Flemondia”; *Petrovsky*, 1977, 460, nr. LXXX/2.
- 166. Vișag (jud. Timiș)
 - Așezare „hallstattiană” pe „Dealul Satului”; *Moroș-Pop*, 1983, 481, nr. XXIX/3.
 - Așezare „hallstattiană” pe „Dealul Tăpușa”, cu elemente de tip Gornea-Kalakača și Basarabi; *Stratan*, 1961, 163; *Vulpe*, 1986, 68, nr. 205.
- 168. Voiteni (jud. Timiș)
 - Necropolă plană de incinerare de tip Cruceni—Belegiș; inf. Fl. Medeleț.
- 169. Vrani (jud. Caraș-Severin)
 - Așezare din prima epocă a fierului, cu mai multe nivele (Gornea—Kalakača, Basarabi și „Hallstatt” tirziu), în punctul „Dealul Morîșchii”; cercetări inedite, M. Gumă și P. Rogozea (1989).
- 170. Vraniuț (jud. Caraș-Severin)
 - Ceramică Basarabi în punctul „Jagodărie”; *Gumă*, 1983, 72, nr. 27; *Vulpe*, 1986, 68, 209.
 - Așezare „din prima epocă a fierului” pe malul stîng al pîrîului Ciclova; *Iaroslavschi-Lazarovici*, 1979, 457; *Teicu*, 1987, 343, nr. 21.
- 171. Zăbrani (jud. Arad)
 - Ceramică atribuită „culturii Basarabi” pe locul numit „Pîrneava”; *Pădureanu*, 1985, 42, nr. XXXIX/C.a.
 - Ceramică „hallstattiană” este menționată în punctul „La Suiș”; *Pădureanu*, 1990, 142.

172. Zădăreni (jud. Arad)
Așezare din prima epocă a fierului aflată la capătul de nord al satului;
inf. Fl. Medeleş.
173. Zăguzeni (jud. Caraş-Severin)
Depozit de bronzuri; Bz. D — Ha. A₁ (seria Uriu — Domăneşti); *Gumă—Popescu*, 1992.
174. Valea Nerei (jud. Caraş-Severin)
Ceramică din prima epocă a fierului în „*Peştera Dubană*”; *Rogozea*, 1987, 349, nr. 5; 358, nr. II, cu bibl.
175. Valea Nerei (jud. Caraş-Severin)
Ceramică din prima epocă a fierului în „*Peştera din Colţu Cătăni*”; *Rogozea*, 1987, 349, nr. 8.

NOTE

¹ Cu o singură excepție, nu vom face și alte trimiteri bibliografice în textul acestui subcapitol, intrucit acesta a fost redactat exclusiv pe baza informațiilor cuprinse în următoarele lucrări: C. Delius, *Descrierea zăcămintelor de la Ocna de Fier*, Viena, 1738; G. Vergez-Tri-com, *Regiunile naturale și Unitatea Banatului românesc (Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureș — 1918—1928)*, vol. I, București, 1929, p. 183—187; P. Coteș și I. Băcăoanu, *Regiunea Banat. Caracterizare geografică, în Natura (seria geografie-geologie)*, XVII, 1965, 2, p. 18—35; P. Coteș și C. Stăncescu-Grumăzescu, *Harta morfologică a Cîmpiei Tisei*, în SCGGG, XIV, 1967, 2, p. 151—160; V. Sencu, *Cazanele Dunării. Observații geomorfologice*, în SCGGG, XIV, 1967, 2, p. 161—163; V. Mihăilescu, *Geografia fizică a României*, București, 1969; N. Orghian, *Văile transversale din România*, București, 1969; M. Bizerea, *Relieful județului Timiș*, în *Tibiscus*, I, Timișoara, 1971, p. 179—188; C. Supercianu, *Cristale și minerale din Banat*, Timișoara, 1971; V. Velcea, I. Velcea, O. Mindruț, *Județul Arad*, București, 1975; V. Sencu, I. Băcăoanu, *Județul Caraș-Severin*, București, 1976; O. Răuț, I. Ioniță, *Studii și cercetări de istorie și toponimie, în Căilele Banatice*, 3, Reșița, 1976; C. Gruescu, *Forme de cristalizare a magnetitului în zona metaliferă a munților Dognecei*, în *Banatica SCGGB*, Reșița, 1978, p. 17—20; V. Mihăilescu, *Structura geografică a munților Banatului*, în *Banatica SCGGB*, Reșița, 1978, p. 21—29; I. C. Scheușan, *Specificul reliefului petrografic și structural din depresiunea Domașnea — Mehadia*, în *Banatica SCGGB*, Reșița, 1978, p. 43—56; T. Tămaș, *Valea Bistrei — studii de geografie fizică*, în *Banatica SCGGB*, Reșița, 1978, p. 9—57—69; S. N. Vlad, *Localizarea mineralizațiilor banatitice în complexul structural al munților Banatului*, în

Banatica SCGGB, Reșița, 1978, p. 9—15; Fl. Mogoșanu, *Prelucirea din Banat*, București 1978, p. 9—13; Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 7—9; *Atlasul Republicii Socialiste România*, București, (1979), pl. X—1 (substanțe minerale utile); V. Ardelean, I. Zăvoianu, *Județul Timiș*, București, 1979; V. Cucui, A. Popovă-Cucu, *Județul Mehedinți*, București, 1980; *Județul Caraș-Severin. Monografie* (sub coordonarea T. Jurjică), București, 1981; V. Velcea, Al. Velcea, *Geografia Carpaților și a subcarpaților românești*, București, 1982, p. 180—196; *Magmatism și metallogenia Karpat-Balkanskoj oblasti* (Magmatism and Metallogeny of the Carpathian — Balkan Area), Sofia, 1983; I. Berbeleac, *Zăcămintele minerale și tectonica globală*, București, 1988.

² Pentru detalii tehnice și aspectele de relief specifice zonei, inclusiv în legătură cu posibilitățile de locuire ale acesteia în diverse epoci istorice: C. V. Oprea, *Apele freatice din Cîmpia Banatului și influența lor asupra învelișului de sol*, în *Analele Universității București (seria geologie-geografie)*, XV, 1966, p. 97—107; N. Gudea, I. Moțu, *Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană*, în *Banatica*, VII, Reșița, 1983, p. 155 și urm.; Fl. Medeș, *Considerații privind regimul hidrologic și geografia preistorică a Banatului*, (referat pentru doctorat), Cluj, mss..

³ Informații primite de la Fl. Medeș, cărui și mulțumesc și pe această cale.

⁴ Alcătuită indeosebi din materiale provenind din zona extrem vestică a Banatului (Toronthal), aceasta include și ceramică din prima epocă a fierului; inf. Fl. Medeș.

⁵ Realizată pînă în anul 1952, aceasta conținea în general materiale provenind din nord-vestul Banatului (cu deosebire din zona Sînnicolaul Mare) dar și cîteva piese din Transilvania și chiar Slovacia; inf. Fl. Medeșeț.

⁶ Materialul se află la Muzeul Banatului din Timișoara.

⁷ Material în Muzeul Reșița. Cercetări efectuate de M. Moga și O. Răuț, la care a participat și Gh. Lazarovici.

⁸ Materialul se află, parțial, la Muzeul Porților de Fier din Drobeta Tr. Severin și, parțial, la cei care au condus cercetările, respectiv M. Florescu (Iasi) și P. Roman (București). Sînt profund îndatorat față de dr. P. Roman pentru faptul de a-mi fi pus la dispoziție — cu multă bunăvoință și altruism — observațiile și descoperirile pe care le-a efectuat cu acest prilej, împreună cu acceptul său de a le utiliza în cadrul lucrării de față. Îi mulțumesc și cu acest prilej.

⁹ Cercetările au fost efectuate între 1972 — 1976. Materialul, încă inedit, se află la Muzeul Banatului din Timișoara; inf. Fl. Medeșeț.

¹⁰ Săpăturile de aici, începute încă din 1971, continuă și în prezent. Material în Muzeul Banatului din Timișoara; inf. Fl. Medeșeț.

¹¹ Material inedit în Muzeul Banatului din Timișoara; inf. Fl. Medeșeț.

¹² Cercetări efectuate în 1987—1988. Material inedit în Muzeul Banatului din Timișoara; inf. Fl. Medeșeț.

¹³ Săpături începute în 1988. Material inedit în Muzeul Banatului din Timișoara; inf. Fl. Medeșeț.

¹⁴ Material încă inedit în Muzeul Reșița.

¹⁵ Săpăturile au fost efectuate în punctul „Dealul Morischi” de către M. Gumă și P. Rogoza (1989). Material inedit în Muzeul Reșița.

¹⁶ Cercetări efectuate de E. Iarolavski și O. Bozu. Material inedit în Muzeul Reșița.

¹⁷ Inf. Fl. Medeșeț.

¹⁸ Material inedit în Muzeul Banatului din Timișoara; inf. Fl. Medeșeț.

¹⁹ Cercetări de suprafață efectuate în 1980. Material inedit în Muzeul Banatului din Timișoara; inf. Fl. Medeșeț.

²⁰ Inf. Fl. Medeșeț.

²¹ Cercetări inedite efectuate de Fl. Medeșeț. Material în Muzeul Banatului din Timișoara.

²² Material inedit în Muzeul Banatului din Timișoara; inf. Fl. Medeșeț.

²³ Inf. Fl. Medeșeț.

²⁴ Material inedit în Muzeul Reșița.

²⁵ În legătură cu această periodizare, T. Soroceanu și I. Chicideanu au făcut o serie de observații (Soroceanu, 1980; Chicideanu, 1986, 30—40).

²⁶ O altă combinație interesantă pentru această fază o constituie și M. 104. Ne abținem, însă, să o comentăm aici, deoarece — în descrierea inventarului — O. Radu amintește descoperirea unui brici împreună cu urna cancelată, în timp ce în ilustrația aferentă alături de această urnă apare un pandantiv (Radu, 1973, 518—520, pl. 9/9—10).

²⁷ Așezare. Cercetări inedite C. Săcărin. Material inedit în col. Muzeu Reșița.

²⁸ G. Crăciunescu, *Noi descoperiri arheologice din epoca bronzului la Ostrovul Mare, în Drobeta*, IV, 1980, p. 43—58.

²⁹ Săpături, în cea mai mare parte încă inedite, efectuate de P. Roman și colab.. Informațiile mi-au fost oferite de către dr. P. Roman, căruia țin să-i mulțumesc și cu acest prilej.

³⁰ R. Hachmann, Germania, 46, 1968, p. 368 și urm.

³¹ Informații P. Roman. În ansamblul lor, rezultatele cercetărilor sînt inedite în cea mai mare parte.

³² Cercetări în cea mai mare parte încă inedite, efectuate de C. Săcărin. Material în col. Muzeu Reșița.

³³ Așezare de tip Balta Sărată, suprapusă de o așezare aparținînd culturii Basarabi. Cercetări de suprafață efectuate de M. Gumă și I. Munteanu. Material inedit în col. Muzeu Reșița.

³⁴ Vezi și I. Andrișolu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, Bibliotheca Thracologica II. București, 1992.

³⁵ Colegul P. Rogoza din cadrul filialei bănățene a Institutului român de tracologie

pregătește, de altfel, o teză de doctorat în legătură cu acest grup cultural.

³⁶ I. Andrișoiu, *op. cit.* (v. nota 34), p. 69 — 72

³⁷ Săpături efectuate de Gh. Lazarovici. Material în Muzeul Caransebeș.

³⁸ Considerații și precizări asupra microtoponimului la Medeleț — Bugilan, 1987 90.

³⁹ Inf. Fl. Medeleț.

⁴⁰ Material inedit în Muzeul Reșița.

⁴¹ Cercetările au fost efectuate după cum urmează: campania 1987 — 13 morminte (colectiv M. Gumă, S. A. Luca, C. Săcărîn); campania 1988 — 5 morminte (M. Gumă S. A. Luca); campania 1989 — 18 morminte (M. Gumă, S. A. Luca, P. Rogozea); campania 1990 — 5 morminte (P. Rogozea). Începînd din anul 1990, conducerea acestui șantier a fost preluată de colegul P. Rogozea. Mormintele cercetate pînă în 1990 (inclusiv) vor fi publicate în detaliu de către M. Gumă, S. A. Luca și Rogozea.

⁴² Determinările au fost efectuate de către colega G. El Susi de la Muzeul Reșița, doar pentru lotul de morminte cercetat în prima campanie (1987). Ele au dat următoarele rezultate: M. 3 — 2 frgm. ovicaprin (10 — 12 luni) + 1 frgm. Bos taurus (?); M. 7 — frgm. bovideu adult; M. 8 — 16 frgm. ovicaprin adult; M. 11 — frgm. cârprior adult.

⁴³ *Rezultati arheološkog iskopavanja zaštitnog karaktera na prostoru „Refinerije nafte Pančevo”*, Narodni muzej, Pancevo, 1982.

⁴⁴ Prin amabilitatea colegilor G. Crăciunescu și I. Stingă de la Muzeul Porților de Fier din Drobeta Tr. Severin am putut vedea cea mai mare parte a materialelor descoperite în necropola de la Hinova, aflate parțial în expoziția permanentă și parțial în depozitul muzeului menționat.

⁴⁵ Vezi și A. László, *Zu den Beziehungen zwischen der oberen Theissgegend und dem nordöstlichen aussenkarpatischen Raum in der älteren Hallstattzeit. Eine neue Gruppe der Gáva — Holihady Kultur in der Suceava — Hohebene*, in *Hallstatt Kolloquium Veszprém*, 1984, Budapest, 1986.

⁴⁶ Cercetările au fost efectuate între 1972 — 1976 sub conducerea lui Fl. Medeleț și au evidențiat existența în acest punct a unei

asezări „hallstattiene timpurii” cu ceramică canelată de tip Gáva, a unei necropole din a doua epocă a fierului și a unei așezări medievale timpurii. Material în cea mai mare parte inedit aflat la Muzeul Banatului din Timișoara.

⁴⁷ Cercetări efectuate de E. Iaroslavschi și O. Bozu, la care a participat o scurtă perioadă și autorul acestor rânduri. Material inedit în Muzeul Reșița.

⁴⁸ Este absolut necesar să precizăm aici că în perimetrul așezării de la Vărădia — „Chilii” nu poate fi vorba de existența unor morminte sau a unei „necropole de incineratie”, așa cum s-a specificat în literatură, ci de o zonă de gropi rituale, ele neputînd fi atribuite în nici un caz „Hallstattului târziu” (El Susi, 1989, 265).

⁴⁹ Inedit, în Muzeul Reșița. Săpături E. Iaroslavschi și O. Bozu.

⁵⁰ Săpăturile au fost efectuate de către M. Moga (Muzeul Banatului, Timișoara) și O. Răuț (Muzeul Reșița) în anul 1962. La cercetări a participat și Gh. Lazarovici. Material inedit în Muzeul Reșița. Din cauza mutărilor repetate ale patrimoniului muzeului reșitean, nu se mai poate delimita cu siguranță inventarul fiecărui mormînt în parte.

⁵¹ Informațiile mi-au fost puse la dispoziție de Gh. Lazarovici. Îi mulțumesc și cu acest prilej.

⁵² Cercetări inedite M. Gumă și P. Rogozea. Material în Muzeul Reșița.

⁵³ Cercetări de suprafață. Informații Fl. Medeleț. Material în Muzeul Banatului, Timișoara.

⁵⁴ Cercetări inedite și informații Fl. Gogăltan. Material în Muzeul Banatului, Timișoara.

⁵⁵ Cercetări inedite și informații Fl. Drășovean. Material în Muzeul Banatului, Timișoara.

⁵⁶ Cercetări de suprafață Fl. Medeleț și O. Sfetcu. Material în colecția O. Sfetcu, Buziaș și Muzeul Banatului, Timișoara.

⁵⁷ Cercetări inedite Al. Rădulescu. Material în Muzeul Banatului, Timișoara.

⁵⁸ Cercetări, în mare parte încă inedite, Fl. Medeleț. Material în Muzeul Banatului, Timișoara.

⁵⁹ Materiale inedite în Muzeul Lugoj.

⁶⁰ Informații Fl. Drașovean.

⁶¹ Vezi și I. Al. Aldea — H. Ciugudean, *Depozitul hallstattian Vințu de Jos III*, în *Apulum*, XXIV, 1987, pl. I, II/6—7.

⁶² Materiale inedite în Muzeul Porților de Fier, Drobeta Tr. Severin. Inf. G. Crăciunescu.

⁶³ Material inedit în Muzeul Porților de Fier, Drobeta Tr. Severin. Inf. G. Crăciunescu.

⁶⁴ S-a apreciat, pe bună dreptate, că „ornamentarea ceramicii culturii Basarabi este ultima realizare de mare amploare în domeniul artei decorative a ceramicii preistorice din România” (Dumitrescu, 1974, 446).

⁶⁵ Al. Vulpe, în *RevIst*, 32, 12, 1979, p. 2270; H. Daicoviciu, în *RevIst*, 33, 3, 1980, p. 422—423; Vasiliev, 1983, 34, nota 3.

⁶⁶ Vezi și K. Horedt, I. Berciu, Al. Popa, I. Paul, I. Raica, în *Apulum*, VI, 1967, 13, 23, fig. 5/4—8, 9/7; V. Vasiliev, A. Zrinyi, în *Apulum*, XXIV, 1987, 91—118, fig. 9—11.

⁶⁷ Vezi și P. Rogoza, *Noi descoperiri arheologice în județul Caraș Severin* (IV), în *Tibiscum*, VII, Caransebeș, 1988, p. 273, s.v. *Sacu*, nr. 6.

⁶⁸ Material inedit în Muzeul Porților de Fier, Drobeta Tr. Severin. Inf. C. Stuparu.

⁶⁹ Permiseunea de a studia și utiliza cu acest prilej materialele descoperite în Tum. III—VI de la Moldova Veche — „*Ostrov/Grob-blia*”, împreună cu informațiile referitoare la situația constatată în săpătură, mi-au fost acordate cu altruistă amabilitate de către autorul cercetărilor. Pentru aceasta sint îndatorat să mulțumesc încă o dată, și cu acest prilej, dr. P. Roman.

⁷⁰ Cercetările de suprafață din acest punct au fost efectuate, în 1982, de autorul acestor rânduri, împreună cu I. Dragomir, C. Săcărin și S. A. Luca.

⁷¹ Vezi *supra*, nota 68.

⁷² I. Stingă, *Cercetări arheologice în Insula Ostrovul Mare — Porțile de Fier II — comuna Gogoșu — Mehedinți*, în *Drobeta*, IV, Drobeta Tr. Severin, 1980, p. 117 și urm., fig. 1—2.

⁷³ Vl. Dumitrescu și C.S. Nicolăescu-Plopșor în *Raport asupra activității științifice a Muzeului Național pe anul 1942—1940*, București, 1944, p. 85.

⁷⁴ Două morminte de incinerare cu inventar metalic (fibule, brățară, mărgică, salta-leoni, etc.) au fost cercetate aici în 1989. Inf. V. Sirbu, căruia îi mulțumesc și cu acest prilej. Vezi V. Sirbu, P. Damian, E. Safta, *Deux tombes d'inhumation du premier âge du fer (culture Basarabi?) découvertes à Căscioarele, dép. de Călărași*, în *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, 10, 1992, p. 207—216.

⁷⁵ Vezi *supra*, nota 74.

⁷⁶ Trebuie să menționăm aici că apariția acestui tip de ac, caracteristic în Europa centrală și central-estică mai ales fazelor Bz. D—Ha A (v. Brunn, 1968, I, Abb. 7/8; 11/14; 12/21), este oarecum curioasă în inventarul unui mormint de tip Basarabi. Dacă poziția lui este sigură, atunci exemplarul de la Vajuga *Pesak* ar fi cea mai tirzie apariție a acestui tip de ac.

⁷⁷ În funcție de cele două fragmente cu decor de tip Gornea — Kalakača (pl. LX/10, 13) am inclus inițial în această etapă și complexul de locuire Basarabi de la Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” (pl. LX), pe care — datorită amabilității lui Fl. Medelej — l-am ilustrat încă din 1983 în studiul dedicat culturii Basarabi din Banat (*Gumă*, 1983, 99). N-ar fi exclus totuși ca ele să fie în poziție secundară în cadrul acestui complex. Ținând cont de prezența în cadrul său — alături de multe elemente tipice fazei mijlocii a culturii Basarabi — a unor elemente de legătură (pl. LX/3,4,15,20) cu materialele descoperite în complexele Basarabi tirzii de la Valea Timișului — „*Rovină*” și cu cele de tip post Basarabi de la Remetea Pogănici — „*Dealul Păscoani*” (pl. CV — B/6—16) și chiar Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*” (pl. CIV/1—5),

considerăm că acest complex trebuie plasat mai curînd la sfîrșitul fazei mijlocii sau — eventual — la începutul fazei tirzii a culturii Basarabi în Banat (respectiv undeva către sfîrșitul primei jumătăți sau la mijlocul sec. VII î.n.d.Chr.).

⁷⁸ Vezi și I. Stratan, *Așezarea hallstattiană de la Remelea Pogănici*, în *Flamura*, Reșița, nr. 2610 din 6 aprilie 1973.

⁷⁹ Cu această opinie a fost inițial de acord și autorul acestei lucrări; aspectul general al ceramicii și lucrătura lor destul de fină, oarecum asemănătoare acelor constatate în Banat la orizontul fazelor menționate, fiind derutantă la o primă apreciere, cu atît mai mult cu cît în zona de vest a acestuia nu se mai

cunosc — cel puțin deocamdată — și alte descoperiri ilustrative pentru acest orizont cronologic și cultural.

⁸⁰ Deoarece *corpus-ul* săbiilor de bronz din România, în care au fost incluse și descoperirile cele mai recente din Banat, a ieșit de sub tipar la un moment în care redactarea prezentei lucrări era încheiată el n-a mai putut fi utilizat în cadrul acesteia.

⁸¹ Conform informațiilor pe care mi le-a pus la dispoziție Fl. Medeleț, obiectul menționat a făcut parte din inventarul mormintului M. 10.

⁸² Wesse, 1990, 167, menține însă datarea în sec. XI î.n.d.Chr. a celor mai vechi exemplare de acest gen din Europa.

DIE ZIVILISATION DER ÄLTEREN EISENZEIT SÜDWESTRUMÄNIENS

(Zusammenfassung)

Nach dem einleitenden Kapitel, welches den Naturbedingungen und-reichtümern, den chronologischen Systemen und der europäischen Einteilung, wie auch der Forschungsgeschichte dieses Tätigkeitsfeldes Südwestrumäniens gewidmet ist, versucht die vorhandene Arbeit den Kennungsstand der älteren Eisenzeit in diesem geographischem Raum zu veranschaulichen. Es werden die kulturelle Entwicklung, das Bearbeiten der Metalle und die verschiedenen geistlichen Äusserungen, die hauptsächlich durch die Entdeckungen aus dem Banat hervorgehoben wurden, der Analyse unterzogen.

Im Kapitel, dass die kulturelle Entwicklung als Untersuchungsobjekt hat, sind die wichtigsten kulturellen Äusserungen der Spätbronzezeit (die Kulturen und kulturelle Gruppen des Cruceni—Belegiš, Zuto Brdo-Girila Mare, Balta Sărată, Igrîța oder jene der Spättumulusart—Hügelgräberkultur-Typs), die Gruppen der Übergangsperiode zur älteren Eisenzeit (Susani, Bobda, Tievaniul Mare-Karaburma III, Moldova Veche, Hinova-Mala Vrbica), der Frühetape (Kulturkomplex mit kanelierter Keramik des Gáva-Mediaș Typs, die Gruppen des Gornea-Kalakača und Insula Banului Typs), der mittleren Etappe (Basarabi Kultur) und der Spätetappe der älteren Eisenzeit, dem Sammellicht ausgesetzt worden.

Das Kapitel über die Metallbearbeitung legt hauptsächlich auf Gold-, Bronze-und Eisenmetallurgie Gewicht. Es werden Technologie, Typologie und Chronologie der verschiedenen Gegenstände, Horte und Depôts, die bis jetzt im Banat entdeckt wurden, analysiert.

Im Kapitel über die geistlichen Äusserungen werden, nacheinander, die Plastik und Ornamentik (hier ist die kultische Symbolistik einbegriffen), die Evolution der Ritusformen und Bestattungsbräuche, zu denen auch einige Angaben über den Kultus und die religiöse Glauben, welche von einigen Funden aus dem Banat bewiesen sind, gerechnet werden, erforscht.

Nach den Schlussfolgerungen sind als Beilage ein Katalog der banatischen Ortschaften auf deren Gebiet Entdeckungen der Spätbronzezeit und der älteren Eisenzeit gemacht wurden, 109 Tafeln mit den ausdrückvollsten Fundgütern und 11 Abbildungen (Tabellen, Pläne, Karten), die im Text eingeschlossen wurden, zu finden.

ERLÄUTERUNG DER ABBILDUNGEN DIE IM TEXT ZU FINDEN SIND

Abb. 1 — Die Lage und die physischen und geographischen Merkmale des Banats.

Abb. 2 — Vergleichungstabelle der Chronologie- und Periodisierungsschema des ersten Abschnitts der Eisenzeit Mittelost- und Südosteuropa.

Abb. 3 — Die wichtigsten Entdeckungen und kulturellen Äusserungen der späten Bronzezeit im Banat: A. — Spätphase der Balta Sărată Gruppe; B. — Igrița Entdeckungen; C. — Spätphase der Hügelgräberkultur; D. — Cruceni-Belegiš Kultur; E. — Žuto Brdo—Girila Mare Kultur. Ortschaften: 1. — Românești; 2. — Valca Timișului; 3. — Buchin; 4. — Caransebeș „*Balta Sărată*”; 5. — Ilova; 6. — Păltiniș; 7. — Iaz-„*Dimb*”; 8. — Ciuta; 9. — Var; 10. — Sacu; 11. — Susani-„*Deluș*”; 12. — Iclar—Budini; 13. — Felnač; 14. — Checea; 15. — Cherestur; 16. — Jimbolia; 17. — Cruceni; 18. — Banloc; 19. — Munar; 20. — Livezile/Tolvadia; 21. — Stamora Moravița; 22. — Șag; 23. — Parța; 24. — Peciu Nou; 25. — Rudna; 26. — Voiteni; 27. — Timișoara; 28. — Vrani; 29. — Divici; 30. — Moldova Veche; 31. — Liubcova; 32. — Berzeasca; 33. — Svinița; 34. — Orșova.

Abb. 4 — Die wichtigsten Entdeckungen der Übergangsperiode zum ersten Zeitabschnitt der Eisenzeit im Banat: 1. — Susani; 2. — Caransebeș; 3. — Fizeș; 4. — Bohda; 5. — Tievaniul Mare; 6. — Moldova Nouă.

Abb. 5 — Grabungssicht und Plan des Flachgräberfeldes von Tievaniul Mare.

Abb. 6 — Entdeckungen die dem Kulturkomplex mit kanelierter Keramik des Gava-Medias Typs aus dem Banat angehören: 1. — Bocea-Română — „*Dealul Mare*”; 2. — Remetea Mare — „*Gomila lui Piluș*”; 3. — Vărădia — „*Chilii*”; 4. — Liborajdea; 5. — Berzeasca — „*Stația de pompare IFE*”.

Abb. 7 — Entdeckungen die der Kulturgruppe Gornea—Kalakača (A) und Insula Banului (B) aus dem Banat angehören: 1. — Gornea; 2. — Caransebeș — *Balta Sărată*; 3. — Duleu; 4. — Iaz-*Dimb*; 5. — Greoni; 6. — Vrani; 7. — Giroc; 8. — Dejani; 9. — Silagiu; 10. — Satchinez; 11. — Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*”; 12. — Gătaia; 13. — Jabăr; 14. — Budini; 15. — Românești; 16. — Pădureni; 17. — Dubova — „*Peștera Poncova*”; 18. — Dubova — „*Cuina Turcului*”.

Abb. 8 — Entdeckungen der Basarabi Kultur im Banat: A. — Siedlungen; B. — Gräberfelder und Einzelgräber.

Abb. 9 — Entdeckungen aus der Spätperiode des ersten Eisenzeit im Banat: A. — Einzelfunde; B. — Siedlungen; C. — Gräberfelder und Einzelgräber. Ortschaften: 1. — Remetea Mare — „*Gomila lui Gabor*”; 2. — Remetea Pogănici; 3. — Berzovia; 4. — Vrani; 5. — Ildia; 6. — Moldova Veche; 7. — Ieșelnița.

Abb. 10 — Einteilung und Chronologie der ersten Stufe der Eisenzeit im Banat.

Abb. 11 — Karte der Entdeckungen der Spätbronzezeit und der ersten Stufe der Eisenzeit im Banat.

ERLÄUTERUNG DER TAFELN

Taf. I — Valea Timișului — „Rovină”. Entdeckungen der Spätphase der Kulturgruppe Balta Sărată (Spätbronzezeit).

Taf. II — Valea Timișului — „Rovină”. Entdeckungen der Spätphase der Kulturgruppe Balta Sărată (Spätbronzezeit).

Taf. III — Valea Timișului — „Rovină”. Entdeckungen der Spätphase der Kulturgruppe Balta Sărată (Spätbronzezeit).

Taf. IV — Valea Timișului — „Rovină”. Entdeckungen der Spätphase der Kulturgruppe Balta Sărată (Spätbronzezeit).

Taf. V — Românești — „Peștera cu Apă”. Keramik der Spätbronzezeit (nach P. Rogoza).

Taf. VI — Românești — „Peștera cu Apă”. Keramik der Spätbronzezeit (nach P. Rogoza).

Taf. VII — Românești — „Peștera cu Apă”. Keramik der Spätbronzezeit (nach P. Rogoza).

Taf. VIII — Inventar der Gräber des Brandgräberfeldes von Cruceni. (Cruceni-Belegiš Kultur, I Phase — nach O. Radu).

Taf. IX — Beigaben der zweiten Stufe des Gräberfeldes von Cruceni (nach O. Radu). Cruceni-Belegiš, II Phase (Spätbronzezeit).

Taf. X — Beigaben der Flachbrandgräber von Voiteni (1) und Bobda (2–5). Nach Fl. Medeleț (1, 4–5 und Foto (2–3)).

Taf. XI — Entdeckungen die der Früh (1)–, Mittel (2–10)– und Spätphase (11) der Žuto Brdo-Girja Mare Kultur im Südostbanat angehören: 1. — Liubcova-„Tiglarie”; 2–11. — Svinița — „Pia-tra Elișovei” (2–10, nach C. Săcărin).

Taf. XII — „Bronzehort” von Liubcova — „Tiglarie” (nach C. Săcărin).

Taf. XIII — „Bronzehort” von Cornuțel (nach I. Stratan).

Taf. XIV — Bronzehort von Zăguzeni.

Taf. XV — Bronzehort von Tievaniul Mare (nach C. Săcărin).

Taf. XVI — Brandgrab der Endperiode des Gräberfeldes von Timișoara — „Fratelia”.

Taf. XVII — Moldova Nouă — „Cămin de bănăre”. Keramik und Bronzegegenstände die der Übergangsperiode zur älteren Eisenzeit angehören.

Taf. XVIII — Keramiktypen die im Hügel von Susani — „Grămurada lui Tău” entdeckt wurden (nach I. Stratan und Al. Vulpe).

Taf. XIX — Keramiktypen die im Hügel von Susani — „Grămurada lui Tău” entdeckt wurden.

Taf. XX — Keramiktypen die im Hügel von Susani — „Grămurada lui Tău” entdeckt wurden.

Taf. XXI — Keramiktypen die im Hügel von Susani — „Grămurada lui Tău” entdeckt wurden.

Taf. XXII — Bronzehort von Fizeş (nach O. Bozu).

Taf. XXIII — Brandgrab von Caransebeş — „Baltă Sărată”.

Taf. XXIV — Flachbrandgräberfeldes von Tievaniu Mare: 1.—M.1; 2.—M.2; 3.—M.3; 4.—M.5; 5.—M.6; 6.—M.7.

Taf. XXV — Gräber des Flachbrandgräberfeldes von Tievaniu Mare: 1.—M.8; 2.—M.9; 3.—M.11; 4.—M.10; 5.—M.13.

Taf. XXVI — Bronzehort von Pojejena (nach A. Oprinescu).

Taf. XXVII — Bronzehort von Cozla (nach C. Săcărîn).

Taf. XXVIII — Bronzehort von Petroşnişa.

Taf. XXIX — Gussform für Bronzegegenstände: 1. — Banat; 2. — Păltiniş.

Taf. XXX — Bronzehort von Liborajdea.

Taf. XXXI — Keramik der Gáva-Mediaş Schicht von Berzasca — „Staţia de pompă IFET”.

Taf. XXXII — Vărădia — „Chilii”. Keramik des Gáva-Mediaş Typs.

Taf. XXXIII — Vărădia — „Chilii”. Keramik des Gáva-Mediaş Typs.

Taf. XXXIV — Remetea Mare — „Gomila lui Pituţ”. Keramik des Gáva-Mediaş Typs.

Taf. XXXV — Remetea Mare — „Gomila lui Pituţ”. Keramik des Gáva-Mediaş Typs.

Taf. XXXVI — Remetea Mare — „Gomila lui Pituţ”. Keramik des Gáva-Mediaş Typs.

Taf. XXXVII — Bronzegefäße der ersten Eisenzeit die im Banat entdeckt wurden: A. — Schale des Typs Fuchsstadt aus „der Westebene des Banats”; B. — Situla des Hadjdühöszörmeny Typs von Remetea Mare — „Gomila lui Pituţ”; C. — Gefäßbruchstück mit Vogelprotomen aus dem Südbanat (nach Fl. Medeleţ und Fl. Gogăltan).

Taf. XXXVIII — Bronzedeponie — „Werkstatt” aus Timişoara; Timişoara II (nach Fl. Medeleţ).

Taf. XXXIX — Grabinventar aus dem Gräberfeld von Bocşa Română — „Dealul Mare”.

Taf. XL — Keramik des Gornea-Kalakača Typs von Satchinez (1—3) und Dejani (4—5).

Taf. XLI — Keramik des Gornea-Kalakača und Frühbasarabi Typs aus Giroc.

Taf. XLII — Keramik des Gornea-Kalakača Typs aus Giroc.

Taf. XLIII — Keramik des Gornea — Kalakača Typs und Satchinez.

Taf. XLIV — Keramik des Gornea-Kalakača Typs aus Satchinez.

Taf. XLV — Keramik des Gornea-Kalakača Typs und Satchinez.

- Taf. XLVI — Keramik des Gornea-Kalakača Typs aus Satchinez.
- Taf. XLVII — Keramik des Gornea-Kalakača Typs aus Satchinez.
- Taf. XLVIII — Keramik des Gornea-Kalakača Typs aus Satchinez.
- Taf. XLIX — Keramik des Gornea-Kalakača und Frühbasarabi Typs aus Silagiu.
- Taf. L — Keramik des Gornea-Kalakača und Frühbasarabi Typs aus Silagiu.
- Taf. LI — Keramik aus Gornea — „Căunița de Sus”.
- Taf. LII — Keramik aus Gornea — „Căunița de Sus”.
- Taf. LIII — Keramik aus Gornea — „Căunița de Sus”.
- Taf. LIV — Keramik aus Gornea — „Țărmuri—Pod Păzăriște” (untere Schicht).
- Taf. LV — Keramik aus Gornea — „Țărmuri—Pod Păzăriște” (untere Schicht).
- Taf. LVI — Keramik aus Gornea — „Țărmuri—Pod Păzăriște (untere Schicht).
- Taf. LVII — Keramik aus Caransebeș/Balta Sărată — „Cimpul lui Andrei” (1—9) und „Măhală” (10—24).
- Taf. LVIII — Keramik aus Buchin — „Sat Bătrîn” (1—7) und Duleu (8—23).
- Taf. LIX — Keramik aus Iaz — „Dimb”.
- Taf. LX — Basarabi Keramik aus einer Tiefbodenwohnung von Remetea Mare — „Gomila lui Gabor”
- Taf. LXI — Frühbasarabi? Grab aus Iaz — „Dimb”.
- Taf. LXII — Keramik (1—9; 12—36) und Bronzegegenstände (10—11) aus der Basarabi Siedlung von Gornea — „Țărmuri—Pod Păzăriște” (obere Schicht).
- Taf. LXIII — Basarabi Keramik aus der Siedlung von Gornea — „Țărmuri-Pod Păzăriște” (obere Schicht).
- Taf. LXIV — Basarabi Keramik aus der Siedlung von Gornea — „Țărmuri-Pod Păzăriște (obere Schicht).
- Taf. LXV — Basarabi Keramik aus der Siedlung von Gornea — „Căunița de Jos-Cetate”.
- Taf. LXVI — Basarabi Keramik aus Românești — „Pestera cu Apă”.
- Taf. LXVII — Basarabi Keramik aus Lugoj.
- Taf. LXVIII — Basarabi Keramik aus Berzasca — „Stația de pompare IFET”, Gräberfeld (1), Vrâniș — „Jagodărie” (2), Liborajdea (3), Vărădia — „Chilii” (4—5) und „Stenca” Liubecevi (6—8).
- Taf. LXIX — Basarabi Keramik aus Ilișia — „Funii” (1—9), Remetea Pogănici—„Dealul Pășcani” (10—16) und Moldova Veche (17—19).
- Taf. LXX — Basarabi Keramik aus der Siedlung von Berzasca — „Stația de pompare IFET”.

- Taf. LXXI — Basarabi Keramik aus der Gräberfeldzone von Berzasca — „Stația de pompare IFET”
- Taf. LXXII — Basarabi Keramik aus Berzasca — „Ogașul Odului”.
- Taf. LXXIII — Basarabi Keramik aus Berzasca — „Ogașul Odului”.
- Taf. LXXIV — Basarabi Keramik aus Berzasca — „Ogașul Odului”.
- Taf. LXXV — Basarabi Keramik aus Berzasca — „Ogașul Odului”.
- Taf. LXXVI — Basarabi Keramik aus Berzasca — „Ogașul Odului”.
- Taf. LXXVII — Basarabi Keramik aus Berzasca — „Ogașul Odului”.
- Taf. LXXVIII — Basarabi Keramik aus Berzasca — „Ogașul Odului”.
- Taf. LXXIX — Basarabi Keramik aus Berzasca — „Ogașul Odului”.
- Taf. LXXX — Basarabi Keramik aus Berzasca — „Ogașul Odului”.
- Taf. LXXXI — Basarabi Keramik aus Berzasca — „Ogașul Odului”.
- Taf. LXXXII — Basarabi Keramik aus Berzasca — „Ogașul Odului”.
- Taf. LXXXIII — Basarabi Keramik aus Berzasca — „Ogașul Odului”.
- Taf. LXXXIV — Basarabi Keramik aus der Grabzone von Svinița — „Piatra Elișovei”.
- Taf. LXXXV — Inventar der Metallgegenstände des Basarabi Grabs von Svinița — „Piatra Elișovei”: Bronze (1—12; 17—24); Bronze und Eisen (13—14); Eisen (15—16).
- Taf. LXXXVI — Valea Timișului — „Rovină”. Basarabi Keramik (Frühphase) aus der HaB₁ Periode.
- Taf. LXXXVII — Valea Timișului — „Rovină”. Basarabi Keramik (Frühphase) aus der HaB₁ Periode.
- Taf. LXXXVIII — Valea Timișului — „Rovină”. Keramik aus der Mittelphase (II) der Basarabi Kultur.
- Taf. LXXXIX — Valea Timișului — „Rovină”. Keramik (1—6; 8; 10—11) und Eisengegenstände (7,9) aus der Mittelphase der Basarabi Kultur.
- Taf. XC — Valea Timișului — „Rovină”. Keramik der HaB₂ (Spätphase der Basarabi Kultur).
- Taf. XCI — Valea Timișului — „Rovină”. Keramik der HaB₂ (Spätphase der Basarabi Kultur).
- Taf. XCII — Valea Timișului — „Rovină”. Keramik aus der Spätphase der Basarabi Kultur (III).
- Taf. XCIII — Valea Timișului — „Rovină”. Keramik aus einer Wohnung die der Spätphase der Basarabi Kultur angehörte.
- Taf. XCIV — Moldova Veche — „Ostrov; Groblia”. Keramik aus dem III. Tumulus des Hügelgräberfeldes des Basarabi Typs.
- Taf. XCV — Moldova Veche — „Ostrov; Groblia”. Keramik und ein Eisenmesser (6) die zu dem Inventar des IV. Hügelgrabes gehörten.

Taf. **XCVI** — Moldova Veche — „Ostrov; Groblia”. Basarabi Keramik aus dem V. Hügelgrab die rituell zerbrochen wurde.

Taf. **XCVII** — Moldova Veche — „Ostrov; Groblia”. Basarabi Keramik aus dem V. Hügelgrab die rituell zerbrochen wurde.

Taf. **XCVIII** — Metallgegenstände aus dem Inventar des V. Tumulus von Moldova Veche — „Ostrov”: Bronze (1,3,5 — 8, 10—11) und Eisen (2, 4, 9, 12—16).

Taf. **XCIX** — Metallgegenstände aus dem Inventar des V. Tumulus von Moldova Veche — „Ostrov; Groblia”: Bronze (1—9), Eisen (10—11).

Taf. **C** — Metallgegenstände aus dem Grabinventar des Hauptgrabes des V. Tumulus von Moldova Veche — „Ostrov; Groblia”: Bronze (2, 5—8, 10—14, 16, 18—19, 21, 23—24), Bronze mit Eisen (1, 3) und Eisen (9, 15, 17, 20, 22).

Taf. **CI** — Metallgegenstände aus dem Grabinventar des Hauptgrabes des Basarabi Gräberfeldes von Moldova Veche — „Ostrov”.

Taf. **CII** — Grabinventar des VI. Tumulus des Basarabi Gräberfeldes von Moldova Veche — „Ostrov; Groblia”: Bronze (1—14), Eisen mit Bronze (15—16) und Keramik (17—22).

Taf. **CIII** — Basarabi Keramik aus den VI. Tumulus des Gräberfeldes von Moldova Veche — „Ostrov; Groblia”, die rituell zerbrochen wurde.

Taf. **CIV** — Keramiktypen aus L1 (Wohnung 1)/1988 von Remetea Matre — „Gomila lui Gabor”.

Taf. **CV** — Keramik der ersten Stufe der Eisenzeit die in Visag (A/1—5) und Remetea Pogănici — „Dealul Păscoani” (B/6—16).

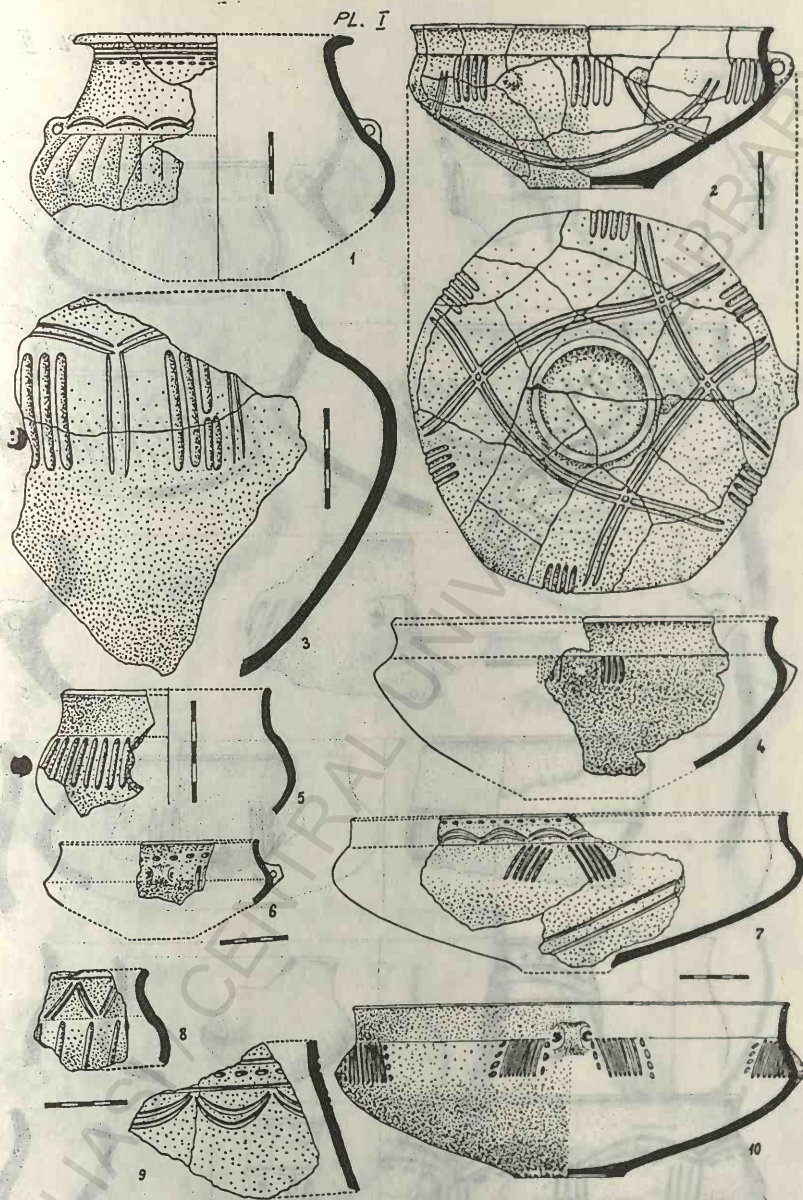
Taf. **CVI** — Keramik der Spätphase der ersten Stufe der Eisenzeit aus dem Banat: Moldova Veche (1) und Ilidia — „Oblița” (2).

Taf. **CVII** — Entdeckungen die der Spätphase der ersten Stufe der Eisenzeit aus dem Banat angehören: A/1 — Helm des griechischillyrischen Typs von Berzovia/Jidovin; B/2—6, Brandgrab von Brebu; C/7—19, „Bronzedepot” von Drencova (B. — nach V. Leahu und A. Vulpe; C. — nach E. Iaroslavski).

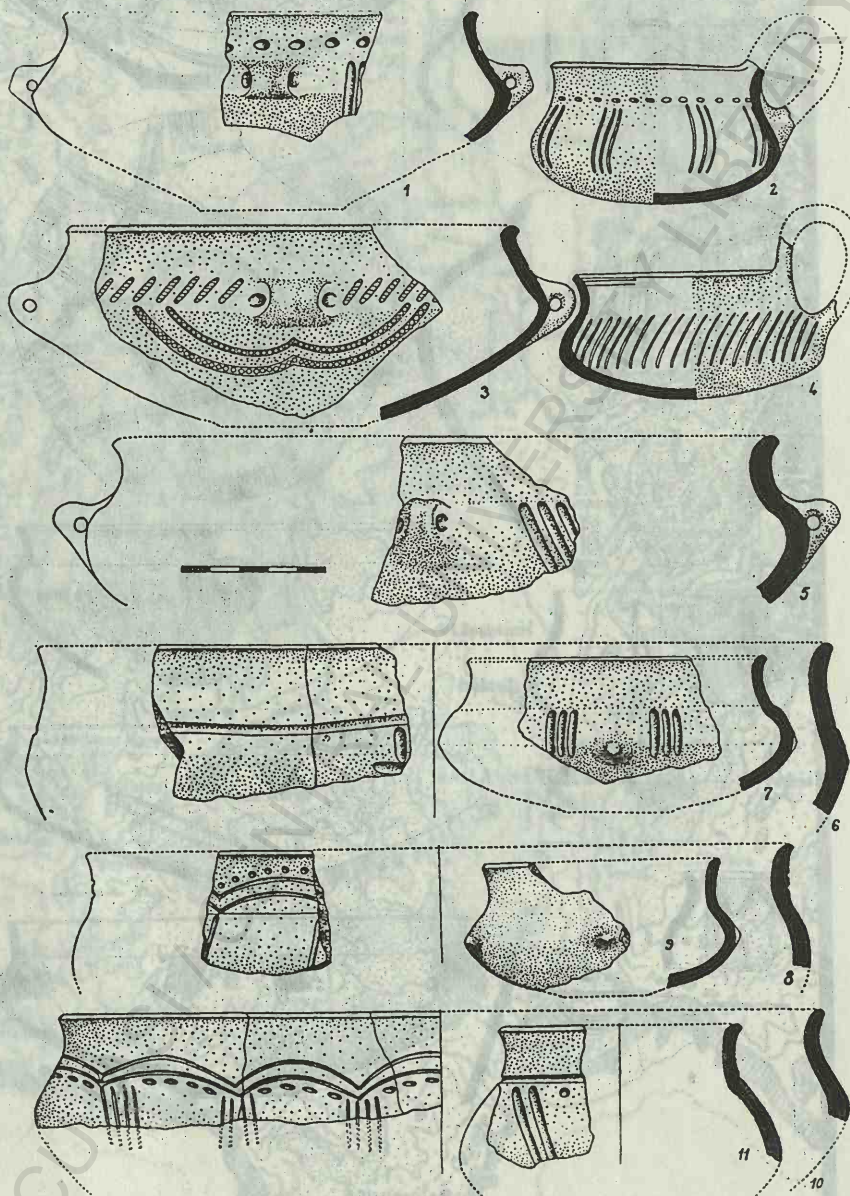
Taf. **CVIII** — Gegenstände des Grabinventars des Brandtumulusgräberfeldes von Ieșelnița: A. — aus Tumulus 1; B. — aus Tumulus 2—3 (nach M. Nica).

Taf. **CIX** — Metallgegenstände des Inventars der Tum. 2—3 des Gräberfeldes von Ieșelnița.

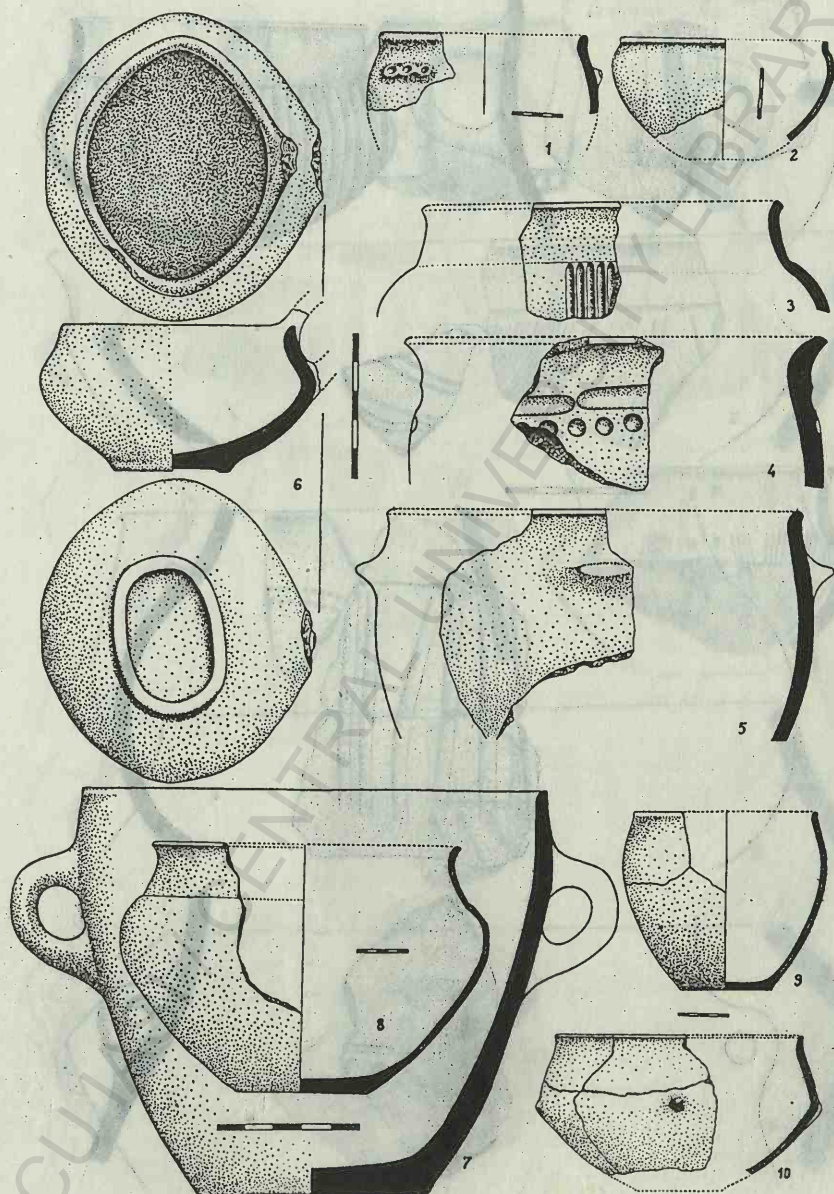
PLANŞE. TAFELN

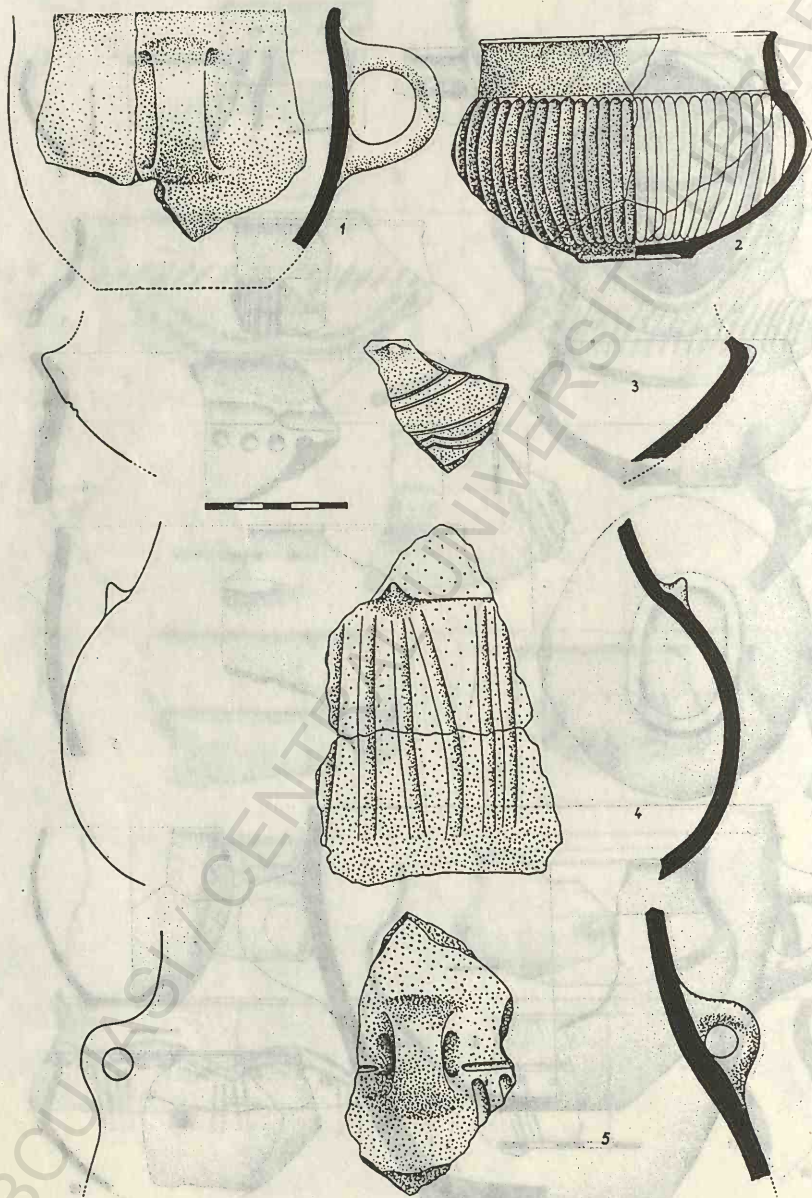
Planșa I — Valea Timișului — „Rovină”. Descoperiri din faza tîrzie a grupului cultural de tip Balta Sărată. (Bronz tîrziu).

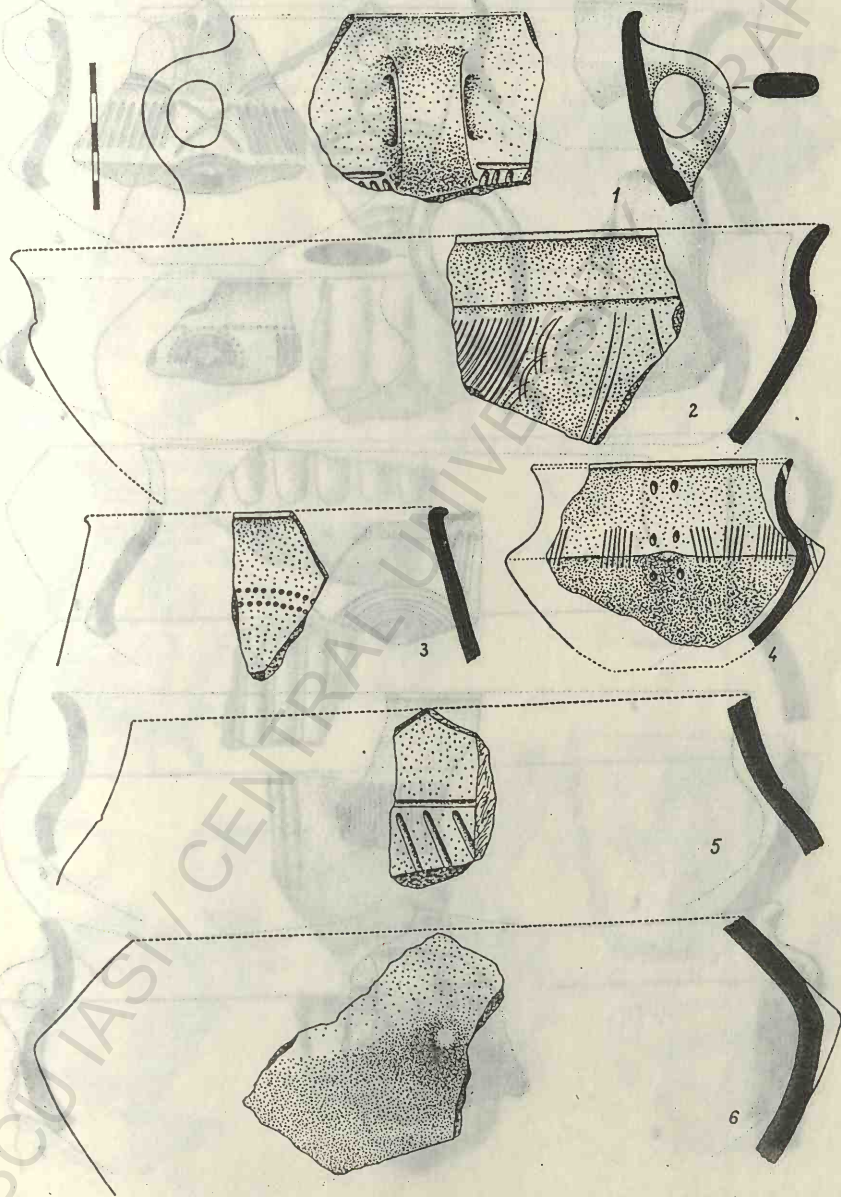
Planşa II — Valea Timişului — „Rovină”. Descoperiri din faza tirzie a grupului cultural de tip Balta Sărată (Bronz tirziu).

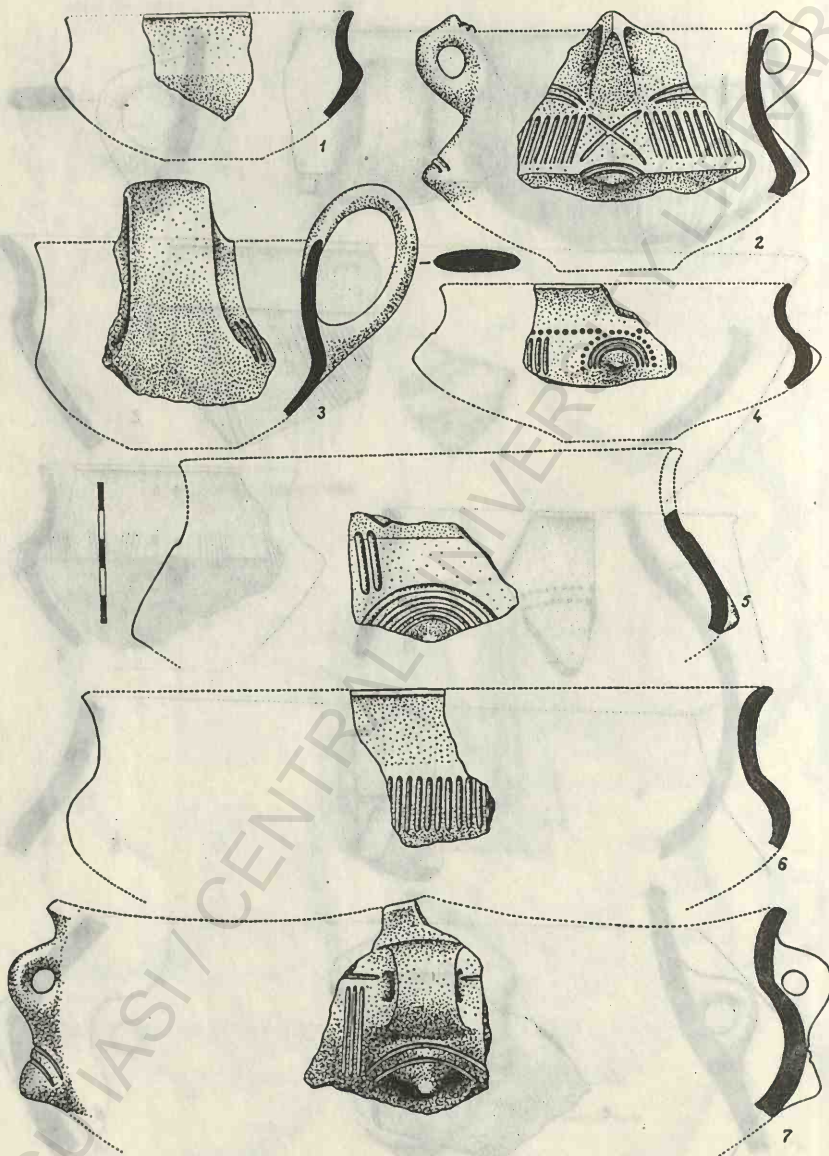
Planşa III — Valca Timişului — „Rovină”. Descoperiri din faza tirzie a grupului cultural de tip Balta Sătară (Bronz tirziu).

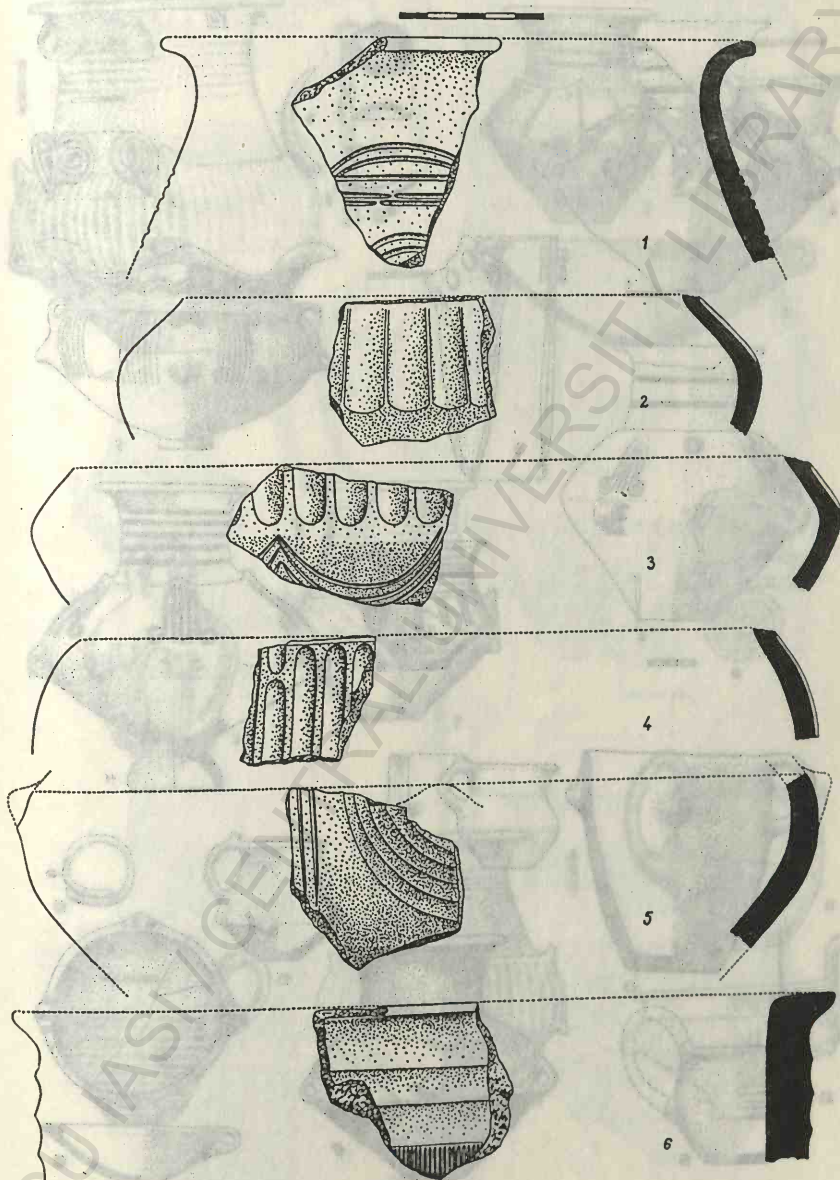
Planșa IV — Valca Timișului — „Rovină”. Descoperiri din faza tîrzie a grupului cultural de tip Balta Sărată (Bronz tîrziu).

Planșa V — Românești — „Peștera cu Apă”. Ceramică din perioada târzie a epocii bronzului (după P. Rogozca).

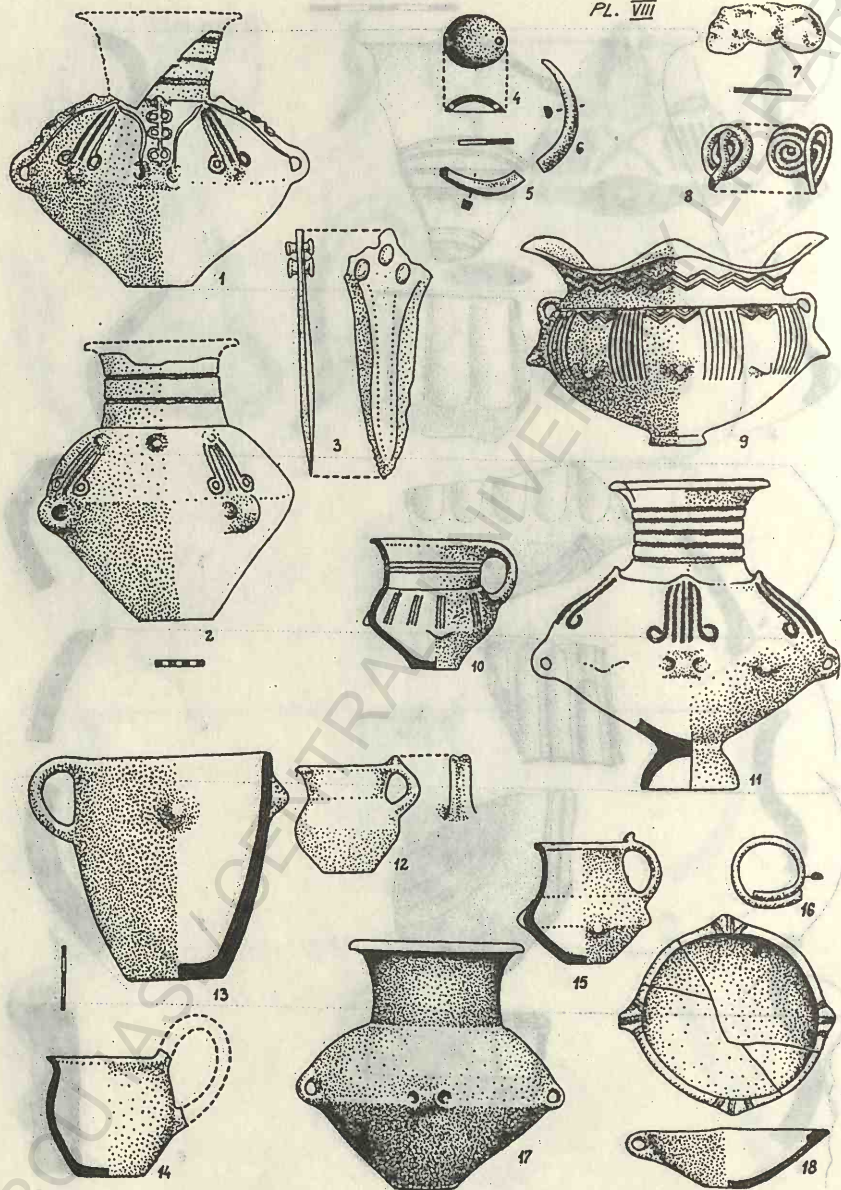

Planșa VI — Românești — „Peștera cu Apă”. Ceramică din perioada târzie a epocii bronzului (după P. Rogozea).

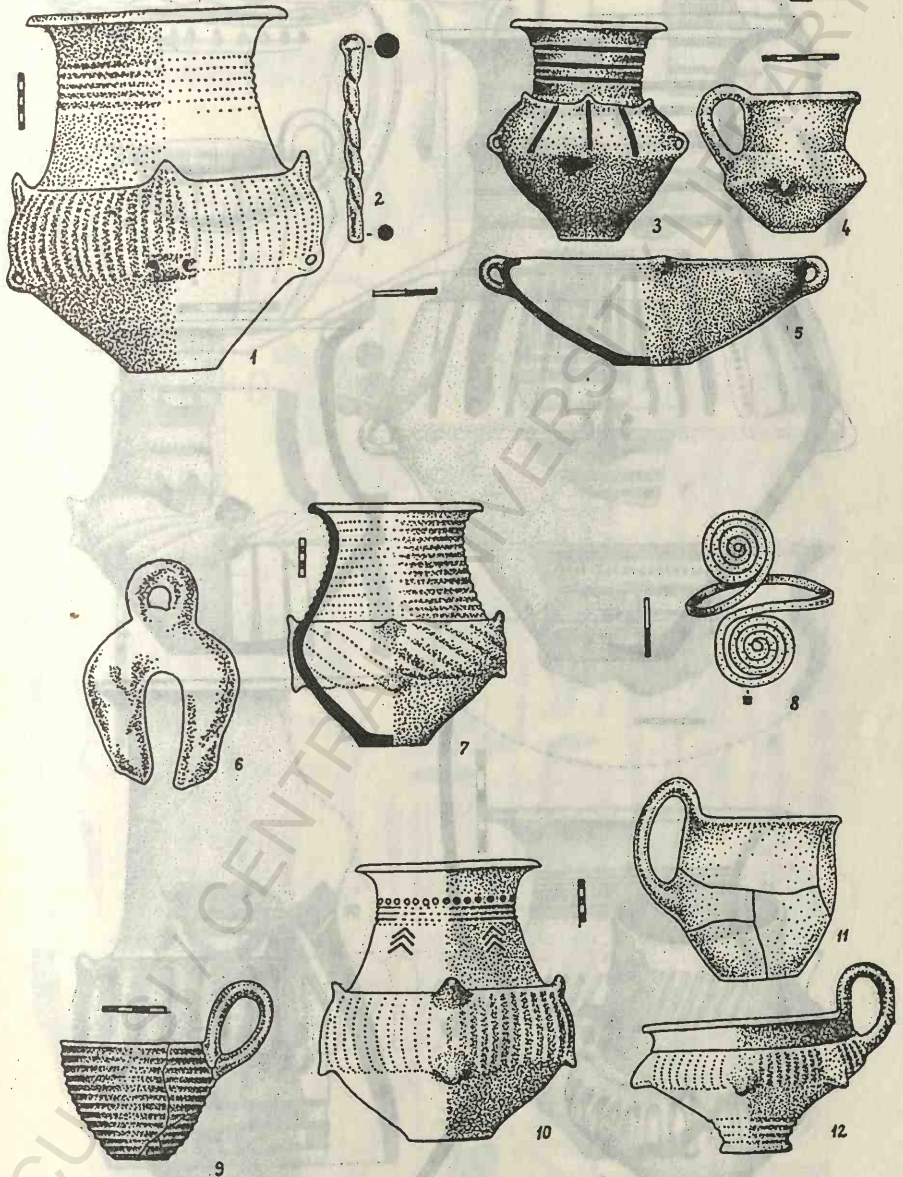

Planșa VII — Românești — „Peștera cu Apă”. Ceramică din perioada târzie a epocii bronzului (după P. Rogozea).

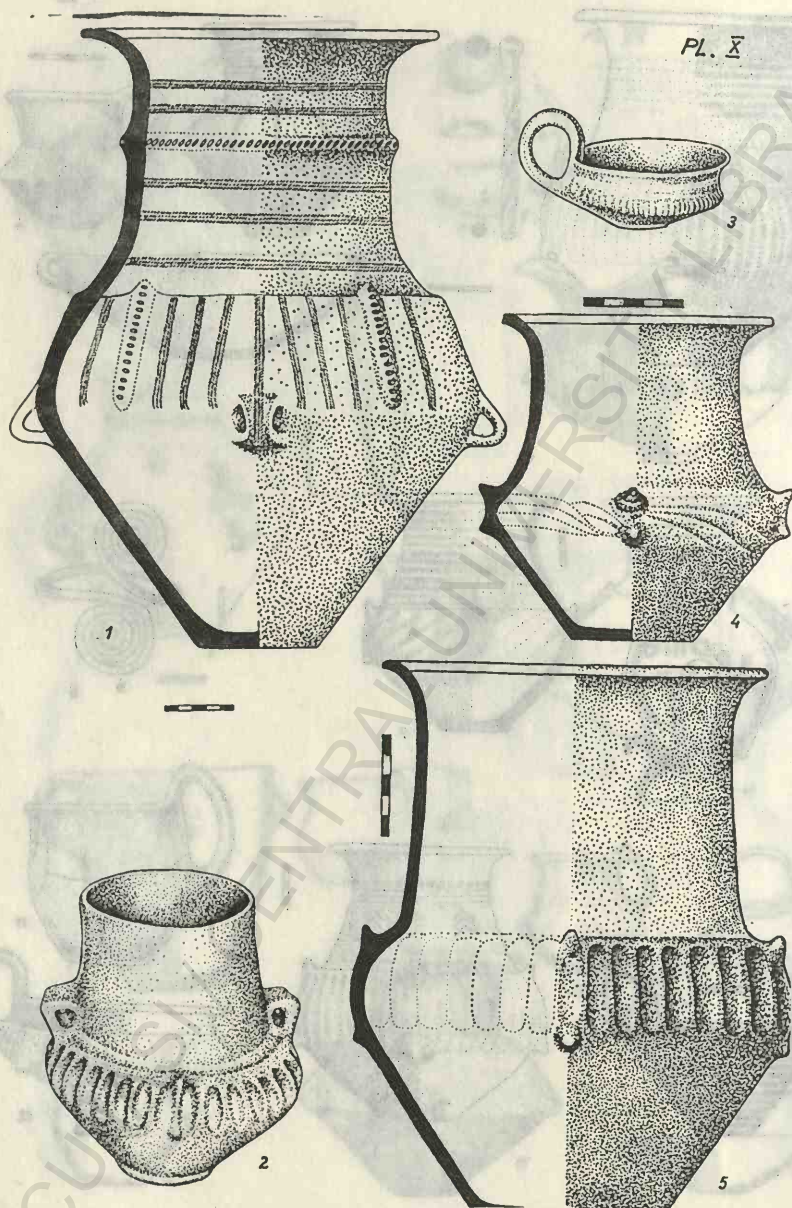
Pl. VIII

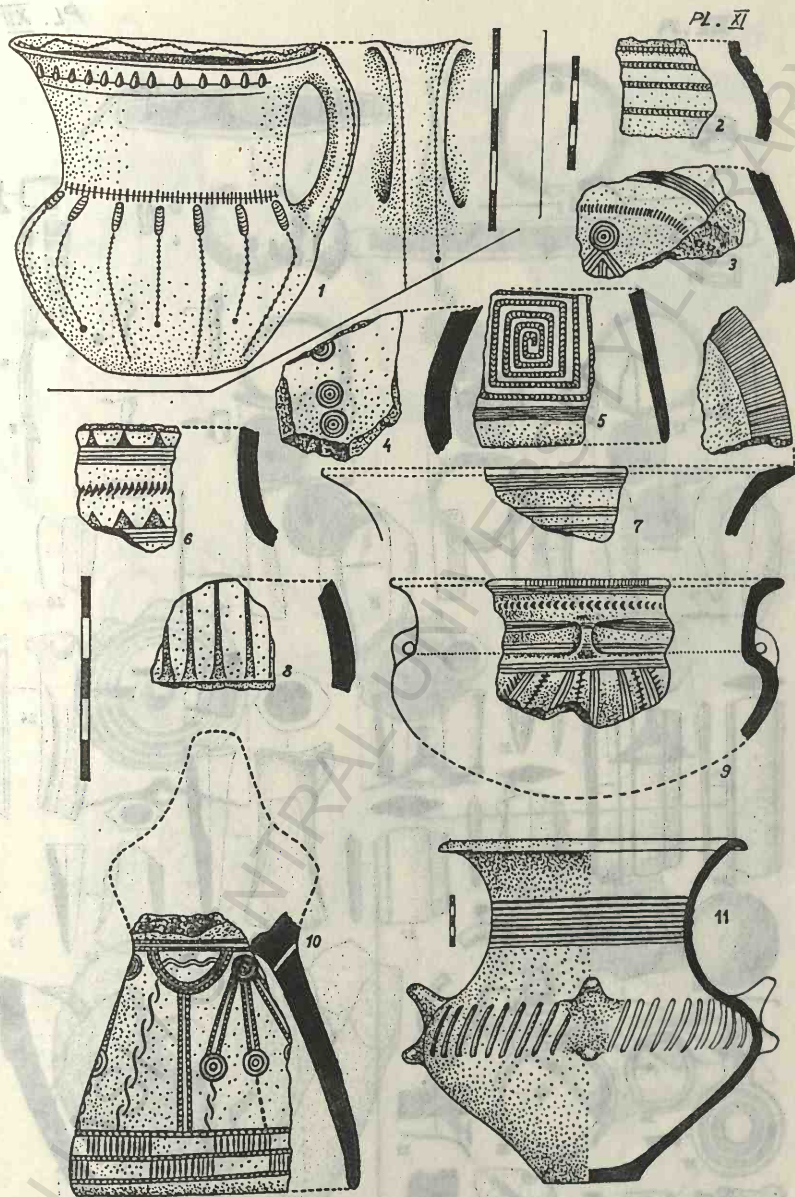
Planşa VIII — Inventarul unor morminte din necropola plană de incinerare de la Cruceni. Cultura Cruceni-Belegiş, faza I (după O. Radu).

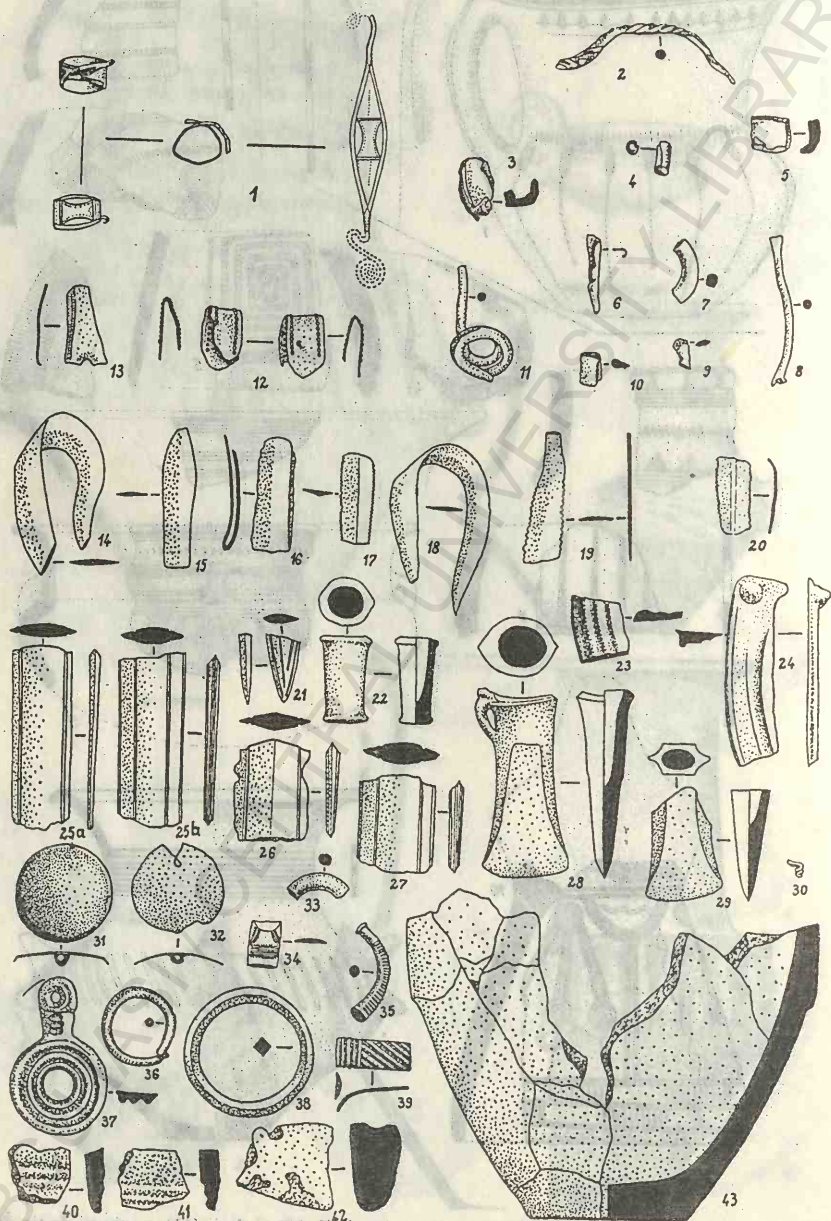
Planșa IX — Inventar funerar din faza a II-a a necropolei de la Crucești (după O. Radu). Cultura Crucești-Belegiș, faza II (Bronz târziu).

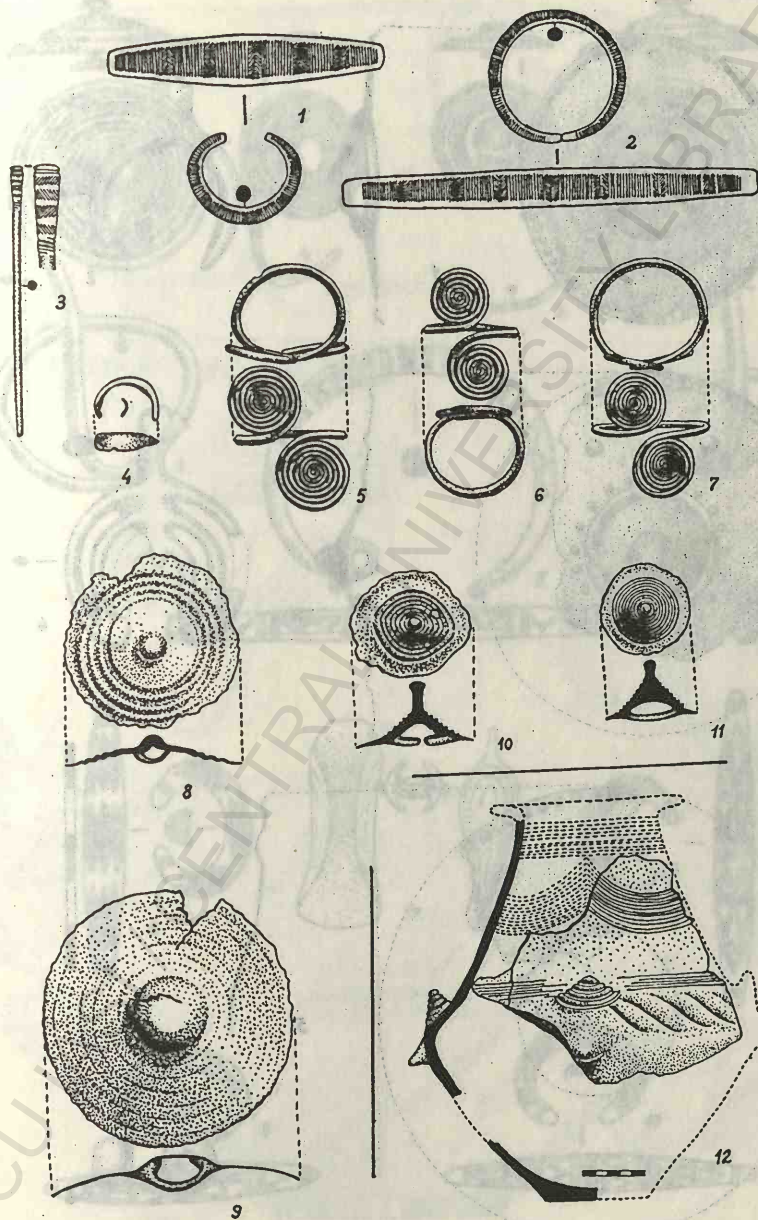
Planșa X - Inventar funerar din necropolele plane de incinerare de la Voiteni (1) și Bobda (2-5).
După Fl. Medeleț (1, 4-5) și foto (2-3).

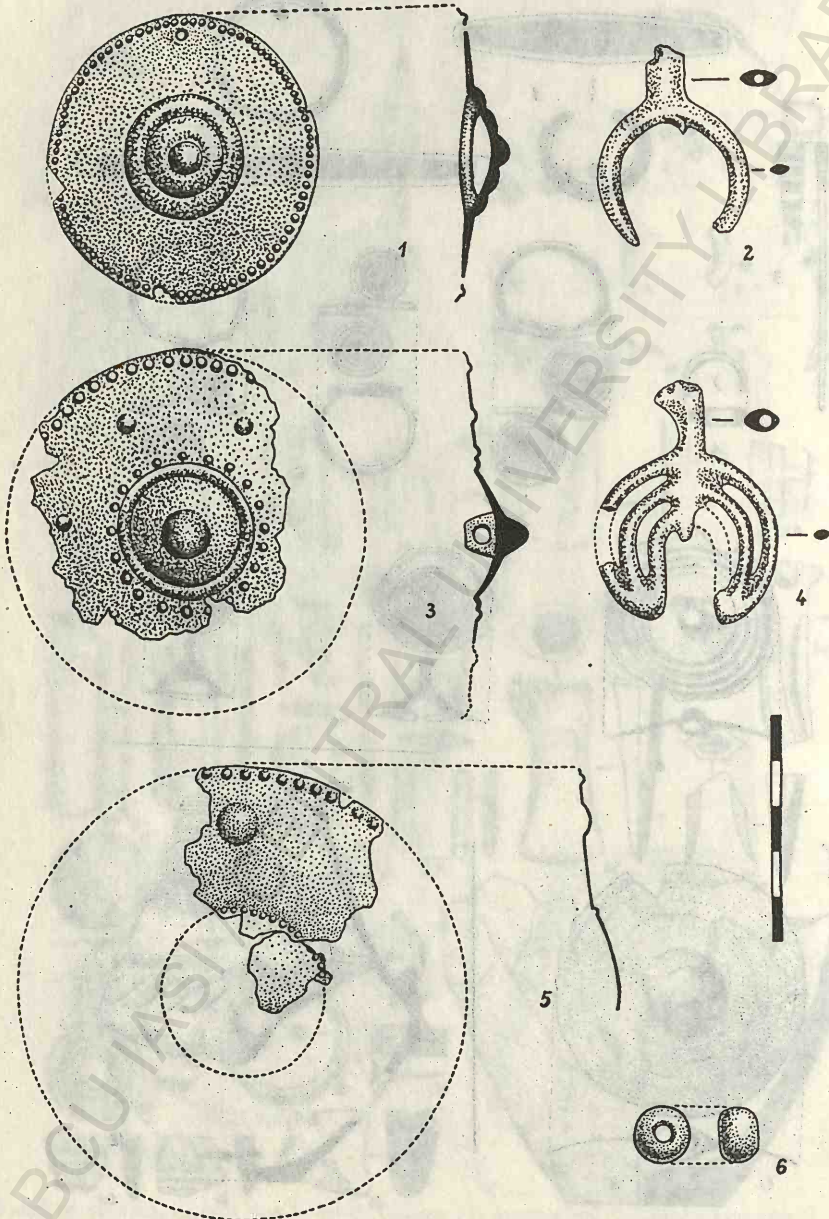
Planșa XI – Descoperiri aparținând fazei timpurii (1), mijlocii (2-10) și târzii (11) a culturii de tip Žuto Brdo-Girba Mare în sudul Banatului: 1. – Liubcova – „Țiglărie”; 2-11. – Svinița – „Piatra Elișovei” (2-10, după C. Săcărin).

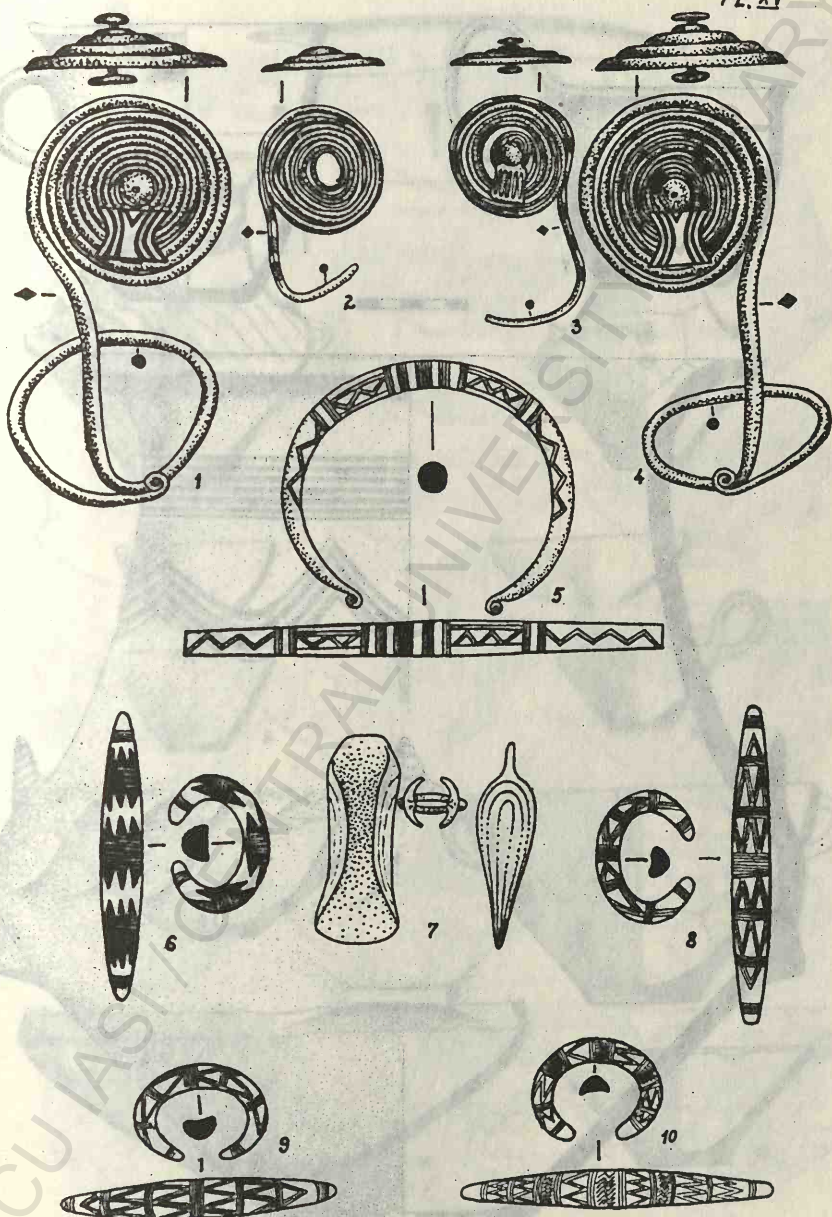
Planșa XII - „Depozitul” de bronzuri de la Liubcova - „Tiglărie” (după C. Săcărin).

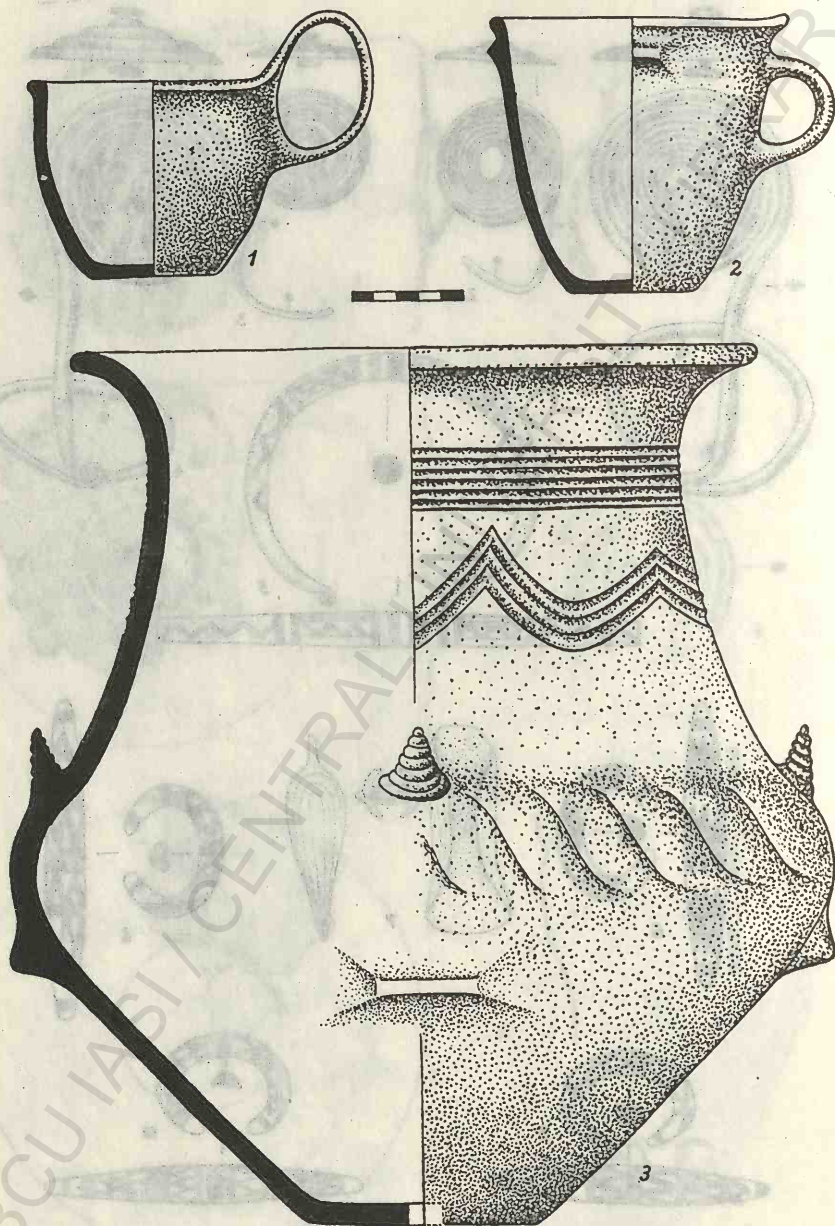
Planșa XIII — „Depozitul” de bronzuri de la Cornuțel (după I. Stratan).

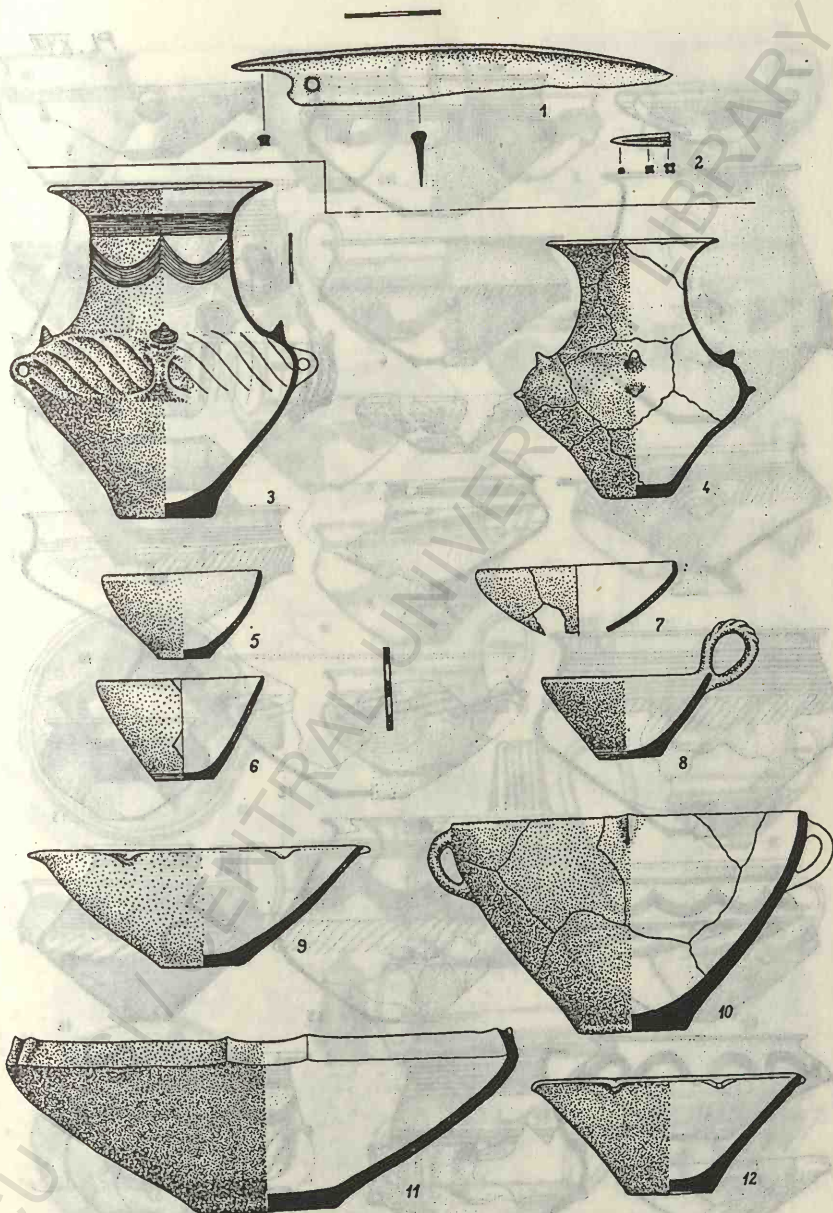
Planşa XIV — Depozitul de bronzuri de la Zăgăjeni.

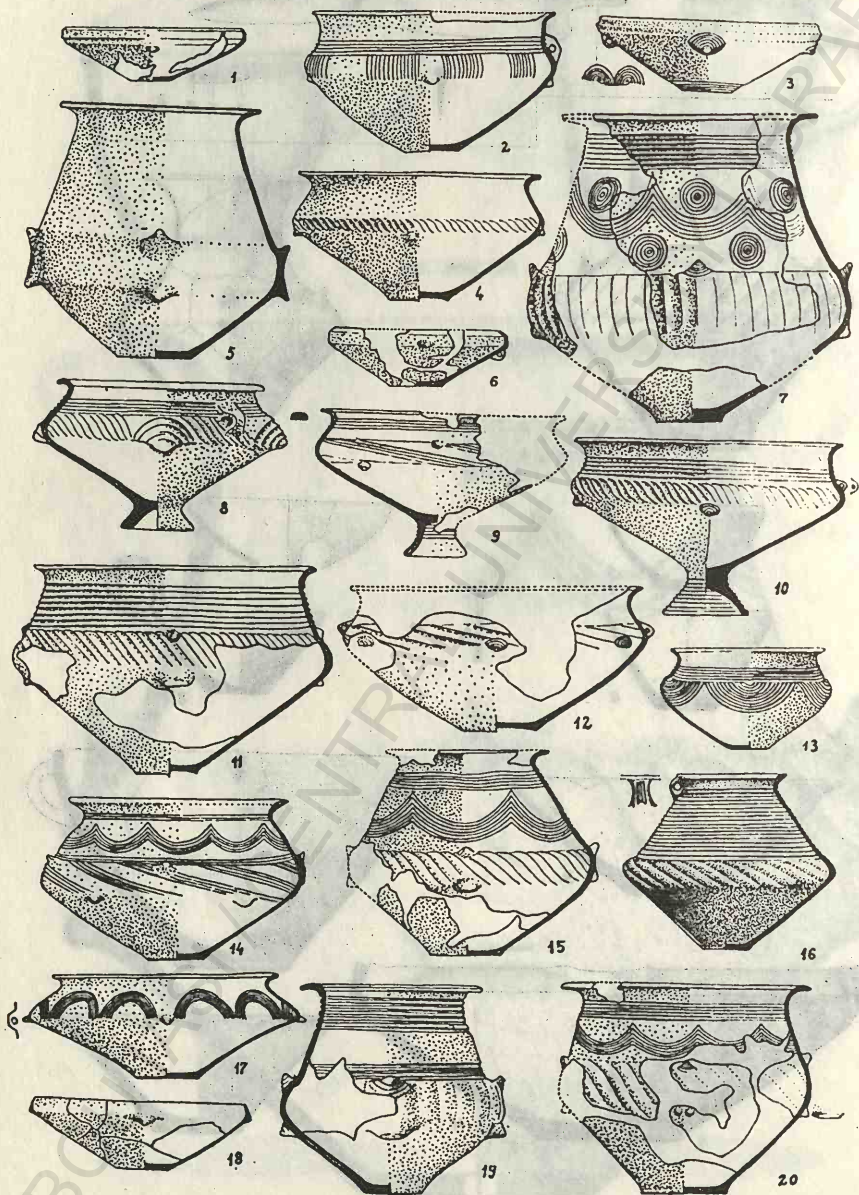
Planşa XV — Depozitul de bronzuri de la Tievaniul Mare (după C. Săcărin).

Planșa XVI – Mormînt de incinerare din faza finală a necropolei de la Timișoara – „Fratelia” (după Fl. Medeleț).

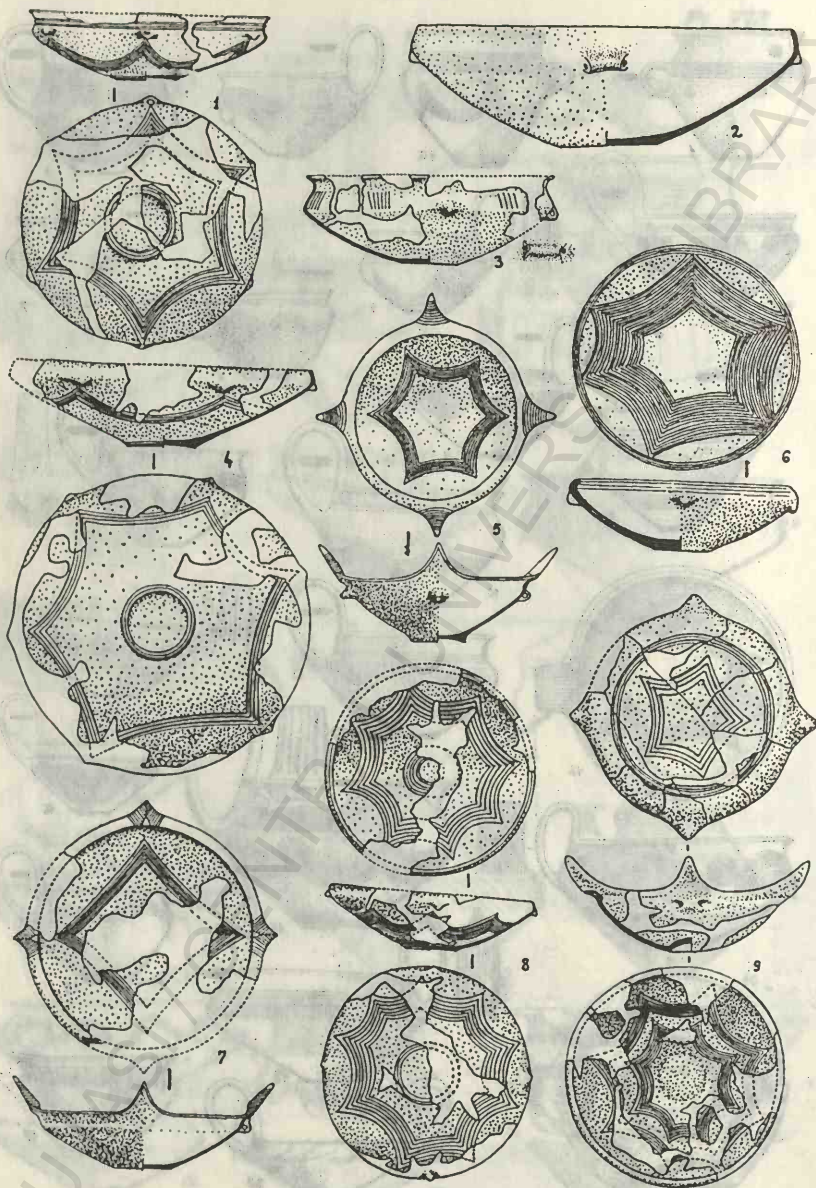
Planşa XVII — Moldova Nouă — „Căminul de bănuț”. Ceramică și obiecte din bronz aparținând perioadei de tranziție spre prima epocă a fierului.

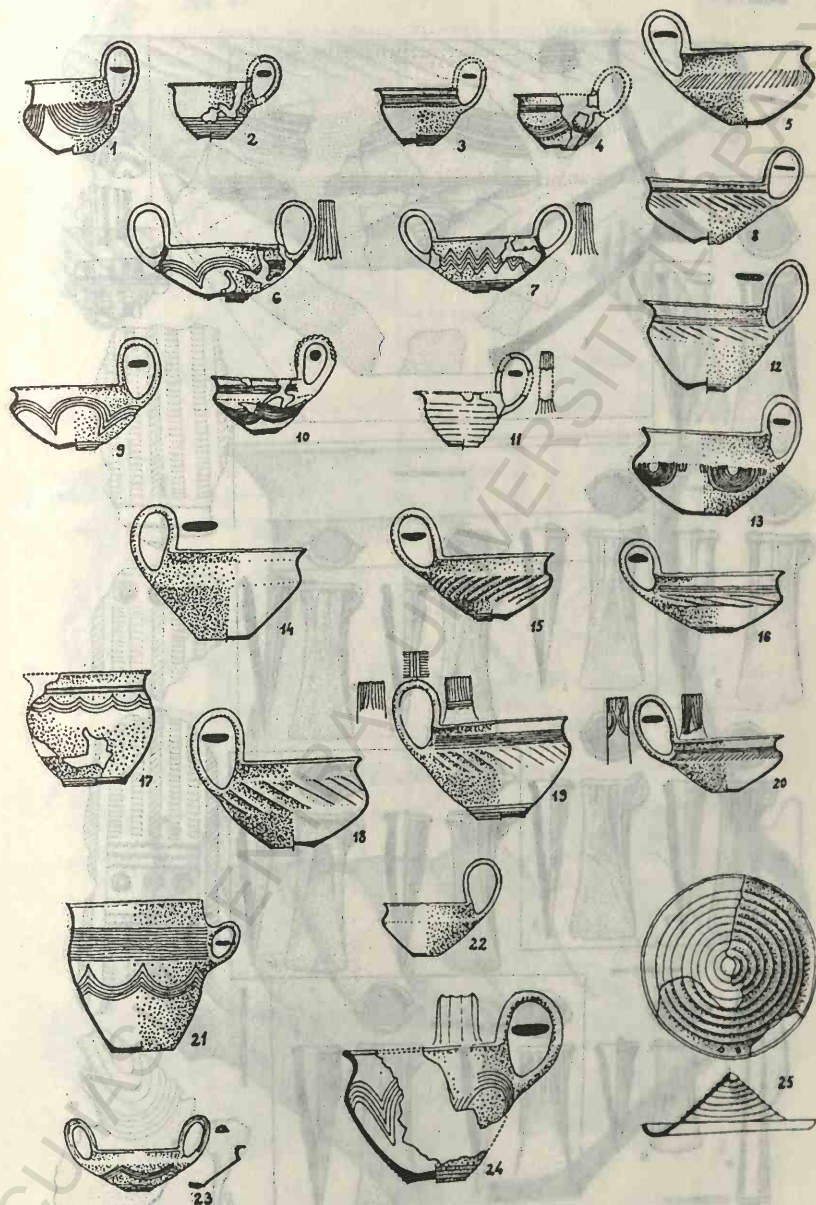
Plânşa XVIII — Tipuri ceramice din tumulul de la Săsan — „Grămurada lui Ticu” (după I. Stratan și A. Vulpe).

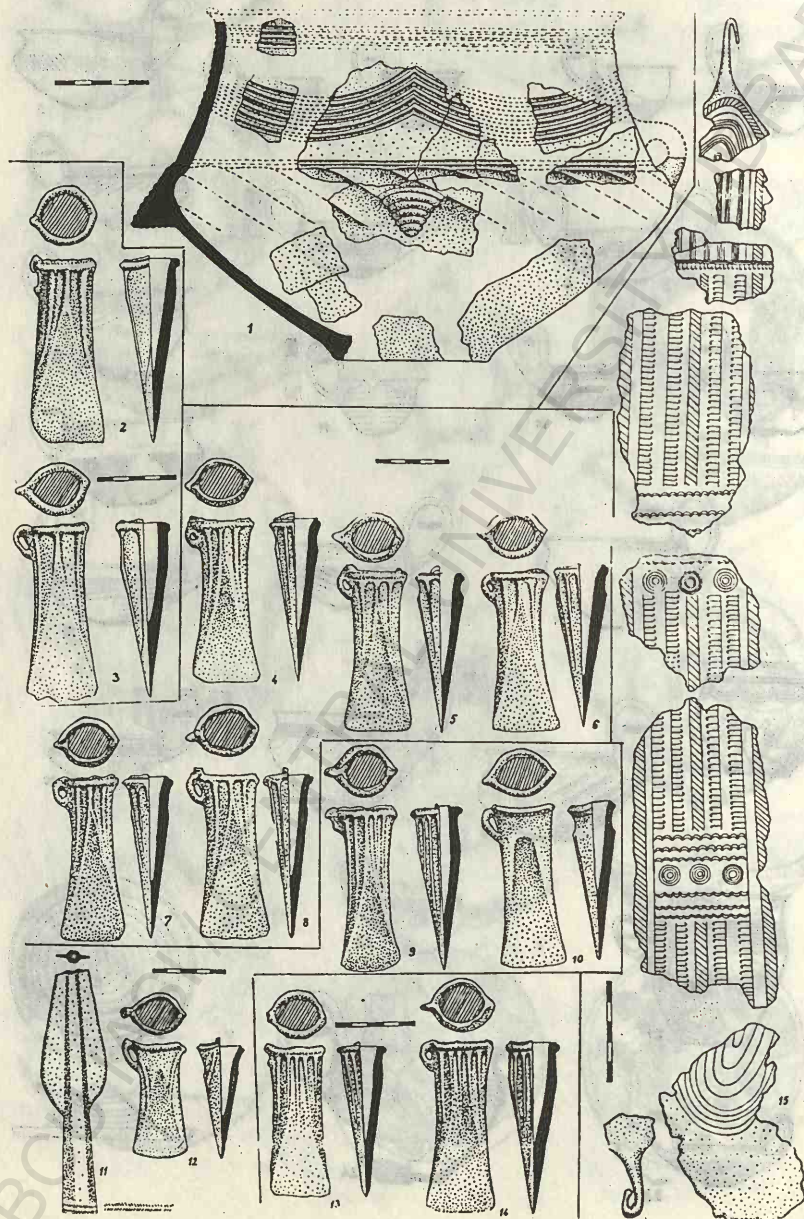
Planșa XIX — Tipuri ceramice din tumulul de la Susani — „Grămurada lui Tieu” (după I. Stratan și Al. Vulpe).

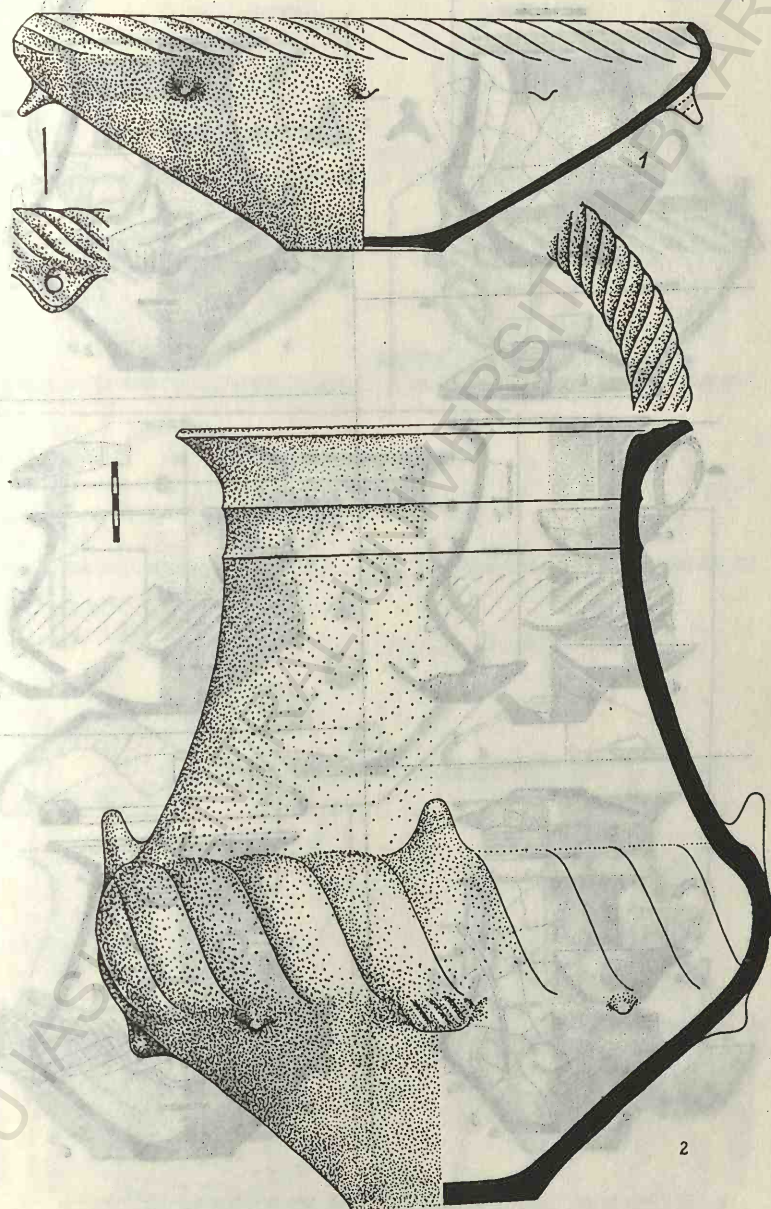
Planșa XX — Tipuri ceramice din tumulul de la Susani — „Grămurada lui Ticu” (după I. Stratan și Al. Vulpe).

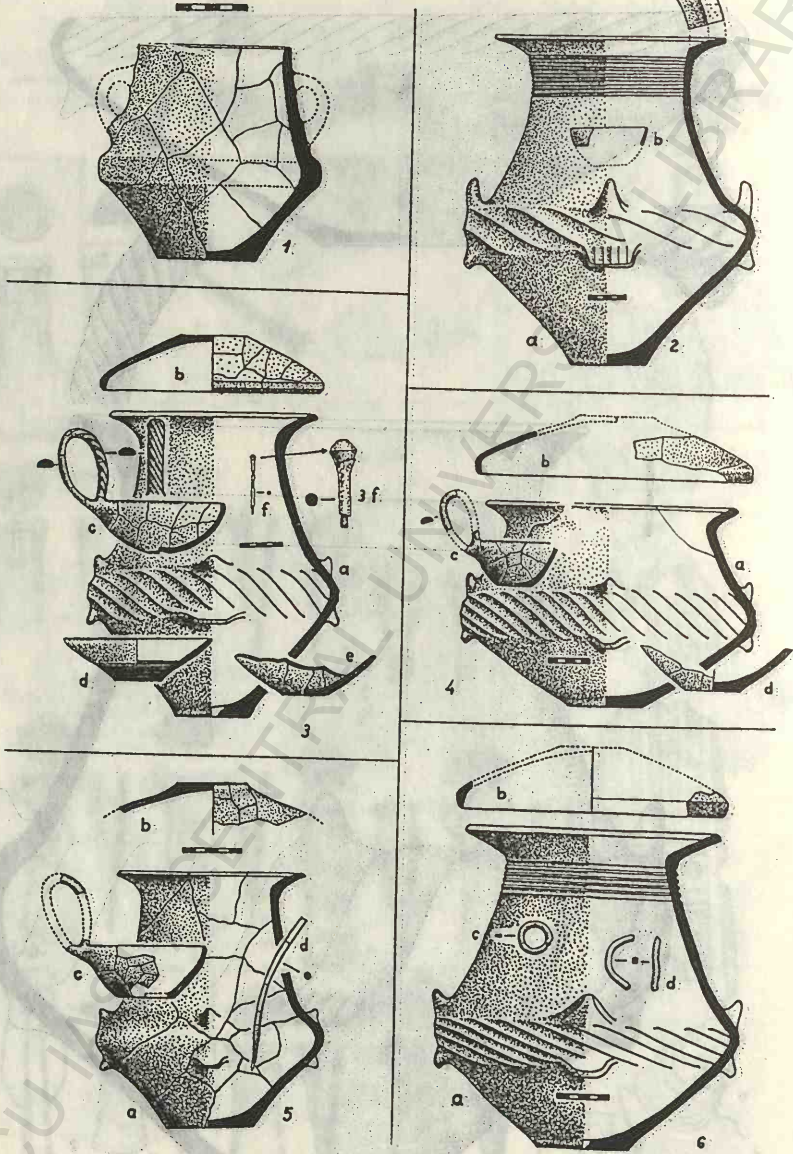
Plasa XXI — Tipuri ceramice din tumulul de la Susanl — „Grămurada lui Tieu” (după I. Stratan și Al. Vulpe).

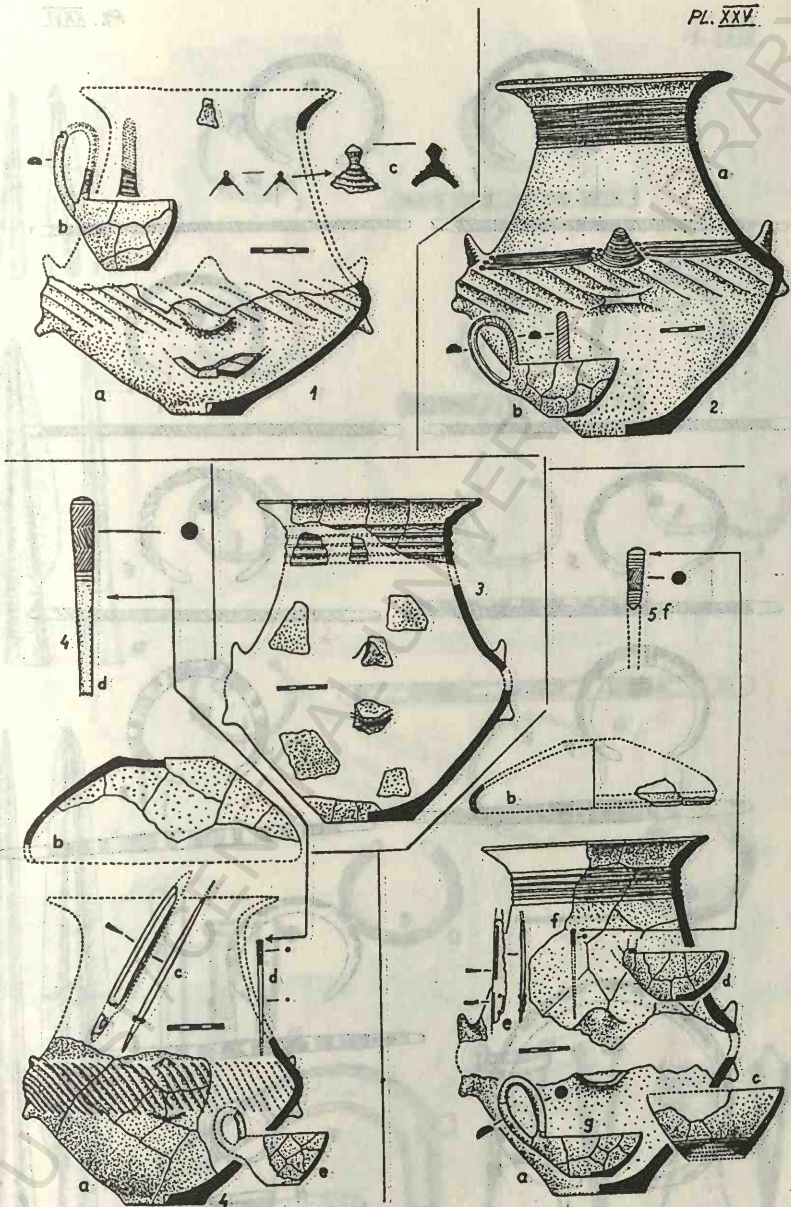
Planșa XXII — Depozitul de bronzuri de la Fizeș (după O. Bozu).

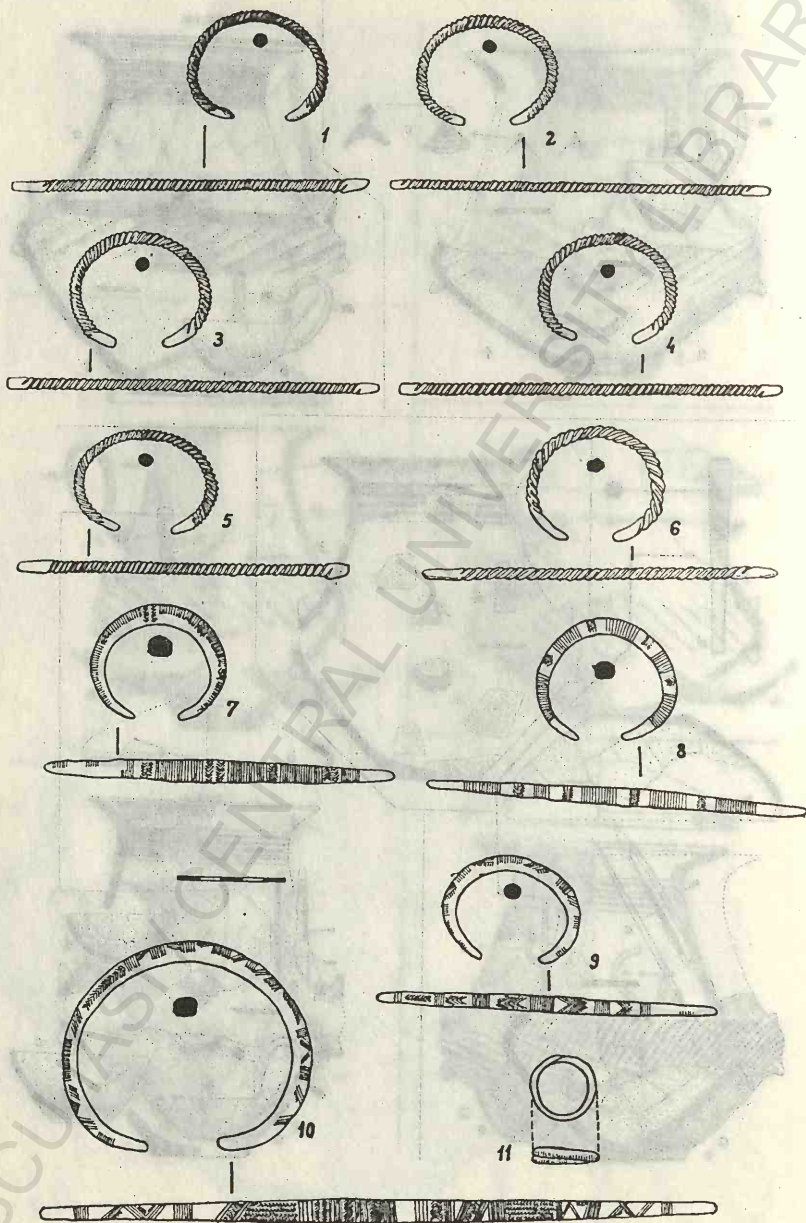
Planșa XXIII — Mormint de inclinație de la Caransebeș — „Băla Sărată”.

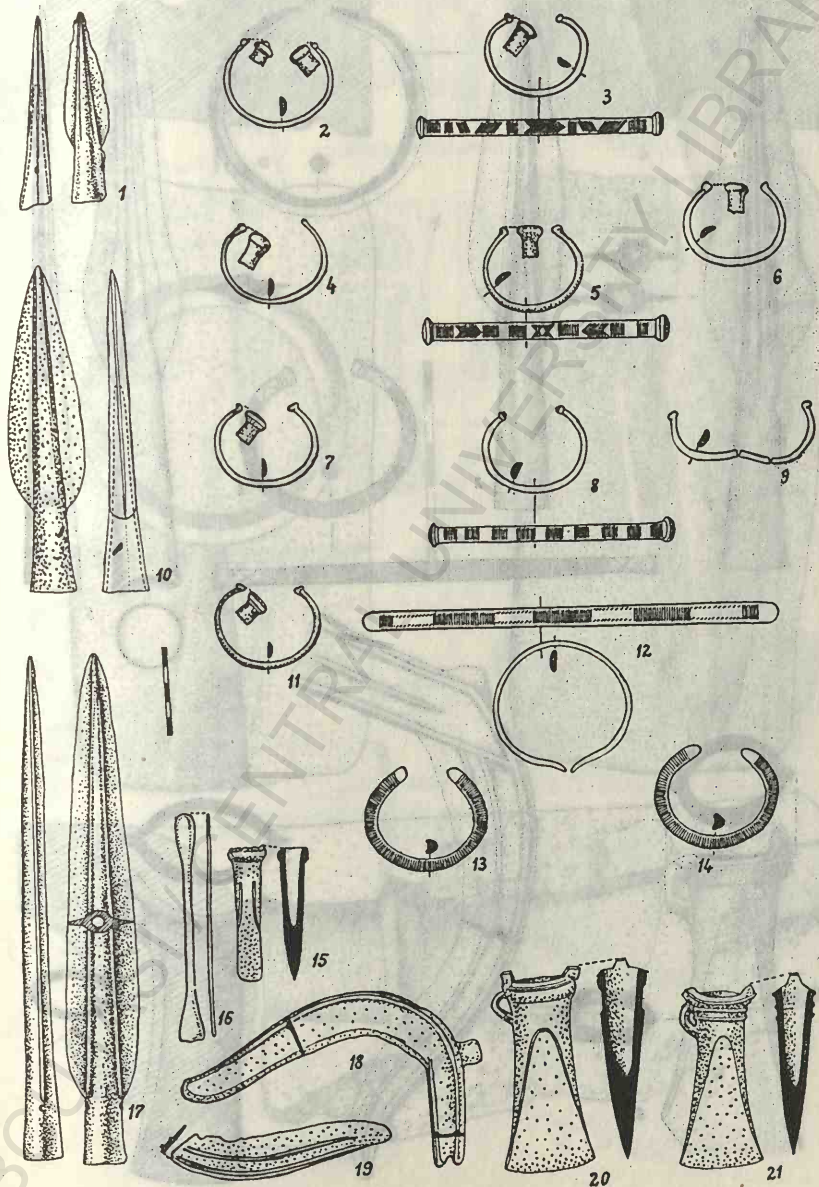
Planșa XXIV — Morminte din necropola plană de incinerare de la Ticevanul Mare: 1. —M.1; 2. —M.2; 3. —M.3; 4. —M.5; 5. —M.6; 6. —M.7.

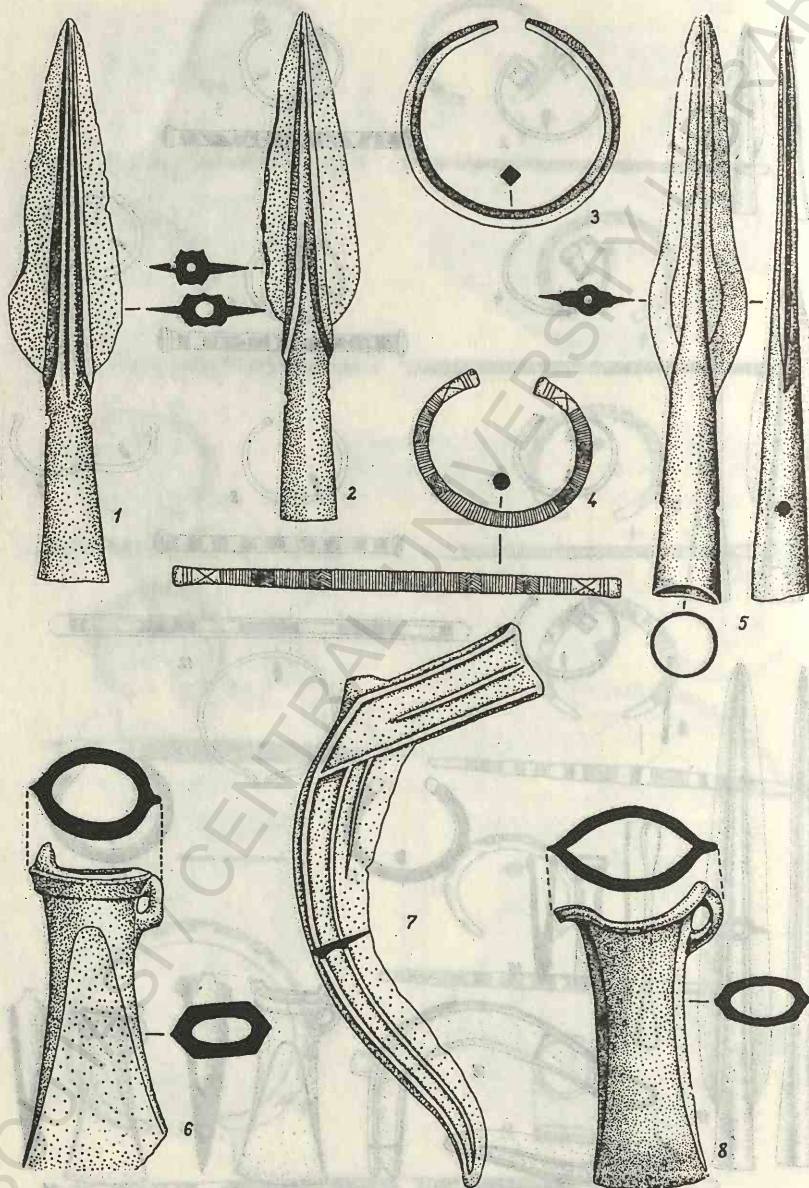
Planşa XXV — Morminte din necropola plană de incinerare de la Tievaniul Mare: 1.-M.8; 2.-M.9; 3.-M.1; 4.-M.10; 5.-M.13.

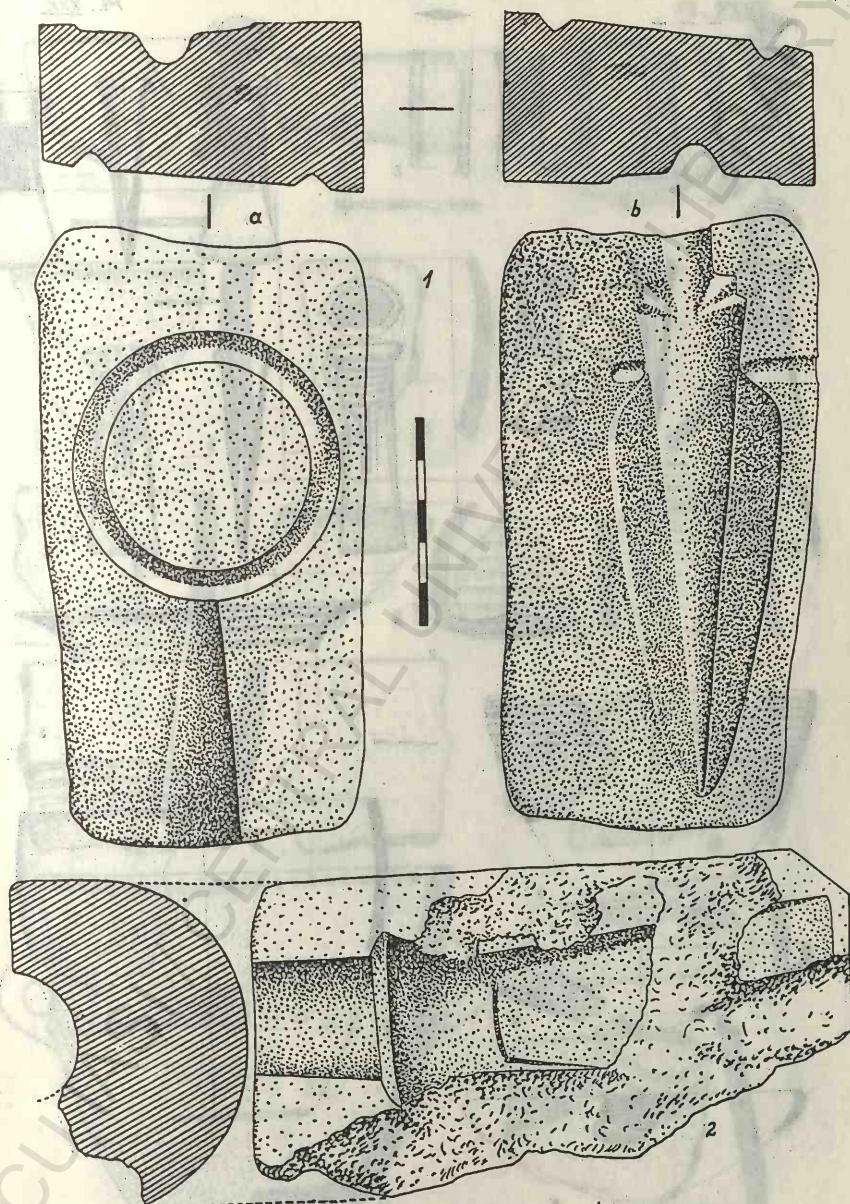
Planşa XXVI — Depozitul de bronzuri de la Pojejena (după A. Ōprinescu)

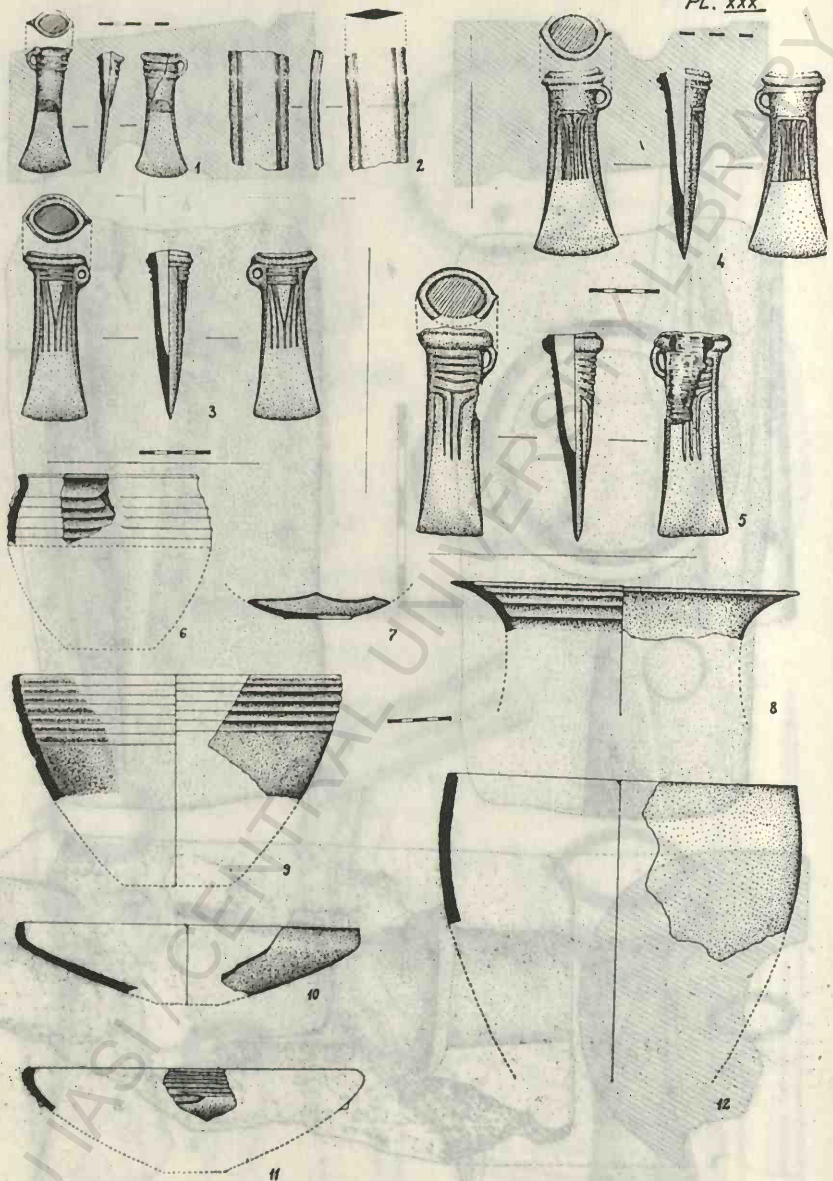
Planșa XXVII — Depozitul de bronzuri de la Cozla (după C. Săcărin).

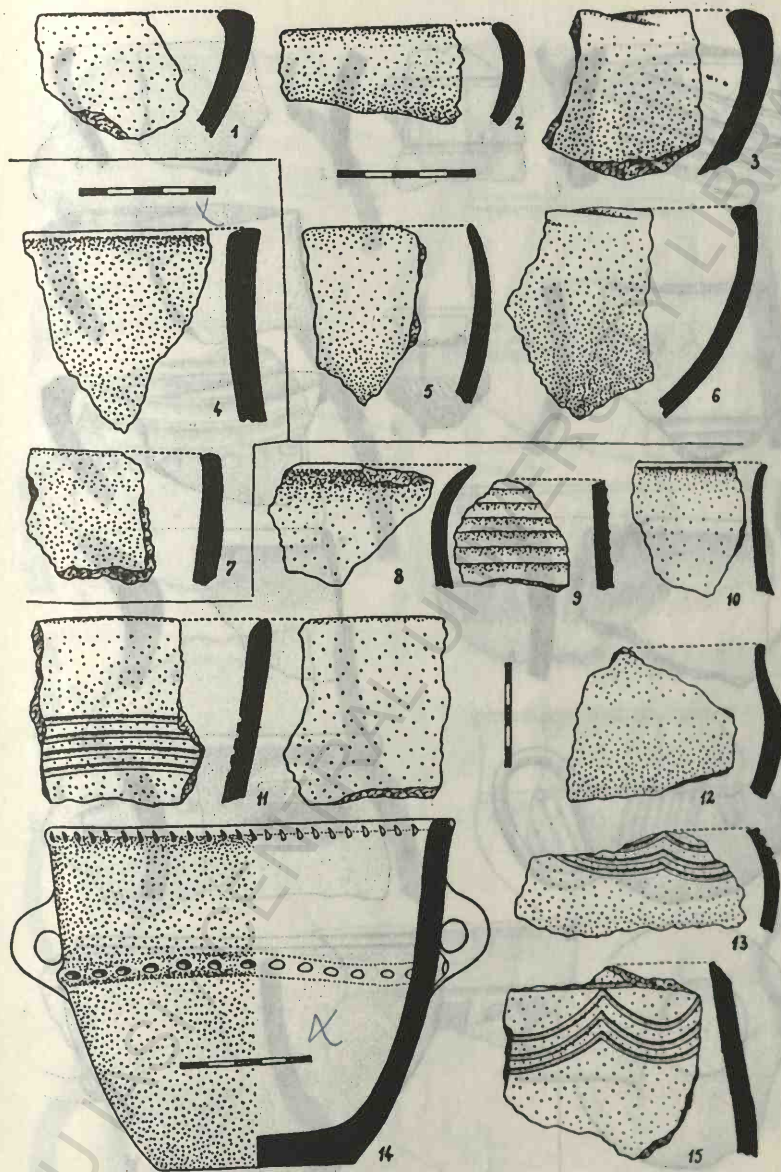
Planșa XXVIII — Depozitul de bronzuri de la Petroșnița.

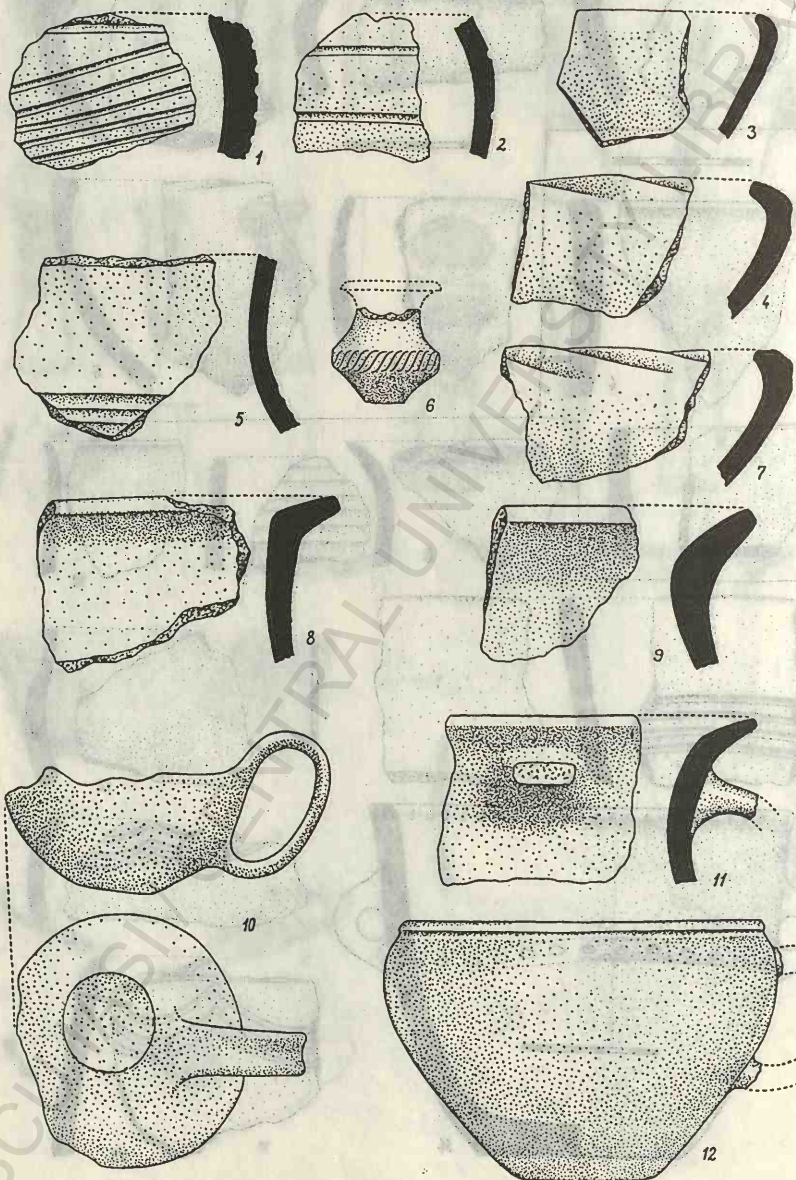
Plansa XXIX — Tipare pentru turnat obiecte din bronz : 1. — Banat ; 2. — Păltiniș.

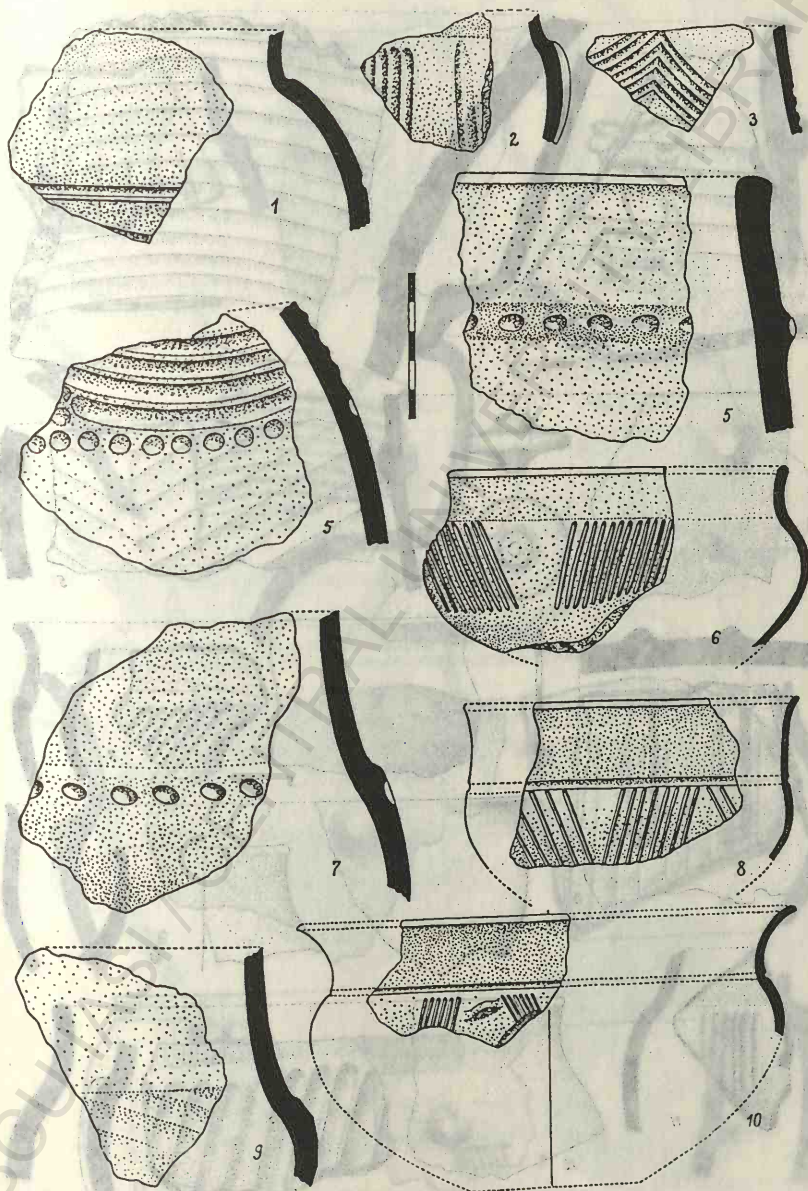
Planșa XXX — Depozitul de bronzuri de la Liborajdea.

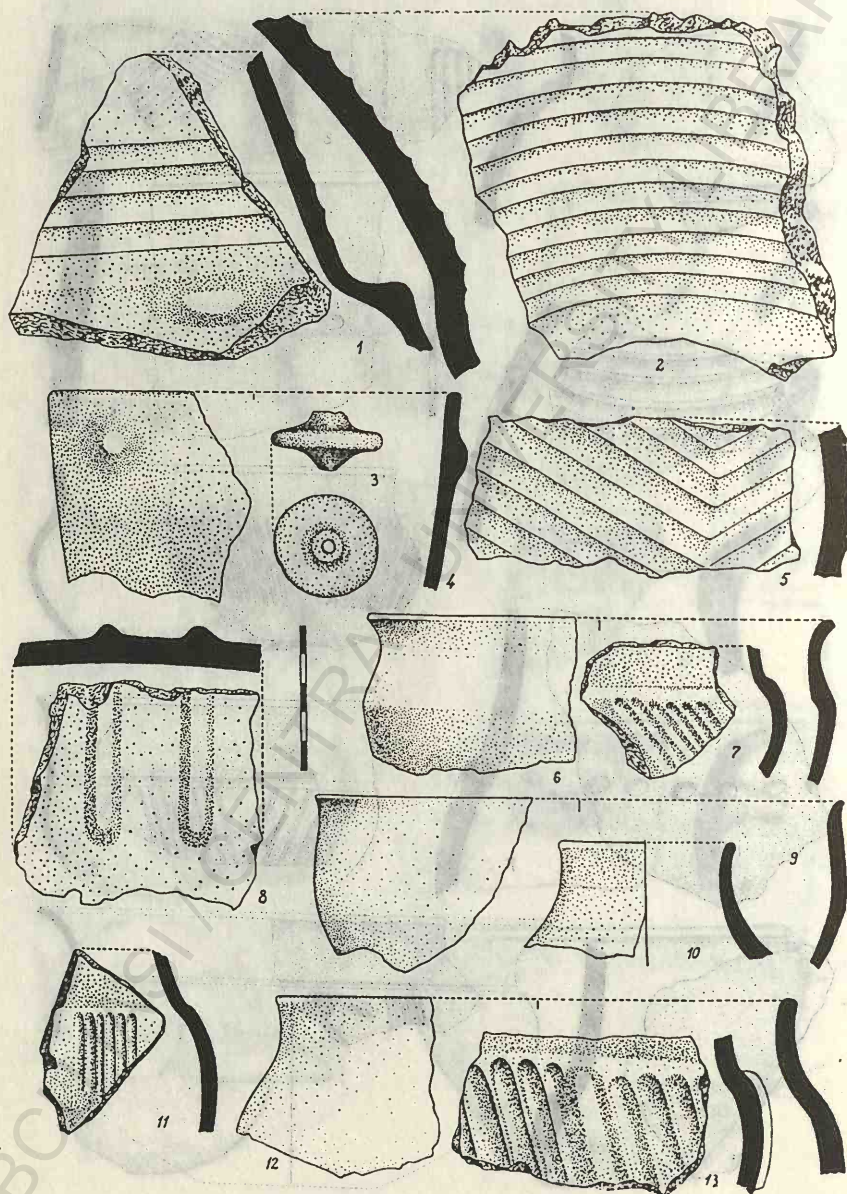
Planşa XXXI — Ceramică din nivelul de tip Gáva-Medias al aşezării de la Berzasca — „Stația de pompare IFET”.

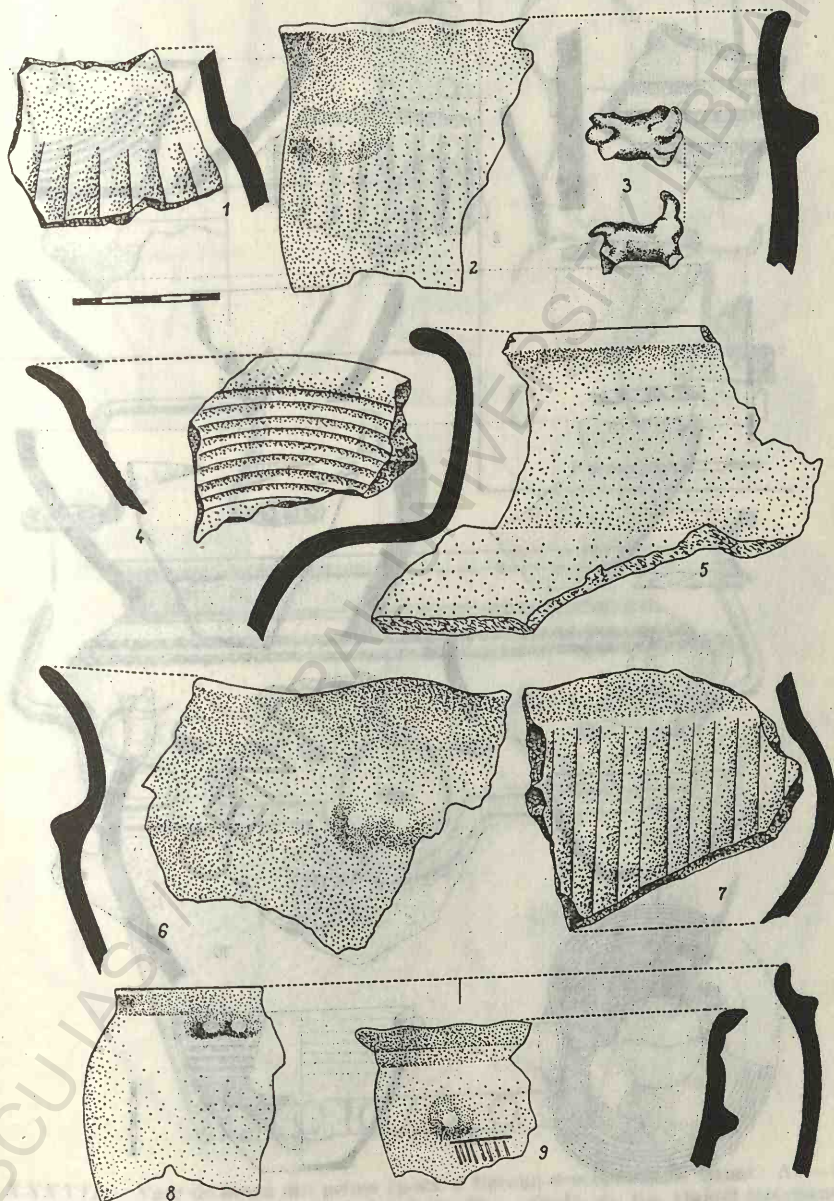
Planşa XXXII — Vărădia — „Chiliu”. Ceramică de tip Gáva-Medias.

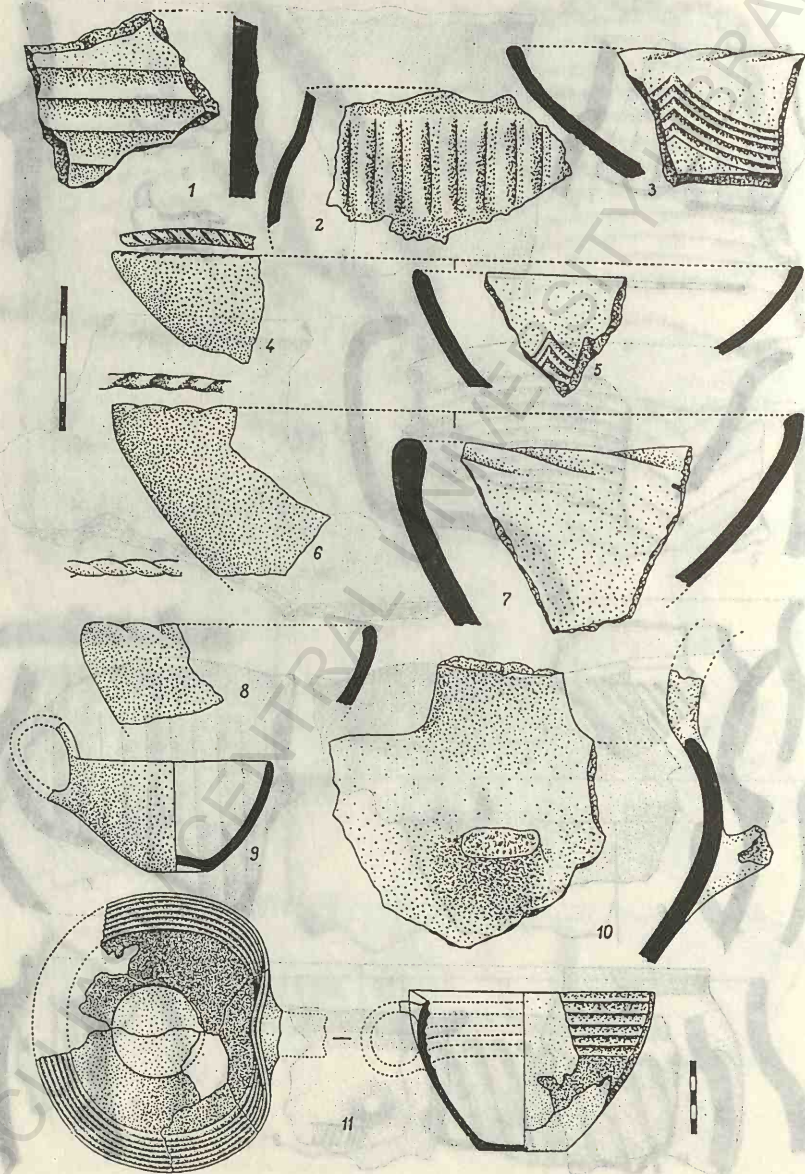
Planşa XXXIII — Vărădia „Chilii”. Ceramică de tip Gáva-Medias.

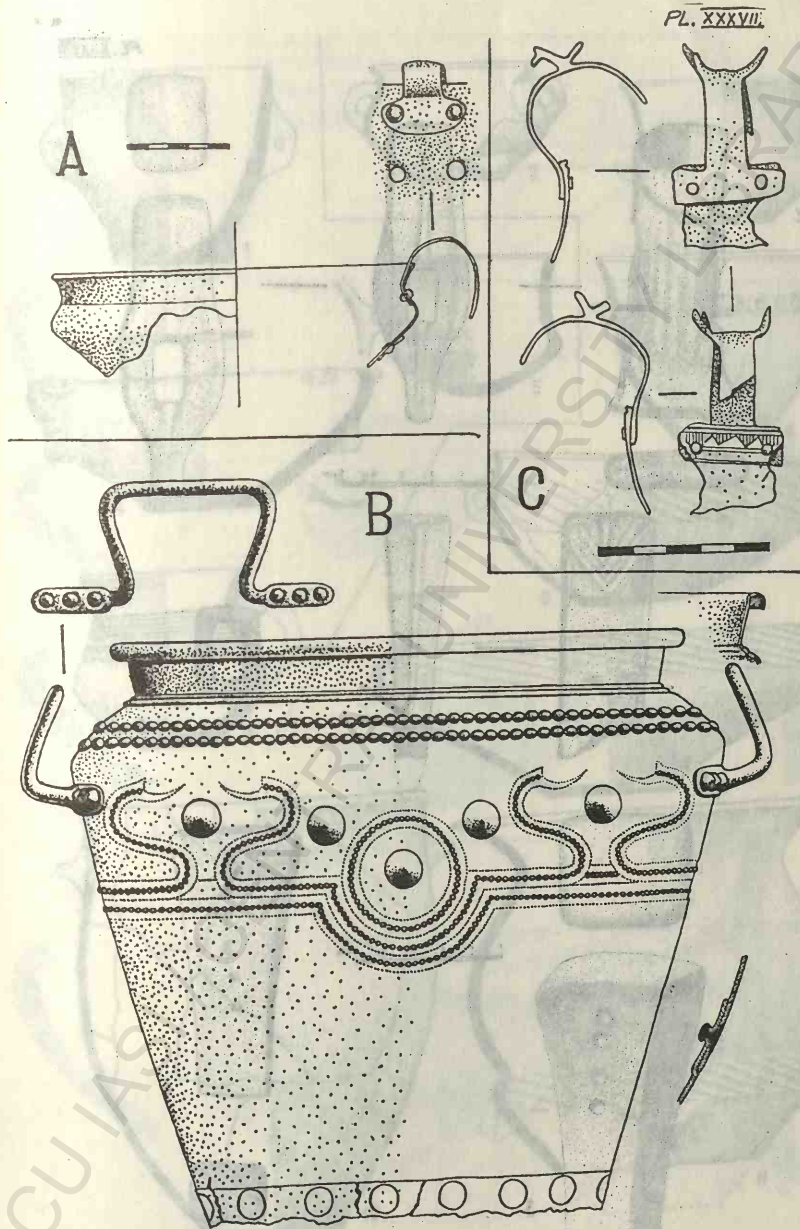
Planșa XXXIV — Remetea Mare — „Gomila lui Pituș”. Ceramică de tip Gáva-Mediaș (după Fl. Medeleț).

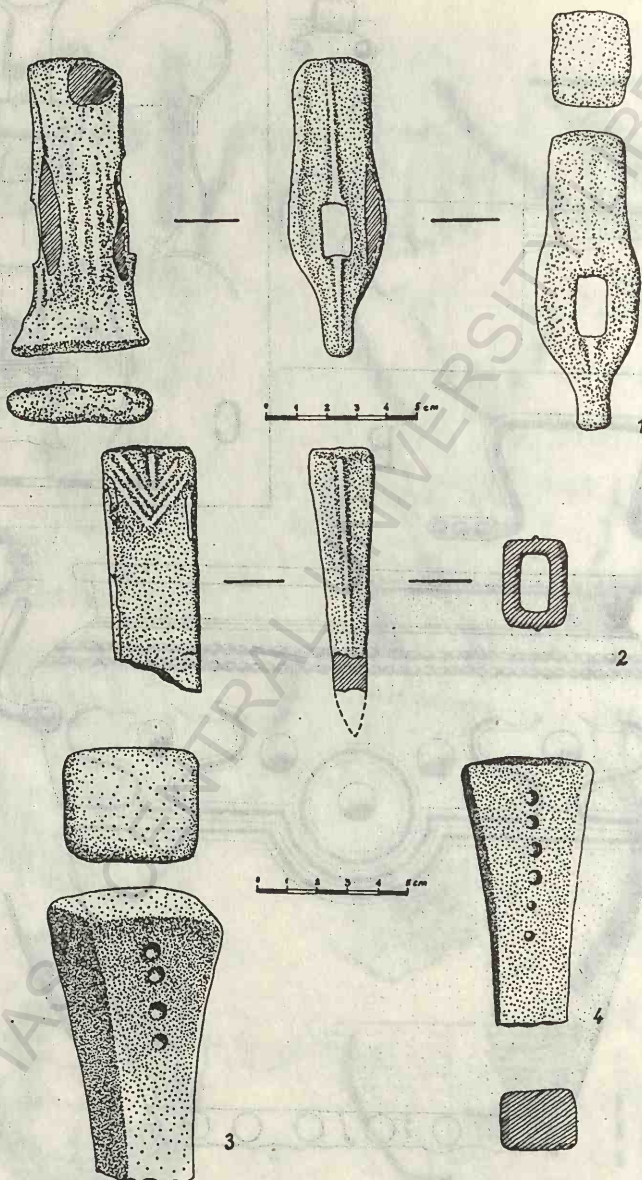
Planşa XXXV - Remetea Mare - „Gomila lui Pituş”. Ceramică de tip Gáva-Medias (după Fl. Medeş).

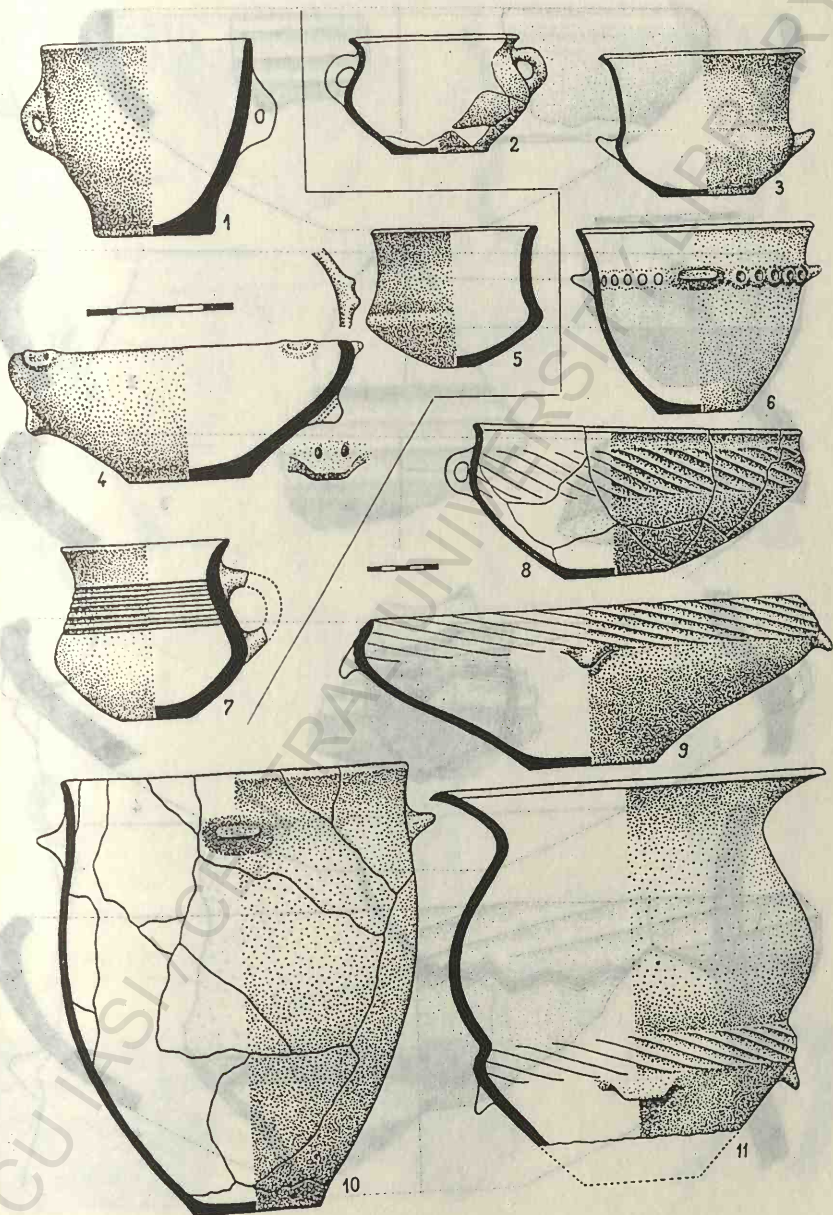
Planșa XXXVI - Remetea Mare - „Gomila lui Pituș”. Ceramica de tip Gáva-Medias (după Fl. Medeleț).

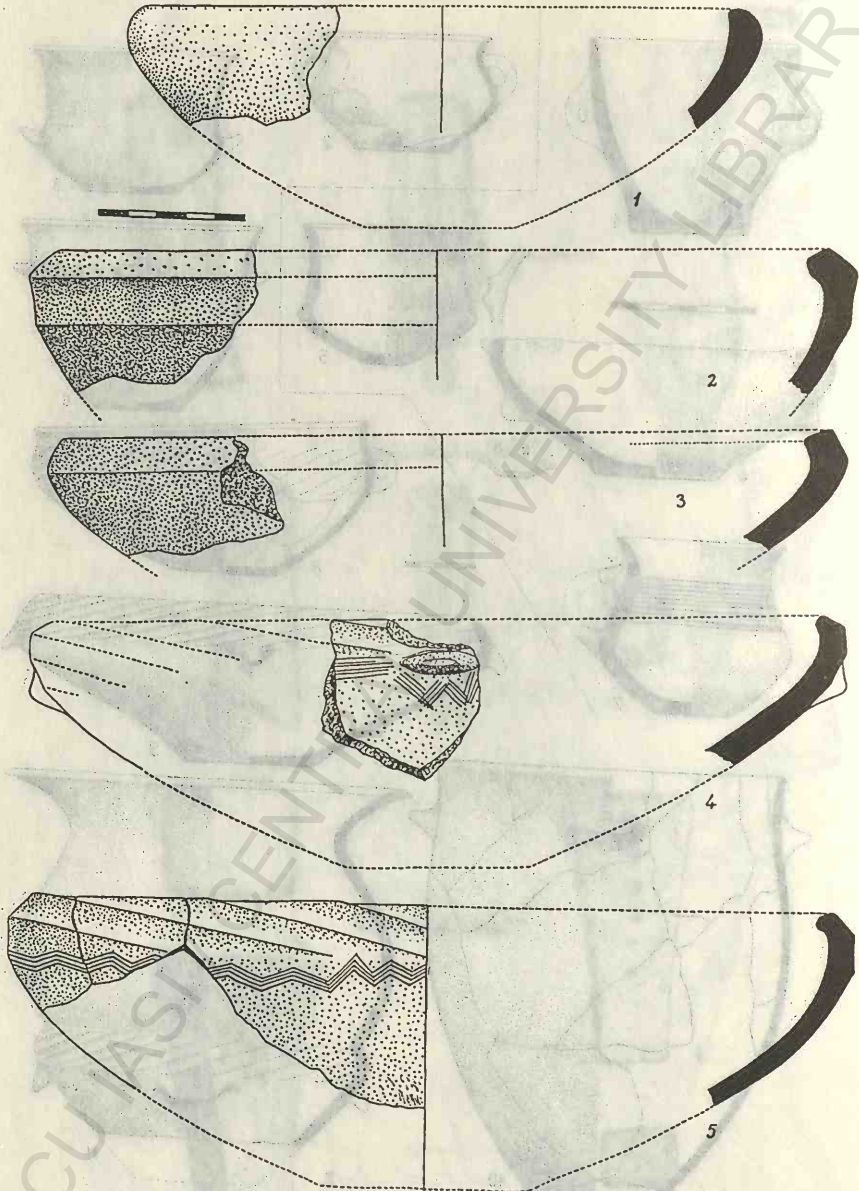
Planşa XXXVII - Vase de bronz din prima epocă a fierului descoperite în Banat: A. - ceaşcă de tip Fuchsstadt din „Cîmpia de vest a Banatului”; B. - situlă de tip Hajdú-öszörmény de la Remetea Mare - „Gomila lui Pilul”; C. - fragment de vas cu protome ornitomorfe din sudul Banatului (după Fl. Medeleţ şi Fl. Gogăltan).

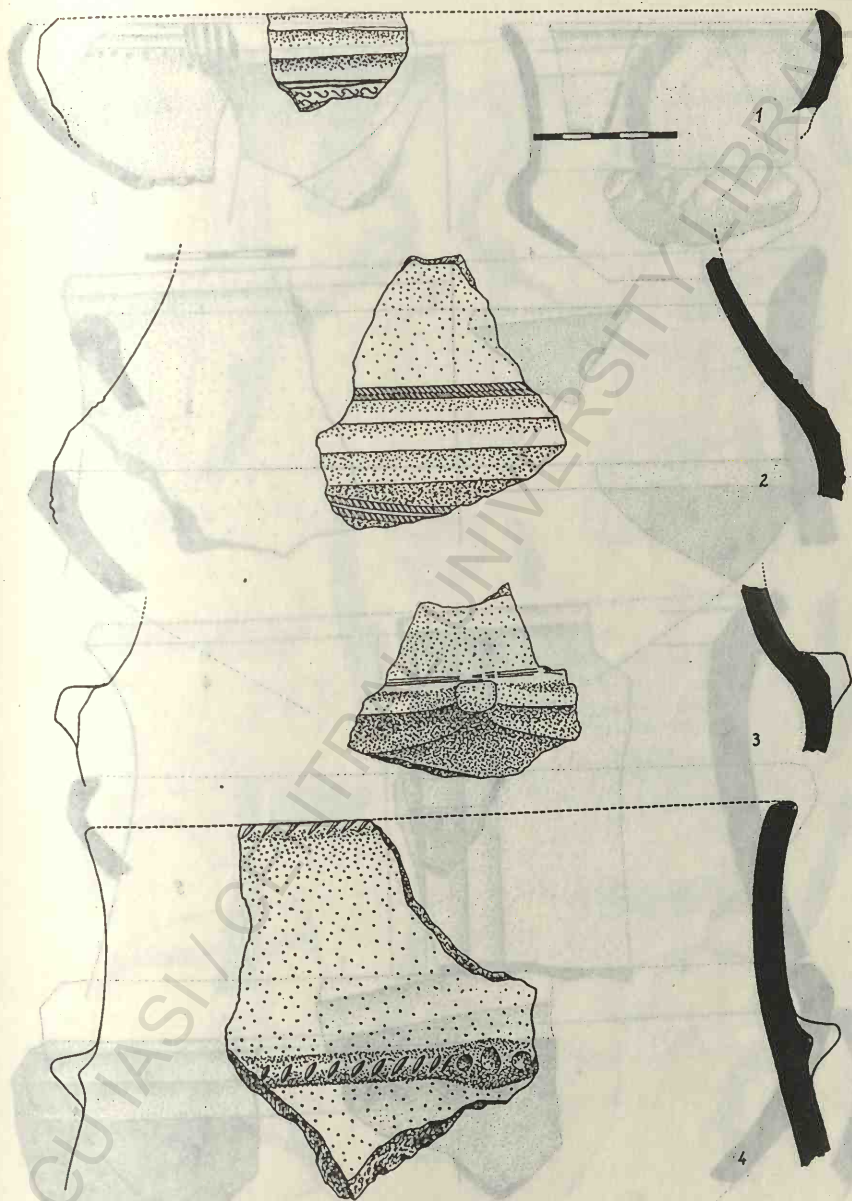
Planșa XXXVIII — Depozit — „atelier” de bronzuri descoperit la Timișoara ; Timișoara II (după Fl. Medeleț).

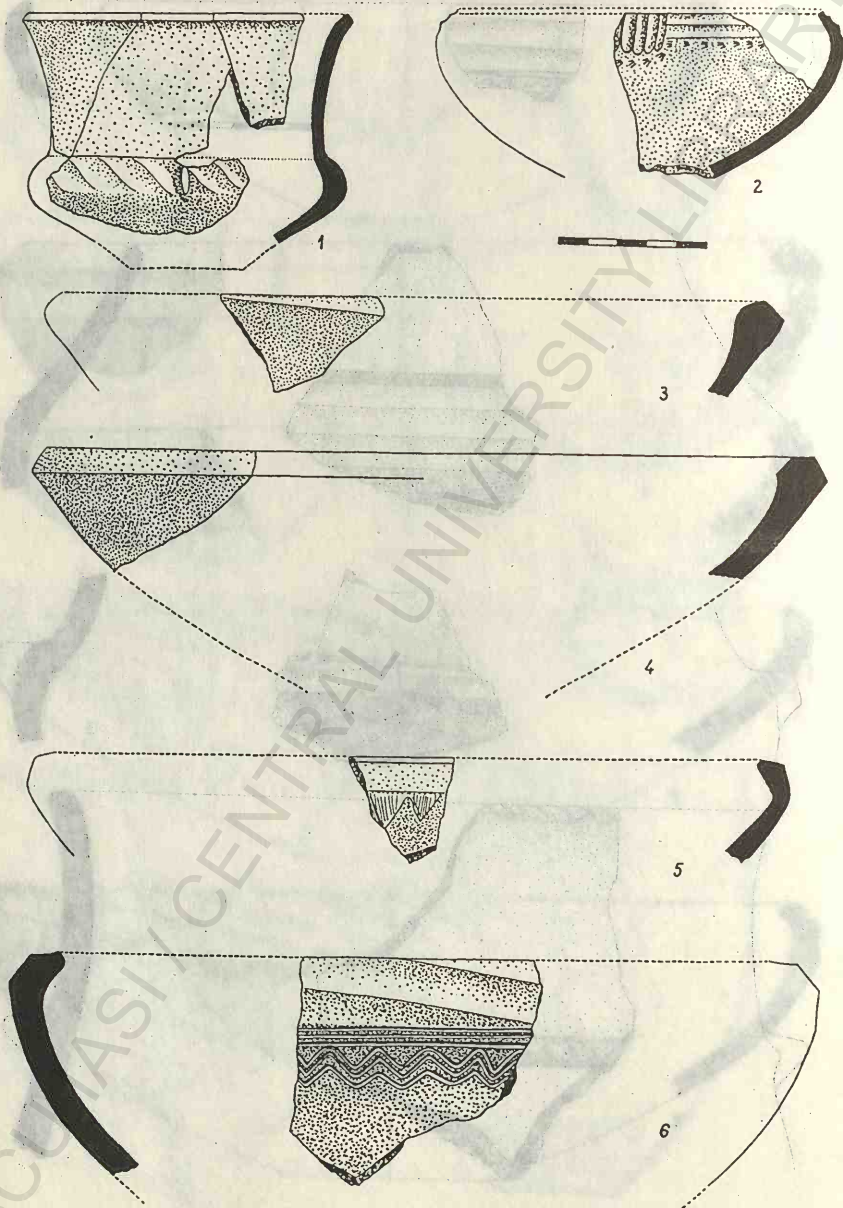
Planşa XXXIX — Inventar funerar din necropola de la Bocşa Română — „Dealul Mare”.

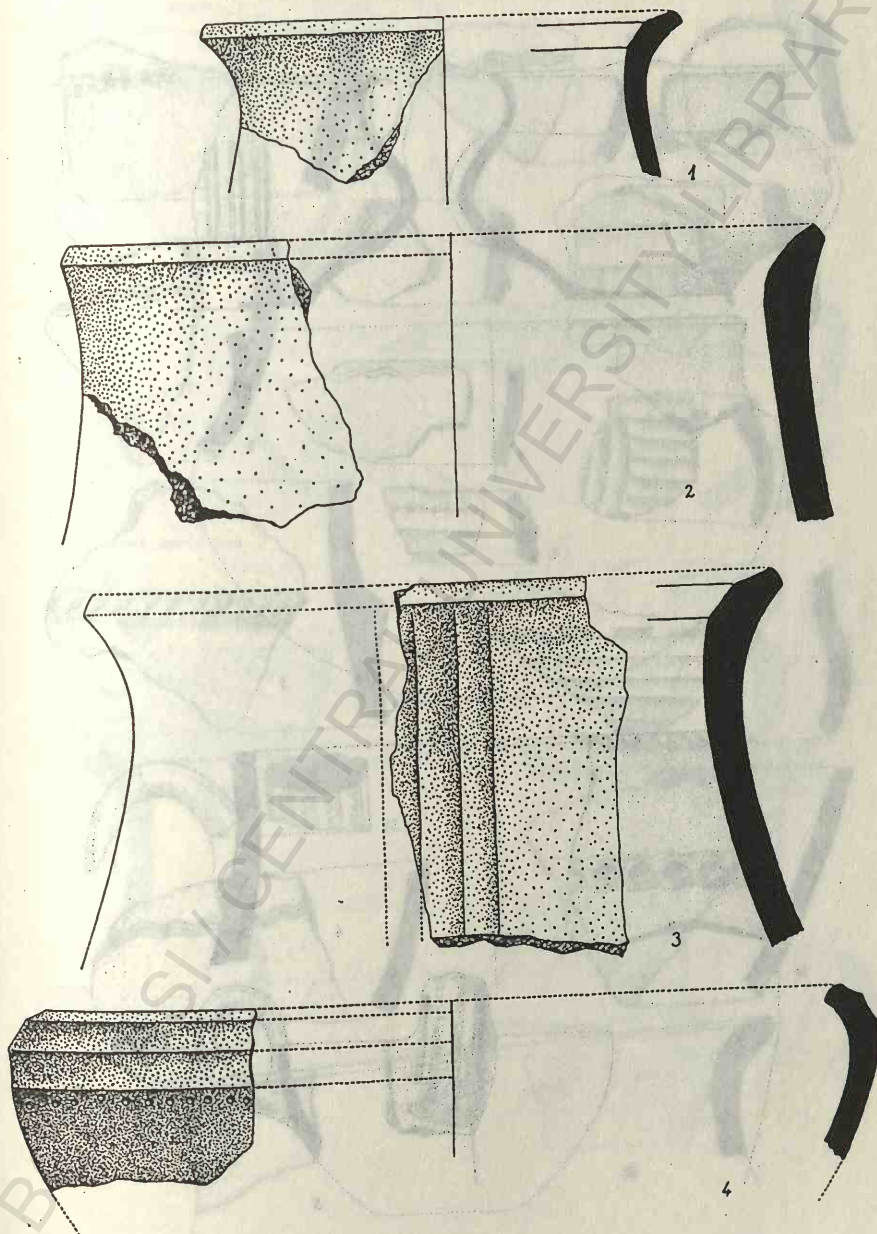
Planşa XL — Ceramică de tip Gornea-Kalakača de la Satchinez (1—3)* și Dejani (4—5).

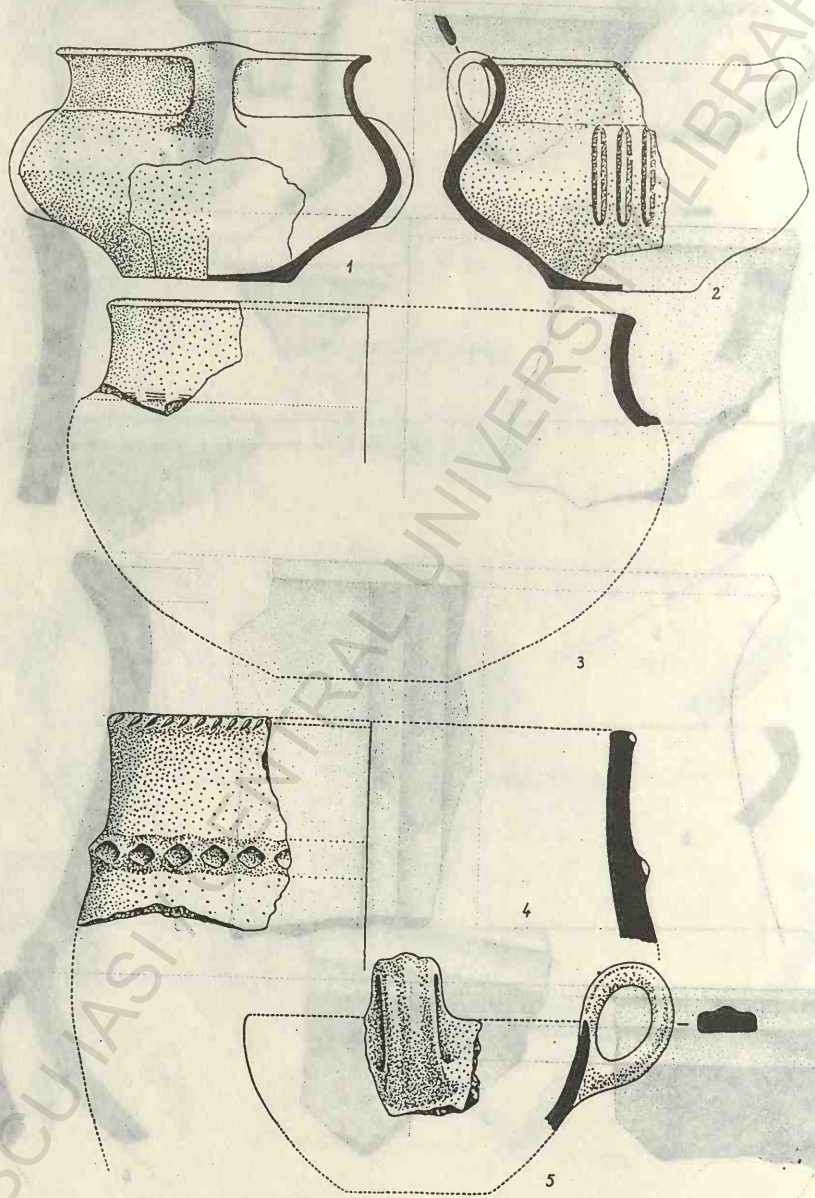
Planşa XLI — Ceramică de tip Gornea-Kalakača și Basarabi timpurie de la Giroc.

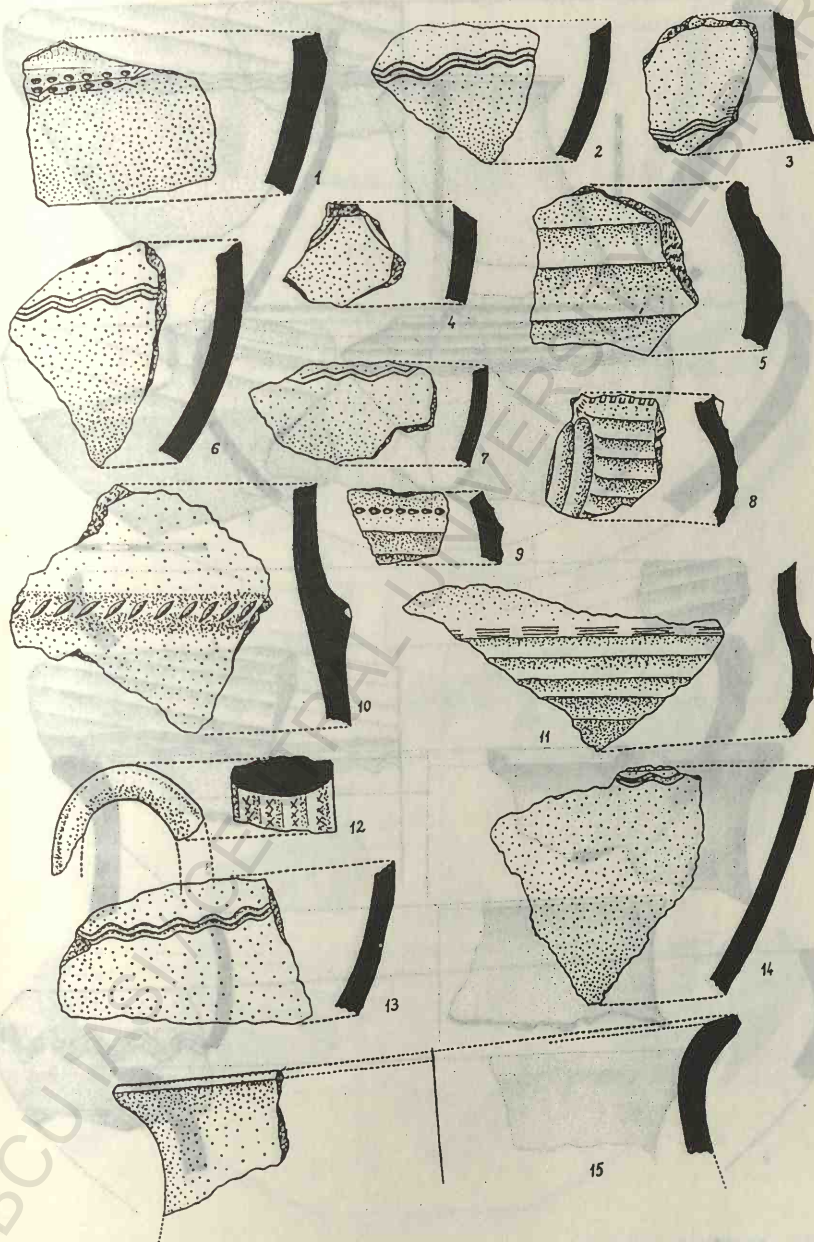
Planşa XLII — Ceramică de tip Gornea-Kalakača de la Giroc.

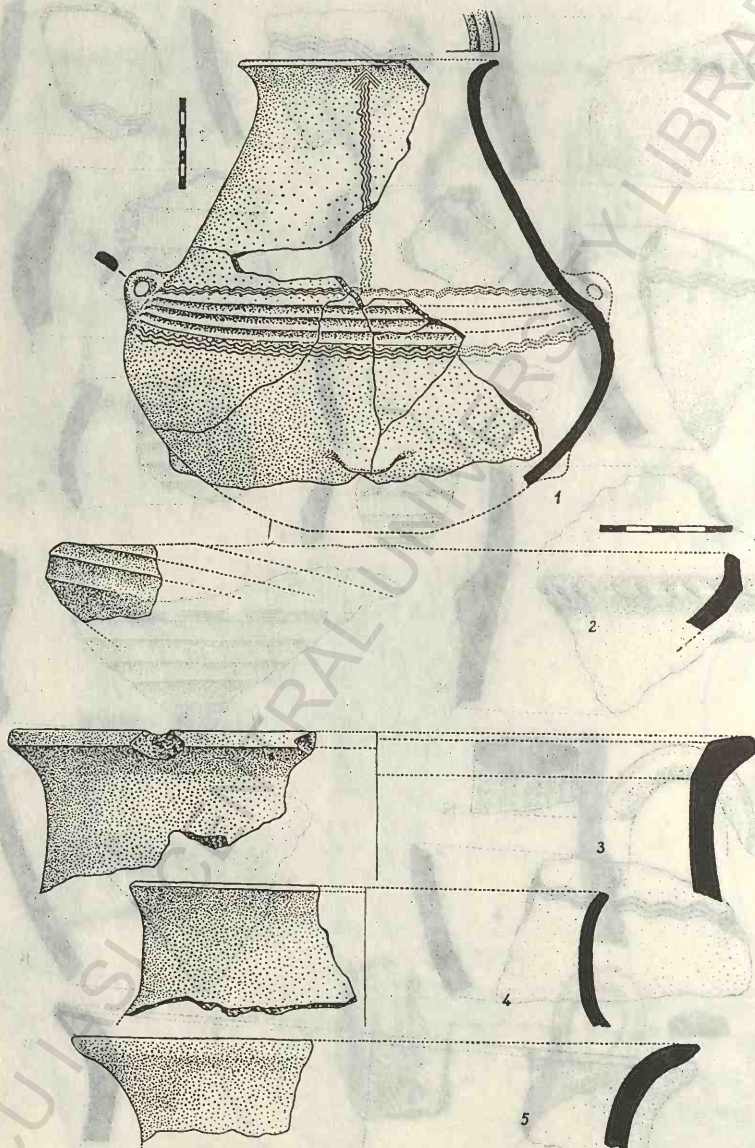
Planşa XLIII — Ceramică de tip Gornea-Kalakača de la Satchinez.

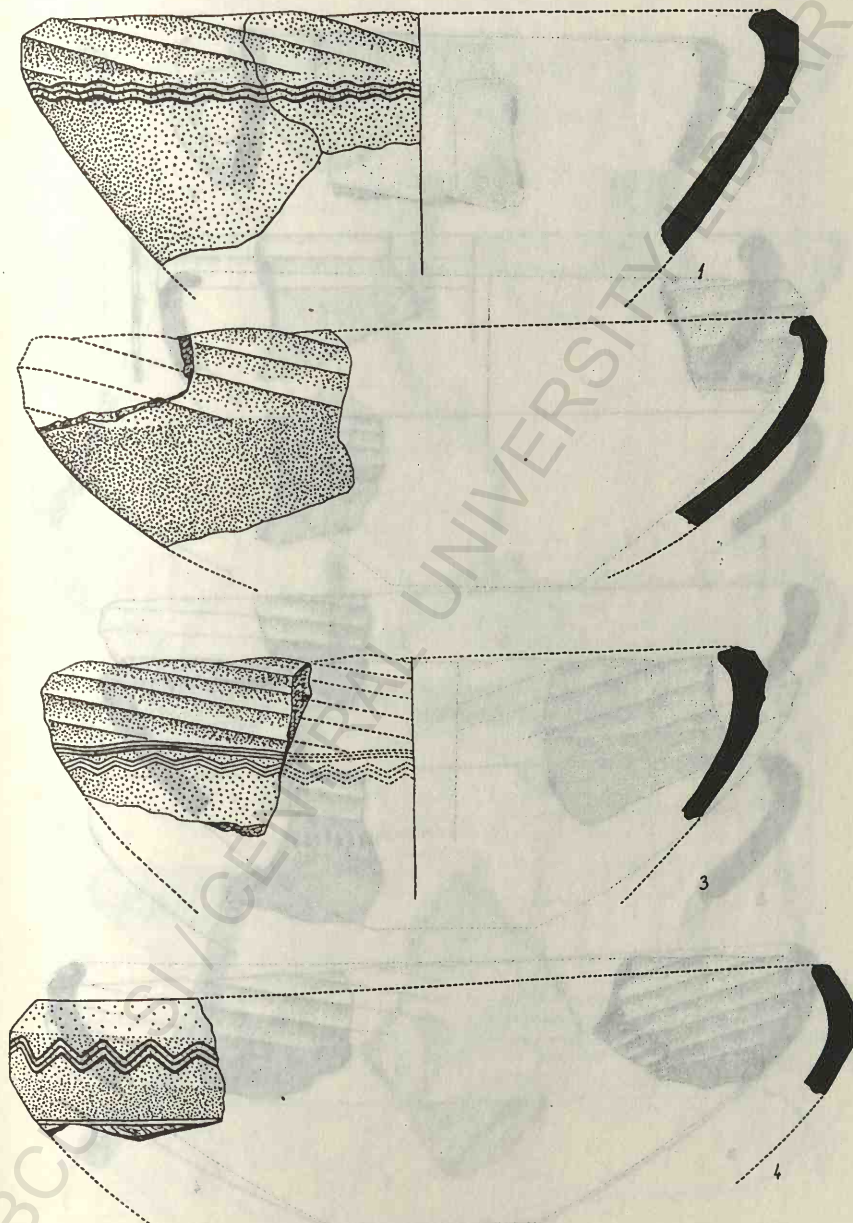
Planşa XLIV — Ceramică de tip Gornea-Kalakača de la Satchinez.

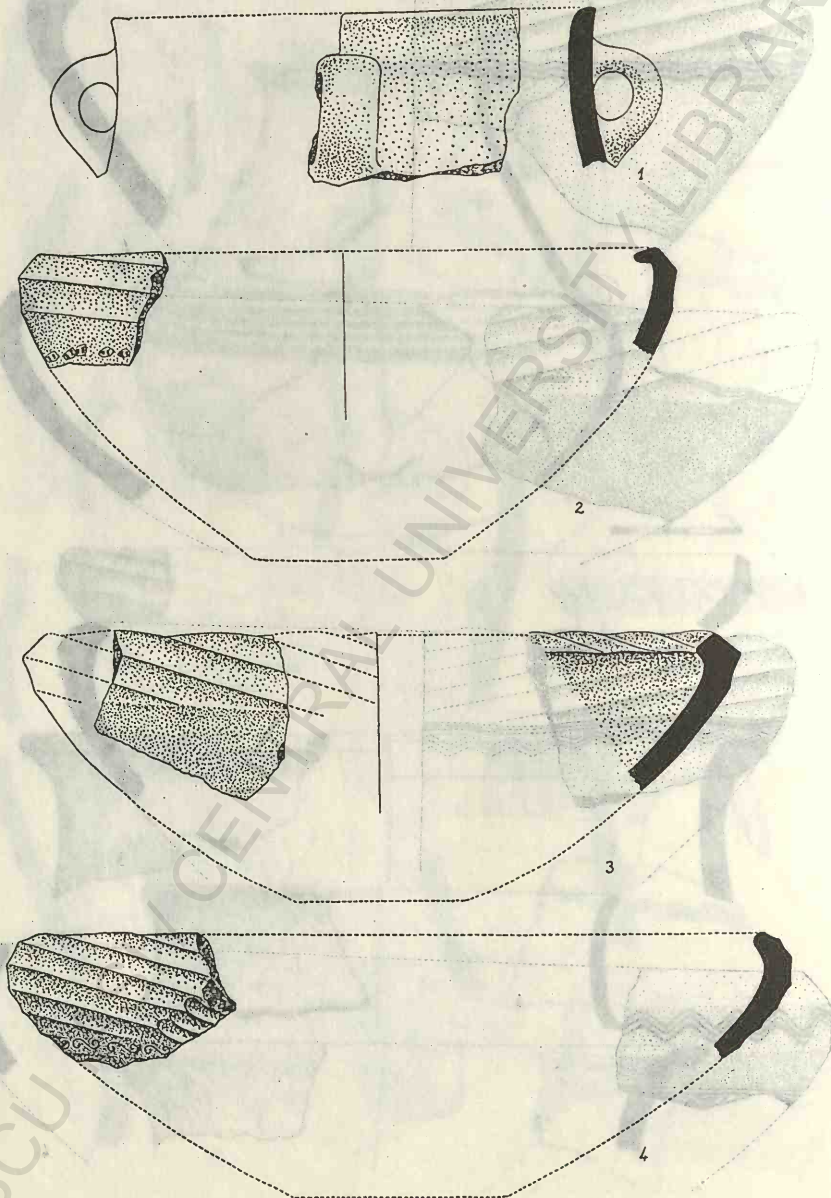
Planşa XLV — Ceramică de tip Gornea-Kalakača de la Satchinez.

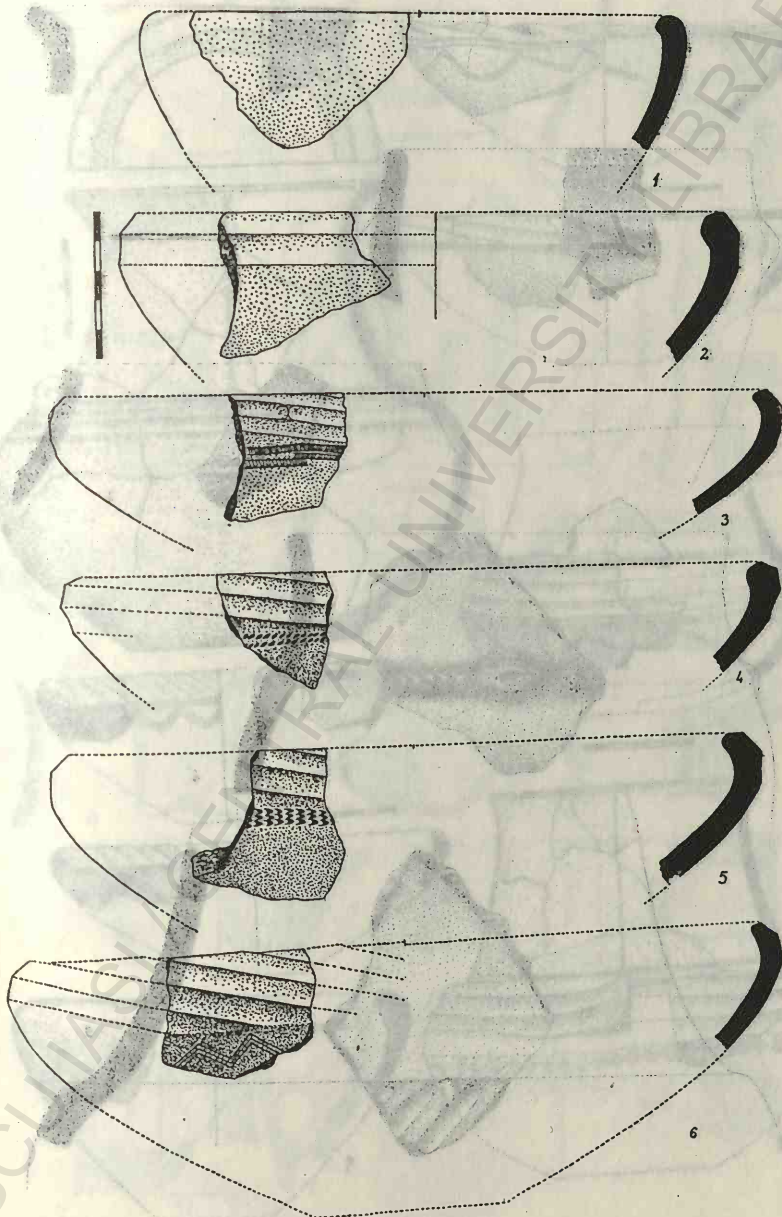
Plasa XLVI. — Ceramică de tip Gornea-Kalakača de la Satchinez.

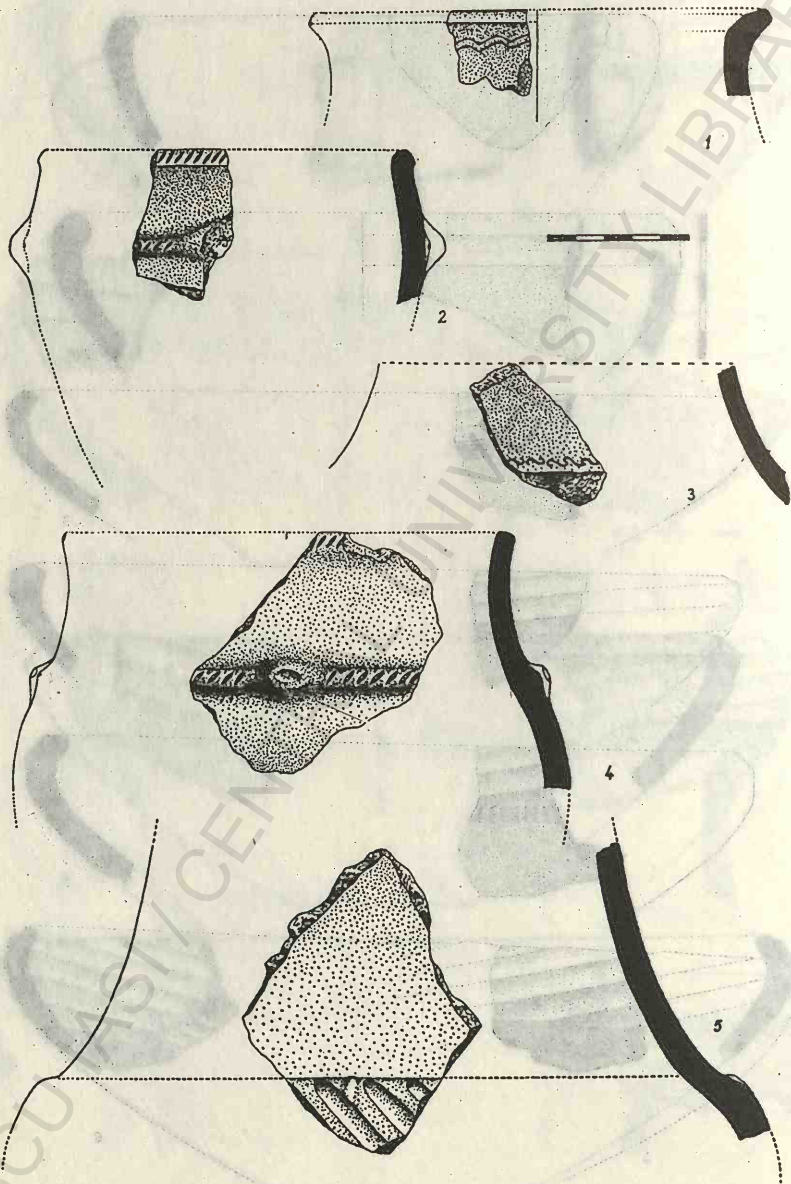
Planşa XLVII – Ceramică de tip Gornea-Kalakača de la Satchinez.

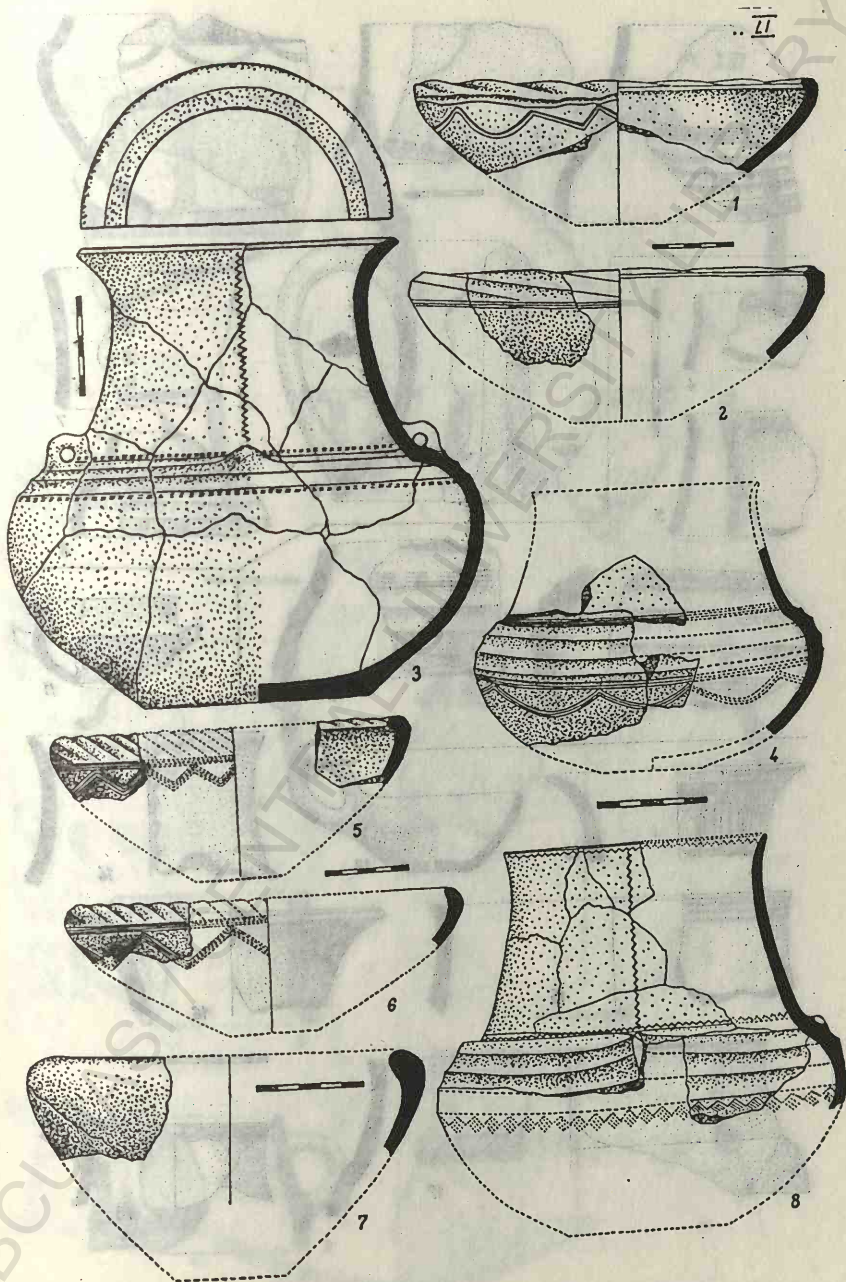
Plasa XLVIII — Ceramică de tip Gornea-Kalakača de la Satchinez.

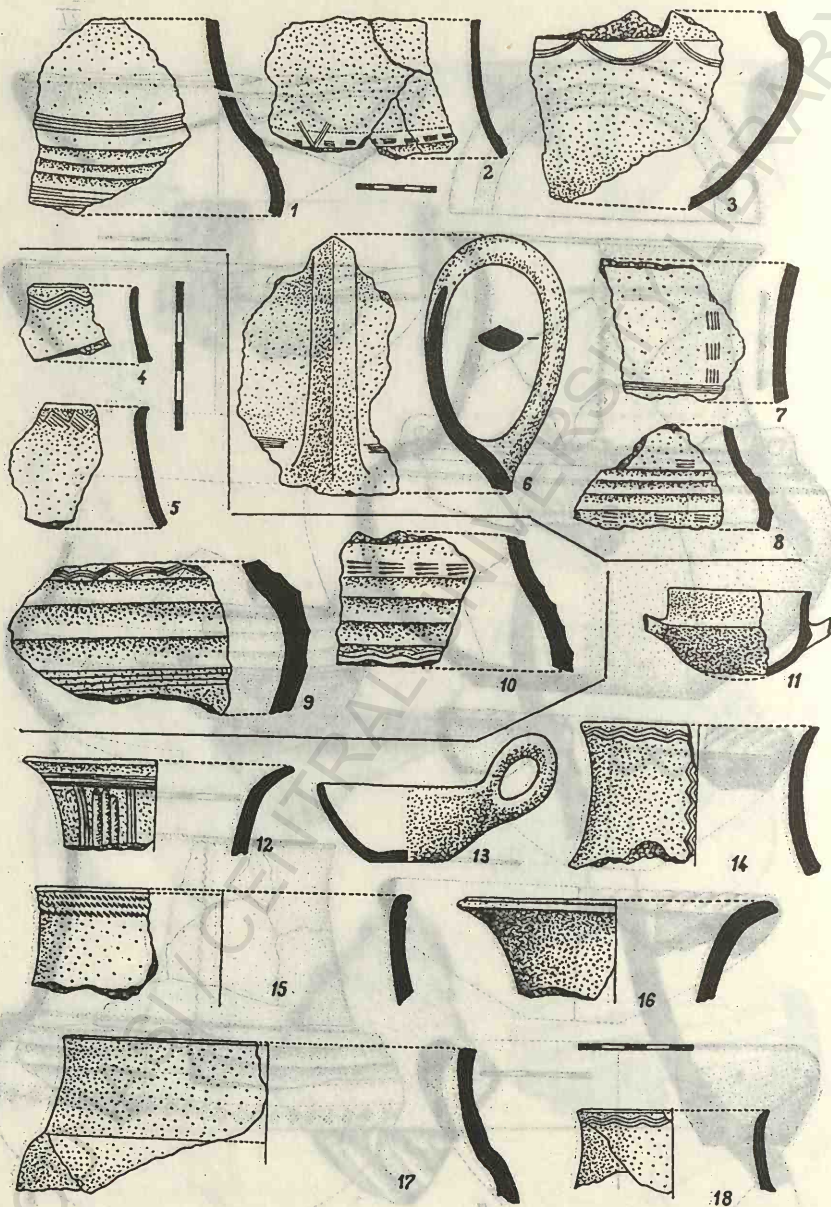
Planşa XLIX — Ceramică de tip Gornea-Kalakača și Basarabi timpurie de la Silagiu.

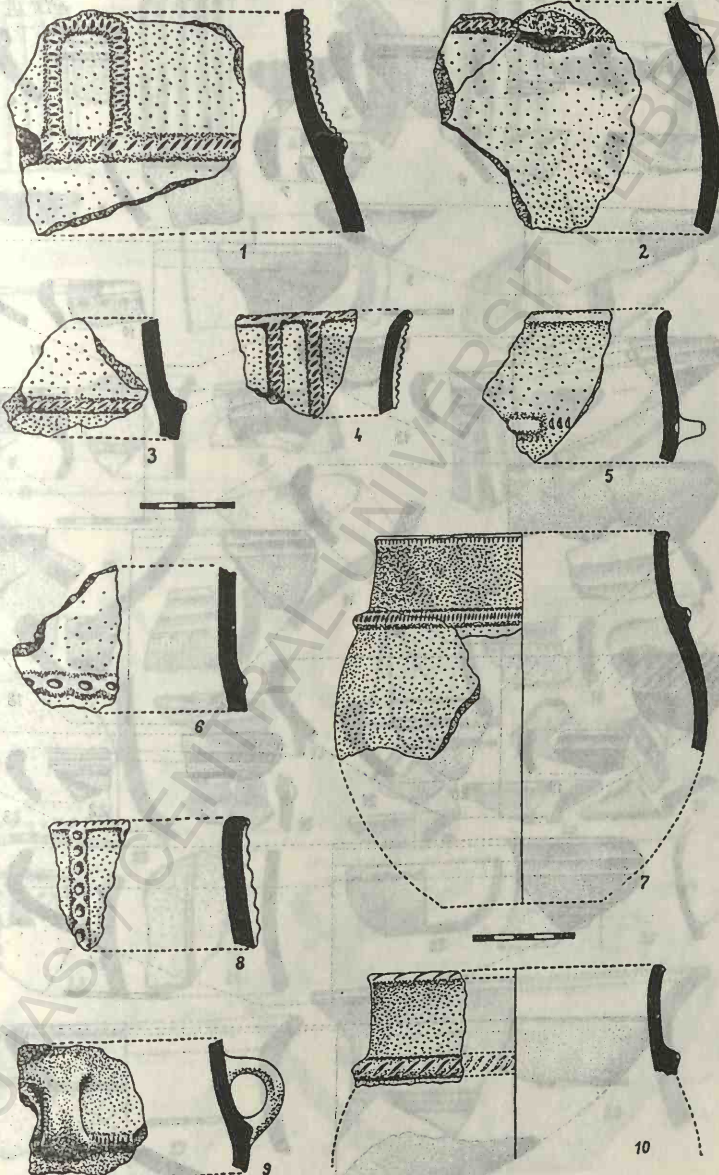

Planşa I — Ceramică de tip Gornea-Kalakača și Basarabi timpurie de la Silagiu.

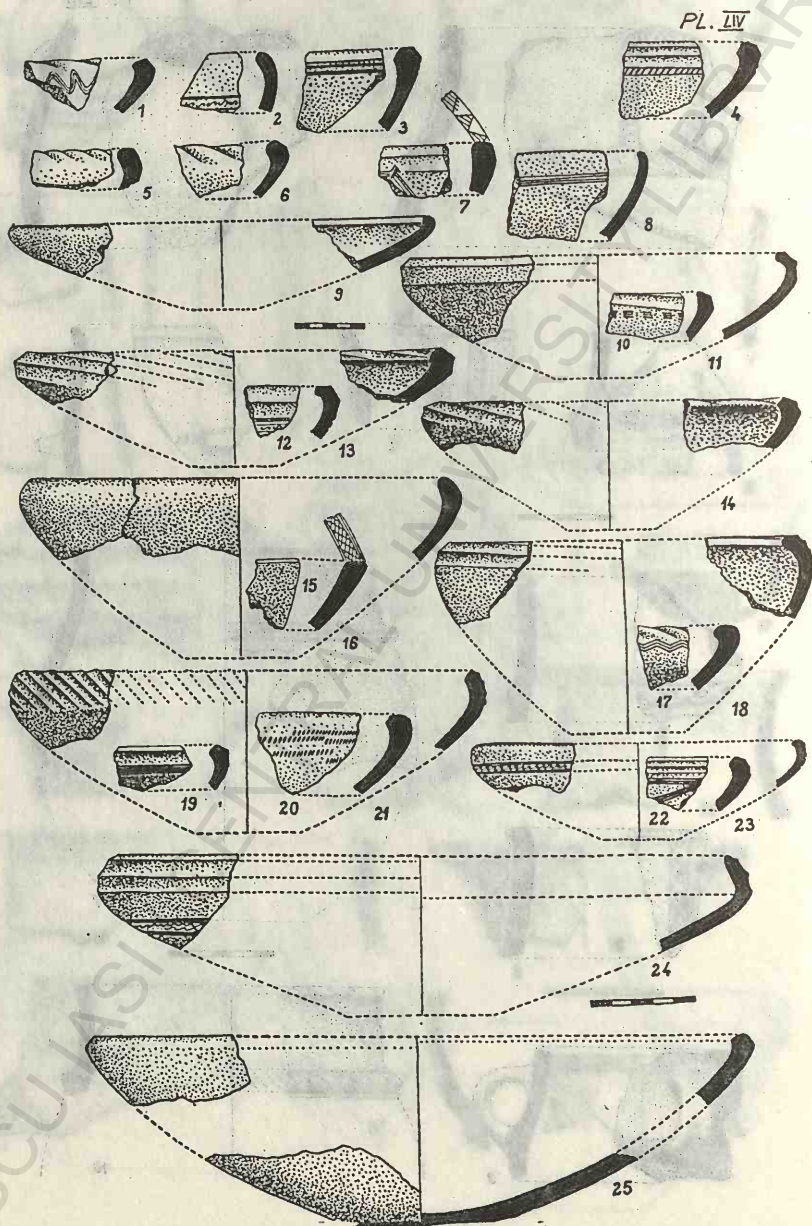

Planşa LI — Ceramică de la Gornea — „Căunişa de Sus”.

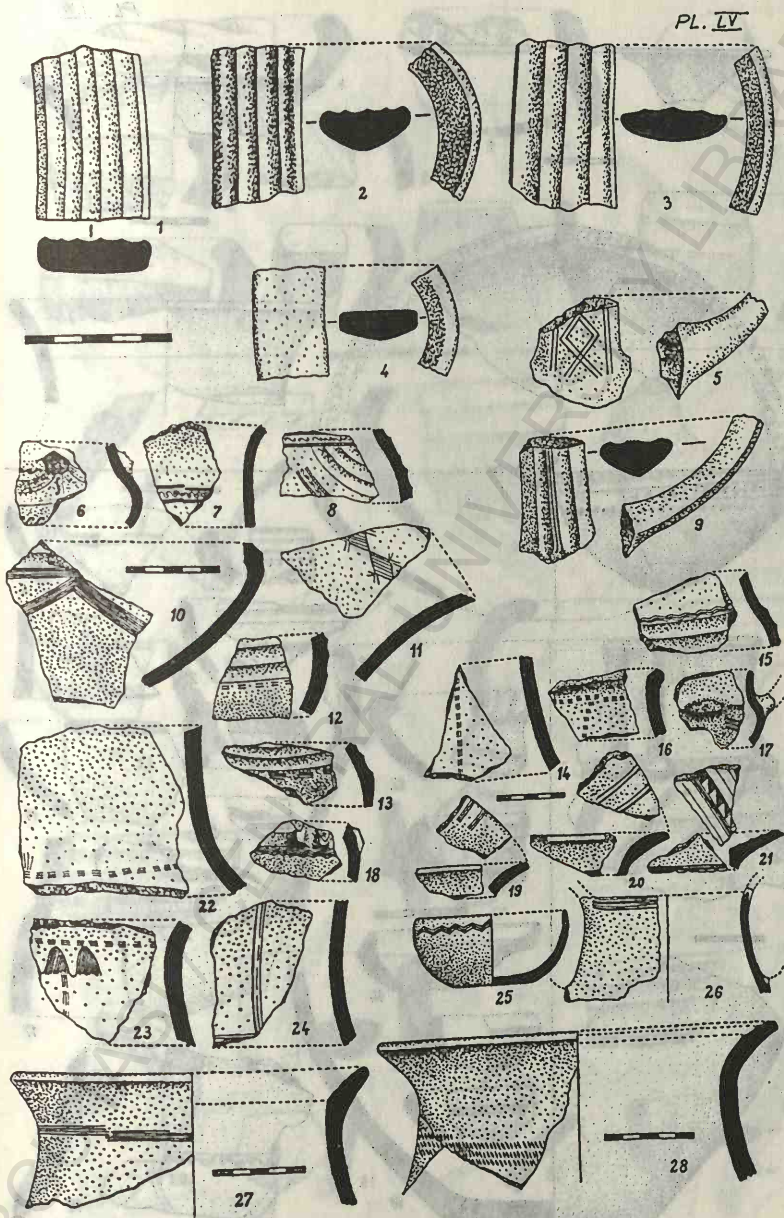

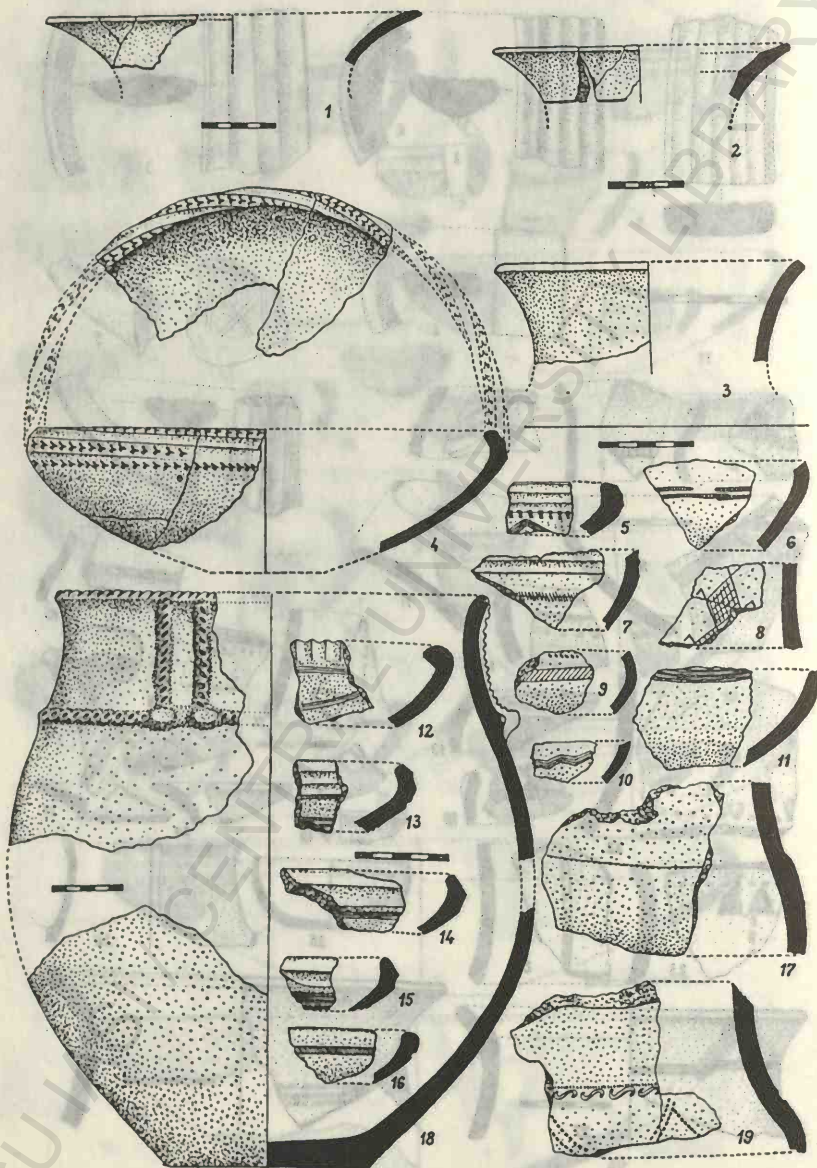
Planşa LIII — Ceramică de la Gornea — „Căunişa de Sus”.

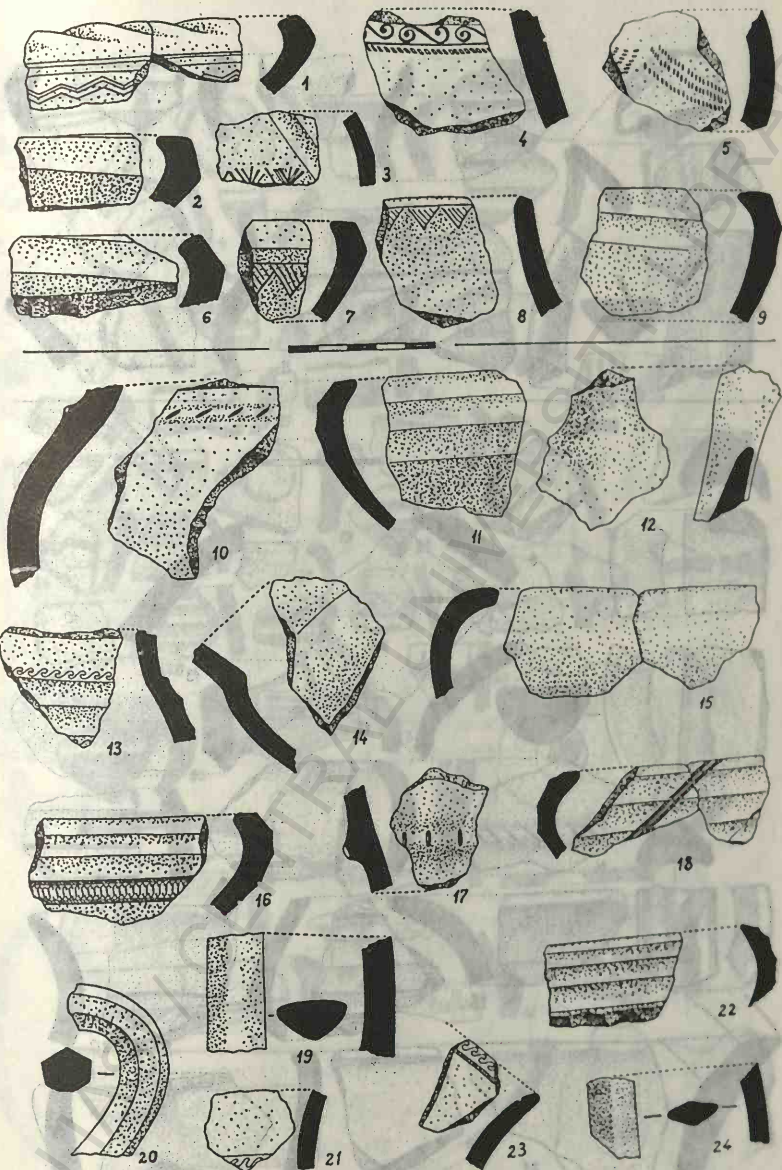
Planşa LIV — Ceramică de la Gornea — „Tărmuri — Pod Păzăriște” (nivelul inferior).

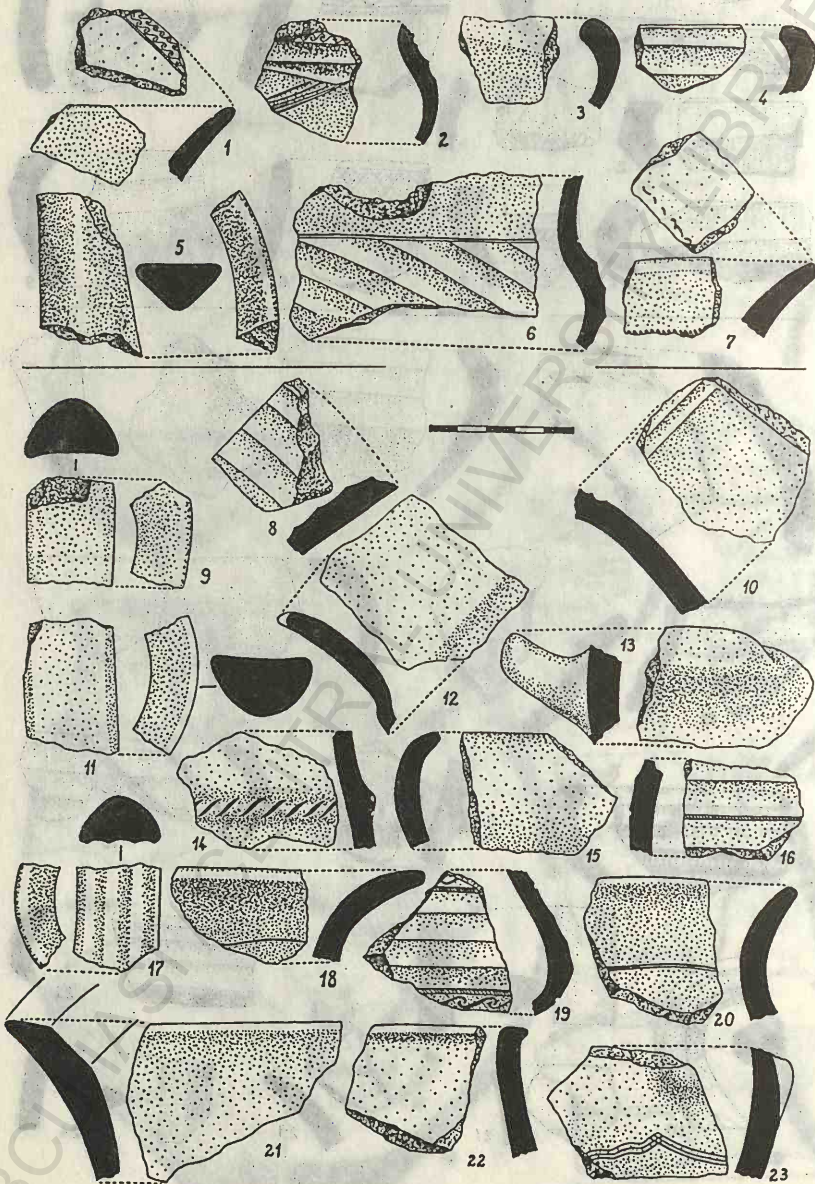
Planşa LV — Ceramică de la Gornea — „Tărmuri — Pod Păzăriște” (nivelul inferior).

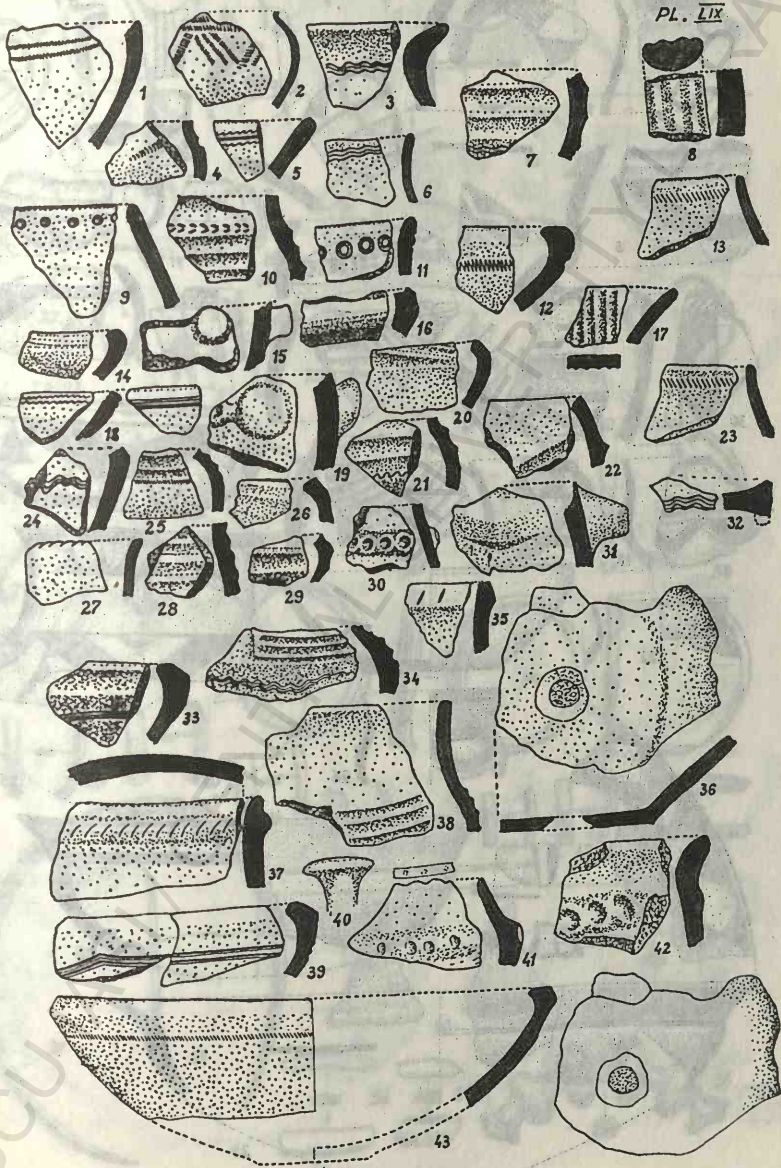
Planşa LVI — Ceramică de la Gornea — "Tărmuri — Pod Păzăriște" (nivelul inferior).

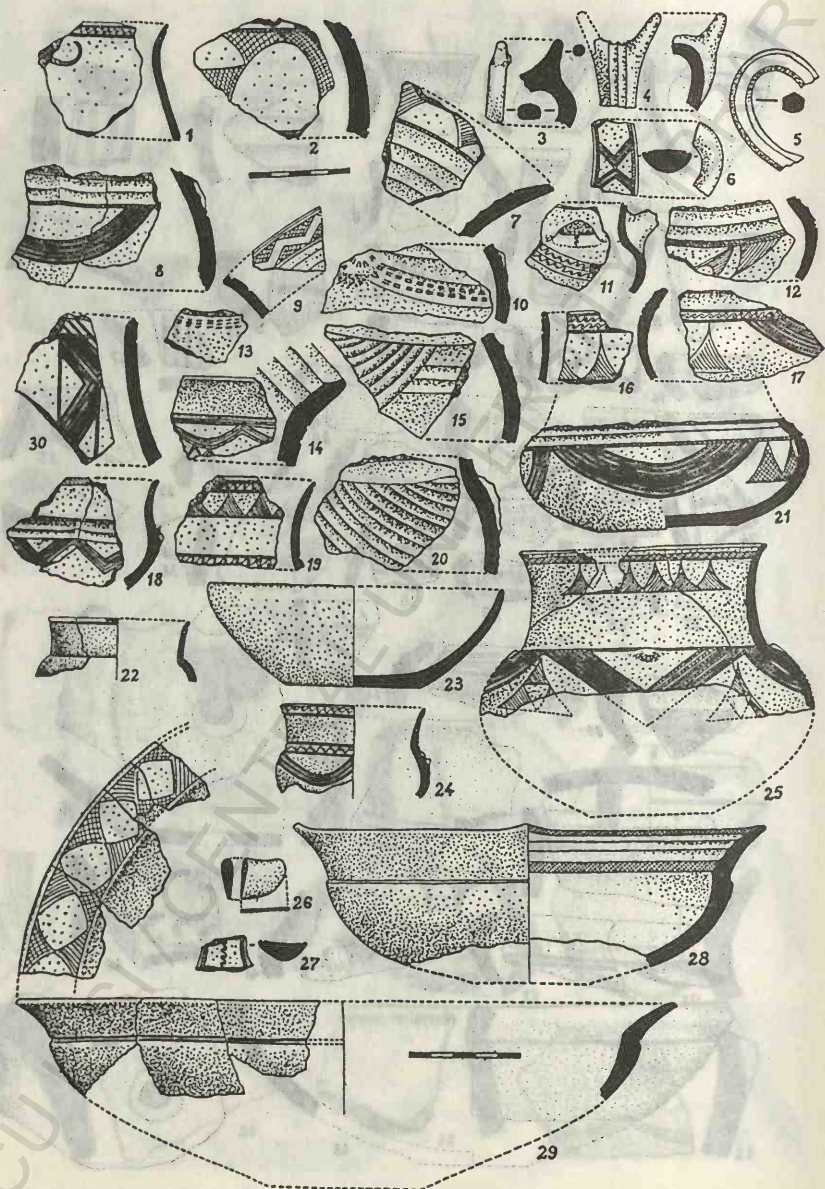
Planșa LVII — Ceramică de la Caransebeș/Balta Sărată — „Cimpul lui Andrei” (1–9) și „Măhală” (10–24).

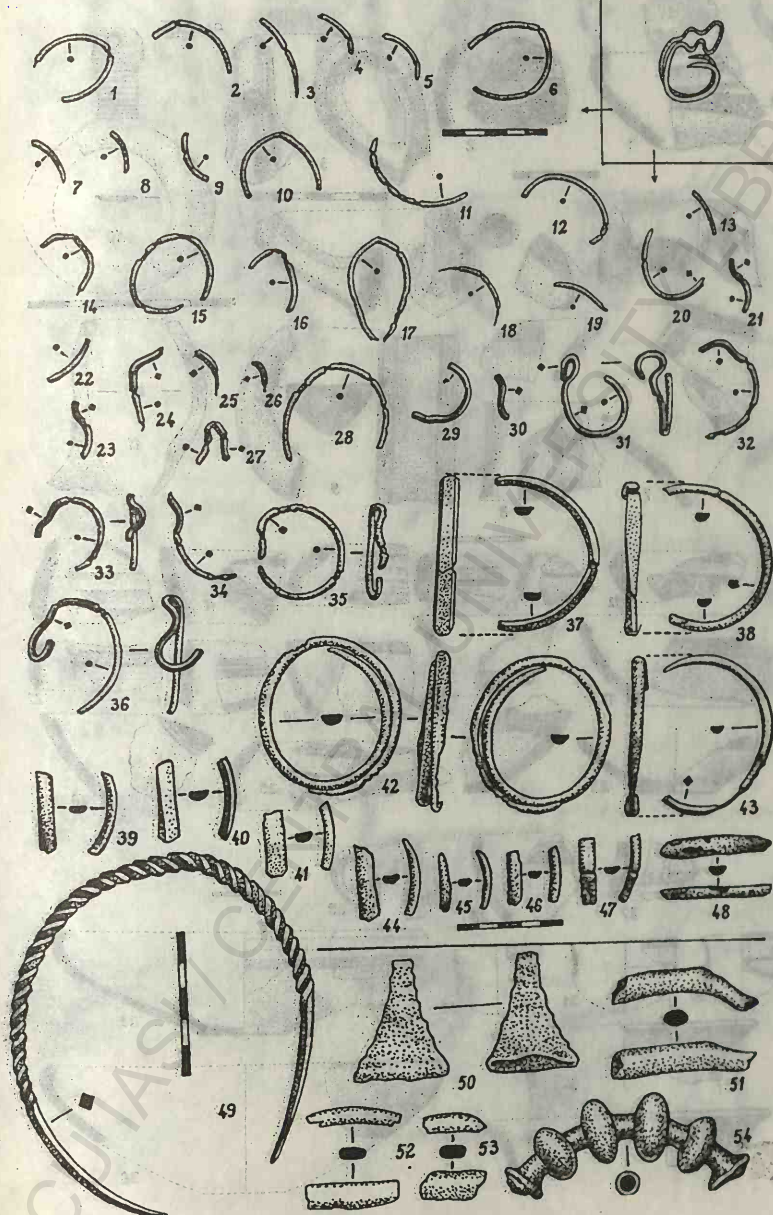
Planşa LVIII — Ceramică de la Buchin — „Sal Bălrin” (1 — 7) și Duleu (8 — 23).

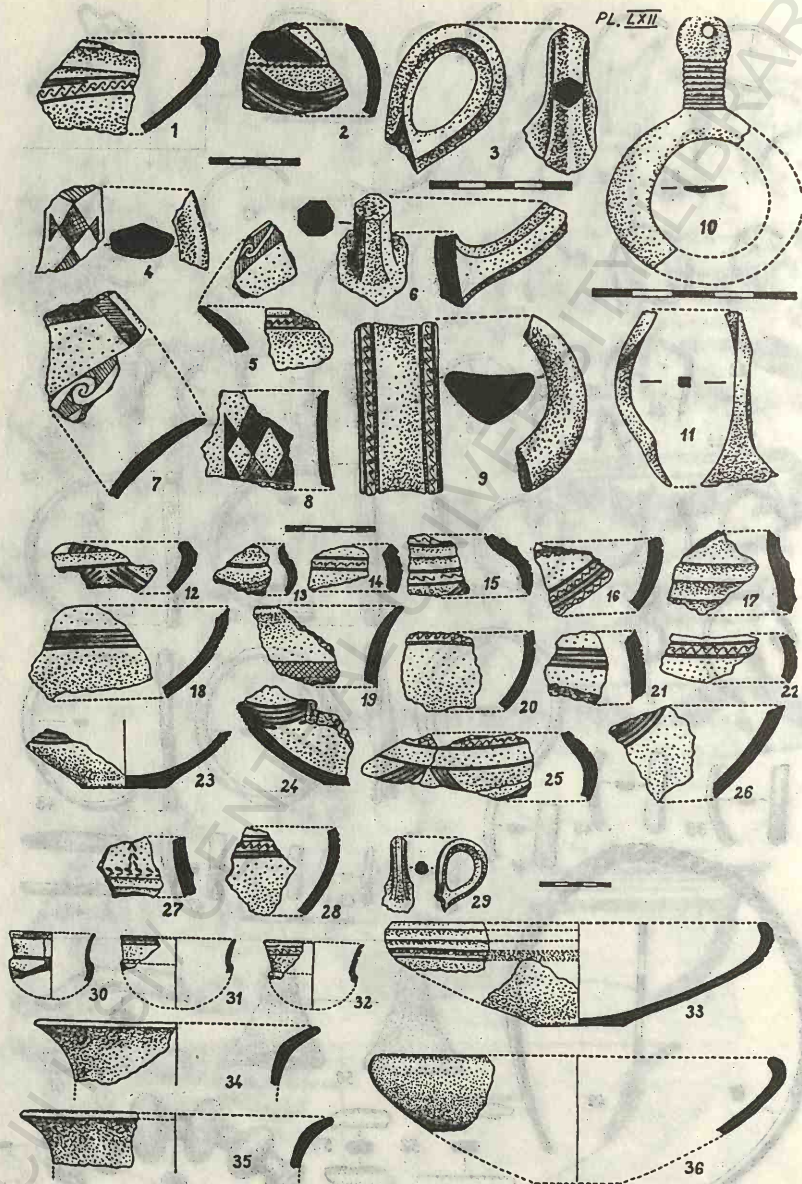
Planșa LIX - Ceramică de la Iaz - „Dîmb” (după R. Petrovsky).

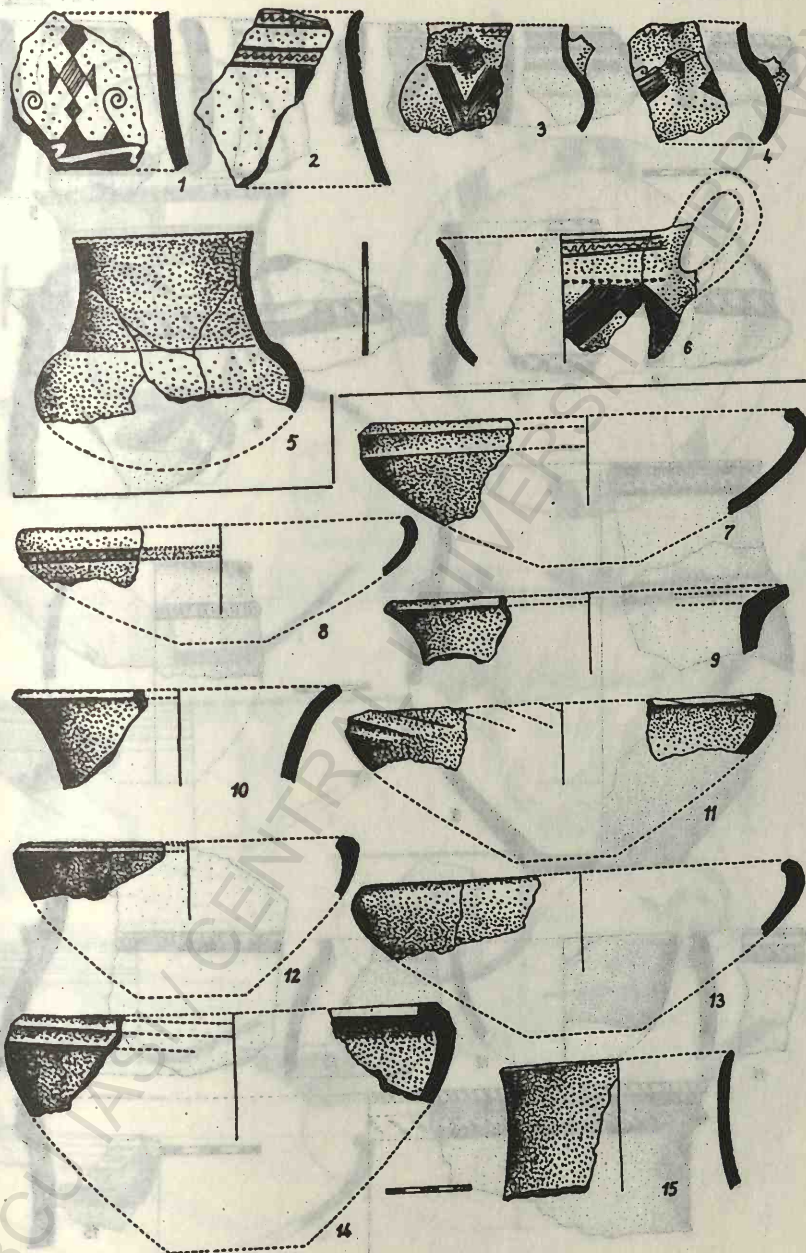
Planşa LX — Ceramică Basarabi dintr-un bordei de la Remetea Mare — „Gomila lui Gabor”.

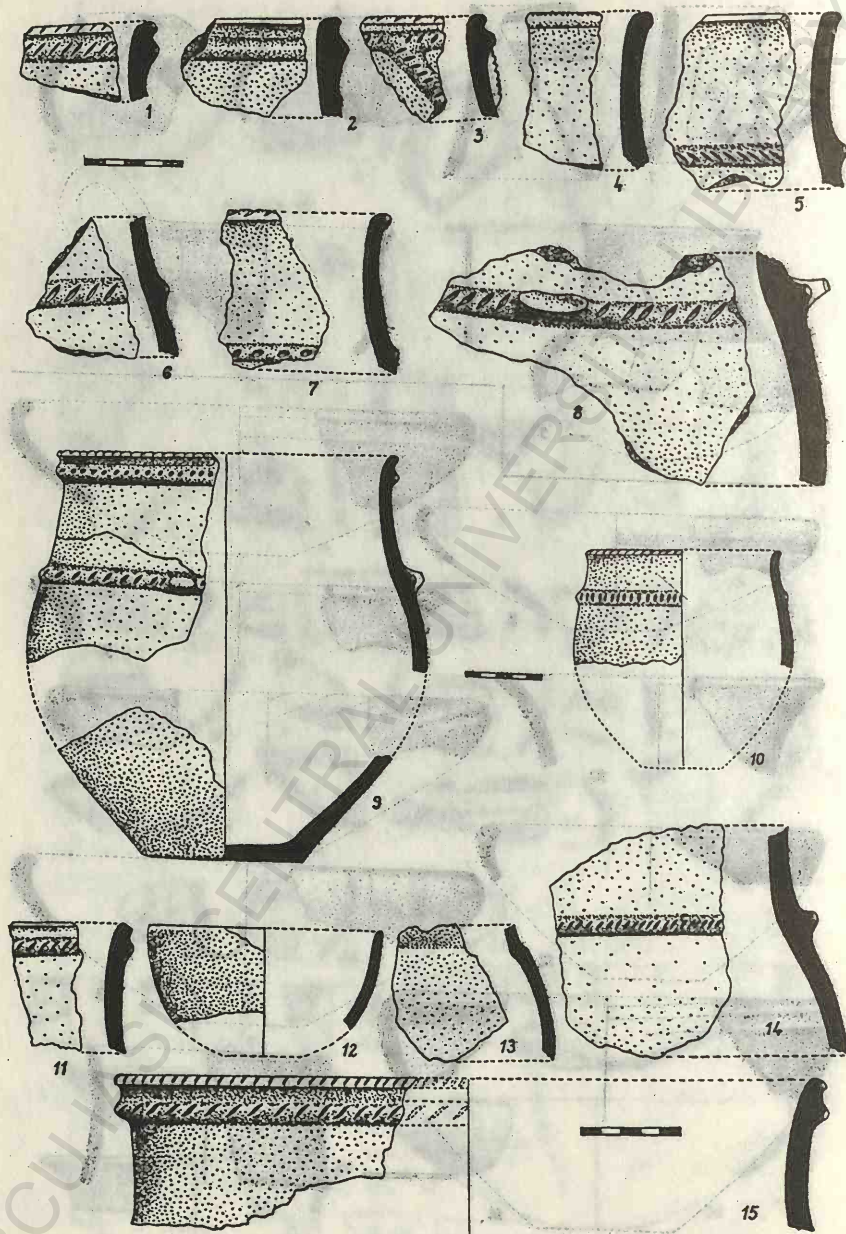
Planşa LXI — Mormint Basarabi timpuriu? de la Iaz — „Dimb”.

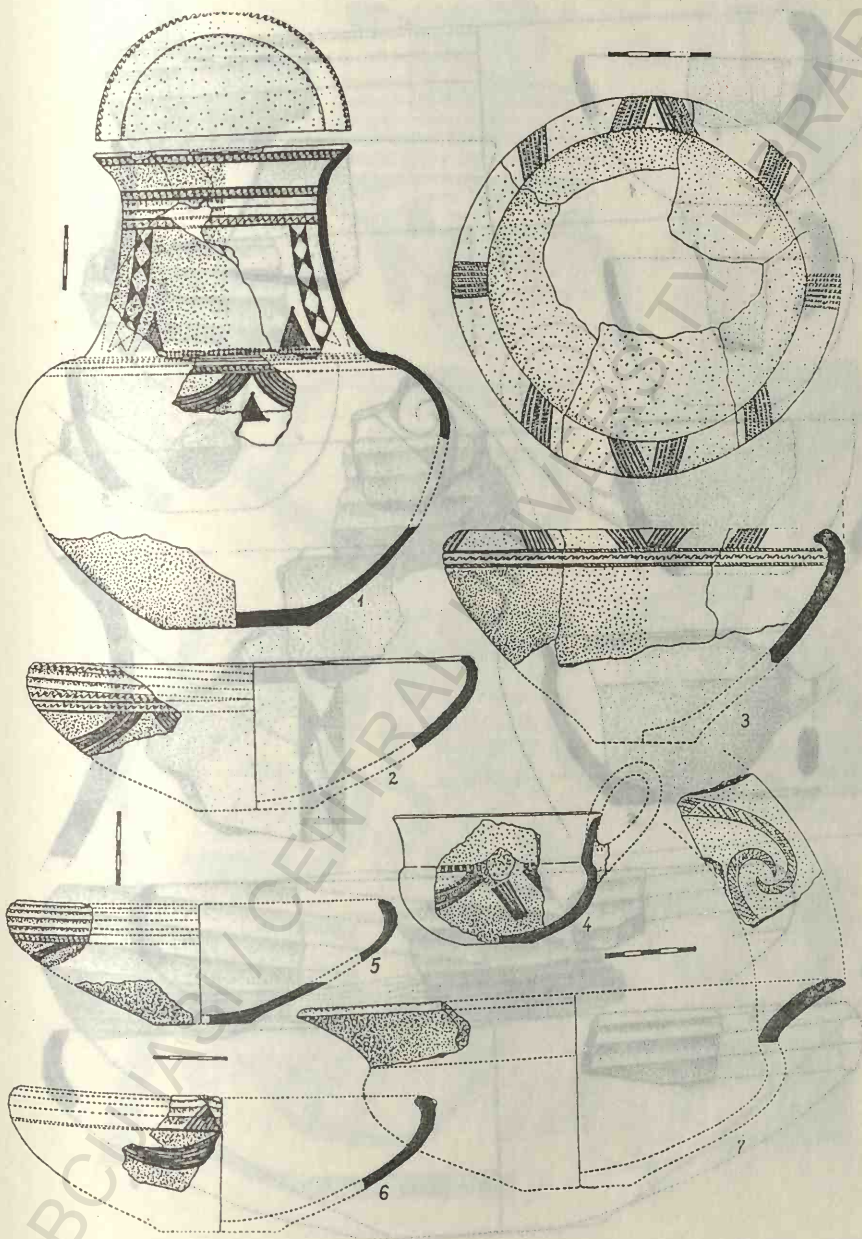
Planșa LXII — Ceramică (1—9; 12—36) și obiecte din bronz (10—11) din așezarea Basarabi de la Gornea — „Țărmuri—Pod Păzăriște” (nivelul superior).

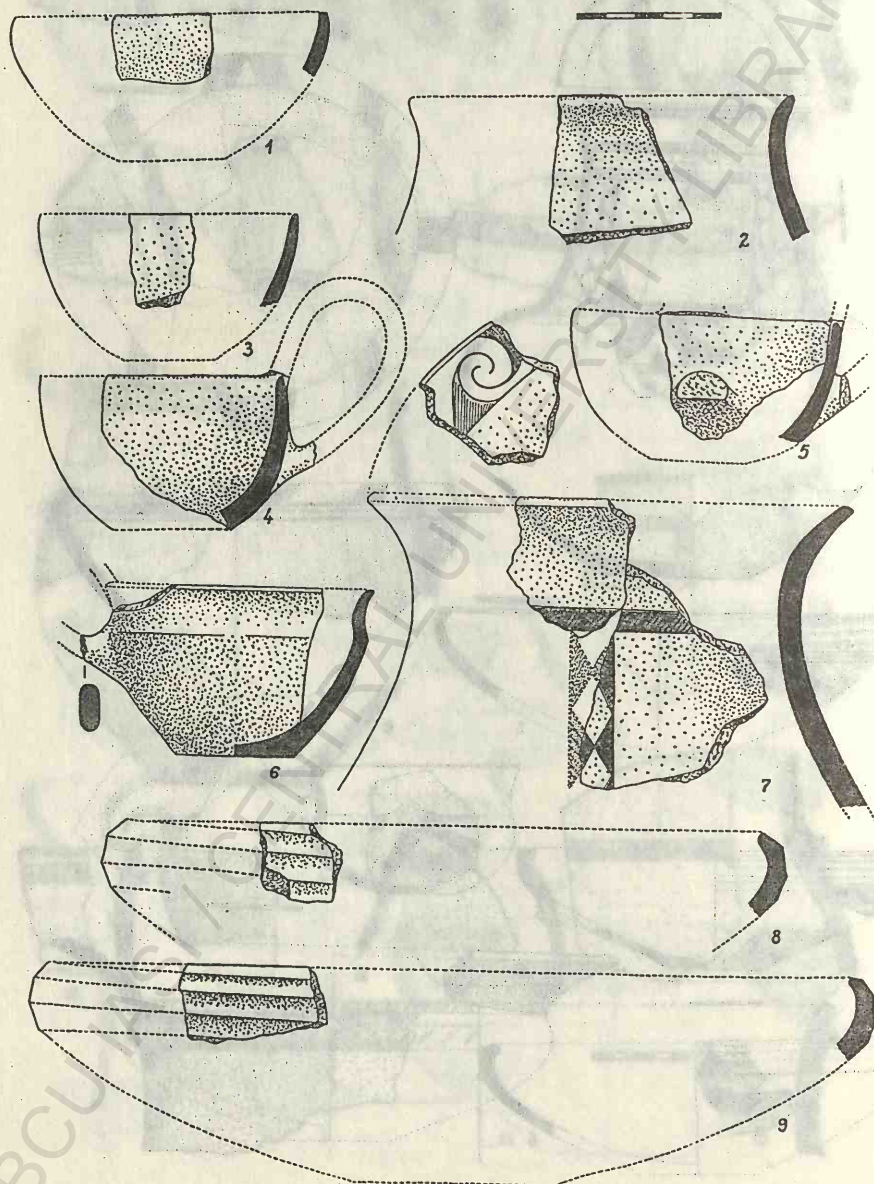
Planșa LXIII — Ceramică Basarabi din așezarea de la Gornea — „Tărmuri—Pod Păzăriște” (nivelul superior).

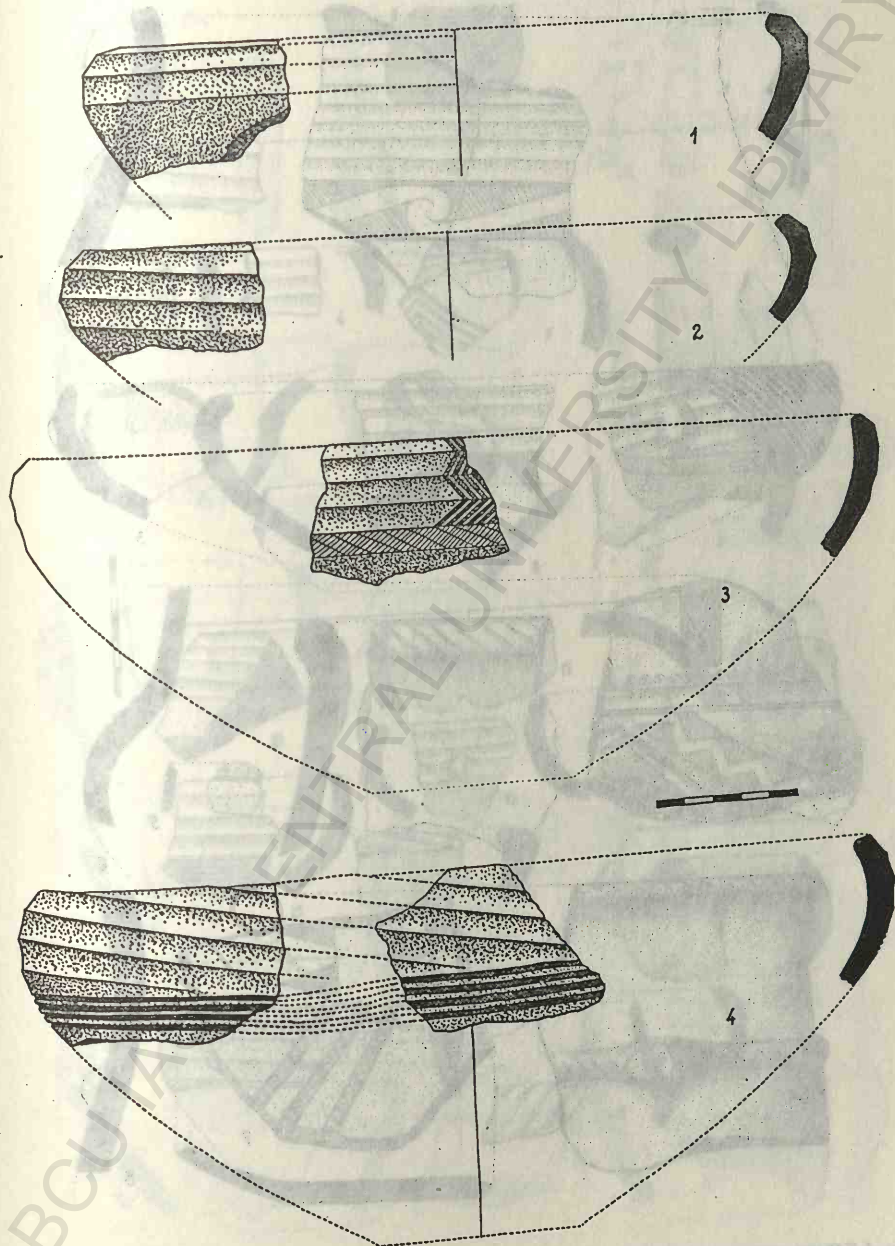
Planșa LXIV - Ceramică Basarabi din așezarea de la Gornea - „Țărmuri - Pod Păzăriște” (nivelul superior).

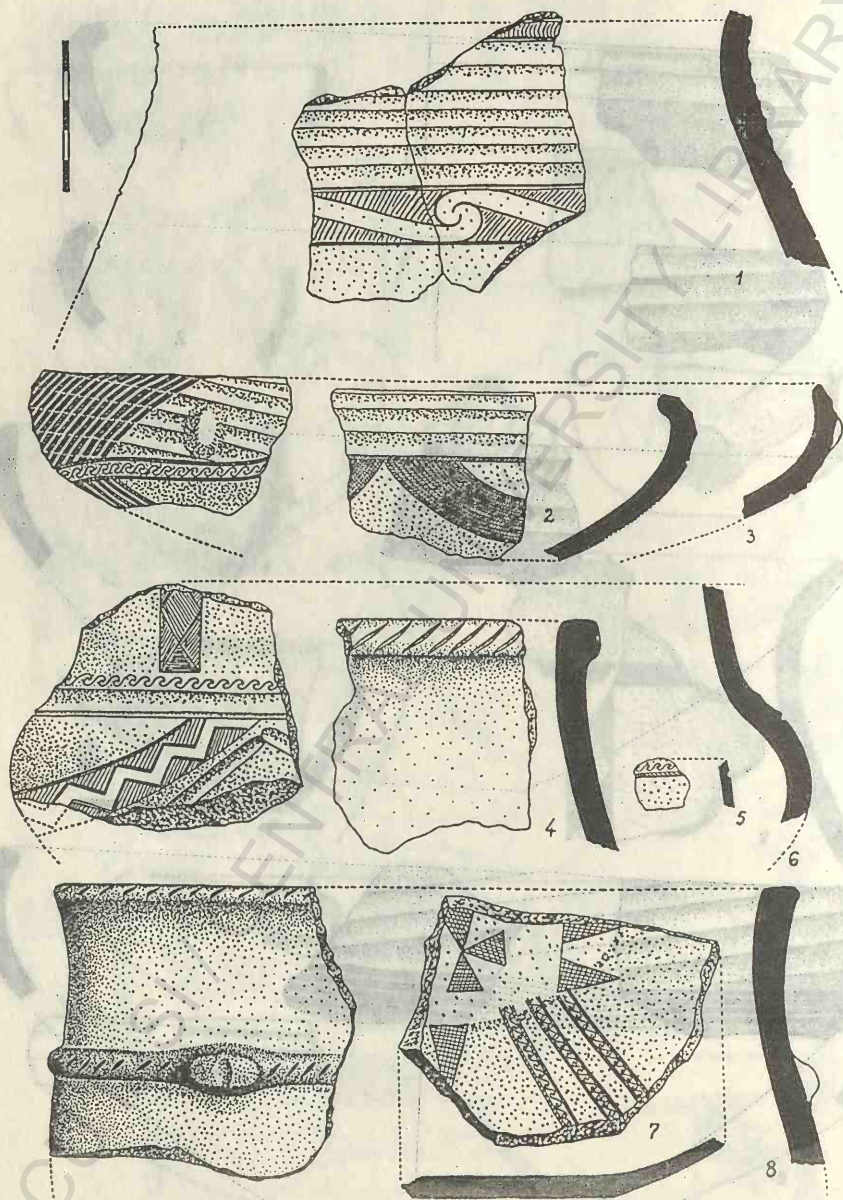
Planşa LXV — Ceramică Basarabi din aşezarea de la Gornea — „Căunişa de Jos-Celate”.

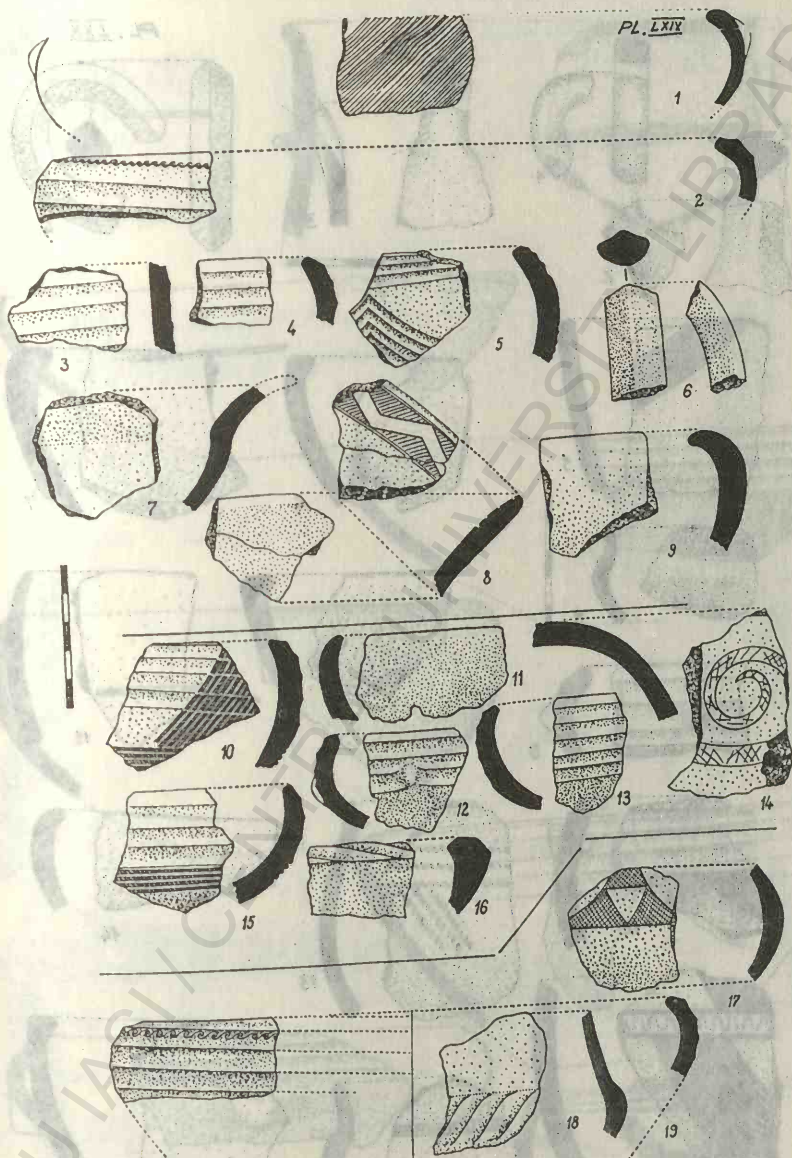
Planșa LXVI – Ceramică Basarabi de la Românești – „Peștera cu Apă”.

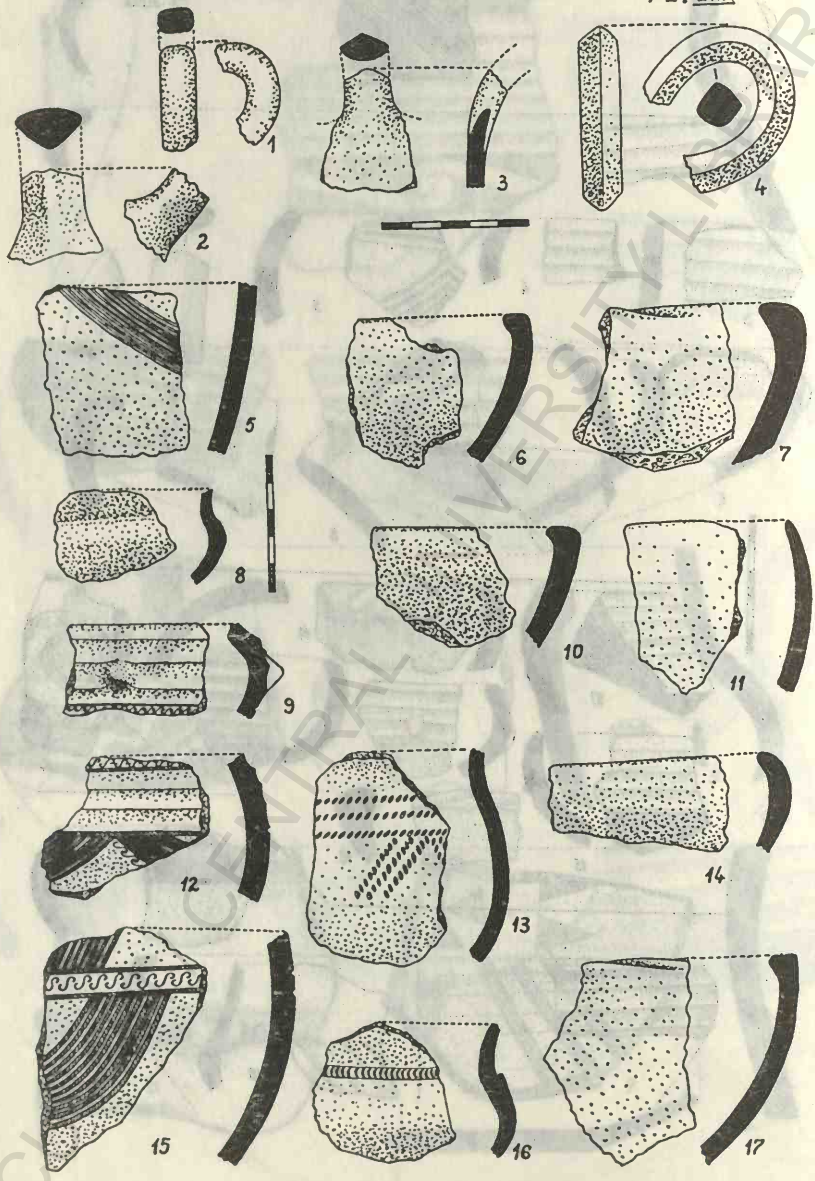
Planşa LXVII — Ceramică Basarabi de la Lugoj.

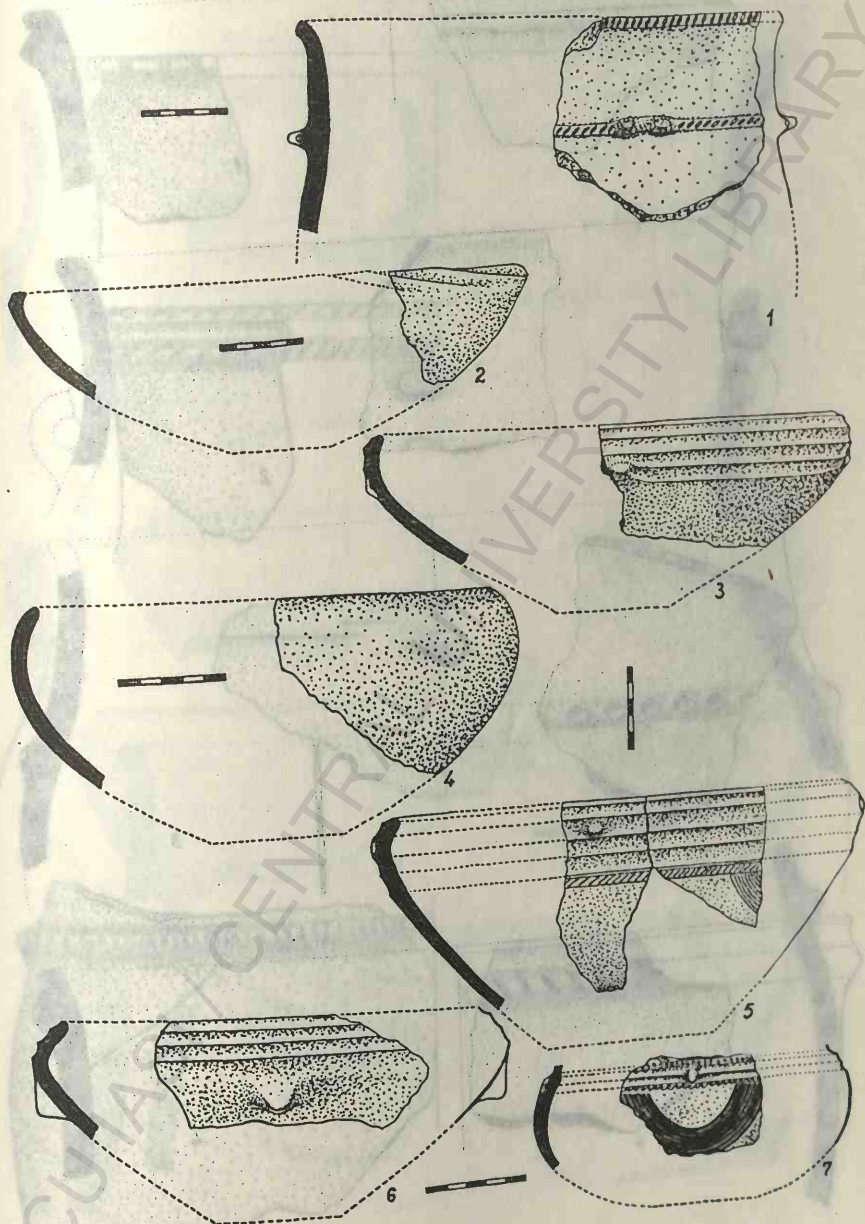
Plansa LXVIII — Ceramică Basarabi de la Berzasca — „Stația de pompare IFET”, necropolă (1),
Vrâniul — „Jagodărie” (2), Liborajdea (3), Vărădia-„Chilii” (4 — 5) și „Stenca” Iulibcovei (6 — 8).

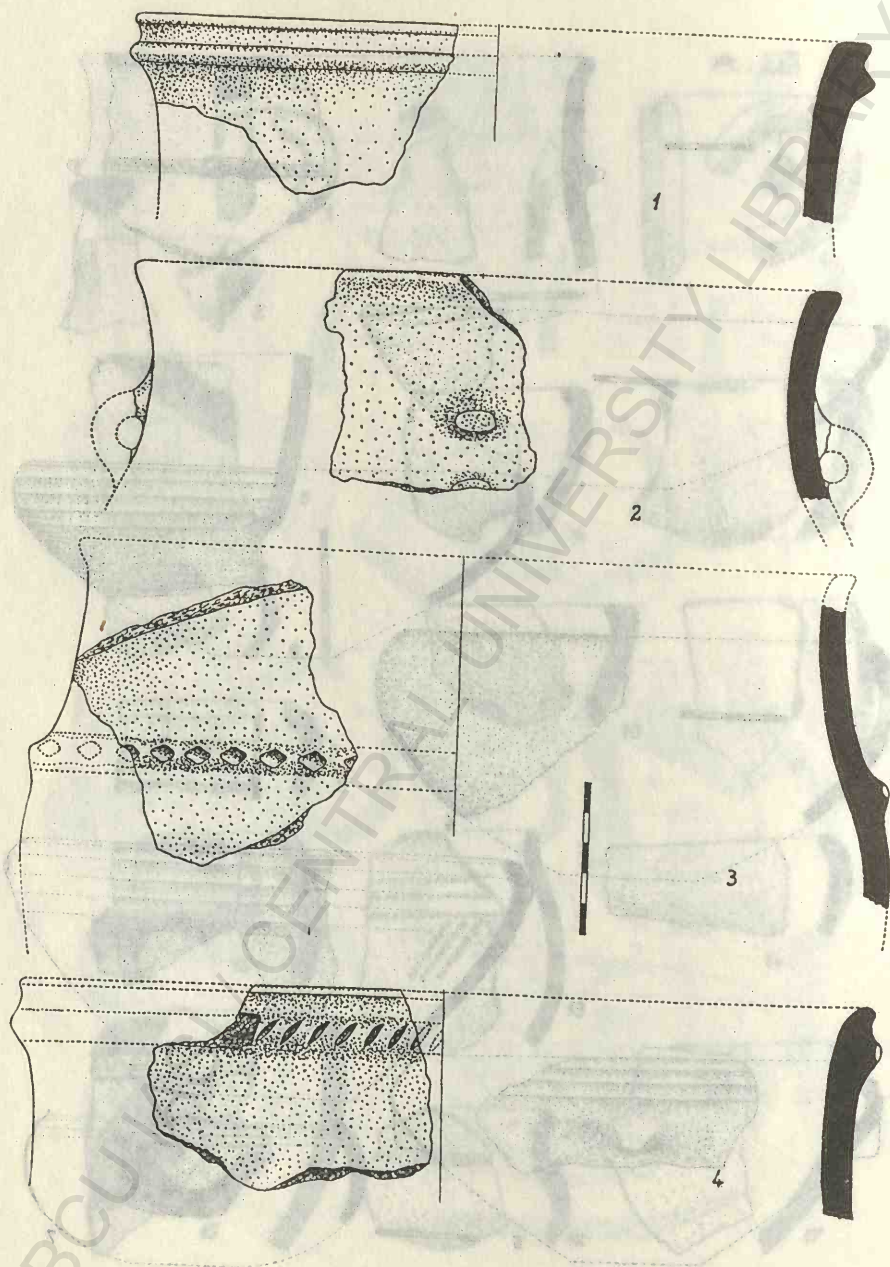
Planşa LXIX - Ceramică Basarabi de la Ildta - „Funii” (1-9), Remetea Pogănei - „Dealul Păcoani” (10-16) și Moldova Veche (17-19).

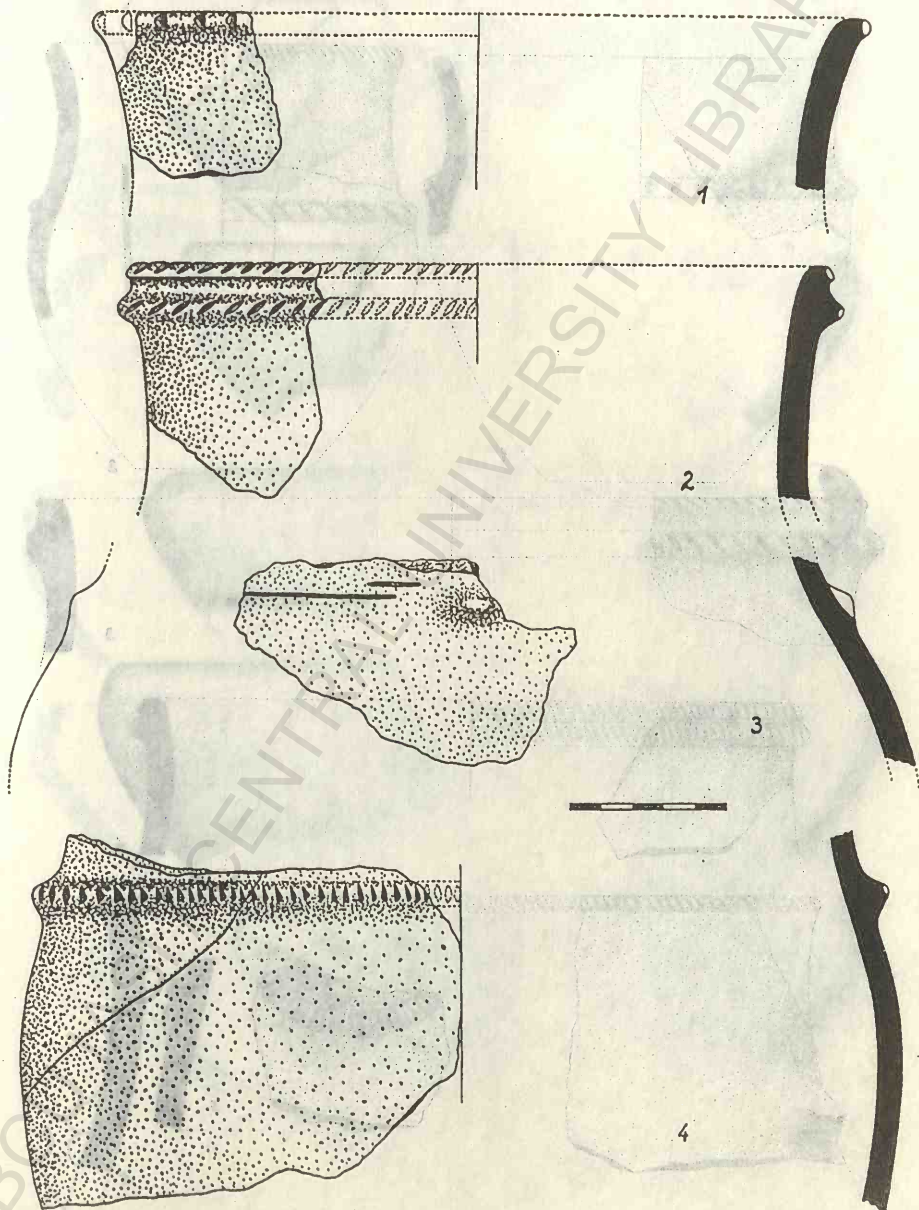
Plasa LXX — Ceramică Basarabi din așezarea de la Berzasca — „Stația de pompă IFET”.

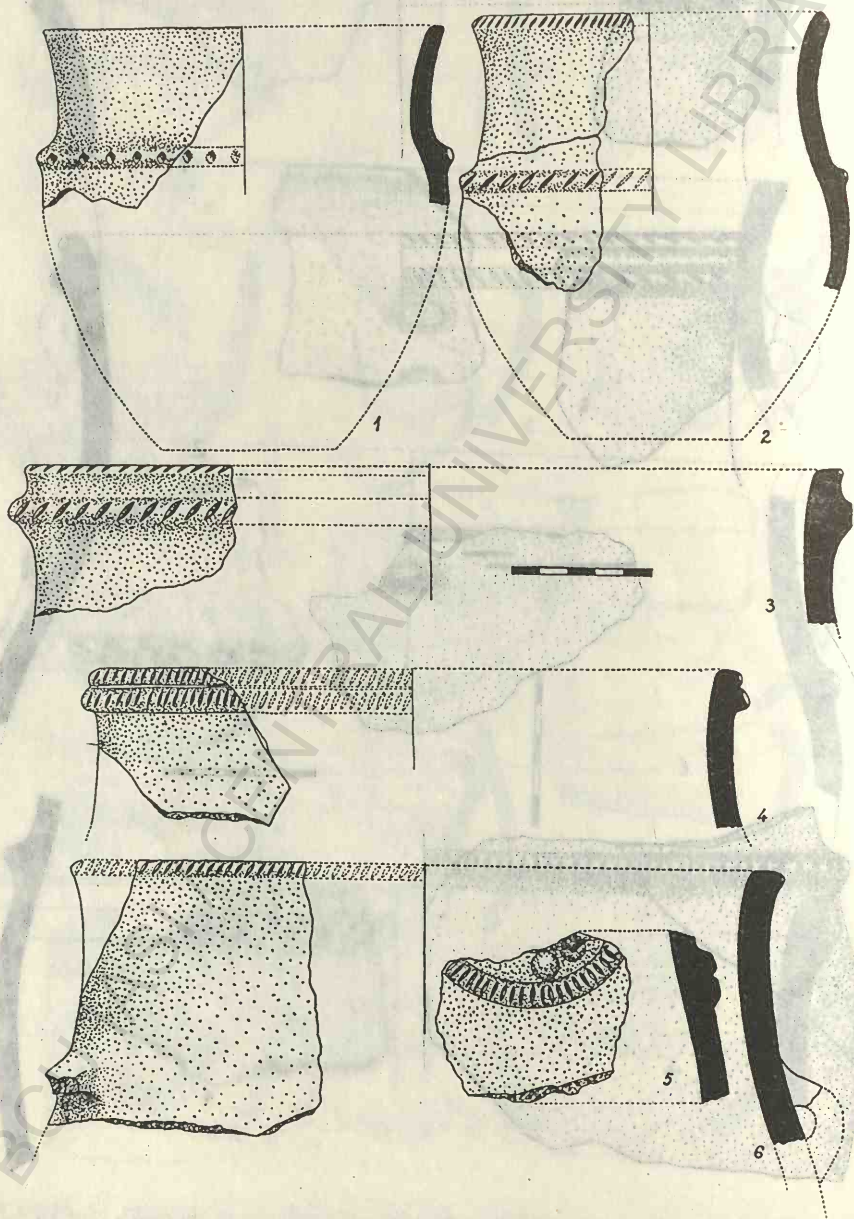
Plauşa LXXI — Ceramică de tip Basarabi din zona necropolei de la Berzasca — „Stația de pompare IFET”.

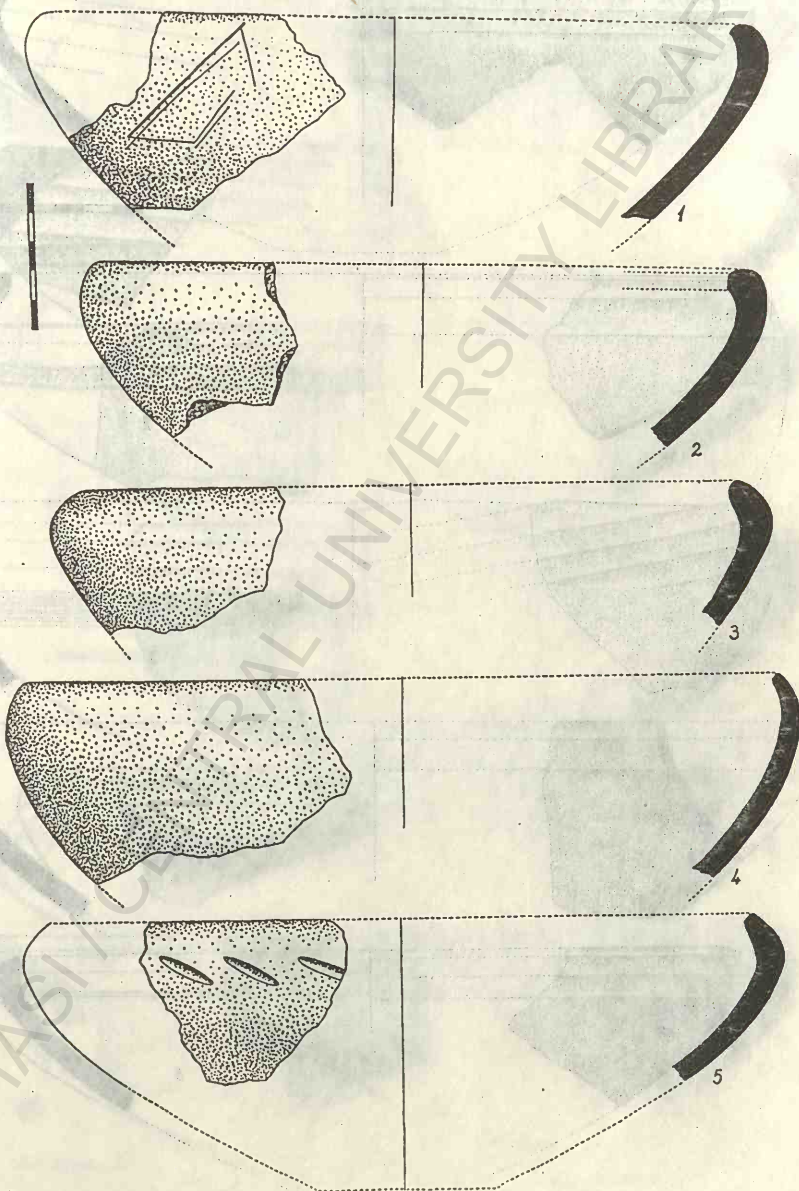
Plasa LXXII — Ceramici Basarabi de la Berezasca — „Ogasul Odului”.

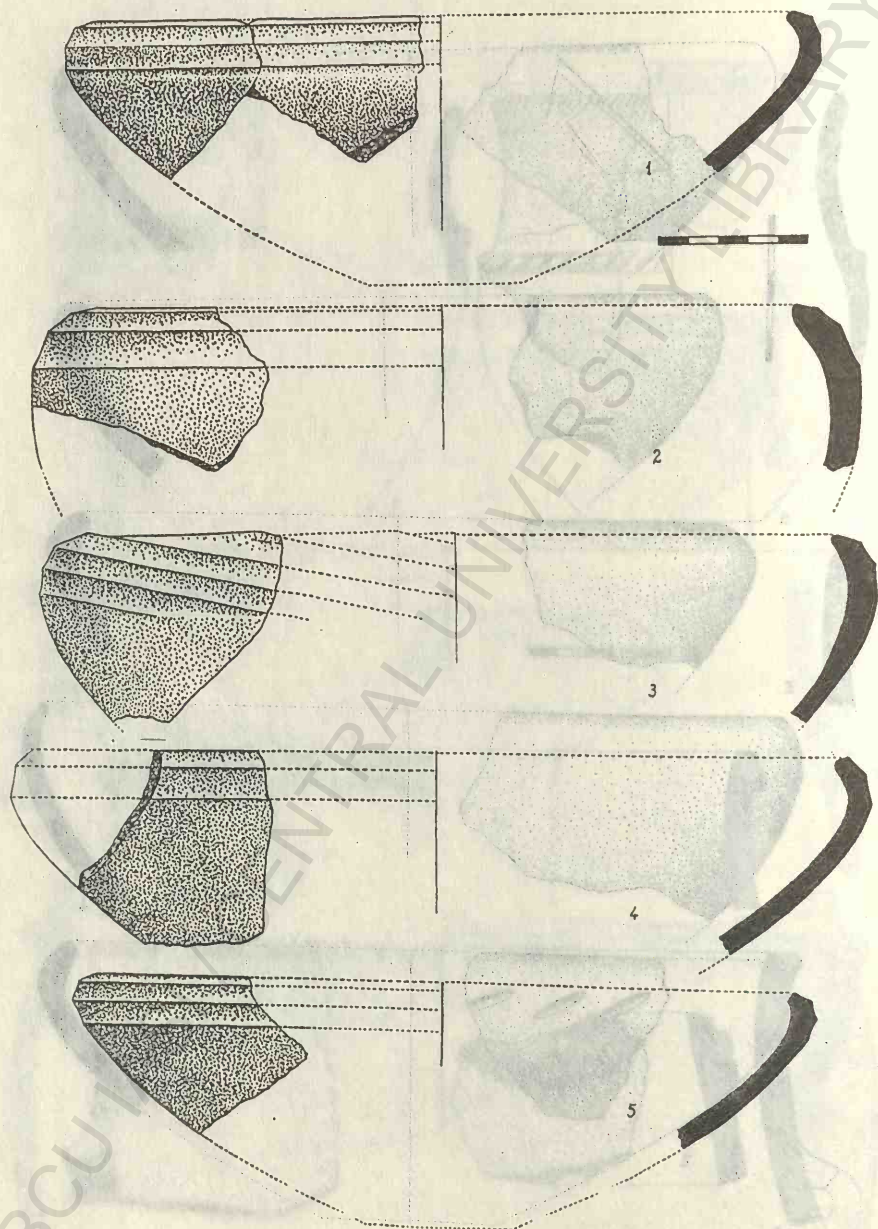
Planșa LXXIII – Ceramică Basarabi de la Berzasca – „Ogașul Odului”.

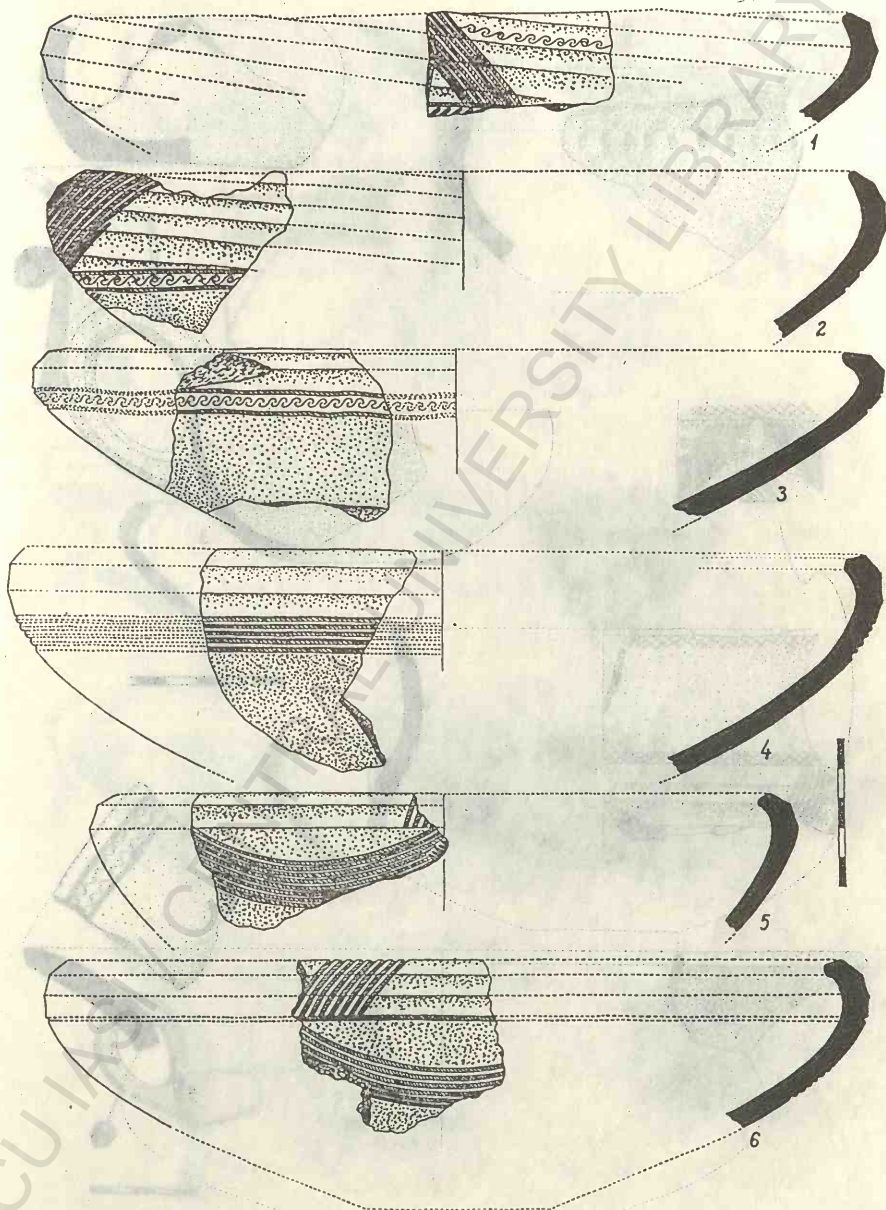
Planşa LXXIV — Ceramică Basarabi de la Berzasca — „Ogaşul Odului”.

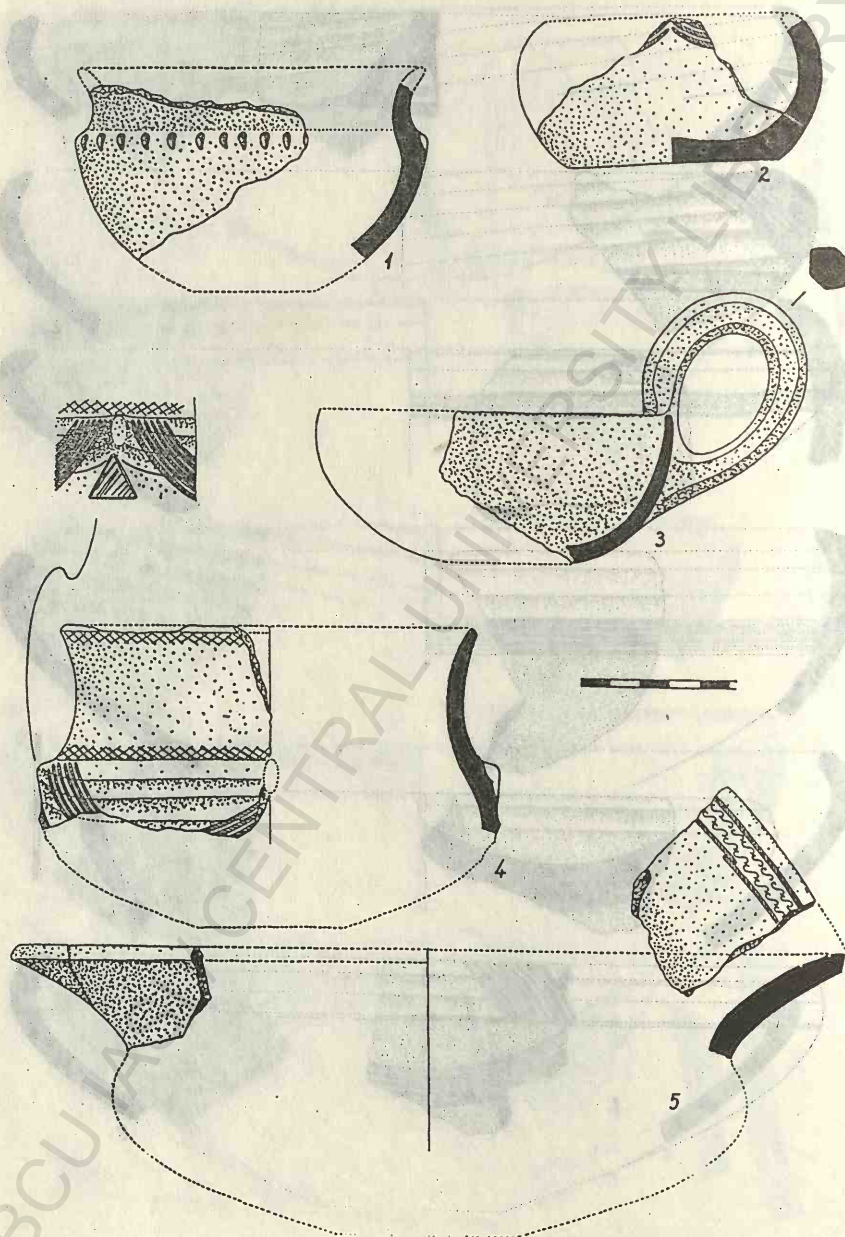
Planşa LXXV — Ceramică Basarabi de la Berzasca — „Ogaşul Odului”.

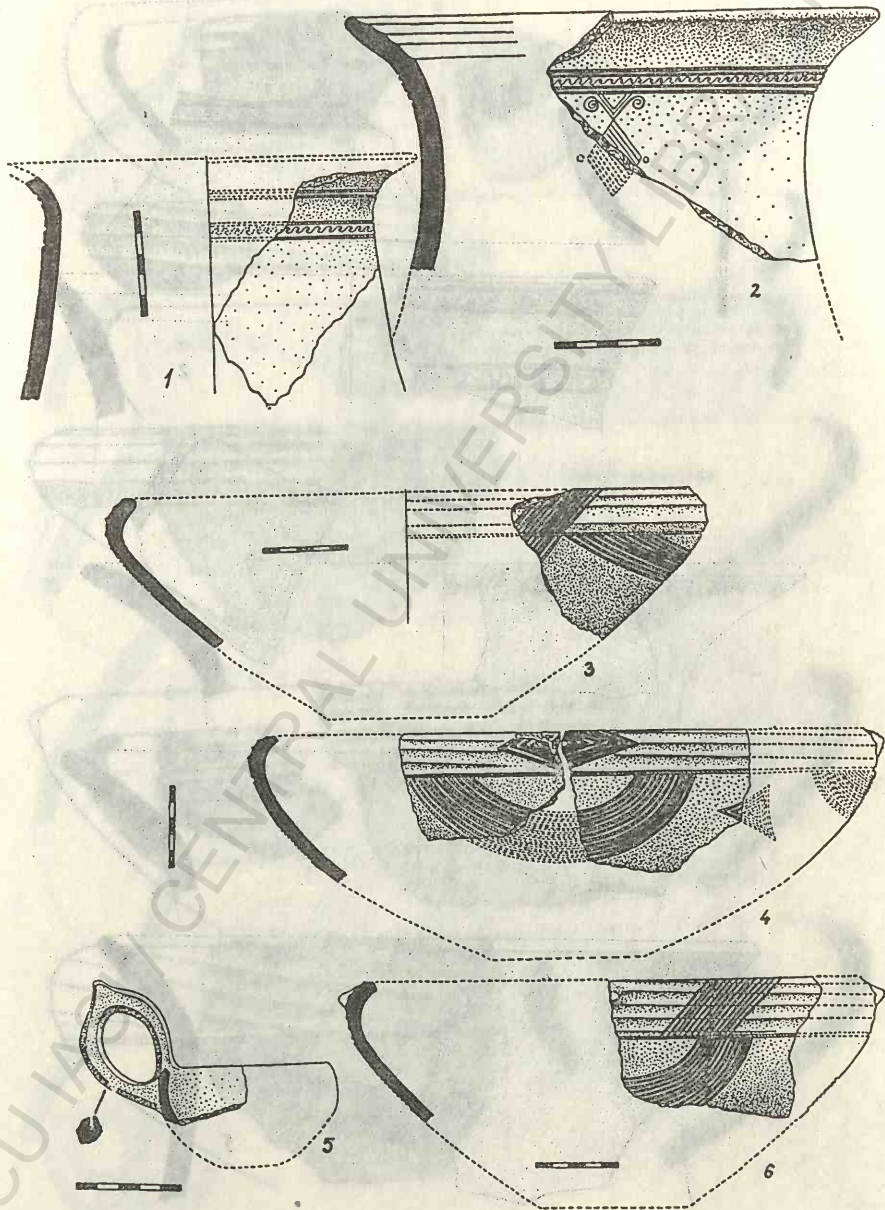
Planşa LXXVI — Ceramică Basarabi de la Berzasca — „Ogaşul Odului”.

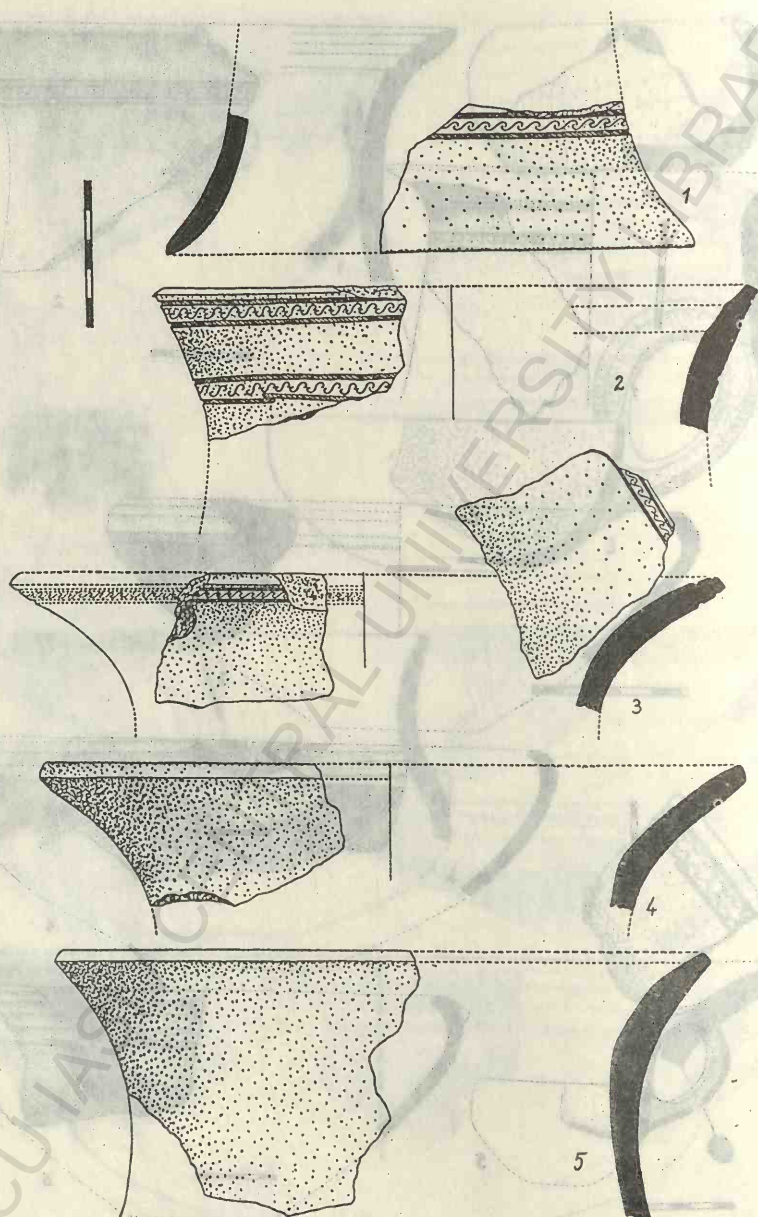
Plasa LXXVII — Ceramică Bașarab de la Berzasca — „Ogașul Odului”.

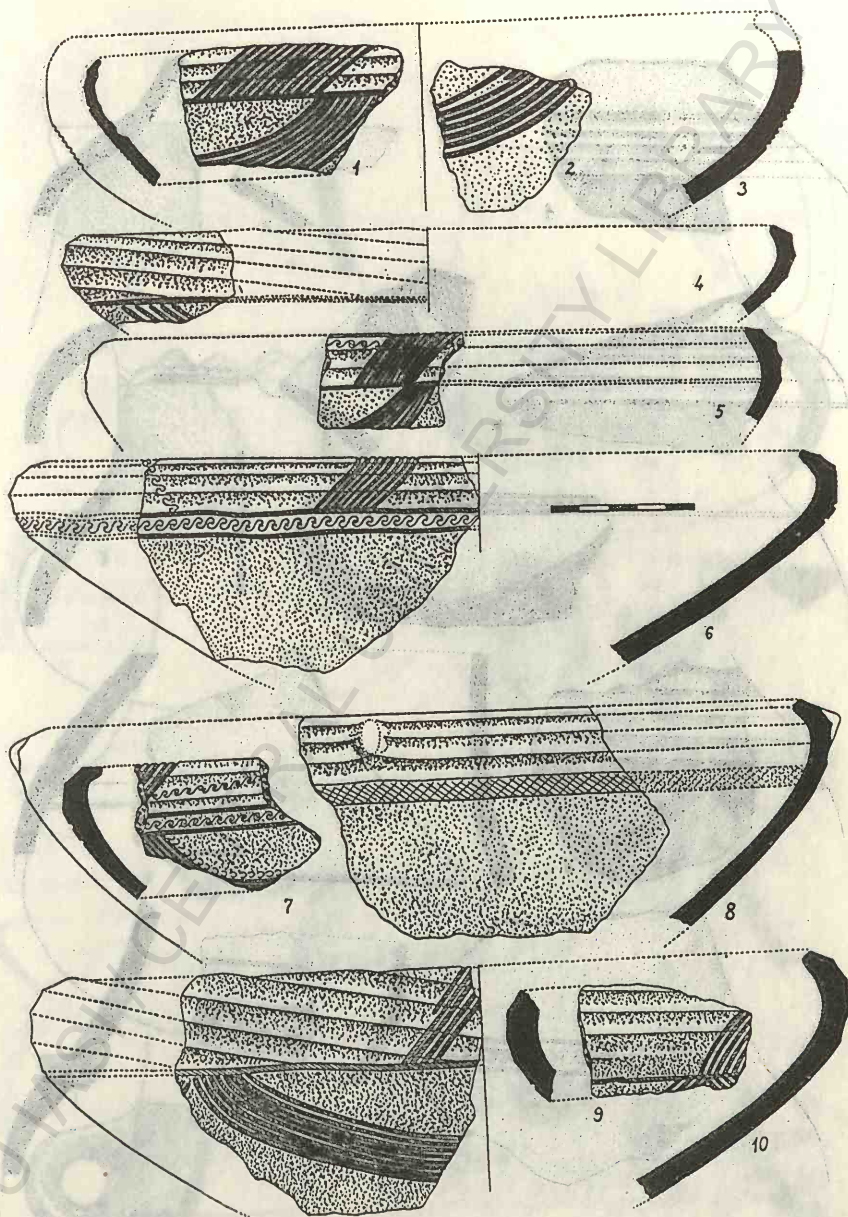
Planşa LXXVIII — Ceramică Basarabi de la Berzasca — „Ogaşul Odului”

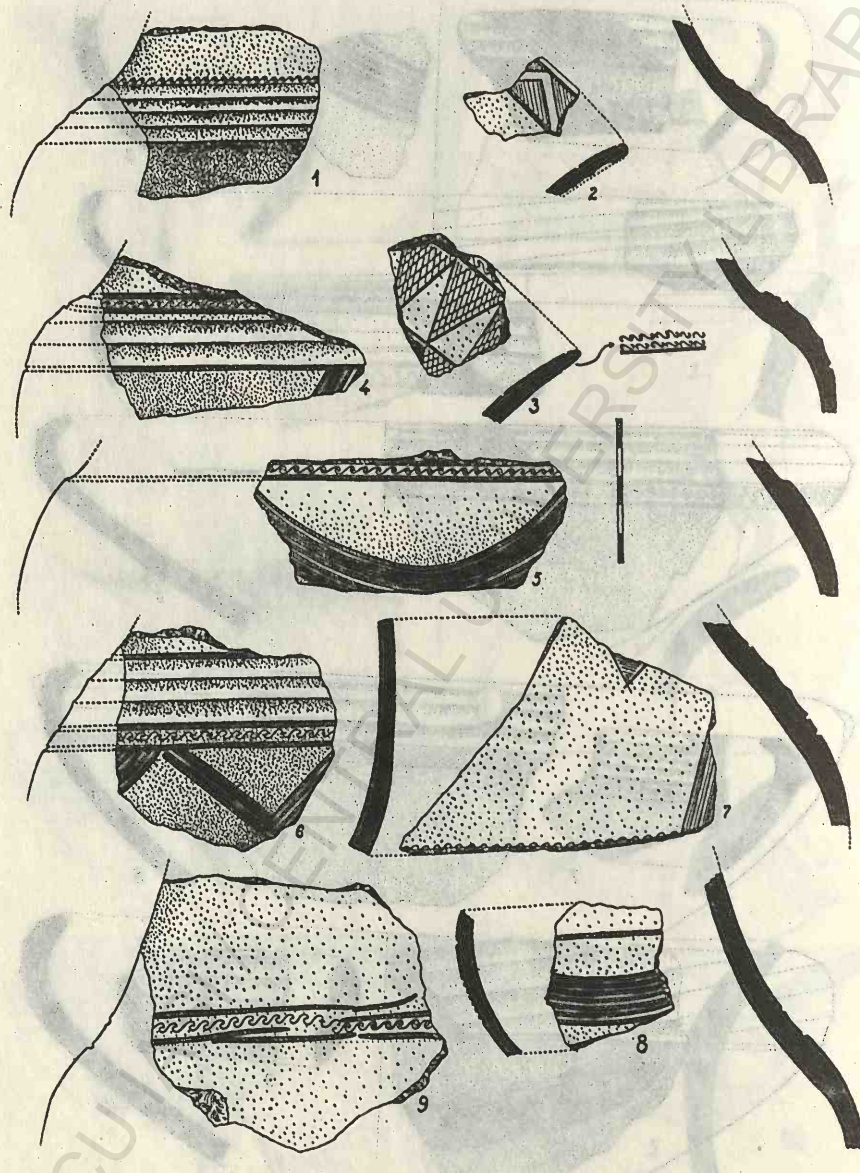
Planşa LXXIX — Ceramică Basarabi de la Berzasca — „Ogaşul Odului”.

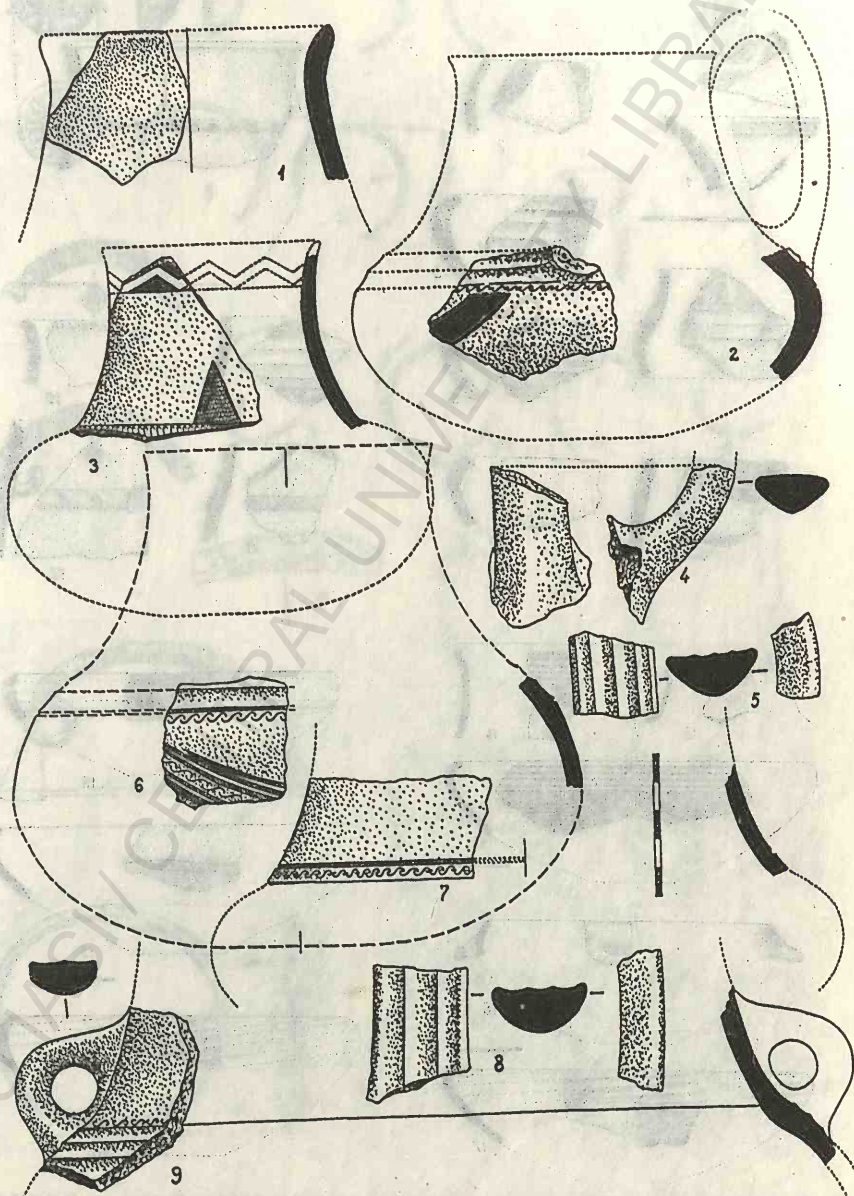
Planşa LXXX — Ceramică Basarabi de la Berzasca — „Ogăşul Odului”.

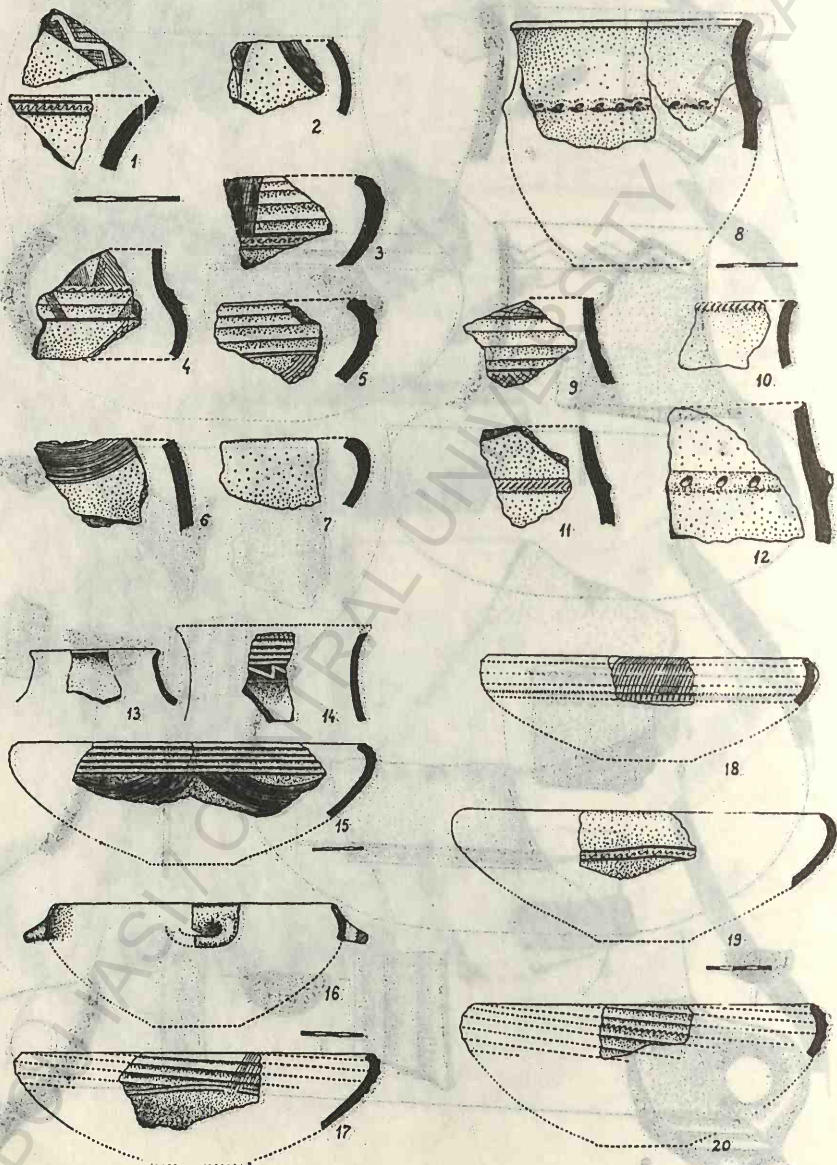
Planşa LXXXI — Ceramică Basarabi de la Berzasca — „Ogaşul Odului”.

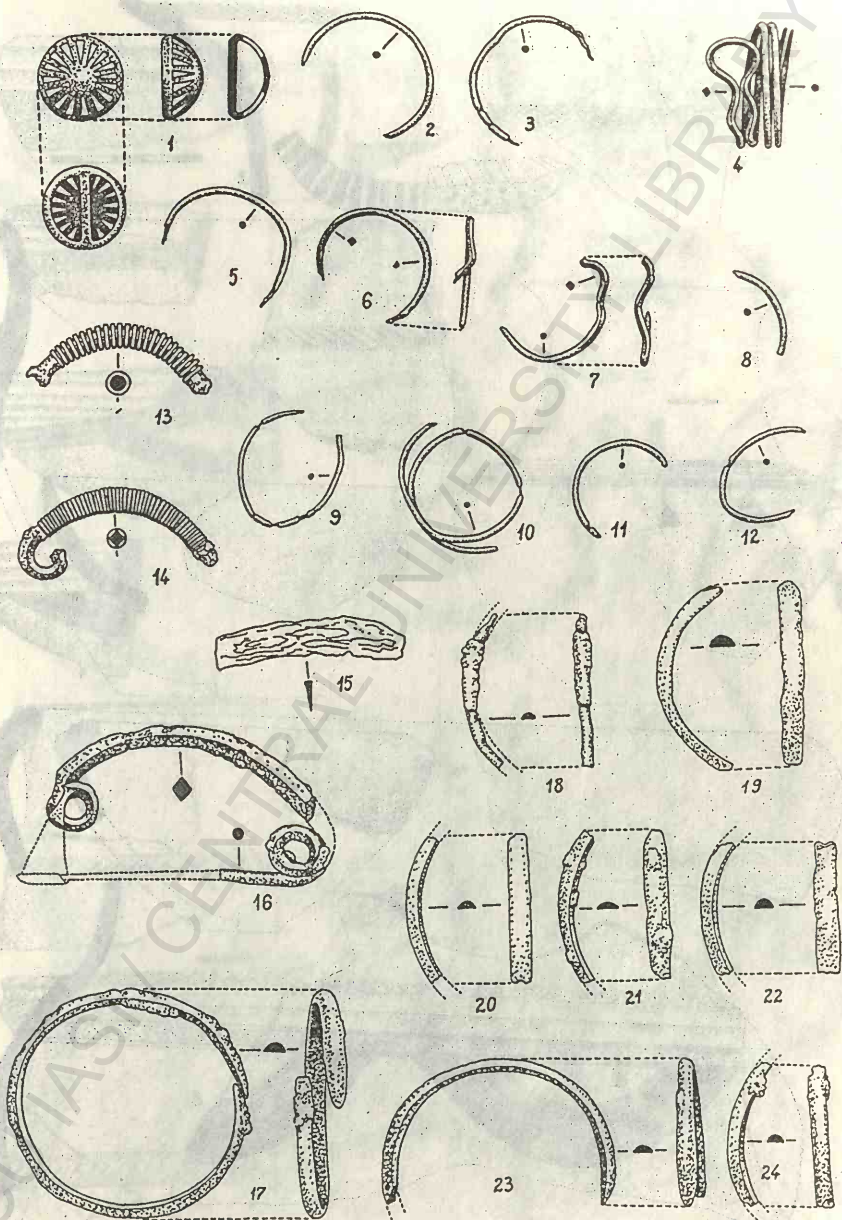
Planşa LXXXII — Ceramică Basarabi de la Berzasca — „Ogaşul Odului”.

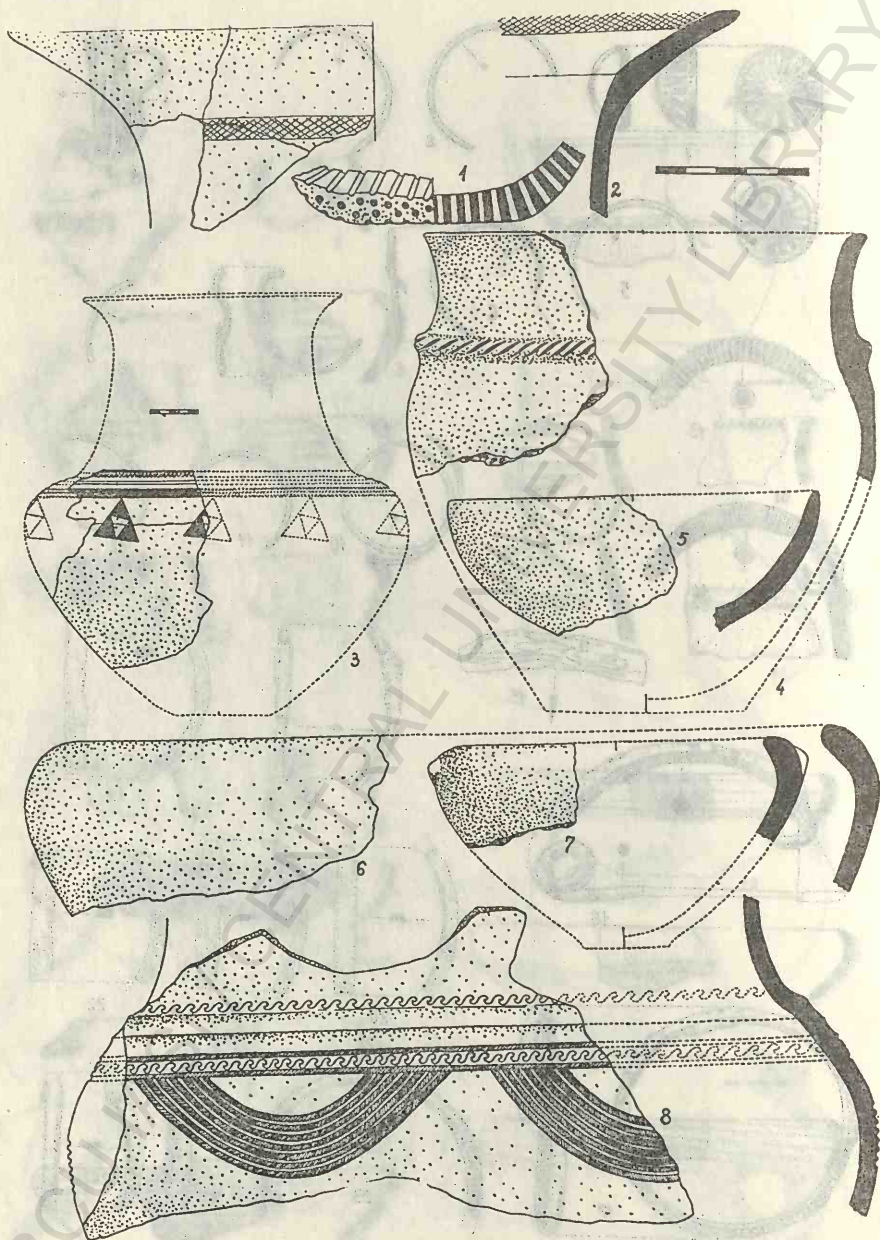
Plasa LXXXIII — Ceramica Basarabi de la Berzasca — „Ogașul Odului”

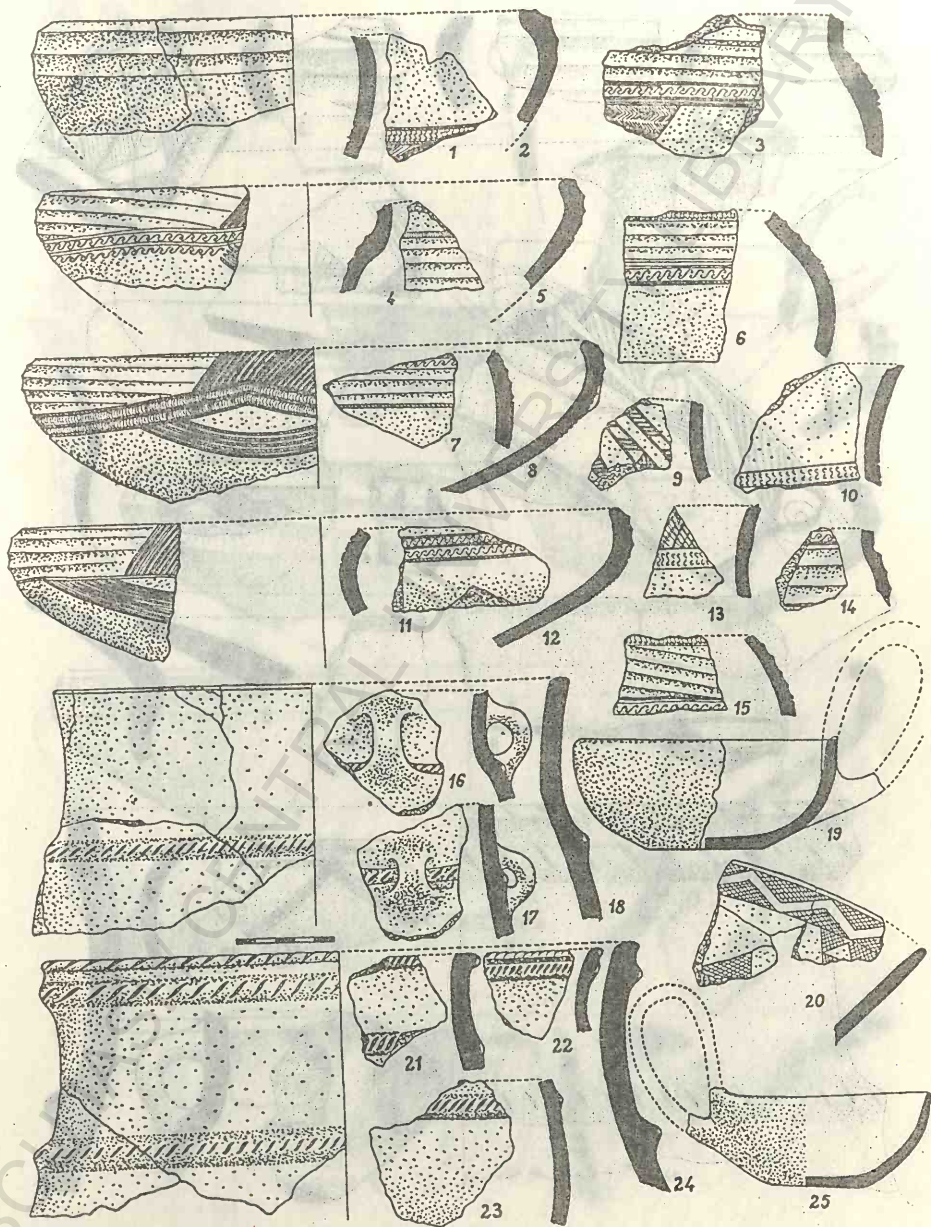
Planşa XXXIV — Ceramică Basarabi din zona mormintului de la Svința — „Piatra Elișoiei”.

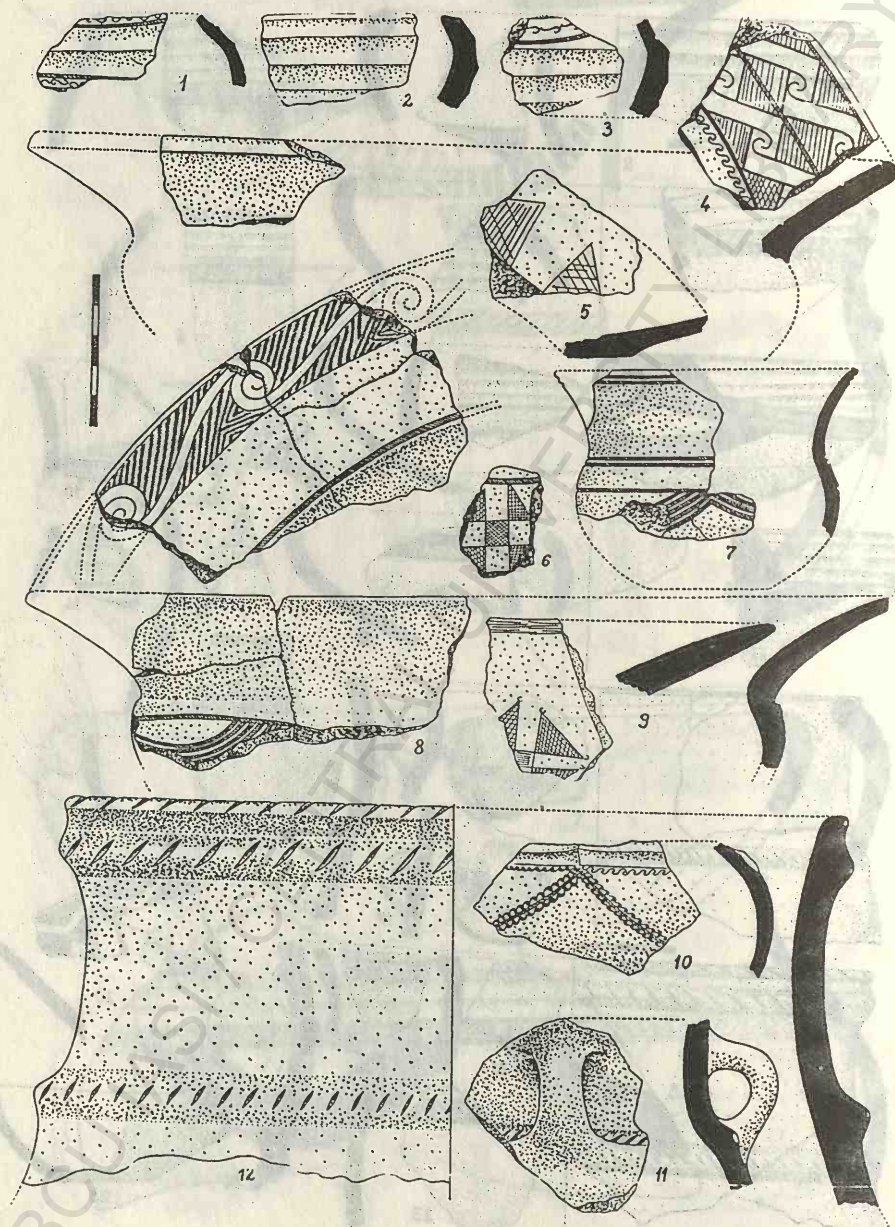

Planșa LXXXV — Inventarul metalic al mormintului Țăsarabi de la Svinița — „Piatra Elișoara”
 bronz (1—12; 17—24), bronz și fier (13—14), fier (15—16).

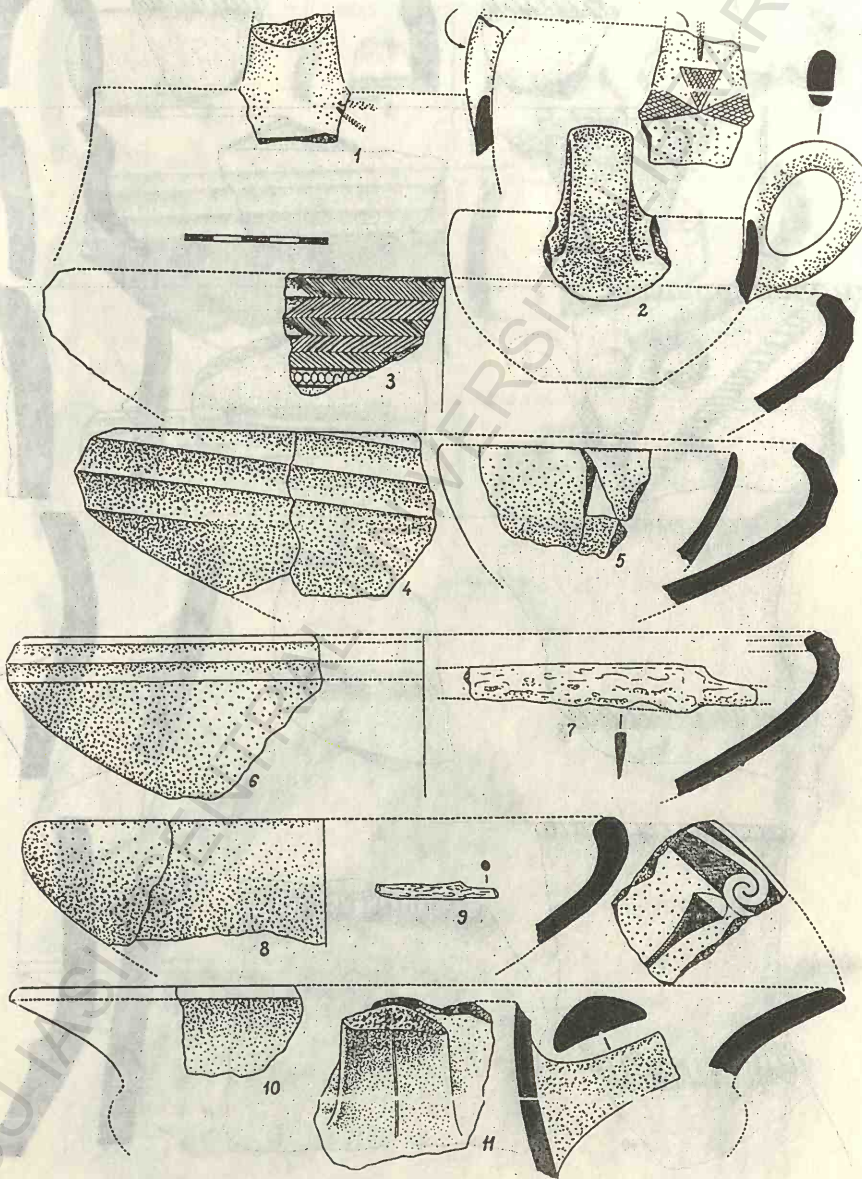

Planșa LXXXVI — Valea Timișului — „Rovină”. Ceramica Basarabi (faza timpurie) din B₁Ha.

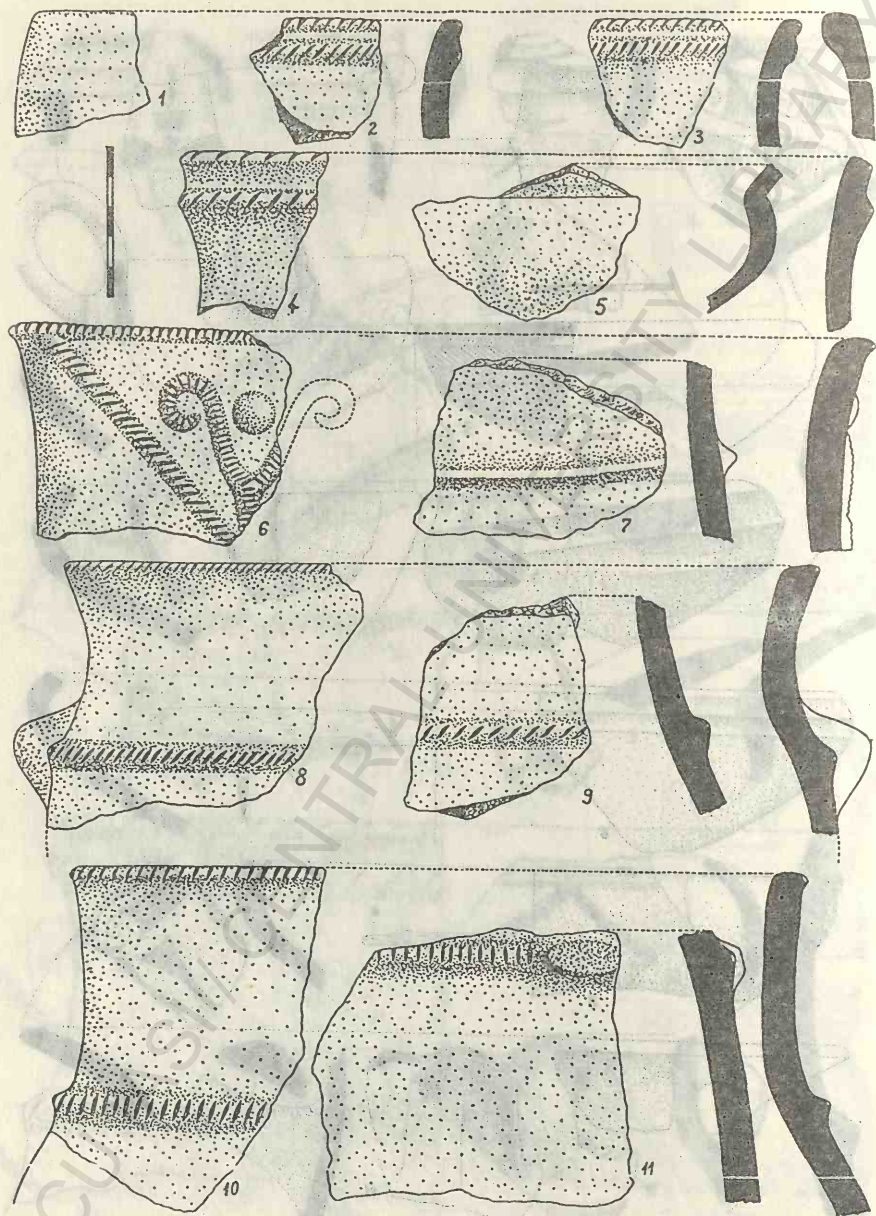

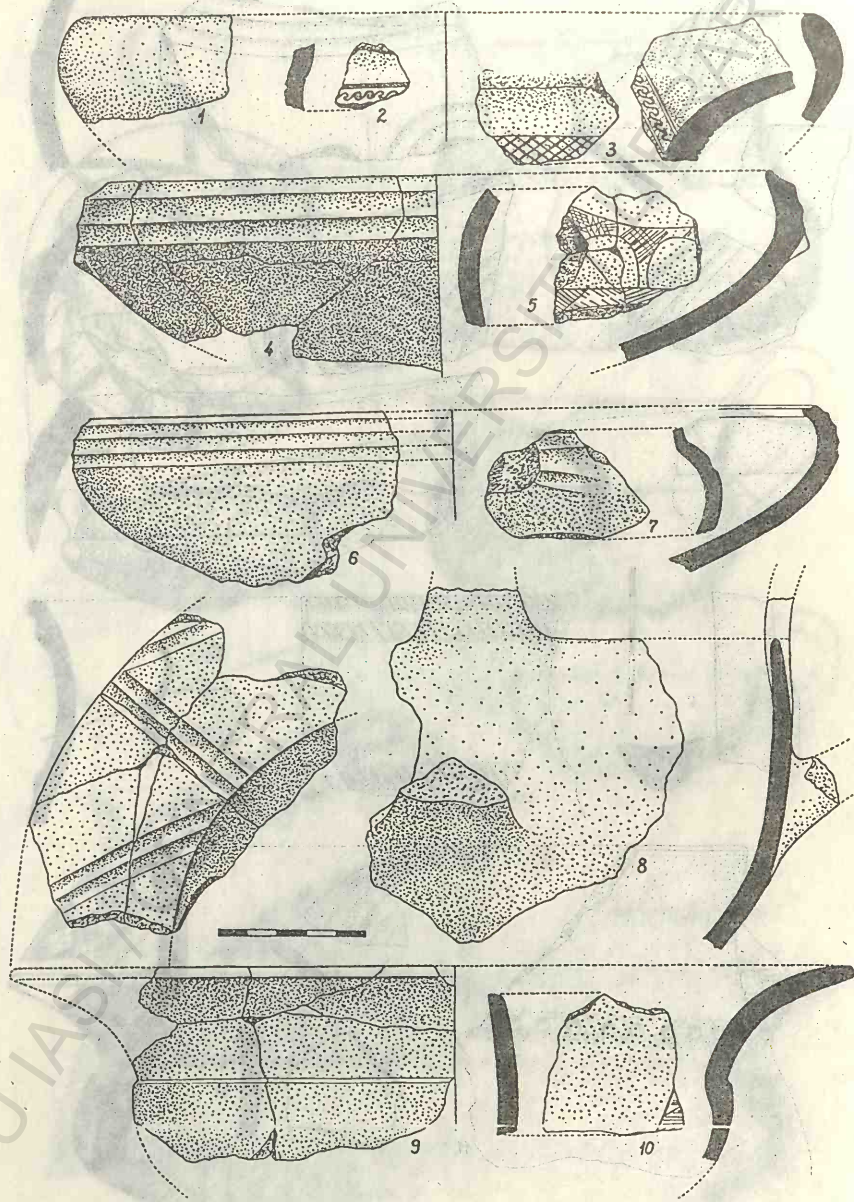
Planşa LXXXVII/1 — Valea Timişului — „Rovină”. Ceramică din faza mijlocie (II) a culturii Basarabi.

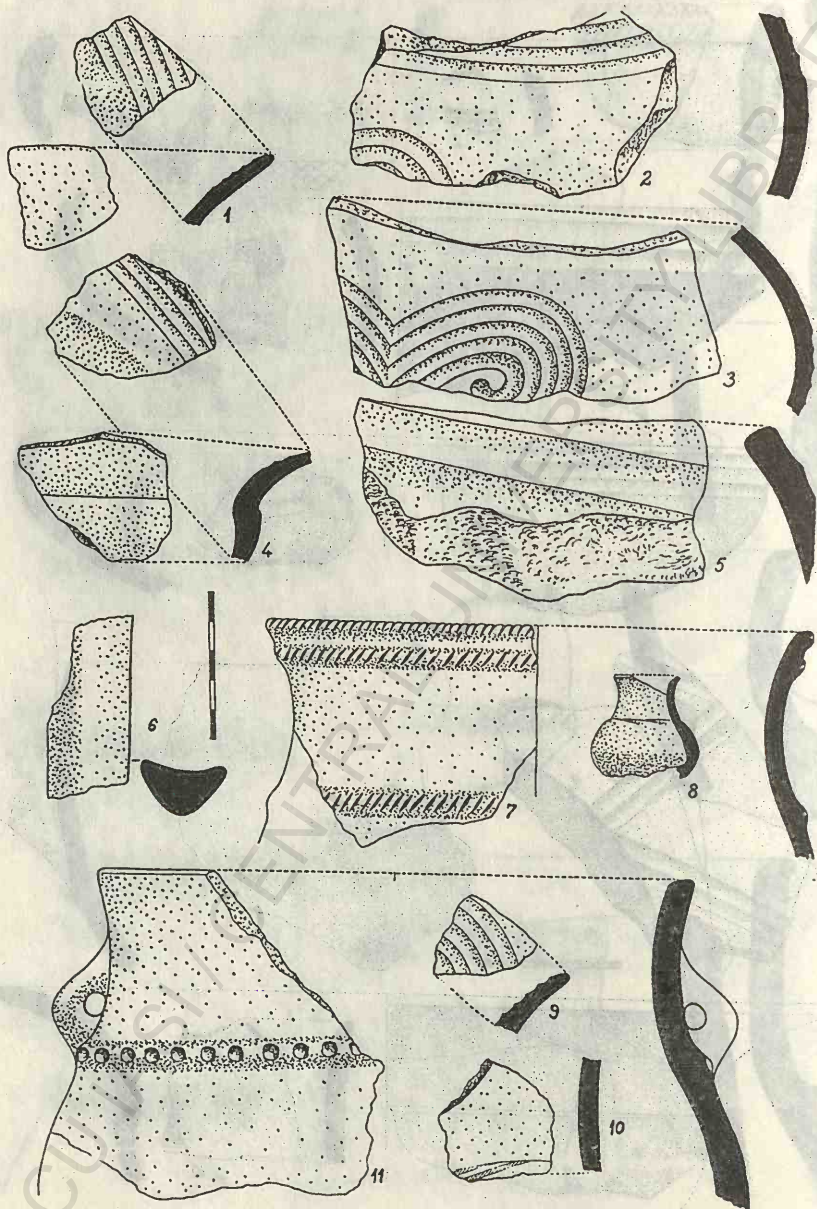
Planşa LXXXIX — Valea Timişului — „Rovină”. Ceramică (1—6; 8; 10—11) şi obiecte din
(7, 9) din faza mijlocie a culturii Basarabi.

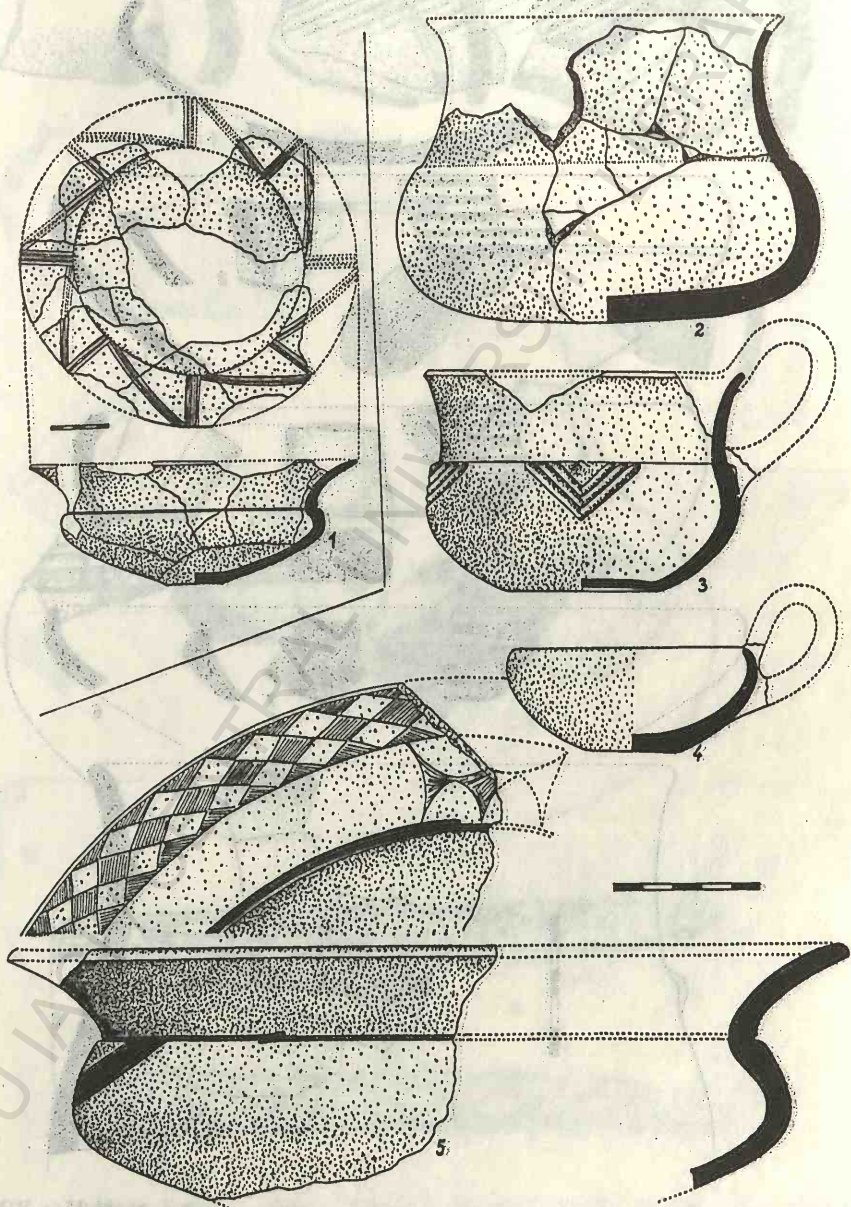
Planşa XC — Valea Timişului — „Rovină”. Ceramică din D₃Ila (faza târzie a culturii Basarabi).

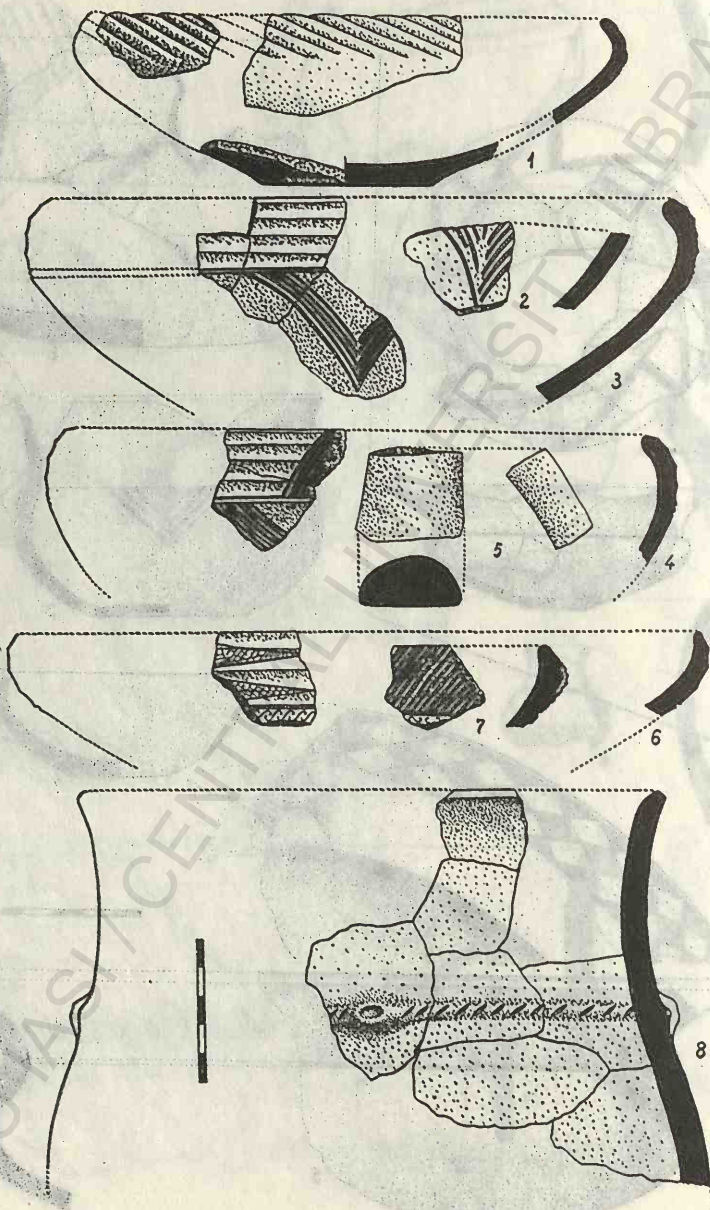
Plasa XI — Valea Timișului — „Rovină”. Ceramica din B₂Ha (faza Irie a culturii Ba-

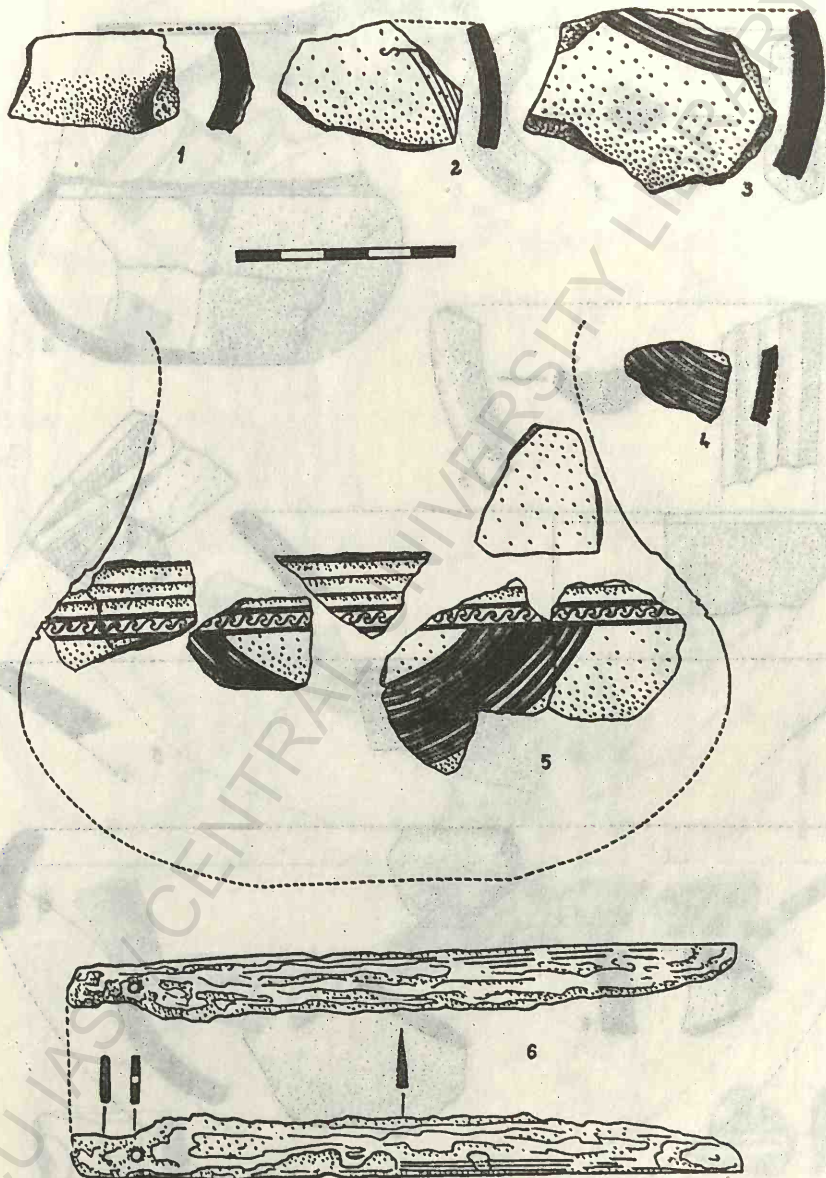
Planşa XCII — Valea Timişului — „Rovină”. Ceramică din faza tirzie a culturii Basarabi (III).

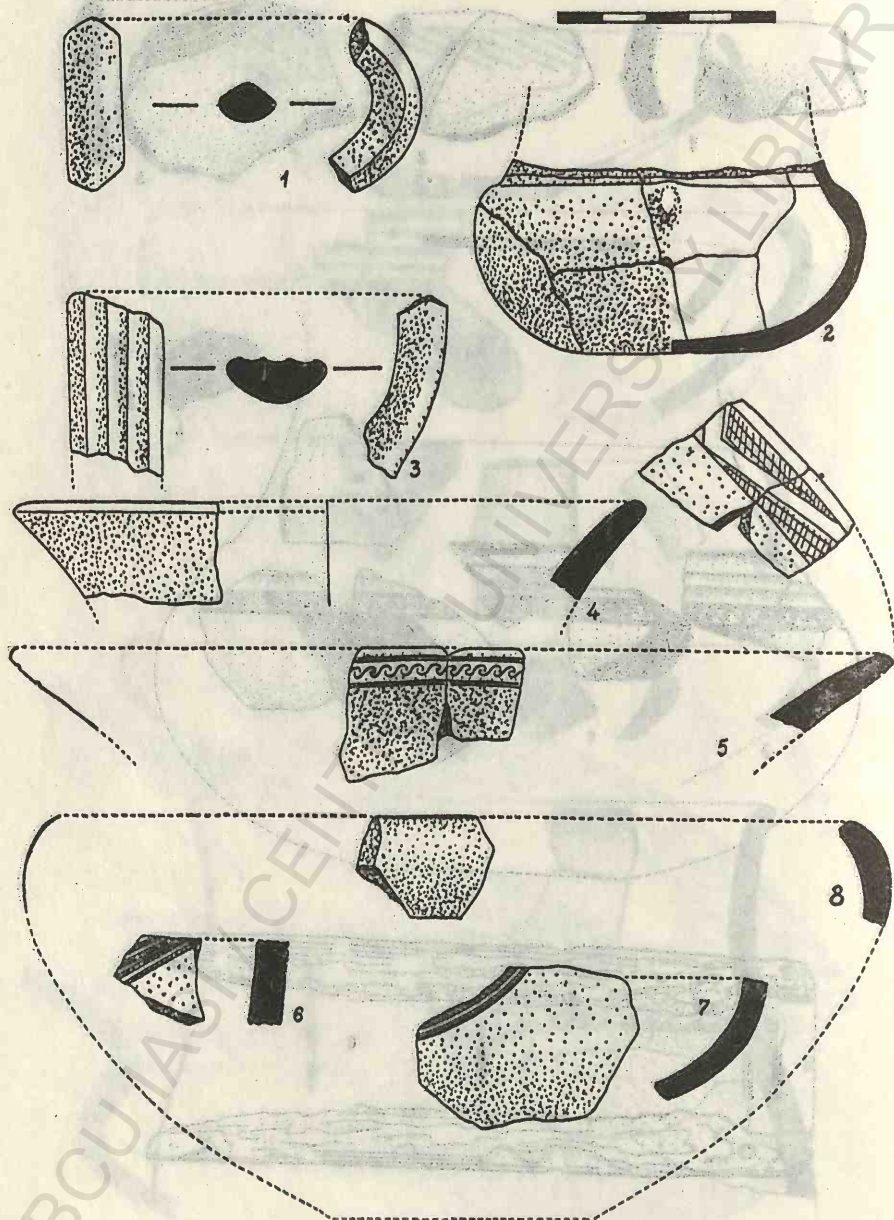
Plasa XCIII — Valea Timişului — „Rovină”. Ceramică dintr-o locuință aparținând fazelor timpurii a culturii Basarabi.

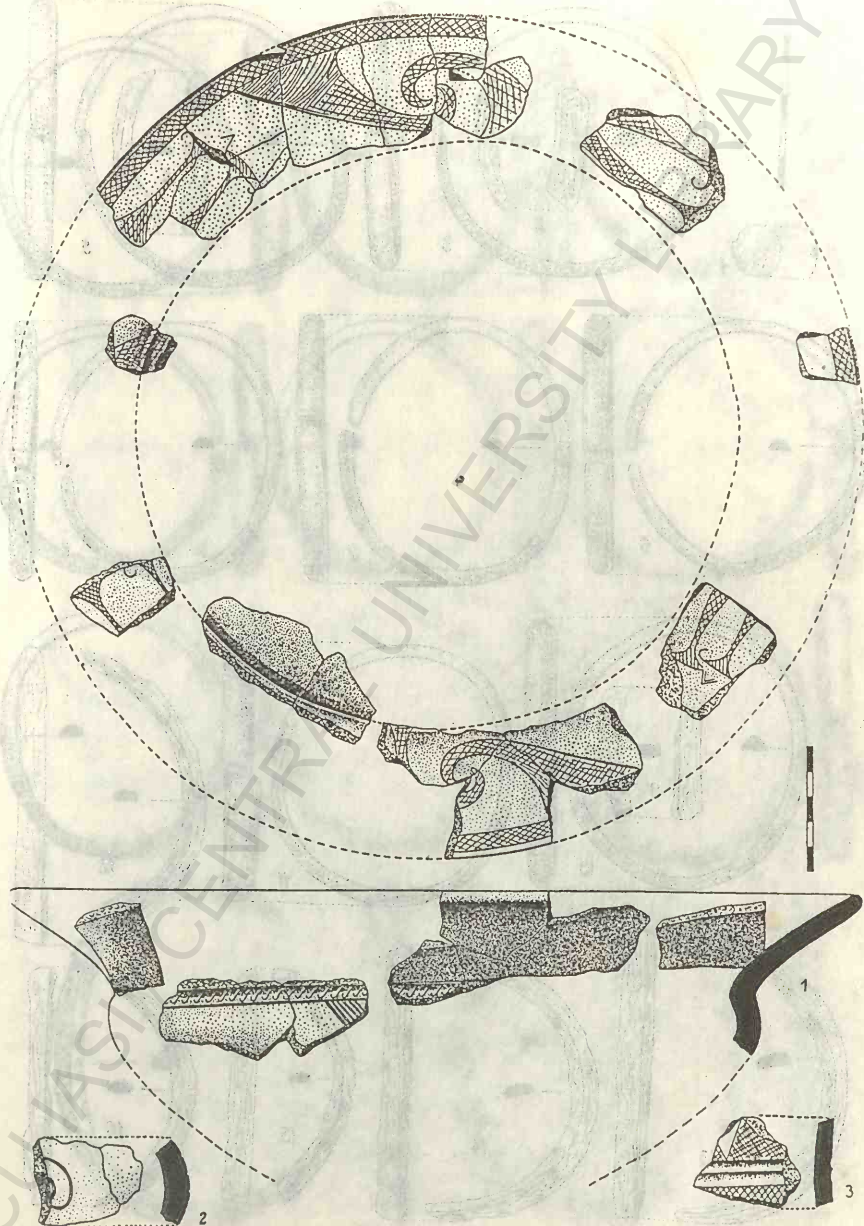
Planşa XCIV — Moldova Veche — „Ostrov; Groblia”. Ceramică din Tum. III al necropolei tumulare de tip Basarabi.

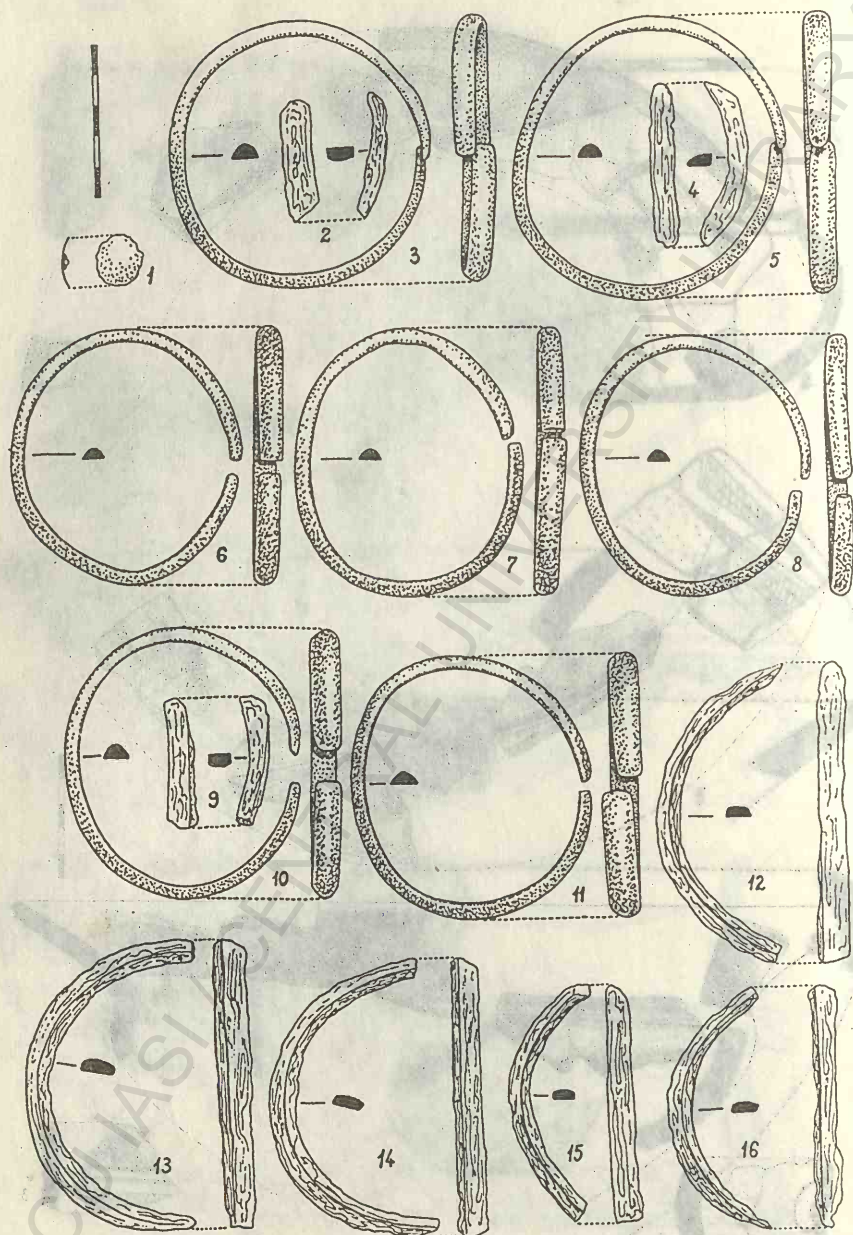
Planșa XCV — Moldova Veche — „Ostrov ; Groblia”. Ceramică și cuțit din fier (6) din inventarul
Tum. IV de la Moldova Veche — „Ostrov ; Groblia”.

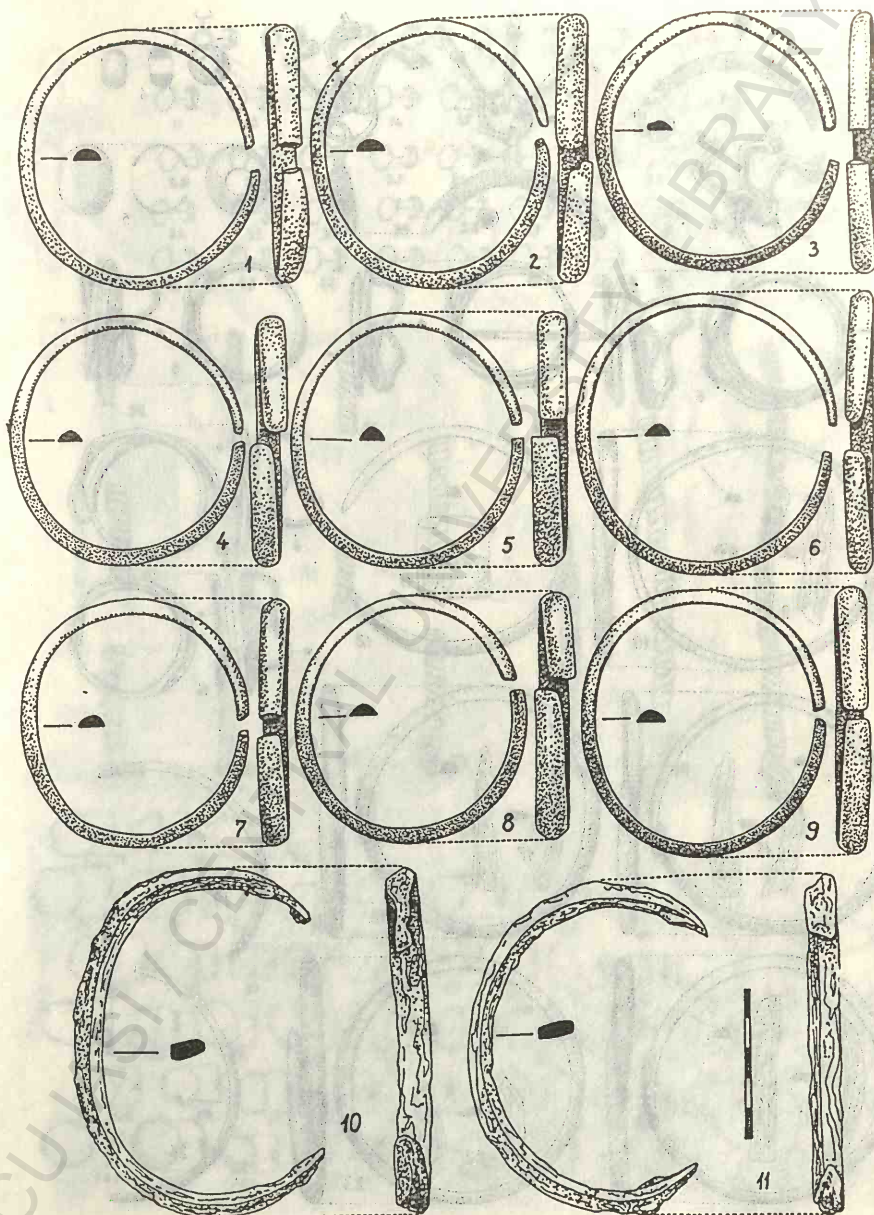
Planşa XCVI — Moldova Veche — „Ostrov; Grobliu”. Ceramică Basarabi spartă ritual în Tum. V.

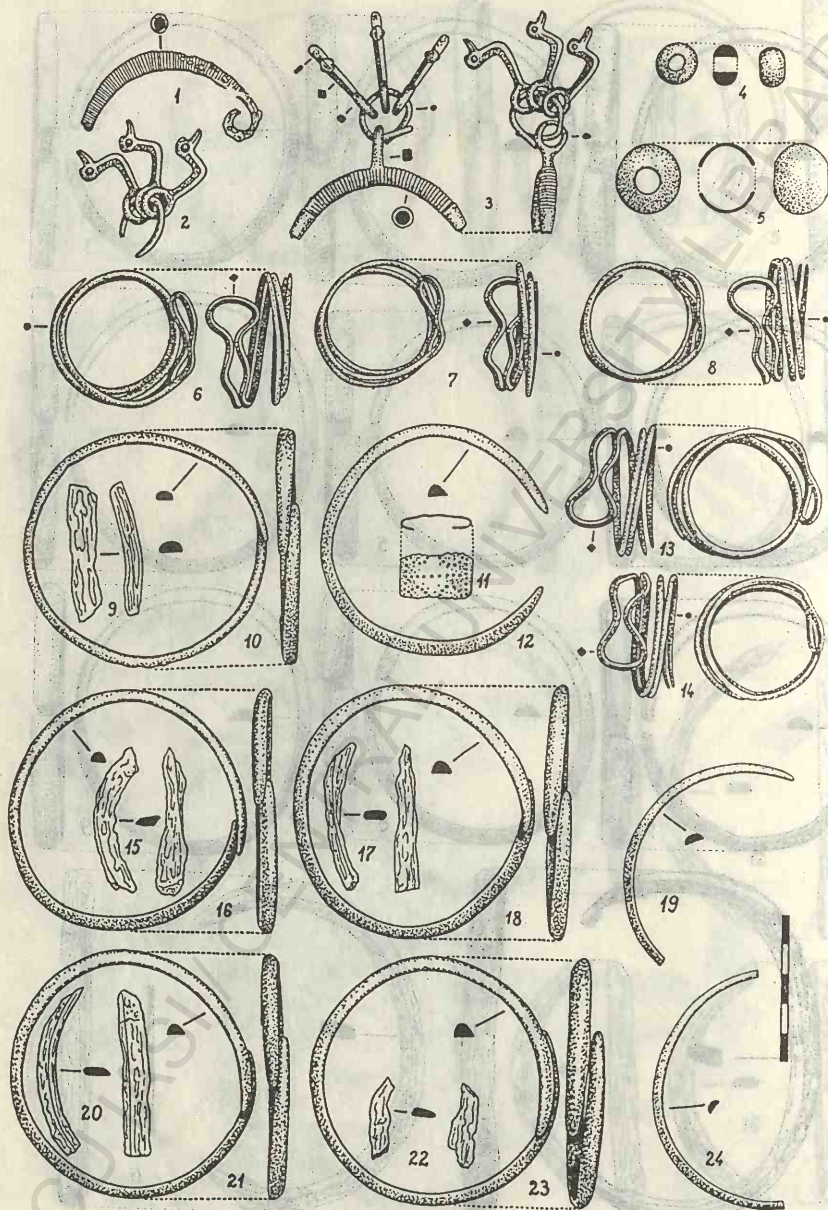
Planşa XCVII — Moldova Veche — „Ostrov ; Groblia”. Ceramică-Basarabi spartă ritual în Tum.

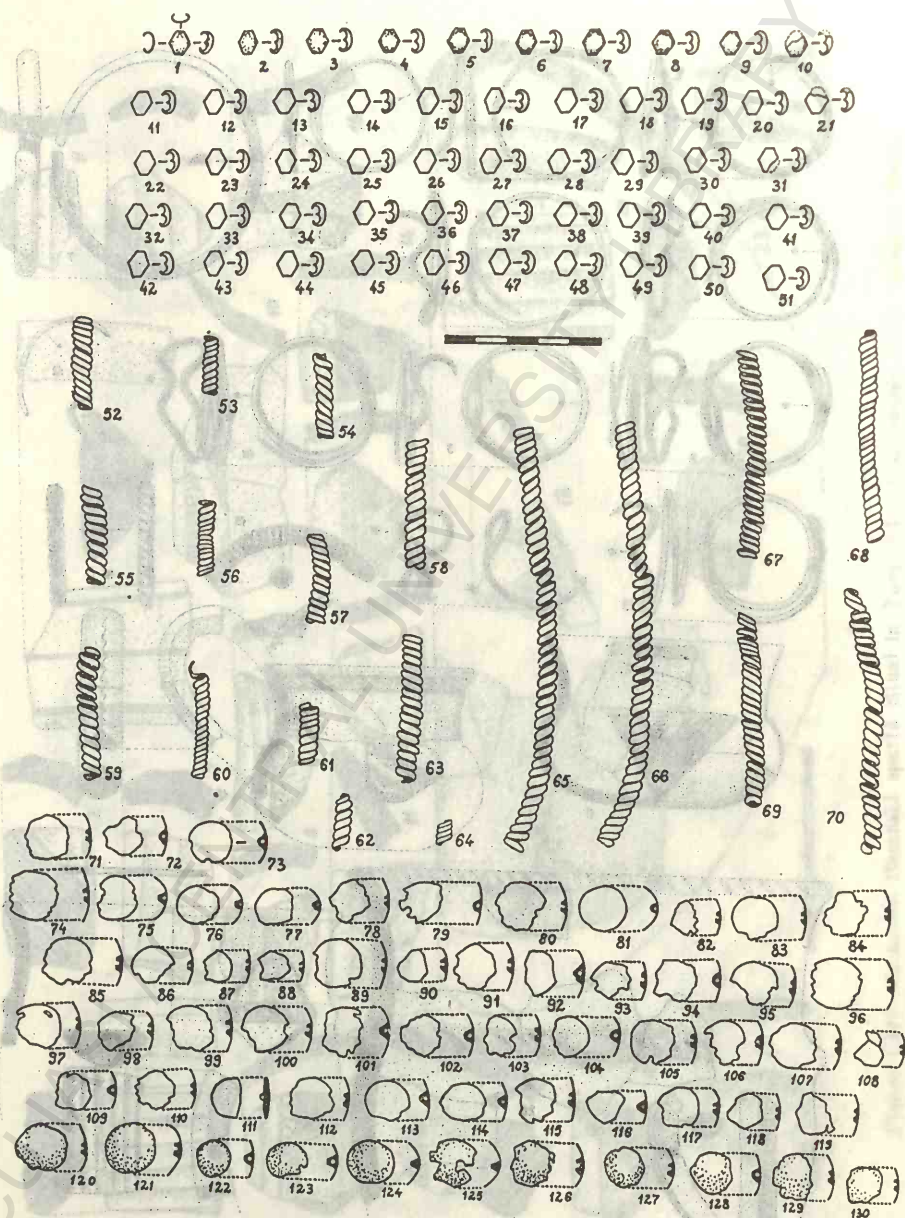
Planșa XCVIII — Obiecte de metal din inventarul Tum. V de la Moldova Veche „Ostrovi”; bronz (1, 3, 5-8, 10-11), și fier (2, 4, 9, 12-16).

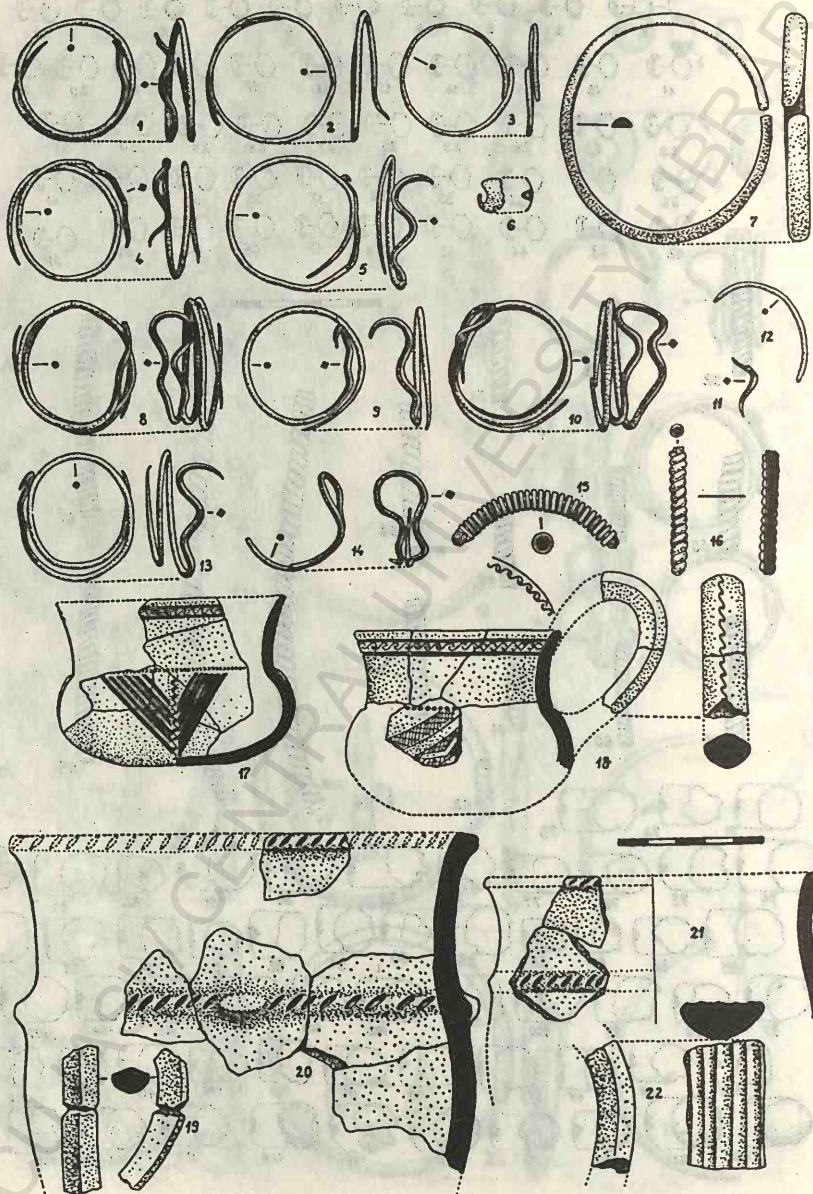
Planşa XCIX — Obiecte de metal din inventarul Tum. V de la Moldova Veche — „Ostrov, Gro
bronz (1—9), fier (10—11).

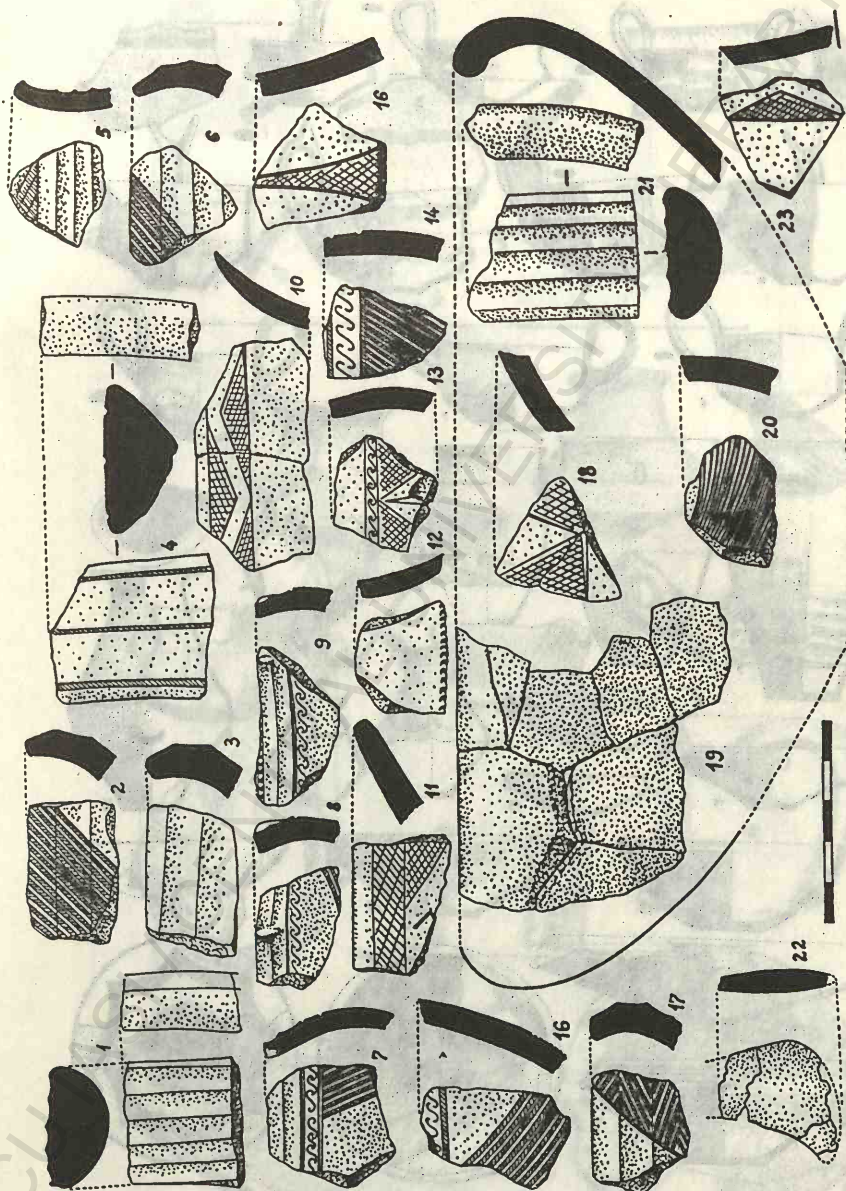
Planșa C — Obiecte de metal din inventarul funerar al mormintului principal din Tum. V de la Moldova Veche — „Ostrov, Grobli”: bronz (2, 5–8, 10–14, 16, 18–19, 21, 23–24), bronz cu fier (1, 3) și fier (9, 15, 17, 20, 22).

Planşa CI – Obiecte de bronz din inventarul funerar al mormintului principal din Tum. V al r. polci Basarabi de la Moldova Veche. – „Ostrov”.

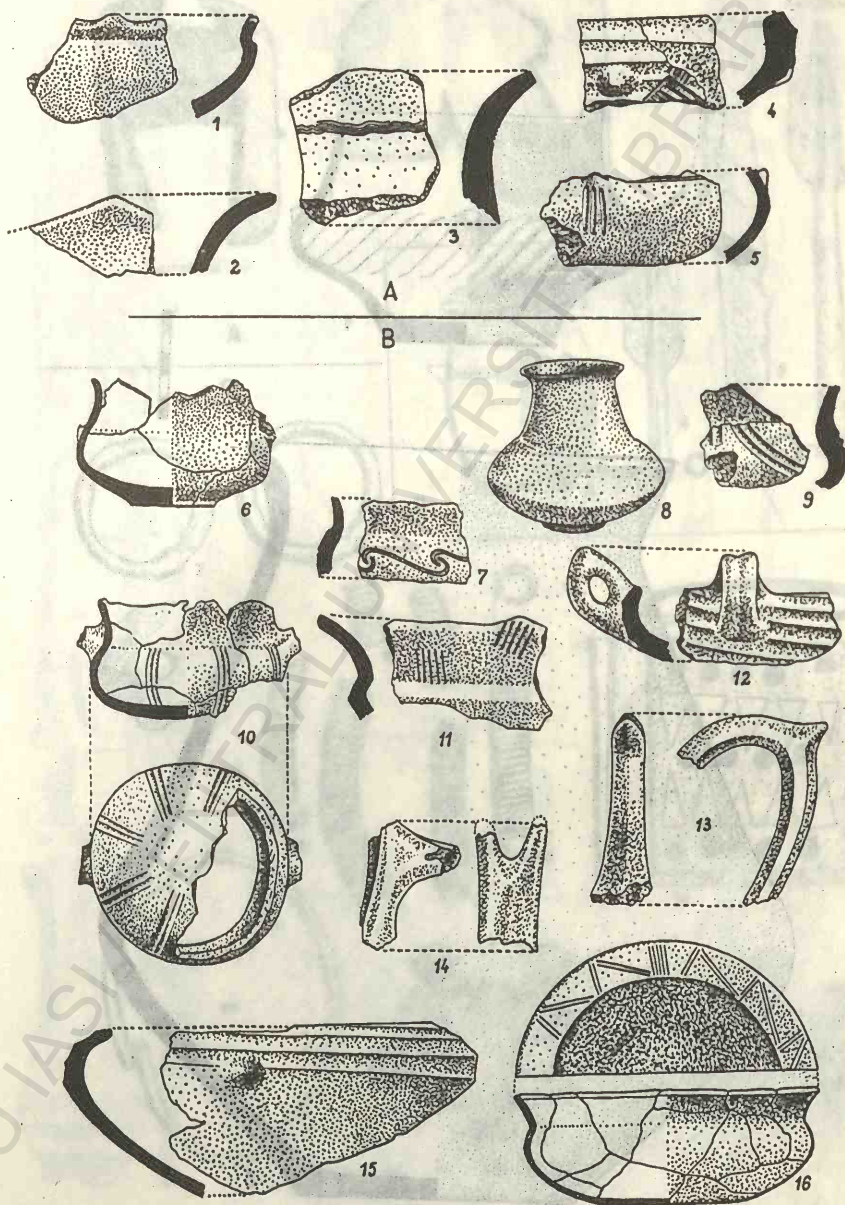
Planşa CII — Inventarul funerar al Tum. VI din necropola Basarabi de la Moldova Veche — „Ostrov, Groblia”: bronz (1—14), fier cu bronz (15—16) și ceramică (17—22).

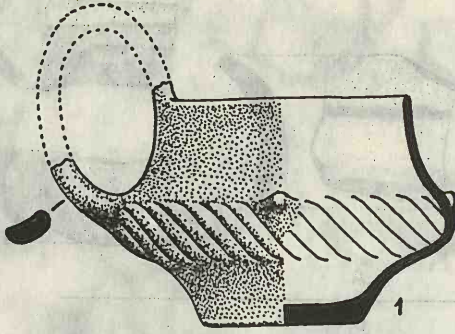
Planşa CIII —Ceramică Basarabi spartă ritual în Tum. VI din necropola de la Moldova Veche —
„Ostrov, Grobliia”.

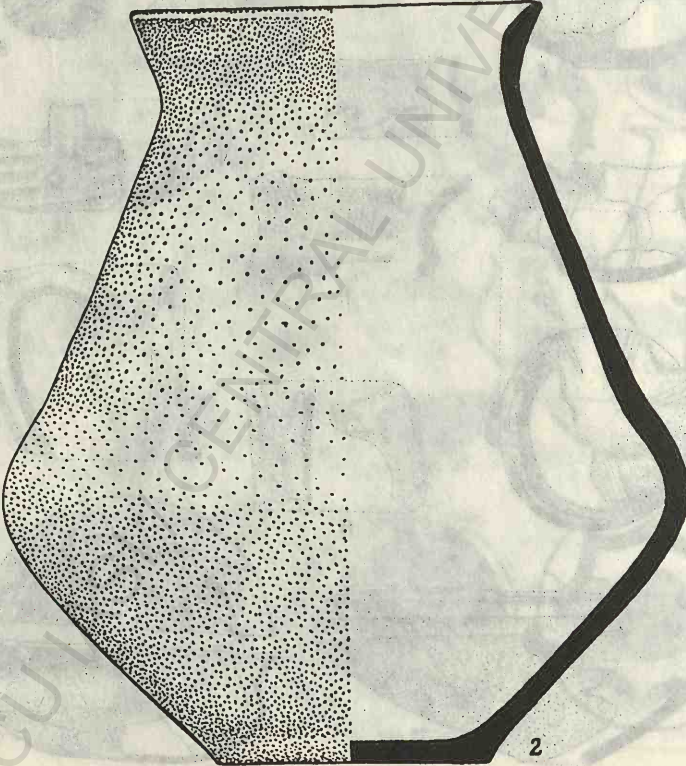
Planşa CIV – Tipuri ceramice din L₁/1988 de la Remetea Mare – „Gomila lui Gabor”.

Planşa CV — Ceramică din prima epocă a fierului descoperită la Visag (A/1—5) și Remetea. P
nclă — „Dealul Păscoani” (B/6—16).

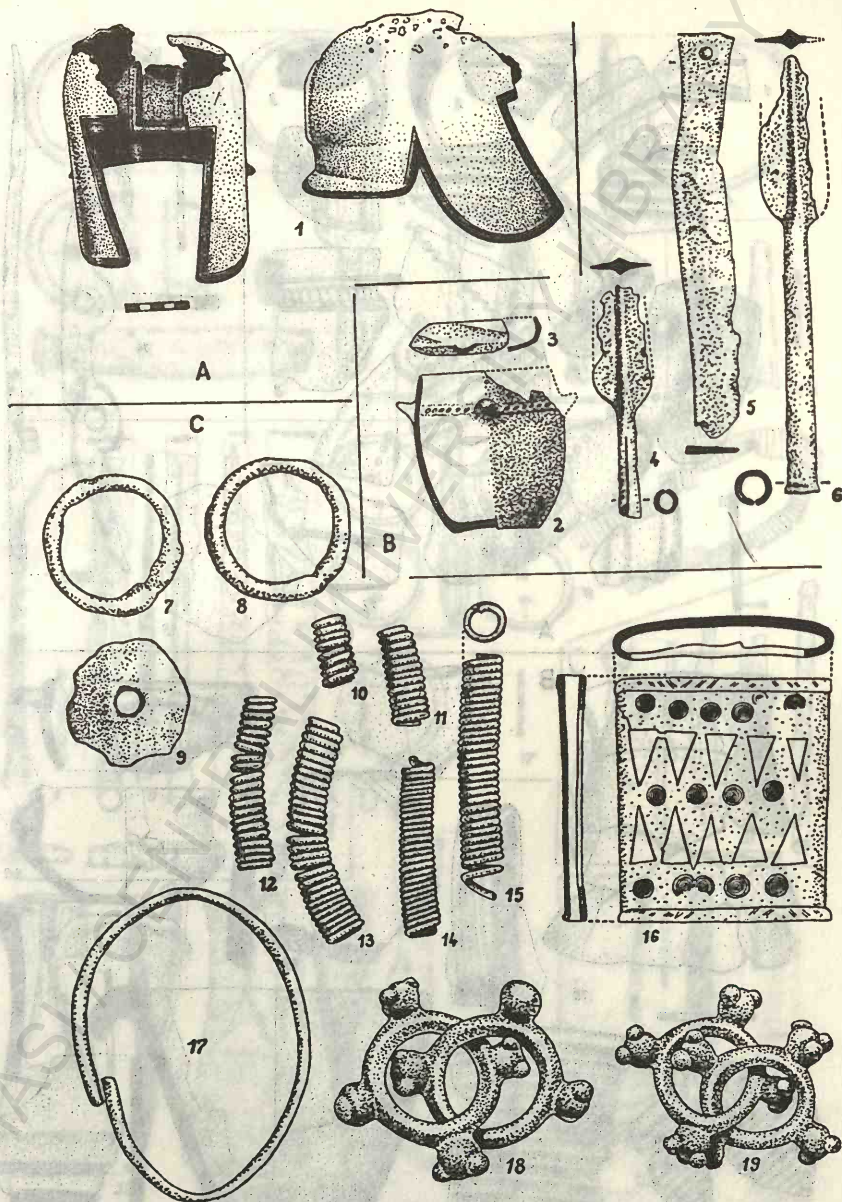

1

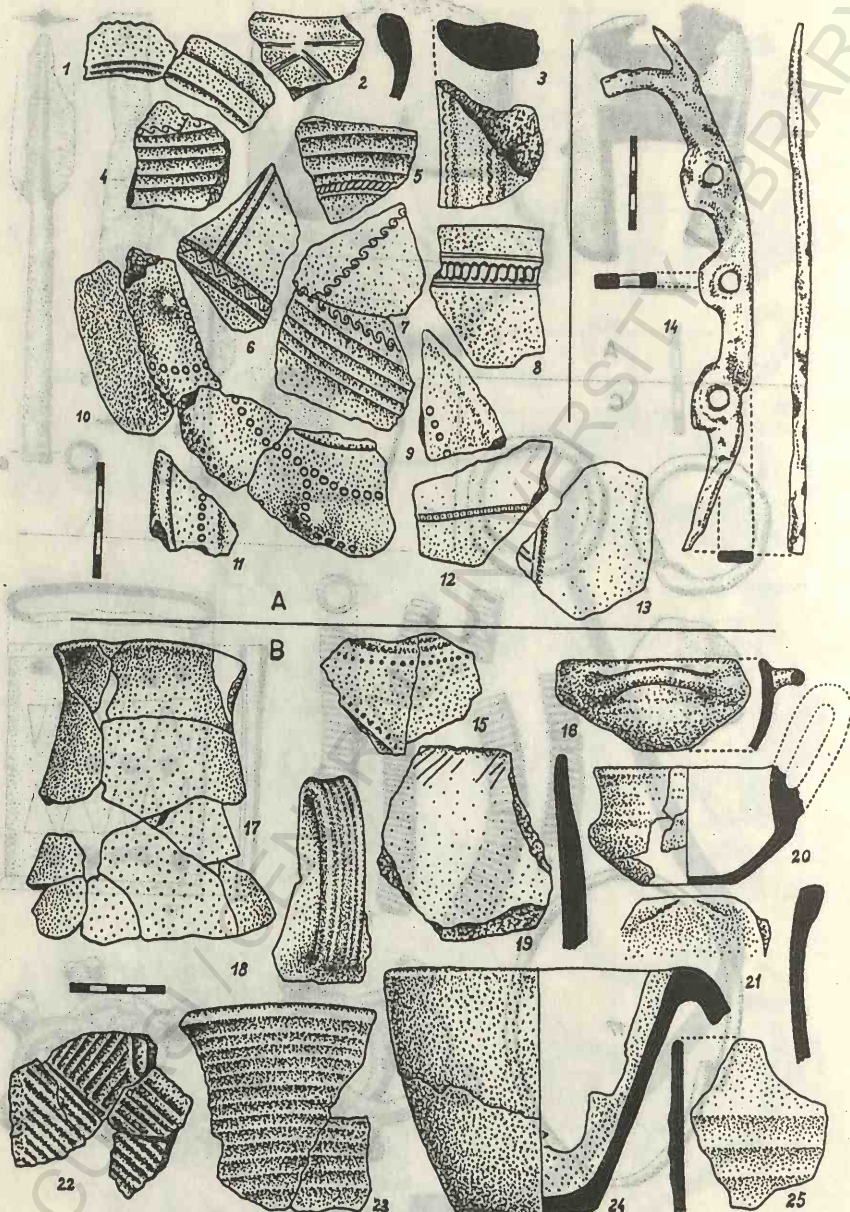

2

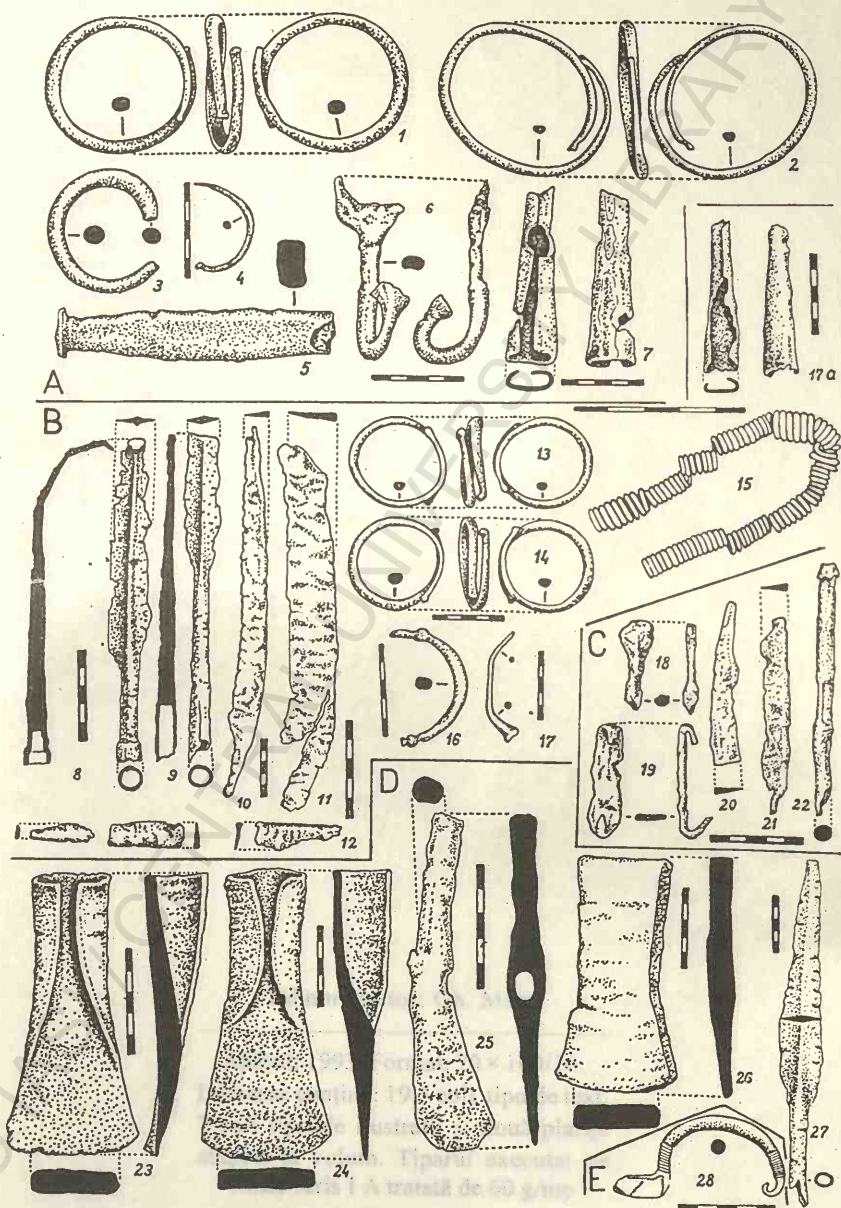
Planşa CVI — Ceramică din etapa târzie a primei epoci a fierului din Banat : Moldova Veche (1) și Ilidia — „Oblija” (2).

Planșa CVII — Descoperiri din etapa timpurie a primei epoci a fierului în Banat : A/1 — colț greco-illir de la Berzovia/Jidovîn ; B/2,—6, mormint de înclinație de la Brebu ; C/7—19, tul” de bronzuri de la Drencova (B. — după V. Leahu și Al. Vulpe ; C. — după E. Iaroc

Plasa CVIII — Obiecte din inventarul funerar al necropolei tumulare de înclinație de la Ieșelnița :
A. — din Tum. 1; B. — din Tum. 2-3 (după M. Nica).

Planșa CIX — Obiecte de metal din inventarul Tum. 2—3 ai necropolei de la Ieșelnița.

Tehnoredactor: Gh. Matei

Apărut: 1993. Format: $70 \times 100/16$.
Lucrarea conține: 19,5 coli tipo de text,
7 coli tipo de ilustrații și două planșe
atașate la volum. Tiparul executat pe
hârtie scris I A tratată de 60 g/mp.

Editor: S.C. MELIOR S.R.L.;
Tipărit la S.C. UNIVERSUL S.A.
c. 630

REVISTE ȘI CĂRȚI EDITATE DE/CU PARTICIPAREA
INSTITUTULUI ROMÂN DE TRACOLOGIE

Reviste

THRACO-DACICA (I—1976, II—1981, III—1982, IV—1983, V—1984, VI—1985,
VII—1986, VIII—1987, IX—1988, X—1989, XI—1990, XII—
1991, XIII—1992).
SYMPOSIA THRACOLOGICA (1—1983, Craiova, 2—1984, Drobeta-Turnu Severin,
3—1985, Constanța, 4—1986, Oradea, 5—1987, Miercurea Ciuc,
6—1988, Piatra Neamț, 7—1989, Tulcea, 8—1990, Satu Mare,
9—1992, București).
BIBLIOTHECA THRACOLOGICA (I—1991, Călărași, II—1992, București,
III—1993, București).
BULETIN DE TRACOLOGIE (vol. I—1993, Mangalia).

Cărți

etne I. ROMAN Ann Dodd-OPRIȚESCU, János PÁL, *Beiträge zur Problematik
der schnurverzierten Keramik Südosteuropas*, Heidelberger Aka-
demie der Wissenschaften, Internationale Interakademische
Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Bal-
kans, Monographien Bd. III, Mainz 1992